PONTICA

L

MUZEUL DE ISTORIE NAŢIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE CONSTANŢA
2017

PONTICA

L

2017

MUZEUL DE ISTORIE NAŢIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE
CONSTANŢA

PONTICA

Anuar al Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa
Annuaire du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie Constanţa

Colegiul de redacţie/ Collège de rédaction **:**
ALEXANDRU AVRAM (Le Mans)
ALEXANDRU BARNEA (Bucureşti)
MARIA BĂRBULESCU (Constanţa)
PIERRE DUPONT (Lyon)
MANFRED OPPERMANN (Halle/Sa.)
ŞERBAN PAPACOSTEA (Bucureşti)
GOCHA R. TSETSKHLADZE (Llandrindod Wells, Powys, UK)

Redactor şef/ Rédacteur en chef:
LIVIA BUZOIANU (Constanţa)

Comitetul de redacţie:
CONSTANTIN CHERA (Constanţa)
GABRIEL CUSTUREA (Constanţa)
VALENTINA VOINEA (Constanţa)
GABRIEL TALMAȚCHI (Constanța)

Secretar de redacţie/ Sécrétaire de rédaction:
IRINA SODOLEANU (Constanţa)

Informatică editorială/ Informatique éditoriale:
ADA-ADINA MARCU (Constanţa)

Manuscrisele, cărţile propuse la schimb şi toată corespondenţa vor fi adresate redacţiei: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Piaţa Ovidiu nr. 12, 900745, Constanţa, România, Tel./Fax. 0040-241-618763; e-mail: revista.pontica@gmail.com

Les manuscris, les livres et les revues proposés en échange, ainsi que toute correspondance seront adressés à la Rédaction: Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie, 12 Place d'Ovide, 900745, Constantza, Roumanie, Tél./Fax 0040-241-618763; e-mail: revista.pontica@gmail.com.

PONTICA ediţie online/ PONTICA en-ligne edition : www.revistapontica.wordpress.com
ISSN 1013-4247
ISSN (online/en-ligne) **2247 – 9341**
ISBN 973-7951-29-8

SUMAR
SOMMAIRE
CONTENTS

ANNIVERSARIA

Cuvânt înainte din partea redacției 9

MARIA BĂRBULESCU
Sesiunea şi revista Pontica la semicentenar
Semicentenary of Pontica Session and Journal ……..... 10
ALEXANDRU BARNEA
La aniversare
At Anniversary 13

HISTORICA

MANFRED OPPERMANN
Der Kybelekult an der Westküste des Schwarzen Meeres (Westpontos) in vorrömischer Zeit..... 17
FLORIN CURTA
Monede, castre şi schimburi comerciale în Peninsula Balcanică (sec. VI-începutul sec. VII)
Coins, Castra and Commercial Exchange in the Balkan Peninsula (6th century – early 7th century) 49
IONUȚ HOLUBEANU
Organizarea bisericească în *Moesia Secunda* în secolele V-VII p.Chr.
The Bishoprics of *Moesia Secunda* (5th - 7th centuries AD).....….... 71
IONUȚ HOLUBEANU
Câteva considerații privind ordinea semnăturilor episcopilor din *Moesia Secunda* în *Encyclia* (457/8 p.Chr.)
Some Remarks on the Sequence of Bishops' Signatures in the Letter of *Moesia Secunda* in *Encyclia* (AD 457/8)..... 127

ALEXANDRU MADGEARU
Comentarii asupra unor informaţii din *Geografia* şi *Harta* lui al-Idrīsī
Comments on some pieces of information from the *Geography* and the *Map* of al-Idrīsī..... 137

ARCHAEOLOGICA

CRISTIAN EDUARD ȘTEFAN, AGATA BULEI
Scurtă notă asupra unor aşezări de tip *tell* din vestul Munteniei
Brief Note on Some *Tell* Settlements in Western Muntenia……..…..... 163
PIERRE DUPONT, VASILICA LUNGU
Mytilene. *Miscellanea culinaria*: Unorthodox chytra, tagenon & brazier.. 181
MIRCEA ANGELESCU
Histria. Un système urbain orthogonal sur le „Plateau"?..... 193
NICOLAIE ALEXANDRU, ROBERT CONSTANTIN, MIHAI IONESCU
Despre o zonă privilegiată a necropolei callatiene
On a Privileged Area of the Callatian Necropolis..... 215
EMILIAN ȘTEFAN GAMUREAC
The Potsherds in Archaeological Context: Pottery from Late Roman Fort of Ulmetum (4th – 6th cent. AD). Report on the 2012 Archaeological Campaign at the North-west Gate. (I)..... 243
IULIA IOANA MANEA
Tehnici și metode constructive ale pavimentului de teracotă în epoca romană târzie în zona Dunării de Jos
Building Techniques and Methods of Terracotta Pavement in Late Roman Epoch in the Lower Danube Area..... 265
BARTŁOMIEJ SZYMON SZMONIEWSKI
Un moule d'orfèvre de la période romano-byzantine découvert à la cité de Tropaeum Traiani (dèp. Constanta)..... 279
NICOLAE CONSTANTIN
Cercetări arheologice la cetatea Carsium (Hârșova, jud. Constanța). Sectorul „Incinte nord"
Archaeological Research at Carsium (Hârșova, Constanța County). „North Inclosures" Sector 307
GHEORGHE MĂNUCU-ADAMEȘTEANU,
MIHAELA MĂNUCU-ADAMEŞTEANU
Cruci relicvar cu decor în relief descoperite la Păcuiul lui Soare (secolele X-XII)
Croix réliquaires pectorales à décor en relief découvertes à Păcuiul lui Soare (Xe-XIIe siècles) 323
STELA DONCHEVA, IVAJLO BUNZELOV
Signet Rings with Mythical Creatures from Medieval Bulgaria 351

EPIGRAPHICA

MICHEL DEBIDOUR, MIHAI IONESCU
Deux notes sur les timbres thasiens de Callatis. I. Une nouvelle regravure de cachet sur un timbre thasien de Callatis. II. En marge d'un poster..... 367
CONSTANTIN PETOLESCU
Note sur ISM I 15 383
ALEXANDRU AVRAM
Notes épigraphiques (VI)..... 387
FLORIN TOPOLEANU, MIHAIL ZAHARIADE
A Note on a Fragmentary List of Names from Noviodunum..... 407
MARIA BĂRBULESCU, LIVIA BUZOIANU
Inscripții fragmentare latine din colecția MINAC
Inscriptions latines fragmentaires dans la collection MINAC...... 415
MIHAIL ZAHARIADE
CIL III 14450 = IGLR 3 = ISM II 155. A Revision and Reassessment..... 433

AUXILIARIA

ALEXANDRE BARALIS, VASILICA LUNGU, PIERRE DUPONT *et alii*
L'établissement d'Acic-Suat (commune de Baia, département de Tulcea). Méthodologie d'une enquête pluridisciplinaire..... 455
NECULAI BOLOHAN, DRAGOȘ-LUCIAN GORGAN, MITICĂ CIORPAC, FLORICA MĂȚĂU
DNA Analysis of Two Sarmatian Funerary Contexts From Eastern Romania..... 489
VICTOR COJOCARU, LAVINIA GRUMEZA
***BCOSPE III. Ars, res sacrae & mythologica*: unele considerații pe marginea unui nou proiect de cercetare**
***BCOSPE III. Ars, res sacrae & mythologica*: Some Considerations about a New Research Project**..... 501
VALENTINA LUIZA IONESCU, OCTAVIAN MITROI
Restaurarea unei amfore de masă de tip pergamenian
Restoration of a Pergamon Type Table Amphora 515

NOMISMATA

GABRIEL TALMAȚCHI
Despre comunitățile greco-autohtone din zona centrală și sud-vestică a Dobrogei în perioada elenistică. Evidențele arheologice și monetare.
About the Greek-Autochthonous Communities in the Central and South-Western Area of Dobrudja in Hellenistic Period. Archaeological and Monetary Evidence...... 525

SILVIU I. PURECE, CLAUDIU MUNTEANU
Două fragmente de tezaure cu drahme de Apollonia și Dyrrhachium din colecția Muzeului Național Brukenthal
Two Fragmentary Hoards with Apollonia and Dyrrhachium Drachmae from National Museum Brukenthal Collection……..…..……. 563
GABRIEL CUSTUREA, ANA MARIA VELTER
Monede medievale şi moderne descoperite în Dobrogea (1223 - 1872)
Medieval and Modern Coins Discovered in Dobrudja (1223 – 1872)..... 573

RECENZII
COMPTES RENDUS

Ursula Vedder, *Der Koloss von Rhodos. Archäologie, Herstellung und Rezeptionsgeschichte eines antiken Weltwunders*, Mainz am Rhein: Nünnerich-Asmus Verlag & Media, 2015, 168 p., inclusiv 84 fig. (planşe alb-negru şi color) (Victor COJOCARU)..... 635
Inscriptions de Scythie Mineure Volume IV Tropaeum-Durostorum-Axiopolis Recueillies, traduites et acompagnées de commentaires et d'index par Emilian Popescu, Editura Academiei Române, Editura Basilica, Diffusion de Boccard, Bucureşti, Paris, 2015, 412 p. şi 15+246 fig. (Maria BĂRBULESCU)..... 638
DAN DANA, *Onomasticon Thracicum (OnomThrac). Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine Orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, CLVIII+ 459 p., Mélétèmata 70, Athènes, 2014. (Livia BUZOIANU)..... 646
Zonguldak' ta bir antik kent: Tios / An Ancient City in Zonguldak: Tios, ed. by Sümer Atasoy & Şahin Yldirim, Ankara 2015, 575 p., incluisv ilustraţie alb-negru şi color în text + un plan al oraşului Tios ca anexă (Victor COJOCARU). 651

HONORIFICA VERBA

Ghiorghe Papuc – omagiu unui coleg și prieten (Constantin CHERA)..... 655

IN MEMORIAM

Elena Bârlădeanu (Mihai IONESCU)..... 663
Mihai Maxim (Gabriel CUSTUREA)..... 673

*

Cărți străine și românești intrate în biblioteca MINAC în 2016/ Romanian and Foreign Books Entries in MNHAC Library in 2016 (Andreea ANDREI)... 676
Lista abrevierilor/ Abbreviations 687

ANNIVERSARIA

CUVÂNT ÎNAINTE DIN PARTEA REDACȚIEI

A 50-a sesiune ştiinţifică internaţională Pontica, organizată de Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa, în zilele de 11-13 octombrie 2017, a fost închinată, alături de alte evocări comemorative, bimilenarului morţii poetului Publius Ovidius Naso la Tomis.

La şedinţa de deschidere, în prezenţa participanţilor şi a unor oameni de cultură constănţeni, directorul interimar al instituţei, arheologul Traian Cliante, a subliniat semnificaţia aparte a sesiunii aflată la a 50-a aniversare, ca şi anuarul muzeului, Pontica, al cărui prim volum a apărut în 1968; a prezentat cu acest prilej evoluţia muzeului, de-a lungul timpului, până la forma de organizare actuală şi cercetările arheologice desfăşurate în Dobrogea, sub egida MINAC, care au dus la sporirea considerabilă a patrimoniului muzeal.

Prof. Emilian Popescu, membru de onoare al Academiei Române, a evocat primele săpături la care a participat încă din studenţie, în anul 1951, la Histria, amploarea cercetărilor din această importantă cetate vest-pontică şi prezenţa unor mari profesori, precum Radu Vulpe, Dionisie Pippidi şi Gheorghe Ştefan. A vorbit de asemenea despre cei doi „directori mari" ai instituţiei constănţene, Vasile Canarache, care a înfiinţat muzeul din Constanţa în vechiul Palat la Episcopiei (1957), a participat şi susţinut cercetările de la Histria şi Adrian Rădulescu, care a dezvoltat mai mult muzeul, din punct de vedere ştiinţific; „director şi intelectual de rasă", Adrian Rădulescu „a utilat muzeul cu oameni de specialitate" care „asigură până astăzi continuitatea cercetării ştiinţifice, în acest muzeu" (cf. Ziua de Constanţa, 12 octombrie 2017).

Prof univ. Dr. Sorin Rugină, rectorul Universităţii „Ovidius" din Constanţa a salutat momentul aniversar, a menţionat cele mai recente manifestări organizate de Universitatea din Constanţa, singura care poartă numele marelui poet latin, legăturile stabilite cu Sulmona şi cu unele centre universitare din Italia şi perspectiva înfiinţării în cadrul Universităţii a unui Centru de Studii Ovidiene.

Conf. Univ. Dr. Emanuel Plopeanu, decanul Facultăţii de Istorie şi Ştiinţe Politice a Universităţii „Ovidius" a reamintit activităţile comune cu MINAC şi rezultatele fructuoase ale acestei colaborări, inclusiv în cadrul actualei sesiuni Pontica.

Cuvântul dr. Maria Bărbulescu, vechi cercetător la MINAC şi cadru didactic la Facultatea de Istorie a Universităţii Ovidius Constanţa îl redăm mai jos. Tot astfel, salutul prof. univ. Dr. Alexandru Barnea de la Facultatea de Istorie a Universităţii Bucureşti, transmis participanţilor şi colegilor de la MINAC.

În cadrul Sesiunii Pontica 2017 au fost vernisate expoziţiile *„Ţărmuri îndepărtate”*, *„De Ovidio poeta”*, *„Masacrul de la Fântâna Albă”* şi au avut loc lansări de carte. S-a făcut deopotrivă o excursie de documentare la cetatea Capidava. Sesiunea aniversară, cu o participare numeroasă, a fost semnalată, ca de fiecare dată, în rubrica culturală a unor ziare locale.

Redacţia

SESIUNEA ŞI REVISTA PONTICA LA SEMICENTENAR

Stimaţi invitaţi, dragi colegi,

Întreaga activitate ştiinţifică şi culturală a Muzeului de Arheologie Constanţa, devenit din anul 1977 Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa, se înscrie, de la început, sub semnul aniversării bimilenarului naşterii poetului Ovdiu, pe plan internaţional (prin apariţia unor volume de studii la Roma, Paris, Bruxelles şi în altă parte) şi naţional (poetul fiind sărbătorit la Constanţa, Bucureşti şi în alte centre universitare). Între publicaţiile din acel an, amintim volumul Publius Ovidius Naso, *Scrisori din exil*, în româneşte de Th. Naum şi volumul *Publius Ovidius Naso (XLIII î.e.n-MCMLVII e.n.),* ambele apărute la Bucureşti, ultimul cu studii semnate de cunoscuţi clasicişti: Şt Bezdechi, Nicolae Lascu, N.I. Barbu etc.) şi acest an dedicat evocărilor ovidiene, la 2000 de ani de la stingerea sa, pe pământ tomitan.

Sesiunea Pontica şi revista cu acelaşi nume a muzeului constănţean, aflată la nr. 50 (2017) şi patru *supplementa* cu subiecte diverse, amintesc, prin titlu, opera din exil a poetului, *Epistulae ex Ponto* („Ponticele”), scrise între anii 12 şi 16 sau 17 p.Chr., continuând pe cele din *Tristia* („Tristele”), elegii compuse între 8-17 p. Chr., în cursul călătoriei până la Tomis şi în cei aproximativ nouă ani de exil. Să rămânem la momentele aniversare: se semnase, la Constanţa, la 6 iunie 1968, un protocol de „înfrăţire” dintre Sulmona, patria poetului (*Sulmo mihi patria est-Tristia*, IV, 10, 3-4) şi Tomis, legat de destinul său tragic. Au urmat apoi întâlniri româno-italiene, la Constanţa, în anii ‘70-‘80 ai secolului trecut, legături continuate sub diferite forme şi în prezent.

În anul 1972 a avut loc la Constanţa cel de-*Al II-lea Congres de Studii Ovidiene*, în cadrul căruia învăţaţi din mai multe ţări au pus bazele *Asociaţiei Internaţionale Ovidianum.*

Semnalăm deopotrivă cartea lui A. Rădulescu, *Ovidiu la Pontul Euxin*, Bucureşti, 1981, cu noutatea redării realităţilor pontice, în vremea poetului şi a cinstirii memoriei sale pe aceste meleaguri. De altfel, revista Pontica a cuprins, în sumarul său, de-a lungul anilor, note şi studii dedicate poetului (susţinute la Sesiunea Muzeului sau în cadrul *Societăţii de Studii Clasice,* Filiala Constanţa). Menţionăm, de exemplu, o minuţioasă *Bibliografie ovidiană în România* de N. Lascu, cu referire la textele ovidiene, traduceri, articole, studii critice şi evocări ovidiene, de la cele mai vechi, până în 1978, publicată postum în Pontica XXIII (1990), XXV (1992) şi XXVII (1994). Se adaugă simpozionale dedicate operei ovidiene, precum cel care a dus la editarea vol. *Interferenţe ovidiene.Studii, note, texte si pre(texte)*

ovidiene, MINAC, 2009 (ediţie îngrijită de Livia Buzoianu); Simpozionul ştiinţific internaţional *Evocări ovidiene: poezie-mitologie-realitate istorică*, Constanţa, MINAC, 10-12 mai 2017, contribuţii care sperăm vor fi publicate într-un viitor apropiat; Sesiunea actuală, care cuprinde o secţiune intitulată: *Exilul și migrația: de la Ovidiu la Europa secolului XXI,* oferă o comparaţie inedită a fenomenului exilului. Muzeul are în pregătire alte două proiecte editoriale legate de opera poetului, care vor fi prezentate de realizatori, după finalizarea lor (2018).

Desigur, toate aceste manifestări de cinstire a amintirii poetului şi operei sale s-au datorat celor care au fost sau activează acum în muzeu, cele actuale se alătură altor evocări ştiinţifice (organizate mai ales de Universitatea „Ovidius"Constanţa) sau cu conținut mai larg cultural-artistic, desfăşurate pe plan local.

Cel de-al doilea aspect al intervenţiei mele se referă la sesiunea Pontica, ale cărei începuturi am avut bucuria a le cunoaşte. Întâlnirea anuală de la Constanţa răspundea unor dorinţe de comunicare, după un deceniu de activitate a Muzeului de Arheologie Constanţa, de la reorganizarea sa. Noua instituţie este deschisă la 27 septembrie 1957, pe baza unei colecţii preexistente, ale cărei începuturi datau din 1879 (menționată și în ziarul Farul Constanței din 17 mai 1880), găzduită atunci la sediul Palatului Administrativ al oraşului.

Cum asupra transformării acesteia în muzeu s-a scris în repetate rânduri, mă limitez la deceniul care precede organizarea Sesiunii Pontica şi apariţia în acelaşi an al nr. I al revistei (1968); primele două volume au fost numite Pontice, apoi, de la nr. III (1970), Pontica.

În acest interval de timp s-au făcut câteva descoperiri de excepţie: *Edificiul roman cu mozaic din Tomis*, în 1959, investigat apoi, câţiva ani; apariţia, în 1962, tot la Tomis a unui preţios tezaur de sculpturi, care a trezit un interes ce dăinuie şi astăzi; s-au iniţiat săpături în oraş: la zidul de incintă antic, în 1958, în cartierul de vest al Tomisului (cu descoperirea a două bazilici şi a unor cuptoare) şi în judeţ, la Castelu-necropolă feudal-timpurie și în alte locuri. Multe dintre rezultatele cercetărilor au fost publicate în cărţi, albume, ghiduri, semnate de membrii colectivului din acei ani: Vasile Canarache (directorul instituţiei între 1956-1969), Adrian Rădulescu, Andrei Aricescu, Gh. Poenaru-Bordea, iar asupra unor categorii de materiale au scris: Mihai Irimia, Constantin Iconomu, Constantin Scorpan şi Mihai Bucovală.

Ca şi volumul *Noi monumente epigrafice în Scythia Minor*, Constanţa, 1964, revista Pontica I (1968), pleca la drum cu un Cuvânt înainte al acad. Constantin Daicoviciu, de la Cluj. Revista şi sesiunea muzeului devin loc de dezbatere şi comunicare a noi date istorice, arheologice, epigrafice şi numismatice, menite să trezească interesul participanţilor români şi străini.

Longevitatea acestor manifestări ştiinţifice se datora cercetării de tradiţie a obiectivelor arheologice din regiune (*Histria*, *Tropeum Traiani*, *Callatis*, *Capidava*), de către membrii marcanţi ai institutelor Academiei Române, ai universităţilor şi muezeelor din Bucureşti, Iaşi şi Cluj, cărora li s-au adăugat, de-a lungul timpului, şi muezografi constănţeni.

MINAC a deschis propriile şantiere, la *Sacidava*, Satu Nou, Albeşti, Ovdiu, Hârşova şi, mai de curând, sunt continuate cercetările la *Ulmetum,* după cum s-au

efectuat permanent săpături de salvare la *Tomis* şi în judeţ, descoperiri care au oferit noutăţi arheologice.

Prin organizarea muzeului din anii 1975-1977 şi inaugurarea actualului sediu al MINAC, sesiunea anuală a fost structurată astfel încât să privească toate perioadele istorice, de la preistorie, la contemporaneitate, cercetate de cunoscuţi specialişti în domeniu.

Nu în ultimul rând vorbim de contribuţii ale colegilor din ţară şi străinătate, găzduite constant de revista Pontica, anuar ştiinţific cu o bună circulaţie externă, prezent în diferite biblioteci ale unor institute de prestigiu, universităţi şi muzee, contribuind astfel la cunoaşterea mai deplină a spaţiului vest-pontic şi civilizaţiei antice, în general.

Legăturile externe au fost întărite şi prin congresele internaţionale organizate la Constanţa, de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" Bucureşti, în colaborare cu MINAC, precum Congresul *limes*-ului roman, Mamaia, 1972, al VII-lea Congres de epigrafie greacă şi latină, 1977, la Constanţa, cu o numeroasă şi prestigioasă participare, savanţi din diverse ţări, între care Louis Robert (Franţa), Georgi Mihailov (Bulgaria) şi, în egală măsură, învăţaţi din România, precum D.M. Pippidi, Em. Popescu, editori ai vol. *Epigraphica,* Bucureşti 1977, care conţine contribuţiile epigrafiştilor români la această sesiune.

Şirul unor importante manifestări ştiinţifice a continuat în tot acest timp, până în zilele noastre; recent s-a desfăşurat cel de-al şaselea *Congres internaţional asupra antichităţilor Mării Negre*, Constanţa, 18-22 septembrie 2017, prin iniţiativa unor specialişti renumiţi ai acestei regiuni, români şi străini, în organizarea Universităţii Bucureşti, MINA Constanţa şi a Universităţii „Ovidius" Constanţa, la care au participat cercetători ai istoriei spaţiului circumpontice, din 12 ţări, în număr mare.

Revenind la realizările ştiinţifice ale membrilor MINAC, în cele cinci decenii, acestea sunt înscrise în parte în seria muzeului, *Bibliotheca Tomitana* sau apărute la alte edituri din ţară şi din străinătate, fără a putea stărui acum asupra lor.

Se cuvine să îi amintim pe cei care au stat în fruntea instituţiei şi au coordonat complexa activitate muzeală, mai întâi pe regretatul prof. Adrian Rădulescu, distinsă personalitate în domeniul ştiinţific, muzeistic şi universitar, care a condus timp de trei decenii muzeul (1969-2000), consolidând în mod evident prestigiul intern şi extern al acestuia. I-au stat alături sau i-au urmat în funcţie, mai mulţi colegi, cel mai apropiat colaborator fiind Mihai Irimia, cercetător remarcabil şi cadru didactic universitar exemplar, până la sfârşitul vieţii sale. După anul 2000, alţi specialişti şi-au folosit toată priceperea, urmare a unei lungi experienţe profesionale, în conducerea MINAC, devenit în decursul anilor reper ştiinţific şi cultural, şi anume: Ghiorghe Papuc, Constantin Chera, Gabriel Custurea şi, în prezet, Traian Cliante, care au avut alături un colectiv valoros.

Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa a susţinut cu consecvenţă cele două embleme tomitane, Sesiunea şi revista Pontica, ajunse la semicentenar, admirabilă performanţă, pe care, suntem convinşi, cei de faţă o vor duce mai departe, mulţi ani.

Maria BĂRBULESCU

LA ANIVERSARE

Dragi şi stimaţi colegi,

Multumesc pentru invitaţie şi la mulţi ani pentru cei 50 de ani de activitate rodnică şi în conţinuu progres! Cu această ocazie, când urările şi laudele vin de la sine, având timp îndelungat relaţii de amiciţie şi profesionale cu oamenii ce au format şi cei care sunt acum salariaţi: ai Muzeului, îmi permit evocarea unor amintiri.

Începuturile colaborării cu nucleul iniţial al insţituţiei dvs. cu prof. Ion Barnea, tatăl meu, erau deja ceva mai vechi decât întemeierea Muzeului, numit atunci „Muzeul de Arheologie Constanţa". Îmi amintesc începutul sărac al Muzeului într-o clădire a Acvariului, aproape de Cazinou, după ce imobilul său a fost demolat împreună cu gara veche. Pe atunci custode al Muzeului era viitorul coleg Nubar Hamparţumian. A urmat mutarea triumfală în palatul episcopiei tomitane, într-o amenajare modernă şi elegantă pentru acea vreme. Abia retrocedarea către Episcopie a dus la mutarea şi reamenajarea Muzeului în centru, în Piaţa Ovidiu, în cladirea veche dar monumentală a fostei Primarii, legată parţial de monumentele romane din faleza Portului.

Până la reforma administrativă din 1968, în urma căreia au apărut din „regiunea Dobrogea", judeţele Constanţa şi Tulcea, legăturile pentru cercetările noastre de la Dinogeţia, unicul şantier de care ne ocupam atunci, s-au orientat către Muzeul Tulcea. Aşa se face că până atunci au fost trimise la Constanţa unele descoperiri mobile de la Dinogeţia. Din acea perioadă, sau nu mult după aceea, datează predarea către Muzeul Marinei din Constanţa a unor amfore din depozit.

Relaţiile noastre cu Muzeul de Arheologie din Constanţa s-au amplificat odată cu reluarea în vara anului 1968 a cercetărilor sistematice ale Institutului de Arheologie din Bucureşti, de la Adamclisi, dealul Monumentului şi oraşul antic.

De la începutul acestor cercetări ample şi până astazi, colegii de la Muzeul de Istorie Naţilonală şi Arheologie Constanţa (MINAC) au colaborat cu noi, generaţie dupa generaţie. La îndemnul ilustrului profesor Vladimir Iliescu, de la Institutul Pedagogic din Constanţa, secondat cu entuziasm molipsitor de către dna. Maria Munteanu, actualmente Bărbulescu, studenţi ai acestei instituţii ni s-au alăturat. Tot din această perioadă de început amintesc relaţia foarte bună cu primul director efectiv al Muzeului, Vasile Canarache, inteligent pentru a sesiza necesitatea diplomaţiei faţă de conducerea socialistă locală, consilierul Vasile Vâlcu. Dialogul favorabil a continuat şi după decesul lui Vasile Canarache. Succesorul, Adrian Rădulescu, a adâncit colaborarea în acelaşi spirit cu predecesorul său, pe vremea lui reluându-se cercetările de la Adamclisi-Tropaeum Traiani, conduse de Ion Barnea. În ceea ce mă priveşte îmi amintesc cu recunoştinţă ajutorul ce mi l-a dat pentru a vedea, ca istoric şi clasicist, unele monumente din Italia, pe atunci aproape interzise intelectualităţii române. Graţie lui Emil Condurachi, mă aflam în luna mai 1972 împreună cu regretaţii colegi constănţeni Mihai Bucovală şi Mihai Irimia, la „Corsi Ravennati", cursuri pentru cultură şi artă bizantină, organizate anual de către Universitatea din Bologna. Eram împreună şi cu Adrian Rădulescu. Când cursurile s-au terminat, am mers

toţi la Roma, unde Adrian Rădulescu ne-a asigurat cazarea şi ne-a fost ghid al oraşului. Cum nu ştiam că mai puteam vreodata beneficia de o asemenea ieşire în Italia, am mers la Consulatul român pentru a cere o prelungire a vizei, demers ce mi-a fost refuzat, cerându-mi-se avizul favorabil în scris al Institutului de Arheologie. Cum Adrian Rădulescu se întorcea la Bucureşti pentru a preda paşaportul, mi-a făcut marele serviciu ca în timp util să obţin aprobarea, pe vremea aceea neexistând nici fax, nici internet. Cu elan tineresc şi cu doar 10 dolari în buzunar am pornit spre Napoli, având doar biletul de tren plătit din ţară. Dinu Adameşteanu, vechiul prieten şi coleg al tatălui meu, mi-a înlesnit financiar împlinirea visului de a vedea monumentele din Sicilia. Cu sufletul împlinit m-am intors la Roma, am primit prelungirea vizei şi m-am întors în lagărul comunist.

Înainte de schimbarile politce din 1989, dar tot în acel an, locţiitor al directorului era Mihai Irimia, Adrian Rădulescu fiind plecat în străinătate. S-a primit un telefon la Academia Română că un monument arheologic urma să fie distrus cu ocazia construirii „Hotelului Partidului", viitorul Hotel Ibis. Am fost atunci însărcinat, împreună cu regretatul coleg Alexandru Suceveanu şi dna. Anişoara Sion să evaluam importanţa şi necesitatea salvării monumentului. De la Mihai Irimia, personal şi nu prin telefonul urmărit, am aflat că este vorba despre o mare bazilică paleocreştină. Dupa vizitare, ne-am întors la Muzeu pentru o strategie în formularea adresei Muzeului către conducerea locala de partid, prin care trebuia să convingem fără a avea puterea de a întrerupe escavarea. Au durat câteva zile până când „Casa Albă", sediul nou al conducerii de partid şi administrative, a acceptat una din variantele de salvare propuse de noi. Cum să convingem? Printr-o inspiraţie divină am întrebat-o între patru ochi pe tovarăşa Borodi, secretara cu propaganda Partidului, bănuind că a fost în Uniunea Sovietica, dacă a vizitat Ermitajul. La răspunsul ei pozitiv am făcut apel la sentimentul naţional şi-am făcut cunoscută povestea tezaurului din metale şi pietre preţioase ce a aparţinut exact clădirii aflate în dispută, tezaur ce a fost descoperit în sudul Ucrainei de către arheologi rusi, în sec. XIX. Ca să nu lezez convingerile atee, am dat o nuanţă laică, dar de succes. Aprobarea a venit şi rezultatul se poate vedea parţial astăzi în subsulul hotelului amintit.

În speranţa ca legăturile de prietenie şi colaborare vor continua şi pe viitor între generaţii, cu mare placere amintesc în final cel mai recent mesaj primit de la dna. Ştefania Rădulescu, soţia regretatului director, cu ocazia zilei mondiale a profesorului din acest an: „Profesorul îţi deschide uşa, dar de intrat intri singur!" (proverb chinezesc).

Fie ca prieteniile pe care le-am păstrat faţă de dna. Maria Bărbulescu, de colaboratorul dl. Gh. Papuc sau de draga Zizi Covacef să anime şi viitoarele generaţii, pentru ca întâlnirile de la „Pontica" să nu aibă numai o greutate ştiinţiifică, ci şi una de suflet.

Prof. Alexandru BARNEA

HISTORICA

DER KYBELEKULT AN DER WESTKÜSTE DES SCHWARZEN MEERES (WESTPONTOS) IN VORRÖMISCHER ZEIT

Manfred OPPERMANN[*]

Cuvinte cheie: *sculptură în piatră, plastică în teracotă, iconografie, analize stilistice, sanctuare*

Schlüsselworte: *Steinplastik, Terrakottenplastik, Ikonographie, Stilanalysen, Heiligtümer*

Rezumat: *Între reprezentările unor divinități de pe coasta de vest a Mării Negre în perioada pre-romană sunt deosebit de numeroase monumentele dedicate zeiței Cybele. Este meritul M. Alexandrescu-Vianu de a fi recunoscut pentru prima oară trei stele descoperite la Apollonia Pontică drept monumente ale zeiței Cybele (**Fig. 1-3**). În comparație cu monumentele arhaice din Asia Mică, două dintre aceste trei exemplare (**Fig. 1, 3**) se evidențiază printr-o iconografie deosebit de interesantă. Descoperirile din necropola de la Kavacite (Apollonia Pontică) și Sladkite kladenci, lângă Burgas, sunt considerate a fi problematice. Dacă în epoca arhaică și cea clasică monumentele zeiței Cybele, precum și dovezile despre cultul ei nu sunt prea frecvente, această situație se modifică în epoca elenistică. Din această perioadă sunt cunoscute numeroase monumente atât în piatră, cât și teracote. În ceea ce privește piesele sculpturale în piatră, numai în cazuri rare contextele descoperirilor oferă indicii privind datarea lor. De aceea investigației stilistice îi revine aici o importanță deosebită. Alături de evoluția generală a stilului, trebuie avute în vedere mai ales specificitățile locale. Deși motivul zeiței așezate pe tron suferă doar schimbări limitate, se pot deduce totuși indicii privind o datare aproximativă a pieselor prin analiza proporțiilor, a dispunerii faldurilor și poziției corpului, ca și a atributelor. În acest demers sunt indicate îndeosebi analogii din arealul microasiatic de vest, precum și de la Olbia. Stele cu reprezentări ale Cybelei sunt relativ rare. Ca și în cazul statuetelor din piatră, și aici există deosebiri substanțiale în privința calității. Reprezentări ale Cybelei sunt numeroase în coroplastica elenistică. Deși este vorba în majoritate despre piese comune, cu iconografie stereotipă, există totuși și exemplare originale. O atenție deosebită revine în această privință statuetei ceramice cu reprezentarea unei Cybele călare, piesă descoperită la Manastir - Tepe, lângă Mesambria*

[*] Manfred OPPERMANN: August-Bebel Strasse 5, 06108 Halle/S. Deutschland; e-mail: Manfred-Oppermann@gmx.de.

(Nesebar). Locurile de descoperire a monumentelor Cybelei sunt foarte diverse. În primul rând trebuie enunțate aici sanctuarele. Ar fi de amintit în acest context dovezile de la Apollonia Pontică, Olbia și Nuntaşi II (chora Histriei). Dar și pentru Histria, Tomis, Callatis și Odessos sunt de presupus sanctuare. Pe Insula Mare din lacul Durankulak (chora Callatidei) a fost posibilă chiar cercetarea unui sanctuar rupestru al Cybelei. Cel mai bun exemplu pentru un sanctuar urban al Cybelei este cunoscut la Dionysopolis (Balcic). În paralel, zeița trebuie să fi fost adorată și în locuințe particulare. De asemenea, sunt avute în vedere posibile descoperiri în necropole.

Zusammenfassung: *Unter den Götterdarstellungen an der Westküste des Schwarzen Meeres in vorrömischer Zeit sind jene Denkmäler der Göttin Kybele besonders häufig. Es ist das Verdienst von M. Alexandrescu-Vianu, drei in Apollonia Pontikē gefundene Stelen erstmals als Denkmäler der Kybele erkannt zu haben (**Abb. 1-3**). Im Vergleich mit archaischen Monumenten aus Kleinasien zeichnen sich zwei (**Abb. 1, 3**) von diesen drei Exemplare durch eine besonders interessante Ikonographie aus. Als problematisch werden Funde angesehen, die aus der Nerkropole von Kavacvite (Apollonia Pontikē) und Sladkite kladenci bei Burgas stammen. Sind Denkmäler der Kybele und Zeugnisse ihres Kultes in archaischer und klassischer Zeit nicht sehr häufig, so ändert sich dies in der Epoche des Hellenismus. Aus dieser Zeit sind sowohl zahlreiche Steindenkmäler als auch Terrakotten bekannt. Was die Zeugnisse der Steinplastik betrifft, so bieten hier die Fundumstände nur in seltenen Fällen einen allgemeinen Hinweis auf die Entstehungszeit. Insofern kommt der stilistischen Untersuchung hier eine besondere Bedeutung zu. Neben der allgemeinen Stilentwicklung müssen vor allem auch die lokale Spezifika berücksichtigt werden. Obwohl das Sujet der thronenden Göttin nur wenig Veränderungen erfährt, so lassen sich doch anhand von Proportionen, Faltenwurf und Körperhaltung sowie Attribute Hinweise auf eine ungefähre Zeitentstehung ableiten. Dabei wird insbesondere auf Vergleichsbeispiele aus dem ägäischen und westkleinasiatischen Raum sowie aus Olbia hingewiesen. Stelen mit Kybeledarstellungen sind relativ selten. Wie bei den Steinstatuetten existieren auch hier beträchtliche Unterschiede hinsichtlich ihrer Qualität. In der hellenistischen Koroplastik sind Darstellungen der Kybele zahlreich vertreten. Zwar handelt es sich zumeist um Massenware mit stereotyper Ikonographie, doch gibt es auch originelle Beispiele. Besondere Aufmerksamkeit wird in dieser Hinsicht der Tonstatuette einer reitenden Kybele von Manastir Tepe bei Mesambria (Nesebar) geschenkt. Die Fundorte der Kybeledenkmäler sind breit gestreut. In erster Linie sind hier Heiligtümer zu nennen. In diesem Zusammenhang wären Zeugnisse aus Apollonia Pontikē, Olbia und Nuntaşi II (Chora von Histria) zu nennen. Aber auch für Histria, Tomis, Kallatis und Odessos sind Heiligtümer vorauszusetzen. Auf der Großen Insel im Durankulak-See (Chora von Kallatis) konnte sogar ein frühhellenistisches Höhlenheilitum der Kybele erforscht werden. Das beste Beispiel für ein städtische Kybeleheiligtum mit Tempel ist aus Dionysopolis (Balčik) bekannt. Daneben muss die Göttin auch in Privathäusern verehrt worden sein. In Betracht kommen ferner mögliche Funde aus Nekropolen.*

*

Unter den Bildzeugnissen, die uns an der westlichen Schwarzmeerküste aus vorrömischer Zeit bekannt sind, nehmen schon allein quantitativ jene des Kybelekultes einen besonderen Platz ein. Obwohl die Darstellungen der

thronenden Göttin auf den ersten Blick in ihrer Mehrzahl relativ stereotyp erscheinen, offenbaren sie dem aufmerksamen Betrachter eine interessante Palette unterschiedlicher Gestaltungsmöglichkeiten.

Bereits aus **spätarchaischer Zeit** sind aus der milesischen Apoikie **Apollonia Pontikē** (heute Sozopol) steinerne Reliefs bekannt. Denn bereits im Jahre 1980 hatte M. Alexandrescu-Vianu drei bisher fälschlich als Grabreliefs interpretierte Stelen[1] überzeugend als Kybeledarstellungen erkannt, die eng mit ähnlichen Beispielen aus dem westkleinasiatischen Verbreitungsgebiet dieses Kultes zu verbinden sind[2]. Wie bereits die rumänische Archäologin richtig dargelegt hatte, sind auf der einen Stele **Abb. 1** zwei Löwen in antithetischer Anordnung auf dem Schoß der Göttin wiedergegeben, was als äußerst originelle Ikonographie angesehen werden muss[3]. Trotz starker Verwitterung zeichnen sich auf dem zweiten Relief noch deutlich die Grundzüge der plastischen Gestaltung ab **Abb. 2**. Die abgetreppte Rahmenleiste ahmt offensichtlich ein Türgewände nach, wie es in freilich besserer Ausführung auf einem ebenfalls spätarchaischen Relief aus Thasos wiederkehrt[4]. Da auf der großen Stele aus Apollonia **Abb. 3** die Göttin Tympanon und Patera hält, hatte zwar F. Naumann eine Entstehung erst in nacharchaischer Zeit angenommen[5], doch scheint das Denkmal seinem allgemeinen Darstellungsmodus zufolge ebenfalls noch der ausgehenden Archaik anzugehören. Insofern würde dieses Relief zu den ältesten bisher bekannten Zeugnissen zählen, bei denen die Göttin mit Tympanon erscheint[6].

Allerdings stellen die Reliefs aus Apollonia Pontikē nicht die einzigen bisher bekannten frühen Steindenkmäler des Kybelekultes im westlichen bzw. nordwestlichen Schwarzmeerraum dar. So sei in diesem Zusammenhang an Beispiele erinnert, die im Westtemenos der ebenfalls von Milesiern gegründeten Polis **Olbia** gefunden wurden[7]. Diese steinernen Stelen aus Apollonia Pontikē und Olbia sind von entsprechenden Denkmälern aus der ionischen Westküste

---

[1] GĂLĂBOV 1961, s. 223-230 Abb. 13, s. 5-6; GĂLĂBOV 1965, s. 35 Nr. 3-5 Taf. 13-15; zwar sind bei TACHEVA-HITOVA 1983, s. 71-161 diese Denkmäler nicht unter den Zeugnissen des Kybelekultes erwähnt worden, doch führte sie immerhin M. J. VERMASEREN in CCCA, VI, 107 Nr. 361-362 richtig als Kybelevotive auf und datierte sie allgemein in das 6. Jh. v. Chr.

[2] ALEXANDRESCU-VIANU 1980, s. 262-264.

[3] ALEXANDRESCU-VIANU 1980, s. 263-264: „L'une des figures féminines représentées dans un naïskos tient sur ses genoux deus lions affrontés"; GĂLĂBOV 1961, s. 223-224 Abb. 1; GĂLĂBOV 1965, 35 Nr. 3 Taf. 13 hatte die Darstellung noch beschrieben: „Figur, die mit ihren beiden an die Brust gepressten Händen zwei längliche Gegenstände hält".

[4] VIKELA 2001, s. 89 Taf. 16,2.

[5] NAUMANN 1983, s. 139:„So möchte ich in diesem Votiv ein nach-archaisches Werk sehen und die Arbeit eines in alter Tradition stehenden Handwerkers, der zwar versuchte, die neuen Attribute der Göttin mit dem alten ‚heiligen' Kybelebild zu vereinigen, dies jedoch nicht meisterte". s. 303 Nr. 68 (6. Jh. v. Chr.).

[6] So sprach sich auch VIKELA 2001, s. 90-91 Taf. 17, 3-4 für eine spätarchaische Entstehung aus.

[7] RUSJAEVA 1992, s. 215-216 Abb. 66,1; KRYŽICKIJ & LEJPUNSKAJA 1997, s. 60-61. 63 Abb. 53,2; ROUSYAEVA 2010, s. 74. 89 Abb. 11. Einen Überblick über den Kybelekult von Olbia in vorrömischer Zeit bietet RUSJAEVA 1979, s. 101-114.

beeinflusst worden[8], was nicht überrascht, da beide Poleis Gründungen von Milet waren. Gewiss wird es aber auch in **Histria** als der bedeutendsten milesischen Gründung im Bereich zwischen Balkan und Donaudelta schon frühe steinerne Kybeledenkmäler gegeben haben. Immerhin kennt man von dort eine Terrakotte, die den Fundumständen zufolge bereits dem frühen 5. Jh. v. Chr. angehört[9] **Abb. 4** sowie ein freilich unsicheres Beispiel aus abgenutzter Matrize[10].

Obwohl es sich bei den Terrakotten aus Histria um Siedlungszeugnisse handelt, so wäre die Präsenz von tönernen Kybelestatuetten in Gräbern **klassischer Zeit** nicht von vornherein auszuschließen. M. Caneva zufolge sollen sogar in einer Bestattung der zu **Apollonia Pontikē** gehörenden **Nekropole von Kavacite** 20 Terrakotten gefunden worden sein, zu denen auch eine Kybelefigur gehört hätte[11]. Allerdings ist es infolge fehlender Bilddokumentation unmöglich, ein entsprechendes Urteil abzugeben. Zwar wurden demgegenüber die beiden aus der thrakischen **Nekropole von Sladkite kladenci** in Burgas stammenden Terrakotten einer jeweils sitzenden Frauenfigur immerhin in Zeichnung vorgelegt[12]. Doch da es sich hier um einen weitverbreiteten ikonographischen Typus handelt, der nicht zwangsläufig mit der phrygischen Göttin zu verbinden ist, dürften die Zeugnisse von Sladkite kladenci eher ausfallen. Aber abgesehen davon muss der Kybelekult auch während des 5. und den ersten beiden Dritteln des 4. Jhs.v.Chr. am Westpontos populär gewesen sein. In diesem Zusammenhang sei sogar auf die in **Nikonion** an der Nordwestküste des Schwarzen Meeres gefundene beinerne Statuette einer thronenden Göttin mit Polos hingewiesen, die als Kybele interpretiert wurde. Für die zeitliche Einordnung hatte N. M. Andrunina lediglich stilistische Faktoren angeführt, die freilich bei dieser verhältnismäßig roh gearbeiteten Statuette höchst problematisch erscheinen[13]. Wenngleich hier ein breiter Spielraum für die Datierung angenommen werden kann, so muss diese Plastik aller Wahrscheinlichkeit noch vorhellenistisch sein.

Ungleich zahlreicher sind die Zeugnisse des Kybelekultes von der Westküste des Schwarzen Meeres aus den Jahrhunderten des **Hellenismus**. Dabei haben sich entsprechende Denkmäler nicht nur in den Poleis und ihrem unmittelbarem Umfeld gefunden, sondern auch aus dem ländlichen Bereich kommen nunmehr interessante Beispiele. Selbst im indigenen Hinterland wird gelegentlich der griechische Meterkult rezipiert, wie dies ein Graffito auf einem attischen Sporenhenkelkantharos aus dem thrako-getischen **Murighiol** (Bezirk Tulcea)

---

[8] Zum Bild der thronenden Kybele im Naiskos an der ionischen Westküste vgl. NAUMANN 1983, s. 124-135, Taf. 16, 1-4. 17, 1-4. 18, 1-2.

[9] ALEXANDRESCU-VIANU 1990, s. 221 Abb. 2,1 (frühes 5. Jh. v. Chr.); ALEXANDRESCU-VIANU 1990a, s. 183-184. 232 Abb. 62.

[10] COJA & DUPONT 1979, s. 49 Nr. 58 Taf. 6 (lokales Produkt aus abgenutzter Matrize; Ende des 6. Jhs. v. Chr./Anfang des 5. Jhs. v. Chr.).

[11] CANEVA 1980, s. 448.

[12] BALABANOV 1985, s. 20-21 Abb. 12-13 (Kybele ?).

[13] ANDRUNINA 1971, s. 227-229 – so schrieb die Autorin, dass dieses Figürchen sich jenen Darstellungen des 5. Jhs. v. Chr. annähert, denen das von Agorakritos geschaffene Kybelebild zugrunde läge, weshalb man diesen aus Nikonion stammenden Fund in die Mitte des 5. Jhs. v. Chr. (sic !) datieren könne, wobei gleichzeitig noch eine frühere Datierung für möglich gehalten wurde.

beweist, der an die Wende vom dritten zum letzten Viertel des 4. Jhs. v. Chr. datiert werden kann[14]. All dies überrascht nicht, da gerade während des späten 4. und im 3. Jh. v. Chr. für die Chorai der Poleis und das thrakische bzw. thrako-getische Binnenland eine Intensivierung der Siedlungstätigkeit und ein gewisser demographischer Aufschwung zu konstatieren ist.

Bei den **steinernen Statuetten** erschweren nicht nur das Fehlen von Inschriften und somit die nicht mögliche Anwendung der paläographischen Methode, sondern auch die mäßige bildhauerische Qualität und der meist fragmentarische Erhaltungszustand eine konkrete zeitliche Einordnung. Außerdem muss man neben der allgemeinen ferner die lokale Stilentwicklung berücksichtigen.

Dank der Forschungen von M.Alexandrescu-Vianu sind die Kybelestatuetten aus **Histria** am besten untersucht worden. An erster Stelle sei hier eine in einer spätantiken Mauer als Baumaterial verwendete Marmorstatuette angeführt, bei der abgesehen von den Attributen wie Tympanon, Patera und liegendem Löwen auf dem Schoß der Göttin rechts von Kybele ein kniender Adorant erscheint **Abb. 5**. Während frühere Autoren die Plastik allgemein in die Epoche des Hellenismus datiert hatten[15], setzte M. Alexandrescu-Vianu dieses Stück „vers le IIIe siècle av. J.-C." an, zumal „L' adorante agenouillée se retrouve sur une série de reliefs votifs des IVe-IIIe siècles av. J.-C., qui relèvent de cultes chthoniens", und konkret in Bezug auf den Stil heißt es „les proportions sveltes du corps long et mince, aux contours nets, ainsi que la sévérité des lingnes, nous font dater cette pièce vers le IIIe siècle av. J.-C."[16] Zwar kennen wir am Westpontos und konkret aus Histria eigentlich nur ein Votivrelief mit knienden Adoranten aus dem späteren 4. Jh. v. Chr.[17], doch kann die Kybelestatuette ihres gesamten stilistischen Habitus zufolge nur in frühhellenistischer Zeit entstanden sein[18].

Im Jahre 1924 hatte Th. Sauciuc-Săveanu leider nur als Zeichnung die untere Partie einer marmornen Sitzstatuette der Kybele publiziert, die in der dorischen Apoikie **Kallatis** (heute Mangalia) gefunden worden war[19]. Dass es sich dabei um unsere Göttin handelt, geht aus der Figur eines sitzenden Löwen zu ihrer Linken hervor. Wenngleich zur Beurteilung des Denkmals leider keine Fotografie vorliegt, spricht die Gewandbehandlung am ehesten für einen frühhellenistischen Ansatz.

---

[14] ALEXANDRESCU 1978, s. 89 Nr. 576 Taf. 65 (3. Viertel des 4. Jhs. v. Chr.). Ein Vergleich mit den Sporenhenkelkantharoi von der Athener Agora zeigt freilich, dass das Exemplar aus Murighiol eher an den Übergang vom dritten zum vierten Jahrhundertviertel gehört.

[15] BORDENACHE 1969, s. 32-33 Nr. 42 Taf. XXI, 42 (hellenistisch); NAUMANN 1983, s. 187. 327 Nr. 269 (spätklassisch-attischer Typus 2a; Statuette der Kybele, Tympanon, Löwe auf dem Schoß, Begleiter); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 100 Nr. 59 Taf. XXXIII (hellenistisch); CCCA, VI, 137 Nr. 462 („hellenistic period").

[16] ALEXANDRESCU-VIANU 2001, s. 42 Nr. 14 Taf. 8a.

[17] ALEXANDRESCU-VIANU 2001, s. 119-120 Nr. 148 Taf. 63b.

[18] Vgl. auch VIKELA 2001, s. 113 Taf. 21,2 (frühhellenistisch).

[19] SAUCIUC-SĂVEANU 1924, s. 124-125 Abb. 34; TACHEVA-HITOVA 1983, s. 88 Nr. 36; CCCA, VI, 123 Nr. 412; NENNINGER 2006, s. 205 Nr. 17 ("2./3. Jh. n. Chr.").

Das an der Westgrenze der kallatianer Chora gelegene Phrurion von **Albeşti** erlebte den archäologischen Zeugnissen nach zu urteilen, seine größte Blütezeit im 3. Jh. v. Chr. Die dort gefundene rohe Kalksteinstatuette der thronenden Kybele mit Patera, Tympanon und Löwen auf dem Schoß war zwar mit einem Amphorenstempel vergesellschaftet, doch ließ sich dieser nicht näher bestimmen, weshalb auch von einer Datierung dieser Plastik Abstand genommen wurde[20] **Abb. 6**. Obwohl eine steinerne Kybelestatuette des 3. Jhs. v. Chr. aus dem Westtemenos von Olbia von ungleich besserer Qualität ist[21], weshalb auf den ersten Blick ein Vergleich merkwürdig erscheint, so kann man doch gerade in Bezug auf die Faltenführung ein fast identisches Schema erkennen. Insgesamt gesehen, darf man die Plastik aus dem kallatianer Phrurion wohl am ehesten dem 3. Jh. v. Chr. zuweisen.

Von weitaus qualitätvoller Ausführung als das Exemplar aus Albeşti ist das Fragment einer aus **Kallatis** stammenden marmornen Kybelestatuette. Der Stil weist in hochhellenistische Zeit[22] **Abb. 7**. Zwar ist die Gewanddrapierung auf einer samischen Kybelestele, die R. Horn aufgrund zahlreicher Parallelen in die erste Hälfte des 2. Jhs. v. Chr. datiert hatte[23], keineswegs identisch, doch liegt hier ungefähr die gleiche Stilstufe wie bei dem kallatianer Exemplar vor. Bemerkenswert ist, dass zur Rechten der Göttin eine kleine Herme erscheint. Solche Hermen sind auf westpontischen Grabreliefs während des 2. und 1. Jhs. v. Chr. nicht selten anzutreffen. Für unser Denkmal aus der ersten Hälfte des 2. Jhs. v. Chr. bietet dieses Motiv freilich keinen konkreten datierenden Anhaltspunkt.

Eine vereinfachte und etwas schematische Form der Gewandwiedergabe findet man auf einer ebenfalls nur im Unterteil überlieferten marmornen Kybelestatuette aus **Histria**. Die Herme wird hier durch einen sitzenden Löwen ersetzt **Abb. 8**. M. Alexandrescu-Vianu hat diese Plastik der zweiten Hälfte des 2. Jhs. v. Chr. zugewiesen, indem sie sich auf die bereits zitierte samische Reliefstele berief[24], die R. Horn ja eher in die erste Hälfte des 2. Jhs. v. Chr. datiert hatte[25].

---

[20] RĂDULESCU 1995-1996, s. 27 Nr. 13; 40 Taf. III, 13; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, s. 222. 365 R6 Taf. LXXXVIII, R6. Dort wird auf das aus Kallatis stammende Relief SAUCIUC-SĂVEANU 1927-1932, s. 446-447 Abb. 28; TACHEVA-HITOVA 1983, s. 88 Nr. 37; CCCA, VI, 124 Nr. 419; NENNINGER 2006, s. 206 Nr. 22 („2./3. Jh. v. Chr." !) verwiesen, das aber m. E. keine Ähnlichkeit mit der Kalksteinstatuette aus Albeşti aufweist.

[21] KRAPIVINA 2010, s. 162, Abb. 15 (3. Jh. v. Chr. – Inschriftsockel römerzeitlich und nicht zugehörig).

[22] BORDENACHE 1960, s. 500-501 Nr. 11 Abb. 13,4; CCCA, VI, 122-123 Nr. 411 Taf. C,411; NENNINGER 2006, s. 205 Nr. 16 („2./3 Jh. n. Chr.").

[23] HORN 1972, s. 114 Nr. 84c. Beil. 84c (1. Hälfte des 2. Jhs. v. Chr. mit zahlreichen Parallelen).

[24] BORDENACHE 1969, s. 34-35 Nr. 50 Taf. XXIII, 50 (hellenistisch); NAUMANN 1983, s. 334 Nr. 333 (spätklassisch-attischer Typus 2br; Statuette der Kybele, Szepter, Löwe an rechter Seite); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 101 Nr. 62 („hellenistic age"); CCCA, VI, 138 Nr. 465 Taf. CX, 465 („ hellenistic period"); ALEXANDRESCU-VIANU 2001, s. 42-43 Nr. 15 Taf. 8d - „cette statuette correspond stylistiquement à la pièce de Samos, qui date de la seconde moitié du IIe siècle av. J.-C", doch führt R. Horn für das samische Exemplar eben eher Parallelen aus der ersten Jahrhunderthälfte an.

Eine aus **Kallatis** stammende Marmorstatuette, von der ebenfalls nur die untere Partie erhalten ist, steht ebenfalls in hochhellenistischer Stiltradition. Die Fläche des Mantels, der wie üblich die untere Beinpartie bedeckt, wird durch tiefe Falten in ein ungefähr mit der Spitze nach unten stehendes Dreieck und rechts davon in ein kleines Dreieck gegliedert[26] **Abb. 9**. Dieses Motiv findet sich in mehr oder weniger abgewandelter Form bei zahlreichen Kybelestatuetten. Auf unserem Exemplar ist die vom Schoß seitlich herab fallende Stoffbahn zudem noch sorgfältig in Falten gelegt.

Eine ähnliche Gliederung des vorn über die Knie gelegten Mantels wie bei der kallatianer Statuette **Abb. 9** findet sich auf einem Exemplar aus **Histria**, wo auf dem Schoß der Göttin ein kleiner Löwe zu erkennen ist **Abb. 10**. Doch sind die Falten der Mantelpartie hart eingeschnitten und weniger differenziert modelliert. M. Alexandrescu-Vianu sah hier ein Werk aus der zweiten Hälfte des 2. Jhs. v. Chr.[27].

Bei mehreren Statuetten wird das von den Knien herab fallende Manteltuch nur flüchtig durch Faltenandeutungen gegliedert. Ein Beispiel dafür wäre eine Marmorstatuette aus **Tomis** (heute Constanţa)[28]. Drei Exemplare aus **Histria** hatte M. Alexandrescu-Vianu noch der zweiten Hälfte des 2. Jhs. zugewiesen[29].

---

[25] Bei einer Kybelestatue, die wahrscheinlich aus Troja stammt, findet man einen ähnlichen Faltenwurf; die Plastik wurde in CCCA, I, s. 105 Nr. 330, Taf. LXX, 330 allgemein in „hellenistic period" datiert.

[26] BORDENACHE 1960, s. 500-501 Nr. 12 Abb. 13, 3 (2. Jh. n. Chr.); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 86 Nr. 31; CCCA, VI, 122 Nr. 410 („second century A. D." !); NENNINGER 2006, s. 205 Nr. 15 ("2. Jh. n. Chr."); ALEXANDRESCU, ZÖLDFÖLDI & TAUBALD 2014, s. 24 (CT7 "very similar to the marbles of Penteli"). 26 ("there is strong evidence that the raw material for the samples CT7 and CT12 stems from Penteli"). 34 Abb. 1 - CT7. Ein samisches Kybelerelief, das HORN 1972, s. 113-114 Nr. 84b. Beil. 12, 84b in das 3. Jh. v. Chr. datiert hatte, zeigt zwar den herabhängenden Mantelzipfel mit sorgfältiger Faltenlegung, doch ist die Gewandbehandlung viel kleinteiliger und verkörpert somit im Vergleich zu unserem Relief aus Kallatis wohl eine frühere Stilstufe.

[27] BORDENACHE 1969, s. 32 Nr. 41 Taf. XXI, 41 (späthellenistisch); NAUMANN 1983, s. 361 Nr. 566 (pergamenisches ? Bild); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 101-102 Nr. 64, (späthellenistisch); CCCA, VI, 137 Nr. 463 Taf. CIX,463 („late hellenistic period"); ALEXANDRESCU-VIANU 2001, s. 43 Nr. 16 Taf. 8b; Hinweis allgemein auf HORN 1972, 36.

[28] BORDENACHE 1969, s. 34 Nr. 47 Taf. XXII, 47 (zweifellos hellenistisch), NAUMANN 1987, s. 325 Nr. 255 (spätklassisch-attischer Typus 2a; Statuette der Kybele, Tympanon, Löwe auf dem Schoß); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 91 Nr. 43 (hellenistisch).

[29] **1**. **Histria:** BORDENACHE 1969, s. 34-35 Nr. 50 Taf. XXIII, 50 (hellenistisch); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 101 Nr. 42 (hellenistisch); ALEXANDRESCU-VIANU 2001, s. 43 Nr. 17 Taf. 8c. **2. Histria**: ALEXANDRESCU-VIANU 2001, s. 44 Nr. 19 Taf. 9d ("proche des exemplaires de la seconde moitié du IIe siècle av. J.-C."). **3**. **Histria**: ALEXANDRESCU-VIANU 2001, s. 44-45 Nr. 20 Taf. 9c („D' un point de vue stylistique, cette statuette se rapproche de l' œuvre précédente, cat. 19"). Andererseits besitzt diese Statuette eine Parallele in einem Exemplar aus **Chersonesos**, das allerdings in das 2. Jh. n. Chr. datiert wurde; vgl. CCCA, VI, 156 Nr. 537 Taf. CXXX, 537 ("second century A. D."). Späthellenistisch könnten eventuell zwei Exemplare aus **Odessos** sein, für die M. I. Vermaseren und M. Nenninger allerdings eine römerzeitliche Datierung in Erwägung gezogen hatten: **1. Odessos**: TONČEVA 1960, s. 75 Nr. 4; 89 Taf. VI, 29; TACHEVA-HITOVA 1983, s. 80 Nr. 15 Taf. XXIII, 15; CCCA, VI, 119-120 Nr. 398 („probably Roman

Anzufügen wäre hier eine Statuette im **Bukarester Nationalmuseum**, die aus der Sammlung B. Solacolu stammt[30]. Ein weiteres Monument aus **Histria** wurde in den Übergang vom Hellenismus zur frühen Römerzeit datiert[31]. Es besitzt eine ungefähre Parallele zu einem Exemplar aus Samos, für das R. Horn einen Zeitansatz im 1. Jh. v. Chr. vorgeschlagen hatte[32]. Aber angesichts der minderen Qualität bei den meisten Werken und ihres schlechten Erhaltungszustandes ist eine konkretere Datierung schwierig, so dass man unter Vorbehalt allgemein eine späthellenistische Entstehung wird annehmen dürfen. Dieser Gruppe sind ferner eine Statuette aus der milesischen Gründung **Dionysopolis**[33] und eine weitere aus **Kallatis** anzuschließen, die sich durch besondere Provinzialität auszeichnen[34].

Außer diesen Erzeugnissen einer Massenproduktion aus dem späteren 2. oder dem frühen 1. Jh.v.Chr. existierten damals in unserem Untersuchungsbereich auch qualitätvollere Exemplare. Anzuführen wäre hier zunächst eine sehr gut erhaltene Statuette aus dem berühmten Kybeleheiligtum von **Dionysopolis**[35] **Abb. 11**. Beim Mantel führen vom linken Knie straffe Falten zum rechten Unterschenkel, während an der rechten Kniepartie das Kleidungsstück flach aufliegt, so dass seine Stofflichkeit nur erahnt werden kann. Gewisse Ähnlichkeiten existieren zu einer samischen Kybelestatuette, für die R. Horn eine Datierung in das spätere 2. oder sogar das 1. Jh. v. Chr. vorgeschlagen hatte[36].

Etwas gefälliger und differenzierter ist der Faltenwurf bei einer verhältnismäßig gut gearbeiteten Marmorstatuette der Kybele, von der allerdings der Kopf nicht erhalten ist, aus dem antiken **Parthenopolis** (heute Schitul) **Abb. 12**. In diesem Ort, der zur kallatianer Chora gehörte, hatte man auch ein späthellenistisches Nymphenrelief gefunden. Von den Herausgebern wurde die

period"); NENNINGER 2006, s. 205 Nr. 6 (römerzeitlich). **2. Odessos**: TONČEVA 1960, s. 75 Nr. 3; 89 Taf. VI, 28; TACHEVA-HITOVA 1983, s. 80-81 Nr. 16 Taf. XXIII, 16; CCCA, VI, 120 Nr. 399 („probably Roman Period"); NENNINGER 2006, s. 205 Nr. 5 ("Ende des 2./Anfang des 3. Jhs. n. Chr.").

[30] BORDENACHE 1969, s. 34 Nr. 48 Taf. XXIII, 48 (hellenistisch); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 108 Nr. 78.

[31] ALEXANDRESCU-VIANU 2001, s. 45 Nr. 22 Taf. 9b („1er siècle av. J.-C. ou peut-être époque impériale"); NENNINGER 2006, s. 206 Nr. 36.

[32] HORN 1972, s. 112-113 Nr. 84a. Beil. 12, 84a ("klassizistischer Rückgriff des 1. Jhs. v. Chr.").

[33] TONČEVA 1960, s. 75 Nr. 2; 89 Taf. VI, 27 (verdruckt VI, 22); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 83 Nr. 21 Taf. XXVI, 21 ("hellenistic age ?"); CCCA, VI, 121 Nr. 403 ("late hellenistic period").

[34] TONČEVA 1960, s. 75 Nr. 1 Taf. V, 26; TACHEVA-HITOVA 1983, s. 85 Nr. 27 Taf. XXVIII, 27 ("hellenistic age"); CCCA, VI, 124 Nr. 417 ("late hellenistic period").

[35] LAZARENKO *et alii* 2010, s. 23. 56 Abb. 20; LAZARENKO *et alii* 2013, s. 34-35 Abb. 29; LAZARENKO *et alii* 2016, s. 140, Abb. 101.

[36] HORN 1972, s. 112 Nr. 84 Taf. 59, 84 (spätes 2. oder 1. Jh. v. Chr.).

Kybeleplastik vermutungsweise in das 1. Jh. v. Chr. datiert[37], doch ist noch eine Entstehung im späteren 2. Jh. v. Chr. durchaus nicht auszuschließen[38].

Späthellenistisch dürfte ferner eine Kybelestatuette unbekannten Fundortes im **Bukarester Nationalmuseum** sein[39] **Abb. 13**. Das Denkmal gehörte zur Sammlung Mavros und stammt von der rumänischen Schwarzmeerküste. In der gleichen Zeitspanne könnte eventuell auch eine Marmorstatuette aus dem Kybeleheiligtum von **Dionysopolis** entstanden sein. Im Vergleich zu dem Exemplar **Abb. 13** ist die Figur hier gedrungener proportioniert und die Mantelfalten verlaufen in umgekehrter Richtung[40]. Eine grobe Umsetzung des Schemas dieser Manteldrapierung bietet ein Marmorfragment aus **Kallatis**[41]. Schließlich wäre noch eine sehr gut erhaltene Marmorstatuette aus **Histria** zur erwähnen **Abb. 14**. Sie wurde in den Ruinen eines späthellenistischen Hauses gefunden. Aber auch vom Stil her mit klassizistischem Einschlag gibt sich dieses Denkmal als ein Werk des 1. Jhs. v.Chr. zu erkennen[42], wobei die Getenzerstörung um die Mitte dieses Jahrhundert als terminus ante quem anzunehmen ist.

Ein 0,16 m hoher **Marmorkopf** der Kybele mit Kalathos soll aus **Odessos** stammen und wird in Jena aufbewahrt. Er wurde vorschlagsweise dem 3./2. Jh. v. Chr. zugewiesen[43]. Doch könnte es sich hier am ehesten um eine späthellenistische Entstehungszeit handeln, zumal auch für ein ähnliches, allerdings weniger qualitätvolles Exemplar mit gleichen Maßen aus **Kallatis** eine Datierung in den späteren Hellenismus wahrscheinlich zu sein scheint[44].

---

[37] SLOBOZIANU & ŢICU 1966, s. 690-691 Abb. 151a-b (wahrscheinlich 1. Jh. v. Chr.); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 87 Nr. 33 Taf. XXIX,33; CCCA, VI, 126 Nr. 430 ("second century A. D." !); NENNINGER 2006, s. 205 Nr. 21 ("2./3. Jh. Chr." !); vgl. auch OPPERMANN 2004, s. 263 (2./1. Jh.v. Chr.); zum Nympenrelief vgl. SLOBOZIANU & ŢICU 1966, s. 691-692 Abb. 15, 2; OPPERMANN 2004, s. 264 Anm. 2719 (spätes 2./1. Jh. v.Chr.).

[38] Ein Vergleich mit dem samischen Relief HORN 1972, s. 114-115 Nr. 84d. Beil. 84d, für das eine Datierung noch vor ca. 125 v. Chr. vorgeschlagen wurde, bietet sich zwar auf den ersten Blick an, doch ist das westpontische Exemplar differenzierter und weniger hart in der Modellierung gearbeitet.

[39] BORDENACHE 1969, s. 33-34 Nr. 46 Taf. XXII, 46 (noch hellenistisch); NAUMANN 1983, s. 326 Nr. 260 (spätklassisch-attischer Typus 2a; Statuette der Kybele, Tympanon, Löwe auf dem Schoß); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 107 Nr. 77; CCCA, VI, s. 131 Nr. 443 Taf. 443 („hellenistic period").

[40] LAZARENKO *et alii* 2013, s. 34-35 Abb. 30 (hellenistisch).

[41] COVACEF 1972, s. 514 Nr. 2; 516, Abb. 2 (hellenistisch); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 85 Nr. 28; CCCA, VI, 123 Nr. 415 Taf. C, 415 („hellenistic period"); NENNINGER 2006, s. 205 Nr. 11 ("2./3. Jh. n. Chr." !).

[42] BORDENACHE 1969, s. 31-32 Nr. 39 Taf. XX, 39 (hellenistisch); NAUMANN 1983, s. 324 Nr. 248 (spätklassisch-attischer Typus 2a; Statuette der Kybele, Tympanon, Löwe auf dem Schoß); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 99 Nr. 57; CCCA, VI, s. 134 Nr. 455 Taf. CVIII, 455 („hellenistic period"); ALEXANDRESCU-VIANU 2001, s. 43-44 Nr. 18 Taf. 11a ("cette statuette doit être datée du 1er siècle av. J.-C."); OPPERMANN 2004, s. 263 Taf. 62,2; von COVACEF 2002, s. 327 Taf. XXV,1 allerdings ins 1. Jh. n. Chr. datiert.

[43] ARNDT & AMELUNG 1934, s. 13-14 Nr. 3936-3937 (Leihgabe aus Jenaer Privatbesitz; 3./2. Jh.v. Chr.); CCCA, VI, 120 Nr. 400 Taf. XCVIII, 400 ("Jena, Archaeological Institute of the University; third-second century B. C.").

[44] SAUCIUC-SĂVEANU 1925, s. 117-119 Abb. 36; BORDENACHE 1969, s. 32 Nr. 40 Taf. XX, 40; TACHEVA-HITOVA 1983, s. 84-85 Nr. 26; CCCA, VI, 124 Nr. 418 Taf. CI, 418

Für die **steinernen Reliefs der Kybele aus hellenistischer Zeit** wäre zunächst ein Marmorrelief im **Nationalmuseum Bukarest** anzuführen, das man allgemein in das Ende des 4. Jhs. v. Chr. datiert hat[45]. Erkennbar sind hier noch der Oberkörper der Kybele, rechts ein bärtiger Begleiter – wohl Zeus - und links eine kaum noch erhaltene jugendliche Figur, die als Hermes angesehen wurde[46].

Um eine einfache Giebelstele handelt es sich bei dem Kybelerelief aus **Durankulak** in der Chora von Kallatis **Abb. 15**. Obwohl das Denkmal außerhalb des Höhlenheiligtums dieser Göttin in einer mittelalterlichen Mauer verbaut war, ist es durchaus möglich, dass diese Stele wohl ursprünglich im Heiligtum aufgestellt worden war[47]. Allerdings ist dieses Denkmal so roh gearbeitet, dass es kaum als Ausgangspunkt für stilistische Untersuchungen dienen kann. Immerhin dürfte die frühhellenistische Existenz dieses Kultplatzes als Anhaltspunkt für die Datierung dieses Reliefs dienen[48].

Bei einer anderen Stele im **Nationalmuseum Bukarest** ist der Fundort zwar unbekannt, doch dürfte das Exemplar zweifelsfrei von der rumänischen Küste des Schwarzen Meeres stammen. G. Bordenache rechnete es unter die „prodotti di serie dell' epoca ellenistica"[49]. Unter Berücksichtigung der Stelenform wird man die Entstehungszeit wahrscheinlich auf das fortgeschrittene 2. Jh. v. Chr. eingrenzen dürfen[50]. Eine ganz rohe Kybelestele aus **Tomis** könnte schon am Übergang vom Hellenismus zur Römerzeit entstanden sein[51], wenn man von den

(„possibly first century B. C."); COVACEF 2002, s. 327 Taf. XXIV, 1 (1. Jh. n. Chr.). Höhe 0,16 m.

[45] BORDENACHE 1969, s. 38 Nr. 59 Taf. XXVI, 59 ("ultimi decenni del IV secolo prima dell' e. n."); NAUMANN 1983, s. 348 Nr. 463 (ephesischer Typus); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 90 Nr. 41; CCCA, VI, 132 Nr. 450 Taf. CVII, 450 ("end of the fourth century B. C."); ALEXANDRESCU-VIANU 1990, s. 221-222 Abb. 2, 2 (wohl aus Histria stammend; Ende des 4. Jhs. v. Chr.).

[46] Vgl. ähnliche Denkmäler aus Ephesos: CCCA, I, 184. 186 Nr. 613-614 („late hellenistic period"). Nr. 615 Taf. XCCCIII, 613-615; 193 Nr. 643 ("hellenistic period") Taf. CXXXIX, 643; 193 Nr. 644 ("late hellenistic period") Taf. CXL, 644; 194 Nr. 649-650 Taf. CXLII, s. 649-650; 195 Nr. 653 Taf. CXLIII, 653; s. 195-196 Nr. 654-655 Taf. CXLIV, s. 654-655; 197 Nr. 661-662 (" hellenistic period") Taf. CXLVI, 661-662; 198 Nr. 664 ("hellenistic period") Taf. CXLVII, s. 664; 199-200 Nr. 671 ("hellenistic period") Taf. CXLIX, 671.

[47] BUROW 1993, s. 337-338 Abb. 7; TODOROVA 2007, s. 182. 232 Abb. 22; OPPERMANN 2007, s. 52, Abb. 40; ursprünglich hatte Vasilčin 1985, s. 64 Nr. 4 Taf. 1,4 das Relief fälschlich dem 2./3. Jh. n. Chr. zugewiesen; VAJSOV, MAVROV & TODOROVA 2016, s. 46-47, Abb. 39-40.

[48] Die Datierung der Stele bei TODOROVA 2007, s. 181 direkt in das Ende des 4. Jhs. v. Chr. ist ohne direkten Beweis; ebenso kann das gesamte 3. Jh v. Chr. in Frage kommen.

[49] BORDENACHE 1969, s. 35 Nr. 51 Taf. XXIV, 51; NAUMANN 1983, s. 338 Nr. 379.

[50] Für die Stelenform vgl. u. a. ALEXANDRESCU-VIANU 2001, s. 143-144 Nr. 204 Taf. 8d (2. Jh. v. Chr.); OPPERMANN 2004, s. 271 Taf. 69, 4.

[51] BORDENACHE 1969, s. 35 Nr. 53 Taf. XXIV, 53 (seitenverkehrt); NAUMANN 1983, s. 317 Nr. 174 (spätklassisch-attischer Typus 2a; Kybele im Naiskos, Tympanon, Löwe auf dem Schoß); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 91-92 Nr. 45; CCCA, VI, 130 Nr. 441 Taf. CV, 441 ("hellenistic period); COVACEF 2002, s. 327 Taf. XXIV, 2 (1. Jh. n. Chr.); NENNINGER 2006, s. 206 Nr. 25 (1. Jh. v. Chr./1. Jh. n. Chr.).

damals am Westpontos mehrfach belegten Stelentypus mit flachem und ungegliederten Giebel, der mit dem Reliefrand verschmolzen ist, ausgeht[52].

Während des Hellenismus ist der Kybelekult ferner in zahlreichen **Werken der Koroplastik** präsent, wobei neben den städtischen Fundplätzen auch der ländliche Bereich Zeugnisse geliefert hat. So stammt die zweifellos interessanteste Kybeleterrakotte aus der befestigten Anlage vom **Manastir Tepe** im weiteren Hinterland der dorischen Apoikia Mesambria (heute Nesebăr). Die archäologischen Materialien konzentrieren sich hier hauptsächlich auf das 3. Jh. v. Chr., so dass auch diesem Jahrhundert die dort gefundene Statuette der auf einem Löwen sitzenden Kybele zugewiesen werden kann[53] **Abb. 16**. Wie aus den erhaltenen Resten hervorgeht, trägt die neben der Göttin stehende Figur ein langes Gewand. Insofern wären entweder eine Interpretation als Attis oder nach dem Vorbild eines Reliefs aus Olbia eine Deutung als Göttin wie etwa Kore[54] durchaus möglich. Denn dass Attis auch lang gewandet dargestellt werden kann, dürfte eine am Primorski Boulevard von Varna gefundene Terrakotte beweisen, die m. E. bisher fälschlich als Thrakerin interpretiert wurde[55].

Handelt es sich bei der Plastik vom Manastir Tepe bisher um ein Einzelstück, so sind konventionelle Darstellungen der thronenden Kybele weit verbreitet. Da **Kallatis** eines der Zentren frühhellenistischer Koroplastik war, kann es nicht verwundern, dass von dort Matrizen von Kybeledarstellungen bekannt geworden sind[56]. Aber auch in der Chora dieser dorischen Polis erfreute sich der Kybelekult großer Popularität, was die Funde im Phrurion von **Albeşti** beweisen. Die Materialien datieren dort in das späte 4. und das 3. Jh. v. Chr.[57]. Auch bei dem

---

[52] Vgl. hierzu speziell aus Tomis ISM, II, Nr. 165.

[53] KARAJOTOV, KIJAŠKINA & GOSPODINOV 2000, s. 35-36; OPPERMANN 2004, s. 191 Taf. 53, 4; OPPERMANN 2007, s. 64, Abb. 53; zur reitenden Kybele allgemein vgl. NAUMANN 1983, s. 233-234. 263-268. 367-368 Nr. 610-617 Taf. 47,1-2; LIMC, VIII, 1, s. 758-759 Nr. 81-93; VIII, 2, s. 514-515 Abb. 82-92.

[54] RUSJAEVA 1979, s. 111-112 Abb. 56.

[55] MIRČEV 1956, s. 12 Nr. 62; 35 Taf. XIV, 62; DREMSIZOVA & TONČEVA 1971, s. 52 Nr. 59 (3. Jh. v. Chr.); OPPERMANN 2004, s. 191-192 Taf. 50,4; vgl. auch den ebenfalls lang gewandet dargestellten Attis aus Olbia bei SKUDNOVA, SLAVIN & KLEJMAN 1970, s. 54 Nr. 52 Taf. 35, 7 (4./3. Jh. v. Chr.).

[56] CANARACHE 1969, s. 30-31; **1.** Mirčev 1956, s. 20 Nr. 120; 48 Taf. XXVII, 120; TACHEVA-HITOVA 1983, s. 83-84 Nr. 23 Taf. XXVII, 23; CCCA, VI, 124 Nr. 420 („hellenistic period"). **2.** BORDENACHE 1960, s. 501-502 Abb. 15; CANARACHE 1969, s. 41-42 Nr. 1; TACHEVA-HITOVA 1983, s. 84 Nr. 24; CCCA, VI, 124-125 Nr. 421 Taf. CI,421 („hellenistic period").

[57] **1.** RĂDULESCU *et alii* 1995-1996, s. 25. 37-38 Nr. 1; 56 Taf. I, 1; RĂDULESCU *et alii* 1999, s. 57. 65 Taf. IV, 2; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, s. 220 (Ende des 4./Anfang des 3. Jhs. v. Chr.). 365 R4 Taf. LXXXVIII, R4; **2.** RĂDULESCU *et alii* 1995-1996, s. 26. 37 Nr. 2; 56 Taf. I, 2; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, s. 220 (Ende des 4./Anfang des 3. Jhs. v. Chr.). 365 R5 Taf. LXXXVIII, R5; **3.** RĂDULESCU *et alii* 1995-1996, s. 26. 37 Nr. 3; 56 Taf. I, 3 a-b; RĂDULESCU *et alii* 1999, s. 57. 65 Taf. IV, 1 a-b (durch Vergesellschaftung mit Amphorenstempel Anfang des 1. Viertels des 3. Jhs. v. Chr.); BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, s. 220-221 (3. Jh. v. Chr.). 365 R2 Taf. LXXXVIII, R2 a-b; **4.** RĂDULESCU *et alii* 1995-1996, s. 26. 38 Nr. 4; 56 Taf. I, 4; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, s. 221. 364 R1 Taf. LXXXV, R1; **5.** RĂDULESCU *et alii* 1999, s. 59. 65 Taf. IV,3; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, s. 365 R3 Taf. LXXXVIII, R3; hinzu kommen noch **kleinere Fragmente**: RĂDULESCU

Exemplar aus **Nuntaşi II** in der Chora von Histria **Abb. 17** spricht das archäologische Umfeld ungefähr für einen Zeitansatz im 3. Jh. v. Chr.[58]. Wie C. Domăneanţu richtig bemerkt hatte, kann diese Plastik wiederum mit einer weiteren aus **Kallatis** verbunden werden[59], so dass ungefähre Gleichzeitigkeit anzunehmen ist[60]. Anzuschließen wäre hier eine Statuette der thronenden Kybele aus **Albesti**[61]. Im Vergleich zu diesen Beispielen ist ein Exemplar, das in den Weinbergen bei Nesebăr gefunden wurde und somit der dorischen Polis **Mesambria** zuzuweisen ist, schlanker proportioniert. L. Ognenova-Marinova datierte diese Statuette ebenfalls in das 3. Jh. v. Chr. und wies dabei auf "Analogien" zu Olbia hin[62]. Doch zeigen jene Vergleichsbeispiele durchaus Unterschiede und wurden auch keineswegs durchgängig dem 3. Jh. v. Chr. zugeordnet[63].

Häufig sind nur Köpfe überliefert. Außer den bereits zitierten Funden von Albeşti sei hier ein Terrakottaköpfchen mit Kalathos aus **Mesambria** erwähnt, das wohl schon allein wegen seiner Herkunft aus dem Haus des Artemidoros im Frühhellenismus entstanden sein muss[64]. Ein weiteres Köpfchen stammt aus dem gleichen Fundkomplex[65]. Unsicher in ihrer Bewertung sind die Köpfe mit Mauerkrone[66], da in diesen Fällen auch Tyche gemeint sein könnte.

Um Kybele dürfte es sich schließlich bei einer der schönsten Terrakottastatuetten vom Westpontos handeln **Abb. 18**. Sie stammt aus einer Grube in **Histria** und kann aufgrund des Fundkontextes ungefähr in die zweite Hälfte des 2. Jhs. v. Chr. oder sogar schon in das 1. Jh. v. Chr. datiert werden. Obwohl abgesehen vom

et alii 1995-1996, s. 26-27. 38-39 Nr. 5-12; 57 Taf. II, 5-10; 58 Taf. III, 11-12; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, s. 221. 365-367 R7-16 Taf. LXXXVIII-LXXXIX, R7-16.

[58] DOMĂNEANŢU 1993, s. 69 Nr. 41 („type pergaménien"; 3. Jh. v. Chr.) 70 Abb. 7,41; OPPERMANN 2004, s. 191 Taf. 53,5.

[59] BORDENACHE 1960, s. 501 Abb. 14 (Mitte des 4. oder 3. Jh. v. Chr.); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 83 Nr. 25 Taf. XXVII, 25; CCCA, VI, 125 Nr. 422 Taf. CI, 422 ("fourth-third century B. C.").

[60] Vgl. auch u. a. auch Statuette aus Gordion: NAUMANN 1983, s. 271-272. 369 Nr. 626 Taf. 47,4; CCCA, I, 22 Nr. 52 Taf. VIII-IX; LIMC, VIII, 1, 755 Nr. 59 (3. Jh. v. Chr.), LIMC, VIII, 2, s. 512 Abb. 59.

[61] Vgl. hier Anm. 56; RĂDULESCU *et alii* 1995-1996, s. 26. 38 Nr. 4; 56, Taf. I,4; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, s. 221. 364 R1 Taf. LXXXV, R1.

[62] OGNENOVA-MARINOVA 2005, s. 64 Nr. 37 Abb. 37 (3. Jh. v. Chr.).

[63] Zeugnisse aus Olbia: LEVI 1970, s. 43-44 Nr. 14 Taf 16,5 (Ende des 4./Anfang des 3. Jhs. v. Chr.); Nr. 15 Taf. 16,6 (2./3. Jh. v. Chr.); Nr. 19 Taf. 18,2 (2. Jh. v. Chr.); Nr. 20 Taf. 18,1 (3. Jh. v. Chr.); SKUDNOVA, SLAVIN & KLEJMAN 1970, s. 54 Nr. 50 Taf. 34, 3 (3. Jh. v. Chr.).

[64] VELKOV, OGNENOVA-MARINOVA & CHIMBOULEVA 1987, s. 38 Abb. 43 (4. Jh. v. Chr.).

[65] OGNENOVA-MARINOVA 2005, s. 64-65 Nr. 38 Abb. 38 (4. Jh. v. Chr.); für das dort ebenfalls unter Nr. 39 aufgeführte Köpfchen (4. Jh. v. Chr.) existiert keine Abbildung.

[66] Zum Beispiel **Kallatis**: CANARACHE 1969, s. 58 Nr. 23 (Kybele ?); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 111 Nr. 89; CCCA, VI, 125 Nr. 424 Taf. CII, 424 („hellenistic-roman period"); **Odessos**: DREMSIZOVA & TONČEVA 1971, s. 70 Nr. 93 (Kybele ? 2. Jh. v. Chr.); **Mesambria**: OGNENOVA-MARINOVA 2005, s. 64 Abb. 41; 65 Nr. 41 (Tyche ?).

Kalathos die Figur attributlos ist, darf man in ihr Kybele erkennen, zumal auch in jener Grube in Histria Fragmente einer Attisstatuette gefunden wurden[67].

Ein bei den Opfergruben unweit des Felsheiligtums der Kybele von **Durankulak** gefundenes Terrakottarelief mit dem Brustbild der Kybele ist in mehrfacher Hinsicht interessant[68] **Abb. 19**. Zum einen ließ sich dieser Exemplar angesichts des archäologischen Umfeldes ungefähr in das erste Drittel des 3. Jhs. v. Chr. datieren[69], zum anderen trägt Kybele hier eine Krone mit drei Zacken. J. Burow[70] hatte dabei auf die dreieckigen Kopfbekrönungen einiger Terrakotten aus **Kallatis** verwiesen[71], denen noch Beispiele aus **Albeşti** hinzugefügt werden können[72]. Allerdings war sich schon V. Canarache seinerzeit nicht sicher, ob die kallatianer Zeugnisse Kybele oder Demeter, die ja auch in der frühhellenistischen Koroplastik am Westpontos gut repräsentiert ist, darstellen sollen. Die Ausgräber von **Albeşti** haben die entsprechenden Exemplare ohne Zögern als Demeter gedeutet. Auch Parallelzeugnisse aus **Olbia** und von der **Krim** wurden meist ebenfalls auf Demeter[73] oder sogar Aphrodite[74] bezogen. Im Unterschied zu diesen Beispielen mit dreieckiger Kopfbekrönung trägt die Göttin aus **Durankulak** eine echte Zackenkrone und kann eindeutig als Kybele angesehen werden. Zudem stellt sie von der Kopfbekrönung her ein originelles Stück dar. Für die Form dieses im oberen Abschnitt ovalförmig abschließenden Tonreliefs und für die Öse an der Rückseite ließe sich als direkte Parallele eine Demeterterrakotte aus dem nahe gelegenen **Albeşti** anführen[75].

Wie bereits dargelegt, stammen die ältesten Kybeledenkmäler am Westpontos aus **Apollonia Pontikē** und am Nordwestpontos aus **Olbia**. Beides waren zwar **milesische Gründungen**, doch in der Folgezeit verbreitete sich der Kult dieser Gottheit allgemein über das gesamte Gebiet, so dass die **dorische Polis Kallatis**, die allerdings erst später gegründet wurde[76], ebenfalls eines der Zentren des Kybelekultes wurde.

---

[67] COJA 1961, s. 215-219 Nr. 1 Abb. 3-4; 228-232; TACHEVA-HITOVA 1983, s. 101 Nr. 63; CCCA, VI, 139 Nr. 472 Taf. CXI, 472 ("late hellenistic period"); OPPERMANN 2004, s. 275 Taf. 77, 4. **Attis**: COJA 1961, s. 221. 223 Abb. 9; weitere **Attisterrakotten** aus **Odessos**: MIRČEV 1956, s. 8 Nr. 32; 29 Taf. VIII, 32; DREMSIZOVA & TONČEVA 1971, s. 71 Nr. 96; TACHEVA-HITOVA 1983, s. 81 Nr. 18 Taf. XXIV, 18; CCCA, VI, 120 Nr. 402 Taf. XCIX, 402; OPPERMANN 2004, 275 Taf. 77, 5; aus **Kallatis**: CANARACHE 1969, s. 68-69 Nr. 48-51; CCCA, VI, 125-126 Nr. 426-429 Taf. CII, 426-427 Taf. CIII, 428-429 ("hellenistic period").

[68] BUROW 2003, s. 49-54; vgl. auch TODOROVA 2007, s. 182, 231 Abb. 17; VAJSOV, MAVROV & TODOROVA 2016, s. 46, 48, Abb. 41.

[69] BUROW 2003, s. 51 (erstes Drittel des 3. Jhs. v. Chr.).

[70] BUROW 2003, s. 50.

[71] CANARACHE 1969, s. 58 Nr. 24-25 (Kybele oder Demeter ?); TACHEVA-HITOVA 1983, s. 112 Nr. 89-91 (Kybele); CCCA, VI, 125 Nr. 423 Taf. CII, 423 ("hellenistic period"); CCCA, VI, s. 125 Nr. 425 Taf. CII, 425 ("hellenistic-roman period").

[72] RĂDULESCU 1995-1996, s. 28. 40 Nr. 15-16; 58 Taf. III,15-16 (Demeter); BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, s. 222. 367 R18-19 Taf. LXXXIX, R18-19 (Demeter).

[73] **Kerkinitides**: NALIVKINA 1970, s. 67 Nr. 4 Taf. 3, 1 (Demeter); **Čajka**: JACENKO 1970, s. 69 Nr. 1 Taf. 7,2 (Demeter); **Chersonesos**: BELOV 1970, s. 73 Nr. 7 Taf. 9 (Demeter).

[74] **Olbia**: SKUDNOVA, SLAVIN & KLEJMAN 1970, s. 53 Nr. 45 Taf. 32,4 (Aphrodite).

[75] RĂDULESCU 1995-1996, s. 41 Nr. 18; 59 Taf. IV; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, s. 224 (3. Jh. v. Chr.), 367 R21 Taf. LXXXV, R 21.

[76] Vgl. hierzu OPPERMANN 2004, s. 16-17.

Über den **Fundkontext der Denkmäler** und die Kultstätten liegen uns meist nur unzureichende Informationen vor. In **Apollonia Pontikē** war noch bis ins 1. Jh. v. Chr. die heutige Insel Sveti Kirik durch einen breiten Landstreifen mit der Skamni-Halbinsel, auf der heute die Altstadt von Sozopol liegt, verbunden. An der Stelle dieses einstigen Verbindungsstreifens befindet sich jetzt der Hafen von Sozopol. Dort hatte man bei Baggerarbeiten auch die Kybelestele **Abb. 3** gefunden[77]. Ob freilich in jenem Bereich ein Heiligtum dieser Göttin existiert hatte, muss offen bleiben, zumal von den beiden anderen Stelen **Abb. 1-2** der ursprüngliche Fundort nicht bekannt ist[78]. Zumindest kann es keinem Zweifel unterliegen, dass die Denkmäler **Abb. 1-3** ähnlich wie jene im Westtemenos von **Olbia**[79] aus einer Kultstätte stammten.

Am besten bekannt ist hier das erst vor einigen Jahren ausgegrabene Kybeleheiligtum in der milesischen Gründung **Dionysopolis** (heute Balčik)[80]. Der ionische Antentempel ist nord-südlich orientiert mit Maßen von 8,70 m im Süden, 8,60 m im Norden und 11,47 m im Osten und Westen, wobei die Eingangsfront im Süden liegt **Abb. 20**. Wie die Ausgräber überzeugend darlegen konnten, wurde das Bauwerk seit seiner Errichtung in den Jahren zwischen 280 und 260 v. Chr. bzw. im zweiten Viertel des 3. Jhs. v. Chr. bis in spätere römische Zeit kontinuierlich als Kultstätte genutzt[81]. Im Pronaos mit Innenmaßen von 7,30 x 2,20 m entdeckte man u. a. Inschriften- und Statuenbasen **Abb. 20, Nr. 12-17**, ferner die Reste einer Mensa[82] **Abb. 20, Nr. 6** und im Westteil auch eine Anlage, die als *eschara* interpretiert wurde[83] **Abb. 20, Nr. 20**. Der Naos ist quadratisch und misst in seinem Inneren 7,10 x 7,10 m. An seiner Nordwand und somit gegenüber dem Eingang legte man ein dreistufiges Podium (3,32 x 1,25 m, Höhe 1,32 m) frei **Abb. 20, Nr. 10**, auf dem sich einst eine Aedicula erhob. Sie war von einem Flachgiebel mit Heliosbüste bekrönt und wurde bald nach Errichtung des Tempels installiert[84]. Laut Giebelinschrift ist die Anlage von dem Priester Demophon, Sohn

[77] GĂLĂBOV 1965, s. 35 Nr. 5.

[78] GĂLĂBOV 1965, s. 35 Nr. 3-4 – entdeckt im Hof einer Kirche von Sozopol.

[79] ROUSYAEVA 2010, s. 74. 89 Abb. 11.

[80] Zur Gesamtanlage: LAZARENKO *et alii* 2010, s. 13-62; LAZARENKO *et alii* 2013, *passim*; LAZARENKO *et alii* 2016, s. 138-142.

[81] LAZARENKO *et alii* 2010, s. 14-24. 32 (späteste Inschrift); LAZARENKO *et alii* 2013, s. 11-33. 36-37. 53-54 Abb. 46 (späteste Inschrift).

[82] LAZARENKO *et alii* 2010, s. 21. 45 Plan I Nr. 19; s. 54 Abb. 16 (noch als "bench" bezeichnet); LAZARENKO *et alii* 2013, s. 10 Abb.1 (Plan) Nr. 19; s. 30 Abb. 24 („table").

[83] LAZARENKO *et alii* 2010, s. 21. 45 Plan I, Nr. 20; LAZARENKO *et alii* 2013, s. 10 Abb. 1 (Plan) Nr. 20; s. 30-31: "The entire western part of the pronaos is occupied by a large fireplace (eschara), encircled at different levels with stones and in its highest part with one row of tiles. It could be seen that the construction was built upon without any structural connection between the stones – they were just arranged around the space in which one could distinguish numerous layers of ashes and charcoal with layers of clay (plaster) in between. The authors assume that here sacrifices to the goddess were carried out that were witnessed by people standing outside the temple, that is to say uninitiated in the mysteries of her cult".

[84] LAZARENKO *et alii* 2010, s. 16-20. 26. 45 Plan I Nr. 10; Plan IV,1; s. 52-53 Abb. 12-15; LAZARENKO *et alii* 2013, s. 18 Abb. 1 (Plan) Nr. 10; s. 18-21 Abb. 20-23; 43-44 Abb. 39; LAZARENKO *et alii* 2016, s. 139, 142, Abb. 105.

des Mys, gestiftet worden. Er hatte seine priesterliche Funktion lebenslang bekleidet[85]. In der Nähe fand man eine marmorne Mensa, deren Trapezophoren größte Ähnlichkeit mit Beispielen in Histria aufweist. Die sowohl unter paläographischem Aspekt der dort befindlichen Inschrift als auch auf Grund der Formtypologie ermittelte Datierung in die erste Hälfte bzw. das zweite Viertel des 3. Jhs. v. Chr.[86] entspricht ungefähr dem Datierungsansatz der Exemplare aus Histria, für die M. Alexandrescu-Vianu eine Entstehung um 280 v. Chr. vorgeschlagen hatte[87]. Vermutet wurde, dass diese Mensa ursprünglich in der Aedicula gestanden haben könnte. Ferner existierte ein Marmortisch an der Südwestecke der Aedicula. Zu ihm gehörte eine zylindrische Stütze mit quadratischer Basis und hellenistischer Weihinschrift[88]. An der südöstlichen Ecke des Podiums **Abb. 20, Nr. 10** fanden die Ausgräber eine Kalksteinara. Reste eines weiteren Marmortisches ließen sich dahinter zwischen der Ostmauer der Aedicula und der Nordostecke des Naos nachweisen[89]. Vor dem Podium entdeckte man ein Marmorluterion **Abb. 20, Nr. 21** und südlich davon ein weiteres Podium, das ein Altar war **Abb. 20, Nr. 22**, aber bedeutend später entstanden ist, da in seinem Steincorpus auch Ziegel und Dachziegel sowie ein Teil eines älteren Marmorgesimses Verwendung fanden[90]. An den Ost- und Westwänden des Naos befanden sich Steinbänke (Länge 3,20 m, Breite 0,55 m) **Abb. 20, Nr. 23**. Votivgaben hatte man wahrscheinlich entlang der Nord- und Südwände des Naos platziert[91]. Bei den Ausgrabungen kam ein relativ umfangreiches epigraphisches Material zutage[92]. Einige der Inschriften gehörten noch der vorrömischen Epoche an. Außer den bereits angeführten Beispielen sei eine Liste von 20 Namen erwähnt, die wohl Verehrer der Kybele waren und in einer Art Kultverein organisiert gewesen sein könnten[93]. Eine weitere Dedikation, die aus der ersten Hälfte des 3. Jhs. v. Chr. stammt, bezieht sich auf eine Stiftung von Immobilien seitens eines Diodoros, Sohn des Menis. Die Miteinkünfte daraus

[85] LAZARENKO *et alii* 2010, s. 31; AVRAM 2011, s. 446 Nr. 448; LAZARENKO *et alii* 2013, s. 52; SEG, X, 2010 (2014), 203 Nt. 769.

[86] LAZARENKO *et alii* 2010, s. 21. 25. 31 (Weihung des Agathion, Sohn des Agathon "first half of the third c. BC."). 54 Abb. 17; LAZARENKO *et alii* 2013, s. 31. 39-41 Abb. 35 ("Palaeographic peculiarities of the inscription on the top of the marble table from *Dionysopolis* date it to the first half of the 3rd c. BC, but the construction of the temple after 280 BC allow for narrowing this date to the second quarter of the century"); 52 (Weihung des Agathion, Sohn des Agathon); SEG, X, 2010 (2014), 203 Nr. 770 (Avram).

[87] ALEXANDRESCU-VIANU 2000, s. 164-165 Nr. 254 Taf. 98 (um 280 v. Chr.).

[88] LAZARENKO *et alii* 2010, s. 21-22. 31 (Zenon, Sohn des Zenon, aus Tyros; "hellenistic"). 55 Abb. 18; AVRAM 2011, s. 446, Nr. 448; LAZARENKO *et alii* 2013, s. 31 Abb. 25; 52 (Zenon, Sohn des Zenon, aus Tyros); SEG, X, 2010 (2014), 204, Nr. 774 (Avram).

[89] LAZARENKO *et alii* 2010, s. 22; LAZARENKO *et alii* 2013, s. 31.

[90] LAZARENKO *et alii* 2010, s. 22. 45 Plan I, Nr. 21 und 22; 55 Abb. 19; LAZARENKO *et alii* 2013, s. 10 Abb. 1 Nr. 21 und 22; 31-33 Abb. 26 und 28. Die Maße dieses Podiums bzw. Altars betragen an der Ost- und Westseite jeweils 1,76 m, im Norden 1,28 m und im Süden 1,36 m; LAZARENKO *et alii* 2016, s. 139-140, Abb. 102-103, Abb. 102.

[91] LAZARENKO *et alii* 2010, s. 22; LAZARENKO *et alii* 2013, s. 32-33.

[92] LAZARENKO *et alii* 2010, s. 27-37; LAZARENKO *et alii* 2013, s. 47-64; LAZARENKO *et alii* 2016, s. 139-140, 142, Abb. 106.

[93] LAZARENKO *et alii* 2010, s. 31; LAZARENKO *et alii* 2013, s. 52.

waren bestimmt für die Ausrichtung des jährlichen Festes der Göttin im Monat Taureon, wobei anlässlich dieser Ereignisse der Stifter dann jeweils mit einem Kranz auf Lebenszeit geehrt wurde[94].

Im Gegensatz zu Dionysopolis wurde Kybele auf der **Großen Insel im Durankulak-See** in einem Höhlenheiligtum verehrt, das während des Frühhellenismus als Kultstätte für unsere Gottheit diente[95]. Wie bereits erwähnt, gehörte der Kultort zur Chora der dorischen Polis Kallatis.

Das einfache rechteckige Kultgebäude in der dörflichen Siedlung von **Nuntaşi II** (Chora von Histria) aus hellenistischer Zeit ist jedoch infolge eines Brandes bereits nach Mitte des 2. Jhs v. Chr. zugrunde gegangen[96]. Die keramischen Funde gaben C. Domăneanţu Anlass zu der Schlussfolgerung, dass hier in erster Linie Demeter verehrt worden war. Die entdeckte Kybeleterrakotte **Abb. 17** würde dann bedeuten, dass diese Göttin dort als Theos synnaos einen Kult hatte. Dies ist umso leichter verständlich, als beide Gottheiten besonders in ihrem mütterlichen Aspekt eng verwandt sind[97].

Wie die Präsentation der Kybeledenkmäler gezeigt hat, waren diese besonders im 2. und 1. Jh. v. Chr. beliebt, wobei die Einfälle des Getenkönigs Burebistas in den west- und nordwestpontischen Raum um die Mitte des 1. Jhs. v. Chr.[98] und die sich daraus ergebenen Folgen in den meisten Städten eine Produktionsunterbrechung verursacht haben müssen. Ein Teil der Werke hat in Heiligtümern als Votivgaben gestanden, was besonders anschaulich die Funde aus **Dionysopolis** zeigen **Abb. 11 und 20**. Aber auch in anderen Poleis wie im milesischen **Histria** und im dorischen **Kallatis** muss es entsprechende Kultstätten gegeben haben. Während Histria in archaischer und klassischer Zeit große Bedeutung hatte, entwickelte sich Kallatis erst im späteren Verlauf des 4. Jhs. v.

---

[94] LAZARENKO *et alii* 2010, s. 30-32 ("first half of the 3rd c. BC"). 60 Abb. 28; AVRAM 2011, s. 445-446 Nr. 448; LAZARENKO *et alii* 2013, s. 50-51 Abb. 44; 53; SEG, X, 2010 (2014), 202 Nr. 765 (Avram).

[95] BUROW 1993, s. 334-338; BUROW 1996, s. 431-436. 340 ("Die 50 Amphorenstempel, die hauptsächlich aus den Gruben, aber auch aus dem Heiligtumsbereich stammen, konnten größtenteils bestimmt werden. 18 kommen aus Sinope, 12 aus Thasos, je zwei aus Rhodos, Chersonesos und Herkleia Pontica, die übrigen sind derzeit nicht lokalisierbar. Die zeitliche Spanne der 35 bisher datierbaren Stücke ist geringer als ursprünglich angenommen und erstreckt sich mit drei Ausnahmen auf die erste Hälfte des 3. Jhs. v. Chr.; ein Stempel scheint ein bis zwei Jahrzehnte früher zu sein und zwei sind wohl in der zweiten Hälfte des 3. Jhs. v. Chr. anzusetzen."); TODOROVA 2007, s. 178-189. 181 ("Black slipped pottery, a kantharos, a fragment with satyr-lead appliqué and the earliest amphora stamp from 310-300 BC uncovered on the floor in the corner, as well as the Cybele votive found outside the complex, indicate a date at the end of the 4th C. BC. The complex was used most during the periods between 285-280 and 270-265 BC. The latest find comes from shortly after 200 BC"). 227-233; VAJSOV, MAVROV & TODOROVA 2016, s. 35-50.

[96] DOMĂNEANŢU 1993, s. 60-78 (78: "Il est donc permis d' affirmer, en conclusion, que l' édifice de culte découvert dans la station rurale de Nuntaşi II a éxisté durant l' entiere IIIe siècle et dans la première moitié du IIe s. av. J.-C., pour disparaître lors d' un incendie après le milieu du siècle").

[97] DOMĂNEANŢU 1993, s. 75 ("visiting goddess"; "liaison non pas fortuite entre Démètre et Cybèle"); vgl. auch Beispiele aus Dionysopolis LAZARENKO *et alii* 2010, s. 26; LAZARENKO *et alii* 2013, s. 42.

[98] Vgl. hierzu mit Literatur OPPERMANN 2004, s. 234-235.

Chr. und während des Hellenismus zum führenden städtischen Zentrum zwischen Balkan und Donaudelta. **Tomis** trat dagegen als selbständige Polis erst relativ spät in Erscheinung, was sich auch in den plastischen Denkmälern niederschlägt. Doch muss sich der Kybelekult hier im Späthellenismus staatlicher Reputation erfreut haben, wie dies durch ein Dekret aus der Zeit um 100 v. Chr. dokumentiert wird, wonach jährlich der Göttermutter Kybele und den Dioskuren für die Rettung des Volkes geopfert werden sollte[99]. Die Verbindung mit den Dioskuren ist immerhin bemerkenswert, da auch diese zu den wenigen Gottheiten hellenistischer Zeit gehören, denen man steinerne Votivdenkmäler weihte und die ähnlich wie Kybele als Schutzgottheiten verehrt wurden.

Außer in speziellen Heiligtümern müssen Kybeledenkmäler auch in Kultstätten von **Privathäusern** gestanden haben. Die Überlieferung hierzu ist dürftig. Immerhin wurde die Marmorstatuette **Abb. 14** in einem späthellenistischen Haus von **Histria** gefunden. In noch stärkerem Maße trifft dies für die Terrakotten zu, wie dies bei den Funden aus dem Phrurion von **Albeşti** der Fall ist.

Schließlich dürfte ein Teil der tönernen Erzeugnisse, die auf unsere Gottheit zu beziehen sind, aus **Gräbern** stammen. Die **Nekropole von Kavacite bei Sozopol** wurde bereist erwähnt. Ferner hatte man vermutet, dass zwei aus einem Grabkontext von **Bizone** (Kavarna) geborgene Fragmente zu Kybeledarstellungen gehört haben könnten[100]. Auch einige aus **Kallatis** stammende Exemplare sind wohl Grabbeigaben gewesen.

Während der **römischen Kaiserzeit** haben sich dann viele Bildzeugnisse der Kybele nicht nur im Küstengebiet, sondern auch im ostbalkanischen Binnenland gefunden. Dabei treten Fälle auf, wo diese ursprünglich kleinasiatische Göttin sogar mit dem Thrakischen Reiter, der als indigene Gottheit zu gelten hat, assoziiert wurde[101].

ABKÜRZUNGEN

CCCA – *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, 1977-1989.
LIMC – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zurich, 1981-1999.
TSPr – *Terrakoty Severnogo Pričernomo'ja*, Moscou, 1970.

LITERATUR

ALEXANDRESCU 1978 - P. Alexandrescu, *Histria IV*, Bukarest/Paris 1978.

ALEXANDRESCU-VIANU 1980 - M. Alexandrescu-Vianu, *Sur la diffusion du culte de Cybèle dans la bassin de la mer Noire à l' époque archaïque,* Dacia 24 (1980), s. 261-265.

ALEXANDRESCU-VIANU 1990 - M. Alexandrescu-Vianu, *Nouveaux documents concernant le culte de Cybèle à Istros,* Dacia 34 (1990), s. 219-222.

ALEXANDRESCU-VIANU 1990a - M. Alexandrescu-Vianu, *Die Steinskulptur von Histria*, in: Histria – *Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste, Xenia.*

[99] ISM II, Nr. 2 (um 100 v. Chr.).
[100] TONČEVA & RAFAILOV 1980, s. 58.
[101] Vgl. hierzu OPPERMANN 2006, s. 296-297; NENNINGER 2006, s. 206-207 Nr. 39-45.

Konstanzer althistorische Vorträge und Forschungen, Heft 25 (Hrsg. P. Alexandrescu & W. Schuller, W.), Konstanz 1990, s. 179-232.

ALEXANDRESCU-VIANU 2001 - M. Alexandrescu-Vianu, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bukarest/Paris, 2001.

ALEXANDRESCU, ZÖLDFÖLDI & TAUBERT 2014 – C.-G. Alexandrescu, J. Zöldföldi & H. Taubald, *Marble Analyses of Sculptures from the Territory of Dobrudja in the Collections of the Museum of National History and Archaeology Constanţa*, Pontica 47 (2014), s. 19-43.

ANDRUNINA 1971 - N. M. Andrunina, *Kostjanye statuetki iz Nikonija*, MASP *7* (1971), s. 227-229.

ARNDT & AMELUNG 1934 - Arndt & Amelung, *Photographische Einzelaufnahmen antiker Sculpturen (Hrsg. P. Arndt, G. Lippold)* Serie XIV A, München, 1934.

AVRAM 2011 - A. Avram, *Pont*, in: *Bulletin épigraphique (Revue des études grecques),* 124, 2011, s. 442-454.

BALABANOV 1985 - P. Balabanov, *Trakijski nekropol v kvartal "Pobeda" v Burgas, Izvestija na muzeite ot jugoiztočna Bălgarija*, 8 (1985), s. 9-29.

BELOV 1970 - G. D. Belov, *Terrakoty iz Chersonesa*, TSPr, část II, s. 70-77.

BORDENACHE 1960 - G. Bordenache, *Antichità greche e romane nel nuovo museo di Mangalia*, Dacia 4 (1960), s. 489-509.

BORDENACHE 1969 - G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, Bukarest, 1969.

BUROW 1993 - J. Burow, *Durankulak. Vorbericht über die Ausgrabungen 1991 und 1992*, *AA* 1993, s. 333-345.

BUROW 1996 - J. Burow, *Durankulak. Vorbericht über die Kampagnen 1993 bis 1995*, AA 1996, s. 427-441.

BUROW 2003 - J. Burow, *Eine ungewöhnliche Terrakotte aus Durankulak, Thracia Pontica, VI,2 (in honorem Mihaili Lazarov*), Sofia, 2003, s. 49-54.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008 - L. Buzoianu & M. Bărbulescu, *Albeşti. Monografie Arheologică. I*, Constanţa, 2008.

CANARACHE 1969 - V. Canarache, *Masken und Tanagrafiguren aus Werkstätten von Callatis*, Constanţa, 1969.

CANEVA 1980 - M. Caneva, *Die neusten Forschungen in der Nekropole von Apollonia Pontica*, in: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie, Bucarest 4-10 septembre 1976*, vol. I (Hrsg. R. Vulpe) Bukarest, 1980, s. 447-450.

COJA 1961 - M. Coja, *Alcuni aspetti della coroplastica ellenistica di Histria*, Dacia 5 (1961), s. 213-232.

COJA & DUPONT 1979 - M. Coja & P. Dupont, *Histria V*, Bukarest/Paris, 1979.

COVACEF 1972 - Z. Covacef, *Reliefuri inedite din muzeul de arheologie Constanţa*, Pontica 5 (1972), s. 513-524.

COVACEF 2002 - Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană, secolele I-III*, Cluj-Napoca, 2002.

DOMĂNEANŢU 1993 - C. Domăneanţu, *Le sanctuaire hellénistique de Nuntaşi II*, Dacia 37 (1993), s. 59-78.

DREMSIZOVA & TONČEVA 1971 - Cv. Dremsizova & G. Tončeva, *Antični terakoti ot Bălgarija*, Sofia, 1971.

GĂLĂBOV 1961 - I. Gălăbov, *Novi pametnici na apolonijskata plastika, in: Izsledvanija v pamet na Karel Škorpil (Hrsg. Kr. Mijatev & V. Mikov)* , Sofia, 1961, s. 223-232.

GĂLĂBOV 1965 - I. Gălăbov, *Kalamis i apolonijskata plastika*, Sofia, 1965.

HORN 1972 - R. Horn, *Hellenistische Bildwerke auf Samos*, Samos XII, Bonn, 1972.

JACENKO 1970 - I. V. Jacenko, *Terrakoty iz gorodišča u sanatorija "Čajka" v Evpatorii*, in: TSPr, část II, s. 68-69.

KARAJOTOV, KIJAŠKINA & GOSPODINOV 2000 - I. Karajotov, P. Kijaškina & K. Gospodinov, *Burgas – večnoto pristanište*, Burgas, 2000.

KRAPIVINA 2010 - V. V. Krapivina, *Home Sanctuaries in the Northern Black Sea Littoral*, ASMBS, s. 127-170.

KRYŽICKIJ & LEJPUNSKJA 1997 - S. D. Kryžickij & N. A. Lejpunskaja, *Ol'vija. Razkopki, istorija, kultura*, Nikolaev, 1997.

LAZARENKO *et alii* 2010 - I. Lazarenko, E. Mircheva, R. Encheva & N. Sharankov, *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis*, in: ASMBS, s. 13-62.

LAZARENKO *et alii* 2013 - I. Lazarenko, E. Mircheva, R. Encheva, D. Stoyanova & N. Sharankov, *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis*, Varna, 2013.

LAZARENKO *et alii* 2016 - I. Lazarenko, E. Mirtschewa & R. Entschewa, *Das Kybeleheiligtum von Dionysopolis am Schwarzen Meer*, in: *Durankulak* III, 2016, s. 137-142.

LEVI 1970 - E. I. Levi, *Opisanie terrakot temenosa (Ol'vija)*, in: TSPr, část I, s. 42-49.

MIRČEV 1956 - M. Mirčev, *Sbirkata ot terakoti v muzeja na grad Varna*, IVAD 10 (1956), s. 1-50.

NALIVKINA 1970 - M. A. Nalivkina, *Statuetki iz Kerkinitidy*, in: TSPr, část II, s. 66-68.

NAUMANN 1983 - F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und in der griechischen Kunst*, Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 28, 1983.

NENNINGER 2006 - M. Nenninger, *Der Kult der Kybele in der römischen Provinz Moesia Inferior*, in: Sv. Conrad, R. Einicke, A. Furtwängler, H. Löhr & A. Slawisch (Hrsgg.), *Pontos Euxeinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer-und Balkanraumes*, SZAKS, Bd. 10, Langenweißbach/Sa, 2006, s. 199-212.

OGNENOVA-MARINOVA 2005 - L. Ognenova-Marinova, *Terres cuites de Messambria*, in: I. Karayotov (Hrsg.), *Nessebre, III. In memoriam J. Čimbuleva* , Burgas, 2005, s. 51-90.

OPPERMANN 2004 - M. Oppermann, *Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*, SZAKS, Bd. 2, Langenweißbach/Sa, 2004.

OPPERMANN 2006 - M. Oppermann, *Der Thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen*, SZAKS, Bd. 7, Langenweißbach/Sa, 2006.

OPPERMANN 2007 - M. Oppermann, *Thraker, Griechen und Römer an der Westküste des Schwarzen Meeres*, Mainz, 2007.

RĂDULESCU *et alii* 1995-1996 - A. Rădulescu, L. Buzoianu, M. Bărbulescu & N. Cheluţă-Georgescu, *Reprezentări figurate în aşezarea de epocă elenistică de la Albeşti*, Pontica 28-29 (1995-1996), s. 23-72.

RĂDULESCU *et alii* 1999 - A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, N. Georgescu & L. Arsenie, *Cercetările arheologice de la Albeşti (jud. Constanţa) 1996-1999*, Pontica 32 (1999), s. 51-69.

RUSJAEVA 1979 - A. S. Rusjaeva, *Zemedel'českie kul'ty v Ol'vii dogečeskogo vremeni*, Kiev, 1979.

RUSJAEVA 1992 - A. S. Rusjaeva, *Religija i kul'ty antičnoj Ol'vii*, Kiev, 1992.

ROUSYAEVA 2010 - A. S. Rousyaeva, *Sanctuaries in the Context of the Cultural and Historical Development of Olbia Pontica*, ASMBS, s. 63-92.

SAUCIUC-SĂVEANU 1924 - Th. Sauciuc-Săveanu, *Callatis - 1er Rapport préliminaire. Fouilles et recherches de l' année 1921*, Dacia (Alte Serie) 1 (1924), s. 108-164.

SAUCIUC-SĂVEANU 1925 - Th. Sauciuc-Săveanu, *Callatis IIe - Rapport préliminaire. Fouilles et recherches de l' année 1925*, Dacia (Alte Serie) 2 (1925), s. 104-137.

SAUCIUC-SĂVEANU 1927-1932 - Th. Sauciuc-Săveanu, *Callatis IV - Rapport préliminaire. Fouilles et recherches de l' année 1927*, Dacia (Alte Serie) 3-4 (1927-1932), s. 435-482.

SKUDNOVA, SLAVIN & KLEJMAN 1970 - V. M. Skudnova, L. M. Slavin & I. B. Klejman, *Opisanie terrakot iz Ol'vii (goroda i nekropolja)*, in: TSPr, část I, s. 49-56.

SLOBOZIANU & ŢICU 1966 - H. Slobozianu & I. Ţicu, *Aşezarea antică de la Schitul*, SCIV 17 (1966), 4, s. 679-702.

TACHEVA-HITOVA 1983 - M. Tacheva-Hitova, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th Century BC – 4th Century AD)*, EPRO, Bd. 95, Leiden, 1983.

TODOROVA 2007 - H. Todorova, *Durankulak – A Territorium Sacrum of the Goddess Cybele*, in: *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, 2,1 (Hrsgg. D. V. Grammenos, E. Petropoulos), BAR Series 1675 (1), Oxford 2007, s. 175-238.

TONČEVA 1960 - G. Tončeva, *Neizdadeni kultovi pametnici văv Varnenskija muzej*, IVAD 11 (1960), s. 71-94.

TONČEVA & RAFAILOV 1980 - G. Tončeva & I. Rafailov, *Terakotite na Bizone*, Vekove 9 (2), Sofia, 1980, s. 53-58.

VAJSOV, MAVROV & TODOROVA 2016 - I. Vajsov, G. Mavrov & H. Todorova, *Das hellenistische Höhlenheiligtum der Gottheit Kybele*, in: *Durankulak* III, 2016, s. 35-50.

VASILČIN 1985 - V. Vasilčin, *Antični pametnici na iztočnite kultove ot Dobrudžanskoto Černomorie*, INMV, 21 [36], 1985, s. 62-65.

VELKOV, OGNENOVA-MARINOVA & CHIMBOULEVA 1987 - V. Velkov, L. Ognenova-Marinova & Zh. Chimbouleva, *Mesambria, Mesemvria, Nessebur*, Sofia, 1987.

VIKELA 2001 - E. Vikela, *Bemerkungen zu Ikonographie und Bildtypologie der Meter-Kybelereliefs: Vom phrygischen Vorbild zur griechischen Eigenständigkeit*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institutes. Athenische Abteilung, 116 (2001), s. 67-123.

Abb. 1 Weihrelief der Kybele mit zwei Löwen auf dem Schoß aus Apollonia
(Foto Museum Burgas)

Abb. 2 Weihrelief der Kybele aus Apollonia
(Foto Museum Burgas)

Abb. 3 Große Stele der Kybele aus Apollonia
(Museum Burgas)

Abb. 4 Terrakotte der Kybele aus Histria
(nach Alexandrescu-Vianu 1990a, 232, Abb. 62)

Abb. 5 Kybelestatuette mit kniendem Adorant aus Histria
(nach Bordenache 1969, Taf. XXI,42)

Abb. 6 Kybelestatuette aus Albeşti
(nach Buzoianu/Bărbulescu 2008, Taf. LXXXVIII,R6)

Abb. 7 Kybelestatuette aus Kallatis
(nach Bordenache 1960, 500, Abb. 13,4)

Abb. 8 Kybelestatuette aus Histria mit seitlich sitzender Löwenfigur
(nach Bordenache 1969, Taf. XXIII, 50)

Abb. 9 Kybelestatuette aus Kallatis
(nach Bordenache 1960, 500, Abb. 13,3)

Abb. 10 Kybelestatuette aus Histria
(nach Bordenache 1969, Taf. XXI,41)

Abb. 11 Kybelestatuette aus Dionysopolis
(nach Lazarenko *et alii* 2010, 56, Abb. 20 - Foto R. Enčeva)

Abb. 12 Kybelestatuette aus Parthenopolis
(Foto Museum Constanța)

Abb. 13 Kybelestatuette im Bukarester Nationalmuseum
(nach Bordenache 1969, Taf. XXII,46)

Abb. 14 Kybelestatuette aus einem Haus in Histria
(Foto Nationalmuseum Bukarest)

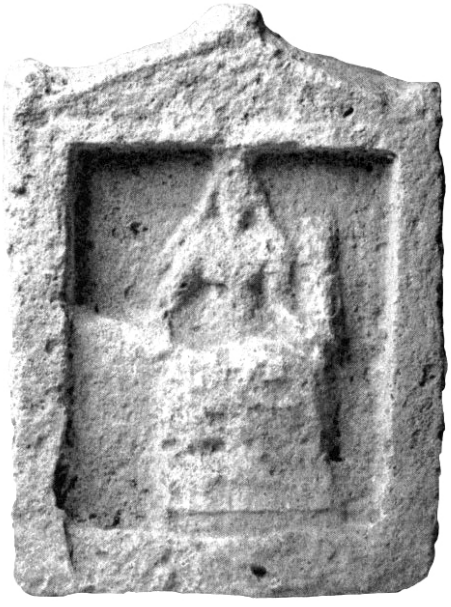

Abb. 15 Stele der Kybele von Durankulak
(nach Todorova 2007, 232, Abb. 22)

Abb. 16 Terrakotte der reitenden Kybele vom Manastir Tepe bei Burgas
(Foto Museum Burgas)

Abb. 17 Terrakotte der Kybele aus einem Heiligtum von Nuntaşi II bei Histria
(Foto Archäologisches Institut Bukarest)

Abb. 18 Terrakotte der Kybele aus einer Kultgrube in Histria
(Foto Archäologisches Institut Bukarest)

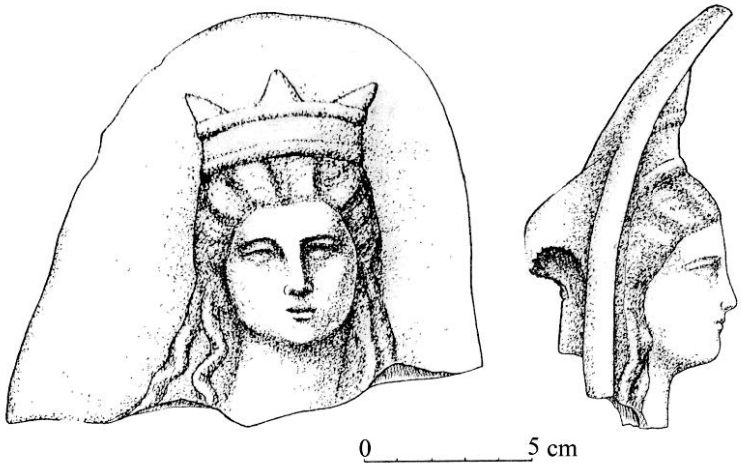

Abb. 19 Brustbild der Kybele aus Durankulak
(nach Burow 2003, Abb. Seite 54)

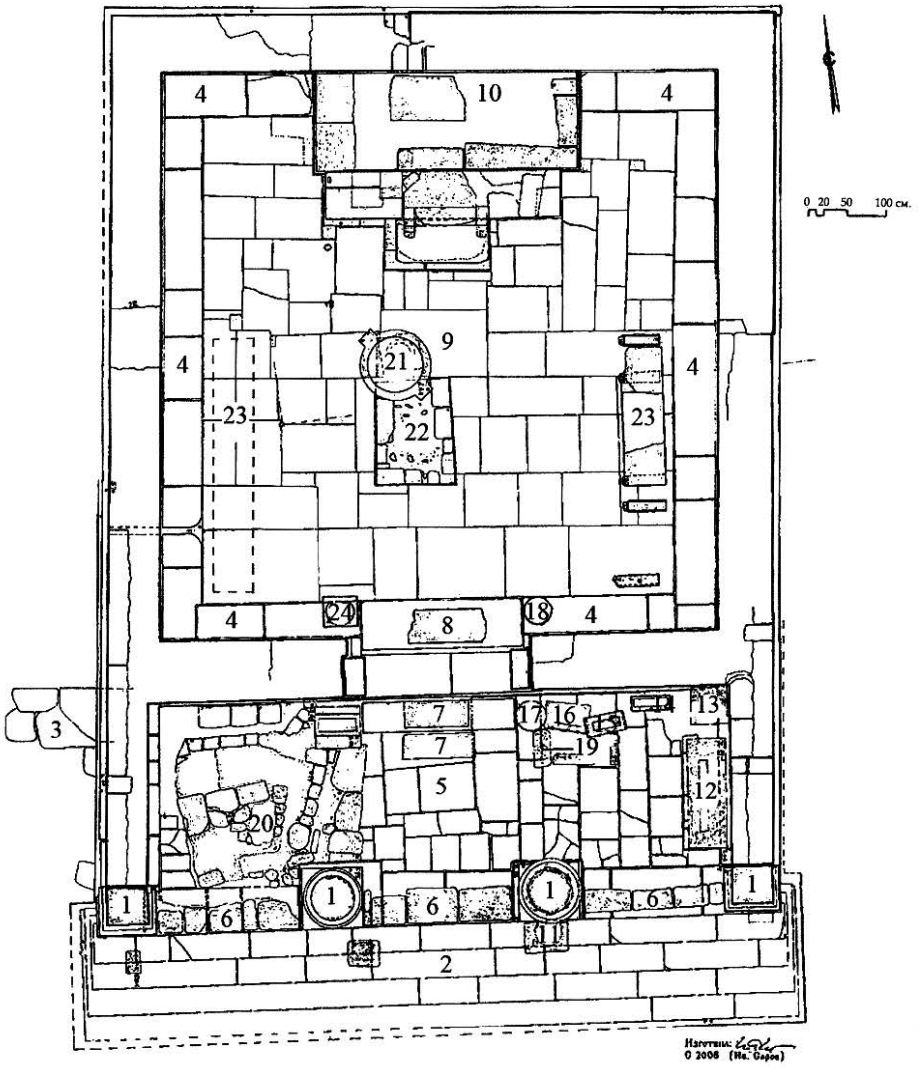

1 Basen 2 Treppe 3 wahrscheinliche Fundamente eines älteren Gebäudes 4 Toichobat des Naos 5 Pronaos 6 Türschwelle einer Steinreihe 7 Stufen zum Pronaos 8 Stufe auf dem Toichobat des Naos 9 Naos 10 Aedicula 11 Kalksteinblock mit Einlassung für den Fuß eines Beckens 12-15 Inschriftenbasen 16-18 Statuenbasen 19 Mensa im Pronaos 20 Eschara 21 Luterion 22 Altar 23 Bänke im Naos 24 Inschriftenbasis

Abb. 20 Iv. Sarov - Plan des Kybeletempels von Dionysopolis (nach Lazarenko *et alii* 2013, 10, Abb. 1 - Plan)

MONEDE, CASTRE ŞI SCHIMBURI COMERCIALE ÎN PENINSULA BALCANICĂ (SEC. VI - ÎNCEPUTUL SEC. VII)

Florin CURTA*

Cuvinte-cheie: *monede, amfore,* quaestura exercitus, *comerţ, aşezări fortificate, Peninsula Balcanică.*

Keywords: *Coins; amphorae;* quaestura exercitus*; trade; hilltop sites; Balkans.*

Rezumat: *Discuţiile ce au avut loc în ultima vreme cu privire la natura şi caracterul aşezărilor fortificate din Peninsula Balcanică în decursul secolului al VI-lea şi la începutul secolului al VII-lea s-au învârtit mai ales în jurul chestiunilor economice. Din acest punct de vedere, caracterul agricol al ocupaţiilor locuitorilor acestor aşezări s-a aflat pe prim plan, în timp ce, mai recent, accentul s-a mutat pe implicaţiile introducerii unei noi unităţi administrative în 536, cunoscută sub numele de* quaestura exercitus*. În chip surprinzător, argumentele de ordin numismatic au jucat un rol minor în cursul acestor dezabetri. Deşi studiul tezaurelor de monede are deja o tradiţie respectabilă, iar multe dintre aceste tezaure au fost descoperite în interiorul aşezărilor fortificate, descoperirile individuale de monede nu au fost până acum valorificate în lumina acestor discuţii. În parte, aceasta se datorează folosirii aproape exclusive a acestor monede în scopul datării diverselor faze de locuire sau de construcţie, dar un rol însemnat în neglijarea descoperirilor individuale de monede îl joacă şi publicarea lor necorespunzătoare, fie fără niciun fel de informaţie despre nominal sau atelierul monetar, fie fără contextul arheologic. Examinând totuşi cele câteva cazuri în care monede descrise corespunzător au fost publicate dimpreună cu contextul arheologic, este posibilă surprinderea anumitor trăsături de importanţă majoră pentru discuţiile privitoare la natura aşezărilor fortificate din Peninsula Balcanică în secolul al VI-lea. Schimburile monetare aveau loc în condiţiile economice dictate de absenţa unei producţii cerealiere locale şi de preponderenţa livrărilor de alimente şi alte produse prin sistemul de* annona *supravegheat şi finanţat de către stat.*

Abstract: *The recent discussions surrounding the nature and character of the hilltop, fortified sites in the 6th- and early 7th-century Balkans have focused primarily on economic issues. Prominent in those discussions have been the rural character of the*

* Florin CURTA: Department of History, University of Florida, Gainewsville, Fl., USA, email: fcurta@ufl.edu.

occupation of those forts, while over the last few years, the emphasis has shifted to the implications of the introduction in 536 of a new administrative unit called quaestura exercitus. *It is therefore surprising that the numismatic evidence has so far played a minor role in those debates. Although there is by now a well-established tradition of studying 6th- and 7th-century coin hoards, single coins finds have received little, if any attention. This is partly because such finds have been almost exclusively used for the dating of various occupation or building phases, but a key element in understanding why single coins have been neglected is their poor publication—either without the necessary numismatic information (denomination and mint) or without the archaeological context. However, when examining the few cases in which coins with proper numismatic identification have been published together with a detailed description of the archaeological context in which they have been found, a number of features become clear, which can have a great significance for the discussion of the nature of the 6th-century forts in the Balkans. Monetary exchanges took place in the economic conditions set by the conspicuous absence of a local agricultural production and the heavy reliance on shipments of food and other goods by means of the* annona, *a system organized and monitored by the state.*

Natura sau tipul aşezărilor din Peninsula Balcanică în secolul al VI-lea constituie de mult un subiect de aprinse discuţii atât în rândurile istoricilor, cât şi ale arheologilor. Motivul principal este că aproape fiecare aspect al istoriei ultimului secol de stăpânire romană asupra întregii peninsule a fost substanţial revizuit în ultimii 20 de ani. Cele mai importante schimbări de perspectivă au avut loc în chestiunea "ruralizării", adică a transformării centrelor urbane în ceva mai prejos de oraşe, dar mai mult decât sate. Tot atât de dramatică este însă mutaţia ce s-a produs în studiul aşezărilor rurale din secolul al VI-lea, mai precis al numeroaselor aşezări fortificate de pe întreaga întindere a Peninsulei Balcanice.

În ultimii ani, dezbaterea s-a concentrat asupra caracterului acestor aşezări fortificate: au fost ele aşezări civile (adică sate fortificate) sau cetăţi (adică fortificaţii cu scop exclusiv militar)? Potrivit lui Archibald Dunn, fortificaţiile de pe înălţimile deluroase din nordul Greciei ofereau adăpost atât populaţiei urbane, cât şi celei rurale care se refugia din regiunile de câmpie devastate de invaziile barbare.[1] Mihailo Milinković e de părere că numeroasele aşezări fortificate din Balcani nu puteau fi nici refugii, nici cetăţi cu scop pur militar, întrucât există clare dovezi ale prezenţei înăuntrul lor atât a femeilor, cât şi a copiilor. Potrivit lui Milinković, statul nu ar fi putut nicidecum să administreze toate aceste centre fortificate. Avem deci de a face cu sate fortificate, al căror caracter agrar este trădat de descoperirile de unelte agricole.[2] Andrew Poulter respinge din capul locului ideea oricărei asemănări dintre aşezările fortificate din nordul peninsulei, pe care le interpretează drept refugii şi castrele de pe frontiera dunăreană a căror funcţie militară nu poate fi pusă la îndoială.[3] Aidoma lui Milinković, Čavdar Kirilov invocă descoperirile de unelte agricole drept argument în favoarea ideei potrivit căreia aşezările fortificate din Balcani erau sate fortificate, şi nu castre.[4]

[1] DUNN 1997, p. 144; DUNN 2004, p. 551-552.
[2] MILINKOVIĆ 2012; MILINKOVIĆ 2014, p. 251.
[3] POULTER 2004, p. 247; POULTER 2007, p. 380.
[4] KIRILOV 2007, p. 337-338.

Cu toate acestea, uneltele agricole descoperite în multe din aşezările fortificate din centrul şi partea de nord a Peninsulei Balcanice au fost adesea greşit datate, din cauza nerecunoaşterii faptului că aceste aşezări au şi o fază de locuire medievală timpurie (sec. IX-X). Uneltele cu pricina sunt de fapt mai târzii şi n-au nimic de a face cu faza de locuire romano-bizantină. Acest lucru este valabil şi în cazul depozitelor de unelte şi arme de fier. Dintre cele trei depozite menţionate de către Čavdar Kirilov, cel de la Şumen e mai mult ca sigur din Evul Mediu timpuriu, şi nu din secolul VI, după cum indică cuţitele de plug şi ramele de hârleţ găsite în acest depozit.[5] Pe de altă parte, săpăligile şi târnăcoapele, dar şi secerile şi cosoarele din depozitele romano-bizantine se potrivesc de minune cu ideea unei agriculturi pe scară redusă, de grădină, fie înăuntrul, fie în afara zidurilor. Spaţii deschise de întindere apreciabilă sunt atestate, de exemplu, în partea de nord a fortificaţiei romano-bizantine din colţul de sud-est al oraşului antic Nicopolis ad Istrum (Nikiup).

Întrucât nu există nicio dovadă a unei producţii cerealiere pe scară largă, aceste spaţii nu puteau servi decât unor grădini pentru creşterea legumelor sau, poate, a meiului.[6] Analiza seminţelor de plante din aşezarea fortificată de la Iatrus (Krivina) a dovedit că soldaţii din garnizoana acestui castru consumau în special ovăz şi mazăre, care puteau foarte bine să fi fost cultivate în grădinile din imediata apropiere a aşezării.[7] Dar avem deja suficiente argumente pentru a demonstra că astfel de grădini nu puteau fi de ajuns pentru nevoile populaţiei din aşezările fortificate din secolul al VI-lea. Răspândirea pe teritoriul Peninsulei Balcanice a amforelor datate în acel secol (în special a amforelor de tip Late Roman 1, Late Roman 2 şi *spatheion*) a fost interpretată drept un indiciu al unui sistem de distribuire a alimentelor pentru garnizoanele castrelor, care era întreţinut de către stat.[8] Seminţele de grâu, secară, orz şi mei din aşezarea militară de la Svetinja datată la sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al VII-lea sunt un indiciu clar al faptului că alimentele erau livrate din afară, foarte probabil din oraşul Viminacium aflat în apropiere, unde alimentele cu pricina ajungeau prin sistemul de distribuire al annonei semnalat de descoperirile de amfore.[9] Autorul tratatului cunoscut sub numele de *Strategikon* (un manual militar de la sfârşitul secolului al VI-lea sau începutul celui următor) recomandă ca, în urma campaniilor de la nordul Dunării împotriva sclavinilor, trupele romane să nu distrugă alimentele capturate în aşezările vrăjmaşilor, ci să le transporte cu ajutorul animalelor de povară "în ţara noastră".[10]

Dacă soldaţii romani aveau nevoie de alimente din teritoriul inamic, atunci aceasta nu poate fi decât o dovadă că nu existau suficiente surse de hrană în Peninsula Balcanică, deci nici o producţie agricolă pe scară largă. Aşijderea, analiza oaselor de animale din aşezarea fortificată de la Iatrus a arătat că soldaţii

[5] CURTA 2013, p. 831 şi 835; 827 fig. 6.
[6] POULTER 1995, p. 181.
[7] HAJNALOVÁ 1982.
[8] CURTA 2006, p. 162-163.
[9] BOROJEVIĆ 1987.
[10] *Strategikon* XI 4.8. şi 32.

din garnizoană se bizuiau pe vânat pentru a-şi face rost de carne.[11] Chiar dacă am admite pentru moment, pe baza depozitelor de unelte, că unii dintre locuitorii aşezărilor fortificate din provinciile balcanice ale Imperiului se ocupau în secolul al VI-lea cu grădinăritul pentru a suplimenta livrările insuficiente sau intermitente de *annona*, asemenea activităţi economice vor fi fost fără îndoială temporare şi de importanţă secundară. Aşezările fortificate din Balcani nu vor fi fost toate cu caracter militar, dar niciuna dintre ele nu poate fi interpretată drept sat fortificat. În dosul sau imediat în afara zidurilor fortificaţiilor din secolul al VI-lea, niciun fel de ocupaţii agricole nu puteau satisface nevoile de subzistenţă ale populaţiei. "Ruralizarea" Peninsulei Balcanice în Antichitatea târzie trebuie deci înţeleasă ca un proces de militarizare a spaţiilor rurale.

Tehnologia agrară pusă în lumină de analiza depozitelor de unelte reprezintă o formă de adaptare la criză, şi nu poate fi nicidecum interpretată drept o dovadă de independenţă economică. Întrucât există o legătură directă între dimensiunile terenurilor cultivate şi uneltele folosite pentru cultivarea lor, ne putem pune întrebarea cum va fi fost posibilă alimentarea populaţiei cu caracter mai mult sau mai puţin militar din aşezările fortificate din secolul al VI-lea. S-a afirmat că unele descoperiri arheologice, în special cele de amfore şi de sigilii de plumb, reflectă importanţa unităţii administrative cunoscute sub numele de *quaestura exercitus*, care a fost creată în 536 prin combinarea unor bogate provincii precum insulele din Marea Egee, Caria şi Cipru cu provincii de graniţă precum Moesia inferior şi Scythia minor, cu scopul de a asigura buna apărare a acestora din urmă, atât din punct de vedere militar, cât şi financiar.[12] Principala funcţie a unui *quaestor exercitus* era de a distribui *annona* trupelor încartiruite în Moesia inferior şi Scythia minor: impozitele plătite în Caria, Cipru şi în insulele din Marea Egee erau trimise trupelor din nordul Peninsulei Balcanice, fie sub formă de bani fie, mai degrabă, în natură. Răspândirea amforelor de tip Late Roman 2 în provinciile balcanice ale Imperiului coincide cu răspândirea sigiliilor de plumb aparţinând funcţionarilor din administraţia imperială, dintre care cea mai mare parte lucrau pentru *quaestura exercitus*.

Cum era totuşi distribuită *annona* în provinciile balcanice din secolul al VI-lea? Catherine Abadie-Reynal făcea deosebirea dintre "comerţul liber de piaţă" reflectat de descoperirile de amfore palestiniene (în special "amfora de Gaza" de tip Late Roman 4) şi livrările de *annona* semnalate de amforele de tip Late Roman 1, Late Roman 2 şi *spatheion*. Concluzia ei era că cele din urmă nu reprezintă comerţ în adevăratul înţeles al cuvântului, ci schimburi de o cu totul altă natură.[13] Ceea ce lipseşte din această discuţie privitoare la aşezările militare, amfore şi comerţ sunt descoperirile monetare. Ce-i drept, un mare număr de tezaure de monede din secolul al VI-lea provine din aşezări fortificate, dintre care unele sunt cunoscute şi pentru descoperiri de depozite de unelte (de exemplu, Pernik şi Şumen). Potrivit unui studiu recent, acumularea de monedă de bronz din tezaurele descoperite în nordul Peninsulei Balcanice, mai ales cele datate la sfârşitul secolului al VI-lea şi la începutul secolului al VII-lea, trebuie pusă pe

[11] BARTOSIEWICZ & CHOYKE 1991, p. 196.
[12] CURTA 2002; CURTA 2016.
[13] ABADIE-REYNAL 1989; ABADIE-REYNAL 2010.

seama militarilor.[14] Cu alte cuvinte, aceste tezaure de modestă valoare reprezintă economiile soldaţilor aduşi la frontiera dunăreană în cursul războaielor împăratului Mauriciu cu avarii şi cu slavii.

Cântarele şi greutăţile de bronz ce apar adesea în tezaurele monetare din secolulul al VI-lea sunt şi ele un indiciu al faptului că avem de a face cu plăţi de salarii militare. Se ştie însă că "salariul" (*donativum*) era plătit în monedă de aur, nu de bronz. Soldaţii vor fi adus monedele de aur la un *campsor* ataşat fiecărei unităţi militare, care va fi schimbat monedele de aur în mărunţiş, adică în monedă divizionară de bronz. Un astfel de scenariu se bazează pe inscripţia funerară descoperită la sfârşitul secolului al XIX-lea la Makriköy (o localitate inclusă în momentul de faţă în oraşul Bakırköy din Turcia europeană, vechiul oraş Hebdomon). Inscripţia pomeneşte pe un oarecare Ioan, fiul lui Hyakinthos, care "s-a luat după expediţie" în calitate de *campsor* imperial şi a murit, probabil în cursul unei campanii militare din Balcani, la data de 21 august 544.[15] *Campsor*-ul va fi purtat cu el o mare cantitate de monedă de bronz, pe care o va fi obţinut direct din atelierul monetar. E greu de crezut, totuşi, că el va fi avut la dispoziţie monedă divizionară mai mică decât *follis* şi *hemifollis*, ceea ce ar putea explica prezenţa dominantă a acestor nominaluri în tezaurele din regiunea centrală şi de nord a Peninsulei Balcanice. Soldaţii nu ar fi putut obţine nominaluri mai mici, ca de exemplu *pentanummia* sau *minimi*, decât prin intermediul unor schimburi de piaţă.

Se poate totuşi vorbi de piaţă (sau de pieţe) în regiunile centrală şi de nord ale Peninsulei Balcanice din secolul al VI-lea? Presupunând, aşa cum o fac Mihailo Milinković şi Čavdar Kirilov, că aşezările fortificate din aceste regiuni erau sate fortificate, unde se duceau ţăranii ca să vândă surplusul producţiei lor şi să obţină banii necesari cumpărării bunurilor pe care ei înşişi nu le puteau produce? Dimpotrivă, admiţând că proprietarii tezaurelor de monede erau soldaţi, ce vor fi făcut ei cu aceste monede, dacă nevoile lor de viaţă vor fi fost acoperite de livrările de *annona*, al căror caracter ar exclude, chipurile, schimburile comerciale? Se poate vorbi de schimburi comerciale în provinciile balcanice ale secolului al VI-lea şi, în caz afirmativ, ce formă vor fi luat ele? Cum şi unde aveau loc schimburile monetare? Articolul de faţă reprezintă o încercare de a răspunde acestor întrebări folosind descoperirile individuale de monede, o categorie de izvoare arheologice rareori invocată în discuţiile privitoare la economia secolului al VI-lea din Peninsula Balcanică (**Fig. 1**).

Spre deosebire de monedele din tezaure, descoperirile individuale au fost până acum folosite în două scopuri diferite. Arheologii şi istoricii folosesc descoperirile individuale pentru a data ultima fază de locuire din aşezările fortificate de-a lungul Dunării sau din interiorul peninsulei.[16] Dimpotrivă, numismaţii se folosesc de descoperirile individuale pentru a reconstrui ceea ce ei numesc "circulaţia monetară" dintr-o anumită regine, pe care o pot apoi lega de evoluţii monetare sau economice de mai mare anvergură la scara întregului

[14] CURTA & GÂNDILĂ 2011-2012, p. 94-95.
[15] ASDRACHA 1998, p. 494-496.
[16] BARNEA 1990; MADGEARU 1997; MIHAILOV 2012.

imperiu.[17] Unii, de exemplu, au remarcat că *minimi* apar în număr mare în centrele urbane din regiunile de coastă, dar nu şi în castrele din interior. La Butrint, "economia de *nummus*" continuă în plin secol VI tocmai pentru că oraşul nu era nici nucleu administrativ, nici centru militar.[18] În prezenţa în Tracia a monedelor din atelierul monetar de la Cartagina şi în Dobrogea a celor din monetăria de la Alexandria, Andrei Gândilă vede influenţa reţelelor comerciale din bazinul mediteranean[19].

Descoperirile individuale au fost numai rareori interpretate arheologic, adică în context. În unele cazuri, numai o singură monedă este menţionată pentru întreaga aşezare, ca, de exemplu, la Rusalka, pe malul Mării Negre.[20] Numai câteva monede de secol VI au fost publicate pentru Kaleto lângă Sredeţ (în împrejurimile oraşului Burgas) sau pentru Symizës lângă Maliq (în împrejurimile oraşului Korçë din Albania).[21] Aceeaşi constatare e valabilă şi pentru aşezarea de la Klisura (vechea Germania).[22]

Dimpotrivă, peste 200 de monede au fost descoperite în castrul de la Voivoda, dar numai împăraţii pentru care ele au fost bătute sunt menţionaţi, fără nicio informaţie privitoare la nominaluri sau ateliere monetare.[23] Câteva monede descoperite la Pernik au fost publicate corespunzător, printre ele două *pentanummia* şi două monede de câte 16 *nummia* din atelierul de la Salonic.[24] La Ibida (Slava Rusă), majoritatea monedelor emise din vremea lui Anastasius şi până la domnia lui Heraclius sunt *hemifolles*, după care urmează *folles* şi *pentanummia*. Atât printre cele dintâi, cât şi printre cele din urmă, cele mai multe exemplare au fost emise sub Iustin II, iar cei mai mulţi *folles* sunt de la Iustinian.[25] *Hemifolles* predomină de asemenea în rândul descoperirilor monetare publicate până acum din săpăturile arheologice de la Durostorum (Silistra).[26]

Serii monetare complete din diferite situri arheologice n-au început a fi publicate corespunzător (dimpreună cu nominaluri şi ateliere monetare) decât relativ recent. Monedele emise sub Iustinian sunt cele mai numeroase în rândul descoperirilor monetare din şapte situri selecţionate pentru calitatea publicaţiilor referitoare la monede (**Tabela I**)[27]. Se observă imediat preponderenţa nominalurilor mari, *folles* şi apoi *hemifolles* (**Tabela II**).

---

[17] TORBATOV 2002; GUEST 2007; GÂNDILĂ 2008; HADŽI-MANEVA 2009; MIHAILOV 2010; TENČOVA 2011.

[18] MOORHEAD 2007, p. 297.

[19] GÂNDILĂ 2016.

[20] KITOV 1971, p. 14.

[21] BALBOLOVA-IVANOVA 1997; KARAISKAJ 1979-1980, p. 175-186.

[22] FILIPOVA 2001.

[23] DREMSIZOVA-NELČINOVA 1967.

[24] IURUKOVA 1962, p. 40 şi 42; PAUNOV 2014, p. 179 şi 185-186.

[25] IACOB 2009, p. 70.

[26] GANČEVA 2015, p. 459.

[27] DOČEV 2002-20023; OPAIŢ 1991, p. 457-458 şi 468-473; TORBATOV 2002, p. 92-103; PARUŞEV 1991, p. 26-31; VÎLCU & NICOLAE 2010, p. 289-297; MIHAILOV & IOSIFOV 2012; SCHÖNERT-GEISS 1991.

	Ţareveţ	Celei	Gabrovo	Krivina	Murighiol	Kaliakra	Odărţi
Anastasius M	28	1	8	1	2	3	5
K	8		7	2	4	3	8
Iustin I M	16	5	8	3	5	4	6
K	13	2	3	1	8	3	10
Iustinian M	33	9	14	11	23	2	19
K	13	3	5	1	8	6	16
I	6	1	2	2	4	9	17
E							4
Iustin II M	10	15	4	5	14	11	22
K	25	19	4	2	16	9	18
E		1					6
Tiberius II M	6	1			4	2	1
K		6				1	1
Maurice M	12	12			7	5	1
K	5	13			4	8	2
I	1	1					
Phocas M	7					7	
K	14					4	
Heraclius M	15					9	

Tabela I: Descoperiri de monede din şapte situri din regiunea de nord a Peninsulei Balcanice (sec. VI-VII)

	M	**K**	**IS**	**I**	**E**	**minimi**
Ţareveţ	127	78		7		41
Murighiol	55	40		4		
Odărţi	54	55		18	11	
Celei	43	43	2	2	1	
Kaliakra	43	34		9	8	
Gabrovo	34	19	1	2		
Krivina	20	6		2		

Tabela II: Nominaluri din şapte situri din regiunea de nord a Peninsulei Balcanice (sec. VI-VII)

Cu toate acestea, cei 41 de *minimi* emişi sub Anastasius, care au fost descoperiţi în cursul săpăturilor de pe dealul Ţareveţ de la Veliko Tărnovo (toate fiind descoperiri individuale) pun sub semnul întrebării concluziile lui T. S. N. Moorhead privitoare la "economia de *nummus*". *Minimi* sunt menţionaţi şi printre descoperirile de monede din oraşul de jos de la Caričin Grad, un centru urban din Serbia centrală ce a fost identificat cu Iustiniana Prima. Din păcate, niciun fel de alte detalii nu au fost publicate în legătură cu aceste monede.[28] Cu toate acestea, o monedă rară descoperită în cursul săpăturilor sârbo-franceze de la Caričin Grad merită amintită în acest context. Este vorba de o imitaţie locală a unui *hemifollis* emis sub Iustin II.[29] Tot atât de interesantă este situaţia de la Gabrovo, unde observaţiile stratigrafice au dus la concluzia că monede emise în secolele IV şi V circulau în secolul al VI-lea laolaltă cu cele emise de împăraţii din acea epocă.[30] Asemenea monede apar dealtfel şi în tezaure găsite în interiorul castrelor din regiunea centrală a Peninsulei Balcanice, precum cel găsit într-unul din turnurile fortificaţiei de la Ţari Mali Grad de lângă Belčin.[31] Cele opt *pentanummia* din atelierul monetar de la Herson, care au fost găsite în interiorul castrului de la Capul Kaliakra ar putea, la rigoare, să fie puse pe seama comerţului din Marea Neagră, dar o asemenea explicaţie nu mai e valabilă pentru moneda de 10 *nummia* bătută în acelaşi atelier şi descoperită în castrul de la Pčinja, în Macedonia.[32]

În toate cazurile amintite mai sus, monedele au fost publicate fără niciun fel de context arheologic. Singurul motiv pentru care se menţionează faptul că o monedă de la Iustinian a fost găsită într-unul din turnurile castrului de la Dolno Ţerovo este că ea este de fapt ultima monedă din aşezare.[33] O altă monedă de la Iustinian a fost găsită în bastionul castrului de la Markovi Kuli, lângă Skopje.[34] Din săpăturile efectuate în turnul 12 de la Murighiol provine un *hemifollis* de la Iustin II.[35] De ce anume au fost găsite atâtea monede în interiorul turnurilor n-a fost până acum un subiect serios de discuţie, întrucât asocierea dintre monede şi turnuri a fost interpretată exclusiv cronologic, adică pentru datarea fazelor constructive ale fortificaţiilor în cauză.

Aceste consideraţii sunt valabile şi în cazul monedei de la Iustinian emisă în 539/40 şi găsită printre urmele incendiului ce a pus capăt locuirii într-o casă descoperită la Troesmis. Dat fiind faptul că moneda nu prezenta urme de uzură, s-a presupus că data emiterii ei ar fi apropiată de data incendiului.[36] Aşa stau lucrurile şi cu monedele de la Iustinian, Iustin II şi Mauriciu găsite printre urmele incendiilor din case descoperite în castrele de la Hisarlăka lângă Anevo şi Castra Rubra (Izvorovo) lângă Harmanli.[37] În alte cazuri, ca de exemplu cel al

[28] IVANIŠEVIĆ 2015, p. 90.
[29] IVANIŠEVIĆ & STAMENKOVIĆ 2014.
[30] MIHAILOV & IOSIFOV 2012, p. 148.
[31] PAUNOV 2013, p. 110.
[32] PARUŞEV 1991; GEORGIEV 1985.
[33] STOIANOVA-SERAFIMOVA 1963, p. 19.
[34] MIKULČIĆ & NIKULJSKA 1976, p. 97; MIKULČIĆ & NIKULJSKA 1978, p. 139-140; MIKULČIĆ & NIKULJSKA 1979, p. 71-72.
[35] ISVORANU & VÎLCU 2010, p. 418.
[36] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980, p. 251.
[37] DJAMBOV & DEIANOV 2004, p. 318; BORISOV 2015, p. 278-279.

numeroaselor monede descoperite în cursul săpăturilor din oraşul de jos de la Caričin Grad ori din castrul de la Peştera, nu există niciun fel de informaţie cu privire la contextual arheologic.[38]

Cu atât mai mult trebuie lăudată recenta publicare a seriei complete de monede din săpăturile de la Odărţi, care oferă un prilej rar de a plasa descoperirile pe harta sitului.[39] Din cauza faptului că faza de locuire medievală a dus la distrugerea unor case romano-bizantine, am lăsat deoparte acele monede despre care se ştie că au fost găsite pe stradă, între case sau în afara zidurilor lor. Dimpotrivă, e greu de crezut că exemplarele găsite în interiorul locuinţelor ar fi fost "purtate", adică s-ar afla într-o poziţie stratigrafică secundară. Dintre cele 125 de monede găsite la Odărţi, ar putea fi cartate 28 de exemplare. Cu toate acestea, unele dintre ele n-au fost cartate, pentru că pe planul aşezării nu figurează două case (XXXII şi XL) . Într-una dintre ele s-au descoperit trei *folles* de la Anastasius, Iustin I şi, respectiv, Iustin II, precum şi un *dekanoumion* de la Iustinian. Din cealaltă provine un *hemifollis* de la Iustinian şi un *pentanoumion* de la Iustin II. Toate celelalte monede care au putut fi cartate sunt fie *folles*, fie *hemifolles* (**Fig. 2**). Aceste două nominaluri apar împreună în trei case - X, XVII şi XXXIX. Nu se cunosc detalii privind construcţia acestor case şi nici amănunte cu privire la alte obiecte de inventar arheologic dinăuntrul lor. Aidoma exemplarelor de la Dolno Ţerovo, Markovi Kuli şi Murighiol, unele din monedele de la Odărţi provin din turnuri—un *hemifollis* de la Iustin II în turnul central de plan pătrat (turnul III) şi un altul de la Iustin II la intrarea într-unul din turnurile semicirculare (turnul IV). Amândouă turnurile par să fi fost locuinţe. Ceea ce frapează, însă, este absenţa oricăror descoperiri monetare din partea de vest a aşezării, unde nu a fost găsită decât o singură monedă, un *hemifollis* de la Mauriciu descoperit în casa XXVI ce face parte dintr-un grup de două case construit pe ruinele a două alte locuinţe din cel de-al doilea sfert al secolului IV.[40]

Tot atât de suprinzătoare este răspândirea nominalurilor: *hemifolles* în partea de nord, iar *folles* în partea de sud a jumătăţii de răsărit a aşezării. Demnă de remarcat este situaţia din casa II, ce se află imediat în apropiere de ceea ce autorii săpăturii consideră a fi "corpul de gardă" al garnizoanei de la Odărţi. Din casa II provin doi *hemifolles*, unul de la Anastasius, celălalt de la Iustin II. Dimpreună cu acestea, au fost găsite numeroase fragmente de amfore, precum şi opaiţe. Despre tipurile de amfore nu se ştie nimic, dar toate opaiţele cunoscute până acum din aşezarea de la Odărţi sunt de tip XXXIII după Constantin Iconomu.[41] Astfel de opaiţe au fost descoperite şi în săpăturile de la Saraçhane din Istanbul, fiind considerate de către John Hayes ca făcând parte dintr-un grup aparte—"plain orange class". Hayes credea că opaiţele din Istanbul fuseseră aduse din Bulgaria, unde au fost făcute cu ajutorul tiparelor din turnul de sud-vest al castrului de la Kranevo, lângă Varna, la o distanţă de ca. 20 km spre sud-est de Odărţi.[42] Asocierea dintre astfel de piese de "import" şi monede ar putea fi interpretată

[38] IVANIŠEVIĆ 2014; PETRUNOVA 2012.
[39] TORBATOV 2002.
[40] DONČEVA-PETKOVA & TORBATOV 2001, p. 244.
[41] DONČEVA-PETKOVA & TOPTANOV 1982, p. 115.
[42] HAYES 1992, p. 83.

drept un semn al schimburilor monetare ce aveau loc în casa II, ce va fi servit drept loc de desfacere a mărfurilor provenite din castre învecinate, unele dintre ele, cel puţin, fiind transportate laolaltă cu livrările de *annona*.

O asemenea intepretare este susţinută şi de analiza altor complexe arheologice datate cu monede din secolul al VI-lea. În două din cele şapte camere ale unui edificiu de mari dimensiuni din partea centrală a oraşului de sus de pe muntele Jelica de lângă Čačak (Serbia de sud) a fost găsit câte un *hemifollis* de la Iustin II. Judecând după uneltele găsite în acest edificiu (un cosor, o lingură de fier şi foarfeci), precum şi după armele şi echipamentul militar de protecţie cu care erau asociate (fragmente dintr-o spadă, dintr-un scramasax şi dintr-un coif), avem de a face foarte probabil cu o magazie, o interpretare confirmată şi de alte obiecte de inventar, de pildă chei şi lacăte.[43]

La Histria, două monede bătute sub domnia lui Heraclius au fost descoperite într-o casă de lângă templul grec (în aşa-numita zonă T). Una din aceste monede se afla într-o cameră alături de o cataramă de bronz fără placă, cu verigă în forma literei B. Mai multe opaiţe au fost găsite în această locuinţă, dimpreună cu fragmente de amfore, de sticlă de fereastră, chiupuri (*dolia*) şi capace de vase.[44] Din păcate, niciunul dintre opaiţele menţionate nu este ilustrat, dar judecând după descoperirile de acest fel de la Histria, ele aparţineau unuia din patru tipuri, dintre care niciunul nu este de producţie locală.[45] Spre deosebire, totuşi, de Odărţi, distanţa de la care asemenea opaiţe puteau fi aduse la Histria este de peste 160 km, ceea ce nu ar trebui să surprindă având în vedere faptul că Histria era un oraş de oarecare însemnătate în secolul al VI-lea şi în primele două decenii ale secolului al VII-lea.[46] Există dealtfel numeroase dovezi ale legăturilor comerciale dintre Histria şi pieţe de desfacere din bazinul mediteranean, ca de exemplu vase de sticlă, dar de la Histria provin şi multe fragmente de amfore de tip Late Roman 1 şi Late Roman 2, dintre care unele au fost găsite dimpreună cu cele două monede de la Heraclius. [47] Rostul uneia dintre cele două încăperi în care a fost găsită una dintre cele două monede rămâne pentru moment neelucidat, şi în mod special posibilitatea ca această încăpere să fie servit drept magazie îşi aşteaptă încă confirmarea. În orice caz, asocierea monedelor şi a amforelor este un indiciu semnificativ al unor schimburi comerciale. O astfel de interpretare va trebui deci admisă şi pentru alte aşezări din interiorul peninsulei. Săpăturile de salvare efectuate în 1982 în Stara Zagora au adus la lumină urmele unui mare edificiu cu mai multe faze de construcţie şi reparaţii datate între secolele II şi VI. Din încăperea 3 provin o monedă de la Iustin II şi fragmente de amfore.[48]

Unul dintre cele mai impresionante complexe arheologice cu monede din secolul al VI-lea este locuinţa cu trei încăperi descoperită în 1937 în partea de sud a castrului de la Golemanovo kale de lângă Sadoveţ, în nordul Bulgariei.[49]

[43] MILINKOVIĆ 2010, p. 44-69.
[44] PIPPIDI, BORDENACHE & EFTIMIE 1961, p. 229-233; NUBAR 1960, 189.
[45] CURTA, sub tipar.
[46] SUCEVEANU & ANGELESCU 1994.
[47] BĂJENARU & BÂLTÂC 2000; BĂDESCU 2012.
[48] NIKOLOV & KALČEV 1986, p. 58-59 şi 63-64.
[49] UENZE 1992.

Deoarece autorul săpăturii a fost arheologul român Ion Nestor (în ciuda faptului că săpăturile de la Sadoveţ au fost efectuate sub conducerea lui Gerhard Bersu), locuinţa este cunoscută în literatura de specialitate drept "casa Nestor". Luând în consideraţie fragmentele de sticlă de fereastră descoperite aici, această casă va fi fost una dintre cele mai impunătoare din interiorul castrului. Moneda a fost găsită dimpreună cu o pereche de cercei de argint şi cu o cruce de argint cu un caboşon central de sticlă roşie, un indiciu sigur al statutului social elevat al proprietarului acestei locuinţe. Această interpretare este confirmată şi de descoperirea unui tezaur de monede de aur în colţul unei mici încăperi de pe latura de sud a casei. Din tezaur fac parte trei *tremisses* de la Iustinian, Iustin II şi Tiberiu Constantin, precum şi patru *solidi* de la Iustin II, Tiberiu Constantin şi Mauriciu. În afară de aceasta, săpăturile au dat la iveală fragmente de amfore şi de ceramică de uz comun, precum şi un opaiţ. Acesta din urmă face parte dintr-un grup de opaiţe cunoscut numai în regiunea centrală şi de nord a Bulgariei de astăzi.[50] Nu se ştie unde anume se afla centrul de producţie a unor astfel de opaiţe, dar niciunul dintre celelalte obiecte de inventar nu este un produs local—nici amforele, nici perechea de cercei, nici crucea, nici fibula turnată cu picior întors pe dedesubt şi nici cerealele ale căror seminţe arse au fost găsite în locuinţă, făcând probabil parte din livrările de *annona*. [51] Nu mai puţin de cinci *hemifolles* de la Iustin II şi un *follis* bătut sub domnia lui Iustinian au fost găsite în afara clădirii, anume în mijlocul celor două străzi paralele cu laturile de vest şi de est ale casei. Această grupare neobişnuită de descoperiri monetare în interioriul şi în jurul "casei Nestor" duce imediat cu gândul la o posibilă implicare a proprietarului ei în schimburi comerciale.

Amfore, ceramică de import (Late Roman C şi African Red Slip Ware), sticlă, opaiţe şi monede de la Iustin I, Iustinian şi Iustin II au fost descoperite într-un mare edificiu recent adus la lumină de săpăturile de la Tropaeum Traiani (Adamclisi).[52] Mai în interiorul peninsulei, mărturiile schimburilor comerciale nu sunt tot atât de limpezi. Un *hemifollis* găsit în casa 14 de la Ras (Pazarište) lângă Novi Pazar, în Serbia de sud, era asociat cu un ac de bronz, un opaiţ, o seceră, un vârf de săgeată, o piatră de ascuţit şi 269 de fragmente ceramice, toate din vase lucrate la roată.[53] Indiferent dacă opaiţul este sau nu de producţie locală, în mod sigur nici acul de bronz, nici secera nu au fost produse la faţa locului. Poziţia izolată a casei 14 în mijlocul castrului, ca şi faptul că moneda găsită acolo este singura din întreaga aşezare de la Ras face dificilă orice presupunere cu privire la funcţia acestei clădiri. E greu de crezut că ea va fi servit drept magazie sau magazine dar e foarte posibil să fi fost o simplă locuinţă.

O astfel de interpretare trebuie acceptată şi pentru casa 5 descoperită în apropiere de zidul de apărare ridicat la Svetinja, în Serbia de nord, pe o fâşie îngustă de pământ dintre râul Mlava şi un vechi braţ al Dunării. Vatra din colţul de nord-vest al acestei case este un indiciu clar al faptului că avem de a face cu o locuinţă propriu-zisă. Cu toate acestea, din inventar făceau parte fragmente de

[50] STOIKOV 2001, p. 505-506.
[51] UENZE 1992, p. 477-478.
[52] GAMUREAC 2009, p. 276-277.
[53] POPOVIĆ 1999, p. 95-96.

amfore de tip Late Roman 1 şi Late Roman 2. Celelalte fragmente ceramice aparţin unei categorii din pastă fină de culoare cenuşie cu motive ştampilate, ce îşi găseşte numeroase analogii în complexe din Ungaria şi din Transilvania ce au fost atribuite gepizilor.[54] În plus, din inventar mai făcea parte şi un *hemifollis* de la Iustin II, emis la Salonic în 574/5. O altă monedă de la acelaşi împărat (un *follis* bătut la Nicomedia în 571/2) provine din casa 4, descoperită la capătul de sud al zidului de la Svetinja. Din inventarul acestei case făceau parte multe fragmente de amfore, dar nu au fost descoperit niciun fragment de ceramică cenuşie cu decor ştampilat. Alte două monede, amândouă fiind *folles* emişi la Constantinopol sub domnia lui Mauriciu, provin dintr-o altă clădire construită peste casa 5 la o dată ulterioară, încă şi mai aproape de zidul de apărare. Spre deosebire de casa 5, clădirea mai târzie nu avea niciun fel de instalaţie de foc, iar în inventarul ei nu au fost găsite fragmente de ceramică cenuşie cu decor ştampilat. Dimpotrivă, inventarul acestei clădiri, la fel ca cel din casele 4 şi 5, era dominat de fragmentele de amfore de tip Late Roman 1 şi Late Roman 2, cel din urmă reprezentând 83% din întreg inventarul ceramic din clădire. Din inventar mai făceau parte un toc de pieptene de os, o cataramă de fier şi un amnar. Într-o grămadă din colţul de nord-est al clădirii, pe podea, se aflau 570 de plăci de armură, care se transformaseră într-o masă mai mult sau mai puţin compactă de fier din cauza incendiului care a distrus clădirea.[55] Plăci de armură lamelară au fost descoperite în numeroase castre din Peninsula Balcanică.[56] Cele mai vechi exemplare sunt cele găsite la Topraichioi într-o *magazie* militară datată în secolul al V-lea.[57] Din cauza prafului metalic şi a zgurei din umplutura clădirii de la Svetinja, autorul săpăturii a interpretat-o drept fierărie. Dar dimensiunile ei mici nu sprijină această interpretare a unei clădiri care avea în mod cert o destinaţie specială. S-a observat că plăcile din grămada din colţul de nord-est al clădirii nu aparţin uneia şi aceleiaşi armuri, ceea ce ar putea duce cu gândul la un atelier de reparaţii sau la o magazie. În cel dintâi caz, monedele din inventar ar trebui interpretate drept plată a unor servicii de reparaţii. Marele număr de fragmente de amfore, atât din case, cât şi din clădire dovedeşte faptul că locuitorii acestei mici aşezări erau soldaţi. Am menţionat deja rezultatele analizei seminţelor carbonizate din inventarul caselor, care arată că soldaţii de la Svetinja primeau alimente dintr-un sit învecinat, foarte probabil de la Viminacium. Alimentele vor fi fost transportate până la Viminacium pe Dunăre, după cum indică urmele portului.[58] Dimpreună cu aceste livrări de alimente vor fi sosit şi alte mărfuri în cantităţi mai mici—opaiţe sau fibule turnate cu picior întors pe dedesubt din alte provincii balcanice, plăci de armură şi vase de sticlă dintr-alte părţi ale imperiului. Tot pe această cale vor fi sosit şi nominaluri mici folosite în schimburi de piaţă.

Legătura dintre *annona*, echipamentul militar şi monede este de asemenea

[54] POPOVIĆ 1987, p. 25.

[55] POPOVIĆ 1987, p. 28; IVANIŠEVIĆ 1987, p. 62.

[56] MILINKOVIĆ 1999, p. 111 fig. 8/3; COVACEF 2004-2005, p. 443; IVANIŠEVIĆ & ŠPEHAR 2005, p. 148; IVANIŠEVIĆ 2010, p. 770 fig. 19/12; MILINKOVIĆ 2010, p. 86-91 şi 98-140; ANGELOVSKI 2015; RISTOV 2015, p. 381.

[57] GLAD 2012, p. 356.

[58] MIRKOVIĆ 1999.

prezentă în clădirea descoperită lângă unul din turnurile de poartă de la Capidava.[59] Clădirea avea trei încăperi, dintre care una conţinea 12 amfore (cinci dintre ele aliniate de-a lungul peretelui de nord), mai multe pietre de râşniţă, ceramică de import (Africa Red Slip Ware), două opaiţe, 23 de greutăţi pentru războiul de ţesut şi un *umbo* de scut. Acesta din urmă are numeroase analogii descoperite în castre de secol VI din Peninsula Balcanică.[60] Lângă una din intrările acestei încăperi a fost descoperit un tezaur din 51 de monede de bronz (42 *folles* şi 9 *hemifolles*), unele găsite într-un fişic, altele căzute una lânga alta pe podea. Pe bună dreptate, Andrei Gândilă a interpretat acest grup de monede drept un tezaur "de circulaţie" (sau "de urgenţă"), întrucât el reprezintă un instantaneu al circulaţiei monetare din Dobrogea sfârşitului de secol VI.[61] Aceste monede se vor fi aflat laolaltă într-o cutie de lemn ce se afla initial pe o poliţă, pentru a fi la îndemână atunci când cineva avea nevoie de rest în numerar la o plată. Ca şi la Svetinja, caracterul comercial al edificiului de la Capidava nu poate fi pus la îndoială, dar e necesar să observăm absenţa oricărui spaţiu special ("piaţă") destinat tranzacţiilor comerciale. Schimburile ce implicau monede aveau loc în aceleaşi clădiri în care se depozitau alimente şi alte bunuri transportate ca *annona* pentru trupele romane din provinciile balcanice. Judecând după materialul arheologic cunoscut până în momentul de faţă, s-ar părea că bunurile care circulau prin capilarele reţelei de livrări pentru armata din Peninsula Balcanică erau redistribuite prin acelaşi sistem de care depindea organizarea internă a castrelor. Soldaţii veneau cu banii obţinuţi de la *campsor* să cumpere bunurile ce le fuseseră aduse prin reţeaua de livrări de stat.

Fără vreo informaţie privitoare la preţuri nu putem aprecia velocitatea circulaţiei monetare, dar e de crezut că toate plăţile se făceau local şi că banii nu circulau prea mult de la un castru la altul. Numai aşa se poate explica caracterul uniform al profilului monetar al regiunii de nord a Peninsulei Balcanice, a cărui trăsătură definitorie este caracterul predominant al nominalurilor mari. Dacă, aşa cum pare a se fi întâmplat, toate schimburile aveau loc în interiorul unor clădiri cu destinaţie specială din interiorul castrelor, fără niciun fel de loc de piaţă, atunci nu este greu de imaginat felul în care intermediari de tipul ofiţerilor însărcinaţi cu distribuirea annonei vor fi profitat de pe urma poziţiei lor pentru a se îmbogăţi. Nu există de fapt nicio altă modalitate de a explica diferenţierile sociale din interiorul castrelor pe care le pun în evidenţă obiectele de metal preţios, tezaurele de monedă de aur sau podoabele de preţ (aproape întotdeauna asociate cu portul feminin).

Fără nicio dovadă a unei producţii cerealiere pe scară largă, a unor pieţe de desfacere şi a unei mase monetare diversificate, suntem nevoiţi să abandonăm ideea potrivit căreia aşezările fortificate din Peninsula Balcanică erau locuite în secolul al VI-lea de ţărani liberi, ce puteau, la rigoare, dar numai temporar, să se schimbe în soldaţi. În locul acestei idei, analiza materialului arheologic şi numismatic ne îndeamnă să afirmăm că aceste aşezări erau castre, ale căror principale funcţii erau militare, chiar dacă e limpede că soldaţii din garnizoană

[59] OPRIŞ & RAŢIU 2016.
[60] RAŢIU & OPRIŞ 2014.
[61] GÂNDILĂ 2009, p. 87.

trăiau laolaltă cu familiile lor (aşa cum rezultă din izvoarele scrise) şi nu ezitau să se apuce de grădinărit sau de vânat pentru a-şi suplimenta hrana provenită aproape exclusiv din *annona* strânsă în îndepărtatele provincii ale imperiului. Lumea balcanică din secolul al VI-lea nu era una de sate fortificate, ci una de castre menţinute şi întreţinute de către stat. Fie că se poate vorbi sau nu de o economie a regiunii balcanice în secolul al VI-lea, monedele serveau înainte de toate la facilitarea unor schimburi ce rezultau din livrările de alimente şi alte mărfuri controlate de către autorităţile de stat. Tezaurizarea va fi fost deci rezultatul speranţelor pe care proprietarii tezaurelor şi le făceau că vor putea într-o zi să plece din provinciile balcanice şi să investească în alte părţi ale imperiului sau să cumpere bunuri din pieţele de desfacere de acolo.

Nu poate fi o simplă întâmplare că, în ciuda numărului mare de monede de bronz găsite în Peninsula Balcanică, atât în descoperiri individuale, cât şi în tezaure, ele nu erau depuse în morminte, spre deosebire de monedele de aur. Singura monedă de bronz găsită într-un complex funerar din Peninsula Balcanică datat în secolul al VI-lea este un *dekanoumion* de la Iustinian depus într-un mormânt de la Piatra Frecăţei.[62] Dimpotrivă, monede de aur au fost găsite în complexe funerare de la Mangalia şi Gračanica, precum şi în osuarul de la Atena.[63] Situaţia din Peninsula Balcanică poate fi mai bine înţeleasă prin comparaţie cu cea din Crimeea, unde toate monedele de secol VI descoperite în complexe funerare sunt de bronz.[64]

Cu toate acestea, ar fi greşit să tragem concluzia potrivit căreia provinciile balcanice erau dominate în secolul al VI-lea de *folles* şi *hemifolles*. *Minimi* de la Anastasius au fost descoperiţi atât în aşezări de pe coastă, cât şi în cele din interior.[65] *Pentanummia* emise la Herson apar pe coasta de vest a Mării Negre, iar cele emise la Cartagina ajung până în interior.[66] Monede de 16 *nummia* bătute la Salonic în vremea lui Iustinian au fost descoperite nu numai în Macedonia, ci şi în regiunea de nord a Peninsulei Balcanice, pe linia Dunării.[67] *Dekanummia* de la Iustinian (ca şi, uneori, de la Iustin I şi Mauriciu) au fost găsite peste tot în peninsulă, de la Capul Kaliakra şi până la Arčar şi de la Murighiol până la Butrint.[68] Peisajul economic conturat de răspândirea unora dintre nominalurile cele mai mici pare deci să indice o legătură între castre şi acele reţele economice prin care asemenea nominaluri circulau în număr mult mai mare pentru a facilita schimburi comerciale pe pieţele urbane. Dat fiind faptul că nu avem nicio dovadă

[62] PETRE 1987, p. 76.

[63] PREDA 1980, p. 95; MILINKOVIĆ 2003, p. 145-146; THREPSIADIS 1971, p. 10-11.

[64] REPNIKOV 1906, p. 15-17 şi 37-38; VEIMARN & AIBABIN 1993, p. 25-26, 76-77 şi 160-161; AIBABIN & CHAJREDINOVA 2009, p. 110-116.

[65] OPAIŢ 1991, p. 457; VLADIMIROVA-ALADJOVA 1998, p. 25; DOČEV 2002-2003, p. 292.

[66] PARUŞEV 1991, p. 29; KRZYŻANOWSKA 1983, p. 190.

[67] IURUKOVA 1962, p. 42; MIKULČIĆ & NIKULJSKA 1979, p. 71-72; VÎLCU & NICOLAE 2010; MIHAILOV 2012, p. 141; IVANIŠEVIĆ 2014, p. 42; MIHAILOV 2014.

[68] KRZYŻANOWSKA 1983, p. 190; BOŞKOVA 1984, p. 111; GEORGIEV 1985, p. 206; GOMOLKA-FUCHS 1991, p. 186; OPAIŢ 1991, p. 468; PARUŞEV 1991, p. 27, ATANASOV & IORDANOV 1994, p. 54; VLADMIROVA-ALADJOVA 1998, p. 26; DOČEV 2002-2003, p. 294; MOORHEAD 2007, p. 299.

a unor legături directe dintre aceste piețe şi castrele balcanice, singura modalitate de a explica prezența, fie şi în număr mic, a acestor nominaluri în regiuni atât de îndepărtate de piețele urbane este transportul monedelor deodată şi laolaltă cu *annona*. Iar dacă această explicație se dovedeşte a fi corectă, atunci va trebui să admitem de asemenea că monedele erau menite a da rest în numerar soldaților care cumpărau mărfurile transportate drept *annona*. În lipsa oricărui indiciu de loc de piață în vreunul din castrele balcanice, vânzarea produselor aduse ca *annona* va fi avut loc în aceleaşi clădiri în care ele erau depozitate. Felul în care bunurile şi monedele erau schimbate în provinciile din nordul Peninsulei Balcanice în secolul al VI-lea reprezintă aşadar o formă de adaptare la prăbuşirea, cu mai mult de un secol în urmă, a economiei agrare bazate pe *villa rustica* şi la lipsa unei alternative pentru producția cerealieră, al cărei surplus ar fi putut altminteri să fie vândut pe piață. În lipsa țăranilor din sate, soldații din castre erau deci siliți să fie dependenți de subvențiile de stat.

BIBLIOGRAFIE

ABADIE-REYNAL 1989 – C. Abadie-Reynal, *Céramique et commerce dans le bassin égéen du IVe au VIIe siècle*, in: G. Dagron (ed.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, vol. 1, Paris, 1989, p. 143-162.

ABADIE-REYNAL 2010 – C. Abadie-Reynal, *Les échanges interrégionaux de céramiques en Méditeranée orientale entre le IVe et le VIIIe s.*, in: E. Kislinger, J. Koder & A. Külzer (eds.), *Handelsgüter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert). Akten des internationalen Symposiums Wien, 19.-22. Oktober 2005*, Viena, 2010, p. 25-44.

AIBABIN & CHAJREDINOVA 2009 – A. I. Aibabin & E. A. Chajredinova, *Das Gräberfeld beim Dorf Lučistoe 1. Ausgrabungen der Jahre 1977, 1982-1984*, Mainz, 2009.

ANGELOVSKI 2015 – B. Angelovski, *Late Roman lamellar cuirass from Stobi*, Folia archaeologica Balcanica 3 (2015), p. 425-432.

ASDRACHA 1998 – C. Asdracha, *Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (IIIe-VIIe siècles). Présentation et commentaire historique*. ArchDelt 53 (1998), p. 455-521.

ATANASOV & IORDANOV 1994 – G. Atanasov & I. Iordanov, *Srednovekovniiat Vetren na Dunav*, Şumen, 1994.

BALBOLOVA-IVANOVA 1997 – M. Balbolova-Ivanova, *Monetite ot m. Kaleto v gr. Sredeț, Burgaska oblast*, Minalo, 1997, 1, p. 38.

BARNEA 1990 – A. Barnea, *Einige Bemerkungen zur Chronologie des Limes an der unteren Donau in spätrömischer Zeit*, Dacia N.S. 34 (1990), p. 285-290.

BARTOSIEWICZ & CHOYKE 1991 – L. Bartosiewicz & A. M. Choyke, *Animal remains from the 1970-1972 excavations of Iatrus (Krivina), Bulgaria*, ActaArch Hung 43 (1991), p. 181-209.

BĂDESCU 2012 – A. Bădescu, *Oriental amphorae type LRA 1 and LRA 2 discovered at Histria (basilica extra muros sector)*, Pontica 45 (2012), p. 311-328.

BĂJENARU & BÂLTÂC 2000 – C. Băjenaru & A. Bâltâc, *Depozitul de candele de sticlă descoperit la Basilica episcopală de la Histria*, Pontica 33-34 (2000), p. 469-513.

BORISOV 2015 – B. Borisov, *Rannovizantiiska keramika ot Kastra Rubra*, Dobrudzha 30 (2015), p. 275-296.

BOROJEVIĆ 1987 – K. Borojević, *Analiza ugljenisanog semenja sa lokaliteta Svetinja*. Starinar 38 (1987), p. 65-71.

BOŞKOVA 1984 – B. Boşkova, *Coins from the excavations of the antique town Ratiaria*. Ratiariensia 2 (1984), p. 105-115.

COVACEF 2004-2005 – Z. Covacef, *Ulmetum 2004 - după 90 de ani*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 439-451.

CURTA 2002 – F. Curta, Quaestura exercitus*: the evidence of lead seals*, Acta Byzantina Fennica 1 (2002), p. 9-26.

CURTA 2006 – F. Curta, *Apariţia slavilor. Istorie şi arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI-VII*, Târgovişte, 2006.

CURTA 2013 – F. Curta, *Horsemen in forts or peasants in villages? Remarks on the archaeology of warfare in the 6th to 7th c. Balkans*, in: A. Sarantis & N. Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity* (Late Antique Archaeology, 8), Leiden/Boston, 2013, p. 809-852.

CURTA 2016 – F. Curta, *Amphorae and seals: the "sub-Byzantine" Avars and the* quaestura exercitus, in: Á. Bollók, G. Csiky & T. Vida (eds.), *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag*, Budapesta, 2016, p. 307-334.

CURTA, sub tipar – F. Curta, *Shedding light on a murky matter: remarks on 6th- to early 7th-century clay lamps in the Balkans*. ArchBulg 20.

CURTA & GÂNDILĂ 2011-2012 – F. Curta & A. Gândilă, *Hoards and hoarding patterns in the early Byzantine Balkans*, D O P 65-66 (2011-2012), p. 45-112.

DJAMBOV & DEIANOVA 2004 – I. Djambov & M. Deianova, *Arheologičeski razkopki na krepostta "Hisarlăka", krai s. Anevo, obştina Sopot*, Arheologičeski otkritiia i razkopki (2004), p. 316-318.

DOČEV 2002-2003 – K. Dočev, *Rannovizantiiski moneti ot Tărnovo (V-VII v.)*, Izvestija na Tyrnovo 17-18 (2002-2003), p. 287-298.

DONČEVA-PETKOVA & TOPTANOV 1982 – L. Dončeva-Petkova & D. Toptanov, *Rannovizantiiska keramika ot s. Odărţi, Tolbuhinski okrăg*, Izvestija Varna 18 (1982), p. 103-116.

DONČEVA-PETKOVA & TORBATOV 2001 – L. Dončeva-Petkova & S. Torbatov, *Zur Chronologie der Architektur der spätrömischen und frühbyzantinischen befestigten Siedlung bei Odărci (Provinz Skythien)*, in: M. Wendel (ed.), *Karasura, I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. 15 Jahre Ausgrabungen in Karasura. Internationales Symposium Čirpan/Bulgarien, 1996* (Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 1), Weissbach, 2001, p. 237-245.

DREMSIZOVA-NELČINOVA 1967 – Ţ. Dremsizova-Nelčinova, *Razkopki na gradişteto pri selo Voivoda, Şumensko*, Arheologija 9 (1967), 3, p. 30-42.

DUNN 2004 – A. Dunn, *Continuity and change in the Macedonian countryside from Gallienus to Justinian*, in: W. Bowden, L. Lavan & C. Machado (eds.), *Recent Research on the Late Antique Countryside*, Leiden/Boston, 2004, p. 535-586.

DUNN 1997 – A. Dunn, *Stages in the transition from the late antique to the middle Byzantine urban centre in southern Macedonia and southern Thrace*, in: *Aphieroma ston N. G. L. Hammond*, Thessaloniki, 1997, p. 137-150.

FILIPOVA 2001 – S. Filiipova, *Moneti ot razkopkite v kăsnoantičniia grad Germaniia*, NSfr 8 (2001), 1-2, p. 51-60.

GAMUREAC 2009 – E. Gamureac, *Edificiul B1 din sectorul B al cetăţii Tropaeum Traiani. Consideraţii preliminare privind cercetările din 2005-2008*, Pontica 42 (2009), p. 243-299.

GANČEVA 2015 – S. Gančeva, *Monetna ţirculaţiia v kăsnoantičniia kastel v Durostorum (kraia na III-VII v.)*, Dobrudzha 30 (2015), p. 445-460.

GÂNDILĂ 2008 – A. Gândilă, *Some aspects of the monetary circulation in the Byzantine province of Scythia during the 6th-7th centuries*, in: I. Lazarenko (ed.), *Numizmatični, sfragistični i epigrafski prinoi kăm istoriiata na Černomorskoto kraibrejie. Mejdunarodna konferenţiia v pamet na st. n. s. Milko Mirčev, Varna 15-17 septemvri 2005 g.*, Varna, 2008, p. 301-330.

GÂNDILĂ 2009 – A. Gândilă, *Un tezaur de monede bizantine timpurii descoperit la Capidava*, CN 15 (2009), 87-105.

GÂNDILĂ 2016 – A. Gândilă, *Going east: western money in the early Byzantine Balkans, Asia Minor and the circumpontic region (6th-7th c.)*, RIN 117 (2016), p.129-187.

GEORGIEV 1985 – Z. Georgiev, *Gradişte, s. Pčinia - doţnoantički i ranovizantiski kastel*, Macedoniae Acta Archaeologica 10 (1985), p. 199-214.

GLAD 2012 – D. Glad, *The Empire's influence on barbarian elites: from the Pontus to the Rhine (5th-7th centuries): a case study of lamellar weapons and segmental helmet*, in: V. Ivanišević & M. Kazanski (eds.), *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*, Paris/Belgrad, 2012, p. 349-362.

GOMOLKA-FUCHS 1991 – G. Gomolka-Fuchs, *Die Kleinfunde vom 4. bis 6. Jh.*, in: G. von Bülow & D. Schieferdecker (eds.), *Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, vol. 4, Berlin, p. 167-205.

GUEST 2007 – P. Guest, *Coin circulation in the Balkans in Late Antiquity*, in: A. G. Poulter (ed.), *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond*, Oxford, 2007, p. 295-308.

HADŽI-MANEVA 2009 – M. Hadži-Maneva, *Early Byzantine coin circulation in Macedonia Secunda*, CN 15 (2009), p. 107-132.

HAJNALOVÁ 1982 – E. Hajnalová, *Archäobotanische Funde aus Krivina*, in *Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, vol. 2, Berlin, 1982, p. 207-235.

HAYES 1992 – J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, vol. 2, Princeton, 1992.

IACOB 2009 – M. Iacob, *La circulation monétaire à (L)Ibida (Scythie Mineure) du Ve siècle au début du VIIe siècle*, in: M. Wołoszyn (ed.), *Byzantine Coins in Central Europe Between the 5th and 10th Century. Proceedings from the Conference Organized by the Polish Academy of Arts and Sciences and the Institute of Archaeology of the University of Rzeszów under the Patronage of Union Académique International (Programme No. 57 Moravia Magna), Kraków, 23-26 IV 2007*, Cracovia, 2009, p. 61-79.

ISVORANU & VÎLCU 2010 – T. Isvoranu & A. Vîlcu, *Monede romane şi bizantine descoperite la Halmyris*, Pontica 43 (2010), p. 407-423.

IURUKOVA 1962 – I. Iurukova, *Moneti i pečati ot Pernişkata krepost*, Arheologija 4 (1962), 4, p. 39-45.

IVANIŠEVIĆ 1987 – V. Ivanišević, *Katalog novca sa lokaliteta Svetinja u Kostolcu*. Starinar 38 (1987), p. 59-63.

IVANIŠEVIĆ 2010 – V. Ivanišević, *Caričin grad - the fortifications and the intramural housing in the Lower Town*, in: F. Daim & J. Drauschke (eds.), *Byzanz - das Römerreich im Mittelalter. Teil 2, 2. Schauplätze* (Monographien, 84), Mainz, 2010, p. 747-778.

IVANIŠEVIĆ 2014 – V. Ivanišević, *Nalazi novca iz istočnog podgradja Caričinog grada*. Leskovacki zbornik 54 (2014), p. 41-52.

IVANIŠEVIĆ 2015 – V. Ivanišević, *Nove i retke varijante ranovizantijskog novca sa Caričing [sic] Grada (Justiniana Prima)*, Numizmatičar 33 (2015), 89-97.

IVANIŠEVIĆ & ŠPEHAR 2005 – V. Ivanišević & P. Špehar, *Early Byzantine finds from Čečan and Gornji Streoc (Kosovo)*, Starinar 55 (2005), p. 133-159.

IVANIŠEVIĆ & STAMENKOVIĆ 2014 – V. Ivanišević & S. Stamenković, *Imitacija polufolisa Iustina II sa Caričinog grada (Justiniana Prima)*, Numizmatičar 32 (2014), p. 169-76.

KARAISKAJ 1979-1980 – G. Karaiskaj, *Gradishta e Symizës në periudhën e vonë antike dhe mesjetë*, Iliria 9-10 (1979-1980), p. 171-210.

KIRILOV 2007 – Č. Kirilov, *Der rissig gewordene Limes. Höhensiedlungen im östlichen Balkan als Zeugnis für die Schwache des oströmischen Reiches in der Spätantike*, in: L. Vagalinski (ed.), *The Lower Danube in Antiquity (VI c. B.C. - VI c. AD). International Archaeological Conference, Bulgaria-Tutrakan, 6.-7.10.2005*, Sofia, 2007, p. 329-352.

KITOV 1971 – G. Kitov, *Rannovizantiiska krepost v letovişte Rusalka na Černo More*, Muzei i pametnici na kulturata 11 (1971), 3, p. 9-14.

KRZYŻANOWSKA 1983 – A. Krzyżanowska, *Monety rzymskie i bizantyjskie znalezione w czasie wykopalisk na grodzisku w Odercy (Bułgaria)*, Slavia Antiqua 29 (1983), p. 179-203.

MADGEARU 1997 – A. Madgearu, *The downfall of the lower Danubian Late Roman frontier*, *RRH* 36 (1997), 3-4, p. 315-336.

MIHAILOV 2010 – S. Mihailov, *Etapi v paričnata ţirkulaţiia prez rannovizantiiskata epoha (498-681) v provinţiia Vtora Miziia*. Numizmatika, sfragistika i epigrafika 6 (2010), p. 109-22.

MIHAILOV 2012 – S. Mihailov, *Life-span of the settlements in the provinces of Moesia Secunda and Scythia as evidenced by coin finds (late 5th-early 7th c. AD)*, in : L. Vagalinski, N. Şarankov & S. Torbatov (eds.), *The Lower Danube Roman Limes (1st-6th c. AD)*, Sofia, 2012, p. 461-476.

MIHAILOV 2014 – S. Mihailov, *Moneti ot Tesalonika s nominal 16 numii, otkriti v teritoriiata na rannovizantiiskata provinţiia Vtora Meziia*, in: R. Kostova (ed.), *Srednovekovniiat čovek i negoviiat sviat. Sbornik v čest na 70-ta godişnina na prof. d. i. n. Kazimir Popkonstantinov*, Veliko Tărnovo, 2014, p. 609-620.

MIHAILOV & IOSIFOV 2012 – S. Mihailov & R. Iosifov, *Moneti ot krepostta v mestnostta Gradište krai Gabrovo*, Izvestija Tyrnovo 27 (2012), p. 139-81.

MIKULČIĆ & NIKULJSKA 1976 – I. Mikulčić & N. Nikuljska, *"Markovi kuli", Vodno, Skopje - ranovizantijski grad*, Arheološki pregled 18 (1976), p. 96-98.

MIKULČIĆ & NIKULJSKA 1978 – I. Mikulčić & N. Nikuljska, *Ranovizantiski grad "Markovi kuli" na Vodno*, Macedoniae Acta Archaeologica 4 (1978), 137-150.

MIKULČIĆ & NIKULJSKA 1979 – I. Mikulčić & N. Nikuljska, *Ranovizantiskiot grad na Markovi kuli na Vodno kaj Skopje - istražuvania 1977 godina*, Macedoniae Acta Archaeologica 5 (1979), p. 65-74.

MILINKOVIĆ 1999 – M. Milinković, *Ranovizantijsko utvrdjenje kod Bregovine*, in: M. Vašić & D. Marinković (eds.), *Prokuplje u praistoriji antici i srednjem veku*, Belgrade - Prokuplje, 1999, p. 87-116.

MILINKOVIĆ 2003 – M. Milinković, *O tzv. ženskom germanskom grobu iz Ulpijane*, in: R. Bundardžić & Ž. Mikić (eds.), *Spomenica Jovana Kovačevića*, Belgrad, 2003, p. 143-178.

MILINKOVIĆ 2010 – M. Milinković, *Gradina na Jelici. Ranovizantijski grad i srednjovekovno naselje*, Belgrad, 2010.

MILINKOVIĆ 2012 – M. Milinković, *Mreža naselja i njihova struktura na severu Ilirika u 6. v. - arkheološki podaci*, in: B. Krsmanović, L. Maksimović & R. Radić, R. (eds.), *Vizantijski svet na Balkanu*, vol. 2, Belgrad, 2012, p. 299-311.

MILINKOVIĆ 2014 – M. Milinković, *Die Neuformung des Landschaftsbildes und der Stadt im Nordillyricum des 6. Jahrhunderts, Fallstudie Jelica-Gradina*, Hortus Artium Medievalium 20 (2014), 1, p. 251-259.

MIRKOVIĆ 1999 – M. Mirković, *Eine Schiffslände des späten 6. Jahrhunderts bei Viminacium?* In: G. von Bülow & A. Milčeva (eds.), *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Herakleios. Vorträge der internationalen Konferenz Svistov, Bulgarien (1-5 September 1998)*, Sofia, 1999, p. 19-26.

MOORHEAD 2007 – T. S. N. Moorhead, *The ancient and early medieval coins from the Triconch Palace at Butrint, c. 2nd century BC - c. AD 600*, NC 167 (2007), p. 287-304.

NIKOLOV & KALCHEV 1986 - D. Nikolov & K. Kalčev, *Razkopki na obekt "Mladejki dom" v Stara Zagora prez 1982 g.*, Izvestija Muz JB 9 (1986), p. 39-66.

NUBAR 1960 – H. Nubar, *Monede bizantine de la începutul secolului al VII-lea şi sfârşitul cetăţii Histria*, SCN 3 (1960), p. 183-195.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Monede antice şi bizantine descoperite la Troesmis (Turcoaia, jud.Tulcea)*, Peuce 8 (1980), p. 248-284.

OPAIŢ 1991 – C. Opaiţ, *Descoperiri monetare în fortificaţia de la Indepedenţa, judeţul Tulcea*, Peuce 10 (1991), p. 457-483.

OPRIŞ & RAŢIU 2016 – I. C. Opriş & A. Raţiu, *An early Byzantine building next to the main gate at Capidava*, in: A. Panaite, R. Cîrjan & C. Căpiţă (eds.), *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*, Brăila, 2016, p. 193-218.

PARUŞEV 1991 – V. Paruşev, *Antični moneti ot Kaliakra*, Izvestija Varna 27 (1991), p. 20-31.

PAUNOV 2014 – E. I. Paunov, *Moneti ot razkopkite na kăsnorimsko i rannovizantiisko ukreplenie pri kv. Ţărkva (b. Daskalovo) – Pernik*, Jurnal za istoričeski i arheologičeski izsledvaniia (2014), 1-2, p. 176-90.

PETRE 1987 – A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (IIe-VIIe siècles de notre ère). Recherches archéologiques*, Bucureşti, 1987.

PETRUNOVA 2012 – B. Petrunova: *Arheologičeski i numizmatičeski danni za krepostta Peristera na hălma Sveta Petka v grad Peştera*, in: B. Petrunova & V. Grigorov (eds.), *In honorem professoris Dimităr Ovčarov*, Sofia, 2012, p. 215-237.

PIPPIDI, BORDENACHE & EFTIMIE 1961 – D. M. Pippidi, G. Bordenache & V. Eftimie, *Şantierul arheologic Histria*, Materiale 7 (1961), p. 229-264.

POPOVIĆ 1987 – M. Popović, *Svetinja, novi podaci o ranovizantijskom Viminacijumu*. Starinar 38 (1987), p. 1-37.

POPOVIĆ 1999 – M. Popović, *Tvrđava Ras*, Belgrad, 1999.

POULTER 1995 – A. G. Poulter, *Nicopolis ad Istrum: a Roman, Late Roman, and Early Byzantine City*, Londra, 1995.

POULTER 2004 – A. G. Poulter, *Cataclysm on the Lower Danube: the destruction of a complex Roman landscape*, in: N. Christie (ed.), *Landscapes of Change. Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Hants/Burlington, 2004, p. 223-253.

POULTER 2007 – A. G. Poulter, *The Bulgarian-British research programme in the countryside and on the site of an early Byzantine fortress: the implications for the Lower Danube in the 5th to 6th centuries AD*, in: L. Vagalinski (ed.), *The Lower Danube in Antiquity (VI c. B.C.-VI c. AD). International Archaeological Conference, Bulgaria-Tutrakan, 6.-7.10.2005*, Sofia, 2007, p. 361-384.

PREDA 1980 – C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, Bucureşti, 1980.

RAŢIU & OPRIŞ 2014 – A. Raţiu & I. C. Opriş, *A Romano-Byzantine shield-boss from Capidava*, Cercetări arheologice 21 (2014), p. 425-440.

REPNIKOV 1906 – N. Repnikov, *Nekotorîe mogil'niki oblasti krîmskih gotov*, Izvestija imperatorskoi arheologičeskoi kommissii 19 (1906), p. 1-80.

RISTOV 2015 – K. Ristov, *Gradishte Taor: late antique settlement and fortress*, Folia archaeologica Balcanica 3 (2015), p. 361-392.

SCHÖNERT-GEISS 1991 – E. Schönert-Geiss, *Die Fundmünzen*, in: G. von Bülow & D. Schieferdecker (eds.), *Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, vol. 4, Berlin, 1991, p. 213-240.

STOIANOVA-SERAFIMOVA 1963 – D. Stoianova-Serafimova, *Razkopki na krepostta pri s. Dolno Ţerovo, Blagoevgradsko*, Arheologija 5 (1963), 4, p. 19-27.

STOIKOV 2001 – V. Stoikov, *Kăsnoantični lampi ot Karasura (Predvaritelno săobştenie)*, in: I. Kharalambiev, K. Popkonstantinov & S. Iordanov (eds.), *Paleobalkanistika i starobălgaristika. Părvi esenni naţionalni četeniia "Profesor Ivan Gălăbov"*, Veliko Tărnovo,2001, p. 503-513.

SUCEVEANU & ANGELESCU 1994 – A. Suceveanu & M. Angelescu, *Nouvelles données concernant Histria à l'époque romaine*. Ktema 19 (1994), p. 195-208.

TENČOVA 2011 – A. Tenčova, *Monetni nahodki ot raiona na grad Harmanli kato izvor na ikonomičeskiia jivot na regiona ot načaloto na VI do načaloto na VII vek*, in: I. Iordanov, R. Angelova, K. Konstantinov & T. Todorov, (eds.), *Naučni izsledvaniia v čest na profesor Ivan Karaiotov po slučai negovata 70-godişnina*, Şumen, 2011, p. 100-114.

THREPSIADIS 1971 – I. THREPSIADIS, *Anaskaphai kai tychaia euremata Attikes, Boiotias kai Euboias*, Archaiologike ephemeris: ekdidomene tes archaiologikes hetaireias 110 (1971), p. 8-38.

TORBATOV 2002 – S. Torbatov, *Monetnata ţirkulaţiia v gradişteto krai Odărţi (310 g. pr. Hr.-610 g. sl. Hr.,* Veliko Tărnovo, 2002.

UENZE 1992 – S. Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec. Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934-1937*, München, 1992.

VEIMARN & AIBABIN 1993 – E. V. Veimarn & A. I. Aibabin, *Skalistinskii mogil'nik*, Kiev, 1993.

VÎLCU & NICOLAE 2010 – A. Vîlcu & E. Nicolae, *Monede bizantine descoperite la Sucidava*, in: L. M. Voicu (ed.), *Arheologia mileniului I p. Chr. Cercetări actuale privind istoria şi arheologia migraţiilor*, Bucureşti, 2010, p. 285-321.

VLADIMIROVA-ALADJOVA 1998 – D. Vladimirova-Aladjova, *Numizmatični danni za krepostta Stana, Şumensko, prez rannovizantiiskata epoha*, Trudove na katedrite Istoriia i Bogoslovie kăm Şumenskiia universitet "Episkop Konstantin Preslavski" 2 (1998), p. 25-28.

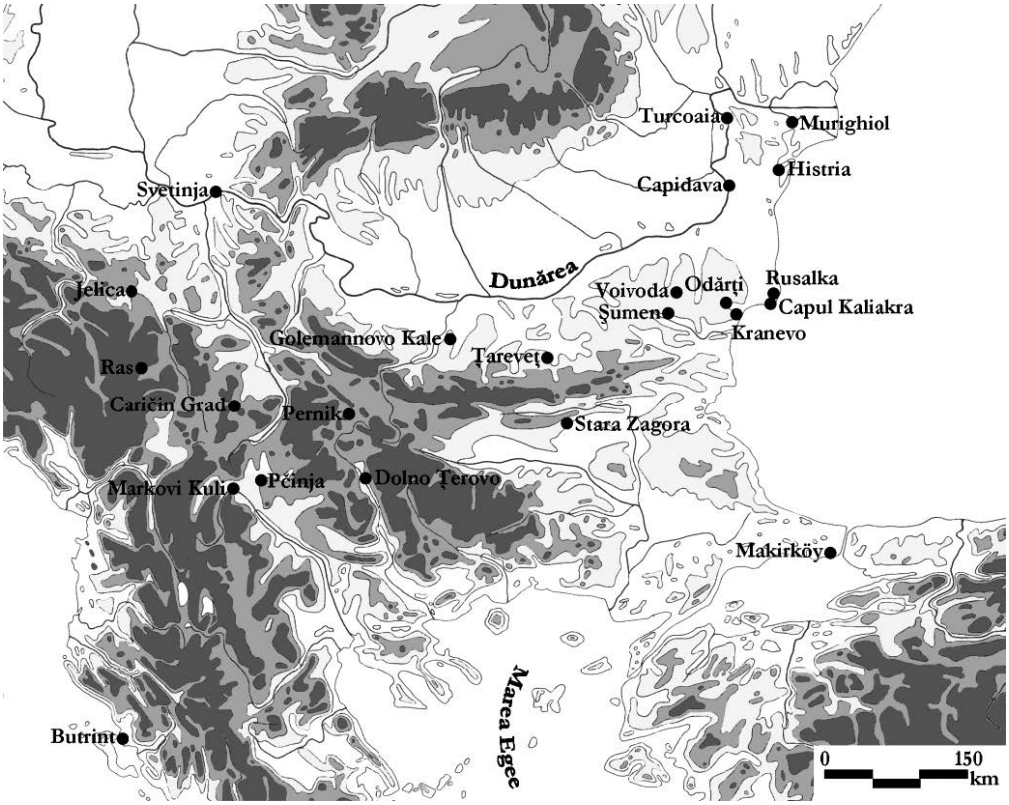

Fig. 1 - Principalele localităţi menţionate în text.

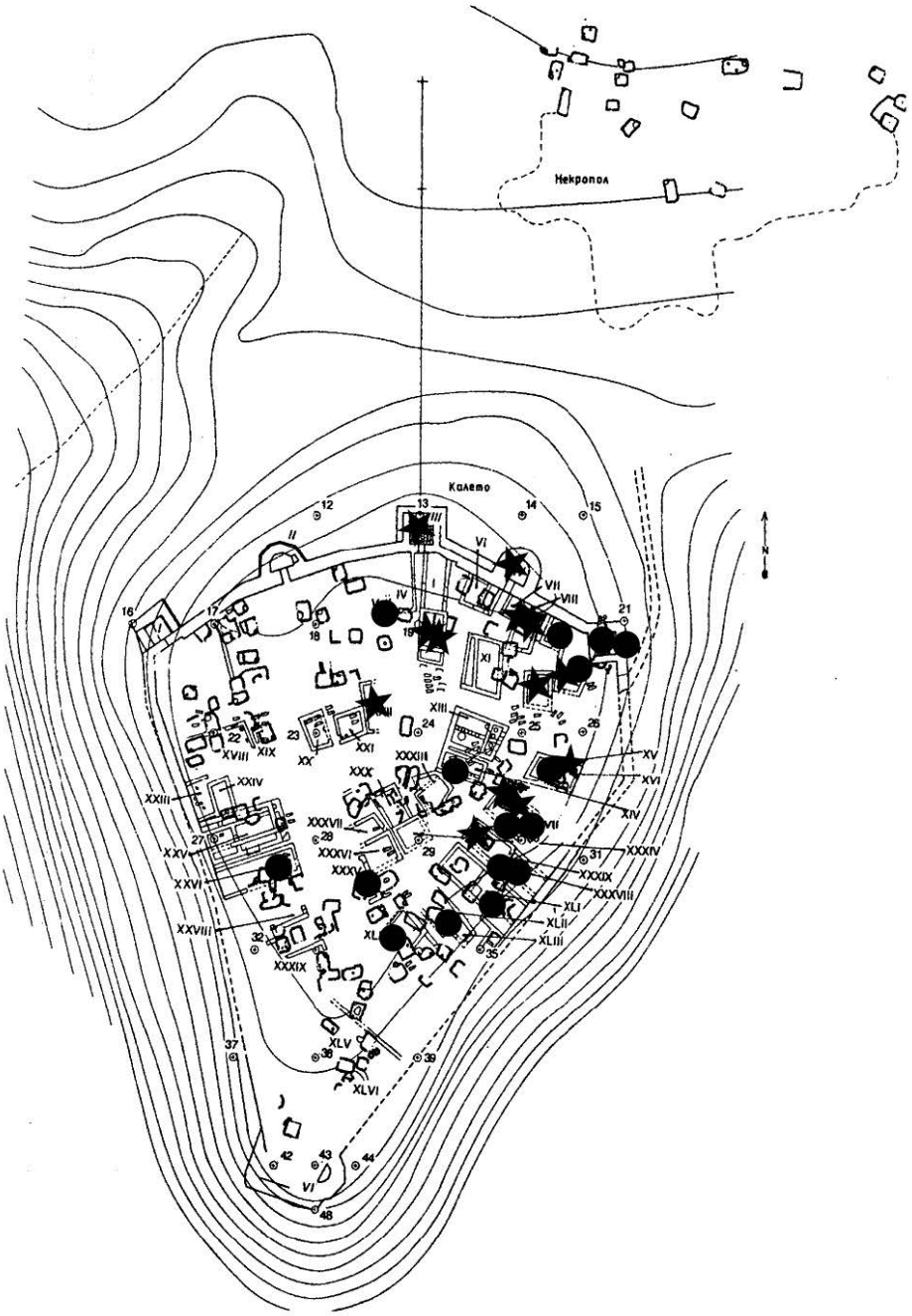

Fig. 2 - Răspândirea monedelor de bronz în interiorul castrului romano-bizantin de la Odărți. Cercurile simbolizează *folles*, stelele *hemifolles*. Planul şi informația după TORBATOV 2002.

ORGANIZAREA BISERICEASCĂ ÎN MOESIA SECUNDA ÎN SECOLELE V-VII P.CHR.

Ionuț HOLUBEANU[*]

Cuvinte cheie: *organizarea bisericească,* Notitiae episcopatuum, Moesia Secunda, Marcianopolis *(Devnya)*, Odessos *(Varna).*

Keywords: *ecclesiastical organisation,* Notitiae episcopatuum, Moesia Secunda, Marcianopolis *(Devnya)*, Odessos *(Varna)*

Rezumat: *Tema centrală a studiului de față o reprezintă organizarea bisericească în provincia* Moesia Secunda *de-a lungul secolelor V-VII p.Chr. Punctul de plecare al analizei îl constituie* Encyclia *(457/8) din timpul împăratului Leon I (457-474). Pe temeiul informațiilor cuprinse în acest document, autorul a identificat scaunele bisericești din* Moesia Secunda *în 457/8, anume:* Marcianopolis *(mitropolia plină a eparhiei),* Abritus, Appiaria, Durostorum, Nicopolis *și* Novae *(episcopii sufragane) (ACO II.5, 24.15, 32.26-30; vezi și HOLUBEANU 2016, p. 24-33). Tot din* Encyclia *(457/8) rezultă că, la acea vreme, scaunul de* Odessos *avea un statut special (ACO II.5, 32.26-30:* Dizza episcopus ciuitatis Odissae Scythiae*). Deși cetatea* Odessos *era situată pe teritoriul provinciei civile* Moesia Secunda*, episcopia ei făcea parte din eparhia bisericească* Scythia*, fiind subordonată mitropoliei* Tomis-ului*. Acest statut special al scaunului de* Odessos *a durat din 381 până în 536 (vezi HOLUBEANU 2015-2016, p. 37-41).*

Aceeași structură episcopală exista și în 527. Ea poate fi identificată pe temeiul informațiilor expuse în lucrarea Synecdemus *(c. 527) a lui Hierocles și a prevederilor legii lui Zenon din 480. Prin acest din urmă document s-a stabilit ca fiecare așezare a Imperiului cu rang de cetate (*πόλις/civitas*) să-și aibă propriul episcop (CJC 2, I.3.35(36), (KRÜGER 1884, p. 23-24)). Pe de altă parte, în* Synecdemus*, sunt înregistrate șapte așezări cu rang de* πόλις/civitas *în* Moesia Secunda*, anume:* Marcianopolis, Odessos, Abritus, Appiaria, Durostorum, Nicopolis și Novae *(HONIGMANN 1939, 636 (2-8), p. 13). Pe temeiul prevederilor legii lui Zenon, se poate deduce că, exceptând* Odessos*, al cărui scaun bisericesc era subordonat, în continuare,* Tomis-ului*, orașele menționate în* Synecdemus *erau centrele episcopale ale eparhiei bisericești* Moesia Secunda *de la acea vreme – c. 527.*

[*] Ionuț HOLUBEANU: Facultatea de Teologie Ortodoxă din cadrul Universității *„Ovidius”* din Constanța; e-mail: ionutho@gmail.com.

Informațiile cuprinse în izvoarele scrise și cele furnizate de descoperirile arheologice indică faptul că această structură bisericească a funcționat neîntrerupt între 457/8 și 527. În ciuda existenței sale îndelungate – cel puțin 69 de ani –, această schemă de organizare nu este expusă, însă, în niciuna dintre Notitiae episcopatuum, *nici în formă completă, nici în vreo formă alterată. De altfel, mitropolia de* Marcianopolis *este atestată ca având episcopii sufragane scaunele de la* Durostorum, Transmarisca, Novae, Zekedepa (=Tsarevets?) *și* Scaria *în* Notitiae *1-2 și 4 (DARROUZÈS 1981, 1, 32, 444-449, p. 213; 2, 32, 512-517, p. 227; 4, 31, 462-467, p. 260), și pe cele de la* Transmarisca, Novae, Zekedepa și Scaria *în* Notitia 3 *(DARROUZÈS 1981, 3, 44, 727-731, p. 244). Foarte probabil, aceste liste din* Notitiae *1-4 sunt copii corupte după o listă arhetip redactată sub patriarhul Epiphanius al Constantinopolului (520-535). Cu rezervele de rigoare, autorul a conchis că în lista arhetip,* Marcianopolis *figura cu rangul de mitropolie plină, iar* Durostorum, Transmarisca, Appiaria, Novae, Zekedepa, Scaria (?), Nicopolis și Abritus *ca episcopii sufragane. Această structură episcopală a succedat-o pe cea din* Encyclia *și* Synecdemus-Zenon, *funcționând aproximativ între 527 și mai 536. De asemenea, este posibil ca spre sfârșitul acestui interval de timp, în* Moesia Secunda *să fi fost înființat încă un scaun bisericesc,* Palaistene (=Palmatae*?). Existența lui este atestată în* Notitia *3, într-o vreme în care* Palaistene *devenise deja sufragan al noului centru mitropolitan –* Odessos *(DARROUZÈS 1981, 3, 36, 610, p. 241).*

În luna mai a anului 536, Odessos *a devenit noua mitropolie plină pentru* Moesia Secunda *(vezi HOLUBEANU 2015-2016, p. 37-41). Noua structură episcopală a eparhiei a fost expusă într-o listă arhetip redactată în timpul patriarhului Menas (536-552) – c. 536. O copie coruptă a acestei liste se găsește în* Notitia 3 *(DARROUZÈS 1981, 3, 36, 603-610, p. 241). În forma originală a acestei liste arhetip, scaunul de* Odessos *figura ca mitropolie plină, iar* Novae, Appiaria, Transmarisca, Durostorum, Marcianopolis, Scaria (?), Abritus, Zekedepa, Nicopolis *și* Palaistene, *ca episcopii sufragane. Aceasta era structura bisericească a eparhiei* Moesia Secunda *la acea dată – anul 536.*

O episcopie nouă – Asemus*-Osamsko kale (Cherkovitsa, reg. Pleven, Bulgaria) – a fost organizată în timpul domniei lui Iustin II (565-578). O alta – Capul Sveti Atanas (lângă Byala, reg. Varna, Bulgaria) – a fost organizată între 536 și 586/7. De asemenea, este posibil ca tot între 536 și 586/7 să fi fost înființate episcopii la* Sucidava *(Izvoarele, jud. Constanța, Romania),* Theodoropolis *(neidentificată, în Bulgaria),* Iatrus *(Krivina, reg. Ruse, Bulgaria), Shumenska krepost (reg. Shumen, Bulgaria), Krumovo kale (lângă Targovishte, reg. Targovishte, Bulgaria), Gradishteto-Gabrovo (reg. Gabrovo, Bulgaria), Kilifarevo (reg. Veliko Tărnovo, Bulgaria),* Storgosia *(Kaylaka, reg. Pleven, Bulgaria), Gradishteto-Vojvoda (reg. Shumen, Bulgaria), Obzor (reg. Burgas, Bulgaria) sau la Ekrensko kale (lângă Kranevo, reg. Dobrich, Bulgaria). Existența lor este sugerată de evidențe de natură arheologică și/sau informații din izvoarele scrise (Procopius de Caesarea, Theophylact Simocatta). Nici scaunele bisericești de la Capul Sveti Atanas și* Asemus, *nici episcopiile ipotetice menționate mai sus nu sunt înregistrate, însă, în* Notitiae. *De altfel, niciuna dintre structurile episcopale ale provinciei* Moesia Secunda *din intervalul 536 - c. 614 nu este înregistrată în vreo* Notitia.

Ultima structură episcopală din Moesia Secunda *expusă în* Notitiae *este cea din jurul anului 614. Foarte probabil, în timpul marii invazii slavo-avare de la sfârșitul secolului al VI-lea-începutul secolului al VII-lea, episcopiile sufragane de pe teritoriul*

acestei provincii au fost desființate. Doar mitropolia de la Odessos *a supraviețuit acestui moment istoric. Pierzând, însă, episcopiile sale sufragane, scaunul de la* Odessos *a fost retrogradat la rangul de arhiepiscopie autocefală (=mitropolie titulară), în jurul anului 614. Această situație nouă este oglindită în* Notitiae *1-2, 4-5 (DARROUZÈS 1981, 1, 39, p. 205; 2, 42, p. 217; 4, 40, p. 250; 5, 44, p. 265). Informația din* Notitiae *își are originea într-o listă arhetip redactată în timpul patriarhului Sergius I (610-638).*

În partea finală a studiului, autorul a expus câteva observații despre Notitiae episcopatuum. *El a conchis că niciunul dintre aceste documente nu este* curat. *În cazul provinciei* Moesia Secunda, *în cuprinsul fiecăruia dintre ele sunt expuse două etape istorice diferite.* Notitiae *1-2, 4-5 expun laolaltă pe cea din perioada 527-536 și pe cea de după marea invazie slavo-avară, în timp ce* Notitia *3 le expune pe cea din perioada 527-536 și pe cea inaugurată în mai 536.*

Tot la finalul studiului, au fost examinate și posibilele consecințe ale unei datări mai timpurii – c. 500 – a informațiilor din Synecdemus *privitoare la* Moesia Secunda. *În cazul unei astfel de datări, este posibil ca scaunele de la* Transmarisca, Zekedepa *și* Scaria *(?) să fi fost organizate încă din perioada 500-527.*

Abstract: *The subject of the present paper is the ecclesiastical organization in* Moesia Secunda *during the V-VII centuries A.D. The start point is represented by* Encyclia *(457/8) of the Emperor Leo I (457-474). It is on the basis of this document that the author determined the structure of the church in* Moesia Secunda *in 457/8, i.e.* Marcianopolis *(metropolis),* Abritus, Appiaria, Durostorum, Nicopolis *and* Novae *(suffragan sees) (ACO II.5, 24.15, 32.26-30; HOLUBEANU 2016, p. 24-33).* Encyclia *(457/8) also evidenced that the see of* Odessos *had a special status at that time (ACO II.5, 32.26-30:* Dizza episcopus ciuitatis Odissae Scythiae*). Accordingly, although* Odessos *was a city of the civil Roman province of* Moesia Secunda, *its bishopric was subordinated to the metropolitan see of* Tomis, *in* Scythia. *This special status of the see of* Odessos *lasted from 381 to 536 (see HOLUBEANU 2015-2016, p. 37-41).*

It is very likely that the same ecclesiastical organization was in existence in 527, too. This can be inferred from Hierocles' Synecdemus *(c. 527) and the Emperor Zeno's law in 480. The latter stipulated that every city (πόλις/civitas) of the Empire must have his own bishopric (CJC 2, I.3.35(36), (KRÜGER 1884, p. 23-24)). On the other hand,* Synecdemus *evidenced that there were seven cities, i.e.* Marcianopolis, Odessos *(ecclesiastically still subordinated to* Tomis *in 527),* Abritus, Appiaria, Durostorum, Nicopolis *and* Novae, *in the civil* Moesia Secunda *around 527 (HONIGMANN 1939, 636 (2-8), p. 13). On the provisions of Zeno's law, it is to be inferred that, excepting* Odessos, *these cities were also the bishoprics of the ecclesiastical eparchy of* Moesia Secunda *at that time.*

Assessing the evidence in the historical sources, the author argues that the ecclesiastical structure in Encyclia *and that in* Synecdemus-*Zeno uninterruptedly lasted from 457/8 until 527. He also emphasizes that the structure has not been attested in any of the preserved* Notitiae episcopatuum, *neither in a complete, nor in an incomplete form. In fact, the metropolitan see of* Marcianopolis *is attested with* Durostorum, Transmarisca, Novae, Zekedepa (=Tsarevets?) *and* Scaria *as its subjects in* Notitiae *1-2 and 4 (DARROUZÈS 1981, 1, 32, 444-449, p. 213; 2, 32, 512-517, p. 227; 4, 31, 462-467, p. 260), and with* Transmarisca, Novae, Zekedepa *and* Scaria *in* Notitia *3 (DARROUZÈS 1981, 3, 44, 727-731, p. 244). It is very likely that*

these two lists in Notitiae *1-4 were just corrupt copies of an archetype drew up under the patriarch Epiphanius of Constantinople (520-535). The archetype had listed* Marcianopolis *as metropolis, and* Durostorum, Transmarisca, Appiaria, Novae, Zekedepa, Scaria (?), Nicopolis *and* Abritus *as its suffragan sees. It is a structure that succeeded that of* Encyclia *and* Synecdemus*-Zeno, lasting approximately from 527 until May 536. It is also possible that* Palaistene *(=Palmatae?) was organized as a new bishopric in* Moesia Secunda *by the end of this time span. Its existence is attested in* Notitia *3, among the suffragan sees of* Odessos *(DARROUZÈS 1981, 3, 36, 610, p. 241).*

In May 536, Odessos *became the new ecclesiastical metropolis in* Moesia Secunda *(see HOLUBEANU 2015-2016, p. 37-41). It is very likely that the new structure of the eparchy was displayed at that time – c. 536 – in an archetype list drew up under the patriarch Menas (536-552). A corrupt copy of this archetype is to be found in* Notitia *3 (DARROUZÈS 1981, 3, 36, 603-610, p. 241). The author concludes that* Odessos*, as metropolis, and* Novae, Appiaria, Transmarisca, Durostorum, Marcianopolis, Scaria (?), Abritus, Zekedepa, Nicopolis *and* Palaistene*, as suffragan sees, was mentioned in the archetype list from c. 536. In fact, this was the ecclesiastical structure in* Moesia Secunda *in that year.*

A new bishopric, i.e. Asemus*-Osamsko kale (Cherkovitsa, Pleven Province, Bulgaria), was organized under Justin II (565-578). Another one, i.e. Cape Sveti Atanas (near Byala, Varna Province, Bulgaria), was organized sometime between 536 and 586/87. It is possible that other bishoprics were organized at* Sucidava *(Izvoarele, Constanța County, Romania),* Theodoropolis *(unknown, Bulgaria), Iatrus (Krivina, Ruse Province, Bulgaria), Shumenska krepost (Shumen Province, Bulgaria), Krumovo kale (near Targovishte, Targovishte Province, Bulgaria), Gradishteto-Gabrovo (Gabrovo Province, Bulgaria), Kilifarevo (Veliko Tarnovo Province, Bulgaria),* Storgosia *(Kaylaka, Pleven Province, Bulgaria), Gradishteto-Vojvoda (Shumen Province, Bulgaria), Obzor (Burgas Region, Bulgaria) or Ekrensko kale (near Kranevo, Dobrich Region, Bulgaria) sometime between 536 and 586/87, too. Their existence draws support from archaeological evidence and/or literary sources (Procopius of Caesarea, Theophylact Simocatta). However, neither Cape Sveti Atanas and* Asemus*, nor the hypothetical sees were mentioned in* Notitiae*. In fact, none of the ecclesiastical structure of* Moesia Secunda *subsequent to that in May 536 and preceding that in around 614 was displayed in any of the preserved* Notitiae.

The last ecclesiastical structure in Moesia Secunda *displayed in* Notitiae *is that around 614. It seems that all the ordinary bishoprics of the province were abolished during the Slavo-Avar invasion. Only the metropolitan see of* Odessos *managed to survive. However, losing its suffragans, the see of* Odessos *was reduced to the rank of an autocephalous archbishopric, i.e. a titular metropolis, at that time. This data is preserved in* Notitiae *1-2, 4-5 (DARROUZÈS 1981, 1, 39, p. 205; 2, 42, p. 217; 4, 40, p. 250; 5, 44, p. 265). It is very likely that the information originated in an archetype list that was drawn up under the patriarch Sergius I (610-638).*

At the end of the paper, the author exposes few remarks on the preserved Notitiae episcopatuum *and he concludes that none of these is a clean document. In fact, all* Notitiae *combined two different historical stages in regard to* Moesia Secunda*.* Notitiae *1-2, 4-5 combined that between 527 and 536 with that after the Slavo-Avar invasion, while* Notitia *3 combined that between 527 and 536 with that starting in May 536.*

Finally, the author examines the outcome of a possible early dating of Synecdemus, *i.e. c. 500. If such a dating is correct, it is possible for* Transmarisca, Zekedepa and Scaria *(?) to have been organized as episcopal sees even between 500 and 527.*

Într-unul dintre studiile noastre anterioare[1], am emis o nouă teză privind structura eparhiei bisericești *Scythia* în secolele IV-VII p.Chr. În cadrul acelei expuneri, a fost identificată situația scaunelor bisericești de la *Tomis* și de la *Odessos* (azi Varna, Bulgaria) la acea vreme. Lămurirea acestui din urmă aspect permite progrese în înțelegerea organizării bisericești din *Moesia Secunda*. Tema centrală a studiului de față o constituie identificarea acesteia în intervalul 457/8-c. 614.

***Encyclia* (457/8p.Chr.)**

Punctul de plecare al analizei de față îl reprezintă *Encyclia* (457/8) împăratului Leon I (457-474). Informațiile păstrate în *codex Encyclius*[2] constituie o adevărată radiografie a structurii episcopale din *Moesia Secunda* de la acea vreme. În acest document, scaunul de *Marcianopolis* este atestat ca mitropolie a eparhiei, iar cele de la *Abritus, Appiaria, Durostorum, Nicopolis și Novae*, ca episcopii sufragane[3]. În document este menționat și scaunul de *Odessos*. Numele său este însoțit, însă, de adaosul *Scythiae*[4]. Această din urmă precizare relevă faptul că, la acea vreme, el avea un statut special. Deși cetatea lui de reședință se afla pe teritoriul provinciei civile *Moesia Secunda*, episcopia de aici făcea parte din eparhia bisericească *Scythia*. Este o situație de excepție perpetuată până în luna mai a anul 536[5].

Pe temeiul celor de mai sus se poate conchide că în 457/8, schema organizării episcopale din eparhia bisericească *Moesia Secunda* era următoarea:

457/8 p.Chr.	
mitropolie plină	*Marcianopolis*
episcopii sufragane	*Abritus*
	Appiaria
	Durostorum
	Nicopolis
	Novae

[1] HOLUBEANU 2015-2016, p. 25-55.

[2] Pentru *codex Encyclius*, vezi HOLUBEANU 2015-2016, p. 36-37 (cu bibliografie).

[3] *ACO* II.5, 24.15, 32.26-30. Pentru structura episcopală a eparhiei *Moesia Secunda* în 457/8, vezi și HOLUBEANU 2016, P. 24-33.

[4] *ACO* II.5, 32.26-30: *Dizza episcopus ciuitatis Odissae Scythiae*.

[5] Vezi HOLUBEANU 2015-2016, p. 37-41.

Legea lui Zenon (480 p.Chr.) și *Synecdemus* (c. 527 p.Chr.)

Următoarele două documente importante pentru tema de față sunt lucrarea *Synecdemus*, atribuită lui Hierocles, și legea împăratului Zenon (474-475; 476-491), din anul 480, privitoare la înființarea scaunelor episcopale.

Cel dintâi document – *Synecdemus* – este o listă a așezărilor cu rang de *πόλις/civitas* de pe teritoriul Imperiului Roman de Răsărit[6]. El reflectă, așadar, structura organizării civile a Imperiului, iar nu pe a celei bisericești. În cuprinsul lui, orașele sunt grupate pe provincii.

În forma păstrată, *Synecdemus* este considerat un rezumat al unui ghid de călătorie omonim. Se apreciază că acesta din urmă a fost redactat pe la jumătatea secolului al V-lea, pe temeiul unui registru oficial. Redactarea lucrării lui Hierocles a fost datată aproximativ la începutul domniei lui Iustinian I – c. 527[7]. Deși Hierocles a încercat aducerea la zi a informațiilor expuse în vechiul ghid de călătorie folosit de el ca izvor, în cuprinsul lucrării sale au fost identificate greșeli și lacune[8].

În general, cercetătorii care s-au ocupat de istoria *Moesia*-ei *Secunda* au datat informațiile expuse în rubrica acestei provincii din *Synecdemus* tot la începutul domniei lui Iustinian I[9]. În fapt, ei au acceptat și în cazul acesteia datarea avansată pentru întregul document. Doar S. Torbatov[10], într-un studiu recent, a avut în vedere posibilitatea ca Hierocles să se fi folosit de informații mai vechi la redactarea rubricii provinciei *Moesia Secunda*. Într-un astfel de caz, structura organizării civile a acestei provincii expuse în *Synecdemus* nu ar mai reflecta situația de la începutul domniei lui Iustinian I, ci una mai veche.

Deși, după cum se va vedea mai jos[11], punctul de plecare al analizei lui S. Torbatov este greșit, o datare mai timpurie a informațiilor expuse în *Synecdemus*

---

[6] Pentru *Synecdemus*, vezi HONIGMANN 1939, p. 1-48; POPESCU 1969, p. 403-405, 414-415; JONES 1971, p. 514-521; GREGORY 1991, p. 930; SALWAY 2012, p. 228-230.

[7] Acesta este anul convențional admis de cei mai mulți cercetători în datarea *Synecdemus*-ului. O datare ceva mai târzie are JANIN 1959, p. 139, în jurul anului 535. La rândul său, GREGORY 1991, p. 930, a avansat ca *terminus ante quem* al redactării acestui document același an – 535. În schimb, SALWAY 2012, p. 228, a considerat că *Synecdemus* expune organizarea administrativă a Imperiului din jurul anului 500. Pentru opiniile cercetătorilor privitoare la datarea *Synecdemus*-ului și a informațiilor din cuprinsul său, vezi și nota următoare.

[8] O analiză detaliată a informațiilor expuse în *Synecdemus* – nu, însă, și a celor din rubrica provinciei *Moesia Secunda* –, a fost făcută de JONES 1971, p. 514-521. În cazul rubricilor unora dintre provincii, cercetătorul englez a ajuns la concluzia că autorul documentului *Synecdemus* s-a folosit de date mai vechi, iar nu de cele de la începutul domniei lui Iustinian I. Analiza lui A.H.M. Jones a fost confirmată, în unele cazuri, de descoperirile epigrafice; vezi, în acest sens, MANGO & ŠEVČENKO 1972, p. 379-382.

[9] TĂPKOVA-ZAIMOVA 1958, p. 87; POULTER 1995, p. 17; ZUGRAVU 2008, p. 637, 639 (n. 8, 13); DINCHEV 2013, p. 456, 477; ATANASOV 2011, p. 302, 307-308; ATANASSOV 2012, p. 355, 362-363; IVANOV 2012, p. 110, 292. Cea mai târzie datare se găsește la JANIN 1959, p. 139, potrivit căruia *Synecdemus* și, implicit, rubrica provinciei *Moesia Secunda* din acest document, ar data din 535. BĂJENARU 2010, p. 18, a avut în vedere „the first decades of the 6th c.”.

[10] TORBATOV 2016, p. 27-28, cu n. 20.

[11] Vezi, mai jos, subcapitolul *Episcopia de Asemus*.

în cazul *Moesia*-ei *Secunda* nu trebuie exclusă. Ca atare, deși, în cele ce urmează, ne vom întemeia analiza pe datarea *Synecdemus* în c. 527, la sfârșitul studiului de față, într-un subcapitol special, vom evalua posibilele repercusiuni ale unei datări mai timpurii – c. 500[12] –asupra identificării evoluției organizării bisericești din *Moesia Secunda*.

În ceea ce privește legea lui Zenon din anul 480, ea impunea ca fiecare așezare din Imperiu care deținea statutul de *πόλις/civitas* să-și aibă propriul episcop[13]. Erau admise, ca excepții, doar organizarea bisericească de pe teritoriul provinciei civile *Scythia*[14] și cea a cetății *Leontopolis* (*Isauria*)[15].

În mod cert, legea lui Zenon era încă în vigoare la momentul redactării lucrării lui Hierocles. O dovadă în acest sens este includerea ei – inclusiv a paragrafelor privitoare la excepțiile *Scythia* și *Leontopolis* – în *Codex Iustinianus* (noiembrie 534)[16]. Ca atare, pe temeiul informațiilor din *Synecdemus* și a prevederilor legii lui Zenon (480), poate fi reconstituită schema episcopală din *Moesia Secunda* în jurul anului 527.

În *Synecdemus*, în rubrica rezervată provinciei civile *Moesia Secunda* (*Μυσία β'*), sunt înregistrate șapte așezări cu rang de *πόλις / civitas: Marcianopolis (Μαρκιανούπολις), Odessos (Ὀδησσός / Ὀδυσσός), Durostorum (Δορόστολος / Δωρόστολος), Nicopolis (Νικόπολις), Novae (Νόβαι), Appiaria (Ἀππιαρία / Ἀππιάρια)* și *Abritus (Ἄβριττος / Ἑβραιττός)*[17]. Coroborând aceste date cu prevederile legii lui Zenon, se poate deduce că, la începutul domniei lui Iustinian I – c. 527 –, presupusul moment la care Hierocles și-a redactat lucrarea, toate aceste așezări erau și centre episcopale. Dintre ele, cel de *Odessos* încă aparținea de eparhia *Scythia*. Statutul său s-a schimbat ulterior, în luna mai a anului 536[18].
După cum se poate observa, în jurul anului 527, în *Moesia Secunda*, sunt atestate aceleași scaune episcopale ca și în *Encyclia* (457/8).

În continuare, rămâne de lămurit dacă această structură episcopală a funcționat fără schimbări de-a lungul întregului interval 457/8-527. În această privință, sunt importante două aspecte. Primul privește posibilitatea organizării unor scaune episcopale în vreuna dintre așezările provinciei care nu aveau statutul oficial de *πόλις/civitas*. Ar fi vorba, în acest caz, de o dezvoltare a

---

[12] După cum s-a arătat deja – vezi n. 7 –, datarea informațiilor expuse în *Synecdemus* în jurul anului 500 a fost avansată de SALWAY 2012, p. 228. În nota sa bibliografică – n. 92, p. 234 –, B. SALWAY a admis, totuși, că informațiile din *Synecdemus* au fost actualizate în timpul domniei lui Iustinian I, însă în mod haotic: „the text [i.e. *Synecdemus*] seems to have originated in the mid- to late fifth century and been haphazardly updated into the reign of Justinian".

[13] *CJC* 2, I.3.35(36), (KRÜGER 1884, p. 23-24 = *FHDR* II, p. 372-373).

[14] În provincia civilă *Scythia*, toate cetățile rămâneau, în continuare, sub jurisdicția scaunului de la *Tomis*, *CJC* 2, I.3.35(36).2, (KRÜGER 1884, p. 24 = *FHDR* II, p. 372-373).

[15] *Leontopolis*, deși avea rang de *πόλις/civitas*, rămânea, în continuare, sub jurisdicția episcopiei de *Isauropolis* (*Lycaonia*), *CJC* 2, I.3.35(36).3, (KRÜGER 1884, p. 24). Pentru cazul *Leontopolis*, vezi și BELKE 1984, p. 198-199.

[16] Pentru legea lui Zenon și *Codex Iustinianus*, vezi și HOLUBEANU 2015-2016, p. 30-31 (cu bibliografie).

[17] HONIGMANN 1939, 636 (2-8), p. 13.

[18] Vezi, mai sus, trimiterea bibliografică de la n. 5 și precizările din paragraful corespunzător acesteia.

structurii episcopale a *Moesia*-ei *Secunda*, imposibil de verificat pe temeiul *Synecdemus*-Zenon. Al doilea aspect privește posibilitatea dispariției temporare a vreuneia/unora dintre episcopiile atestate de *Encyclia* și *Synecdemus*-Zenon.

În lipsa unor informații documentare clare, primul aspect – organizarea unor episcopii în așezări care nu aveau statutul de *πόλις/civitas* – este greu de verificat. Totuși, apariția unor astfel de cazuri este puțin probabilă. Deși legea lui Zenon nu interzicea funcționarea episcopiilor în așezările care nu aveau statutul de *πόλις/civitas*, existența unor astfel de cazuri trebuie să fi fost întemeiată pe excepții locale anterioare emiterii ei – anul 480[19]. Pe de altă parte, accentuând importanța așezărilor cu rang de *πόλις/civitas* în planul organizării bisericești, în mod indirect, legea lui Zenon a diminuat posibilitatea înființării pe viitor a unor episcopii în așezările care nu dețineau acest rang civil.

În provincia *Moesia Secunda*, nu se cunosc cazuri de episcopii care să fi funcționat în așezări care nu aveau rangul de *πόλις/civitas* la momentul emiterii legii lui Zenon. În mod cert, astfel de situații nu mai existau aici încă de la jumătatea secolului al V-lea p.Chr.[20]. Dovadă în acest sens sunt informațiile expuse în *Encyclia*. După cum s-a arătat deja, singurele centre episcopale menționate în acest document sunt cele ale orașelor înregistrate în *Synecdemus*.

Nici restul informațiilor documentare privitoare la viața bisericească din cuprinsul provinciei *Moesia Secunda* în intervalul 457/8-527 nu atestă vreo altă stare de fapt. Ele confirmă existența în această perioadă a unora dintre episcopiile menționate în *Encyclia*. Mitropolitul Pavel (-458/9-) de *Marcianopolis* apare ca semnatar al hotărârilor sinodului endemic din anii 458/9[21]. Un episcop de *Nicopolis*, *Amantius*, apare ca semnatar al sinodului endemic din anul 518 (20 iulie)[22].

Ca atare, este puțin probabil ca vreuna dintre așezările de pe teritoriul *Moesia*-ei *Secunda* care nu avea statutul de *πόλις/civitas* să fi devenit centru episcopal în intervalul de timp analizat – 457/8-527.

Nici în legătură cu cel de-al doilea aspect – dispariția temporară a vreuneia/unora dintre episcopiile menționate în *Encyclia* – nu există evidențe irecuzabile. Totuși, în această privință, două aspecte trebuie avute în vedere. Pe de o parte, atrage atenția faptul că în intervalul 457/8-527 nu este cunoscut niciunul dintre ierarhii de la *Abritus*, *Appiaria*, *Durostorum* și *Novae*[23]. Acest vid de informații ar putea fi invocat în sprijinul ipotezei dispariției temporare a vreuneia dintre aceste episcopii.

Pe de altă parte, trebuie avut în vedere că principala cauză care ar fi putut genera dispariția unei episcopii o constituia, la acea vreme, distrugerea cetății de reședință urmată de abandonarea definitivă sau, cel puțin, pe termen lung, a așezării. Doar distrugerea cetății și chiar amânarea refacerii sistemului ei de

[19] Pentru astfel de cazuri, vezi JONES 1971, p. 519.

[20] Înainte de momentul *Encyclia* (457/8), în *Moesia Secunda* a existat cel puțin un astfel de caz. Este vorba de episcopia de *Sexaginta Prista*. Vezi și, mai jos, paragraful cu n. 53-57.

[21] SCHWARTZ 1934, p. 176, nota 1 (nr. 7), și HOLUBEANU 2016, p. 30 (cu bibliografie).

[22] *ACO* III, nr. 21, 66.1-2.

[23] Vezi FEDALTO 1988, I, p. 341-344, 348.

fortificație pentru o perioadă de timp limitată, nu conducea, în mod neapărat, la desființarea scaunului episcopal local. Elocvent, în acest sens, este cazul cetății *Nicopolis ad Istrum*. Cercetările arheologice intense desfășurate aici au condus la concluzia că, la jumătatea secolului al V-lea – c. 447 –, cetatea a fost complet distrusă de huni. După acest eveniment, refacerea sistemului ei de fortificație a fost amânată câțiva ani[24]. Se presupune că noua incintă a așezării, mult redusă ca suprafață față de cea anterioară[25], a fost construită în jurul anului 453. În intervalul c. 447-453, au fost identificate doar urme firave de locuire pe ruinele vechii așezări și în vecinătatea acestora[26]. Este greu de spus dacă episcopul de *Nicopolis* de la acea vreme a continuat să locuiască aici sau s-a refugiat într-o altă cetate. Cert este însă faptul că, în 457/8, Marcellus, episcopul de *Nicopolis* de atunci, a participat la sinodul eparhiei prilejuit de ancheta demarată de împăratul Leon I, semnând scrisoarea de răspuns către împărat cu titulatura *episcopus ciuitatis Nicopoleos*[27]. Menționarea numelui său în *Encyclia* certifică faptul că, la acea dată, episcopia locală funcționa. În plus, pe temeiul aceleași evidențe se poate presupune că ea nu și-a încetat existența nici în perioada dificilă prin care *Nicopolis* a trecut între 447 și 453.

De atacurile hunilor de la jumătatea secolului al V-lea au fost afectate și *Marcianopolis*[28], *Novae*[29], *Abritus*[30] sau *Durostorum*[31]. A fost, probabil, cea mai gravă criză prin care aceste așezări au trecut în secolele al V-lea și al VI-lea, înainte de marea invazie slavo-avară. Însă, ca și în cazul cetății *Nicopolis*, niciunul dintre scaunele episcopale din aceste cetăți nu și-a încetat existența. Dovadă, în acest sens, sunt tot informațiile din *Encyclia*. În cuprinsul ei, se regăsesc numele tuturor ierarhilor din aceste centre episcopale[32].

Se poate conchide, așadar, că distrugerea unei cetăți nu conducea la desființarea episcopiei locale atât timp cât planul/speranța reconstruirii acelei

---

[24] Amânarea construirii noii incinte a cetății *Nicopolis* a fost pusă pe seama tratatului de pace dintre romani și huni din anul 448. Prin el, romanii s-au angajat să lase în părăsire, de-a lungul Dunării, teritoriul cuprins între *Singidunum* (Belgrad, Serbia) și *Novae* (Svishtov, Bulgaria), iar la sud de Dunăre, pe o distanță echivalentă cu cea parcursă în cinci zile, vezi BURY 1958, 1, p. 275-276; POULTER 1995, p. 34-35, cu n. 44.

[25] Fortificația timpuriu bizantină, denumită în literatura de specialitate *Nicopolis II*, măsura o suprafață de doar 5,74 ha, reprezentând doar puțin peste un sfert din suprafața fortificată – 21,55 ha – a așezării romane și romane târzii, POULTER 1995, p. 37.

[26] POULTER 1995, p. 34-37.

[27] *ACO* II.5, 32. 29.

[28] Cetatea *Marcianopolis* a fost distrusă de huni în 447, MINČEV 1987, p. 300, 303; SIEBIGS 2010, p. 243, 358 (n. 323).

[29] DIMITROVA 2013, 1, p. 58 (cu bibliografie).

[30] Distrugerea cetății *Abritus* de către huni în 447 nu este menționată în niciunul dintre izvoarele scrise. Ea a fost postulată, însă, de cercetători, pe temeiul descoperirilor arheologice, vezi POULTER 1995, p. 35; IVANOV 2012, p. 171.

[31] La *Durostorum* nu s-a descoperit nicio monedă din a doua jumătate a secolului al V-lea, după invazia hunilor din anii 441-442. Următoarele monede descoperite datează din timpul domniei lui Anastasius (491-518). Cu toate acestea, cercetătorii acceptă faptul că locuirea nu a încetat niciodată aici în a doua jumătate a secolului al V-lea, vezi ANGELOVA & BUCHVAROV 2007, p. 62-63; ATANASOV 2015, p. 495 (cu n. 2), 528 (cu n. 15).

[32] *ACO* II.5, 24.15; 32.1, 26, 28; vezi și HOLUBEANU 2016, p. 24-33.

cetăți exista. În plus, pe teritoriul provinciei *Moesia Secunda*, dispariția definitivă a unor cetăți-centre episcopale nu se înregistrează până la marea invazie slavo-avară de la sfârșitul secolului al VI-lea[33]. Pe temeiul acestor realități istorice, se poate presupune că niciunul dintre centrele episcopale cu tradiție din *Moesia Secunda* nu și-a încetat existența în intervalul 457/8-c. 527.

În ceea ce privește scaunul bisericesc care deținea rangul de mitropolie plină în *Moesia Secunda* în 527, lucrarea lui Hierocles nu oferă niciun indiciu cert. Menționarea cetății *Marcianopolis* pe prima poziție a rubricii, înaintea celorlalte cetăți ale provinciei, pledează în favoarea presupunerii că ea deținea în continuare rangul de metropolă civilă. Într-o atare situație, pe temeiul prevederilor can. 12 de la *Chalcedon* (451)[34], scaunului bisericesc de aici îi revenea și statutul de mitropolie plină.

Totuși, această poziționare a cetății *Marcianopolis* în *Synecdemus* nu certifică statutul ei de metropolă la acea vreme. Enumerând cetățile celorlalte eparhii ale diocezei *Thracia*, Hierocles nu a plasat întotdeauna metropola provinciei pe prima poziție[35]. În cazul provinciei *Rhodope*, metropola *Traianopolis* a fost plasată pe poziția a treia, după cetățile *Aenus* (poz. 1) și *Maximianopolis* (poz. 2)[36]. De asemenea, în cadrul rubricii Europa, cetatea de reședință a mitropoliei bisericești de aici – *Heracleea* – a fost plasată pe poz. 2, fiind precedată de cetatea *Eudoxiopolis* (poz. 1)[37].

Pe de altă parte, având în vedere că scaunul de *Marcianopolis* și-a păstrat rangul de mitropolie chiar și în momentele grele prin care această cetate a trecut după distrugerea ei de către huni în 447[38], este greu de crezut că el a pierdut acest statut în perioada de redresare pe care provincia a cunoscut-o după destrămarea Imperiului lui Attila (m. 453). În plus, nu există informații care să ateste o reorganizare administrativă a provinciei *Moesia Secunda* înainte de luna mai a anului 536[39]. Ca atare, foarte probabil, cetatea *Marcianopolis* a continuat să fie metropola provinciei de-a lungul întregului interval 457/8-527. În aceste condiții, și scaunul bisericesc de aici și-a păstrat rangul de mitropolie plină a eparhiei.

Se poate conchide, așadar, că, în tot intervalul 457/8-527, structura episcopală a eparhiei bisericești *Moesia Secunda* a rămas neschimbată:

---

[33] Pentru urmările invaziei slavo-avare asupra organizării bisericești de la Dunărea de Jos, vezi MADGEARU 2010, p. 145-153, și HOLUBEANU 2015-2016, p. 54.

[34] Vezi *COD*, p. 93 (și traducerea în limba română în FLOCA 1993, p. 85). În acest canon se stipulează că rangul de mitropolie plină (*ἀλήθεια μητρόπολις/vera metropolis*) al unei eparhii îl deține scaunul bisericesc aflat în metropola de drept a provinciei. Scaunele bisericești ale așezărilor ridicate ulterior la rangul de metropolă aveau doar statutul de mitropolii titulare/onorifice (*τῆς τιμῆς= [mitropolii] de cinste*).

[35] Nemenționarea metropolei pe prima poziție în cazul unora dintre rubricile provinciilor din *Synecdemus* a fost semnalată și de JONES 1971, p. 514.

[36] HONIGMANN 1939, 634 (5-7), p. 12. Vezi și JONES 1971, tab. V (*Rhodope*), p. 525.

[37] HONIGMANN 1939, 632 (1-2), p. 12. Vezi și JONES 1971, tab. II (*Europe*), p. 524.

[38] Vezi HOLUBEANU 2016, p. 24-33.

[39] MINCHEV 1986, p. 41-42; MINČEV 1987, p. 298-299.

457/8 – 527 p.Chr.	
mitropolie plină	*Marcianopolis*
episcopii sufragane	*Abritus*
	Appiaria
	Durostorum
	Nicopolis
	Novae

Notitiae episcopatuum

Următoarele documente pe temeiul cărora se pot face progrese în stabilirea evoluției schemei episcopale din *Moesia Secunda* sunt *Notitiae episcopatuum*.

Nu există consens între cercetători în datarea acestor documente[40]. Pentru tema studiului de față, aceasta este, însă, o problemă secundară. Deosebit de importante sunt alte trei aspecte: **1.** structura schemelor episcopale expuse în rubricile privitoare la teritoriul provinciei *Moesia Secunda*; **2.** stabilirea integrității acestor scheme episcopale; **3.** datarea perioadei în care a funcționat fiecare dintre ele.

Episcopiile de pe teritoriul *Moesia*-ei *Secunda* sunt menționate în *Notitiae episcopatuum* în cinci rubrici. În cuprinsul acestora, într-una singură, în *Notitia* 3 (după numerotarea lui J. Darrouzès[41], așa-zisa *a lui Carl de Boor* sau *Notitia tempore Isaurorum scripta*), apare ca mitropolie scaunul de *Odessos*[42]. În cazul acestei rubrici, este vorba de o etapă istorică datată deja de noi în perioada mai 536 - c. 614[43].

Celelalte patru rubrici au în frunte, ca mitropolie, scaunul de *Marcianopolis*. Ele sunt expuse, câte una, în fiecare dintre *Notitiae* 1-4.

Înainte de a prezenta și analiza informațiile din cuprinsul acestor patru rubrici, trebuie precizat că eparhia mitropoliei de *Marcianopolis* apare *în Notitiae episcopatuum* sub denumiri diferite: **1.** *ἐπαρχία τῆς αὐτῆς [sc. Αἱμιμόντου] (=eparhia aceluiași [Haemimontus],* trad.n.)[44] sau, în mod clar, *ἐπαρχία Αἱμιμόντου (=eparhia Haemimontus*, trad.n.)[45]; **2.** *ἐπαρχία Αἱμιμόντου β΄ (=eparhia Haemimontus II,* trad.n.)[46]; **3.** *ἐπαρχία τῆς αὐτῆς [sc. Θράκης] (=eparhia aceleiași [Thracia],* trad.n.)[47]. Ca și în cazul datării *Notitiae episcopatuum*, acest aspect este, însă, unul secundar, întrucât el nu afectează, pe fond, lămurirea temei centrale a studiului

[40] Pentru o prezentare generală a datării *Notitiae episcopatuum* făcute de cercetători de-a lungul vremii, vezi POPESCU 1994, p. 142-151 (=POPESCU 1987, p. 332-346). Pentru o evaluare recentă a datării *Notitia episcopatuum* 1 (după numerotarea lui J. Darrouzès), vezi JANKOVIAK 2011, p. 56-57.

[41] În studiul de față, pentru *Notitiae episcopatuum*, a fost folosită numerotarea din ediția lui J. DARROUZÈS.

[42] DARROUZÈS 1981, 3, 36, 603-610, p. 241.

[43] HOLUBEANU 2015-2016, p. 52-54 (și n. 209).

[44] DARROUZÈS 1981, 1, 37, p. 205; 1, 32, p. 213; 2, 36, p. 217; 4, 37, p. 249; 4, 31, 462, p. 260; 5, 32, p. 265; 6, 32, p. 268.

[45] DARROUZÈS 1981, 2, 32, 512, p. 227; 3, 50, p. 231.

[46] DARROUZÈS 1981, 3, 44, 727, p. 244.

[47] DARROUZÈS 1981, 3, 47, p. 231.

de față. Importantă este, în principal, o spunem din nou, datarea perioadei în care fiecare dintre structurile episcopale expuse în *Notitiae* a funcționat, indiferent de denumirea oficială a eparhiei lor. Din acest motiv, problema denumirii oficiale a eparhiei în fruntea căreia s-a aflat mitropolia de *Marcianopolis* va fi abordată doar tangențial[48].

a. Rubricile mitropoliei de Marcianopolis din Notitiae 1-2 și 4

În cele ce urmează, vor fi expune, în coloane paralele, trei dintre rubricile în fruntea cărora apare mitropolia de *Marcianopolis*. Este vorba de cele din *Notitiae* 1, 2 și 4:

Notitia 1[49]	Notitia 2[50]	Notitia 4[51]
ἐπαρχία <τῆς αὐτῆς> [sc. Αἱμιμόντου] μητρόπολις Μαρκιανου(πόλεως) ἔχει ὑπ᾽αὐτὴν πόλεις ἤτοι ἐπισκοπὰς ε′, οἷον˙ (=*eparhia <aceluiași> [Haemimontus], mitropolia de Marcianopolis are sub ea 5 cetăți sau episcopii, precum:*)	ΛΒ′ ἐπαρχία Αἱμιμόντου ὁ Μαρκιανουπόλεως (=32 *eparhia Haemimontus cel de Marcianopolis*)	<Λ′> ἐπαρχία τῆς αὐτῆς [sc. Αἱμιμόντου] ὁ Μαρκιανουπόλεως (=<*30*> *eparhia aceluiași Haemimontus cel de Marcianopolis*)
τὸν [sc. ἐπίσκοπον] Ῥοδοστόλου (=*pe cel [episcopul] de Durostorum*)	ὁ Ῥοδοστόλου (=*cel de Durostorum*)	ὁ Ῥοδοστόλου (=*cel de Durostorum*)
τὸν Τραμαρίσκων (=*pe cel de Transmarisca*)	ὁ Τραμαρίσκων (=*cel de Transmarisca*)	ὁ Τραμαρίσκων (=*cel de Transmarisca*)
τὸν Νόβων (=*pe cel de Novae*)	ὁ Νόβων (=*cel de Novae*)	ὁ Νόβων (=*cel de Novae*)
τὸν Ζεκεδέπων (=*pe cel de Zekedepa*)	ὁ Ζεκεδέπων (=*cel de Zekedepa*)	ὁ Ζεκεδέπων (=*cel de Zekedepa*)
τὸν Σκαρίας (=*pe cel de Scaria*)	ὁ Σκαρίας (=*cel de Scaria*)	ὁ Σκαρίας (=*cel de Scaria*)

După cum se poate observa, în toate cele trei rubrici apare aceeași structură episcopală. Pe prima poziție, ca mitropolie, este înregistrat scaunul de *Marcianopolis*. În deschiderea rubricii din *Notitia* 1, rangul său în cadrul eparhiei este afirmat, în mod clar, prin cuvintele: … *μητρόπολις Μαρκιανου(πόλεως) ἔχει ὑπ᾽αὐτὴν πόλεις ἤτοι ἐπισκοπὰς ε′, οἷον˙* (=… *mitropolia de Marcianopolis are sub ea 5 cetăți sau episcopii, precum:* …). În cazul rubricilor din *Notitiae* 2 și 4, rangul de

[48] Vezi, mai jos, n. 121.
[49] DARROUZÈS 1981, 1, 32, 444-449, p. 213.
[50] DARROUZÈS 1981, 2, 32, 512-517, p. 227.
[51] DARROUZÈS 1981, 4, 31, 462-467, p. 260.

mitropolie al scaunului de *Marcianopolis* este indicat indirect, prin poziționarea acestuia în fruntea celorlalte episcopii ale eparhiei.

În toate cele trei rubrici, apar aceleași episcopii sufragane: *Durostorum, Transmarisca, Novae, Zekedepa* și *Scaria*. Deosebit de important este și faptul că ordinea enumerării lor este identică. Deosebirile dintre rubrici privesc doar aspecte de natură secundară. Astfel, în *Notitia* 1 ierarhii scaunelor sufragane sunt menționați în acuzativ – *τὸν Ῥοδοστόλου (=pe cel de Durostorum*) etc., iar în *Notitiae* 2 și 4 în nominativ – *ὁ Ῥοδοστόλου (=cel de Durostorum)* etc. Este o diferență firească, justificată de modul de exprimare al celor care au redactat aceste rubrici.

Toate aceste observații conduc la concluzia că cele trei rubrici din *Notitiae* 1-2 și 4 reflectă aceeași etapă istorică. La acea vreme, scaunul de *Marcianopolis* avea rangul de mitropolie plină a eparhiei. Episcopiile sale sufragane erau *Durostorum, Transmarisca, Novae, Zekedepa* și *Scaria*.

În cele ce urmează, se va face o comparare a structurii episcopale din *Notitiae* 1-2 și 4 cu cea din perioada 457/8-527, evidențiindu-se asemănările și deosebirile dintre ele:

Encyclia-Synecdemus/Zenon (457/8-527)		*Notitiae 1-2, 4*
Marcianopolis	=	***Marcianopolis***
Durostorum	=	*Durostorum*
Nicopolis		-
-		*Transmarisca*
Novae	=	*Novae*
Abritus		-
-		*Zekedepa*
Appiaria	?	*Scaria*

După cum se poate observa, în *Notitiae* 1-2 și 4 sunt menționate două episcopii – *Transmarisca* și *Zekedepa* – absente atât în *Encyclia*, cât și în *Synecdemus*/Zenon. Consemnarea lor certifică faptul că *Encyclia-Synecdemus/Zenon* și *Notitiae* 1-2 și 4 reflectă două etape istorice diferite din istoria eparhiei în fruntea căreia s-a aflat mitropolia de *Marcianopolis*.

În ceea ce privește *Scaria*, două posibile explicații au fost deja avansate de cercetători. După unii, acest nume este o formă coruptă pentru *Appiaria*. În acest caz, *Appiaria/Scaria* ar fi înregistrată atât în etapa istorică din *Encyclia-Synecdemus/Zenon*, cât și în cea din *Notitiae* 1-2, 4. După alții, *Appiaria* și *Scaria* sunt două cetăți diferite. În această situație, *Scaria* ar fi un caz similar cu *Transmarisca* și *Zekedepa*[52].

În continuare, ne vom focaliza atenția asupra a două dintre problemele anunțate deja: **1.** datarea perioadei în care a funcționat schema episcopală expusă în *Notitiae* 1-2 și 4; **2.** stabilirea integrității schemei episcopale expuse în aceste *Notitiae*. Aceste două aspecte vor fi abordate concomitent.

[52] Pentru cazul *Scaria*, vezi, mai jos, paragrafele cu n. 106-109.

Ca *terminus ante quem* sigur al etapei istorice înregistrate în *Notitiae* 1-2 și 4 poate fi avansat anul 536. După cum s-a precizat mai sus, rangul de mitropolie a eparhiei *Moesia Secunda* a fost preluat atunci de scaunul de *Odessos*. Ca atare, menționarea scaunului de *Marcianopolis* ca mitropolie în rubricile din *Notitiae* 1-2 și 4 certifică datarea acestei etape istorice înainte de 536.

Pe de altă parte, schema episcopală din *Notitiae* 1-2 și 4 nu a funcționat, în mod cert, în intervalul 457/8-527. La acea vreme, în *Moesia Secunda* existau doar episcopiile înregistrate în *Encyclia* și *Synecdemus*/*Zenon*. În acest caz, *Notitiae* 1-2 și 4 înregistrează fie o etapă istorică anterioară anului 457/8, fie pe cea din intervalul 527-536.

Datarea ante 457/8 ar presupune existența în *Moesia Secunda* a cel puțin două episcopii vechi – *Transmarisca* și *Zekedepa* –, care au dispărut înainte de 457/8. În aceeași situație ar fi și scaunul de *Scaria*, în cazul în care aceasta ar fi o cetate diferită de *Appiaria*.

În sprijinul acestui scenariu poate fi invocat cazul episcopiei de *Sexaginta Prista*/*Sexanta Prista*[53]. În *Istoria bisericească*, Socrates Scholasticus a făcut referire la un anume episcop Polycarpus, transferat de la episcopia de *Sexaginta Prista*, din *Moesia*, la cea de *Nicopolis*, din *Thracia*[54]. El nu a precizat momentul exact al acestui transfer[55]. Având în vedere, însă, că Socrates a descris evenimentele istorice dintre anii 305-439[56], transferul lui Polycarpus trebuie să fi avut loc, cel târziu, în 439. Pe de altă parte, nemenționarea în *Encyclia* a niciunui ierarh de *Sexaginta Prista* certifică dispariția acestei episcopii înainte de 457/8[57]. Reiese de aici că scaunul de *Sexaginta Prista* a funcționat aproximativ în prima jumătate a secolului al V-lea.

---

[53] Pentru *Sexaginta Prista*/*Sexanta Prista*, vezi ZAHARIADE 1988, p. 109, și, mai nou, VARBANOV & DRAGOEV 2007, p. 227-243.

[54] SOCRATES, VII, 36, 18, (GÜNTHER 1995, 386.3-4): *Πολύκαρπος ἀπὸ Σεξανταπρίστων τῆς Μυσίας μετηνέχθη εἰς Νικόπολιν τῆς Θράκης* (=*Polycarpus de la Sexantaprista din Moesia a fost mutat la Nicopolis din Thracia*, trad.n.). Scaunul bisericesc la care a fost tranferat Polycarpus a fost identificat de către cei mai mulți dintre cercetători cu cel de la *Nicopolis ad Nestum* (Garmen, reg. Blagoevgrad, Bulgaria), vezi LE QUIEN 1740, I, col. 1169; ZEILLER 1918, p. 166-167; VELKOV 1959, p. 104, 221 (=VELKOV 1977, p. 126, 247); DARROUZÈS 1984, p. 193, nr. 10; FEDALTO 1988, I, p. 311; POULTER 1995, p. 17; IVANOV 2012, p. 292. În schimb, PĂCURARIU 1991, p. 129, și ZUGRAVU 2008, p. 120, au considerat că ar fi vorba de cel de la *Nicopolis ad Istrum* (Nikup, Bulgaria).

[55] Nu există consens între cercetători în datarea transferului ep. Polycarpus. PÂRVAN 2000, p. 88, a datat păstoria acestui episcop în secolul al IV-lea. ZEILLER 1918, p. 600, și LECLERCQ 1933, col. 507, au datat transferul său la sfârșitul secolului al IV-lea sau începutul secolului al V-lea. VELKOV 1959, p. 221 (=VELKOV 1977, p. 247), l-a datat la începutul secolului al V-lea. ATANASOV 2011, p. 303, ATANASSOV 2012, p. 356-357, 361, l-a datat la începutul secolului al V-lea sau după începutul acestui secol. POULTER 1995, p. 17, l-a datat, ipotetic, în al patrulea deceniu al secolului al V-lea. PĂCURARIU 1991, p. 129, l-a datat după Sinodul al III-lea ecumenic (*Efes*, 431). ZUGRAVU 1999, p. 90, ZUGRAVU 2008, p. 120, a datat păstoria lui Polycarpus la *Sexaginta Prista* în 432, respectiv, 431, în timpul dezbaterilor din jurul ereziei nestoriene, iar transferul său la *Nicopolis*, după acești ani. JANIN 1959, p. 141, fără a pomeni cazul ep. Polycarpus, a considerat că episcopia de *Sexaginta Prista* a funcționat cel puțin până la jumătatea secolului al V-lea.

[56] BALDWIN 1991, p. 1923.

[57] ATANASOV 2011, p. 302, ATANASSOV 2012, p. 356, deși nu a respins ipoteza desființării episcopiei de *Sexaginta Prista* la începutul secolului al V-lea, a avut în vedere și

Atestarea episcopiei de *Sexaginta Prista* lasă deschisă posibilitatea existenței în *Moesia Secunda*, tot atunci – prima jumătate a secolului al V-lea –, și a altor scaune bisericești – precum *Transmarisca, Zekedepa* și, posibil, *Scaria* –, dispărute, la rândul lor, înainte de 457/8. Ca atare, cazul *Sexaginta Prista* poate fi invocat drept argument indirect în favoarea datării schemei episcopale din *Notitiae* 1-2 și 4 în prima jumătate a secolului al V-lea, iar nu în intervalul 527-536.

Al doilea aspect ce trebuie avut în vedere atât la datarea, cât și la stabilirea integrității schemei episcopale expuse în rubricile din *Notitiae* 1-2 și 4 privește absența din cuprinsul acestora a episcopiilor de *Nicopolis, Abritus* și *Sexaginta Prista*. Cea dintâi – *Nicopolis* – este atestată documentar în *Encyclia* (457/8), în *Synecdemus/Zenon* (527) și în rubrica mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3[58] (mai 536 - c. 614)[59]. Atestarea ei atât înainte de 527, cât și după 536, face puțin probabilă posibilitatea ca ea să-și fi încetat existența, chiar și numai pentru scurt timp, în intervalul 527-536. Deși la acea vreme – primul deceniu al domniei lui Iustinian I –, în *Moesia Secunda* au avut loc unele invazii barbare[60], care au generat o situație de criză în regiune, observațiile stratigrafice au relevat că marile așezări fortificate de aici nu au fost afectate major. Ele au suferit distrugeri semnificative doar în urma invaziei kutrigurilor din 558/9[61].

În ceea ce privește cazul concret al cetății *Nicopolis*, distrugerea și abandonarea ei în intervalul 527-536, principala cauză a dispariției unui centru episcopal, este infirmată de rezultatele cercetărilor arheologice[62]. În aceste condiții, absența episcopiei de *Nicopolis* în rubricile mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-2 și 4 își poate găsi două explicații: **1.** aceste rubrici reflectă o etapă istorică anterioară anului 457/8, când scaunul de *Nicopolis* încă nu exista; **2.** scaunul de *Nicopolis* a figurat în lista arhetip – redactată fie înainte de 457/8, fie în intervalul 527-536 – care a servit drept izvor la redactarea celor trei rubrici din

posibilitatea ca acest eveniment să fi avut loc după jumătatea secolului al V-lea sau la începutul secolului al VI-lea, în urma decăderii suferite de această cetate și a pierderii de către ea a statutului de *civitas*/*πόλις*. În același timp, cercetătorul bulgar – ATANASOV 2011, p. 307, ATANASSOV 2012, p. 361 – a avut în vedere și posibilitatea ca episcopia de *Sexaginta Prista* să fi fost mutată la *Transmarisca* către jumătatea secolului al VI-lea. Aceste datări târzii – a doua jumătate a secolului al V-lea și, respectiv, jumătatea secolului al VI-lea – sunt contrazise, însă, de informațiile din *Encyclia* (457/8), unde scaunul de *Sexaginta Prista* nu este menționat. Ca atare, cel mai probabil, episcopia de *Sexaginta Prista* și-a încetat existența înainte de 457/8.

[58] DARROUZÈS 1981, 3, 36, 609, p. 241.

[59] În actele sinodului de la *Serdica* (343), apare și numele unui anume episcop Heliodorus de *Nicopolis*, vezi TURNER 1930, p. 554. Cercetătorul englez POULTER 1995, p. 15, cu n. 62, nu a exclus posibilitatea ca acesta să fi fost episcopul de *Nicopolis ad Istrum* (*Moesia Secunda*). O astfel de identificare este, însă, incertă. În general, cei care s-au ocupat de identificarea acestui scaun bisericesc au considerat că este vorba de mitropolia de *Nicopolis*, din *Epirus Vetus*, vezi LE QUIEN 1740, II, col. 133; TURNER 1930, nr. 39, p. 555; ZEILLER 1918, p. 175-176; FEDALTO 1988, I, p. 473. De altfel, nici POULTER 1995, p. 15, n. 62, nu a exclus nici posibilitatea ca Heliodorus să fi fost mitropolitul de *Nicopolis*, în *Epirus Vetus*, sau episcopul de *Nicopolis ad Nestum*.

[60] În *Moesia Secunda* sunt cunoscute invazii barbare în anii 529, 530 și 535, vezi POULTER 1995, p. 17.

[61] Vezi TORBATOV 1997, p. 81-83.

[62] POULTER 1995, p. 17-18, 35-45, 45-47.

Notitiae 1-2 și 4, dar a fost omis din acestea în urma unor greșeli ale copiștilor/compilatorilor.

Pentru scaunul de *Abritus*, există informații documentare suplimentare. El este atestat neîntrerupt și în intervalul 431-457/8. La acea vreme, în fruntea lui, a păstorit ep. Marcianus (-431-457/8-)[63]. Pe de altă parte, ca și în cazul scaunului de *Nicopolis*, atestarea lui atât înainte de 527 – la Sinodul al III-lea ecumenic (*Efes*, 431), în *Encyclia* (457/8) și în *Synecdemus*/*Zenon* (c. 527) –, cât și după 536 – în rubrica mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3[64] –, poate fi invocată ca argument în sprijinul existenței lui neîntrerupte în intervalul 527-536. De altfel, nici în cazul acestei cetăți, nu există informații care să ateste distrugerea și abandonarea ei în această din urmă perioadă de timp[65].

În aceste condiții, absența scaunului de *Abritus* din rubricile din *Notitiae* 1-2 și 4 ar putea fi explicată în două feluri: **1.** etapa istorică înregistrată în aceste rubrici este anterioară anului 431, într-o vreme în care episcopia de *Abritus* încă nu exista; **2.** scaunul de *Abritus* a figurat în lista arhetip – redactată fie înainte de 431, fie între 431-457/8, fie între 527-536 – care a servit drept izvor la redactarea rubricilor mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-2 și 4, dar a fost omis din acestea în urma unor greșeli ale copiștilor/compilatorilor.

În ceea ce privește absența scaunului de *Sexaginta Prista* din *Notitiae*, ea își poate găsi tot două explicații: **1.** rubricile mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-2 și 4 înregistrează schema episcopală a provinciei *Moesia Secunda* din perioada 527-536, când scaunul de *Sexaginta Prista* nu mai exista; **2.** rubricile reflectă etapa istorică din prima jumătate a secolului al V-lea, dar episcopia de *Sexaginta Prista* a fost omisă din cuprinsul lor în urma unor greșeli ale copiștilor/compilatorilor.

Din toate aceste trei cazuri reiese ca sigură doar concluzia că rubricile mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-2 și 4 sunt incomplete[66]. Dacă ele ar reflecta schema episcopală a provinciei *Moesia Secunda* din primele trei decenii ale secolului al V-lea – ante 431 –, din cuprinsul lor lipsește, cel puțin, *Sexaginta Prista*. Dacă ar reflecta etapa istorică din intervalul 431-457/8, din ele lipsește, în mod sigur, scaunul de *Abritus*. Dacă ar reflecta etapă istorică din perioada 527-536, din ele lipsesc, în mod cert, episcopiile de *Nicopolis* și *Abritus*.

Al treilea aspect ce trebuie avut în vedere la datarea rubricilor din *Notitiae* 1-2 și 4 privește diferențele existente între schema episcopală înregistrată în cuprinsul acestora și cea a mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3. Pentru o mai bună evidențiere a acestor diferențe, în cele ce urmează, vor fi expuse, în paralel, aceste rubrici:

---

[63] În 431, Marcianus a participat la Sinodul al III-lea ecumenic (*Efes*, 431), vezi *ACO* I.4, 38.38, 46 (nr. 39); *ACO* I.1.5, 124.1 (nr. 35). Ulterior, în 457/8, același Marcianus a semnat scrisoarea de răspuns expediată împăratului Leon I de ierarhii din *Moesia Secunda*, *ACO* II.5, 32.26. Pentru datarea episcopatului lui Marcianus de *Abritus*, vezi și LE QUIEN 1740, I, col. 1219-1221; PÂRVAN 2000, p. 86; VAILHÉ 1912, col. 197; ZEILLER 1918, p. 168, 353-354, 361-362, 600; LECLERCQ 1933, col. 507; FEDALTO 1988, I, p. 342; ILSKI 1994, p. 134; ZUGRAVU 2008, p. 119, 121, 361 (n. 9).

[64] DARROUZÈS 1981, 3, 36, 608, p. 241.

[65] IVANOV & STOJANOV 1985, p. 18-19, 55; IVANOV 2012, p. 170-171.

[66] Absența nejustificată a unor scaune bisericești din rubricile altor eparhii din *Notitiae episcopatuum* a fost semnalată de JANIN 1959, p. 142, 147, și JONES 1971, p. 518-519.

Notitia 1[67]=Notitiae 2 și 4 (ante 457/8 sau 527-536)	Notitia 3[68] (mai 536 - ante c. 614)
ἐπαρχία <τῆς αὐτῆς> [sc. Αἱμιμόντου] μητρόπολις Μαρκιανου(πόλεως) ἔχει ὑπ᾽αὐτὴν πόλεις ἤτοι ἐπισκοπὰς ε′, οἷον· (=*eparhia <aceluiași> [Haemimontus], mitropolia de Marcianopolis are sub ea 5 cetăți sau episcopii, precum:*)	ΛΖ′ ἐπαρχία Μυσίας α′ α′ Ὀδησσὸς μητρόπολις (=*37 eparhia Moesia I* *1 Odessos mitropolie*)
τὸν Ῥοδοστόλου (=*pe cel [episcopul] de Durostorum*)	β′ ὁ Νόβων (=*2 cel de Novae*)
τὸν Τραμαρίσκων (=*pe cel de Transmarisca*)	γ′ ὁ Ἀππιαρίας (=*3 cel de Appiaria*)
τὸν Νόβων (=*pe cel de Novae*)	δ′ ὁ Δοροστόλου (=*4 cel de Durostorum*)
τὸν Ζεκεδέπων (=*pe cel de Zekedepa*)	ε′ὁ Μαρκιανουπόλεως (=*5 cel de Marcianopolis*)
τὸν Σκαρίας (=*pe cel de Scaria*)	ς′ ὁ Ἀβρίτου (=*6 cel de Abritus*)
	ζ′ὁ Νικοπόλεως (=*7 cel de Nicopolis*)
	η′ ὁ [Παλαιστήνης] (=*8 cel de Palaistene*)

În acest caz, deosebit de importantă este absența din cuprinsul rubricii mitropoliei de *Odessos* a episcopiilor de *Transmarisca, Zekedepa* și, posibil, *Scaria*. La prima vedere, omiterea lor pledează în favoarea datării schemei episcopale din *Not*. 1-2 și 4 înainte de 457/8, iar nu în intervalul 527-536. Pare nefiresc ca aceste scaune episcopale să fi fost înființate în primul deceniu al domniei lui Iustinian I și, în etapa istorică imediat următoare, în cursul secolului al VI-lea, înainte de marea invazie slavo-avară, ele să fi fost deja desființate.

O altă posibilă explicație ar putea fi aceea că rubrica mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3 înregistrează etapa istorică din timpul marii invazii slavo-avare – sfârșitul secolului al VI-lea - începutul secolului al VII-lea –, în care aceste episcopii – *Transmarisca, Zekedepa* și, posibil, *Scaria* – fuseseră deja desființate în urma distrugerii și abandonării definitive a cetăților lor de reședință. O astfel de ipoteză este infirmată, însă, de menționarea în rubrica mitropoliei de *Odessos* a scaunelor de la *Appiaria, Abritus* și *Nicopolis*. Descoperirile arheologice și informațiile expuse în izvoarele scrise păstrate exclud posibilitatea ca *Transmarisca* să fi fost distrusă înaintea acestor trei cetăți. La *Transmarisca* s-a descoperit o monedă emisă în 604. Pe temeiul acestei descoperiri s-a ajuns la

[67] DARROUZÈS 1981, 1, 32, 444-449, p. 213.
[68] DARROUZÈS 1981, 3, 36, 603-610, p. 241.

concluzia că cetatea a fost distrusă după acest an – 604[69]. În schimb, Theophylact Simocatta[70] menționează distrugerea cetății *Appiaria* de către avari în timpul campaniei din 587. De asemenea, la *Abritus*[71] și *Nicopolis*[72], descoperirile monetare sugerează distrugerea lor de către avari în același an – 586. Doar *Nicopolis* este menționată, totuși, de Theophylact Simocatta[73], și în anul 598.

Reiese de aici că *Transmarisca* fie și-a continuat existența, chiar și numai pentru scurtă vreme, după distrugerea vreuneia dintre aceste cetăți – *Appiaria*, *Abritus* și *Nicopolis* –, fie, cel mult, a fost distrusă odată cu acestea.

În aceste condiții, ar fi vorba de o situație nefirească: *Appiaria, Abritus* și *Nicopolis* – distruse în 586/7 sau, cel târziu, la începutul secolului al VII-lea – sunt menționate în rubrica mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3, iar *Transmarisca* – distrusă sigur după 604 – este omisă. Dacă lista arhetip care a servit drept izvor la alcătuirea rubricii mitropoliei de *Odessos* ar fi fost alcătuită în intervalul 587-604, ar fi fost de așteptat ca în cuprinsul ei să apară *Transmarisca*, iar nu *Appiaria*, *Abritus* sau *Nicopolis*. Dacă, însă, lista arhetip ar fi fost alcătuită în intervalul 536-586/7, ar fi trebuit ca, alături de *Appiaria, Abritus* și *Nicopolis*, în cuprinsul ei, să fi fost menționată și *Transmarisca*.

În concluzie, posibilitatea ca rubrica mitropoliei de *Odessos* să înregistreze etapa istorică din timpul marii invazii slavo-avare (586/7 - c. 614) este exclusă.

O altă explicație a acestor absențe ar putea fi aceea că cele două eparhii – cea a mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-2 și 4 și cea a mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3 – au funcționat concomitent. Această ipoteză este infirmată, însă, de înregistrarea episcopiei de *Marcianopolis* ca sufragană a mitropoliei de *Odessos*, în rubrica din *Notitia* 3. Menționarea scaunului de *Marcianopolis* în ambele rubrici certifică faptul că este vorba de doua etape istorice diferite. Într-una, scaunul de *Marcianopolis* avea statutul de mitropolie, în alta, pe cel de simplă episcopie sufragană. De asemenea, episcopiile de *Durostorum* și *Novae* apar în ambele rubrici, atât ca sufragane ale mitropoliei de *Marcianopolis*, cât și ale celei de *Odessos*. În aceste condiții, contemporaneitatea celor două structuri episcopale este exclusă.

În fine, a treia posibilă explicație ar putea fi aceea că rubrica mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3 este și ea incompletă. Mai precis, se poate ca *Transmarisca*, *Zekedepa* și, posibil, *Scaria*, să fi fost înregistrate în lista arhetip care a servit drept

[69] MADGEARU 2010, p. 147.

[70] THEOPH.SIM., II.15.13, 16.1-11 (DE BOOR 1887, 101.7-103.6). Vezi și VELKOV 1959, p. 86 (=VELKOV 1977, p. 55); MADGEARU 2010, p. 147.

[71] IVANOV & STOJANOV 1985, p. 19, 55; MADGEARU 2010, p. 146-147; IVANOV 2012, p. 171.

[72] POULTER 1995, p. 45; GUEST 1999, p. 326. De precizat că, IVANOV & IVANOV 1994, p. 123, IVANOV 2012, p. 148, fac referire la o mențiune a lui V. DOBRUSKÝ (1916), potrivit căreia, la *Nicopolis ad Istrum*, ar fi fost descoperită o monedă din timpul lui Focas (602-610). A.G. POULTER a trecut, însă, cu vederea această informație, considerând-o, probabil, nesigură.

[73] THEOPH.SIM., VII.13.8, (DE BOOR 1887, 268.10-12). Pentru opiniile cercetătorilor privind distrugerea și abandonarea definitivă a cetății *Nicopolis ad Istrum* în timpul invaziei slavo-avare, vezi IVANOV & IVANOV 1994, p. 123; POULTER 1995, p. 17-18, 44-45; GUEST 1999, p. 326; MADGEARU 2010, p. 146-150; IVANOV 2012, p. 148.

izvor la redactarea acestei rubrici, dar ele să fi fost omise din cuprinsul ei în urma unor greșeli ale copiștilor/compilatorilor.

Reiese, din toate acestea, că absența scaunelor de *Transmarisca, Zekedepa* și, posibil, *Scaria* din rubrica mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3 își poate găsi două posibile explicații: **1**. aceste episcopii au funcționat înainte de 457/8; **2.** ele au fost înființate în intervalul 527-536 și și-au continuat existența și după 536, dar au fost eliminate din cuprinsul rubricii mitropoliei de *Odessos*, în urma unor greșeli ale copiștilor/compilatorilor.

Descoperirile arheologice, deși nu sunt hotărâtoare, aduc elemente noi în lămurirea temei analizate. La *Transmarisca* (azi Tutrakan, în Bulgaria), ruinele vechii cetăți sunt suprapuse de clădirile orașului modern. Din această cauză, doar câteva edificii din imediata vecinătate a zidului de incintă au putut fi cercetate. Nu a fost descoperită, până la momentul de față, nicio bazilică, niciun baptisteriu și nici posibilul centru episcopal[74].

Circulația monetară și descoperirile arheologice sumare de aici au relevat, totuși, că *Transmarisca* a trecut printr-o perioadă de declin între începutul secolului al V-lea și începutul secolului al VI-lea. Ulterior, în timpul domniei lui Iustinian I, viața urbană a cunoscut o perioadă de înflorire[75]. Pe temeiul acestor evidențe, dublate de menționarea scaunului de *Transmarisca* în *Notitiae*, unii cercetători[76] au admis existența aici a unui scaun bisericesc în secolului al VI-lea. Această ipoteză pledează în favoarea datării schemei episcopale din *Notitiae* 1-2 și 4 în intervalul 527-536. În ceea ce privește cazul *Zekedepa*, el este mai complicat, întrucât nu există consens între cercetători în identificarea acestei așezări. La momentul de față, opiniile sunt împărțite între *Sucidava* (Izvoarele, jud. Constanța)[77], Tsarevets (Veliko Tărnovo, reg. Veliko Tărnovo, Bulgaria)[78],

[74] Pentru istoria cetății Transmarisca și descoperirile arheologice de aici, vezi ZAHARIADE 1988, p. 111-113; VAGALINSKI & PETKOV 2006, p. 105–9; DINCHEV 2009, p. 415-416.

[75] ATANASOV 2011, p. 302; ATANASSOV 2012, p. 356.

[76] ATANASOV 2011, p. 302-303, 306-308; ATANASSOV 2012, p. 356, 361-362; DINCHEV 2013, p. 477, n. 31. În schimb, MADGEARU 2010, p. 147, a exclus posibilitatea ca *Transmarisca* să fi fost vreodată centru episcopal. Din punctul său de vedere, aici s-ar fi refugiat episcopul de *Appiaria*, după distrugerea acestei din urmă cetăți de către avari, în anul 587. Ipoteza cercetătorului român este infirmată, însă, de faptul că *Transmarisca* apare ca sufragană a mitropoliei de *Marcianopolis*. În acest caz, este vorba de o etapă istorică anterioară anului 536, când noua mitropolie a eparhiei *Moesia Secunda* a devenit scaunul de *Odessos*.

[77] VULPE 1938, p. 341, n. 1; BESHEVLIEV 1962, p. 5; RĂDULESCU & CLIANTE 1986, p. 127 (n. 2), 154 (=CLIANTE & RĂDULESCU 1988, p. 357 (n. 2), 379); LUNGU 2000, p. 81; ZUGRAVU 1997, p. 366; ATANASOV 2007, p. 89-90, 95 (n. 64); ATANASOV 2011, p. 306-308; ATANASSOV 2012, p. 361-362.

[78] DINTCHEV 1997, p. 68–69; DINCHEV 2001b, p. 245-246; DINCHEV 2003, p. 408-409; DINCHEV 2013, p. 453-454, 472-477; MADGEARU 2010, p. 147-148; DIMITROVA 2013, 1, p. 59, 63-64; 2, p. 22-24, 28.

Kovachevsko kale (între Kovachevets și Popovo, reg. Tărgovishte, Bulgaria)[79] și *Scaidava* (Batin, reg. Ruse, Bulgaria)[80].

Despre *Sucidava*-Izvoarele se crede că a fost un centru urban înfloritor începând cu secolul al IV-lea p.Chr. și, mai cu seamă, în următoarele două – al V-lea și al VI-lea p.Chr. Ea a fost distrusă în anul 586, în timpul marii invazii slavo-avare[81].

La *Sucidava*-Izvoarele au fost identificate ruinele unei bazilici din secolele V-VI p.Chr[82]. În apropierea cetății a fost descoperit și un set euharistic datat, mai nou, între a doua jumătate a secolului al V-lea și prima jumătate a secolului al VII-lea[83]. Descoperirea acestor vestigii sprijină ipoteza existenței aici a unui scaun episcopal[84]. Pe de altă parte, datarea lor pledează în favoarea înființării acestei presupuse episcopii după jumătatea secolului al V-lea. Cum însă existența ei în intervalul 457/8-527 este puțin probabilă, rămâne posibilă organizarea ei după anul 527. În aceste condiții, ipotetica identificare *Zekedepa*=*Sucidava*-Izvoarele ar pleda în favoarea datării schemei episcopale din *Notitiae* 1-2 și 4 în intervalul 527-536, iar nu în prima jumătate a secolului al V-lea.

Așezarea fortificată de la Tsarevets[85] – c. 12 ha – a fost construită la sfârșitul secolului al V-lea-începutul secolului al VI-lea și distrusă la începutul secolului al VII-lea, în timpul marii invazii slavo-avare.

În interiorul zonei fortificate au fost identificate ruinele a patru bazilici și ale unei presupuse reședințe episcopale. Se apreciază că ele au fost construite între sfârșitul secolului al V-lea și jumătatea secolului al VI-lea. Cea mai mare dintre bazilici, parte a unui vast complex arhitectural – mănăstire și/sau centru episcopal –, are *synthronon*. Lângă o altă bazilică se află un presupus baptisteriu și o clădire

---

[79] OLTEANU 2007, p. 67-88, urmat de JORDANOV. Identificarea a fost admisă, cu rezerve, de BĂJENARU 2010, p. 19, n. 46 și 47; p. 30, și TORBATOV 2012, p. 443, și nu a fost exclusă de ZUGRAVU 2008, p. 635, n. 4.

[80] BESHEVLIEV 1962, p. 5; SCHREINER 1986, p. 31; ILSKI & SALAMON 2008, p. 112, n. „e".

[81] Vezi RĂDULESCU & CLIANTE 1986, p. 151, 153 (CLIANTE & RĂDULESCU 1988, p. 378-379); MADGEARU 2006, p. 153; MADGEARU 2010, p. 146-148, 150.

[82] LUNGU 2000, p. 81. Inițial, bazilica de aici a fost datată mai larg, în secolele IV-VI p.Chr., vezi DIACONU 1963, p. 546; RĂDULESCU & CLIANTE 1986, p. 153 (=CLIANTE & RĂDULESCU 1988, p. 379).

[83] DUMANOV 2003, p. 688. Inițial, piesele care compun tezaurul au fost datate între a doua jumătate a secolului al IV-lea și prima jumătate a secolului al V-lea, apreciindu-se că ele au căpătat destinație liturgică „de pe la sfârșitul sec. IV, dar mai cu seamă în sec. V", RĂDULESCU & CLIANTE 1986, p. 149, 151 (=CLIANTE & RĂDULESCU 1988, p. 376, 377). La rândul ei, COVACEF 2006, p. 229-230, a avansat, ca datare generală a tuturor obiectelor care compun tezaurul, secolele IV-VI p.Chr. Ea a datat, însă, două dintre piesele setului – cana mică trilobată și *patera* – în secolul al VI-lea p.Chr.

[84] Pentru opiniile cercetătorilor privind posibilitatea existenței la *Sucidava*-Izvoarele a unei episcopii, vezi, mai sus, trimiterile bibliografice de la n. 77 și, în plus, MADGEARU 2010, p. 146, 148.

[85] Pentru cetatea timpuriu bizantină de la Tsarevets și edificiile religioase descoperite acolo, vezi DINTCHEV 1997, p. 54-77; DINCHEV 2001b, p. 225-257; DINCHEV 2003, p. 384-429; DINCHEV 2013, p. 453-493; CHANEVA-DECHEVSKA 1999, p. 200-204; DIMITROVA 2013, 2, p. 22-24.

cu criptă *martyrion*. În fine, lângă o a treia bazilică, amplasată în zona centrală a fortificației, se află un al doilea presupus baptisteriu.

Cercetătorii au admis existența la Tsarevets a unui scaun episcopal, în secolul al VI-lea[86]. Ca atare, și în cazul acestei posibile identificări, schema episcopală din *Notitiae* 1-2 și 4 ar trebui datată tot în intervalul 527-536.

Cazurile acestor două cetăți – *Sucidava*-Izvoarele și Tsarevets –, indiferent dacă vreuna dintre ele a fost cu adevărat *Zekedepa* din *Notitiae*, sunt importante și pentru faptul că relevă procesul de înmulțire a episcopiilor pe teritoriul provinciei *Moesia Secunda* începând cu prima jumătate sau, cel târziu, de la jumătatea secolului al VI-lea. Această observație constituie un argument indirect în favoarea datării rubricilor din *Notitiae* 1-2 și 4 în intervalul 527-536. În plus, privit prin prizma acestei realități istorice, cazul episcopiei de *Sexaginta Prista* apare, mai degrabă, ca o excepție pe tabloul organizării bisericești din *Moesia Secunda* din prima jumătate a secolului al V-lea.

Kovachevsko kale[87] – cea de-a treia posibilă identificare a *Zekedepa*-ei din *Notitiae episcopatuum* – a fost construită în primul sfert al secolului al IV-lea. Suprafața zonei protejate a fost estimată de cercetători la 4-5,2 ha. Ea a fost distrusă la sfârșitul secolului al VI-lea, în timpul marii invazii slavo-avare. Așezarea era situată pe drumul roman care lega *Nicopolis ad Istrum de Abritus*.

La Kovachevsko kale a fost descoperit un sigiliu de plumb al împăratului Iustinian I. El a fost privit ca o dovadă a importanței administrative și militare sporite pe care așezarea o avut-o în timpul domniei acestui împărat[88].

Importanța bisericească a acestei așezări este, însă, neclară. În vecinătatea ei au fost descoperite fragmente ale unei *mensa sacra*, datată, destul de larg, între sfârșitul secolului al IV-lea și secolul al VI-lea p.Chr. Pe temeiul acestei descoperiri s-a presupus că în cetate sau în vecinătatea ei a existat, la acea vreme, o bazilică[89]. Însă, până în momentul de față, nu au fost identificate ruinele acesteia și nici ale vreunei reședințe episcopale sau ale vreunui baptisteriu care să certifice existența aici a unui scaun episcopal. Dacă, însă, Kovachevsko kale a fost vreodată centru episcopal, o astfel de situație pare posibilă, mai degrabă, în secolul al VI-lea – cel mai devreme, în timpul domniei lui Iustinian I.

La *Scaidava*-Batin[90], ultima posibilă identificare a *Zekedepa*-ei avansată de cercetători, există o fortificație – Batinsko kale – cu o suprafață de aproximativ 2,5 ha. Aici au fost efectuate doar săpături arheologice de salvare. Pe temeiul analogiilor cu alte așezări similare, s-a presupus că *Scaidava* a fost construită în a doua jumătate a secolului al IV-lea, cel mai probabil sub Valentinian și Valens. În aceste condiții, existența aici a unui scaun episcopal în prima jumătate a secolului

[86] Pentru Tsarevets ca centru episcopal, vezi ALEKSIEV 1994, p. 24; DINTCHEV 1997, p. 58-60, 64, 68-69; DINCHEV 2001b, p. 241, 245-246; DINCHEV 2003, p. 392-396, 403, 408-409; DINCHEV 2013, p. 453-454, 472-477; CHANEVA-DECHEVSKA 1999, p. 202-203; MADGEARU 2010, p. 148; DIMITROVA 2013, 1, p. 59, 63-65; 2, p. 22-24, 28.

[87] Pentru Kovachevsko kale, vezi RUSEV 2007, p. 131-154; DINCEV 2009, p. 424-426; BĂJENARU 2010, p. 30, 44; DINCHEV 2013, p. 473.

[88] STOJKOV 2011, p. 201-205.

[89] ATANASOV 1981, p. 45-50; RUSEV 2007, p. 133; DINCHEV 2009, p. 426; DINCHEV 2013, p. 473.

[90] BĂJENARU 2010, p. 125-126; DINCHEV 2013, p. 480.

al V-lea pare puțin probabilă. Ca atare, indirect, și ipoteza identificării *Scaidava* = *Zekedepa*, pledează tot în favoarea datării rubricii mitropoliei de *Marcianopolis* în intervalul 527-536.

În concluzie, evidențele arheologice, susțin, în general, datarea schemei episcopale a mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-2 și 4 în perioada 527-536.

În continuare, vor fi analizate informațiile oferite de Procopius de Caesarea în *De aedificiis*. Este vorba de o lucrare redactată prin anii 560/1[91]. Ca atare, ea ar trebui să reflecte transformările petrecute în privința statutului civil al așezărilor din *Moesia Secunda* în prima parte a domniei lui Iustinian I. Pe temeiul acestor informații pot fi emise aprecieri referitoare la organizarea bisericească a provinciei.

Procopius a folosit o terminologie variată în descrierea așezărilor din *Moesia Secunda*: *πύργος (=turn), φρούριον (=fortăreață, castellum), ἔρυμα (=așezare fortificată, întăritură), ὀχύρωμα (=așezare fortificată)* și *πόλις (=oraș)*[92]. Atrage atenția absența lui *πόλισμα (=orășel)* și folosirea o singură dată a lui *πόλις*[93]. Dintre termenii folosiți, cel mai des apar *φρούριον* și *ὀχύρωμα*. Prin cel dintâi – *φρούριον* –, par a fi fost desemnate așezările mai puțin importante – *Securisca, Iatrus, Tigas, Quinton, Daphne, Adina, Tilicion* –, iar prin cel de-al doilea așezările mai importante – *Transmarisca, Saltupyrgos*[94]*, Durostorum, Sykidaba*.

După cum se poate observa, în descrierea lui Procopius se regăsesc *Transmarisca (Τρασμαρίσκα)* și *Sykidaba (Συκιδάβα)*. Istoricul bizantin le-a categorisit drept *ὀχυρώματα*, plasându-le pe malul drept al Dunării, în amonte și, respectiv, în aval de cetatea *Durostorum (Δορόστολος)*[95]. Ele au fost identificate cu *Transmarisca*-Tutrakan[96] și, respectiv, *Sucidava*-Izvoarele[97]. Despre *Sucidava*, alături de *Saltupyrgos* și *Durostorum*, Procopius a precizat că împăratul Iustinian I „a reparat cu grijă părțile căzute în ruină”[98].

---

[91] Nu există consens între cercetători în privința perioadei redactării acestei lucrări de către Procopius. Argumentele aduse într-unele dintre studiile recente dedicate acestei teme – vezi EVANS 1996, p. 303-306, 312-313 (cu bibliografie); TORBATOV 2002a, p. 54-55 (cu bibliografie) – pledează în favoarea redactării ei după invazia kutrigurilor de la începutul anului 559.

[92] Pentru terminologia folosită de Procopius la descrierea așezărilor din *De aedificiis*, vezi DAGRON 1984, p. 6-10; TORBATOV 2002b, p. 83-85. Pentru compararea terminologiei lui Procopius cu cea a lui Theophylact Simocatta, vezi SCHREINER 1986, p. 26-30.

[93] Procopius a folosit termenul *πόλις* doar pentru *Theodoropolis* (*Θεοδωρόπολις*), vezi *De aedificiis*, IV.7.5 (HAURY & WIRTH 2001, 131.20-21 = *FHDR* II, p. 468-469). Pentru *Theodoropolis*, vezi și, mai jos, paragrafele cu n. 147-152.

[94] Doar categorisirea acestei așezări – *Saltupyrgos* (*Σαλτουπύργος*) – drept *ὀχύρωμα* pare surprinzătoare. Ea nu este menționată în niciun alt izvor și nu a fost identificată pe teren, vezi BEŠEVLIEV 1970, p. 52, 125.

[95] PROCOPIUS, IV.7.7, 9-10 (HAURY & WIRTH 2001, 132.1, 8, 11-14 = *FHDR* II, p. 468-469).

[96] Vezi ZAHARIADE 1988, p. 111-113; DINCHEV 2009, p. 415.

[97] DIACONU 1963, p. 549, n. 9; ARICESCU 1970, p. 301; RĂDULESCU & CLIANTE 1986, p. 127-158; ZAHARIADE 1988, p. 117-119.

[98] PROCOPIUS, IV.7.10-11 (HAURY & WIRTH 2001, 132.11-14 = *FHDR* II, p. 468-469): *ἔστι δὲ τρία ἑξῆς ὀχυρώματα παρὰ τὴν τοῦ Ἴστρου ἠϊόνα, Σαλτουπύργος τε καὶ Δορόστολος καὶ Συκιδάβα. ὧν δὴ ἑκάστου τὰ πεπονθότα οὐκ ἀπημελημένως ὁ βασιλεὺς ἐπηνώρθωσε.*

Folosirea lui *ὀχύρωμα* poate fi privită drept un indiciu al importanței regionale sporite pe care cele două așezări – *Transmarisca* și *Sucidava* – au avut-o în timpul domniei lui Iustinian I. Indirect, ea sprijină posibilitatea ca cele două cetăți să fi devenit, tot atunci, și reședințe episcopale. În acest caz, ar fi vorba de un alt argument în favoarea datării schemei episcopale din *Notitia* 1-2 și 4 în perioada 527-536.

Referirile lui Procopius privitoare la *Sucidava*/*Sykidaba (Συκιδάβα)*-Izvoarele nu certifică, însă, identificarea acestei cetăți cu *Zekedepa* din *Notitiae*. În lista așezărilor fortificate – *De aedif*. IV.11.20 –, Procopius a mai menționat o *Zikideba* (*Ζικίδεβα*)[99] și o *Skedeba* (*Σκεδεβά*)[100]. Cea din urmă – *Skedeba* (*Σκεδεβά*) – a fost identificată, pe bună dreptate, cu *Scaidava*-Batin[101]. Cealaltă – *Zikideba* (*Ζικίδεβα*)–, menționată de Procopius între *Nicopolis* (*Νικόπολις*) și *Spibyros* (*Σπίβυρος*)[102], era, cel mai probabil, o așezare din interiorul provinciei *Moesia Secunda*, iar nu de pe malul Dunării[103]. În acest caz, pe temeiul ipotezelor avansate deja de cercetători, ar fi vorba fie de Tsarevets[104], fie de Kovachevsko kale[105].

Teoretic, oricare dintre cele trei cetăți – *Sykidaba*/*Sucidava*-Izvoarele, *Zikideba* (*Ζικίδεβα*)-Tsarevets/Kovachevsko kale și *Skedeba*/*Scaidava* (*Σκεδεβά*)-Batin – ar putea fi identificată cu *Zekedepa* (τὸν Ζεκεδέπων) din *Notitiae*. Ca formă, însă, de numele acesteia din urmă, cel mai mult se apropie *Zikideba* (*Ζικίδεβα*). Ar fi vorba, așadar, de Tsarevets sau Kovachevsko kale. Dintre acestea două, la momentul de față, evidențele arheologice pledează în favoarea identificării *Zekedepa*-ei din *Notitiae* cu Tsarevets. În acest caz, având în vedere datarea edificiilor creștine descoperite la Tsarevets, o astfel de identificare ar susține, în mod clar, datarea schemei episcopale din rubrica mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-2 și 4 în intervalul 527-536.

Pe temeiul tuturor acestor evidențe, cu rezervele de rigoare, se poate conchide că rubrica mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-2 și 4 reflectă schema episcopală a eparhiei *Moesia Secunda* din perioada 527-536. Este vorba, însă, de o structură păstrată într-o formă alterată. Din cuprinsul ei lipsesc cel puțin două episcopii – *Nicopolis* și *Abritus*. Cel mai probabil, omiterea lor este urmarea unor greșeli ale copiștilor/compilatorilor. La redactarea acestei rubrici a servit drept izvor – probabil indirect – o listă arhetip redactată în timpul păstoriei patriarhului Epiphanius al Constantinopolului (520-535).

---

[99] PROCOPIUS, IV.11.20 (HAURY & WIRTH 2001, 148.9 = *FHDR* II, p. 472-473).

[100] PROCOPIUS, IV.11.20 (HAURY & WIRTH 2001, 148.48 = *FHDR* II, p. 472-473).

[101] DINCHEV 2013, p. 480, n. 35. Vezi și DETSCHEW 1976, p. 453; BESHEVLIEV 1962, p. 5; BEŠEVLIEV 1970, p. 145.

[102] După cunoștințele noastre, singura propunere de localizarea pentru *Spibyros* (*Σπίβυρος*) este Zafirovo (reg. Silistra, Bulgaria). Propunerea, avansată de OLTEANU 2007, p. 86-87, a fost privită cu rezerve de DINCHEV 2013, p. 467-468.

[103] Unii cercetători au identificat-o, însă, cu *Sucidava*-Izvoarele, DECHEV 1958, p. 177; MIHĂESCU 1970, p. 473, n. 140; vezi și PETOLESCU 1994, p. 44, n. 18.

[104] Vezi, mai sus, n. 78 și paragrafele cu n. 85-86.

[105] Vezi, mai sus, n. 79 și paragrafele cu n. 87-89.

În ceea ce privește *Scaria*, cazul ei este unul complicat. În general, numele acestei așezări a fost considerat o formă deformată a lui *Appiaria*[106]. Această ipoteză a fost respinsă de S. Olteanu[107]. El a evidențiat faptul că cele două nume – *Scaria*/*Σκαρία* și *Appiaria*/*Ἀππιαρία* – nu au în comun decât finalul *-ria*. Din punctul de vedere al cercetătorului român, *Scaria*/*Σκαρία* ar fi unul dintre numeroasele orașe noi devenite centre episcopale și menționate doar în *Notitiae episcopatuum*.

Un argument suplimentar în sprijinul acestei ipoteze ar putea fi și ordinea menționării scaunelor episcopale în rubrica din *Notitiae* 1-2 și 4. Mai precis, aranjarea numelor episcopiilor în aceasta pare a fi fost făcută după criteriul geografic. Mai întâi au fost menționate episcopiile cetăților situate pe malul Dunării, din aval spre amonte: *Durostorum*, *Transmarisca* și *Novae*. Dacă *Zekedepa*, următoarea din listă, este identică, așa cum s-a presupus puțin mai sus, cu *Zikideba (Ζικίδεβα)* lui Procopius, atunci înseamnă că atât ea, cât și *Scaria*, următoarea din listă, sunt două așezări din interiorul *Moesiei Secunda*, iar nu de pe Dunăre. În schimb, în conformitate cu aranjarea geografică, dacă *Scaria* ar fi fost una și aceeași cu *Appiaria*, locul ei firesc în listă ar fi fost între *Transmarisca* și *Novae*, iar nu după *Zekedepa*.

De cealaltă parte, E. Honigmann[108] a identificat o episcopie – *Apamia (Ἀπαμία/Ἀπαμεία) / Spania (Spania, d[ʾ]spania/d-ʾsp(a)nia*) – menționată în documentele Sinodului al II-lea ecumenic (*Constantinopol*, 381) cu cea de la *Appiaria*. În acest caz, principalele etape ale alterării numelui trebuie să fi fost *Ἀπ(π)ιαρία --> Ἀπαμία/Ἀπαμεία --> Spania*/*Σπανία*.

Pe temeiul acestei identificări, E. Honigmann a considerat că și *Scaria* din *Notitiae* este, în realitate, o formă alterată a numelui *Appiaria*.

Valoarea versiunilor listei de semnături din 381 constă în aceea că relevă posibilitatea alterării numelui *Appiaria*/*Ἀπ(π)ιαρία* până la forma *Scaria*/*Σκαρία*, prin intermediari precum *Ἀπαμία*/*Ἀπαμεία* și *Spania*/*Σπανία*, în urma unor greșeli ale copiștilor/compilatorilor[109].

Punând în balanță argumentele aduse în sprijinul celor două teze privitoare la cazul *Appiaria-Scaria*, considerăm că este greu de dat un verdict categoric. Ambele ipoteze sunt plauzibile. În aceste condiții, cu rezervele de rigoare, avem

---

[106] FABRICIUS 1724, p. 118; REISKE 1830, p. 900; PARTHEY 1866, p. 73, *apparatus* 498; p. 161, *apparatus* 269; GERLAND 1931, p. 17, nr. 12; HONIGMANN 1936, p. 440-449; HONIGMANN 1937, p. 341 (unde precizează că Ed. Schwartz, într-o scrisoare pe care i-a adresat-o, a aprobat identificarea *Σπανία*/*Ἀπαμία* cu *Ἀππιαρία*); VELKOV 1959, p. 86 (=VELKOV 1977, p. 102); TĂPKOVA-ZAIMOVA 1960, p. 189 (cu n. 2), 196; TĂPKOVA-ZAIMOVA 1961, p. 151 (cu n. 8), 155, 157; BESHEVLIEV 1962, p. 5; ATANASOV 2011, p. 306; ATANASSOV 2012, p. 361; DINCHEV 2013, p. 462-463, și n. 8.

[107] OLTEANU 2007, p. 78-79, urmat de MADGEARU 2010, p. 147, și JORDANOV. Identificarea nu a fost exclusă nici de ZUGRAVU 2008, p. 635, n. 5. Înaintea lui S. OLTEANU, JANIN 1959, p. 140-141, a considerat *Appiaria* și *Scaria* ca fiind două scaune episcopale diferite, apreciind, însă, că localizarea celei din urmă rămâne necunoscută.

[108] HONIGMANN 1936, p. 440-449.

[109] În *Notitiae* apar numeroase alterări ale numelor scaunelor episcopale. În cazul rubricii provinciei *Moesia Secunda*, un exemplu sugestiv, în acest sens, este forma *Bóβας* pentru *Nóβων*/*Novae*, vezi DARROUZÈS 1981, 3, 36, 604 și *apparatus* 604, p. 241.

în vedere posibilitatea existenței a două scaune bisericești diferite – *Appiaria* și *Scaria*.

Pe temeiul concluziilor de mai sus, structura episcopală a eparhiei bisericești *Moesia Secunda* în perioada 527-536, poate fi reconstituită în forma următoare:

527 - 536 p.Chr.	
mitropolie plină:	*Marcianopolis*
episcopii sufragane:	*Durostorum* *Transmarisca* *Appiaria* *Novae* *Zekedepa* *Scaria (?)* *Nicopolis* *Abritus* *Palaistene (c. 535?)*

Cele mai multe dintre aceste episcopii – *Marcianopolis, Durostorum, Novae, Appiaria, Nicopolis* și *Abritus* – provin din etapa istorică precedentă. Altele – *Transmarisca, Zekedepa* și *Scaria* (?) – au fost organizate în primul deceniu al domniei lui Iustinian I. Aceasta, cu condiția ca *Synecdemus* să reflecte, într-adevăr, situația organizării administrative din *Moesia Secunda* din jurul anului 527. În listă a fost introdusă și episcopia de *Palaistene*. După cum se va vedea într-unul dintre subcapitolele următoare[110], pare foarte probabil ca ea să fi fost înființată spre sfârșitul acestui interval. Limitele cronologice ale înființării episcopiei de *Palaistene* sunt momentul redactării listei arhetip care a servit drept izvor la redactarea rubricii mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-2 și 4 și cel al redactării listei arhetip – c. 536 – care a servit ca izvor la redactarea rubricii mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3.

b. Rubrica mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitia* 3

O altă rubrică – a patra – a mitropoliei de *Marcianopolis* apare în *Notitia* 3. Schema episcopală expusă în cuprinsul ei se deosebește de cea din *Notitiae* 1-2 și 4. În cele ce urmează, pentru evidențierea tuturor diferențelor existente, vor fi expuse, în paralel, cele două rubrici:

[110] Vezi, mai jos, subcapitolul *Episcopia de Palaistene*.

Rubrica mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitia* 1[111] (=Not. 2 și 4)	Rubrica mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitia* 3[112]
ἐπαρχία <τῆς αὐτῆς> [sc. Αἱμιμόντου] μητρόπολις Μαρκιανου(πόλεως) ἔχει ὑπ᾽αυτὴν πόλεις ἤτοι ἐπισκοπὰς ε΄, οἷον· (=*eparhia <aceluiași> [Haemimontus], mitropolia de Marcianopolis are sub ea 5 cetăți sau episcopii, precum:)*	ΜΕ΄ ἐπαρχία Αἱμιμόντου β΄ α΄ Μαρκιανούπολις μητρόπολις (=*45 eparhia Haemimontus II 1 Marcianopolis mitropolie*)
τὸν Ῥοδοστόλου (=*pe cel [episcopul] de Durostorum*)	
τὸν Τραμαρίσκων (=*pe cel de Transmarisca*)	β΄ ὁ Τραμαρίσκων (=*2 cel de Transmarisca*)
τὸν Νόβων (=*pe cel de Novae*)	γ΄ ὁ Νόβων (=*3 cel de Novae*)
τὸν Ζεκεδέπων (=*pe cel de Zekedepa*)	δ΄ ὁ <Ζεκεδέπων> (=*4 cel de <Zekedepa>*)
τὸν Σκαρίας (=*pe cel de Scaria*)	ε΄ ὁ Σκαρί<α>ς (=*5 cel de Scari<a>*)

După cum se poate observa, principala diferență dintre rubrici o constituie absența episcopiilor de *Durostorum* și *Zekedepa* din *Notitia* 3. În cazul celei din urmă – *Zekedepa* –, omisiunea a fost pusă de editori – C. de Boor[113] și J. Darrouzès[114] – pe seama greșelii unui copist.

Această presupunere este pe deplin justificată. Un indiciu în acest sens îl constituie păstrarea cifrei grecești – δ΄ (=4) – care preceda numele cetății. Ea relevă existența în acel loc, în manuscrisul original, a unui scaun episcopal. Pe temeiul rubricii din *Notitia* 1, atât C. de Boor, cât și J. Darrouzès au conchis că acesta era cel de *Zekedepa*.

Mai greu de explicat este absența celui de la *Durostorum*. În rubricile din *Notitiae* 1-2 și 4, acesta este plasat imediat după mitropolia de *Marcianopolis*, pe poziția a 2-a. În *Notitia* 3 nu apare, însă, nici numele cetății și nici cifra care ar fi trebuit să-l preceadă. În plus, numerotarea consecutivă – 2-5 – a pozițiilor celorlalte episcopii sufragane din rubrică exclude posibilitatea unei greșeli de copist, precum în cazul *Zekedepa*. Pare, așadar, că numele cetății *Durostorum* a lipsit din această rubrică chiar de la momentul redactării *Notitia*-ei 3.

Trei explicații ar putea fi avansate în cazul acestei omisiuni. Una dintre ele a fost propusă deja de S. Olteanu[115]. Din punctul său de vedere, în *Notitia* 3, ar fi expusă o etapă istorică în care, pe teritoriul provinciei civile *Moesia Secunda*, existau două eparhii bisericești distincte. Una dintre ele ar fi avut în frunte mitropolia de *Marcianopolis*, cea de-a doua mitropolia de *Odessos*. În timpul acestei

[111] DARROUZÈS 1981, 1, 32, 444-449, p. 213.
[112] DARROUZÈS 1981, 3, 44, 727-731, p. 244.
[113] DE BOOR 1891, p. 533 (nr. 770).
[114] DARROUZÈS 1981, 3, 44, 730 (și *apparatus* 730), p. 244.
[115] OLTEANU 2007, p. 76-79.

etape istorice, scaunul de *Durostorum* nu se mai afla sub jurisdicția mitropoliei de *Marcianopolis*, ci sub cea a mitropoliei de *Odessos*.

Veridicitatea acestei ipoteze poate fi verificată comparând schemele episcopale expuse în rubrica mitropoliei de *Marcianopolis* și cea a mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3. În cele ce urmează, vor fi expuse în paralel aceste rubrici:

Notitia 3[116] (rubrica mitropoliei de *Marcianopolis*)	*Notitia* 3[117] (rubrica mitropoliei de *Odessos*)
ΜΕ′ ἐπαρχία Αἱμιμόντου β′ α′ Μαρκιανούπολις μητρόπολις (=*45 eparhia Haemimontus II* *1 Marcianopolis mitropolie*)	ΛΖ′ ἐπαρχία Μυσίας α′ α′ Ὀδησσὸς μητρόπολις (=*37 eparhia Moesia I* *1 Odessos mitropolie*)
β′ ὁ Τραμαρίσκων (=*2 cel [episcopul] de Transmarisca*)	β′ ὁ Νόβων (*in apparatu 604: Βόβας)* *(=2 cel de Novae/Boba)*
γ′ ὁ Νόβων (=*3 cel de Novae*)	γ′ ὁ Ἀππιαρίας (=*3 cel de Appiaria*)
δ′ ὁ <Ζεκεδέπων> (=*4 cel de <Zekedepa>)*	δ′ ὁ Δοροστόλου (=*4 cel de Durostorum*)
ε′ ὁ Σκαρί<α>ς (=*5 cel de Scari<a>*)	ε′ὁ Μαρκιανουπόλεως (=*5 cel de Marcianopolis*)
	ς′ ὁ Ἀβρίτου (=*6 cel de Abritus*)
	ζ′ὁ Νικοπόλεως (=*7 cel de Nicopolis*)
	η′ ὁ [Παλαιστήνης] (=*8 cel de Palaistene*)

În acest caz, deosebit de importantă este menționarea scaunului de *Marcianopolis* în ambele rubrici. În cea dintâi, el apare ca mitropolie. Acest statut este certificat de termenul *μητρόπολις* (=mitropolie) care urmează după numele său și de înscrierea lui pe prima poziție din rubrică, în fruntea episcopiilor sufragane. În schimb, în cea de-a două rubrică, scaunul de *Marcianopolis* este înregistrat ca episcopie sufragană, pe poziția a cincea din listă. Statutul de mitropolie este atribuit aici scaunului de *Odessos*, atât prin termenul *μητρόπολις*, cât și prin poziționarea lui pe prima poziție a rubricii.

Se poate observa, apoi, că *Novae* apare în ambele scheme episcopale, atât ca episcopie sufragană a mitropoliei de *Marcianopolis*, cât și a celei de *Odessos*[118].

[116] DARROUZÈS 1981, 3, 44, 727-731, p. 244.

[117] DARROUZÈS 1981, 3, 36, 603-610, p. 241.

[118] În mod nejustificat, OLTEANU 2007, p. 76-77, expunând schema mitropoliei de *Odessos* din *Notitiae* 3, nu a menționat scaunele de *Novae* și *Marcianopolis*. În ediția lui C. BOOR a *Notitia*-ei 3, folosită de S. OLTEANU, aceste episcopii apar la pozițiile 638 și, respectiv, 641, vezi DE BOOR 1891, p. 531. Din cauza acestei eliminări arbitrare, demonstrația lui S. Olteanu este lipsită de orice valoare științifică.

În aceste condiții, devine evident că schemele episcopale expuse în cele două rubrici nu au fost contemporane[119]. Ele au funcționat succesiv, în etape istorice diferite. Ca atare, existența simultană a acestor două eparhii – cea a mitropoliei de *Marcianopolis* și cea a mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3 – este exclusă.

A doua posibilă explicație a absenței scaunului de *Durostorum* ar fi aceea că lista mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitia* 3 reflectă o etapă istorică diferită de cea din *Notitiae* 1-2 și 4, în care scaunul de la *Durostorum* nu (mai) exista.

Și această explicație poate fi ușor verificată. În condițiile în care episcopiile de *Transmarisca* și *Zekedepa*, menționate și în rubrica mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitia* 3, au fost înființate după 527, după cum s-a conchis deja, este evident că și schema episcopală expusă în această rubrică este posterioară acestui an. Ca atare, anul 527 poate fi considerat *terminus post quem* al existenței acestei structuri episcopale. Pe de altă parte, înregistrarea scaunului de *Marcianopolis* ca mitropolie relevă faptul că este vorba de o etapă istorică anterioară anului 536. *Marcianopolis*, o spunem din nou, a pierdut atunci acest statut, preluat de scaunul de *Odessos*. Se ajunge, astfel, și în cazul rubricii mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitia* 3, la aceeași datare ca și în cazul rubricilor din *Notitiae* 1-2 și 4, anume, intervalul 527-536.

Pe de altă parte, această datare exclude posibilitatea ca în *Notitia* 3 să fi fost expusă o etapă istorică în care scaunul de la *Durostorum* nu mai exista. Existența acestei episcopii în intervalul 527-536 este atestată de rubricile mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-2 și 4. În plus, evidențele istorice păstrate relevă faptul că, la acea vreme, *Durostorum* a cunoscut o perioadă de stabilitate[120]. În aceste condiții, este improbabil ca episcopia de *Durostorum* să-și fi încetat existența, fie și numai pentru scurtă vreme, între 527 și 536.

Toate aceste observații conduc la concluzia că absența scaunului de *Durostorum* din rubrica mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitia* 3 este urmarea unui greșeli de cancelarie. Pe de altă parte, după cum s-a arătat deja, numerotarea corectă – 2-5 a pozițiilor episcopiilor sufragane din aceeași rubrică sugerează că nu este vorba de neglijența unui copist – ca în cazul absenței scaunului de *Zekedepa* –, ci de omisiunea celui care a compilat documentul.

În concluzie, schema episcopală a mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitia* 3 este o formă coruptă a celor din *Notitiae* 1-2 și 4. Practic, vechilor omisiuni – *Nicopolis* și *Abritus* – li s-a adăugat încă una – *Durostorum*.

Analiza atentă a cuprinsului *Notitia*-ei 3 poate oferi lămuriri suplimentare și în ceea ce privește motivul omiterii scaunului de *Durostorum* de către compilatorul *Notitia*-ei 3. Ceea ce atrage atenția, de la început, este faptul că cel care a compilat acest document a pus laolaltă două rubrici ale provinciei *Moesia Secunda* care reflectau etape istorice total diferite. Cea a mitropoliei de

[119] Teza contemporaneității celor două eparhii de pe teritoriul *Moesia*-ei *Secunda* din *Notitia* 3, lansată de S. OLTEANU, a fost respinsă, înaintea noastră, de DINCHEV 2013, p. 461-463. Alături de dublurile existente la nivelul celor două rubrici, V. DINCHEV a evidențiat și împărțirea ilogică, din punct de vedere geografic, a centrelor episcopale între cele două eparhii pretins contemporane.

[120] Vezi ANGELOVA & BUCHAROV 2007, p. 63, 68, 72; ATANASOV 2015, p. 514-515, 528.

Marcianopolis a funcționat până în 536, pe când cea a mitropoliei de *Odessos* a funcționat după acest an. În plus, cele două rubrici sunt înregistrate sub denumiri diferite: *Haemimontus II (ἐπαρχία Αἱμιμόντου β')* și, respectiv, *Moesia I (ἐπαρχία Μυσίας α')*[121].

Aceste prime observații conduc la concluzia că cel care a compilat documentul a crezut, în mod greșit, că este vorba de două eparhii diferite, contemporane.

Pe de altă parte, este evident că autorul *Notitia*-ei 3 a intenționat să alcătuiască un catalog al episcopiilor mai bogat decât documentele similare precedente – precum *Notitiae* 1 și 2[122]. Dovadă sunt, în acest sens, includerea în *Notitia* 3, în partea a IV-a (=mitropoliile cu episcopiile sufragane), a unor rubrici noi, precum cele ale mitropoliilor de *Odessos* și *Tomis.* În același timp, se pare că el s-a străduit să elimine dublurile care au apărut în urma acestor adaosuri. Astfel, în *Notitiae* 3, spre deosebire de *Notitiae* 1 și 2, scaunele bisericești de la *Odessos* și *Tomis* nu mai apar în partea a III-a (=lista arhiepiscopiilor autocefale) a documentului. De aici se poate deduce că autorul *Notitia*-ei 3, introducând rubricile mitropoliilor de *Odessos* și *Tomis* în partea a IV-a, a avut grijă să elimine numele acestora din partea a III-a. El a omis, însă, să le introducă numele în partea a II-a a documentului, acolo unde sunt expuse, separat, numele scaunelor mitropolitane.

Comparând, apoi, rubricile mitropoliilor de *Marcianopolis* și *Odessos* din *Notitia* 3, atrage atenția aparenta absență a oricărei dubluri. Astfel, *Transmarisca* și *Zekedepa* apar doar în rubrica mitropoliei de *Marcianopolis*, pe când *Durostorum*, *Abritus*, *Nicopolis* și *Palaistene* doar în rubrica mitropoliei de *Odessos*. În ceea ce privește scaunele de *Novae, Appiaria, Scaria* și *Marcianopolis*, situația lor este înșelătoare. În manuscrisul original al *Notitia*-ei 3, *Novae* este înregistrat în rubrica mitropoliei de *Marcianopolis* sub forma *ὁ Νόβων*, iar în rubrica mitropoliei de *Odessos* sub forma *ὁ Βόβας*. Pare, așadar, foarte probabil, că cel care a compilat acest document, întâlnind în manuscrisele folosite de el o formă coruptă – *ὁ Βόβας* – a numelui *Novae*, a crezut că este vorba de două scaune bisericești diferite. Asemănător este și cazul *Appiaria - Scaria*. După cum s-a văzut deja, raportul dintre ele este neclar și la momentul de față. Și în acest din urmă caz, compilatorul pare a fi crezut că este vorba de două episcopii diferite. Pe prima – *Appiaria* –, a înregistrat-o ca episcopie sufragană a mitropoliei de *Marcianopolis*, iar pe cea de-a doua – *Scaria* –, a mitropoliei de *Odessos*. Înșelătoare este și situația scaunului de *Marcianopolis*. Într-una dintre rubrici, el apare ca mitropolie, în

[121] În condițiile în care funcționarea schemei episcopale expuse în rubricile mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-4 a fost datată în intervalul 527-536, devine evident că denumirea *eparhia Haemimontus II* este urmarea unei greșeli de cancelarie, neavând nicio legătură cu realitățile istorice de la Dunărea de Jos din secolul al VI-lea. O eparhie bisericească cu numele *Haemimontus II* și având ca mitropolie scaunul de *Marcianopolis* nu putea exista înainte de 536 pe teritoriul provinciei civile *Moesia Secunda*. De asemenea, nu putea exista, între 536 și marea invazie slavo-avară, în *Moesia Secunda*, nici o eparhie bisericească cu numele *Moesia I*. Ne propunem să revenim, pe larg, într-un studiu viitor, asupra denumirilor sub care eparhia mitropoliei de *Marcianopolis* și cea de *Odessos* sunt înregistrate în *Notitiae episcopatuum*.

[122] Vezi și POPESCU 1969, p. 407.

cealaltă ca episcopie sufragană. Acest statut diferit poate conduce la concluzia că este vorba de două episcopii omonime, cu statut diferit și situate în eparhii diferite. Confuzia creată compilatorului de scaunul de *Marcianopolis* poate fi sesizată și în partea a II-a a *Notitia*-ei 3. Aici, el i-a înregistrat numele în două rânduri: prima dată, ca pe o altă mitropolie din eparhia *Thracia* – *μβ' ἐπαρχία τῆς αὐτῆς [sc. Θράκης] - ὁ Μαρκιανουπόλεως (=42 eparhia aceleiași [Thracia] – cel de Marcianopolis*)[123]; a doua oară, ca pe mitropolie a eparhiei *Haemimontus* – *με' ἐπαρχία Αἱμιμόντου - ὁ Μαρκιανουπόλεως (=45 eparhia de Haemimontus – cel de Marcianopolis*). Cel mai probabil, compilatorul *Notitia*-ei 3 a preluat aceste informații din documente mai vechi, dar deja alterate, nefiind în măsură să identifice și să corecteze aceste greșeli.

Toate aceste aspecte – existența a două presupuse eparhii contemporane, preocuparea de a elimina repetițiile apărute în urma adaosurilor făcute în textul vechilor *Notitiae*, aparenta absență a dublurilor din cele două rubrici –, conduc la ipoteza că cel care a compilat *Notitia* 3, în încercarea de a pune de acord informațiile din cuprinsul rubricilor mitropoliilor de *Marcianopolis* și *Odessos*, a eliminat în mod conștient numele unora dintre episcopiile înregistrate în acestea. Este posibil ca el să le fi considerat „dubluri" strecurate în izvoarele de care s-a folosit. Ca atare, pentru a „corecta" aceste greșeli, el a eliminat numele episcopiei de *Durostorum* din rubrica mitropoliei de *Marcianopolis* și, posibil, pe cele ale episcopiilor de *Transmarisca* și *Zekedepa* din rubrica mitropoliei de *Odessos*. Aceasta ar putea fi explicația apariției acestor omisiuni în cele două rubrici din *Notitia* 3.

c. Rubrica mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3

Unii cercetători[124] au privit rubrica mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3 ca pe o copie târzie a unui document civil – *Synecdemus* sau un document similar. Potrivit acestui punct de vedere, ea ar reflecta structura civilă, iar nu pe cea bisericească, a provinciei *Moesia Secunda*. Pe temeiul acestui considerent, valoarea acestei rubrici pentru înțelegerea evoluției organizării episcopale din *Moesia Secunda* a fost negată[125].

Însă, chiar dacă această rubrică ar reflecta structura organizării administrative a provinciei, valoarea ei pentru identificarea evoluției organizării bisericești de aici nu este afectată pe fond. După cum s-a arătat deja, legea lui Zenon din 480 a impus organizarea de episcopii în toate așezările cu rang de *πόλις*/*civitas*. Ca atare, dacă se admite că în lista din *Notitia* 3 sunt enumerate

[123] DARROUZÈS 1981, 3, 47, p. 231.

[124] DUCHESNE 1895, p. 380; DARROUZÈS 1981, p. 31; DINTCHEV 1997, p. 68, n. 13; DINCHEV 2003, p. 408, n. 122; DINCHEV 2013, p. 453-454, 461, 463-464, 477; ZUGRAVU 2008, p. 641, n. 14. Pentru opiniile cercetătorilor privitoare la valoarea istorică a *Notitia*-ei 3, vezi și POPESCU 1969, p. 405-408.

[125] Vezi trimiterile de la nota precedentă – 124. La rândul său, MADGEARU 2010, p. 147, a considerat că rubrica *Moesia*-ei (=a mitropoliei de *Odessos*) din *Notitia* 3 este o copie greșită a unei liste episcopale mai vechi, care nu are nicio valoare pentru înțelegerea organizării bisericești din sec. al VI-lea.

așezările civile cu rangul de *πόλις/civitas* din *Moesia Secunda*, trebuie acceptat și faptul că acestea erau și reședințe episcopale.

Etapa istorică oglindită în cuprinsul acestei rubrici a succedat-o pe cea a mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitia* 1-4. Ea poate fi datată, mai larg, în intervalul mai 536 - c. 614. În cazul ei, se disting două mari faze: **1.** cea din intervalul mai 536 - 586/7, în timpul căreia, după cum se va vedea mai jos, numărul scaunelor episcopale pare a fi sporit în mod constant; **2.** cea din intervalul 586/7 - c. 614, când, pe fondul marii invazii slavo-avare, episcopiile sufragane de la Dunărea de Jos au intrat în disoluție.

În aceste condiții, deosebit de importantă pentru lămurirea evoluției schemei episcopale a provinciei *Moesia Secunda* după 536 devine datarea listei arhetip pe temeiul căreia a fost redactată rubrica mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3.

Anul 536 – luna mai – poate fi considerat *terminus post quem* sigur al redactării listei arhetip. La acel moment, scaunul de *Odessos* a preluat rangul de mitropolie plină a eparhiei *Moesia Secunda*, de la cel de *Marcianopolis*. Ca *terminus ante quem* sigur pot fi avansați anii 586/7. După cum s-a arătat deja, în timpul invaziei slavo-avare de la acea vreme, unele dintre cetățile enumerate în rubrica mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3 – *Appiaria*, *Abritus* și, posibil, *Nicopolis*[126] – au fost distruse definitiv. Este de presupus că, în acest context, scaunele episcopale care funcționau în aceste cetăți au intrat, treptat, în disoluție.

La o datare și mai strânsă a listei arhetip se poate ajunge pe temeiul altor informații documentare. Trebuie avut în vedere, în primul rând, că aceste *Notitiae*, în forma lor originală, erau folosite și la reglementarea raporturilor dintre scaunele bisericești din teritoriu – mitropolii și episcopii sufragane – și instituțiile centrale ale Imperiului – Patriarhia ecumenică și Curtea imperială. În această privință, deosebit de important este faptul că actele normative emise sub Iustinian I priveau în mod diferit pe întâistătătorii mitropoliilor și pe cei ai episcopiilor sufragane. Dintr-o lege emisă la 1 martie 528, reiese că autoritățile imperiale îi socoteau pe mitropoliți drept intermediari între patriarhul de la Constantinopol și episcopii sufragani. În două dintre paragrafele acelei legi, împăratul îi solicita patriarhului să aducă la cunoștința tuturor mitropoliților de sub jurisdicția sa prevederile respectivului act normativ, subînțelegându-se, totodată, că mitropoliții, la rândul lor, aveau datoria de a-i informa pe episcopii lor sufragani de noile dispoziții legale[127].

Același tratament diferențiat între mitropoliți și episcopii sufragani apare și în *Novella* 6 (16 martie 535). Prin aceasta au fost reglementate, printre altele, condițiile programării audiențelor la împărat de către ierarhi. În cazul mitropoliților, audiențele se făceau pe temeiul unei scrisori de recomandare obținute din partea patriarhului ecumenic însuși. În cazul episcopilor sufragani,

---

[126] Vezi, mai sus, paragrafele cu n. 69-73 și urm.

[127] *CJC* 2, I.3.42(43).1, 3, (KRÜGER 1884, p. 28-29). Folosirea mitropoliților ca intermediari între Curtea imperială și episcopii sufragani din teritoriu era o practică mai veche. Ea este atestată documentar atât în 430, la convocarea Sinodului al III-lea ecumenic (*Efes*, 431), cât și în 457, la demararea anchetei religioase – *Encyclia* – din timpul împăratului Leon I. Pentru aceste două cazuri, vezi HOLUBEANU 2015-2016, p. 33, 36.

ele se făceau pe temeiul unei scrisori de recomandare din partea mitropolitului eparhiei[128].

De asemenea, atât legea din 1 martie 528, cât și *Novella* 6 impuneau tratarea diferențiată a mitropoliților și a episcopilor sufragani, în cazul încălcării de către vreunul dintre ei a dispozițiilor legale. Pentru corectarea abaterilor mitropoliților, ambele acte normative impuneau intervenția patriarhului însuși. În cazul episcopilor sufragani, ele prevedeau intervenția mitropolitului eparhiei[129].

În cazul eparhiei *Moesia Secunda*, prevederile *Novella*-ei 6 privind programarea audiențelor la împărat de către ierarhi trebuie să fi fost aplicate în cel puțin două rânduri între anii 536 și 538. În această perioadă sunt cunoscute două audiențe la împărat obținute de mitropolitul Martinus de *Odessos*. Ultima dintre ele s-a soldat cu emiterea *Novella*-ei 65 (1 aprilie 538)[130], prin care se îngăduia înstrăinarea bunurilor imobile bisericești în *Moesia Secunda* în vederea obținerii de fonduri pentru răscumpărarea credincioșilor luați captivi de barbari. Pe temeiul rangului său de mitropolit, Martinus trebuie să fi solicitat și să fi obținut din partea patriarhului ecumenic câte o scrisoare de recomandare către împărat, necesară programării la Cancelaria imperială a celor două audiențe.

Toate aceste dispoziții legale diferențiate privitoare la mitropoliți și episcopii sufragani, presupun existența unei liste actualizate a scaunelor episcopale, atât la Patriarhia ecumenică, cât și la Cancelaria Imperială. Pe temeiul ei se puteau aplica în mod corect prevederile legale menționate mai sus.

Pe de altă parte, existența unei *Notitia oficiale* actualizate la cancelaria Patriarhiei de la Constantinopol era impusă și de aplicarea prevederilor can. 28 de la *Chalcedon* (451). Acesta impunea hirotonirea tuturor mitropoliților din cuprinsul diocezelor *Thracia, Pontus* și *Asiana* de către patriarhul ecumenic însuși[131]. În plus, ele erau necesare la stabilirea poziției fiecărui ierarh la sinoade, în cadrul slujbelor religioase săvârșite în sobor și la alte întâlniri protocolare.

Trebuie precizat, pe de altă parte, că, după Sinodul al IV-lea ecumenic, numărul scaunelor mitropolitane din cadrul Patriarhiei de la Constantinol a sporit semnificativ. Alături de mitropoliile pline ale celor trei dioceze menționate mai sus – *Thracia, Pontus și Asiana* –, trecute prin can. 28 (*Chalcedon*, 451) în subordinea Patriarhiei de Constantinopol, tot de atunci, pe temeiul can. 12, au apărut și mitropoliile titulare[132]. Ca și mitropoliții plini, pe temeiul amintitului can. 28, și întâistătătorii acestora erau hirotoniți tot la Patriarhia ecumenică. În plus, numărul acestora a crescut permanent în a doua jumătatea a secolului al V-lea și de-a lungul secolului al VI-lea. Ca atare, în timp, nevoia alcătuirii unor liste episcopale oficiale – *Notitiae episcopatuum* –, în care să fie menționate centrele mitropolitane și episcopiile sufragane, trebuie să fi devenit o necesitate atât la

[128] *CJC* 3, *Nov.* 6, c. 3, (SCHÖLL 1912, 41.22-42.9).

[129] *CJC* 2, I.3.42 (43).2, (KRÜGER 1884, p. 28-29); *CJC* 3, *Nov.* 6, c. 2, (SCHÖLL 1912, 40.6-41.21).

[130] *CJC* 3, *Nov.* 65, (SCHÖLL 1912, p. 339).

[131] *COD*, p. 100 (=FLOCA 1993, p. 93).

[132] *COD*, p. 93 (=FLOCA 1993, p. 85). Pentru apariția mitropoliilor titulare, viitoarele arhiepiscopii autocefale din cadrul Patriarhiei de Constantinopol, vezi CHRYSOS 1969, p. 263-286.

Patriarhia de Constantinopol, cât și la cancelaria Imperială[133]. De asemenea, actualizarea lor, mai ales atunci când era vorba de schimbarea centrului mitropolitan al unei eparhii sau de apariția unor noi mitropolii titulare, trebuie să fi fost un proces foarte rapid. Altfel, orice întârziere, mai ales în ceea ce privește actualizarea listei mitropoliilor, ar fi putut afecta atât buna comunicare între instituțiile centrale și cele locale, cât și aplicarea corectă a prevederilor canoanelor bisericești și a legilor civile.

Referitor la cazul concret al provinciei *Moesia Secunda*, nu este exclus ca modificările efectuate în reorganizarea structurilor bisericești din regiunile de la vestul și nordul Mării Negre, petrecute în luna mai a anului 536, să fi fost menționate inițial într-un act legislativ emis de împărat. Un argument în acest sens sunt anumite *Novellae*, prin care s-a dispus reorganizarea administrativă a altor provincii civile. În cuprinsul acestor documente, în unele paragrafe, există precizări clare referitoare la efectele schimbărilor petrecute în planul organizării civile asupra structurilor bisericești locale[134]. În cazul teritoriilor de la vestul și nordul Mării Negre, este posibil ca precizări de acest fel să fi fost expuse în *novella* prin care a fost creată *quaestura exercitus*. Însă, acest din urmă document nu s-a păstrat[135].

În lumina celor de mai sus, pare plauzibilă ipoteza potrivit căreia prima *Notitia* oficială în care erau expuse modificările petrecute în organizarea bisericească din teritoriile de la nordul și vestul Mării Negre din luna mai a anului 536 a fost redactată la scurtă vreme după acest eveniment. Trebuie avut în vedere că era vorba de o reorganizare regională majoră a structurilor bisericești. Pe de o parte, sediul mitropolitan în *Moesia Secunda* a fost mutat de la *Marcianopolis* la *Odessos*. Pe de altă parte, scaunul de la *Bospor* (anticul *Pantikapaion*, azi Kerch, Pen. Crimeea) a fost ridicat la statutul de mitropolie (probabil titulară)[136]. Este posibil ca tot atunci să fi dobândit rangul de mitropolie

---

[133] Pentru scopul practic al listelor episcopale (*Notitiae*), vezi și POPESCU 1969, p. 412.

[134] Vezi *Novella* 28, *CJC* 3, (SCHÖLL 1912, p. 212-218), prin care provinciile civile *Helenopontus* și *Pontus Polemoniacus* au fost unite. În paragraful 2 al acestei *Novella* – *CJC* 3, (SCHÖLL 1912, 213.31-214.6) –, se precizează că organizarea bisericească de pe teritoriul fostelor provincii civile *Helenopontus* și *Pontus Polemoniacus* va rămâne neschimbată. Precizări referitoare la organizarea bisericească există și în *Novella* 29, prin care s-a dispus reorganizarea administrativă a provinciilor *Paphlagonia* și *Honorias*, vezi *CJC* 3, (SCHÖLL 1912, p. 218-223, în special 219.33/32-220.4).

[135] Pentru *quaestura exercitus*, vezi TORBATOV 1997, 3, p. 78-87. În ediția critică a *Codex Juris Civilis*, în paragraful *Novella*-ei 41 este reprodus, cu mici modificări, textul *Novella*-ei 50 (18 august 537). În textul acesteia se face referire la un document anterior prin care s-a făcut asocierea celor cinci provincii (*Caria*, *Cyprus*, *Cyclades*, *Moesia Secunda* și *Scythia*): *ἴσμεν πρώην θείαν πεποιημένοι διάταξιν, καθ᾽ἣν τῇ σῇ ἐνδοξότητι παραδεδώκαμεν τὰς πέντε ταύτας ἐπαρχίας…/scimus nos nuper sacram constitutionem fecisse, secundum quam tuae gloriae quinque provincias tradidimus hasce…* (= *Știm că de curând am emis o dispoziție pe măsura faimei tale, prin care ți-am încredințat* [=*lui Bonus, primul conducător al quaesturii exercitus,* n.n.] *aceste cinci provincii…*, trad. n.), *CJC* 3, *Nov.* 41, (SCHÖLL 1912, 262.10-11/36-37); *Nov.* 50, (SCHÖLL 1912, 293.18-20).

[136] Vezi HOLUBEANU 2015-2016, p. 51-52.

titulară și episcopia de *Cherson* (azi Sevastopol, Pen. Crimeea)[137]. Nu în ultimul rând, mitropolia de *Tomis* a căpătat cu totul alte scaune sufragane – noile episcopii înființate în așezările cu rang de *πόλις/civitas* din provincia civilă *Scythia*[138]. Toate aceste prefaceri importante sprijină ipoteza redactării noii *Notitia* chiar în anul 536.

Această datare – în 536 – a listei arhetip este sprijinită, indirect, și de conținutul rubricii mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3. Avem în vedere faptul că, față de lista precedentă, în care fusese expusă rubrica mitropoliei de *Marcianopolis* din etapa istorică imediat anterioară, în cuprinsul celei de *Odessos* apare un singur scaun bisericesc nou – *Palaistene*. Aceasta, în condițiile în care, după cum se va vedea în subcapitolele următoare, pe teritoriul *Moesia*-ei *Secunda*, de-a lungul secolului al VI-lea, au fost organizate și alte scaune bisericești.

Ca atare, pe temeiul celor de mai sus, cu rezervele de rigoare, se poate conchide că lista arhetip care a servit drept izvor la redactarea rubricii mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3 a fost alcătuită la scurtă vreme după reorganizarea structurilor bisericești din teritoriile de la vestul și nordul Mării Negre petrecută în luna mai a anului 536. Pare puțin probabil ca ea să fi fost redactată după anul 536. La acea vreme, patriarh al Constantinopolului era Menas (536-552).

În aceste condiții, se poate aprecia că structura expusă în cuprinsul rubricii mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3 reflectă, într-o formă alterată, organizarea bisericească de pe teritoriul *Moesia*-ei *Secunda* din anul 536. Din ea lipsesc scaunele de la *Transmarisca* și *Zikidepa*, omise, probabil, în urma unei greșeli a compilatorului. Ea atestă, în schimb, apariția unui nou scaun bisericesc în provincia dunăreană – *Palaistene*.

Pe temeiul tuturor celor expuse mai sus, structura episcopală a eparhiei *Moesia Secunda* din anul 536 poate fi reconstituită, ca ipoteză, în următoarea formă:

mai 536 p.Chr.	
mitropolie plină:	*Odessos*
episcopii sufragane:	*Novae* *Appiaria* *Transmarisca* *Durostorum* *Marcianopolis* *Scaria (?)* *Abritus* *Zekedepa* *Nicopolis* *Palaistene*

[137] În *Notitiae episcopatuum* –DARROUZÈS 1981, 1, 62, p. 206; 2, 66, p. 218; 3, 82, p. 232; 4, 63, p. 250; 5, 67, p. 266; 7, 72, p. 273; 8, 86, p. 293 – scaunul de *Cherson* este înregistrat întotdeauna ca arhiepiscopie autocefală. Este vorba de un rang dobândit, în mod cert, după 8 august 449, când *Cherson*-ul încă este atestat cu statutul de episcopie sufragană, vezi HOLUBEANU 2015-2016, p. 51.

[138] Această nouă structură internă a eparhiei bisericești *Scythia* este expusă în *Notitia* 3, DARROUZÈS 1981, 3, 40, 642-656, p. 242.

d. Episcopia de *Palaistene*

După cum s-a putut observa, în rubrica mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3, apare numele unui nou scaun bisericesc – *Palaistene (Παλαιστήνη).* În această formă, numele acestei cetăți nu apare în niciun alt document.

J. Darrouzès a privit acest nume ca pe o greșeală strecurată în document. Din punctul său de vedere ar fi fost vorba fie de o cetate și o episcopie inexistente, fie de un nume deformat. Pe temeiul acestor considerații, el a recomandat eliminarea lui din listă[139].

Alți cercetători[140] au propus identificarea acestei cetăți cu *Palastolon (Παλάστολον)*/*Palatiolum (Παλατίολον)* (azi Baykal, reg. Pleven, Bulgaria).

Datarea listei arhetip a rubricii mitropoliei de *Odessos* în 536, exclude, însă, această din urmă identificare. *Palastolon*/*Palatiolum* era situat pe teritoriul provinciei *Dacia Ripensis* din dioceza *Dacia*, în timp ce *Palaistene (Παλαιστήνη)* apare în *Notitiae episcopatuum* ca un oraș și un sediu episcopal din *Moesia Secunda*, în dioceza *Thracia*[141]. La acea vreme – 536 –, dioceza *Dacia* nu se afla sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol. Ca atare, înregistrarea scaunului de *Palastolon* / *Palatiolum* în rubrica mitropoliei de *Odessos* din lista arhetip de la 536 de către oficialii Cancelariei patriarhale este exclusă.

La prima vedere, ordinea menționării scaunelor episcopale în această rubrică ar pleda în favoarea localizării acestei cetăți în interiorul provinciei *Moesia Secunda*, la vest de *Nicopolis*, spre granița cu *Dacia Ripensis*. Avem în vedere faptul că la aranjarea episcopiilor sufragane pare a fi fost respectat criteriul geografic. Mai întâi au fost menționate episcopiile cetăților dunărene, din amonte în aval – *Novae, Appiaria, Durostorum* –, apoi cele din interiorul provinciei, de la est la vest – *Marcianopolis, Abritus, Nicopolis*. În aceste condiții, poziționarea în listă a episcopiei de *Palaistene* lasă impresia că ar fi vorba de o cetate situată în interiorul provinciei, iar nu pe malul Dunării, la vest de *Nicopolis*.

O așezare cu acest nume în acea parte a *Moesia*-ei *Secunda* nu este cunoscută. În acest caz, *Palaistene* ar putea fi numele nou al unei așezări mai vechi renovate sub Iustinian sau numele unei așezări cu totul noi, construite sub acest împărat. Aceste ipoteze sunt contrazise, însă, de nemenționarea numelui ei în *De aedificiis*.

Pe de altă parte, dintre așezările menționate de Procopius în *Moesia Secunda*, ca formă, numele *Palaistene (Παλαιστήνη)* se apropie cel mai mult, de *Palmatis* / *Palmatae (Πάλματις).* Despre aceasta, istoricul bizantin a afirmat că, sub Iustinian I, „a fost făcută mai mare și mai întinsă, … [fiind] situată într-un loc strâmt, deși nu lângă malul fluviului”[142].

---

[139] DARROUZÈS 1981, p. 31, 241 (*apparatus* 610).

[140] KONIDARES 1934, p. 100; TĂPKOVA-ZAIMOVA 1960, p. 194, cu n. 2; BESHEVLIEV 1962, p. 5; OLTEANU 2007, p. 77, 79, cu n. 45; MADGEARU 2010, p. 147. La rândul său, ATANASOV 2011, p. 308, și ATANASSOV 2012, p. 363, a folosit pentru *Palaistene* și forma *Palastolon*/*Паласталон*, dar fără alte precizări.

[141] Vezi HONIGMANN 1939, p. 20; PROCOPIUS, IV.6.34 (HAURY & WIRTH 2001, 130.20-23 = *FHDR* II, p. 466-467). Înaintea noastră, DINCHEV 2013, p. 462-463, a respins identificarea *Palaistene* = *Palastolon*/*Palatiolum*, pe temeiul localizării acestei cetăți de către Procopius. Pentru *Palastolon*/*Palatiolum* din *Dacia Ripensis*, vezi TORBATOV 2015, p. 15-36.

[142] PROCOPIUS, IV.7.12, (HAURY & WIRTH 2001, 132.16-18 = *FHDR* II, p. 468-470).

S. Torbatov a identificat *Palmatis*/*Palmatae* cu așezarea fortificată de lângă *Onogur* (reg. Dobrici, în Bulgaria)[143], în partea de nord-est a *Moesia*-ei *Secunda*, la granița cu *Scythia*. Observațiile de suprafață și materialul arheologic descoperit aici în trecut au confirmat afirmațiile lui Procopius. În perioada timpurie bizantină, suprafața fortificată a acestei așezări a fost extinsă până la aproximativ 15 ha, depășind dublul celei anterioare. Se consideră că, la acea vreme, ea era cea mai întinsă și mai monumentală așezare fortificată din zona centrală a Dobrogei, în teritoriul de la vest și sud de *Zaldapa (Scythia).*

Rangul civil al cetății *Palmatae* în timpul lui Iustinian I nu este cunoscut. Procopius nu a categorisit în niciun fel această așezare. S. Torbatov nu a exclus, însă, posibilitatea ca, în urma lucrărilor de renovare și extindere din timpul acestui împărat, *Palmatae* să fi fost ridicată la rangul de *civitas*[144].

Deosebit de important pentru tema de față este faptul că la *Palmatae*-Onogur au fost identificate ruinele unei bazilici de dimensiuni impresionante – 55 m x 30 m. În urma recentelor săpături arheologice – 2016 –[145], s-a descoperit că edificiul a avut și *synthronon*. Ca atare, existența aici a unui centru episcopal pare posibilă. Dacă la *Palmatae*-Onogur va fi descoperit și un baptisteriu – preconizat de K. Popkonstantinov, conducătorul cercetărilor arheologice de aici –, atunci va deveni evident că *Palmatis*-Onogur a fost una dintre noile episcopii ale *Moesia*-ei *Secunda*, înființate, cel mai probabil, în timpul domniei lui Iustinian I.

Pe de altă parte, dacă identificarea *Palaistene* = *Palmatae*-Onogur este corectă, atunci singura explicație a plasării acestei episcopii pe ultima poziție din rubrica mitropoliei de *Odessos* ar fi aceea că la redactarea acesteia au fost respectate două principii, iar nu unul singur. Pe de o parte, vechile centre episcopale au fost ordonate în listă după criteriul geografic. În schimb, în cazul episcopiei de la *Palmatae*, a fost aplicat criteriul cronologic. Mai precis, fiind o episcopie nouă, înființată de curând, s-a preferat înregistrarea ei la finalul listei, în urma tuturor celorlalte centre episcopale cu tradiție.

În ceea ce privește momentul înființării scaunului de *Palaistene*, el trebuie plasat după redactarea listei arhetip din timpul patriarhului Epiphanius al Constantinopolului – cea care a servit drept izvor la redactarea rubricii mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-4. Argument în acest sens este nemenționarea acestui scaun în această din urmă rubrică. Ca *terminus ante quem* sigur al înființării ei poate fi considerat anul 536. În acel an, ea a fost înregistrată în lista arhetip care a servit ulterior drept izvor la redactarea rubricii mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3. Probabil, înființarea episcopiei de *Palaistene* s-a petrecut în partea a doua sau chiar spre sfârșitul intervalului 527-536.

[143] TORBATOV 2000a, p. 58-62; TORBATOV 2000b, p. 68-69.

[144] TORBATOV 2000b, p. 69.

[145] BOBCHEVA 1974, p. 52; TORBATOV 2000a, p. 62. Pentru descoperiri arheologice recente de la *Palmatae*, vezi http://archaeologyinbulgaria.com/2016/07/16/archaeologist-discovers-large-early-christian-basilica-with-unusually-tall-synthronon-in-palmatis-fortress-in-northeast-bulgaria/. (23.11.2016).

Noi episcopii în *Moesia Secunda* (sec. al VI-lea p.Chr.)

a. *Sucidava*-Izvoarele, *Theodoropolis* și Capul Sveti Atanas

În secolul al VI-lea p.Chr, pe teritoriul *Moesia*-ei *Secunda* au fost înființate și alte centre episcopale. Existența unora dintre ele este certă, a altora, posibilă. Niciunul dintre acestea nu este menționat, însă, în *Notitiae episcopatuum*. Absența lor din listele episcopale își poate găsi explicația în faptul că ele au fost organizate după momentul redactării *Notitia*-ei din timpul patriarhului Menas – c. 536. De altfel, informațiile privitoare la provincia *Moesia Secunda* păstrate în *Notitiae episcopatuum* derivă doar din trei liste arhetip: **1.** cea redactată în intervalul 527-536, în timpul patriarhului Epiphanius; **2.** cea din anul 536, în timpul patriarhului Menas; **3.** cea redactată în timpul patriarhului Sergius I (610-638)[146], posibil în jurul anului 614. Informații privitoare la organizarea bisericească din *Moesia Secunda* în perioada post 536 - ante c. 614 nu sunt expuse, însă, în niciuna dintre *Notitiae* păstrate.

În aceste condiții, anul 536 poate fi considerat *terminus post quem* al înființării noilor centre episcopale. Ca posibil *terminus ante quem* al organizării lor pot fi avansați anii 586/7, momentul declanșării marii invazii slavo-avare.

Două dintre episcopiile presupuse au fost *Sucidava*-Izvoarele și *Theodoropolis*. Descoperirile arheologice de la Izvoarele – bazilica și setul euharistic – susțin posibilitatea existenței acolo a unui scaun episcopal. Rămâne de văzut dacă, în viitor, acolo vor apărea elemente suplimentare – baptisteriu, reședință episcopală sau *synthronon* – care să întărească această ipoteză. La momentul de față, doar informațiile oferite de Procopius vin în sprijinul ipotezei organizării la *Sucidava*-Izvoarele a unei episcopii. După cum s-a arătat deja, istoricul bizantin a menționat această așezare ca *ὀχύρωμα*. Folosirea acestui termen – ca și în cazul *Durostorum* și *Transmarisca* – poate fi interpretată drept dovadă a statutului civil și, implicit, bisericesc important pe care așezarea îl avea la acea vreme. În acest caz, ar fi vorba de un scaun episcopal înființat în timpul domniei lui Iustinian I, între 536 și 560/1, data redactării *De aedificiis*.

Este posibil ca un scaun episcopal să fi fost organizat în timpul domniei lui Iustinian I și la *Theodoropolis*. După cum s-a precizat deja, aceasta este singura așezare din *Moesia Secunda* căreia Procopius i-a atribuit statutul de *πόλις*/*civitas*.

Până la momentul de față, ruinele acestui oraș nu au fost identificate[147]. Procopius[148] l-a plasat pe malul drept al Dunării, între *Quintodemus*/*Κυντόδεμος* = *Dimum* (Belene, reg. Pleven, Bulgaria) și Iatrus (Krivina, reg. Ruse, Bulgaria). Theophylact Simocatta[149], care l-a menționat sub forma *ἡ Θεοδώρου πόλις*, l-a plasat între *Novae* (Svishtov, reg. Veliko Tărnovo, Bulgaria) și [Se]curisca

[146] Pentru această a treia listă arhetip, care a servit drept izvor la redactarea *Notitiae*-ei *episcopatuum* păstrate, vezi, mai jos, și subcapitolele *Reorganizarea structurii episcopale a provinciei Moesia Secunda (începutul sec. VII p.Chr.)* și *Câteva observații privind Notitiae episcopatuum*.

[147] Pentru localizarea cetății *Theodoropolis*, vezi VELKOV 1959, p. 87 (=VELKOV 1977, p. 102-103); BEŠEVLIEV 1970, p. 86, 123; MIHĂESCU 1985, p. 137, n. 7; SCHREINER 1986, p. 27 (harta), 28; LITAVRIN 1995, p. 46 (harta), 58 (n. 112); IVANOV 2012, p. VIII-IX (harta).

[148] PROCOPIUS, IV.7.5-6, (HAURY & WIRTH 2001, 131.19-24 = *FHDR* II, p. 468-469).

[149] THEOPH.SIM., VII.2.19 (DE BOOR 1887, 249.17-20).

(Zmijskata kanara, lângă Dragash voyvoda, reg. Pleven, Bulgaria)[150]. Dacă aceste informații sunt corecte, atunci *Theodoropolis* se afla situat în sectorul dunărean dintre localitățile actuale Belene și Svishtov.

În lucrarea sa – *De aedificiis* –, Procopius a precizat că această cetate nu exista mai înainte, fiind creația lui Iustinian I[151]. Atenția deosebită acordată acestui nou oraș de către împărat se poate deduce și din faptul că el a fost denumit după numele împărătesei Theodora[152].

Indiferent de suprafața acestei cetăți, rangul său de *πόλις*/*civitas*, atestat atât de Procopius, cât și de Theophylact Simocatta – *ἡ Θεοδώρου πόλις* –, constituie un argument puternic în favoarea existenței aici a unui centru episcopal. Ca și în cazul *Sucidava*-Izvoarele, el trebuie să fi fost înființat între 536 și 560/1. Rămâne, totuși, ca ipoteza existenței aici a unui centru episcopal să fie confirmată la nivel arheologic.

O altă episcopie, atestată arheologic, a existat în așezarea fortificată de la Capul Sveti Atanas (lângă Byala/Bjala, reg. Varna, Bulgaria)[153] – puțin peste 3,5 ha. În zona protejată a fost descoperit un complex religios – bazilică, două baptisterii, reședința preotului (ulterior a episcopului) – ale cărui începuturi au fost datate la sfârșitul sec. al IV-lea sau, mai probabil, la începutul secolului al V-lea. Ceea ce interesează în mod deosebit în cazul studiului de față este faptul că, deși bazilica era prevăzută cu baptisteriu încă de la momentul construirii sale, înființarea episcopiei de aici a fost datată de cercetători în ultima fază de existență a complexului – sec. al VI-lea[154]. În acord cu concluziile studiului de față, organizarea ei trebuie să fi avut loc între 536 și 586/7. Până la acel moment, baptisteriul cetății a fost folosit, cel mai probabil, de episcopul sub jurisdicția căruia se afla această așezare.

b. Episcopia de *Asemus*

Un alt nou centru episcopal din *Moesia Secunda* a fost cel de la *Anasamus*/*Asemus* (Osămsko kale, Cherkovitsa, reg. Pleven, în Bulgaria)[155]. Informații despre acesta a oferit Theophilact Simocatta. Descriind campania militară a generalului Petru, fratele împăratului Mauriciu (582-602), din anul 594, îndreptată împotriva avarilor, istoricul bizantin a relatat unele evenimente petrecute la *Asemus*[156]. Aceasta era o cetate – puțin peste 1,15 ha – situată pe Dunăre, în partea de nord-vest a provinciei *Moesia Secunda*, lângă gura de vărsare

---

[150] Pentru localizarea cetății *Securisca*, vezi BEKOV 2013, p. 31-44.

[151] PROCOPIUS, IV.7.5, (HAURY & WIRTH 2001, 131.20 = *FHDR* II, p. 468-469): *πόλιν ἐδείματο οὐ πρότερον οὖσαν* (=*a construit un oraș care nu exista mai înainte*, trad.n).

[152] PROCOPIUS, IV.7.5, (HAURY & WIRTH 2001, 131.20-21 = *FHDR* II, p. 468-469): *ἥνπερ ὁμωνύμως τῇ βασιλίδι Θεοδωρόπολιν ἐπωνόμασεν* (=*pe care [oraș] l-a numit Theodoropolis, după numele împărătesei*).

[153] YOTOV & MINČEV 2013, p. 59–77; BIERNACKI, YOTOV & MINČEV 2015, p. 417-435 (cu bibliografie).

[154] YOTOV & MINČEV 2013, p. 68, 73-74; BIERNACKI, YOTOV & MINČEV 2015, p. 419.

[155] Pentru *Anasamus*/*Asemus*, vezi TORBATOV 2016, p. 21-79.

[156] THEOPH.SIM., VII.3.1-10 (DE BOOR 1887, 249.20-251.8 = TEOFILACT, p. 137-138).

a râului Osam. Din terminologia folosită de istoricul bizantin în cazul ei – *πόλις*[157], *ἄστυ*[158], *πόλισμα*[159], *πολίχνη*[160] –, reiese că, la acea vreme, așezarea avea statutul de oraș – *πόλις*/*civitas*[161]. Această interpretare este întărită și de precizarea lui Theophylact Simocatta potrivit căreia împăratul Iustin le acordase locuitorilor de aici, prin lege (*νόμος*), dreptul de a avea propria garnizoană militară[162]. S. Torbatov[163] a văzut în aceasta o *lex civitatis*. Ar fi vorba, așadar, de un document oficial prin care așezarea fusese ridicată la statutul de *πόλις*/*civitas*[164].

În cazul studiului de față, în mod deosebit, interesează faptul că Theophylact Simocatta, relatând evenimentele din 594, amintește existența la *Asemus* a unui episcop[165]. Despre momentul înființării scaunului său bisericesc, istoricul bizantin nu precizează nimic. Având în vedere, însă, prevederile legii lui Zenon din 480, organizarea lui poate fi pusă pe seama ridicării acestei așezări la statutul de *πόλις*/*civitas*, în timpul împăratului Iustin.

În aceste condiții, deosebit de importantă devine identificarea acestui împărat. Aceasta, pentru că Theophylact Simocatta nu precizează despre care Iustin este vorba – Iustin I (518-527) sau Iustin II (565-578). Părerile istoricilor asupra acestui subiect sunt împărțite. După unii[166], ar fi vorba de Iustin I, după

---

[157] THEOPH.SIM., VII.3.1 (DE BOOR 1887, 249.20); VII.3.2 (de două ori) (DE BOOR 1887, 249.26); VII.3.3 (DE BOOR 1887, 249.28); VII.3.3 (DE BOOR 1887, 250.1); VII.3.4 (DE BOOR 1887, 250.3); VII.3.4 (DE BOOR 1887, 250.4); VII.3.4 (DE BOOR 1887, 250.6); VII.3.4 (DE BOOR 1887, 250.7); VII.3.5 (de două ori) (DE BOOR 1887, 250.11); VII.3.8 (DE BOOR 1887, 250.28); VII.3.9 (DE BOOR 1887, 250.29); VII.3.9 (DE BOOR 1887, 251.2); VII.3.10 (DE BOOR 1887, 251.5); VII.3.10 (DE BOOR 1887, 251.8).

[158] THEOPH.SIM., VII.3.1 (DE BOOR 1887, 249.21); VII.3.1 (DE BOOR 1887, 249.22); VII.3.1 (DE BOOR 1887, 249.23).

[159] THEOPH.SIM., VII.3.2 (DE BOOR 1887, 249.24); VII.3.10 (DE BOOR 1887, 251.7).

[160] THEOPH.SIM., VII.3.5 (DE BOOR 1887, 250.9).

[161] În schimb, atunci când a descris campania armatei bizantine din anul 602, THEOPH.SIM., VIII.6.7 (DE BOOR 1887, 294.22-23), a categorisit *Asemus* drept *φρούριον*. Cercetătorul bulgar TORBATOV 2016, p. 28, a presupus că, în acest din urmă caz, Theophylact Simocatta s-a folosit de un document diferit de cel privitor la evenimentele din 594. Din punctul său de vedere, noul termen – *φρούριον* – nu ar reflecta, însă, nici decăderea și nici depopularea acestei așezări, care ar fi avut loc între cele două campanii militare.

[162] THEOPH.SIM., VII.3.4 (DE BOOR 1887, 250.5-8).

[163] TORBATOV 2016, p. 28.

[164] Rangul de *πόλις*/*civitas* de la acea vreme al cetății *Asemus* este acceptat și de SCHREINER 1986, p. 29.

[165] THEOPH.SIM., VII.3.6 (DE BOOR 1887, 250.12-14); VII.3.8 (DE BOOR 1887, 250.27-28). Existența unei episcopii la *Asemus* a fost acceptată de MUTAFČIEV 1932, p. 122-123, 126-127; BRĂTIANU 1936, p. 60-61; BURY 1958, 2, p. 133; VELKOV 1959, p. 221 (=VELKOV 1977, p. 247); DAGRON 1977, p. 21; MIHĂESCU 1985, p. 195; SCHREINER 1986, p. 29; SCHREINER 1987, p. 52; TORBATOV 2016, p. 28, cu n. 22. În schimb, WHITBY & WHITBY 1986, p. 183, n. 14, și MADGEARU 2010, p. 148, au considerat că *Asemus* nu a fost niciodată centru episcopal. Din punctul lor de vedere, episcopul menționat de Symocatta se refugiase aici dintr-o altă cetate, reședință episcopală, care fusese distrusă de barbari.

[166] SCHREINER 1986, p. 29, n. 26; LITAVRIN 1995, p. 58; TORBATOV 2016, p. 27-28. S. Torbatov nu a exclus nici posibilitatea ca *Asemus* să fi dobândit rangul de *πόλις*/*civitas* mai târziu. Într-un astfel de caz, ar fi vorba de Iustin II.

alții[167], de Iustin II. Alți cercetători au considerat că oricare dintre aceste identificări este posibilă[168], sau au evitat să se pronunțe[169].

În sprijinul identificării sale cu Iustin II nu a fost avansat niciun argument viabil[170]. În schimb, în sprijinul identificării cu Iustin I, au fost aduse două argumente. Primul dintre ele se întemeiază pe o observație a lui G. Litavrin[171]. Potrivit acestuia, Theophylact Simocatta, de fiecare dată când a pomenit numele lui Iustin II, a folosit și epitetul *cel tânăr* (*ὁ νεώτερος*, *ὁ νέος*). În pasajul în care a descris evenimentele de la *Asemus*, istoricul bizantin nu l-a folosit, însă. Pe temeiul acestei observații, G. Litavrin, urmat și de S. Torbatov[172], a conchis că în acel pasaj este vorba de împăratul Iustin I.

Pentru a argumenta afirmațiile sale, G. Litavrin a menționat cinci locuri – III.5.4; 9.3; 11.3; 8.10[173]; VI.10.9 – din lucrarea lui Theophylact Simocatta în care acesta ar fi folosit apelativul cel tânăr pentru împăratul Iustin II. Din cele cinci trimiteri, doar patru – III.5.4; 9.3; 18.10 (trimiterea corectă); VI.10.9 – confirmă afirmațiile cercetătorului rus. În acestea, Simocatta a folosit, într-adevăr, apelativul *ὁ νεώτερος*[174] sau *ὁ νέος*[175]. În schimb, una dintre trimiteri – III.11.3 –, contrazice afirmațiile sale. Aici numele împăratului – *ὁ αὐτοκράτωρ … Ἰουστῖνος*[176] – este menționat exact ca în paragraful privitor la cetatea *Asemus*[177].

În fapt, în cuprinsul lucrării sale, Theophylact Simocatta a pomenit numele împăratului Iustin II în zece locuri. În cinci dintre cazuri, el a folosit apelativul *ὁ νεώτερος*[178] sau *ὁ νέος*[179]. În alte patru locuri, istoricul bizantin a pomenit doar

[167] MUTAFČIEV 1932, p. 127, cu n. 2; BRĂTIANU 1936, p. 58, 60, 65; MIHĂESCU 1985, p. 137, n. 8.

[168] WHITBY & WHITBY 1986, p. 182, n. 13.

[169] BURY 1958, 2, p. 133; POHL 1988, p. 142.

[170] În fapt, dintre cercetătorii care au susținut această identificare, doar P. Mutafčiev și-a argumentat punctul de vedere. El a susținut că emiterea acelei legi pe seama cetății *Asemus* avusese loc cu *douăzeci de ani mai înainte*: „Dans le contexte il est expressement dit qu'il s'agissait d'un *privilège spécial*, qui avait été accordé deux décades plus tôt". Într-un astfel de caz, ar fi vorba de anul 575, în timpul domniei lui Iustin II. Exprimarea cercetătorului bulgar lasă impresia că acest interval de timp – *douăzeci de ani* – ar fi fost menționat de Theophylact Simocatta însuși. În ediția critică a lucrării lui Simocatta, folosită și de P. Mutafčiev, nu apare, însă, nicio mențiune de acest fel. Ca atare, argumentul adus de cercetătorul bulgar în sprijinul identificării sale este lipsit de valoare.

[171] LITAVRIN 1995, p. 58.

[172] TORBATOV 2016, p. 28.

[173] Această trimitere – III.8.10 – este greșită, cea corectă fiind III.18.10. Probabil, este vorba de o greșeală de tipar, care nu afectează, pe fond, demonstrația cercetătorului rus.

[174] THEOPH.SIM., III.5.4 (DE BOOR 1887, 117.26-27); III.18.10 (DE BOOR 1887, 148.19); VI.10.9 (DE BOOR 1887, 240.18).

[175] THEOPH.SIM., III.9.3 (DE BOOR 1887, 128.11).

[176] THEOPH.SIM., III.11.3 (DE BOOR 1887, 132.6).

[177] THEOPH.SIM., VII.3.4 (DE BOOR 1887, 250.6): *Ἰουστίνου τοῦ αὐτοκράτορος*.

[178] THEOPH.SIM., III.5.4 (DE BOOR 1887, 117.26-27); III.9.1 (DE BOOR 1887, 128.3); III.18.10 (DE BOOR 1887, 148.19).

[179] THEOPH.SIM., III.9.3 (DE BOOR 1887, 128.11); III.9.4 (DE BOOR 1887, 128.13).

titlul imperial – *αὐτοκράτωρ*[180] sau *βασιλεύς*[181]. Într-un alt loc, el a folosit atât apelativul *ὸ νεώτερος*, cât și titlul imperial *αὐτοκράτωρ*[182].

Forma folosită în pasajul cu cetatea *Asemus* – *Ἰουστῖνος ὁ αὐτοκράτωρ* – este identică cu cele de la III.10.4 și III.11.3 și apropiată de cele de la III.10.1, III.16.3 și VI.10.9. Ca atare, omiterea apelativului *ὸ νεώτερος/ὁ νέος* nu exclude identificarea acestui împărat cu Iustin II.

Pe de altă parte, trebuie precizat că, în cuprinsul lucrării sale, Theophylact Simocatta nu a pomenit niciodată numele împăratului Iustin I. În plus, până la paragraful cetății Asemus, el pomenise în zece rânduri numele lui Iustin II. În aceste condiții, dacă el l-ar fi avut în vedere pe Iustin I, ar fi fost de așteptat ca Simocatta să-și fi atenționat cititorii asupra faptului că cel în cauză nu trebuie confundat cu împăratul omonim pe care îl pomenise deja, în mod repetat. Atenționarea ar fi putut să o facă fie prin folosirea unui alt apelativ, precum cel Mare (*Ἰουστῖνος ὁ μέγας*[183]), fie prin unele explicații suplimentare.

Ca atare, modul în care Theophylact Simocatta l-a pomenit în cuprinsul operei sale pe Iustin II nu numai că nu poate fi invocat drept argument la identificarea împăratului din paragraful cetății *Asemus* cu Iustin I, dar chiar contrazice o astfel de concluzie.

Al doilea argument invocat în sprijinul identificării cu Iustin I a fost avansat de S. Torbatov[184]. Acesta a avut în vedere sintagma *πρεσβυτέρων χρόνων*, folosită de Theophylact Simocatta[185] atunci când a evaluat timpul scurs între momentul constituirii garnizoanei militare din *Asemus* și evenimentele din 594. Din punctul de vedere al cercetătorului bulgar, ea ar indica un interval mare de timp, potrivit mai bine domniei lui Iustin I, decât celei a lui Iustin II.

Valoarea cronologică a lui *πρεσβύτερος* în exprimarea lui Simocatta este, însă, relativă. Într-un alt loc, istoricul bizantin a indicat prin același adjectiv o perioadă de timp de doar treizeci de ani. În acel paragraf, el amintea un război – categorisit drept *πρεσβύτερα πράγματα* –, petrecut în al doilea an al domniei lui Iustin II – 566 – și povestit treizeci de ani mai târziu – 596[186].

Așadar, nici folosirea lui *πρεσβύτερος* nu exclude identificarea acelui împărat cu Iustin II.

---

[180] THEOPH.SIM., III.10.4 (DE BOOR 1887, 130.5-6): *Ἰουστίνου τοῦ αὐτοκράτορος*; III.11.3 (DE BOOR 1887, 132.6): *ὁ αὐτοκράτωρ … Ἰουστῖνος*.

[181] THEOPH.SIM., III.10.1 (DE BOOR 1887, 129.22-23): *Ἰουστῖνος, ὁ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ βασιλεύς*; III.16.3 (DE BOOR 1887, 143.22): *Ἰουστῖνος, ὁ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ βασιλεύς*.

[182] THEOPH.SIM., VI.10.9 (DE BOOR 1887, 240.18): *πρὸς τὸν νεώτερον Ἰουστῖνον τὸν αὐτοκράτορα*.

[183] Așa este pomenit împăratul Iustin I de THEOPH.CONF., A.M. 6011 (DE BOOR 1883, 165.4).

[184] TORBATOV 2016, p. 28.

[185] THEOPH.SIM., VII.3.2 (DE BOOR 1887, 249.24-26): *ἐν τῷ πολίσματι τούτῳ ἀπὸ πρεσβυτέρων χρόνων τινῶν ὁπλιτικὸν συνετέτακτο ἐπὶ διαφρουρᾷ τῶν τῆς πόλεως*. (=TEOFILACT, p. 137): *În orășelul acesta exista din timpuri mai vechi o gardă înarmată pentru paza cetății*.

[186] THEOPH.SIM., VI.10.16 (DE BOOR 1887, 241.20-22): *ἐπεὶ τοίνυν πρεσβυτέρων πραγμάτων ἔκθεσις ἦν, τριάκοντά τε ἔτεσι προτερεύειν τὴν ἱστορίαν διέγνωστο …* (=TEOFILACT, p. 132): *Deoarece era vorba de lucruri mai vechi și s-a văzut că întâmplările au avut loc cu treizeci de ani mai înainte,…*

Nu este lipsit de importanță nici faptul că scaunul de *Asemus* nu este menționat în niciuna dintre *Notitiae* păstrate. Dacă el ar fi fost înființat în timpul lui Iustin I, ar fi fost de așteptat ca numele său să fie menționat fie în rubrica mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-4, fie în cea a mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3, fie în amândouă.

Ca atare, cel mai probabil, cetatea *Asemus* a fost ridicată la rangul de *πόλις/civitas* în timpul lui Iustin II, poate la începutul domniei acestuia. Tot atunci trebuie să fi fost înființată și episcopia acestei cetăți.

Datarea momentului organizării episcopiei de *Asemus* contribuie și la înțelegerea evoluției structurilor episcopale din *Moesia Secunda*, după domnia lui Iustinian I. În fapt, ea certifică înființarea de noi centre episcopale și după 565, în timpul lui Iustin II. În plus, atrage atenția faptul că episcopia de *Asemus* funcționa într-o așezare de mici dimensiuni – puțin peste 1,15 ha. Ca atare, nu este exclusă existența și a altor cazuri similare.

Din toate cele expuse mai sus reiese că rețeaua episcopală de pe teritoriul provinciei *Moesia Secunda* a atins maxima dezvoltare în timpul domniei lui Iustin II (565-578). Declinul ei a fost provocat de marea invazie slavo-avară.

c. Alte posibile centre episcopale în *Moesia Secunda* (sec. al VI-lea p.Chr)

Nu este exclus ca un scaun episcopal să fi fost organizat și la *Iatrus* (Krivina, reg. Ruse, Bulgaria)[187] – 2,5-3 ha. Theophylact Simocatta, descriind campania generalului Priscus din anul 594[188] și pe cea a generalului Comentiolus din anul 598[189] împotriva avarilor, a menționat Iatrus cu rangul de oraș (*πόλις*)[190]. Anterior, Procopius[191] îl menționase ca *φρούριον*. Un argument în sprijinul organizării aici a unei episcopii îl constituie descoperirea lângă bazilica D – construită în timpul domniei lui Iustinian I –, a unui baptisteriu cu *piscina*[192]. De asemenea, despre unul dintre edificiile (nr. 14) de aici se crede că a fost reședința celui mai important membru al clerului local[193]. Ar putea fi vorba, în acest caz, de reședința unui episcop.

Dacă această presupusă episcopie a existat cu adevărat, ea va fi fost întemeiată după 560/1 – data redactării *De aedificiis*. Ar fi vorba de ultimii ani ai

---

[187] Pentru *Iatrus*, vezi VON BÜLOW 1995, p. 29-53; VON BÜLOW 2007, p. 459-478 (cu bibliografie); pentru bazilicile și baptisteriul de la *Iatrus*, vezi CHANEVA-DECHEVSKA 1999, p. 197-199; VON BÜLOW 1995, p. 35; VON BÜLOW 2007, p. 466, 468, 472.

[188] THEOPH.SIM., VII.2.16 (DE BOOR 1887, 249.6).

[189] THEOPH.SIM., VII.13.9 (DE BOOR 1887, 268.15).

[190] VON BÜLOW 2007, p. 472, a înclinat să creadă că acest termen nu reflectă schimbarea statutului legal al așezării, ci doar modificări intervenite la nivelul terminologiei.

[191] PROCOPIUS, IV.7.6 (HAURY & WIRTH 2001, 131.22 = *FHDR* II, p. 468-469).

[192] Plecând de la faptul că în izvoarele scrise *Iatrus* nu este menționat ca centru episcopal, VON BÜLOW 1995, p. 35, a respins existența aici a unei episcopii. În lumina concluziilor din studiul de față, acest argument este, însă, lipsit de valoare. În fapt, niciuna dintre *Notitiae episcopatuum* nu surprinde organizarea bisericească de pe teritoriul *Moesia*-ei *Secunda* din perioada *post* 536 - *ante c.* 614.

[193] Vezi DINCHEV 2007, p. 498.

domniei lui Iustinian I sau, ca și în cazul episcopiei de *Asemus*, de domnia lui Iustin II.

Și în alte așezări fortificate de pe teritoriul *Moesia*-ei *Secunda* au fost identificate bazilici cu baptisterii. Unele dintre acestea sunt Shumenska krepost/Hisarlâka (lângă Shumen, reg. Shumen, Bulgaria)[194] – 1,71/2,80 ha –, Krumovo kale (reg. Tărgovishte, Bulgaria)[195], o așezare de dimensiune medie, situată la aproximativ 7 km de orașul modern Tărgovishte[196], și, posibil, la Gradishteto-Gabrovo (reg. Gabrovo, Bulgaria)[197] – 2,4 ha[198].

Pe de altă parte, în așezarea fortificată din vecinătatea orașului Kilifarevo (reg. Veliko Tărnovo, Bulgaria)[199] – 1,5 ha –, una dintre cele două bazilici identificate în zona protejată are *synthronon*. De asemenea, la Storgosia (Kaylăka, reg. Pleven, Bulgaria)[200] – c. 2 ha –, în zona protejată, au fost descoperite ruinele unei bazilici (nr. 2) de mari dimensiuni – 46,00 x 28,00 m[201].

Rămâne de văzut dacă în vreuna dintre aceste așezări vor fi identificate alte vestigii care să confirme existența acolo a unor episcopii.

---

[194] Pentru Shumenska krepost/Hisarlâka, vezi ANTONOVA 1978, p. 13-24; ANTONOVA 1995, p. 12-26; DINCHEV 2006, p. 11, cu n. 9; DINCHEV 2007, p. 485; BĂJENARU 2010, p. 47. Pentru bazilicile de aici, vezi ANTONOVA 1972, p. 3-20, 24; ANTONOVA 1995, p. 18, 21, 25; CHANEVA-DECHEVSKA 1999, p. 184-186. Trebuie precizat că baptisteriul de aici a fost datat la sfârșitul secolului al V-lea-începutul secolului al VI-lea, ANTONOVA 1972, p. 20. În acest caz, cel puțin în primă fază, el va fi fost folosit de un episcop al cărui scaun bisericesc se afla într-o altă cetate, și care avea sub jurisdicția sa și Shumenska krepost.

[195] Pentru Krumovo kale, vezi OVCHEAROV 1982, p. 27-28; DINCHEV 2007, p. 501-502; BĂJENARU 2010, p. 48, 218. Pentru bazilicile descoperite aici, vezi OVCHEAROV 1976, p. 22-37; CHANEVA-DECHEVSKA 1999, p. 193-194; DINCHEV 2006, p. 17, cu n. 20.

[196] Baptisteriul de la Krumovo kale a fost datat în timpul domniei lui Iustinian I, înainte de jumătatea secolului al VI-lea.

[197] Pentru fortificația Gradishteto-Gabrovo, vezi KOJCHEVA 1994, p. 212-220; DINCHEV 1999b, p. 16-17 (= DINTCHEV 2000, p. 70-71) (cu bibliografie). Pentru bazilicile descoperite aici, vezi MILCHEV & KOJCHEVA 1978, p. 25-32; CHANEVA-DECHEVSKA 1999, p. 208-211.

[198] Destinația de baptisteriu a anexei bazilicii *nr.* 1 de la Gradishteto-Gabrovo, este admisă de MILCHEV & KOJCHEVA 1978, p. 30-31, CHANEVA-DECHEVSKA 1999, p. 208-210, și DINCHEV 1999b, p. 17 (= DINTCHEV 2000, p. 70). Întrucât, însă, ea nu are *piscina*, această destinație este nesigură. Vezi, în acest sens, și aprecierile lui POULTER 1995, p. 164, 182, cu n. 27, față de alte cazuri similare.

[199] Pentru fortificația timpuriu bizantină de la Kilifarevo și bazilicile descoperite aici, vezi NIKOLOVA 1978, p. 21-34; CHANEVA-DECHEVSKA 1999, p. 204.

[200] Pentru *Storgosia*, în general, vezi DINCHEV 1999b, p. 17 (= DINTCHEV 2000, p. 71); pentru bazilicile descoperite aici, vezi CHANEVA-DECHEVSKA 1999, p. 214-217 (cu bibliografie).

[201] La bazilica *nr.* 2 de la *Storgosia* au fost identificate două etape de funcționare: 1. sec. al IV-lea-jumătatea sec. al V-lea; 2. sec. al VI-lea. Se apreciază că în a doua perioadă de funcționare (sec. VI), arhitectura edificiului a cunoscut modificări. Trebuie precizat, apoi, că *atrium*-ul (sau curtea) din partea de vest a edificiului nu a fost cercetat din punct de vedere arheologic până la momentul de față, CHANEVA-DECHEVSKA 1999, p. 214-217. Ca atare, posibilitatea descoperirii aici a unui baptisteriu rămâne deschisă.

În alte cazuri, este vorba de așezări fortificate de dimensiuni medii sau mari, precum Gradishteto-Vojvoda (reg. Shumen, Bulgaria) – 7/10 ha –[202], Obzor (reg. Burgas, Bulgaria) – 20-22 ha –[203] sau Ekrensko kale (lângă Kranevo, reg. Dobrich, Bulgaria)[204]. În niciuna dintre acestea nu au fost efectuate cercetări arheologice aprofundate[205]. Însă, pe temeiul dimensiunilor apreciabile ale suprafețelor lor, posibilitatea ca ele să fi dobândit în timp statutul de *πόλις/civitas* nu a fost exclusă. Într-un astfel de caz, tot atunci ele au devenit și centre episcopale.

Reorganizarea structurii episcopale a provinciei *Moesia Secunda* (începutul sec. al VII-lea p.Chr)

În ceea ce privește reorganizarea structurii episcopale a provinciei *Moesia Secunda* ca urmare a marii invazii slavo-avare, este puțin probabil ca ea să se fi petrecut în timpul procesului de dispariție a episcopiilor sufragane de la acea vreme. O perioadă de așteptare, în speranța revenirii la normalitate a situației din regiune – ca și în timpul invaziei hunilor – trebuie avută în vedere. În acest caz, este posibil ca reorganizarea să fi avut loc după distrugerea în masă a fostelor cetăți reședințe episcopale de la Dunărea de Jos și dispariția efectivă a episcopiilor sufragane de aici – c. 614 –, pe fondul retragerii armatei bizantine din regiune[206].

Așa cum se poate deduce din cuprinsul *Notitiae* 1-2, 4-5[207], reorganizarea a constat în retrogradarea mitropoliilor pline de la *Odessos* și *Tomis* la statutul de mitropolii onorifice (=arhiepiscopii autocefale). În felul acesta a fost reglementată funcționarea canonică a celor două mitropolii rămase fără episcopii sufragane. Pe de altă parte, din această măsură se poate deduce că Patriarhia ecumenică a admis, în mod oficial, dispariția fostelor episcopii sufragane din *Moesia Secunda* și *Scythia*. Este de presupus că, tot atunci, a fost redactată o nouă *Notitia* oficială. În cuprinsul ei, provinciile *Moesia Secunda* și *Scythia* trebuie să fi fost reprezentate

[202] Unii cercetători au identificat-o cu *Diniscarta* (*Δινισκάρτα*), menționată de Procopius în *De aedif.*, PROCOPIUS, IV.11.20 (HAURY & WIRTH 2001, 148.42 = *FHDR* II, p. 472-473). Pentru Vojvoda, vezi POULTER 1995, p. 35; DINTCHEV 1999a, p. 52 (= DINCHEV 2001a, p. 231); DINCEV 2009, p. 423-424; BĂJENARU 2010, p. 19, 44.

[203] Vezi DINTCHEV 1999a, p. 48 (=DINCHEV 2001a, p. 228); DINCHEV 2006, p. 34, n. 56; DINCEV 2009, p. 430, 440-441. Fortificația de la Obzor a fost identificată de unii cercetători cu *Templum Iovis*, vezi BĂJENARU 2010, p. 27, 138.

[204] DINCEV 2009, p. 430, 441. Potrivit lui V. Dinchev, la Ekrensko kale au fost identificate 35 de turnuri de apărare și cel puțin două porți de acces în cetate.

[205] La Obzor, ruinele vechii așezări fortificate sunt suprapuse de clădirile orașului modern.

[206] Pentru situația militară și bisericească de la Dunărea de Jos la începutul secolului al VII-lea, vezi și MADGEARU 2006, p. 151-168; MADGEARU 2010, p. 145-153. Ne propunem să revenim într-un studiu viitor asupra momentului reorganizării structurilor bisericești de la Dunărea de Jos după marea invazie slavo-avară. Pentru moment, am avut în vedere anul 614 ca limită pur ipotetică a celor două etape istorice. Este posibil, însă, ca reorganizarea să se fi produs încă din luna mai a anului 612, în cadrul unui proces mai larg de restructurare a organizării bisericești din cuprinsul Patriarhiei ecumenice. Un indiciu în acest sens ar putea fi revizuirea schemei administrative a Marii Biserici din Constantinopol întreprinsă de patriarhul Sergius I la acea dată – mai 612. Schimbările inițiate de el cu acel prilej au fost ratificate de împăratul Heraclius printr-o *novella*, vezi KAEGI 2003, p. 60.

[207] DARROUZÈS 1981, 1, 39-40, p. 205; 2, 42-43, p. 217; 4, 40-41, p. 250; 5, 44-45, p. 265.

doar de scaunul de *Odessos* și, respectiv, cel de *Tomis*, înregistrate pe primele două locuri în lista arhiepiscopiilor autocefale – partea a III-a a documentului.

Câteva observații privind *Notitiae episcopatuum*

Concluziile de mai sus privitoare la evoluția structurii episcopale a provinciei *Moesia Secunda* aduc progrese și în înțelegerea originii *Notitiae episcopatuum*.

Se poate observa, în primul rând, că niciunua dintre versiunile păstrate ale acestor documente nu reflectă structura episcopală a provinciei *Moesia Secunda* anterioară anului 527. Cel mai vechi izvor folosit la redactarea rubricilor acestei provincii a fost o listă arhetip în care era expusă schema episcopală din perioada 527-536. Informații din cuprinsul ei se regăsesc, în formă fragmentară, în rubricile mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-4.

Lista arhetip din perioada 527-536 a fost redactată în timpul patriarhului Epiphanie al Constantinopolului (520-535).

Această din urmă observație poate lămuri și tradiția atribuirii *Notitia*-ei 1 sfântului Epiphanie de Salamina (+403)[208]. Ca ipoteză de lucru, avansăm aici următoarea explicație. Nu este exclus ca într-una dintre copiile Notitia-ei redactate în perioada 527-536, numele ierarhului constantinopolitan să fi fost menționat într-o formă prescurtată – *Ἐπιφανίου ἀρχιεπισκόπου* –, fără menționarea scaunului său – *Κωνσταντινουπόλεως* – și a titlului de patriarh – *πατριάρχου*[209]. Ulterior, în lipsa altor informații, s-a crezut, în mod greșit, că ar fi vorba de arhiepiscopul Ciprului de la cumpăna secolelor IV-V, o personalitate mult mai prestigioasă decât ierarhul constantinopolitan din prima jumătate a secolului al VI-lea. În acest caz, tradiția privind originea *Notitia* 1 ar avea un sâmbure de adevăr: atribuirea uneia dintre vechile liste episcopale – poate chiar a celei mai vechi dintre ele –, azi pierdută, dar care a servit ca izvor, alături de alte documente similare, și la redactarea actualei *Notitia* 1, unui ierarh cu numele Epiphanie.

În acest caz, având în vedere că Epiphanie al Constantinopolului și-a încheiat păstoria la 5 iunie 535, ziua morții sale, această dată poate fi avansată drept *terminus ante quem* al redactării listei arhetip de la începutul domniei lui Iustinian I. Ca atare, datarea schemei episcopale expuse, într-o formă alterată, în rubricile mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-4 poate fi restrânsă la intervalul 527-535.

Pe de altă parte, menționarea numelui arhiepiscopului Epiphanie în documentul original sau într-una dintre copiile sale sugerează că redactarea acelei *Notitia* s-a făcut la cancelaria Patriarhiei ecumenice, iar nu la cancelaria imperială.

---

[208] DARROUZÈS 1981, 1, titlu, p. 204: *Ἐπιφανίου ἀρχιεπισκόπου Κύπρου ἔκθεσις πρωτοκλησιῶν πατριαρχῶν τε καὶ μητροπολιτῶν* (=*Expunere a arhiepiscopului Epiphanie de Cipru despre rangul de întâietate a patriarhilor și mitropoliților*).

[209] În legea împăratului Iustinian I de la 1 martie 528, adresată, în mod oficial, patriarhului Epiphanie al Constantinopolului, acesta din urmă este pomenit cu titulatura: *Epiphanius archiepiscopus Constantinopolitanus et patriarcha*/*Ἐπιφάνιος ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως καὶ πατριάρχης*, *CJC* 2, I.3.42 (43).titlu (KRÜGER 1884, p. 28).

Nu este exclus, însă, ca inițiativa să-i fi aparținut împăratului Iustinian I, ca și în cazul *Codex Iustinianus*. În cazul corpusului legislativ, împăratul a recurs la ajutorul celor mai buni juriști ai vremii. În cazul listei episcopale, el va fi solicitat patriarhului ecumenic redactarea unui catalog al tuturor scaunelor bisericești de sub jurisdicția sa. După redactarea documentului, acesta va fi fost pus și la dispoziția cancelariei imperiale[210].

O altă listă arhetip a fost redactată la scurtă vreme după momentul reorganizării structurilor bisericești din vestul și nordul Mării Negre în luna mai a anului 536. După cum s-a conchis deja, cel mai probabil, ea a fost redactată la scurtă vreme după acel eveniment, înainte de sfârșitul anului 536. La acea vreme, patriarh al Constantinopolului era Menas (536-552).

Această listă a servit drept izvor la redactarea rubricii mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3. În cuprinsul acesteia din urmă, conținutul listei arhetip din c. 536 se păstrează fragmentar.

Se poate observa, apoi, că organizarea bisericească din perioada post 536 – ante c. 614, în care pe teritoriul provinciei *Moesia Secunda* au fost înființate noi episcopii sufragane, nu este oglindită în niciuna dintre *Notitiae*. Această situație își poate găsi cel puțin două explicații. Prima ar fi aceea că niciunul dintre compilatorii listelor episcopale păstrate nu a avut la îndemână sau nu a folosit copiile listelor arhetip din acest interval de timp. O a doua posibilă explicație ar putea fi aceea că, pe fondul înmulțirii excesive a scaunelor sufragane în a doua jumătate a secolului al VI-lea, cancelaria Patriarhiei ecumenice a renunțat la întocmirea unor *Notitiae* complete, în care să fie menționate și scaunele sufragane ale fiecărei mitropolii pline, preferând doar actualizarea listelor privitoare la scaunele mitropolitane și arhiepiscopiile autocefale, după modelul *Notitia* 5[211].

În fine, o nouă listă arhetip a fost redactată după dispariția episcopiilor sufragane de la Dunărea de Jos, în urma distrugerii cetăților lor de reședință în timpul marii invazii slavo-avare. Ea a fost alcătuită, cel mai probabil, în timpul patriarhului Sergius I[212], posibil în jurul anului 614. Informații din cuprinsul ei referitoare la situația bisericească din *Moesia Secunda* se regăsesc în *Notitiae* 1-2, 4-5. Este vorba de menționarea scaunului de *Odessos* cu rangul de arhiepiscopie autocefală.

Toate aceste observații conduc la concluzia că niciuna dintre *Notitiae* păstrate nu este un document omogen. În cazul provinciei *Moesia Secunda*, fiecare dintre ele expune două etape istorice diferite. În *Notitiae* 1-2, 4-5 este vorba de etapa istorică din perioada 527-536 – prin rubrica (sau menționarea în *Not*. 5) mitropoliei de *Marcianopolis* – și cea posterioară reorganizării petrecute în jurul anului 614 – prin menționarea scaunului de *Odessos* ca arhiepiscopie autocefală. În *Notitia* 3, este vorba de etapa istorică din perioada 527-536 – prin rubrica

[210] Pentru opiniile cercetătorilor privind redactarea celei mai vechi *Notitia*, vezi POPESCU 1994, p. 142-150 (= POPESCU 1987, p. 332-343).

[211] Ne propunem să revenim într-un alt studiu asupra acestor două ipoteze.

[212] Pentru opiniile cercetătorilor privind redactarea unei *Notitia* în timpul păstoriei patriarhului Sergius I al Constantinopolului, vezi și POPESCU 1994, p. 146, cu n. 41 (=POPESCU 1987, p. 337-338, cu n. 41).

mitropoliei de *Marcianopolis* – și cea inaugurată în luna mai a anului 536 – prin rubrica mitropoliei de *Odessos*.

Notitiae episcopatuum păstrate sunt, așadar, prelucrări târzii ale unor vechi documente oficiale. Chiar și așa, valoarea lor constă în aceea că permit intuirea principalelor etape istorice ale organizării bisericești de la Dunărea de Jos din secolele al VI-lea și al VII-lea.

Redactarea *Synecdemus*

După cum s-a arătat deja[213], cei mai mulți cercetători au datat informațiile din *Synecdemus* privitoare la structura organizării civile de pe teritoriul provinciei *Moesia Secunda* la începutul domniei lui Iustinian I. Primul și, după cunoștințele noastre, singurul care a pus sub semnul întrebării această datare a fost S. Torbatov[214]. El a luat în calcul posibilitatea ca Hierocles să se fi bazat, în cazul acestei provincii, pe informații mai vechi, anterioare anului 527.

Cercetătorul bulgar a emis această ipoteză plecând de la datarea momentului la care cetatea *Asemus* a dobândit statutul de *πόλις/civitas*. În fapt, plasarea acestui eveniment în timpul domniei lui Iustin I, așa cum a crezut S. Torbatov, intra în dezacord cu informațiile din *Synecdemus*, unde *Asemus* nu este menționată între așezările cu rang de *πόλις/civitas* din *Moesia Secunda*. Posibila explicație avansată de S. Torbatov a fost aceea că Hierocles a folosit izvoare mai vechi la redactarea rubricii *Moesia*-ei *Secunda*.

După cum s-a arătat deja, Theophylact Simocatta l-a avut în vedere, însă, pe Iustin II, iar nu pe Iustin I. Cu toate acestea, posibilitatea ca *Synecdemus* să reflecte, în cazul *Moesia*-ei *Secunda*, o situație mai veche, anterioară anului 527, nu trebuie exclusă cu totul. Astfel de cazuri au fost identificate deja de A.H.M. Jones[215] la nivelul rubricilor altor provincii din *Synecdemus*.

În cele ce urmează vom încerca să reevaluăm principalele concluzii ale studiului de față, luând în calcul această posibilitate.

Înainte de toate, trebuie lămurit cât de vechi ar putea fi informațiile pe care s-a bazat Hierocles în cazul *Moesia*-ei *Secunda*. După cum s-a arătat deja, cercetătorii care s-au ocupat de *Synecdemus* au ajuns la concluzia că acest document este un rezumat al unui ghid de călătorie redactat în timpul lui Theodosie II (402-450) sau Marcian (450-457). La redactarea ghidului original au fost folosite datele oficiale de la acea vreme. În acest caz, informațiile expuse de Hierocles nu pot fi mai vechi de aproximativ jumătatea secolului al V-lea.

În cazul rubricii *Moesia*-ei *Secunda*, această datare este confirmată, indirect, de informațiile din *Encyclia* (457/8). În acest din urmă document apar ca reședințe episcopale aceleași cetăți cu cele enumerate în *Synecdemus* ca având rangul de *πόλις/civitas*. Ca atare, se poate admite că, la acea vreme – anii 457/8 –, acestea erau singurele așezări ale provinciei care dețineau acest statut civil.

Întrebarea care se pune în continuare este: cât timp s-a menținut această situație în *Moesia Secunda*?

---

[213] Vezi, mai sus, paragraful cu n. 9.
[214] Vezi TORBATOV 2016, p. 27-28.
[215] JONES 1971, p. 514-521.

Evidențe clare pe temeiul cărora să se poată da un răspuns ferm, nu există. În cazul altor provincii ale Imperiului, datele expuse de Hierocles au fost verificate pe temeiul a trei categorii de informații: lucrarea lui Georgios din Cipru, *Novelae*-le lui Iustinian I și *Notitiae episcopatuum*[216]. În cazul *Moesia*-ei *Secunda*, primul document – lucrarea lui Georgios din Cipru – nu ajută cu nimic, întrucât el nu expune situația provinciilor din Peninsula Balcanică. De asemenea, nu s-a păstrat nicio *Novella* din timpul lui Iustinian I în care să fie expusă situația civilă sau bisericească din *Moesia Secunda*. În ceea ce privește *Notitiae episcopatuum*, până la momentul studiului de față, nu a existat o datare clară a informațiilor expuse în cuprinsul lor. În același timp, valorificarea datării noastre în cazul de față nu este posibilă, întrucât ea a fost făcută pe temeiul unei evidențe – datarea *Synecdemus* în 527 – pusă acum sub semnul întrebării. Totuși, în ceea ce privește *Notitiae episcopatuum*, rămâne valabilă datarea rubricii mitropoliei de *Odessos* din *Notitia* 3 în 536. Ea s-a făcut independent de *Synecdemus*.

În absența altor izvoare scrise pe temeiul cărora să se poată face o verificare a informațiilor din *Synecdemus*, deosebit de importante devin rezultatele săpăturilor arheologice. Pe temeiul lor, cercetătorii au ajuns la concluzia că, după jumătatea secolului al V-lea, schimbări majore în ceea ce privește situația așezărilor de la Dunărea de Jos au avut loc începând cu domnia lui Anastasius. În timpul acestui împărat au fost demarate ample lucrări de refacere a vechilor fortificații[217]. Ca atare, cu rezervele de rigoare, se poate presupune că abia din timpul domniei acestui împărat ar fi putut apărea primele schimbări în ceea ce privește structura organizării civile a provinciei. Avem în vedere, în primul rând, posibilitatea ca, unele dintre așezările reconstruite sub Anastasius să fi dobândit statutul de *πόλις/civitas*. Totodată, pe temeiul acestui nou rang civil, ele puteau deveni și centre episcopale.

Având în vedere, apoi, că Anastasius și-a început domnia în anul 491 și că fortificarea primelor așezări va fi durat câțiva ani, stabilirea, cu aproximație, a anului 500 ca terminus post quem al primelor posibile modificări în schema organizării civile din *Moesia Secunda* pare plauzibilă. Acest an – 500 – a fost avut în vedere, de altfel, și de alți cercetători[218] la datarea informațiilor expuse în *Synecdemus*.

În continuare, se va face o reevaluare a situației bisericești din *Moesia Secunda* pe temeiul acestei noi datări a informațiilor din *Synecdemus*.

În primul rând, schema episcopală reflectată în *Encyclia* nu mai poate depăși anul 500. Ca atare, etapa istorică în care ea a funcționat ar fi cuprinsă între anii 457/8 și 500.

Această restrângere a intervalului ei de funcționare – de la 457/8-527 la 457/8-500 – nu afectează, pe fond, datele problemei. În continuare este vorba de un interval de timp apreciabil – cel puțin șase decenii – care nu este oglindit în niciuna dintre *Notitiae episcopatuum* păstrate. Ca atare, chiar și în acest caz, devine evident că informațiile referitoare la *Moesia Secunda* expuse în *Notitiae* se bazează

[216] Vezi JONES 1971, p. 514-521.

[217] BARNEA 1960, p. 363-374; TORBATOV 2002b, p. 424-425; VON BÜLOW 2007, p. 462-463, 468, 470, 472.

[218] SALWAY 2012, p. 228.

pe documente redactate după anul 500. Datarea lor înainte de 457/8 rămâne în continuare imposibilă, fiind infirmată de informațiile din izvoarele scrise și de rezultatele descoperirilor arheologice.

În ceea ce privește schema episcopală expusă în rubricile mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-4, în contextul noii datări pentru *Synecdemus*, ea ar fi putut funcționa între 500 și 536. Tot atunci ar fi putut fi înființate episcopiile de *Transmarisca, Zekedepa* și cea a ipoteticei *Scaria*. Ele sunt singurele scaune bisericești noi atestate pe teritoriului *Moesia*-ei *Secunda* de rubricile mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae*.

Practic, singura modificare majoră determinată de noua datare pentru *Synecdemus* privește momentul la care aceste cetăți – *Transmarisca, Zekedepa* și *Scaria* (?) – au dobândit statutul de *πόλις/civitas* și, prin aceasta, au devenit reședințe episcopale. Este posibil ca această schimbare să fi avut loc nu în primul deceniu al domniei lui Iustinian I, așa cum ne obliga să conchidem datarea pentru *Synecdemus* în 527, ci ceva mai devreme, în timpul lui Anastasius sau al lui Iustin I.

În ceea ce privește momentul alcătuirii listei arhetip pe temeiul căreia a fost redactată rubrica mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-4, și acesta trebuie încadrat în intervalul 500-536, iar nu doar în 527-536. Rămâne, însă, în continuare, posibilitatea ca această listă să fi fost redactată în timpul patriarhului Epiphanius (520-535). În plus, rămâne plauzibilă presupunerea ca ea să fi fost redactată după urcarea pe tronul imperial a lui Iustinian I. Preocuparea acestui împărat de a pune în bună rânduială legislația imperiului sugerează că tot el a fost și cel care a dispus lămurirea schemei de organizare bisericească din cuprinsul Patriahiei ecumenice.

În acest caz, am avea următoarea situație: **1.** este posibil ca, în jurul anului 500, *Transmarisca, Zekedepa* și *Scaria* (?) să fi dobândit statutul de *πόλις/civitas* și, pe temeiul lui, să fi devenit reședințe episcopale; **2.** cel dintâi document care a surprins această modificare în schema de organizare a eparhiei *Moesia Secunda* a fost o *Notitia* redactată în timpul patriarhului Epiphanius, cel mai probabil între anii 527-535; 3. această *Notitia*, azi pierdută, a servit drept izvor la redactarea rubricilor mitropoliei de *Marcianopolis* din *Notitiae* 1-4.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

ACO- Acta Conciliorum Oecumenicorum, t. I.1.5 (ed. Ed. Schwartz), Berolini; Lipsiae: de Gruyter, 1927; t. I.4 (ed. Ed. Schwartz), Berolini; Lipsiae: de Gruyter, 1922-1923; t. II.5 (ed. Ed. Schwartz), Berolini; Lipsiae: de Gruyter, 1936; t. III (ed. Ed. Schwartz), Berolini; Lipsiae: de Gruyter, 1940.

CJC 2 - *Codex Iustinianus* (*Corpus Iuris Civilis*, vol. 2, ed. P. Krüger, Berolini, 1884).

CJC 3 - *Iustiniani Novellae* (*Corpus Iuris Civilis*, vol. 3, ed. R. Schöll, Berolini, 1912).

COD - *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*3 (ed. G. Alberigo *et alii*), Paderborn/ München/ Wien/ Zürich: F. Schöningh, 1973.

DACL - *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie publié par F. Cabrol et H. Leclercq*, Paris, 1907.

DHGE - *Dictionnaire d'histoire et géographie ecclésiastique*, Paris.

Fontes/FHDR II - Fontes Historiae Dacoromanae vol. II (ed. H. Mihăescu *et alii*), București, 1970.

FHDRCh - *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis* (ed. N. Zugravu), Iași, 2008.
GCS - *Die Griechischen christlichen Schriftsteller*.
SC - *Sources Chrétiennes*.
ZK - Zeitschrift für Kirchengeschichte.

Autori

ALEKSIEV 1994 – Y. Aleksiev, *Ранновизантийският град във Велико Търново*, în: *Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов* (ed. V. Tăpkova-Zaimova *et* alii), Veliko Tărnovo, 1994, p. 21-28.

ANGELOVA & BUCHVAROV 2007 – S. Angelova & I. Buchvarov, *Durostorum in late antiquity (fourth to seventh centuries*), în: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, vol. 2 (Byzantium, Pliska, and the Balkans) (ed. J. Henning), Berlin/New York, 2007, p. 61-87.

ANTONOVA 1972 – V. Antonova, *Новооткрити църкви в Шуменската крепост*, ИНМШ 5 (1972), p. 3-40.

ANTONOVA 1978 – V. Antonova, *Шуменската крепост през римската епоха (II-IV в.*), Археология/Arheologija 20 (1978), 4, p. 13-24.

ANTONOVA 1995 – V. Antonova, *Шумен и Шуменската крепост*, Shoumen, 1995.

ARICESCU 1970 – A. Aricescu, *Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor*, Dacia N.S., 14 (1970), p. 297-309.

ATANASOV 2007 – G. Atanasov, *Християнският Дуросторум-Дръстър (The Christian Durostorum-Drastar*), Veliko Tărnovo, 2007.

ATANASOV 2011 – G. Atanasov, *Бележки и допълнения към църковната организация в Скития и Втора Мизия през IV–VI в.*, AMV, VIII-1 (2011), p. 297-318.

ATANASSOV 2012 – G. Atanassov, *Christianity along the Lower Danube Limes in the Roman Provinces of Dacia Ripensis, Moesia Secunda and Scythia Minor (4th-6th c. AD*), în: *The Lower Danube Roman Limes (1st – 6th C. AD)* (ed. L. Vagalinski, N. Sharankov & S. Torbatov), Sofia, 2012, p. 327-380.

ATANASOV 2015 – G. Atanasov, *Durostorum — Dorostol(os) — Drastar — Dristra — Silistra*, în: *Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses in Bulgaria* (ed. R. Ivanov), Sofia, 2015, p. 493-587.

ATANASOV 1981 – I. Atanasov, *Мраморна маса от с. Ковачевец, Търговищко*, Археология/Arheologija 23 (1981), 4, p. 45-50.

BALDWIN 1991 – B. Baldwin, *Sokrates*, în: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3 (ed. Al.P. Kazhdan *et alii*), New York/Oxford/Oxford University Press, 1991, p. 1923.

BARNEA 1960 – I. Barnea, *Contribution to Dobrudja history under Anastasius I*, Dacia, N.S., 4, (1960), p. 363-374.

BĂJENARU 2010 – C. Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca, 2010.

BEKOV 2013 – Vl. Bekov, *Хипотеза за локализацията на Securisca (пътна станция и военен лагер на Крайдунавския път) – под крепостта на Змийската канара, между с. Драгаш войвода и Никопол*, ЖИАИ 2 (2013), p. 31-44.

BELKE 1984 – K. Belke, *Tabula Imperii Byzantini*, vol. 4 (Galatien und Lykaonien), Wien, 1984.

BESHEVLIEV 1962 – V. Beshevliev, *Из късноантичната и средновековната география на Североизточна България*, ИАИ 25 (1962), p. 1-18.

BEŠEVLIEV 1970 – V. Beševliev, *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk "De aedificiis*", Amsterdam, 1970.

BIERNACKI, YOTOV & MINČEV 2015 – A. Biernacki, V. Yotov & A. Minčev, *The Origin of the Marble of the Architectural Elements and Details from the Early-Christian Church at Cape Sveti Atanas near Bjala (Bulgaria)*, în: *Ad fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski*

septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicata (ed. A. Tomas *et alii*), Varșovia, 2015, p. 417-435.

BOBCHEVA 1974 – L. Bobcheva, *Археологическа карта на Толбухински окръг*, Sofia, 1974.

BRĂTIANU 1936 – Gh.I. Brătianu, *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin*, Paris-Bukarest, 1936.

BURY 1958 – J.B. Bury, *A History of the Later Roman Empire*, vol. 1-2, New York, 1958.

CHANEVA-DECHEVSKA 1999 – N. Chaneva-Dechevska, *Раннохристиянската архитектура в България IV–VI в.*, Sofia, 1999.

CHRYSOS 1969 – E. Chrysos, *Zur Entstehung der Institution der Autokephalen Erzbistümer*, BZ 62 (1969), p. 263-286.

CLIANTE & RĂDULESCU 1988 – T. Cliante & A. Rădulescu, *Le trésor de Sucidava en Mésie Seconde*, RA 2 (1988), p. 357-380.

COVACEF 2006 – Z. Covacef, *The Art*, în: M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681*), Amsterdam, 2006, p. 219-230.

DAGRON 1977 – G. Dagron, *Le christianisme dans la ville byzantine*, DOP 31 (1977), p. 1-25.

DAGRON 1984 – G. Dagron, *Les villes dans l'Illyricum protobyzantin, în: Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rom*e *(Rome, 12-14 mai 1982)*, (Collection de l'École Française de Rome, 77), Paris, 1984, p. 1-19.

DARROUZÈS 1981 – J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981.

DARROUZÈS 1984 – J. Darrouzès, *Le traité des transferts. Édition critique et commentaire*, REB 42 (1984), p. 147-214.

DE BOOR 1891 – C. de Boor, *Nachträge zu den Notitiae episcopatuum (II)*, ZK 12 (1891), p. 519-534.

DECHEV 1958 – D. Dechev, *За строежите (De aedificiis) превод и бележки*, ИБИ, t. III, ГИБИ, t. II (ed. I. Dujčev *et alii*), Sofia, 1958, p. 154-178.

DETSCHEW 1976 – D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste. 2. Auflage mit Bibliographie 1955–1974, von Ž. Velkova*, Wien, 1976.

DIACONU 1963 – P. Diaconu, *Urme vechi creștine descoperite în sud-vestul Dobrogei*, BOR 81 (1963), 5-6, p. 546-557.

DIMITROVA 2013 – E. Dimitrova, *Епископски храмове и резиденции в провинция Moesia Secunda през IV-VI в. (Novae, Durostorum, Zikideva, Marcianopolis, Odessos). I част*, ЖИАИ 2013, 2, p. 56-70; *II част*, 2013, 3, p. 19-35.

DINTCHEV 1997 – V. Dintchev, *Zikideva – An Example of Early Byzantine Urbanism in the Balkan*s, ArchBulg 1 (1997), 3, p. 54-77.

DINTCHEV 1999a – V. Dintchev, *Classification of the Late Antique Cities in the Dioceses of Thracia and Dacia*, ArchBulg 3 (1999), 3, p. 39-73.

DINCHEV 1999b – V. Dinchev, *За границата на градската форма на живот в късноантичните диоцези Thracia и Dacia - надценените центрове*, Археология/Arheologija 41 (1999), 1-2, p. 13-31.

DINTCHEV 2000 – V. Dintchev, *The Limit of Urban Life in the Late Antique Dioceses of Thracia and Dacia: The Overestimated Centers*, ArchBulg 4 (2000), 2, p. 65-84.

DINCHEV 2001a – V. Dinchev, *Класификация на късноантичните градове на Thracia и Dacia – модел и интерпретация*, БАН-ГАИМ, vol. 1, Sofia, 2001, p. 223-252.

DINCHEV 2001b – V. Dinchev, *Ранновизантийският град върху хълма Царевец, Велико Търново, în: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения „Професор Иван Гълъбов" (14-17 ноември, 1996 г.)* (ed. I. Haralampiev *et alii*), Veliko Tărnovo, 2001, p. 225-257.

DINCHEV 2003 – V. Dinchev, *Ранновизантийският град върху хълма Царевец, Велико Търново*, în: *Сборник в памет на д-р Петър Горбанов (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum I)* (ed. S. Angelova), Sofia, 2003, p. 384-429.

DINCHEV 2006 – V. Dinchev, *Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia*), în: *Разкопки и проучвания*, 35, Sofia, 2006.

DINCHEV 2007 – V. Dinchev, *The Fortresses of Thrace and Dacia in the Early Byzantine Period*, în: *The Transition to Late Antiquity, on the Danube and Beyond* (ed. A. Poulter), Oxford; New York/ Oxford/ University Press, 2007, p. 479-546.

DINCHEV 2009 – V. Dinchev, *Новите късиоримски центрове на Scythia и Moesia Secunda*, în : *Сборник в памет на професор Велизар Велков* (ed. H. Popov & A. Tenchova), Sofia, 2009, p. 414-448.

DINCHEV 2013 – V. Dinchev, *Notitiae episcopatuum, Theophylactus Simocatta и S. Olteanu. Zikideva и Долното Подунавие в края на VI – началото на VII в.*, în*: In honorem proffessoris Георги Кузманов (Известия на националния археологически институт, XLI)* (ed. V. Dinchev), Sofia, 2013, p. 453-493.

DUCHESNE 1895 – L. Duchesne, *Les anciens évêchés de la Grèce*, MAH 15 (1895), p. 375-385.

DUMANOV 2003 – B. Dumanov, *Archaeology of the Late Antique Treasures Southern of the Lower Danube (4–6 CC.). Common Directions*, Thracia 15 (In Honour of Alexander Fol's 70th Anniversary), Sofia 2003, p. 677-690.

EVANS 1996 – J.A.S. Evans, *The Date of Procopius' Works: A Recapitulation of the Evidence*, GRBS 37 (1996), p. 301-313.

FABRICIUS 1724 – J.A. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, vol. XII (*Index geographicus episcopatuum Orbis christiani*), VI/2, Hamburg, 1724.

FEDALTO 1988 – G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, vol. I-II, Padova, 1988.

FLOCA 1993 – I.N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, Sibiu, 1993.

GERLAND 1931 – E. Gerland, *Corpus notitiarum episcopatuum ecclesiae orientalis Graecae. I. Die Genesis der Notitia episcopatuum. 1. Einleitung*, Istanbul, 1931.

GREGORY 1991 – T.E. Gregory, *Hierokles*, în: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2 (ed. Al.P. Kazhdan *et alii*), New York/ Oxford/ Oxford University Press, 1991, p. 930.

GUEST 1999 – P. Guest, *The Roman and Byzantine Coins Excavated at Nicopolis ad Istrum and Gradishte, Bulgaria*, NC 159 (1999), p. 314-327.

HEATHER & MATTHEWS 2004 – P. Heather & J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*², Liverpool University Press, 2004.

HOLUBEANU 2015-2016 – I. Holubeanu, *Noi interpretări privind rangul scaunului bisericesc de la Tomis în secolele al V-lea și al VI-lea d.Hr.*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 25-60.

HOLUBEANU 2016 – I. Holubeanu, *Structura episcopală a eparhiei bisericești Moesia II în 457/458 d.Hr.*, în*: Tradiție, istorie, armată. Sesiunea națională de comunicări științifice a Muzeului Militar Național „Regele Ferdinand I"*, vol. I (ed. O.M. Glodarenco & C. Constantin), București, 2016, p. 24-33.

HONIGMANN 1936 – E. Honigmann, *Recherches sur les listes des Pères de Nicée et de Constantinople*, Byzantion 11 (1936), 2, p. 429-449.

HONIGMANN 1937 – E. Honigmann, *Sur les listes des évêques participant aux conciles de Nicée, de Constantinople et de Chalcédoine*, Byzantion 12 (1937), 1, p. 323-347.

HONIGMANN 1939 – E. Honigmann, *Le Synekdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre: texte, introduction, commentaire et cartes*, Bruxelles, 1939.

ILSKI 1994 – K. Ilski, *Korespondencja biskupóz Mzyjskich*, Studia Moesiaca, Poznań, 1994, p. 129-136.

ILSKI & SALAMON 2008 – K. Ilski & M. Salamon, *Novae in Ancient Sources*, în: *Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town*, vol. 1 (ed. T. Derba, P. Dyczek & J. Kolendo), Warsaw, 2008, p. 73-114 (inaccesibilă mie).

IVANOV 2012 – R. Ivanov, *Roman cities in Bulgaria*, vol. 1, Sofia, 2012.

IVANOV & IVANOV 1994 – T. Ivanov & R. Ivanov, *Никополис ад Иструм*, t. I, Sofia, 1994.

IVANOV & STOJANOV 1985 – T. Ivanov & S. Stojanov, *Abritus. Geschichte und Archäologie*, Rasgrad, 1985.

JANIN 1959 – R. Janin, *La hiérarchie ecclésiastique dans le diocèse de Thrace*, REB 17 (1959), p. 136-149.

JANKOVIAK 2011 – M. Jankoviak, *Byzance sur la mer Noire sous Constant II (641-668): la date de la première notice du patriarchat de Constantinople*, Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, 22–27 august 2011, vol. III, Sofia, 2011, p. 56–57.

JONES 1971 – A.H.M. Jones, *Cities of the Eastern Roman Provinces*[2], Oxford, 1971.

JORDANOV – St. Jordanov, *Из античната и средновековната топонимия на Поломието*, (sub tipar).

KAEGI 2003 – W.E. Kaegi, *Heraclius: Emperor of Byzantium*, Cambridge University Press, 2003.

KOJCHEVA 1983 – K. Kojcheva, *Разкопки в местн. Градище, Габровско, în: Археологически открития и разкопки през 1982 г.*, Pleven, 1983, p. 72-73.

KOJCHEVA 1994 – K. Kojcheva, *Нови данни за късноримската укрепителна система, în: Поселищеи живот в древна Тракия*, t. III (ed. D. Draganov), Iambol, 1994, p. 212-220.

KONIDARES 1934 – G. Konidares, *Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ ἡ „τάξις" αὐτῶν*, Atena, 1934 (inaccesibilă mie).

LE QUIEN 1740 – M. Le Quien, *Oriens christianus*, t. I-II, Paris, 1740.

LECLERCQ 1933 – H. Leclercq, *Mésie*, DACL, XI/1, Paris, 1933, col. 498-508.

LITAVRIN 1995 – G.G. Litavrin, *Феофилакт Симокатта – Комментарий*, în: *Свод древнейших писменных известий о славянах-Corpus testimoniorum vetustissimorum ad historiam slavicam pertinentium*, vol. II (ed. S.A. Ivanov, G.G. Litavrin & V.C. Ronin), Moscova, 1995, p. 44-64.

LUNGU 2000 – V. Lungu, *Creştinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, Sibiu-Constanţa, 2000.

MADGEARU 2006 – Al. Madgearu, *The End of the Lower Danubian Limes: A Violent or a Peaceful Process?*, SAA 12 (2006), p. 151-168.

MADGEARU 2010 – Al. Madgearu, *The Church in the Final Period of the Late Roman Danubian Provinces*, în: *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu* (ed. M.-V. Angelescu *et alii*), Cluj-Napoca, 2010, p. 145-153.

MANGO & ŠEVČENKO 1972 – C. Mango & I. Ševčenko, *Three inscriptions of the reigns of Anastasius I and Constantine V*, BZ 65 (1972), p. 379-393.

MIHĂESCU 1970 – H. Mihăescu, *Procopius din Caesarea. Introducere şi note*, în: *FHDR II*, Bucureşti, 1970, p. 432-475.

MIHĂESCU 1985 – H. Mihăescu, *Traducere, introducere şi indice la Teofilact Simocata, Istorie bizantină. Domnia împăratului Mauricius (582-602)*, Bucureşti, 1985.

MILCHEV & KOJCHEVA 1978 – A. Milchev & K. Kojcheva, *Ранновизантийска базилика в местн. Градище край Габрово*, Археология/Arheologija 20 (1978), 4, p. 25-33.

MINCHEV 1986 – A. Minchev, *Ранното християнство в Одесос и околностите му*, ИНМВ 22 (37), 1986, p. 31-42.

MINČEV 1987 – A. Minčev, *Marcianopolis Christiana*, MiscBulg 5 (1987), p. 297-306.

MUTAFCIEV 1932 – P. Mutafčiev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932.

NIKOLOVA 1978 – I. Nikolova, *Разкопки на Килифарево манастир (1974-1975)*, Археология/Arheologija 20 (1978), 1, p. 21-35.

OLTEANU 2007 – S. Olteanu, *Toponime procopiene*, SCIVA 58 (2007), 1-2, p. 67-116.

OVCHEAROV 1976 – D. Ovchearov, *Базилика No. 2 в крепостта „Крумово кале" до Търговище*, Археология/Arheologija 18 (1976), 3, p. 22-37.

OVCHEAROV 1982 – D. Ovchearov, *Византийски и български крепости, V-X век*, Sofia, 1982.

PALLADIOS – Palladios, *Dialogue sur la vie de Jean Chrysostome* (ed. A.-M. Malingrey), t. I-II, SC 341-342, Paris: Les éditions du CERF, 1988.

PARTHEY 1866 – G. Parthey, *Hieroclis Synekdemos et Notitiae Graecae Episcopatuum accedunt Nili Doxopatrii Notitia Patriarchatuum et locorum nomina immutata*, Berolini, 1866.

PĂCURARIU 1991 – M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*[2], vol. I, București, 1991.

PÂRVAN 2000 – V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*[2], București, 2000.

PETOLESCU 1994 – C.C. Petolescu, *SVCIDAVA-ΣΥΚΙΔΙΒΑ*, ArhOlt S.N., 9 (1994), p. 43-45.

POHL 1988 – W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n.Chr.*, München, 1988.

POPESCU 1969 – Em. Popescu, *Contributions à la géographie historique de la Péninsule Balkanique aux Ve-VIIIe siècles*, Dacia N.S., 13 (1969), p. 403-415.

POPESCU 1987 – Em. Popescu, *Începuturile îndepărtate ale autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române: Tomis-ul. Arhiepiscopie autocefală*, în: *Centenarul autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române, 1885-1985*, București, 1987, p. 327-353.

POPESCU 1994 – Em. Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994.

POULTER 1995 – A.G. Poulter, *Nicopolis ad Istrum. A Roman, Late Roman and Early Byzantine City. Excavations 1985–1992*, London, 1995.

PROCOPIUS – Procopius, *De aedificiis*, în: *Procopius Caesariensis, Opera omnia*, vol. IV (ed. J. Haury & G. Wirth), München/Leipzig, 2001.

RĂDULESCU & CLIANTE 1986 – A. Rădulescu & T. Cliante, *Tezaurul de la Sucidava-Izvoarele (jud. Constanța)*, Pontica 19 (1986), p. 127-158.

REISKE 1830 – J.J. Reiske, *Commentarii ad cletorologium seu librum de ritibus sacrarum epularum aulae byzantinae*, în: Constantinus Porphyrogenitus, *De cerimoniis aulae byzantinae*, t. II (ed. J.J. Reiske), Bonn, 1830, p. 824-903.

RUSEV 2007 – N. Rusev, *The Late Roman Fortress Kovachevsko Kale*, Istros 14 (2007), p. 131-154.

SALWAY 2012 – B. Salway, *Putting the World in Order*, în: *Ancient Perspectives. Maps and Their Place in Mesopotamia, Egypt, Greece and Rome* (ed. R. Talbert), Chicago/London: The University of Chicago Press, 2012, p. 193-234.

SCHREINER 1986 – P. Schreiner, *Städte und Wegenetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnis des Theophylaktos Simokates, în: Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident* (ed. R. Pillinger), Wien, 1986, p. 25-35.

SCHREINER 1987 – P. Schreiner, *Das christentum in Bulgarien vor* 864, MiscBulg 5 (1987), p. 51-61.

SCHWARTZ 1934 – Ed. Schwartz, *Publizistische sammlungen zum acacianischen schisma*, München, 1934.

SIEBIGS 2010 – G. Siebigs, *Kaiser Leo I. Das oströmische Reich in den ersten drei Jahren seiner Regierung (457-460 n.Chr.)*, Berlin/New York, 2010.

SOCRATES – Socrates, *Historia ecclesiastica (Kirchengeschichte)* (ed. C.H. Günther), GCS N.F., 1, Berlin, 1995.

STOJKOV 2011 – Vl. Stoykov, *Моливдовул на император Юстиниан I (527–565), намерен в „Ковачевско кале", Поповско*, AMV, VIII-2 (2011), p. 201-205.

TĂPKOVA-ZAIMOVA 1958 – V. Tăpkova-Zaimova, *Пътеводител на Хиерокъл*, în: *ИБИ, т. III, ГИБИ*, t. II (ed. I. Dujčev *et alii*), Sofia, 1958, p. 87-94.

TĂPKOVA-ZAIMOVA 1960 – V. Tăpkova-Zaimova, *Епархийски списъци (Notitiae episcopatuum) - увод, превод и бележки*, ИБИ, t. VI, ГИБИ, t. III (ed. I. Dujčev *et alii*), Sofia, 1960, p. 184-196.

TĂPKOVA-ZAIMOVA 1961 – V. Tăpkova-Zaimova, *Епархийски списъци (Notitiae episcopatuum) от IX до средата на X в. - увод, превод и коментар*, ИБИ, t. VIII, ГИБИ, t. IV (ed. I. Dujčev *et alii*), Sofia, 1961, p. 146-165.

TEOFILACT – Teofilact Simocata, *Istorie bizantină. Domnia împăratului Mauricius (582-602)*, traducere, introducere și indice de H. Mihăescu, București, 1985.

THEOPH.CONF. – Theophanes Confessor, *Chronographia* (ed. C. de Boor, vol. 1), Lipsiae, 1883.

THEOPH.SIM. – Theophylact Simocatta, *Historiae* (ed. C. de Boor), Lipsiae, 1887.

TORBATOV 1997 – S. Torbatov, *Quaestura exercitus: Moesia Secunda and Scythia under Justinian*, ArchBulg 1 (1997), 3, Sofia, p. 78-87.

TORBATOV 2000a – S. Torbatov, *Procop. De aedif. IV, 7, 12–14 and the Historical Geography of Moesia Secunda*, ArchBulg 4 (2000), 3, p. 58-77.

TORBATOV 2000b – S. Torbatov, *The Roman Road Durostorum - Marcianopolis*, ArchBulg 4 (2000), 1, p. 59-72.

TORBATOV 2002a – S. Torbatov, *"Скифские аномалии" Прокопия Кесарийского и вопрос о времени составления его трактата "О постройках"*, BB 61 (2002), p. 49-57.

TORBATOV 2002b – S. Torbatov, *Укрепителната система на провинция Скития (края на III – VII в.)*, Veliko Tărnovo, 2002.

TORBATOV 2006 – S. Torbatov, *Раннохристиянската базилика край Дебрене, Добричко, în: Spartacus II. 2075 години от въстанието на Спартак. Трако-римско наследство. 2000 години християнство* (ed. A. Milcheva & V. Katsarova), Veliko Tărnovo, 2006, p. 301-307.

TORBATOV 2012 – S. Torbatov, *Trimammium – A Roman Castellum and Civitas on the Lower Danube, în: The Lower Danube Roman Limes (1st – 6st c. AD)* (ed. L. Vagalinski, N. Sharankov & S. Torbatov), Sofia, 2012, p. 429-460.

TORBATOV 2015 – S. Torbatov, *Palatium/Palatiolum (античното селище при с. Байкал, Плевенско)*, Be-JA 5 (2015), p. 15-36.

TORBATOV 2016 – S. Torbatov, *Anasamus/Ansamus/Ἀσημοῦς/Ἀσήμος (античните селищни и фортификационни останки край устието на р. Осъм)*, Be-JA 6 (2016), p. 21-79.

TURNER 1930 – C.H. Turner, *Ecclesiae Occidentalis monumenta iuris antiquissima*, I.2.3, Oxonii, 1930.

VAGALINSKI & PETKOV 2006 – L. Vagalinski & E. Petkov, *New Data on the Fortifications of Late Antiquity Transmarisca*, în: *Felix Romuliana. 50 Years of Archaeological Excavations. Papers from the International Conference, Zaječar, 27th–29th October 2003* (ed. M. Vasić), Beograd, 2006, p. 105–109.

VAILHE 1912 – S. Vailhé, *Abrytus*, DHGE, 1 (1912), col. 197-198.

VARBANOV & DRAGOEV 2007 – V. Varbanov & D. Dragoev, *Archaelogical Excavations within the Territory of the Roman Fort Sexaginta Prista (a preliminary repor*t), Istros 14 (2007), p. 227-243.

VELKOV 1959 – V. Velkov, *Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали*, Sofia, 1959.

VELKOV 1977 – V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials*), Amsterdam, 1977.

VELKOV 1995 – V. Velkov, *Der Wohnsitz der Gothi minores (der Wulfilagoten) in Moesien*, în: *Studia in honorem Georgii Mihailov* (ed. A. Fol *et alii*), Sofia, 1995, p. 491-496.

von BÜLOW 1995 – G. von Bülow, *Die Entwicklung des Siedlungsbildes von Iatrus in der Perioade B/C, in: Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, Bd. V: Studien zur Geschichte des Kastells Iatrus (Forschungsstand 1989), Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 17, Berlin, 1995, p. 29-53.

von BÜLOW 2007 – G. von Bülow, *The Fort of Iatrus in Moesia Secunda: Observations on the Late Roman Defensive System on the Lower Danube (Fourth-Sixth Centuries AD)*, în: *The Transition to Late Antiquity, on the Danube and Beyond* (ed. A. Poulter), Oxford/ New York/ Oxford University Press, 2007, p. 459-478.

VULPE 1938 – R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938.

YOTOV & MINČEV 2013 – V. Yotov & A. Minčev, *Сакральный центр на мысе Св. Атанас в Западном Причерноморье*, SP 2013, 6, p. 59–77.

ZAHARIADE 1988 – M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988.

ZEILLER 1918 – J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Paris, 1918.

ZUGRAVU 1997 – N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997.

ZUGRAVU 1999 – N. Zugravu, *Erezii și schisme la Dunărea Mijlocie și de Jos în mileniul I*, Iași, 1999.

ZUGRAVU 2008 – N. Zugravu, *Studiu introductiv, notițe biobliografice, note și comentarii*, în: *FHDRCh*, Iași, 2008.

WHITBY & WHITBY 1986 – M. Whitby & M. Whitby, *The History of Theophylact Simocatta. An English Translation with Introduction and Notes*, Oxford/ New York/ Oxford University Press, 1986.

CÂTEVA CONSIDERAȚII PRIVIND ORDINEA SEMNĂTURILOR EPISCOPILOR DIN *MOESIA SECUNDA* ÎN *ENCYCLIA* (457/8 P.CHR.)

Ionuț HOLUBEANU[*]

Cuvinte cheie: *organizarea bisericească, Moesia Secunda, Abritus, Durostorum, Novae*

Keywords: *ecclesiastical organization, Moesia Secunda, Abritus, Durostorum, Novae*

Rezumat: *În studiul de față este cercetat principiul care a stat la baza ordinii în care ierarhii din Moesia Secunda au semnat scrisoarea de răspuns adresată împăratului Leon I (457-474) în timpul anchetei religioase din 457/8 (*Encyclia*). Primul cercetător care s-a ocupat de această temă a fost T. Schnitzler (SCHNITZLER 1938, p. 39, cu n. 29). Acesta a susținut că episcopii de aici au semnat documentul în ordinea descrescătoare a vechimii lor în arhierie.*

Ancheta întreprinsă în studiul de față a confirmat teza cercetătorului german. În plus, coroborarea datelor din Encyclia *cu cele din listele de semnături de la Ephesus (431) a condus la concluzia că, cel puțin până la jumătatea secolului al V-lea, în Moesia Secunda nu a existat o ierarhizare a episcopiilor sufragane. În fapt, atunci când scaunul mitropolitan era vacant sau mitropolitul nu-și putea exercita atribuțiile care îi reveneau, acestea erau preluate de către ierarhul din provincie cu cea mai mare vechime în arhierie.*

În ultima parte a studiului au fost analizate informațiile expuse în listele episcopale din Notitiae episcopatuum Constantinopolitanae. *Analizarea acestora a confirmat concluzia privind inexistența unui raport ierarhic între cele mai multe dintre scaunele episcopale sufragane din Moesia Secunda până în anul 536. Este posibil, însă, ca, în primul sfert al secolului al VI-lea, odată cu întocmirea primei* notitia, *statutul de* protothronos *să fi fost atribuit scaunului de la Durostorum. Ulterior, odată cu preluarea*

[*] Ionuț HOLUBEANU: Facultatea de Teologie Ortodoxă din cadrul Universității *„Ovidius”* din Constanța; e-mail: ionutho@gmail.com.

rangului mitropolitan de către scaunul de Odessos, acest statut pare a fi fost transferat scaunului de la Novae.

Abstract : *The subject of this paper is an investigation on the sequence of signatures at the end of the letter dispatched by the bishops of Moesia Secunda to Emperor Leo I (457-474) in AD 457/8 (*Encyclia*).*

There are six signatures in this letter, namely Marcianus of Abritus', Martialis of Appiaria's, Minofilus of Durostorum's, Marcellus of Nicopolis ad Istrum's, Petrus of Novae's and Dizza of Odessos'. The first five were suffragan bishops of the metropolitan of Marcianopolis in the ecclesiastical province of Moesia Secunda. The sixth was a suffragan of the metropolitan of Tomis, in the ecclesiastical province of Scythia (see HOLUBEANU 2015-2016, p. 37-41).

The author mainly confirmed T. Schnitzler's thesis (SCHNITZLER 1938, p. 39, cu n. 29) that the bishops of Moesia Secunda signed the letter according to seniority. Actually, Marcianus of Abritus attended the Council of Ephesus (431) (see ACO I.1.5, 124.1; ACO I.4, p. 38, n. 38; ACO I.4, 46, n. 39; ACO I.4, 67.18), being a bishop for at least twenty eight years in 457/8, while Petrus of Novae for at most nine years, having been preceded by Secundinus (-448-449-) (see ACO II.1.1, 149.4, 150.23; ACO II.2.1, 20.13; ACO II.3.1, 133.1, 134.17). Also, during the Council of Ephesus (431), Iacobus, not Minophilus, was bishop of Durostorum (ACO I.1.5, 123.38; ACO I.4., p. 38, n. 37; p. 45, n. 31; 67.26; 28.35). As far as Martialis of Appiaria and Marcellus of Nicopolis are concerned, it is unlikely that they were bishops in 431.

In the second part of the study, examining the lists of signatures from Ephesus (431) and the data in Notitiae episcopatuum Constantinopolitanae*, the author tried to detect any evidence concerning a possible hierarchy of the sees within Moesia Secunda in the second part of the 5th and the first half of the 6th centuries. It seems that none of the sees had any precedence among the others at the middle of the 5th century. Actually, as it is apparent in the letter of Moesian bishops in* Encyclia*, when the metropolitan bishop of Marcianopolis was not able to perform his duties then the senior bishop of the province took them over. However, there is a possibility that at the beginning of the 6th century Durostorum became the* protothronos *in Moesia Secunda (see DARROUZÈS 1981, 1, 32, 444-449, p. 213), while in 536 the see of Novae was raised to this rank (see DARROUZÈS 1981, 3, 36, 603-610, p. 241).*

Într-unul dintre studiile noastre anterioare[1] ne-am ocupat de structura episcopală a provinciei *Moesia Secunda* la jumătatea secolului al V-lea p.Chr. Analiza informațiilor documentare păstrate a condus la concluzia că, la acea vreme, în *Moesia Secunda*, scaunul de *Marcianopolis* deținea rangul de mitropolie plină, iar cele de la *Abritus*, *Appiaria*, *Durostorum*, *Nicopolis* și *Novae* pe cel de episcopii sufragane.

În același studiu[2] ne-am exprimat dorința de a cerceta, într-un studiu viitor, principiul care a stat la baza ordinii în care ierarhii din *Moesia Secunda* au semnat scrisoarea de răspuns adresată împăratului Leon I (457-474) cu prilejul anchetei religioase din 457/8 (*Encyclia*). În cele ce urmează, va fi analizată această temă.

[1] HOLUBEANU 2016, p. 24-33.
[2] HOLUBEANU 2016, p. 33, n. 65.

Opiniile cercetătorilor

După cunoștințele noastre, doar doi cercetători – T. Schnitzler și G. Siebigs – s-au oprit în studiile lor asupra acestei teme. Cel dintâi, într-o lucrare dedicată *Encyclia*-ei, pronunțându-se asupra ordinii semnăturilor din scrisorile de răspuns adresate împăratului Leon I, a identificat trei mari principii: **1**. mitropolitul fiecărei eparhii a avut întâietate, semnând cel dintâi documentul; **2**. în unele epistole – precum cele expediate din *Phoenice Prima* și *Galatia Prima* – cel de-al doilea semnatar al scrisorii de răspuns a fost ierarhul care se bucura de cel mai mare prestigiu în cadrul eparhiei sale. Acest prestigiu se putea datora fie importanței scaunului episcopal pe care acesta îl ocupa[3], fie meritelor sale personale[4]; **3**. ceilalți episcopi din eparhie au semnat în ordinea descrescătoare a vechimii lor în episcopat. T. Schnitzler a apreciat că doar în cazul scrisorilor expediate din *Pamphylia* și *Achaea* această din urmă regulă nu a fost respectată. În schimb, el a susținut că în cazul a zece eparhii, între care a menționat și *Moesia Secunda*, respectarea acestei reguli este pe deplin vizibilă[5].

T. Schnitzler a trecut cu vederea faptul că mitropolitul de *Marcianopolis* nu a semnat documentul. De asemenea, el nu a precizat dacă în cazul *Moesia*-ei *Secunda* cea de-a doua regulă a fost aplicată. Mai precis, el nu a precizat dacă Marcianus de *Abrytus* a semnat cel dintâi documentul pe temeiul prestigiului său personal sau al scaunului în care păstorea. Din contextul expunerii sale reiese, mai degrabă, că singura regulă avută în vedere de ierarhii acestei provincii a fost vechimea în arhierie. În fine, privitor la respectarea principiului vechimii în arhierie, T. Schnitzler s-a limitat la a preciza, la modul general, că ea este verificată prin compararea cu listele de semnături ale sinoadelor anterioare[6].

Referitor la punctul de vedere al lui G. Siebigs, el privește doar parțial tema de față. Din punctul său de vedere, episcopul de *Abritus* ar fi semnat cel dintâi scrisoarea de răspuns a provinciei *Moesia Secunda* întrucât scaunul său ar fi deținut, la acea vreme, rangul de mitropolie plină a eparhiei. Asupra ordinii semnăturilor celorlalți ierarhi, G. Siebigs nu s-a pronunțat.

Ipoteza lui G. Siebigs este infirmată, însă, de evidențele documentare[7]. La acea vreme, rangul de mitropolie a provinciei *Moesia Secunda* era deținut, în continuare, de scaunul de la *Marcianopolis*, *Abritus* fiind una dintre episcopiile sale sufragane. Ca atare, ierarhul de aici a semnat cel dintâi scrisoarea de răspuns în virtutea unui alt principiu. Cât privește absența numelui și a semnăturii mitropolitului Valerianus de *Marcianopolis* din această scrisoare, ea poate fi pusă

[3] Foarte probabil, T. Schnitzler a avut în vedere mitropoliile titulare, dându-l ca exemplu pe *Eustathius de Berytus* (*Phoenice Prima*).

[4] În acest caz, T. Schnitzler l-a dat ca exemplu pe episcopul Iulianus de *Tabia* (*Galatia Prima*). Acesta, deși avea, cel mai probabil, rang de simplu episcop, a primit scrisoare specială din partea împăratului Leon I, asemenea mitropoliților. În plus, în scrisoarea de răspuns a sinodului eparhiei sale, el a semnat imediat după mitropolitul Anastasius de *Ancyra*, vezi *ACO* II.5, 23.28, 93.11.

[5] SCHNITZLER 1938, p. 39, cu n. 29.

[6] SCHNITZLER 1938, p. 39.

[7] Vezi HOLUBEANU 2016, p. 26-31.

pe seama morții acestui ierarh înainte de desfășurarea sinodului provincial și redactarea scrisorii de răspuns[8].

În aceste condiții, la momentul de față, doar explicația avansată de T. Schnitzler rămâne valabilă. În cele ce urmează, se va încerca verificarea veridicității ei pe temeiul informațiilor documentare. Acest demers nu este lipsit de importanță întrucât, după cum s-a arătat deja, T. Schnitzler s-a limitat doar la a menționa, la modul general, rezultatul observațiilor sale asupra acestei teme, fără a expune nicio evidență concretă. În plus, cercetările recente au permis progrese semnificative în înțelegerea situației de la acea vreme – sec. al V-lea p.Chr. – a structurii episcopale a Bisericii din *Moesia Secunda* și a modului în care aceasta a evoluat ulterior[9], necunoscute lui T. Schnitzler.

Ordinea semnăturilor

În scrisoarea de răspuns a ierarhilor din *Moesia Secunda* adresată împăratului Leon I apar șase semnături, în următoarea ordine:

Marcianus episcopus ciuitatis Abryti confirmaui et subscripsi
Martialis episcopus ciuitatis Appiarensis similiter
Minofilos episcopus ciuitatis Durostori similiter
Marcellus episcopus ciuitatis Nicopoleos similiter
Petrus episcopus ciuitatis Nouensis similiter
Dizza episcopus ciuitatis Odissae Scythiae similiter[10].

Primele cinci semnături sunt cele ale episcopilor sufragani din *Moesia Secunda*. Ultima este cea a episcopului de *Odessos*. La acea vreme, acest scaun episcopal avea statutul de episcopie sufragană a mitropoliei de la *Tomis*[11].

După cum s-a arătat deja, primul principiu identificat de T. Schnitzler privește semnarea documentului mai întâi de către mitropolitul eparhiei. În cazul provinciei *Moesia Secunda* acest principiu nu a fost aplicat. După cum s-a precizat deja, nici numele și nici semnătura mitropolitului de *Marcianopolis* nu apar în scrisoarea expediată din *Moesia Secunda*.

Al doilea principiu privea semnarea documentului, imediat după mitropolit, de către ierarhul cu prestigiul cel mai mare din eparhie. În acest caz, putea fi vorba fie de un mitropolit titular, fie de un teolog apreciat de contemporani pentru cunoștințele sale. În ceea ce privește cazul concret al scaunului de *Abritus*, acesta avea rangul de simplă episcopie[12]. Cât privește cunoștințele teologice ale lui Marcianus, singurele informații despre el, în afara celor din *Encyclia*, sunt cele de la Sinodul al III-lea ecumenic (*Ephesus*, 431). În documentele de la *Ephesus*, Marcianus apare permanent alături de susținătorii lui Nestorius de *Constantinopolis*[13].

[8] HOLUBEANU 2016, p. 31-33.
[9] HOLUBEANU 2017a; HOLUBEANU 2017b, p. 121-212.
[10] *ACO* II.5, 32.26-31.
[11] Vezi HOLUBEANU 2015-2016, p. 37-41.
[12] Vezi HOLUBEANU 2016, p. 26-31.
[13] Semnătura lui Marcianus apare în actele sinodului orientalilor – 26 iunie 431, *ACO* I.1.5, 124.1; *ACO* I.4, p. 38, n. 38 –, pe circulara episcopilor nestorieni adresată clerului și

Este un indiciu că, la acea vreme, el nu era un bun teolog. Pe de altă parte, având în vedere că el nu a primit scrisoare specială din partea împăratului – precum Iulianus de *Tabia* (*Galatia Prima*) sau Adelphius de *Arabissus* (*Armenia Secunda*) – la demararea anchetei religioase din 457/8, se poate aprecia că nici la acea vreme el nu era un teolog de renume.

Al treilea principiu, semnalat de T. Schnitzler și legat în mod direct de situația din *Moesia Secunda* este cel al vechimii în arhierie. În cele ce urmează se va încerca verificarea acestui principiu în cazul concret al ierarhilor din *Moesia Secunda* pe temeiul informațiilor documentare păstrate.

După cum s-a arătat deja, despre Marcianus de *Abritus* se știe faptul că a participat la Sinodul al III-lea ecumenic (*Ephesus*, 431)[14]. În aceste condiții, se poate aprecia că, în 458, el avea cel puțin douăzeci și opt de ani de păstorire ca arhiereu.

Aproximarea vechimii în episcopat a celui de al doilea semnatar, Martialis de *Appiaria*, nu este posibilă. La momentul de față, se știe că acest scaun bisericesc a fost reprezentat la Sinodul al II-lea ecumenic (*Constantinopolis*, 381) de către Agrius[15]. Nu se cunoaște, însă, numele niciunuia dintre ierarhii care au păstorit între Agrius și Martialis. Singura informație care poate fi avută în vedere în acest caz este aceea că, în lista episcopilor nestorieni exilați după Sinodul de la *Ephesus*, sunt menționați și doi episcopi din *Moesia Secunda*, Valerianus și Eudocius, sufragani ai mitropolitului Dorotheus de *Marcianopolis*. În document nu sunt menționate, însă, numele scaunelor lor episcopale[16]. Având în vedere, însă, că la *Abritus* păstorea, la acea vreme, Marcianus, iar la *Durostorum*, Iacobus, aceștia nu puteau fi episcopi decât la *Appiaria*, *Nicopolis ad Istrum* sau *Novae*[17].

Dacă Valerianus și Eudocius au ocupat scaunele de la *Appiaria* și *Nicopolis*, atunci, în mod cert, Marcianus de *Abritus* avea cea mai mare vechime ca arhiereu în 457/8, întrucât Petru de *Novae* nu putea avea mai mult de opt-nouă ani ca episcop[18]. Dacă, însă, unul dintre ei ocupa scaunul de *Novae*, atunci în *Encyclia* ar rămâne un singur episcop – fie Martialis de *Appiaria*, fie Marcellus de *Nicopolis* – care, ipotetic, ar fi putut avea o vechime în episcopat mai mare decât cea a lui Marcianus de *Abritus*.

---

credincioșilor din *Hierapolis* (*Euphratensis*) și celorlalte comunități creștine – *post* 17 iulie 431, *ACO* I.4, 46, n. 39 – și pe memoriul episcopilor nestorieni adresat reprezentanților lor la *Constantinopolis* – septembrie 431, *ACO* I.4, 67.18.

[14] Vezi trimiterile de la nota precedentă și, în plus, LE QUIEN 1740, col. 1219-1221; PÂRVAN 1911, p. 67-68; VAILHÉ 1912, col. 197; ZEILLER 1918, p. 168, 354, 600; LECLERCQ 1933, col. 507; FEDALTO 1988, p. 342; ILSKI 1994, p. 134; ZUGRAVU 2008, p. 119, 121, 361 (n. 9);

[15] HONIGMANN 1936, p. 440-449.

[16] *ACO* I.4, 203.33-34: *Valerianus et Eudocius Mysiae, qui sub eodem Dorotheo existentes, ultro ab ecclesiis recesserunt* (=*Valerianus și Eudocius din Moesia, care erau sub același Dorotheus, s-au retras din proprie inițiativă din Bisericile [lor]*, trad.n.). Vezi și ZEILLER 1918, p. 169; LECLERCQ 1933, col. 508; GERLAND & LAURENT 1936, nr. 241-242, p. 91; ZUGRAVU 2008, p. 119-120.

[17] Păstorirea acestora la *Odessos* este exclusă, întrucât, la acea vreme, ierarhul de aici era sufragan al mitropolitului de la *Tomis*, iar nu al celui de la *Marcianopolis*. Pentru aceasta, vezi, mai sus, trimiterea de la n. 11.

[18] Vezi, mai jos, paragraful cu n. 20.

În ceea ce privește scaunul de la *Durostorum*, acesta a fost reprezentat la Sinodul al III-lea ecumenic de episcopul Iacobus (-431)[19]. Nu se știe dacă între el și Minophilus, cel din *Encyclia*, a mai fost vreun alt episcop. Însă, în mod cert, Minophilus avea o vechime în episcopat mai mică decât cea a lui Marcianus de *Abritus*. Nu poate fi aflat, însă, care era raportul dintre vechimea lui Minophilus și cea a lui Martialis de *Appiaria*, care a semnat înaintea sa.

Despre Marcellus de *Nicopolis* nu s-a păstrat nicio altă informație. De asemenea, nu este cunoscut numele niciunuia dintre predecesorii săi. Ca atare, este imposibil de apreciat care era vechimea sa în arhierie. Dacă fie Valerianus, fie Eudocius, episcopii nestorieni din 431, a ocupat scaunul de *Nicopolis*, atunci, Marcellus nu putea avea o vechime mai mare în arhierie decât cea a lui Marcianus de *Abritus*. Dacă, însă, aceștia au fost episcopi la *Appiaria* și *Novae*, atunci, la nivel pur ipotetic, după cum s-a precizat deja, Marcellus l-ar fi putut întrece pe Marcianus în slujirea episcopală.

În fine, la *Novae*, înaintea lui Petrus, este atestat documentar Secundinus (-448-449-)[20]. Pe temeiul acestei din urmă informații se poate stabili că, în 457/8, Petrus de *Novae* nu putea avea o vechime mai mare de opt-nouă ani în scaunul episcopal.

În concluzie, Marcianus de *Abritus* – poziția 1 –, avea cel puțin douăzeci și opt de ani de arhierie, în timp ce Petrus de *Novae* – poziția 5 –, ultimul semnatar, avea, cel mult, opt-nouă ani. Dintre ceilalți episcopi, Minophilus de *Durostorum* – poziția 3 – avea, în mod cert, o vechime mai mică decât cea a episcopului de *Abritus*. Doar Martialis de *Appiaria* – poziția 2 – și Marcellus de *Nicopolis* – poziția 4 – l-ar fi putut depăși ca vechime în scaun pe episcopul de *Abritus*.

Pe de altă parte, deși, pe temeiul informațiilor documentare păstrate, nu poate fi stabilit cu precizie raportul vechimii în arhierie între toți acești ierarhi, afirmația lui T. Schnitzler privind semnarea documentului de către aceștia în funcție de principiul vechimii în episcopat, pare corectă. În fapt, ea nu este contrazisă, în mod direct, de niciuna dintre evidențele documentare existente.

Un alt aspect ce trebuie lămurit privește raportul dintre scaunul de *Abritus* și restul episcopiilor sufragane din *Moesia Secunda*. Mai precis, nu trebuie exclusă posibilitatea ca, în afara vechimii în arhierie a lui *Marcianus*, scaunul său să fi deținut, la acea vreme, statutul de *protothronos* în cadrul provinciei *Moesia Secunda.*

Lămurirea acestei teme se poate face pe temeiul a două surse: listele sinodale și *Notitiae episcopatuum*. În cazul celor dintâi, foarte importante sunt cele ale sinoadelor la care au participat cel puțin doi ierarhi din această provincie. Singura situație de acest fel este cea a listelor de semnături de la *Ephesus* (431). În trei dintre acestea apar numele episcopilor Iacobus de *Durostorum* și Marcianus de *Abritus*. Dintre ele, cea mai importantă este lista de semnături de la finalul

[19] *ACO* I.1.5, 123.38; *ACO* I.4., p. 38, n. 37; p. 45, n. 31; 67.26; 28.35. Vezi și LE QUIEN 1740, col. 1227; PÂRVAN 1911, p. 69-70; ZEILLER 1918, p. 166, 600; LECLERCQ 1933, col. 507; FEDALTO 1988, p. 343-344; ATANASSOV 2012, p. 358; ZUGRAVU 2008, p. 119.

[20] *ACO* II.1.1, 149.4, 150.23; *ACO* II.2.1, 20.13; *ACO* II.3.1, 133.1, 134.17. Vezi și LE QUIEN 1740, col. 1221; PÂRVAN 1911, p. 70; ZEILLER 1918, p. 167, 600; LECLERCQ 1933, col. 507; FEDALTO 1988, p. 348.

sinodului orientalilor, de la 26 iunie 431. Această listă s-a păstrat atât în versiunea greacă, cât și în cea latină. În ambele versiuni, numele celor doi episcopi din *Moesia Secunda* apar consecutiv[21]. Aceasta sugerează că cei doi au stat împreună la sinod și, la final, au semnat împreună documentele acestuia. Primul care a semnat a fost Iacobus.

Poziția semnăturilor lor poate fi considerată un indiciu al faptului că, la acea dată, scaunul de *Abritus* nu avea întâietate față de cel de la *Durostorum*. Cel mai probabil, și în acest caz, vechimea în arhierie trebuie să fi fost principiul respectat de cei doi ierarhi. Cu alte cuvinte, Marcianus de *Abritus*, care trebuie să fi fost foarte tânăr la acea vreme, i-a dat întâietate colegului său, Iacobus, care avea, foarte probabil, o vechime mai mare în scaunul episcopal.

În alte două liste, numele celor doi apar separat. Una dintre liste a fost atașată circularei adresate de susținătorii lui Nestorius preoților și credincioșilor din *Hierapolis* (*Euphratensis*), după data de 17 iulie 431. În aceasta, semnătura lui Iacobus apare la poziția 31[22], iar cea a lui Marcianus la poziția 39[23]. În fine, ultima listă a însoțit un memoriu expediat în septembrie 431 de episcopii nestorieni celor opt reprezentanți ai lor aflați la *Costantinopolis*. De data aceasta, semnătura lui Marcianus – poziția 20[24] – o devansează pe cea a lui Iacobus – poziția 28[25]. În acest caz, „întârzierea" lui Iacobus este greu de explicat. Nu ar fi exclus, însă, ca aceste din urmă două documente să fi fost redactate de nucleul dur al partidei nestoriene și să fi fost semnate ulterior, în zilele care au urmat, de către ceilalți ierarhi din partida lor.

În ceea ce privește *Notitiae episcopatuum*, în acestea apare o singură rubrică din perioada în care scaunul de *Marcianopolis* deținea rangul de mitropolie a provinciei[26]. Ea surprinde schema episcopală din perioada 500/527-535, însă, din ea lipsesc scaunele de *Abritus*, *Nicopolis* și, posibil, *Appiaria*. Chiar și așa, pare că aici enumerarea centrelor episcopale s-a făcut în funcție de criteriul geografic. Mai precis, întâi au fost menționate scaunele dunărene din aval în amonte – *Durostorum*, *Transmarisca*, *Novae* – și apoi cele din interiorul provinciei – *Zekedepa*-Tsarevets și ipotetica *Scaria*. Lista lasă impresia că, la acea vreme, rangul de *protothronos* era deținut de scaunul de *Durostorum*. În plus, enumerarea celorlalte scaune în funcție de amplasarea lor geografică sugerează faptul că, la acea vreme, nu exista o ierarhizare a acestora. În aceste condiții, pare puțin probabil ca o ierarhizare a lor să fi existat și înainte de 500/527.

Un început de ierarhizare poate fi sesizat abia în lista întocmită în anul 536, după schimbarea scaunului mitropolitan. *Odessos* a devenit atunci noua mitropolie a eparhiei, iar rangul de *protothronos* pare a fi fost trecut pe seama scaunului de la *Novae*. Și de această dată, vechile episcopii din *Moesia Secunda* sunt menționate în

---

[21] *ACO* I.1.5, 123.38: *Ἰάκωβος Δοροστόλου* (nr. 34), și 124.1: *Μαρκιανὸς Ἀβρύτου* (nr. 35); *ACO* I.4, p. 38, nr. 37: *Iacobus episcopus Dorostoli*, și nr. 38: *Marcianus episcopus Abryti*.

[22] *ACO* I.4, p. 45, nr. 31: *Iacobus episcopus Dorostoli*.

[23] *ACO* I.4, p. 46, nr. 39: *Marcianus episcopus Abryti*.

[24] *ACO* I.4, 67.18: *Marcianus episcopus Abryti*.

[25] *ACO* I.4, 67.26: *Iacobus episcopus Dorostoli*.

[26] Vezi DARROUZÈS 1981, 1, 32, 444-449, p. 213; 2, 32, 512-517, p. 227; 3, 44, 727-731, p. 244; 4, 31, 462-467, p. 260. Pentru interpretarea acestor rubrici, vezi HOLUBEANU 2017a (=HOLUBEANU 2017b, p. 121-184).

conformitate cu principiul geografic[27]. Aceasta dovedește că nici la acea dată nu exista o ierarhizare a lor, ca și mai înainte. Însă, în această listă, scaunul de la *Palaistene* (=*Palmatis*?), de curând înființat, nu mai este menționat în funcție de poziția sa geografică, ci este trecut la finalul listei, în urma scaunelor cu tradiție[28]. Așadar, pare a fi vorba, acum, de introducerea unui nou criteriu, cel cronologic, care reflectă începutul unei ierarhizări a scaunelor din *Moesia Secunda* nou înființate.

Concluzii

Pe temeiul celor de mai sus, se pot emite următoarele concluzii:

1. Episcopii din *Moesia Secunda* adunați în sinod în 457/8 au semnat scrisoarea de răspuns adresată împăratului Leon I respectând principiul vechimii în arhierie. Cel dintâi care a observat și a relevat respectarea acestei reguli a fost cercetătorul german T. Schnitzler. Analiza de față a confirmat afirmațiile sale.

2. În anii 457/8, nu exista o ierarhizare a scaunelor episcopale din *Moesia Secunda*. În plus, este greu de spus dacă la acea vreme vreunul dintre ele deținea rangul de *protothronos*. Pare, mai degrabă, că, în lipsa mitropolitului, atribuțiile acestuia erau preluate de decanul de vârstă al sinodului. În timpul anchetei din jurul *Encyclia*-ei, acesta era Marcianus de *Abritus*.

3. În prima jumătate a secolului al VI-lea, în *Moesia Secunda* pare a fi fost introdus statutul de *protothronos*. Este posibil ca, inițial, acesta să fi fost deținut de scaunul de la *Durostorum*. Ulterior, în anul 536, el pare a fi fost transferat pe seama scaunului de la *Novae*.

4. De asemenea, din al doilea sfert al secolului al VI-lea, se poate observa începutul unei ierarhizări a scaunelor episcopale nou înființate, în funcție de criteriul cronologic.

[27] Mai întâi sunt menționate centrele dunărene, din amonte în aval – *Novae, Appiaria, Durostorum* –, apoi cele din interiorul provinciei, de la est la vest – *Marcianopolis, Abritus, Nicopolis* –, DARROUZÈS 1981, 3, 36, 603-610, p. 241.

[28] DARROUZÈS 1981, 3, 36, 610, p. 241. Pentru interpretarea acestei rubrici și identificarea scaunului de Palaistene, vezi HOLUBEANU 2017a (=HOLUBEANU 2017b, p. 158-167).

BIBLIOGRAFIE

ACO – Acta Conciliorum Oecumenicorum (ed. Ed. Schwartz), t. I.1.5, Berolini & Lipsiae: de Gruyter, 1927; t. I.4, 1922-1923; t. II.1.1, 1933; t. II.2.1, 1932; t. II.3.1, 1935; t. II.5, 1936.

ATANASSOV 2012 – G. Atanassov, *Christianity along the Lower Danube Limes in the Roman Provinces of Dacia Ripesis, Moesia Secunda and Scythia Minor (4th-6th c. AD)*, în: The Lower Danube Roman Limes (1st – 6th C. AD) (ed. L. Vagalinski, N. Sharankov & S. Torbatov), Sofia, 2012, p. 327-380.

DARROUZÈS 1981 – J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981.

FEDALTO 1988 – G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, vol. I, Padova, 1988.

GERLAND & LAURENT 1936 – E. Gerland & V. Laurent, *Corpus notitiarum episcopatuum ecclesiae orientalis Graecae. I. Les listes conciliaires*, Istanbul, 1936.

HOLUBEANU 2015-2016 – I. Holubeanu, *Noi interpretări privind rangul scaunului bisericesc de la Tomis în secolele al V-lea și al VI-lea d.Hr.*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 25-60.

HOLUBEANU 2016 – I. Holubeanu, *Structura episcopală a eparhiei bisericești Moesia II în 457/458 d.Hr.*, în: *Tradiție, istorie, armată. Sesiunea națională de comunicări științifice a Muzeului Militar Național „Regele Ferdinand I”*, vol. I (ed. O.M. Glodarenco & C. Constantin), București, 2016, p. 24-33.

HOLUBEANU 2017a – I. Holubeanu, *Organizarea bisericească în Moesia Secunda în secolele V-VII p.Chr.*, Pontica 50 (2017).

HOLUBEANU 2017b – I. Holubeanu, *Organizarea bisericească în Scythia și Moesia Secunda în secolele IV-VII p.Chr.*, Brăila, 2017 (sub tipar).

HONIGMANN 1936 – E. Honigmann, *Recherches sur les listes des Pères de Nicée et de Constantinople*, Byzantion 11 (1936), p. 429-449.

ILSKI 1994 – K. Ilski, *Korespondencja biskupów Mezyjskich*, SM 1994, p. 129-136.

LE QUIEN 1740 – M. Le Quien, *Oriens christianus*, t. I, Paris, 1740.

LECLERCQ 1933 – H. Leclercq, *Mésie*, DACL XI/1, Paris, 1933, col. 498-508.

PÂRVAN 1911 – V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911.

SCHNITZLER 1938 – T. Schnitzler, *Im Kampfe um Chalcedon. Geschichte und Inhalt des Codex Encyclius von 458* (Analecta Gregoriana, 16), Romae, 1938.

SIEBIGS 2010 – G. Siebigs, *Kaiser Leo I. Das oströmische Reich in den ersten drei Jahren seiner Regierung (457-460 n.Chr.)*, Berlin & New York: de Gruyter, 2010.

VAILHÉ 1912 – S. Vailhé, *Abrytus*, DHGE 1 (1912), col. 197-198.

ZEILLER 1918 – J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918.

ZUGRAVU 2008 – N. Zugravu, *Studiu introductiv, notițe biobliografice, note și comentarii*, Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis (ed. N. Zugravu), Iași, 2008, p. 17-132.

COMENTARII ASUPRA UNOR INFORMAȚII DIN *GEOGRAFIA* ŞI *HARTA* LUI AL-IDRĪSĪ

Alexandru MADGEARU[*]

Cuvinte cheie: *cartografie, geografie istorică, al-Idrīsī, Bulgaria, Dobrogea, Imperiul Bizantin, Vicina, Chilia, Cetatea Albă, Cenad, Timişoara, Alba Iulia*

Keywords: *cartography, historical geography, al-Idrīsī, Bulgaria, Dobrudja, Byzantine Empire, Vicina, Chilia, Cetatea Albă, Cenad, Timişoara, Alba Iulia*

Rezumat: *Studiul prezintă contribuțiile românești anterioare referitoare la această problemă, multe dintre ele defectuoase din pricina unor greșeli ce țin de identificare, precum Disina în loc de Vicina. Actualul comentariu se bazează pe ultima traducere a sursei. Concluzia este aceea că, în afară de Dristra, niciun alt punct din Dobrogea nu a fost înregistrat în tratatul de geografie al lui al-Idrīsī. Armkastrou s-a situat cu siguranță pe țărmul bulgaresc, poate la Kaliakra, nu la Enisala, așa cum s-a susținut recent. Nici măcar Chilia nu ar putea fi identificată cu Aqiliyya (care ar putea fi mai probabil Cetatea Albă). Această ignoranță față de ceea ce noi numim astăzi Dobrogea a însemnat că regiunea nu se afla pe rutele practicate de către comercianți, cei care constituiau sursa de informare a lui al-Idrīsī. La acel moment regiunea suferea de o depopulare pronunțată, prin urmare, lipsită de interes pentru desfășurarea activităților comerciale. În ultima parte a acestui studiu sunt dezbătute informații referitoare la Cenad, Timișoara, dar și date legate de un loc ce ar putea fi identificat cu Alba Iulia.*

Abstract: *The study discusses the previous Romanian contributions to the problem, many of them flawed by the perpetuation of some mistaken identifications, such as Disina for Vicina. The present commentary is based on the latest translation of the source. The conclusion is that no place was recorded by the geographical treatise of al-Idrīsī in Dobrudja, except Dristra. Armkastrou was certainly somewhere on the Bulgarian shore, maybe at Kaliakra, not Enisala, as even up to recently it was maintained. Not even Chilia could be identified with Aqiliyya (which could be more probable Cetatea Albă). This ignorance about what we call now Dobrudja meant that the region was then out of the journeys made by the merchants, the informers of al-Idrīsī. In that time, the region was gravely depopulated and thus with no interest for trade. In the last part of the study are*

[*] Alexandru MADGEARU: Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară, București; e-mail: amadgearu@yahoo.com.

discussed the data about Cenad, Timişoara and another place which could be indentified with Alba Iulia.

Unul dintre marii învăţaţi ai evului mediu a fost Abū ʻAbd Allāh Muhammad bin Muhammad bin ʻAbd Allāh bin Idrīs, aş-Şiqillī, al-Idrīsī, numit mai pe scurt aš-Šarīf al-Idrīsī, sau al-Idrīsī. Provenit dintr-o familie princiară din Ceuta, el s-a născut în jurul anului 1100, la Ceuta, ori după unele studii mai noi, în Sicilia. Se pare că a studiat la Cordoba, căpătând o formaţie orientată mai mult spre medicină şi studiul plantelor medicinale (a şi scris un tratat despre plante). Fiind deja reputat pentru ştiinţa sa, în jurul anului 1139 a fost invitat să intre în serviciul regelui Siciliei Roger II (1130-1154), după ce deja efectuase unele călătorii în Maroc, Spania, Franţa şi Anglia[1]. Regatul fondat de normanzi în Sicilia cu capitala la Palermo devenise o societate multiculturală, în care creştini de diverse neamuri, musulmani şi evrei conviețuiau în pace. Considerat un uzurpator de către cei doi împăraţi ai Occidentului şi Orientului (Conrad III şi Manuel I), Roger II s-a preocupat de centralizarea statului (care mai cuprindea Calabria, Apulia şi o zonă din Tripolitania), dar a avut ambiţii cu mult mai mari, încercând să devină puterea hegemonică în bazinul mediteranean, fiindcă dispunea de o flotă considerabilă, şi fiindcă Sicilia beneficia de o poziţie privilegiată în acest spaţiu. Agresiunea contra Imperiului Bizantin, inamicul mai vechi al regatului normand, s-a produs cu ocazia Cruciadei a II-a, în 1147, fiind atacate mai multe insule şi cetăţi din Grecia, începând cu Corfu, care s-a predat de bună voie. În 1148, flota bizantină a contraatacat, obţinând victoria de la Capul Malea, dar chiar şi după aceea, flota lui Roger II, comandată de amiralul George de Antiohia, a îndrăznit chiar să atace Constantinopolul în 1149. Tentativa de cucerire a Peloponezului şi a altor părţi ale Greciei a eşuat, căci armata bizantină era încă o forţă redutabilă[2].

Această politică ambiţioasă şi expansionistă explică şi dorinţa regelui Roger II de a dobândi informaţii amănunţite şi precise atât despre regatul său, cât şi despre restul lumii, o idee pe care niciunul dintre suveranii contemporani nu a avut-o, deşi, bunăoară, Manuel I dispunea la Constantinopol de învăţaţi capabili de o asemenea lucrare. În acea vreme nu exista în Bizanţ un interes pentru geografie sau cartografie similar celui pentru istoriografie. Abia la sfârşitul secolului al XIII-lea, Maximos Planudes a simţit nevoia de a procura un exemplar al *Geografiei* lui Ptolemeu, care era sursa fundamentală a geografilor arabi. Harta lui Ptolemeu se recopia, dar nu s-a realizat niciuna nouă[3]. Roger II i-a cerut lui al-Idrīsī să se ocupe de alcătuirea unei hărţi a întregii lumi cunoscute. În acest scop au fost trimişi emisari în diferite state pentru a aduna informaţii despre drumuri, oraşe etc., pe baza cărora s-au compilat o hartă cu plan circular (cu nordul orientat în jos, aşa cum se obişnuia în epocă), un disc de argint gravat (care a dispărut), şi 70 de hărţi-planşe care corespundeau hărţii gravate pe disc. Aceleaşi informaţii au fost incluse în tratatul de geografie, intitulat *Kitāb Nuzhat al-Mushtāq fī ẖtirāq al-āfāq* („Cartea călătoriilor plăcute în ţări îndepărtate"), sau *Kitāb Rugār*

[1] OMAN 1971, p. 1032; MAQBUL 1992, p. 156; BRESC & NEF 1999, p. 13-16; AMARA & NEF 2001, p. 124-127; NEF 2010, p. 55-62; BUSTAMANTE-COSTA 2011, p. 118-119.

[2] CHALANDON 1907, II, p. 1-166; MAGDALINO 1993, p. 38-53; HOUBEN 2002, p. 78-86.

[3] DILKE 1987, p. 268-271.

(ori *Libro de Roger*). S-a considerat multă vreme că această carte a fost finalizată în anul 1154, dar cercetările mai noi au arătat că atunci a început de fapt redactarea ei. A fost încheiată cândva în anii 1160. O versiune prescurtată a acestui tratat, *Uns al-muhağ wa-rawd al-furağ* sau *Rawej al-faraj wa-nuzhat al-muhaj* (adică „Grădina plăcerilor şi a recreerii sufletelor") s-a păstrat într-un grup de manuscrise descoperite la Istanbul. Este denumită şi „Micul Idrisi". Această geografie, care pentru unele regiuni are şi informaţii noi, are şi ea 73 de planşe anexate, care constituie aşa-numita hartă mică. Al-Idrīsī a rămas la Palermo şi după moartea lui Roger II, dar spre sfârşitul vieţii s-a întors la Ceuta, unde a decedat în 1175 sau 1176[4].

Kitāb Nuzhat al-Mushtāq fī ḫtirāq al-āfāq, operă inspirată de cea a lui Ptolemeu şi continuatoare a activităţii de mai multe secole a geografilor arabi, este inegală ca valoare, din cauza diversităţii surselor disponibile (pentru Europa, autorul s-a bazat pe relatări ale negustorilor care veneau prin Sicilia). În text există peste 5000 de denumiri (localităţi, râuri, lacuri, munţi). În procesul de colaţionare a acestui imens material au intervenit confuzii şi repetiţii, astfel că opera nu poate fi considerată pe deplin închegată (nu a fost revizuită)[5]. Există şi erori majore, precum cele din descrierea Poloniei, ţară unde ar creşte din abundenţă măslinul şi viţa de vie[6]. Chiar şi unităţile de măsură a distanţelor diferă în funcţie de surse (arabe, latine, bizantine). Unităţile de măsură pe uscat erau mila arabă egală cu 1973 metri şi ziua de marş egală cu 25-30 mile arabe, iar pe mare o zi de navigaţie echivala cu 104 mile arabe[7]. Distanţele sunt adesea aceleaşi între etapele itinerariilor, ceea ce face suspectă veridicitatea lor. Nu se poate pune mult temei pe distanţele în zile sau mile, mai ales pentru regiunile pe care autorul nu le-a parcurs el însuşi. Cel mai sigur fapt rămâne succesiunea acestor etape ale drumurilor urmate de negustori, sau ale escalelor făcute de navigatori (în cazul litoralului Mării Negre), deoarece succesiunea era mai greu uitată decât distanţele (oricum greu de calculat cu precizie). Sistemul de coordonate al hărţii este cel moştenit din antichitatea greacă: împărţirea lumii în şapte climate de la sud spre nord, folosită pentru prima oară de Eratosthenes, aplicată de Ptolemeu, iar apoi şi de către geografii bizantini şi arabi. Limitele climatelor erau definite de durata zilei celei mai lungi din an.[8] Pe axa longitudinii, climatele din harta lui al-Idrīsī au câte zece diviziuni (vezi **Fig. 1**). Climatele au lăţimi inegale: I- 18 grade, II - 9 grade, III - 7,3 grade, IV - 5,3 grade, V- 5 grade, VI- 8 grade, VII – 11 grade. Au rezultat astfel 70 de secţiuni ale hărţii, care există ca planşe separate[9]. Al-Idrīsī nu a folosit însă și rețeaua de coordonate de latitudine și longitudine ptolemaică, astfel că din acest punct de vedere opera sa reprezintă un regres faţă de cea a lui al-Bīrūnī din 1036.

Harta mare şi cea mică alcătuită în 1192 au fost publicate de Konrad Miller în

[4] OMAN 1971, p. 1033; MAQBUL 1992, p. 156-157; DUCÈNE 2009, p. 5-10; NEF 2010, p. 63-66; BUSTAMANTE-COSTA 2011, p. 120-122, DUCÈNE 2012, p. 129-130.

[5] BRESC & NEF 1999, p. 24-27.

[6] JAUBERT 1836-1840, II, p. 389; BRESC & NEF 1999, p. 450.

[7] MAQBUL 1992, p. 160.

[8] HONIGMANN 1929.

[9] BRESC & NEF 1999, p. 22-23.

volumele culegerii sale *Mappae Arabicae. Arabische Welt- und Länderkarten*, care a apărut între anii 1926 şi 1931. El a reconstituit harta completă pornind de la aceste secţiuni, a stabilit itinerarii pe baza denumirilor marcate pe planşe, şi a propus noi identificări ale lor[10]. Harta mare reconstituită are dimensiunile de 600 x 120 cm. Această reconstituire (*Tabula Rogeriana*) este în prezent disponibilă într-o formă digitalizată, la *http://www.bigmapblog.com/2011/idrisis-tabula-rogeriana-world-map-reproduction*. Din această versiune digitalizată, mai clară, am decupat partea conţinând locurile discutate în studiul de faţă, şi care corespunde planşelor 54 şi 55, adică secţiunile 4 şi 5 din climatul VI, precum şi secţiunea 5 din climatul VII (figura 2).

Traducerea integrală a *Geografiei* (*Kitāb nuzhat almuštāq fī htirāq al-āfāq*) în franceză a fost publicată de Paul Amedée Jaubert în 1836-1840, iar studierea altor manuscrise a permis realizarea unei ediţii critice în nouă volume, de către Istituto Universitario Orientale din Napoli (*Opus Geographicum sive Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare studeant*, apărută între 1974 şi 1984). Această ediţie a fost utilizată pentru noua traducere franceză, efectuată de Annliese Nef, care a corectat şi completat lacunele din vechea traducere a lui Jaubert (doar pentru o parte a operei, însă). Această nouă traducere, neutilizată până în prezent de istoricii români cu excepţia lui Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, permite clarificarea măcar parţială a unor informaţii despre regiunile balcano-dunărene din secolul al XII-lea, care fuseseră cunoscute din traducerea lui Jaubert, direct ori numai indirect, prin lucrările lui Lelewel şi Tomaschek care vor fi menţionate mai jos. Traducerea suferă însă în privinţa unor identificări ale toponimelor, din cauza necunoaşterii cercetărilor mai noi. Astfel, *Disina* este în continuare tradusă Măcin, iar Micul Preslav este identificat cu Victoria, adică de fapt Nufăru, făcându-se o confuzie cu Presthlavitza, despre care acum se poate admite că se afla acolo. De asemenea, *Armokastrou* este amplasat la Enisala, în contradicţie cu datarea mai târzie a acestei cetăţi, acum sigură. Ceea ce este important în această traducere este corectura primei versiuni a lui Jaubert, ţinându-se seama atât de ediţia critică de la Napoli, cât şi de traducerile parţiale, precum cea a lui Boris Nedkov în bulgară. Cartea fiind mai greu accesibilă, am optat pentru reproducerea *in extenso* a pasajelor de interes din ea, păstrând şi identificările propuse de Henri Bresc (vezi Anexa).

La scurt timp după apariţie, traducerea lui Jaubert şi hărţile care compun aşa-numita *Tabula Rogeriana* au fost comentate pe larg de către învăţatul polonez Joachim Lelewel, autorul unui încă util tratat de geografie medievală[11]. În Peninsula Balcanică, el a reuşit să facă unele identificări corecte, precum cele pentru Preslav (Mighali Berisklava) şi Micul Preslav (Berisklava)[12], dar a făcut şi mari erori, preluate necritic de autori ulteriori. Totul a pornit de la lectura greşită a unui toponim *M.syūn.s* în traducerea lui Jaubert: Messinous. Lelewel a crezut că este râul Osăm[13], când în realitate este Šumen, conform noii traduceri[14]. De aici,

[10] MILLER 1926 a; MILLER 1926 b; MILLER 1927 b.
[11] LELEWEL 1852, I, p. LIV-LXXVI, 93-107; III, p. 71-220.
[12] LELEWEL 1852, III, p. 119-121.
[13] JAUBERT 1836-1840, II, p. 388; LELEWEL 1852, III, p. 123.
[14] NEDKOV 1960, p. 69; BRESC & NEF 1999, p. 444, 447.

erorile s-au multiplicat, astfel că *Dhiniboli* a fost identificat cu Nikopolis (care este de fapt Iambol), iar *Elmas* a fost identificat cu Palmatis, cetate antică între Durostorum şi Marcianopolis[15]. Nici măcar *Elmas* nu este o denumire corect citită. Un progres considerabil în interpretarea părţilor despre Peninsula Balcanică a fost adus prin studiul lui Wilhelm Tomaschek din 1886, care, folosind traducerea lui Jaubert şi tratatul lui Lelewel, a efectuat numeroase comparaţii cu sursele bizantine şi cu lucrările de geografie contemporane, reuşind astfel o serie de identificări, dintre care multe rămân valabile. În cazul itinerariilor din partea de est a Peninsulei Balcanice, el a susţinut că au rezultat din compilarea neglijentă a mai multor surse, de unde caracterul lor uneori contradictoriu. În cazul toponimului *Elmas*, Tomaschek a demonstrat că forma corectă este *Klimaš*, localitatea de la est de Lozarevo[16]. Forma *Klimaš* a fost acceptată de traducătorii ulteriori (Tuulio-Tallgren şi Nef)[17]. În continuare, Lelewel a propus pentru Reknova (*R.k.nwī*) Tutrakan, şi astfel a ajuns la Dunăre, de-a lungul căreia a continuat cu itinerarul: *Bestrinos - Rosso Castro - Mighali Therme - Lino Castro - Ghoulouni - Basca – Akli – Stlifanos - Aniksoboli - Aghathoboli - Kirkisia - Disina*)[18]. El a amplasat acest şir de localităţi de-a lungul Dunării deoarece aşa apar ele pe *Hartă*.

În realitate, acum se ştie că toate aceste localităţi se află pe teritoriul Bulgariei, în interior. În tot acest şir de toponime din itinerarul inclus în climatul VI, secţiunea 4, există două absolut certe: *Rosso Castro*, care este *Rusokastron*, în prezent Rusokastro (comuna Kameno, reg. Burgas), precum şi *Meghali Therme*, adică *Aquae Calidae*, locul cu izvoare termale de lângă Burgas (Banevo). Pe această bază, Tomaschek a stabilit că *Bestrinos* este *Basternai*, despre care acum se ştie că se afla la Ekzarkh Antimovo, 14 km sud de Karnobat. Toponimul *R.k.nwī*, transcris şi ca *Raknui*, a fost identificat cu Raklina, o localitate dispărută din apropiere de Karnobat[19]. *Linokastro* sau *Neokastro* este o lectură greşită a lui Jaubert. Dezvoltând o idee care se regăseşte la Constantin Brătescu şi Ion Barnea, Costel Chiriac a crezut că ar putea fi amplasată la nord de Hârşova, fiindcă numele care ar însemna "cetatea lânei" ar putea fi comparat cu toponimul de acolo *Cetatea Oii*[20]. El s-a bazat pe interpretarea eronată propusă de Brătescu, care a amplasat Linokastro în Dobrogea[21]. Tomaschek (rămas necunoscut lui Brătescu)

[15] LELEWEL 1852, III, p. 122-124. După ultimele cercetări, Palmatis era lângă Onogur (TORBATOV 2000, p. 60).

[16] TOMASCHEK 1886, p. 317.

[17] TUULIO-TALLGREN 1936, p. 180; BRESC & NEF 1999, p. 442; LAZAROV 1998-1999, p. 249.

[18] LELEWEL 1852, III, p. 124-128 (Dristra – Rasova- Cernavoda – Dinogetia – Chilia – Zebil). Textul la JAUBERT 1836-1840, II, p. 397; NEDKOV 1960, p. 85-87; BRESC & NEF 1999, p. 456. Un traseu similar este Šumen – Diampolis – Framnjak – Elmas- Reknova – Rosso Castro – Meghali Therme – Linocastro – Ghuluni – Basca – Akli – Stlifanos – Aniksoboli – Agathoboli – Kirkisia – Disina (JAUBERT 1836-1840, II, p. 388-389; NEDKOV 1960, p. 105, 150; BRESC & NEF 1999, p. 447-448).

[19] LAZAROV 1998-1999, p. 246-251.

[20] CHIRIAC 1993.

[21] BRĂTESCU 1920, p. 29.

arătase că *Linokastro* este o lectură greşită a numelui *Aitoqastro*[22]. În noua traducere, toponimul este citit *Aytucastru* şi identificat cu Ajtos, de lângă Burgas[23]. Aşadar, nu a existat lângă Hârşova nicio cetate menţionată de geograful arab. Identificarea lui C. Chiriac continuă însă a fi menţionată[24]. În prima ediţie a cărţii despre organizarea militară bizantină la Dunăre din 2007 am preluat-o şi eu, dar în cea de-a doua am remarcat imposibilitatea amplasării acestui toponim undeva în Dobrogea[25]. În continuare, *Ghuluni* nu poate fi decât Goloe[26], iar pentru *Baska* s-a propus Sungular. *Akli* nu poate fi, în acest itinerar, decât Aule, localitate din thema Thracia, identificată recent cu fortificaţia de la Terziysko, situată la 8 km de Gorno Aleksandrovo, pe drumul către pasul Vărbitsa[27]. *Stlifanos* este evident Sliven. *Aniksoboli* este Alexiopolis, un oraş fondat în 1115 lângă Philippopolis. *Agathopolis* este Ahtopol, iar *Kirkisia* (*Qorkisia*) a fost corectat în *Thermisia* şi identificat cu Meghali Therme[28].

În fine, *Disina* amplasată la o zi de mers spre est de la *Thermisia* şi la 40 de mile de mare nu are nimic de a face cu Vicina de la Dunăre, fiind acea localitate Dičina de pe râul Kamčija, existentă încă din secolul al X-lea (*Ditzina* menţionată în *De administrando Imperio*). Râul respectiv este cel numit *Vitzina* în *Alexiada* Annei Comnena. Cea mai tîrzie atestare a localităţii este din 1388 (*Venzina*, în cronica lui Mehmed Nešri).[29] *Disina* mai apare şi în partea introductivă a secţiunii 4, într-un pasaj din această secţiune (patru zile de drum de la *B.r.s.k.lāf.sa* spre est), precum şi, fapt mai puţin cunoscut, în climatul VII, secţiunea 5, într-un pasaj omis de manuscrisul editat de Jaubert şi publicat abia în 1936 de către filologul finlandez Johannes Oiva Tuulio-Tallgren. După ce în 1930 a publicat un amănunţit studiu critic asupra ţinuturilor scandinave şi baltice din opera lui al-Idrīsī, filologul finlandez Johannes Oiva Tuulio-Tallgren s-a ocupat în altă lucrare de diverse alte regiuni descrise în *Geografie* şi în *Hartă*, între care şi Peninsula Balcanică. Ediţia sa este bazată pe manuscrise descoperite ulterior traducerii lui Jaubert. Iată pasajul: „De *Klimaš* à *Slivno*, une journée facile. De Slivno à Nikopolis (*Nīkubulī*)…. De Nikopolis à Agathopolis, une journée. D'Agathopolis à la ville Tirnovo (*Turnuwata*), une journée. De Trnovo à *Wisīnata*, un jour et un peu plus. Ensuite, de Preslav à Jampol (?), 12 journées. De Preslav à *Milīssú*, 4 journées".[30] *Wisina* este aceeaşi cu Disina, deoarece se află în apropiere de Tărnovo. În secţiunea 4 se precizează că *Disina* era un oraş prosper, unde grânele se vând cu preţ mic, ceea ce ar corespunde într-adevăr şi Vicinei dunărene. Totuşi, prin coroborarea celor patru menţiuni reiese că *Disina* nu poate fi Vicina de la Dunăre,

[22] JAUBERT 1836-1840, II, p. 388; MILLER 1927 a, p. 132. Vezi şi TOMASCHEK 1886, p. 315-318; GRĂMADĂ 1930, p. 215; NEDKOV 1960, p. 85, 143.

[23] NEDKOV 1960, p. 85, 143; BRESC & NEF 1999, p. 448.

[24] NICOLAE 2016, p. 68.

[25] MADGEARU 2013, p. 125-126.

[26] Pentru care vezi şi LAZAROV 1998-1999, p. 249.

[27] TOMASCHEK 1886, p. 320; NEDKOV 1960, p. 85-87, 105, 142-150; SOUSTAL 1991, p. 185; BRESC & NEF 1999, p. 448. Pentru Aulè, vezi MADGEARU 2014, p. 142.

[28] TOMASCHEK 1886, p. 320-323; SOUSTAL 1991, p. 168, 174, 271, 272, 477.

[29] BRĂTIANU 1935, p. 12-18, 27, 83-84; BRĂTIANU 1942, p. 146-147; NĂSTUREL 1965, p. 27; DIACONU 1965, p. 50; DIACONU 1976, p. 433-434; MADGEARU 2013, p. 134.

[30] TUULIO-TALLGREN 1936, p. 41.

indiferent unde ar fi aceasta amplasată. Cu toate acestea, identificarea cu Măcinul formulată mai întâi de Tomaschek (care credea că al-Idrīsī a înţeles greşit sursele, confundând cele două localităţi, de la Dunăre şi de la gura râului Kamčija) a fost admisă de diverşi cercetători. Alţii, chiar neacceptând Măcinul, au considerat totuşi că Disina este aceeaşi cu Vicina de la Dunăre, localizată fie la Păcuiul lui Soare, fie la Isaccea[31]. Prin urmare, niciuna dintre localităţile din itinerarul din climatul VI, secţiunea 5 nu se află în Dobrogea. Identificările eronate ale lui Lelewel au fost menţinute de Constantin Brătescu şi Constantin Cihodaru, în studiile care vor fi discutate mai departe.

Spre deosebire de studiul lui Tomaschek, ediţia lui Tuulio-Tallgren a rămas inaccesibilă cercetătorilor români, fiind citată doar indirect de către Ion Barnea, în monografia care va fi amintită mai jos, după lucrarea lui Boris Nedkov. Acest orientalist bulgar a adus următoarea contribuţie semnificativă la elucidarea informaţiilor din opera lui al-Idrīsī privitoare la teritoriul Bulgariei, efectuând o nouă traducere parţială şi identificând diverse localităţi. El a descoperit un manuscris conservat în Biblioteca Naţională de la Sofia, o copie completă din 1556, din care a editat şi tradus părţile referitoare la Bulgaria şi regiunile vecine (secţiunea 4 din climatul V şi secţiunile 4 şi 5 din climatul VI). Deşi o copie târzie, acest manuscris este valoros pentru că redă mai corect denumirile geografice[32]. Bibliografia idrisiană este foarte vastă şi creşte continuu cu studii dedicate uneia sau alteia dintre regiunile descrise în *Geografie*. Nu am avut din păcate acces la unele lucrări care ar fi fost relevante pentru studiul de faţă, precum cea a a lui Tadeusz Lewicki, *Polska i kraje sąsiednie w świetle "Księgi Rogera" geografa arabskiego z XII w. al-Idrisi'ego* (Kraków, 1945, 1954).

În studiile româneşti de istorie medievală dobrogeană, opera lui al-Idrīsī a fost utilizată mai întâi de Nicolae Iorga, care a remarcat caracterul confuz al descrierii litoralului de vest al Mării Negre, bazate pe povestirile negustorilor arabi care navigaseră pe acolo. Iorga remarca o eventuală identificare a toponimului Armokastrou cu Maurokastron - Cetatea Albă[33]. Geograful Constantin Brătescu a avut la dispoziţie traducerea lui Jaubert cu hărţile anexă, pe baza căreia a încercat o serie de identificări noi faţă de cele propuse de traducător. De asemenea, s-a folosit de tratatul lui Lelewel. Din păcate, Brătescu nu a cunoscut studiul lui Tomaschek, prima lucrare în care s-au studiat în amănunţime părţile despre Peninsula Balcanică şi Ungaria din *Geografia* lui al-Idrīsī. Acest studiu l-ar fi ajutat să evite unele erori, care se vor perpetua în alte lucrări ale istoricilor români, în primul rând din cauza necunoaşterii directe a izvorului (versiunea franceză a lui Jaubert). Cu toate acestea, contribuţia lui Brătescu rămâne valoroasă, fiindcă el a atras atenţia asupra deficienţelor inerente identificărilor localităţilor menţionate de al-Idrīsī (confuziile din text, alterarea transcrierii în limba arabă, utilizarea relatărilor imprecise ale negustorilor). Marea sa eroare a fost identificarea denumirii *Bergean* cu Dobrogea. De fapt, acum se ştie cu certitudine că la autorii

[31] TOMASCHEK 1886, p. 302, 323; BRĂTESCU 1920, p. 9, 30; NEDKOV 1960, p. 69, 79, 135; CIHODARU 1968, p. 228-230; BARASCHI 1981 a, p. 316; KUZEV & GJUZELEV 1981, p. 221; ATANASOV 1994, p. 112; CIOCÎLTAN 2011, p. 416-417.

[32] NEDKOV 1960.

[33] IORGA 1900, p. 29-30.

arabi, acesta era unul dintre numele date Bulgariei. În *Geografie* şi *Hartă*, al-Idrīsī denumeşte *ard bruǵān* partea de est a Bulgariei actuale, cea de vest fiind inclusă în *ard mākedunīa*[34]. Pornind de la această interpretare eronată, Brătescu a căutat să amplaseze în Dobrogea mai multe toponime din *Bergean*. Dacă ar fi consultat studiul lui Tomaschek, aceste erori ar fi fost evitate, căci acolo sunt date identificări certe pentru toponimele respective, în cuprinsul Bulgariei. El a preluat însă interpretarea lui Lelewel, adăugând unele contribuţii proprii la fel de improbabile, şi care vor fi la rândul lor acceptate necritic de către autori ulteriori. Brătescu a dat următoarele echivalenţe: Bestrinos = Dristra; Rosso Castro = cetatea de lângă Lacul Oltina; Meghala Therme = Mangalia; Aniksoboli = Axiopolis; Linocastro = Hârşova; Neocastro = Kalakioi; Ghuluni şi Basca = în zona Galaţi-Tulcea; Akli = Chilia; Stlifanos = Histria; Agathoboli = fără identificare; Kirkisia = Adamclisi; Disina = Măcin.[35] Şirul de identificări greşite a pornit de la echivalenţa numelui Bestrinos cu Deristra, care apare în alt pasaj din secţiunea 4, şi care este într-adevăr Dristra[36]. Aceste erori ale lui Lelewel şi Brătescu au fost semnalate şi corectate de Nicolae Grămadă, care a identificat Mighali Therme cu Thermopolis de lângă Burgas şi Stlifanos cu Sliven.[37] Pe de altă parte, în primul dintre studiile pe care le-a dedicat Vicinei, Gheorghe I. Brătianu, care l-a citat pe Tomaschek, a socotit fanteziste descrierile şi distanţele din *Geografia* lui al-Idrīsī[38]. După două decenii, el şi-a menţinut aprecierile asupra lipsei de valoare a acestui izvor pentru spaţiul Mării Negre[39].

O etapă importantă în evoluţia cercetării a fost dezbaterea asupra localizării Micului Preslav (*Berisklava* la al-Idrīsī), din studiile lui Petre Ş. Năsturel, Petre Diaconu şi Constantin Cihodaru, publicate între 1965 şi 1980[40]. În pofida argumentaţiei convingătoare a lui P. Diaconu, Cihodaru a continuat să susţină amplasarea la Nufăru (Prislava), deoarece ea se corelează cu cea a oraşului Disina (considerat identic cu Vicina) la Măcin. În aceeaşi etapă a intervenit cealaltă contribuţie a lui Petre Diaconu, propunerea de localizare a Vicinei la Păcuiul lui Soare, care era corelată cu identificarea deja certă *Mighali Berisklava* = Preslav. În acest context el a demonstrat direcţia corectă a itinerariului de după Dristra, nu de-a lungul Dunării, ci spre interior, spre sud-est. Cihodaru a mai amplasat în Dobrogea şi alte localităţi menţionate de al-Idrīsī, propunând un itinerar de-a lungul Dunării şi apoi pe litoral pentru şirul de denumiri din climatul VI, secţiunea 4, situate de fapt la sud de Munţii Balcani (vezi mai sus). Reconstituirea sa a avut ca punct de plecare identificarea localităţii Almas cu Palmatis, care a fost propusă mai întâi de Lelewel şi apoi de Brătescu. De asemenea, altă identificare greşită care s-a repercutat în stabilirea greşită a itinerarului este „*Rekran*" (*Raknui*) = Tutrakan, preluată de la Lelewel. A rezultat astfel un itinerar fantezist care

[34] GRĂMADĂ 1930, p. 229; CIHODARU 1968, p. 222.

[35] BRĂTESCU 1920, p. 19-20, 28-31.

[36] JAUBERT 1836-1840, II, p. 386; BRESC & NEF 1999, p. 446; TOMASCHEK 1886, p. 300; NEDKOV 1960, p. 79, 134; TIVČEV 1962, p. 170; BARASCHI 1981 a, p. 316.

[37] GRĂMADĂ 1930, p. 215.

[38] BRĂTIANU 1923, p. 130-131.

[39] BRĂTIANU 1942, p. 139.

[40] NĂSTUREL 1965; DIACONU 1965; CIHODARU 1968; DIACONU 1976, p. 430-434; DIACONU 1980, p. 359-360. Vezi şi BARASCHI 1981 a, p. 317-318.

parcurgea Dunărea până la mare şi apoi spre lacul Razelm[41].

În 1971 a apărut lucrarea rămasă de referinţă a lui Ion Barnea despre Dobrogea medievală, în care există şi un subcapitol intitulat„Dobrogea în harta lui Idrisi (1154)"[42]. Deşi studiile lui Tomaschek şi Miller îi erau cunoscute, Ion Barnea a luat în calcul şi identificările imposibile propuse de Brătescu pentru *Aniksuboli*, *Linokastro*, *Ghorlou*, *Basca*, *Disina* etc., precum și echivalența *ard bruġān* = „ţinutul dintre Dunăre şi Marea Neagră". În schimb, a remarcat că *Akli* sau *Akla* nu poate fi Chilia, din cauza descrierii (la sudul unor munţi). El se referă la acel toponim cu forma corectă *Aule* din climatul VI, secţiunea 4, care a fost în mod eronat identificat cu Chilia nu doar de către Lelewel, ci şi de alţi autori[43].

După această sinteză a lui Ion Barnea, doar Gheorghe Mănucu-Adameşteanu a abordat în mod critic şi bine informat problema menţiunilor din opera lui al-Idrīsī care ar putea fi legate de Dobrogea, în câteva dintre lucrările sale de sinteză[44]. El a arătat imposibilitatea amplasării în Dobrogea a localităţilor din itinerarul *Lino Castro - Ghoulouni - Basca – Akli – Stlifanos*. Cu toate acestea, nici el nu a luat în discuţie decât o parte din informaţiile din secţiunile 4 şi 5 ale climatului VI, şi a acceptat identificarea localităţii *Disina* cu Vicina de la Dunăre, ceea ce, după cum se va vedea mai departe, nu se poate susţine.

Cea mai recentă contribuţie care atinge doar tangenţial informaţiile din *Geografia* lui al-Idrīsī care ar putea fi legate de Dobrogea este cea a lui Virgil Ciocîltan despre amplasarea Vicinei la Măcin, asupra căreia am avut deja ocazia să-mi exprim dezacordul[45]. Se reia vechea idee a lui Tomaschek şi a altora de după el[46], ignorându-se contextul în care apare *Disina* (itinerarul care nu poate conduce în niciun caz în nordul Dobrogei), deşi Petre Diaconu clarificase demult chestiunea[47].

Ca o primă concluzie, se vede că nu sunt menţionate localităţi pe Dunăre în aval de Dristra, şi nici în interior mai la nord sau nord-est de Tărnovo şi Preslav. În schimb, este de remarcat că drumul comercial care venea din Ungaria de-a lungul Dunării (Belgrad – Braničevo - Neokastro (Kladovo) – Vidin – Suvestkastro (Svištov) – Dristra) a fost complet indicat până la Dristra, după care traseul vira spre sud în direcţia Preslav. Era bine cunoscut şi interiorul themelor Sirmium şi Bulgaria, ceea ce corespunde Serbiei şi vestului Bulgariei actuale[48]. Ignorarea interiorului Dobrogei actuale se explică prin situaţia de la mijlocul secolului al XII-lea, când această regiune era pustiită şi transformată într-un teritoriu tampon

[41] CIHODARU 1968, p. 233-236.

[42] BARNEA & ŞTEFĂNESCU 1971, p. 162-168.

[43] LELEWEL 1852, III, p. 125-126; BRĂTESCU 1920, p. 19-20, 26-28, 30-31. Ion Barnea l-a citat şi pe TOMASCHEK 1886, p. 308, dar acolo este vorba de altă localitate, *Aqiliyya*, din itinerarul din secţiunea 5, despre care se va discuta mai jos. Vezi şi BARASCHI 1981a, p. 318.

[44] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 189-190; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2010, p. 43-47; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2016, p. 86, 92, 114, 129.

[45] CIOCÎLTAN 2011; MADGEARU 2015-2016, p. 62-65.

[46] TOMASCHEK 1886, p. 302-303; NEDKOV 1960, p. 79, 134-135; TIVČEV 1962, p. 161, 170; TODOROVA 1984, p. 431.

[47] DIACONU 1976, p. 433-434.

[48] STOJKOVSKI 2009.

(la fel ca şi restul spaţiului dintre Dunăre şi Stara Planina)[49]. Cum informaţiile au fost furnizate de negustori, ele nu puteau proveni din zone care nu mai erau circulate din cauza primejdiilor, şi ale căror drumuri nu mai duceau către pieţe disponibile.

Alta era situaţia litoralului Mării Negre (*Bahr Nitas*), care a fost descris poate pe baza unui periplu din secolele XI-XII, pierdut, similar celor din epoca romană. Un asemenea periplu era necesar flotei militare bizantine, precum şi navigatorilor comerciali. În orice caz, din comparaţia cu geografiile scrise anterior de alţi autori arabi precum al-Masudi (896-956) reiese că al-Idrīsī a dispus şi de informaţii contemporane furnizate de navigatori, care au menţionat distanţele în zile de navigaţie[50]. În partea occidentală a litoralului pontic, cea mai nordică localitate identificată cu certitudine este Varna (*B.r.n.s*). În itinerarul din climatul VI, secţiunea 5, descrierea segmentului de litoral dintre Constantinopol şi Varna este mai precisă în privinţa distanţelor şi există chiar o descriere a golfului Burgas. Varna este amplasată la 50 de mile maritime de Emona, adică la o jumătate de zi de navigaţie, o distanţă corectă. Tot corectă este distanţa de 25 de mile dintre Anchialos şi Emona. Dincolo de Varna este *Armokastrou*, la o distanţă de 25 de mile maritime, adică circa 50 km. De la *Armokastrou* la Dunăre sunt trei mile. *Armokastrou* apare şi în secţiunea 4, de două ori. Mai întâi, se menţionează aceeaşi distanţă de 25 mile de la Varna la *Armokastrou*, dar în altă frază se precizează că de la *Disina* sunt două zile de mers spre sud; de asemenea, că *Armokastrou* este un oraş vechi cu clădiri înalte, situat la poalele unui munte care domină marea[51].

Primele ipoteze asupra localizării toponimului *Armokastrou* au fost făcute în mod arbitrar, în funcţie de ceea ce se cunoştea despre litoralul vest-pontic la nord de Varna, precum şi de vaga asemănare cu numele *Halmyris* (cetate despre care multă vreme s-a crezut că s-a aflat pe malul lacului omonim, la Dunavăţul de Jos, nu la Murighiol). Identificarea cu *Halmyris* a fost formulată de Tomaschek[52]. Xenopol a propus Cetatea Albă (fără a argumenta)[53], iar în diverse studii ulterioare s-a avansat ideea localizării la Enisala, deşi în text se susţine că ar fi o distanţă de 3 mile până la Dunăre. Chiar şi după ce s-a demonstrat fără dubiu că acea fortificaţie nu a funcţionat în secolul al XII-lea, amplasarea cetăţii *Armokastrou* la Enisala a rămas acceptată până recent, inclusiv în traducerea lui Nef[54]. Motivul este poate amplasarea pe *Hartă* chiar la sud de vărsarea Dunării în mare. Chiar aşa, Enisala este departe de fluviu. Pentru a soluţiona problema, Elisaveta Todorova a propus localizarea la Constanţa şi măsurarea distanţei până la braţul dispărut care se vărsa în mare la Vadu (Karaharman), şi care a existat până în secolul al XVIII-lea[55]. În acest caz, însă, localizarea nu mai concordă cu

[49] MADGEARU 2013, p. 150-155, 168-170.

[50] GORDIEIEV 2007, p. 14-15.

[51] JAUBERT 1836-1840, II, p. 385, 386; NEDKOV 1960, p. 99, 101; BRESC & NEF 1999, p. 445, 446.

[52] TOMASCHEK 1886, p. 309.

[53] XENOPOL 1925, p. 187. Identificarea a fost acceptată ca probabilă de BRĂTIANU 1935, p. 27.

[54] TOMASCHEK 1886, p. 309; NEDKOV 1960, p. 99, 132-133; NĂSTUREL 1965, p. 37; BRESC & NEF 1999, p. 445, 446; ATANASOV 2010, p. 21-22, 54.

[55] TODOROVA 1986, p. 66. Pentru braţ, vezi IOSIPESCU 1982.

descrierea (situarea la poalele unui munte). Aceeaşi amplasare la Constanţa, dar fără referirea la braţul dispărut al Dunării, a mai fost propusă şi de Nicolae Grămadă[56]. S-a mai presupus şi localizarea la Argamum[57], pe baza asemănării de nume (acolo nu a mai existat locuire în secolul al XII-lea).

Alte ipoteze concordă asupra situării toponimului *Armokastrou* pe teritoriul Bulgariei, prin raportare la distanţa faţă de Varna. Alexander Kuzev, ţinând seama de descoperirile arheologice şi de topografie, a propus Kavarna, care este situată într-adevăr la poalele unui deal, Džina Bair[58]. Totuşi, în acest caz, descrierea nu corespunde, căci fortificaţia de acolo nu era una veche, ci s-a dezvoltat începând din secolul al XIII-lea. Mai recent, Sergiu Iosipescu a identificat *Armokastrou* cu un toponim al cărui nume reconstituit ar fi *Maurocastrico*, pornind de la cele două nume succesive *Mauro* şi *Cetriza* din portulanul lui Pietro Vesconte din 1318. Aceste toponime sunt amplasate între *Lauiza* şi *Galato*, deci la sud de Varna. Cetatea s-ar fi aflat la Capul Cherni Nos de la nord de Bjala[59]. Ideea este ingenioasă, dar nu există niciun temei pentru a afirma, precum S. Iosipescu, că al-Idrīsī s-a înşelat „asupra orientării - la nord în loc de sud de Varna". De asemenea, ea nu concordă cu descrierea topografică din secţiunea 4. S. Iosipescu a invocat un presupus toponim *Mauokastro* care ar fi o formă coruptă din *Emoncastro*, castrul Emona, citând o lucrare a lui Constantin Jireček[60]. Soluţia propusă este exclusă din mai multe puncte de vedere. Mai întâi, capul Emine este menţionat în climatul VI, secţiunea 5, cu numele *Eimen*, poziţionat corect între *Akhiolou* (Anchialos) şi Varna. Identificarea este certă[61]. De fapt, în acea lucrare, Jireček a preluat la rândul său o presupunere a lui Wilhelm Heyd despre locul denumit *Mauocastro* unde au fost jefuiţi negustorii genovezi în 1316: nu *Maurocastro* (Cetatea Albă), care nu avea cum să fie deţinut de Bulgaria, ci acel *Mauro* din portulan[62]. Ipoteza a fost formulată de Heyd tocmai pentru că nu putea admite dominaţia Bulgariei la Cetatea Albă în 1316, ceea ce S. Iosipescu contestă tot pe baza acestui presupus toponim. În realitate, *Mauocastro* este o simplă eroare de transmitere a izvorului referitor la negustorii jefuiţi. Alte studii confirmă dominaţia lui Theodor Svetoslav la Cetatea Albă, ca vasal al Hoardei de Aur[63]. Forma *Mauo Castro* pentru *Maurocastro* (Cetatea Albă) este întâlnită în cele trei portulane ale lui Angelino Dulcert, datate în anii 1325-1139, în cel al fraţilor Pizzigano din 1367, precum şi în altele.[64] De aceea, nu este cazul să presupunem existenţa altui *Mauo Castro* la sud de Varna. Astfel, localizarea propusă de S. Iosipescu iese din discuţie.

Poziţia acestui *Armokastrou* rămâne o enigmă, deoarece există o contradicţie între distanţa faţă de Varna şi cea faţă de *Disina*, care era situată tot la sud de Varna. Astfel, dacă am socoti două zile de drum spre sud de la *Disina*,

[56] GRĂMADĂ 1930, p. 239-240.
[57] CIHODARU 1968, p. 223.
[58] KUZEV 1981, p. 273.
[59] IOSIPESCU 2008, p. 709-710.
[60] JIREČEK 1899, p. 804.
[61] Pentru Emona vezi: KUZEV & GJUZELEV 1981, p. 316-324; SOUSTAL 1991, p. 259-260.
[62] HEYD 1879, p. 579.
[63] UZELAC 2016, p. 45-51.
[64] GORDIEIEV 2015, p. 269, 287.

Armokastrou s-ar afla pe la Emona. Dacă luăm în calcul ceea ce se scrie în raport cu Varna, atunci ar fi posibilă amplasarea la Kavarna, dar şi la Kaliakra, unde poziţia ar coincide şi ea cu descrierea (nu este însă clar dacă a fost utilizată la mijlocul secolului al XII-lea). Mai este în plus şi problema celor trei mile până la Dunăre, care nu se potrivesc nici măcar cu localizările în Dobrogea. De aceea, nu ar fi exclus ca autorul să fi făcut o confuzie, scriind trei mile în loc de trei zile de navigaţie, ceea ce ar corespunde cu o localizare în zona Kavarna-Kaliakra.

Următoarea enigmă din periplul pontic este *Akliba*, localitate menţionată în următorul pasaj din climatul VII, secţiunea 6, care nu a fost inclus în noua traducere a *Geografiei*: „La présente section comprend la Comanie intérieure et une partie de la Boulgharie. Dans la Comanie intérieure il existe deux villes, savoir: *Troïa* (Troïtzk) et *Akliba*, qui sont l'une et l'autre florissantes et comparables entre elles sous le rapport des ressources et de l'apparence. De *Troïa* à *Silan*, en se dirigeant vers le sud à travers des plaines desertes, ou du moins peu habitées, on compte 100 milles. De *Troïa* à *Akliba*, dernière dépendance des Comans à l'époque actuelle, 8 journées".[65] Pasajul a fost explicat de T. Lewicki, care a restituit forma corectă a numelui *Troïa* ca *Turuba*, acesta fiind o referire la un trib turcic, *turpiei*, atestat în acea vreme în zona Kievului. În privinţa denumirii *Akliba*, el considera că ea trebuie corectată ca *Aq.līya*, şi că poate fi identificată cu Chilia de la Dunăre, deşi recunoaşte că distanţa faţă de zona unde se afla *Troïa* este mult prea mare[66]. *Aq.līya* apare în forma *Aqiliyya* şi în climatul VI, secţiunea, 5, cu menţiunea că se află la o zi de navigaţie după Dunăre, şi totodată la o milă de gura Nistrului (*Danast*)[67]. Poziţia rezultată din descriere este cea a Cetăţii Albe. Cu toate acestea, *Aqiliyya* a fost adesea identificată cu Chilia, având în vedere asemănarea de nume. Se ridică însă o problemă. La mijlocul secolului al XII-lea, portul Chilia nu exista. Acolo se afla doar eventual o aşezare modestă, care nu ar putea corespunde cu descrierea făcută de al-Idrīsī (o cetate importantă, sub dominaţia cumanilor). Prima atestare certă a numelui Chiliei este din 1318-1323, ca posesiune patriarhală, iar din 1352 ca centru comercial genovez[68]. Portulanele timpurii nu cunosc decât denumirea *Licostomo* pentru acest port, şi abia din 1480 apare în portulane numele *Chieli* (Grazioso Benincasa)[69]. De aceea, este mai probabilă propunerea lui Constantin Cihodaru, care a pus în legătură numele cu prefixul cuman *aq-*, „alb", ceea ce conduce la identificarea cu Cetatea Albă[70]. Istoria timpurie a Cetăţii Albe are încă multe necunoscute, dar se poate admite o locuire acolo în perioada în care al-Idrīsī şi-a cules informaţiile. La mijlocul secolului al X-lea, fosta cetate Tyras era denumită de pecenegi cu un nume care în limba lor însemna „alb", tradus prin *aspron* în relatarea inclusă în *De administrando Imperio* de către Constantin Porfirogenetul (FHDR II, p. 667). Stelian

[65] JAUBERT 1836-1840, II, p. 455.

[66] LEWICKI 1949. Vezi şi NEDKOV 1960, p. 99-101; BARASCHI 1981 a, p. 318.

[67] JAUBERT 1836-1840, II, p. 594, 595; NEDKOV 1960, p. 99, 101, 148; BRESC & NEF 1999, p. 454.

[68] BARASCHI 1981 a, p. 318-319, 323-324, 337-33; BARASCHI 1981 b.

[69] GORDIEIEV 2015, p. 293-295, 303-304.

[70] CIHODARU 1968, p. 220. SPINEI 1994, p. 217 a evitat să se pronunţe asupra identificării cu Cetatea Albă.

Brezeanu a evidenţiat acest fapt[71].

Ultimul dintre toponimele de pe litoralul dobrogean care mai trebuie discutat a fost menţionat la începutul itinerariului Constantinopol – Dunăre din secţiunea 4 din climatul VI: *Marich*, *Miris*, sau *Marīs*, conform traducerii revizuite a lui Nef[72]. Este vorba de un oraş amplasat la gurile Dunării. Desigur că nu a existat un asemenea oraş, informaţia rezultând dintr-o confuzie. Este posibil ca al-Idrīsī să fi avut la dispoziţie textul lui Hierokles din secolul al VI-lea (FHDR II, p. 352), în care Ἁλμυρίς este situat la capătul drumului de-a lungul Dunării. Tomaschek bănuia chiar supravieţuirea numelui lacului Halmyris până în secolul al XII-lea, ceea ce este însă puţin probabil.

Altă chestiune care trebuie amintită în finalul acestor comentarii este cea a localităţilor din partea de la est de Tisa a regatului Ungariei, adică din actualul Banat şi din Transilvania, menţionate de al-Idrīsī. Ele sunt incluse în secţiunea 3 a climatului VI. Între oraşele din Ungaria apare *Tensinova* (*T.nīs.b.r* în revizuirea lui Nef), care a fost identificat în mod cert cu *Temesvár* (Timişoara). *T.nīs.b.r* este menţionat chiar şi în partea introductivă a secţiunii, printre oraşele cele mai de seamă. Mai departe, se precizează că oraşul este situat la o distanţă pe apă faţă de Csongrád (*J.r.n.ghrāta*) de 4 zile sau 120 de mile. De asemenea, că este situat la sud de râul *Temes* (Timiş) şi că este un oraş plăcut, care se bucură de resurse abundente[73]. Deşi numele oraşului este atestat înaintea primei menţiuni a comitatului, respectiv în titulatura lui *Pancracius comes Temissiensis* (1177), nu există dubii asupra identificării cu Timişoara[74].

Tot în actualul Banat românesc, oraşul Cenad (Csanád), care era pe atunci o *urbs* importantă în regatul Ungariei (şi sediu de episcopie), apare cu numele *Š.n.t.*, în pasajul care a fost tradus astfel: „Pour se rendre de Kovin à la Hongrie, on se dirige verse nord. La majeure partie des localités de la Hongrie sont sur la rivière de Senta (Maros) et la Tisza. Ces rivières prennent leur source dans les monts Karpates *(K.r.kū)*, qui séparent la Hongrie de la Pologne et du pays des Majūs. Ensuite, elles coulent vers l'ouest. Parvenues à huit jours de leur source, elles ne forment plus qu'un seul cours d'eau, qui se dirige vers le midi pendant huit jours et finit par se jeter dans le Danube, entre Kovin et Pančevo. De Kovin à Senta, jolie ville prospère et de caractère urbain, située sur la rive occidentale du fleuve, quatre jours. De là, par eau, à Csongrád *(J.r.n.ghrāta)*, ville considérable, prospère, dotée de marchés et comblée de biens, trois jours. De là à la ville de Temesvar (*T.nīs.b.r*, Timişoara), par eau, quatre jours ou cent vingt milles. Cette ville est agréable, jouit d'abondantes ressources et est située au sud de la Tisza"[75]. În versiunea prescurtată (*Uns al-muhağ wa-rawd al-furağ)*, textul tradus în engleză de Jean-Charles Ducène este: „Distances in Hungary, from Kovin to Senta (*S.n.t*) by

[71] BREZEANU 2002, p. 28-29, 34-35.

[72] JAUBERT 1836-1840, II, p. 385; BRESC & NEF 1999, p. 445; NEDKOV 1960, p. 77, 132; TOMASCHEK 1886, p. 309; BRĂTESCU 1920, p. 17, 25-26; NEDKOV 1960, p. 77-78; CIHODARU 1968, p. 222-223.

[73] JAUBERT 1836-1840, II, p. 375, 380; BRESC & NEF 1999, p. 436, 441.

[74] IAMBOR 1989-1993, p. 23.

[75] JAUBERT 1836-1840, II, p. 379-380; MILLER 1927 a, p. 144; BRESC & NEF 1999, p. 440-441.

the Sava River (*As-Sin.r*/*As-S.n.r*) 120 miles; from Senta to Csongrád (*Ğ.r.n.gata*) 90 miles. From Csongrád to the town of *Dān.la* / *Rān.la* 150 miles, and from there to Temesvár 110 miles."[76] Identificarea cu Senta (Zenta) este exclusă, deoarece, chiar dacă acea localitate ar fi existat pe atunci (ceea ce nu este sigur), ea nu avea importanţa Cenadului, iar descrierea se potriveşte mai bine cu Cenadul. De asemenea, mai trebuie observat că atribuirea numelui respectiv şi râului identificat cu Mureşul pledează pentru amplasarea pe acest râu (Cenadul se şi numise anterior Morisena).[77]

Mai există un toponim care până acum nu a mai fost, pe cât se pare, amintit în studiile de istorie medievală românească. Este adevărat că şi transcrierea sa este incertă. În prima formă a traducerii date de Jaubert, localitatea *Zanla* este situată pe Mureş la o distanţă de 5 zile de Csongrád. W. Tomaschek presupunea că este Szabolcs, dar indicaţiile topografice nu se potrivesc. De asemenea, K. Miller a propus mai multe variante (*zanzla*, *zanala*, *sanat* – adică Cenad). Tuulio-Tallgren a oferit o nouă traducere a pasajului din secţiunea VI. 3. „De Csongrád à Temesvar, aussi par eau, 4 journées ou 120 milles. Temesvár est une ville située au midi du Temes. Il est possible de se rendre de Csongrád a Zlatna en 5 journées, savoir: de Csongrád à l'embouchure de la Tisza, 1 forte journée; puis, on remontant la Butent [Maros] à Zlatna, 4 journées. Cette dernière ville est située sur les bords et dans la partie septentrionale de la Maros. De là à Temesvár, en se dirigeant vers le Sud, 4 fortes journées. On traverse des contrees situées entre les deux rivières"[78]. Toponimul a fost citit Zlatna sau Zalatna. El apare şi în secţiunea VII. 4, într-o parte inexistentă în traducerea lui Jaubert, şi anume la o distanţă de 200 de mile faţă de Jampol (oraş amplasat undeva în Podolia). Zalatna din acest pasaj este menţionat ca unul dintre oraşele din Ungaria.[79] În traducerea revizuită a lui Nef, toponimul este transcris Walba şi identificat ipotetic cu Aradul: „Il est possible de se rendre de Csongrád à la ville de *Wal.ba* (probablement Arad) en cinq jours, à savoir de Csongrád à l'embouchure de la Tisza, une forte journée; puis on remonte la Maros jusqu'à *Wāl.ba* (probablement Arad), soit quatre jours. Cette ville est importante, florissante et située sur la rive septentrionale de la Maros. De là à Temesvar, en allant vers le sud, quatre fortes journées à travers des cultures et des champs cultivés et fertiles, situés entre les deux rivières. De *Wāl.ba* (probablement Arad) à la ville d'Ungvár (Uzhorod), grande ville prospère limitrophe de la Pologne, vers l'ouest, cinq jours"[80]. Este nejustificată identificarea cu Aradul, care nu se bazează nici măcar pe o asemănare de nume. O distanţă de patru zile pe Mureş în amonte ar corespunde într-adevăr cu Zlatna, unde se exploata aurul. Chiar dacă atestarea mai târzie a toponimului (1262) nu ar fi un impediment, se ridică însă o obiecţie majoră. La mijlocul secolului al XII-lea acolo era doar o mină de aur (despre care al-Idrīsī ar fi avut ceva de spus !), nu un oraş. De aceea, pare mai probabilă identificarea cu Alba Iulia, oraş situat pe malul de

[76] DUCÈNE 2009, p. 12.

[77] TOMASCHEK 1886, p. 294; IAMBOR 1989-1993, p. 15; STOJKOVSKI 2009, p. 67.

[78] JAUBERT 1836-1840, II, p. 380; TOMASCHEK 1886, p. 294; MILLER 1927 a, p. 144; TUULIO-TALLGREN 1936, p. 160.

[79] TUULIO-TALLGREN 1936, p. 37.

[80] BRESC & NEF 1999, p. 441.

nord al Mureşului, la o distanţă corespunzătoare celei menţionate. Noua lectură *Wal.ba* este un indiciu, şi este de mirare că în această versiune nu s-a propus acest oraş, optându-se pentru Arad[81]. *Alba* era numele latin uzual pentru oraş în perioada când au fost culese informaţiile, fiind folosit încă din perioada regelui Ştefan I (*Alba Transilvana*).

În concluzie, progresele făcute în studierea operei lui al-Idrīsī permit clarificarea unor erori perpetuate în istoriografie şi formularea unor ipoteze de lucru asupra unor menţiuni încă obscure. Pentru spaţiul dobrogean, *Geografia* şi *Harta* aferentă nu aduc, iată, informaţii, cu excepţia Dristrei care a fost amintită pe traseul de-a lungul Dunării. Informaţiile au fost adunate într-o perioadă când această parte a themei Paradunavon era un spaţiu nesigur şi pustiit. Trebuie înţeles că informaţiile respective, fiind culese în principal de la negustori, reflectă în cea mai mare parte traseele urmate de aceştia pe pământ sau pe mare. De aici a provenit caracterul inegal al acoperirii spaţiului cu date geografice şi toponimice, foarte sumar în cazul estului Peninsulei Balcanice şi regiunii Dunării de Jos, chiar în comparaţie cu vestul şi sudul acestei peninsule. La fel de sumară era şi cunoaşterea părţii Ungariei de la est de Tisa. Dacă este reală identificarea cetăţii Alba, atunci textul reflectă circulaţia pe valea Mureşului până la Cenad, legată şi de transportul sării, iar menţionarea traseului spre Ungvár este legată de alt drum al sării care pornea de la ocnele din apropiere de Alba Iulia.

Anexă:

BRESC & NEF 1999, p. 445-448. Climatul VI, secţiunea 4:

L'itinéraire de Constantinople aux bouches du Danube sur la coté, la où est située la ville de Marīs, est le suivant: de Constantinople à Philia (ant. Philopation, Karacaköy), vingt-cinq milles. Cette ville est sur une éminence, à douze milles de la mer. L'empereur y fait tous les ans un long séjour, pour se livrer au plaisir de la chasse aux onagres. De là à Medea (Midiye, alias Kizilköy), jolie ville prospère, agréablement située près de la mer, vingt-cinq milles; de là à Agathopolis (Ahtopol), autant; de là à Vasiliko (Mičurin) sur la côte, autant; de là à Sozopolis (Sozopol, Suzūbulī) sur la côte, autant; de là à Ankhialos (Pomorie), autant; ces deux points sont separés par un golfe dont la largeur est de douze milles et la longueur de vingt. De là à Emona sur la côte, vingt-cinq milles; de là à Varna, dans le voisinage de la mer comme nous l'avons dit, cinquante. De là à Armocastro (Enisala), vingt-cinq. Revenant de nouveau sur nos pas nous disons que de la ville de Braničevo, en descendant le Danube, à Neocastro, il y a deux jours et demi. Cette ville est sur une rive du Danube qui arrive du sud, non loin de l'embouchure de la Morava. C'est une jolie ville où les prix sont bas, les maisons nombreuses et les vignobles et les vergers en quantité. De là, en descendant le fleuve, à Vidin, près du fleuve, un jour et demi; de la à Sebastocastro /446/ (Svistov, *S.b.s.t.Qastrū*), jolie ville prospère, de caractère urbain, qui est sur le fleuve, même distance vers l'est. De là à Dristra (Silistra), ville dont le territoire est vaste, les marchés bien approvisionnés, les ressources

[81] DUCÈNE 2009, p. 12-13 admite identificarea cu Alba Iulia, urmând pe T. Lewicki, care a propus cel dintâi lectura *Wālba*.

abondantes, les édifices magnifiques et qui est comblée de tous les biens, même distance vers l'est. De là, par terre, à Preslav (*B.r.s.k.lāf.sa*, Victoria), ville sur le (Măcin bord d'une rivière et près d'un étang, vers l'orient, quatre jours. De là à *Disina*), ville de caractère urbain, dont les districts sont vastes et les cultures nombreuses, qui est prospère, et où les grains sont à bas prix, quatre jours vers l'est. De là, à Armocastro (Enisala), ville ancienne dont les édifices sont hauts, les campagnes fertiles, les dimensions parfaites, le commerce avantageux et qui est située au pied d'une agréable montagne qui domine la mer, deux jours vers le sud. La route par terre de Varna à Constantinople est ainsi qu'il suit: de Varna à Parthenopolis (*B.t.r.nī,* Devnja), jolie ville moyenne de caractère urbain, trente milles vers l'ouest. De là à Provanto (Provadia), ville au pied d'une jolie montagne, trente milles ou un jour. Entre ces deux villes, coule une rivière qui vient de Preslav, se dirige vers le sud, puis se jette dans la mer. De Provanto à la Grande Preslav *(Mighālī B.r.s.k.lāfa*), ville prospère, de grandeur moyenne, dans le voisinage de laquelle est une rivière de moyenne importance, un jour. De là à Foromizdos (*F.r.b.syūs*), ville de construction ancienne et célèbre, prospère et comblée de biens, un jour. De là à Gramaina, ville ancienne, de caractère urbain, lieu autrefois désolé où Héraclius II bâtit cette ville qu'il peupla et rendit prospère telle qu'elle l'est aujourd'hui, une demi-journée vers l'ouest. Elle est entourée de champs et de cultures. /447/ De Gramaina à Stenon (*Istīnūs*) jolie ville prospère, aux nombreuses demeures et de belle taille, un jour vers l'ouest. De là à Patzimiskos, trois jours vers le sud. Cette ville est dans le voisinage d'une montagne d'où sort une rivière (la Lom) qui traverse la ville, réunit ses eaux à celles de la rivière de Sumen, et finit par se jeter dans le Danube entre Sebastocastro et Dristra. (…) Revenons maintenant en arrière. De Sebastocastro à la ville de Razgrad (*Aghrīzīnūs*), on compte deux jour ou soixante-dix milles. De là, à Sumen, ville prospère où prend place un commerce avec la Russie, qui est dotée de marchés bien fréquentés, de ressources abondantes et qui est située sur une montagne, quarante milles vers l'est. De là à Diampolis (Iambol), petite ville prospère, dans une plaine couverte de vignobles et, elle-même, extręmement prospère, un jour. De là à la ville de Vremnjak (*Frāmnyāk*), située dans une plaine, près d'une colline et entourée de vergers, de champs et de cultures contiguës, une demi-journée vers l'est. De là à Klimas (Almâs), petite ville de caractère urbain, où l'on trouve beaucoup de fruits et de richesses /448/ et qu'entourent une vaste zone couverte de cultures et des districts étendus, une demi-journée vers l'est. De là à la ville de Karnabat, près d'une montagne, une demi-journée. De là à Bastarnas, jolie ville, abondante en eau, dont le territoire est prospère et de vastes dimensions, une demi-journée vers l'est. De là à Rusokastro (*Rûsû Qastrû*), ville de belles dimensions, dont le district est prospère, les richesse multiples, les prix bas et qui est située dans une plaine, une demi-journée vers l'est. De là aux Grands Bains (Banevo, Mighâlī Thirma), petite ville aux belles maisons, au territoire vaste et aux nombreuses cultures céréalières et potagères, entourée d'une enceinte, dotée de marchés, jouissant du bien-être et de ressources, une demi-journée. De là à Aitos (*Aytū Qastrū*, Ajtos), jolie ville, au site fort et inaccessible, dotée de marchés et de commerces, étape pour ceux qui vont et viennent, entourée de vignes et de cultures céréalières, une demi-journée vers

l'est. De là à Goloè (*Ghūlwī*, Lazarevo), jolie localité, de caractère urbain, fréquentée par les marchands qui y apportent des produits et où les marchandises circulent toujours, une demi-journée vers l'est. De là à Sungurlare (*Bās.qa*), petite ville bien peuplée avec un quartier de marchés, une demi-journée. De là à Aulè (*Af.lī*, Gorno Alexandrovo), autant. Cette ville est dans une plaine, son site est joli et béni de Dieu, ses environs sont plaisants. Elle est entourée de nombreuses cultures contiguës et de multiples districts; on y trouve de l'eau courante. Au nord, s'élèvent de hautes montagnes au-delà desquelles coule le Danube. La population d'Aulè est habile et excelle à produire un artisanat à destination de ses élites; on y fabrique de merveilleux ouvrages en fer. De là à Sliven (*Is.t.līf.nūs*), un jour. C'est une ville qui a un beau site. Elle est considérable et était plus importante encore avant l'époque actuelle.

BRESC & NEF 1999, p. 454, 456. Climatul VI, secţiunea 5: Pour aller de Constantinople à Matrega (Matrakhâ,Taman), sur la côte septentrionale de la mer, on se rend d'abord à Philia (*Ablūghis*), soit vingt-cinq milles; puis à Medea (*Aymīdia*), autant; puis à Agathopolis, autant; puis à Vasiliko (*Bāsilīkū*), autant; à Sozopolis (*S.zūb.lī*, Sizeboli), autant; à Ankhialos (Pomorne), autant. Entre ces deux villes, la mer forme un golfe de treize milles de large et dont la longueur par terre est de vingt milles. D'Ankhialos à Emona, vingt-cinq milles; de là à Varna (*B.r.n.s*), cinquante; de là à Armocastro, vingtcinq; de là au Danube, trois; de là à Kilia (*Aqiliyya*),un jour de navigation; de là à l'embouchure du Dniestr, un mille; puis à Qûla (probablement Odessa), cinquante; à *Mūl.sa* (Kherson), qui est sur l'embouchure du Dniepr, autant; de là à Aleshki (*Al.skî*, Tsiurupinsk) un mille; puis à Cherson (Sebastopol), un peu moins d'un jour de navigation, soit quatre-vingts milles". (…)/456/ Pour revenir aux villes de la Bulgarie, nous disons que de *R.k.nwī*, ville continentale dont nous avons fait mention dans la quatrieme section, à Bastarnas, on compte un jour; de là à Rusokastro (*Rūsū Qastrū*), ci-dessus

mentionné, quinze milles; de là à Grands Bains (Banevo, Mighali Thirma), ci-dessus mentionné, autant; de là à Aitos (Aytû Qastrû), une demi-journée; de là à Goloè, autant; de là à *Bās.qa* (Sungurlare), autant; de là à Aule (*Af.lī*), autant; de là à Sliven, lieu situé à un jour à l'est de Nicopolis (Alkasyubuli, Nicopol), un jour; de là à Agathopolis, vers l'est, autant; de là à *Th.r.m.sia*, autant; de là à Măcin (*D.sīna*), vers l'est, autant; de ce lieu situé non loin à l'est du Danube, à la mer, quarante milles.

BIBLIOGRAFIE

AMARA & NEF 2001 - Allaoua Amara & Annliese Nef, *Al-Idrîsî et les Hammûdides de Sicile: nouvelles données biographiques sur l'auteur du Livre de Roger*, Arabica. Journal of Arabic and Islamic Studies 48 (2001), 1, p. 121-127.

ATANASOV 1994 – Georgi Atanasov, *La Vicina médiévale et la forteresse de Nufăru*, ÉtBalk 30 (1994), 1, p. 109-128.

ATANASOV 2010 – Georgi Atanasov, *Dobrudžanskoto despotstvo. Kăm političeskata, tsărkovnata, stopanskata i kulturnata istorija na Dobrudža prez XIV vek (The Despotic Domain of Dobroudja. About the Political, Clerical, Economical and Cultural History of Dobroudja in the 14th Century)*, Veliko Tărnovo, 2010.

BARASCHI 1981 a - Silvia Baraschi, *Izvoare scrise privind aşezările dobrogene de pe malul Dunării în secolele XI-XIV*, RdI 34 (1981), 2, p. 311-345.

BARASCHI 1981b - Silvia Baraschi, *Les sources byzantines et la localisation de la cité de Kilia (XIIe-XIIIe siècles)*, RÉSEE 19 (1981), 3, p. 473-484.

BARNEA & ŞTEFĂNESCU 1971 – Ion Barnea & Ştefan Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei, vol. III. Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971.

BRĂTESCU 1920 – Constantin Brătescu, *Dobrogea în sec. XII: Bergean, Paristrion*, AnDob 1 (1920), 1, p. 3-38.

BRĂTIANU 1923 - Gheorghe I. Brătianu, *Vicina I. Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce gênois au Dobrogea*, Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine 10 (1923), p. 113-189.

BRĂTIANU 1935 - Gheorghe I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă. Contributions à l'histoire de la domination byzantine et tatare et du commerce génois sur le littoral roumain de la mer Noire*, Bucarest, 1935.

BRĂTIANU 1942 - Gheorghe I. Brătianu, *Vicina II. Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévale du littoral roumain de la mer Noire. À propos des "Miscellanies" de M. J. Bromberg*, RHSEE 19 (1942), 1, p. 133-175.

BREZEANU 2002 – Stelian Brezeanu, *Toponymy and Ethnic Realities at the Lower Danube in the 10th Century. "The Deserted Cities" in the Constantine Porphyrogenitus' De administrando Imperio*, Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica, Venezia 4 (2002), p. 19-46.

BROMBERG 1938 - Jacob Bromberg, *Toponymical and Historical Miscellanies on Medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia* (III), Byzantion. Revue internationale des études byzantines, Bruxelles 13 (1938), 1, p. 9-71.

BRESC & NEF 1999 - Idrîsî, *La première géographie de l'Occident*. Présentation, notes, index, chronologie et bibliographie par Henri Bresc et Annliese Nef, traduction du chevalier Jaubert, revue par Annliese Nef, Paris, 1999.

BUSTAMANTE-COSTA 2011 - Joaquín Bustamante-Costa, *al-Idrīsī*, în *Diccionario Biográfico Español*, Vol. XXVII: *De "Ibn Rusayd" a "Jiménez de Gregorio"*, Real Academia de la Historia, Madrid, 2011, p. 118-124.

CHALANDON 1907 - Ferdinand Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, vol. I, II, Paris, 1907.

CHIRIAC 1993 – Costel Chiriac, *Despre Linokastro (Cetatea Lânii) din "Geografia" lui Idrisi*, Analele Brăilei 1 (1993), 1, p. 447-454

CIHODARU 1968 – Constantin Cihodaru, *Litoralul de apus la Mării Negre şi cursul inferior al Dunării în cartografia medievală (sec. XII-XIII)*, Studii. Revistă de istorie 21 (1968), 2, p. 217-229.

CIOCÎLTAN 2011 - Virgil Ciocîltan, *Argumente în favoarea identităţii Vicina-Măcin*, RI 22 (2011), 5-6, p. 411-430.

DIACONU 1965 - Petre Diaconu, *Autour de la localisation de la Petite Preslav*, RÉSEE 3

(1965), 1-2, p. 37-56.

DIACONU 1976 – Petre Diaconu, *Păcuiul lui Soare-Vicina*, Vyzantina. Epistemonikon organon Kentrou Vyzantinon Ereunon Philosophikes Scholes Aristoteleiou Panepistemiou, Thessaloniki 8 (1976), p. 409-447 + Tableaux 47-58.

DIACONU 1976 – Petre Diaconu, *Istoria Dobrogei în unele lucrări străine recente* (III), RdI 33 (1980), 2, p. 353-361.

DILKE 1987 - O. A. W. Dilke, *Cartography in the Byzantine Empire*, în: *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* (*The history of cartography*, edited by J. B. Harley and David Woodward, vol. I), Chicago, London, 1987, p. 258-275.

DUCÈNE 2009 – Jean-Charles Ducène, *Poland and Central Europe in the Uns al-muhağ by al-Idrîsî*, în Rocznik Orientalistyczny, Warsaw 61 (2009), 2, p. 5-30.

DUCÈNE 2012 – Jean-Charles Ducène, *Les sources et acteurs de la connaissance de l'Europe chez les auteurs arabes médiévaux*, în: *Acteurs des transferts culturels en Méditerranée médiévale*, hg. von R. Abdellatif, Y. Benhima, D. König, E. Ruchaud (Ateliers des Deutschen Historischen Instituts Paris, Band 9), München, 2012, p. 121-134.

GORDIEIEV 2007 – Anton Gordieiev, *Cartography of Black and Azov Seas: Retrospective up to 1700*, Moscow, 2007.

GORDIEIEV 2015 – Anton Gordieiev, *Place names of the Black Sea and Sea of Azov coasts from portolan charts of XIV-XVII centuries*, Kiev, 2015.

GRĂMADĂ 1930 – Nicolae Grămadă, *La Scizia Minore nelle carte nautiche del medio evo. Contribuzione alla topografia storica della Dobrogea*, Ephemeris Dacoromana 4 (1930), p. 212-256

HEYD 1879 - Wilhelm Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, vol. I, Stuttgart, 1879.

HONIGMANN 1929 – Ernst Honigmann, *Die sieben Klimata und die Poleis Episēmoi. Eine Untersuchung zur Geschichte der Geographie und Astrologie im Altertum und Mittelalter*, Heidelberg, 1929.

HOUBEN 2002 – Hubert Houben, *Roger II of Sicily: Ruler between East and West*, Cambridge (2002)

IAMBOR 1989-1993 – Petru Iambor, *Izvoarele istorice şi terminologia privind aşezările fortificate din sec. IX-XIII*, AMN 26-30 (1989-1993), II, p. 11-25.

IORGA 1900 - Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, Bucureşti, 1900.

IOSIPESCU 1982 - Sergiu Iosipescu, *Dans la mer Noire pendant l'Antiquité et le Moyen Âge: en louvoyant à la recherche de l'ancienne bouche sud du Danube*, RRH 21 (1982), 2, p. 283-302

IOSIPESCU 2008 - Sergiu Iosipescu, *Bulgarii la Cetatea Albă în anii 1314-1316*, în: *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin şi Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei, volum îngrijit de D. Ţeicu, I. Cândea*, Brăila, 2008, p. 699-716.

JAUBERT 1836-1840 - *Géographie d'Edrisi traduite de l'Arabe en français d'après deux manuscrits de la Bibliothèque du roi et accompagnée de notes par P. Amedée Jaubert* (Recueil de voyages et de mémoires publié par la Société de Géographie, tomes 5, 6, Paris, 1836-1840.

JIREČEK 1899 - Constantin Jireček, *Knjažestvo Bălgarija. Negova povărchnina, priroda, naselenie, duchovna kultura, upravlenie i novějša istorija*, vol. II, časti 2, *Pătuvanija po Bălgarija*, Plovdiv, 1899.

KUZEV 1981 - Alexander Kuzev, *Mittelalterliche Städte an der Westküste des Schwarzen Meeres nördlich des Balkangebirges*, BB 7 (1981), p. 271-275.

KUZEV & GJUZELEV 1981 - Alexander Kuzev & Vasil Gjuzelev, *Bălgarski srednovekovni gradove i kreposti, vol. I. Gradove i kreposti po Dunav i Černo More*, Varna, 1981.

LAZAROV 1998-1999 - Lăčezar Lazarov, *Koja krepost e Raknui na Al-Idrisi ? (Which Fortress is Raknui of Al-Idrisi ?)*, Izvestija Varna 34-35 (49-50) (1998-1999), p. 246-251.

LELEWEL 1852 – Joachim Lelewel, *Géographie du Moyen Âge*, 4 volume + Epilogue,

Bruxelles, 1852.

LEWICKI 1949 - Tadeusz Lewicki, *La "ville" comane de Troïa*, Revue des Études Slaves 25 (1949), 1-4, p. 39-44.

MADGEARU 2013 – Alexandru Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, vol. 22), Leiden/Boston, 2013.

MADGEARU 2014 – Alexandru Madgearu, *Asăneştii. Istoria politico-militară a statului dinastiei Asan (1185-1280)*, Târgovişte, 2014.

MADGEARU 2015-2016 – Alexandru Madgearu, *Despre două recente tentative de localizare a Vicinei*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 61-70.

MAGDALINO 1993 – Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge, 1993.

MAQBUL 1992 - Ahmad S. Maqbul, *Cartography of al-Sharīf al-Idrīsī*, în: *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies* (*The history of cartography*, edited by J. B. Harley and David Woodward, vol. II, book 1), Chicago, London, 1992, p. 156-174.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001 - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuţii arheologice şi numismatice*, Bucureşti, 2001.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2010 - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea, vol. I. Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei, secolele X-XIV. Beroe-Piatra Frecăţei, Troesmis-Turcoaia, Arrubium-Măcin, Aegyssus-Tulcea, Salsovia-Mahmudia*, Bucureşti, 2010.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2016 - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea, vol. III. Monede bizantine descoperite în mediul rural din nordul Dobrogei, secolele VII-XV*, Bucureşti, 2016.

MILLER 1926 a - Konrad Miller, *Mappae Arabicae. Arabische Welt- und Länderkarten, I Band, Zweite Heft. Die Weltkarte des Idrisi vom Jahr 1154 einleitender Text mit der Rogerkarte in 6 Blättern in besonderem Umschlag*, Stuttgart, 1926.

MILLER 1926 b - Konrad Miller, *Mappae Arabicae. Arabische Welt- und Länderkarten, I Band, Dritte Heft. Die Kleine Idrisikarte vom Jahr 1192 n. Chr., Mit der Beigabe der gefalteten Karte in der dritten Seite dieses Umschlags*, Stuttgart, 1926.

MILLER 1927 a - Konrad Miller, *Mappae Arabicae. Arabische Welt- und Länderkarten, II Band. Die Länder Europas und Afrikas im Bilde der Araber*, Stuttgart, 1927.

MILLER 1927 b - Konrad Miller, *Mappae Arabicae. Arabische Welt- und Länderkarten, VI Band. Idrisi-Atlas. 336 photographische Wiedergaben aller bis jetzt bekannten geographischen Tafeln in den Manuskripten des Idrisi auf 82 Lichtdruck-Tafeln*, Stuttgart, 1927.

NĂSTUREL 1965 – Petre Ş. Năsturel, *Peut-on localiser la Petite Preslav à Păcuiul lui Soare ? Commentaire à Anne Comnène, Alexiade, VII. 3*, RÉSEE 3 (1965), 1-2, p. 17-36.

NEDKOV 1960 - Boris Nedkov, *Bălgarija i săsednite i zemi prez XII vek spored "Gheografijata" na Idrisi (La Bulgarie et les terres avoissinantes au XIIe siècle selon la "Géographie" d'al-Idrissi)*, Sofia, 1960.

NEF 2010 - Annliese Nef, *Al-Idrīsī: un complément d'enquête biographique*, în: *Géographes et voyageurs au Moyen Âge*, sous la direction de Henri Bresc et d'Emmanuelle Tixier du Mesnil, Paris, 2010, p. 53-66.

NICOLAE 2016 - Constantin Nicolae, *Noi date despre fortificaţia otomană de la Hârşova*, în *Dobrogea: coordoonate istorice şi arheologice.Lucrările workshop-ului "Dobrogea otomană-coordonate istorice și arheologice", Tulcea, 20-22 octombrie 2016*, ed. A. Stănică, G. Custurea, D. Stănică, E. Plopeanu, Iaşi, 2016, p. 49-84.

OMAN 1971 - Giovanni Oman, *Al-Idrīsī*, în *Encyclopaedia of Islam*, Volume 3 (2nd edition), Leiden, 1971, p. 1032-1035.

SOUSTAL 1991 – Peter Soustal, *Tabula Imperii Byzantini*, Band 6. *Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos)* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 221), Wien, 1991.

SPINEI 1994 – Victor Spinei, *La genèse des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe-XIVe siècles*, Balkan Studies 35 (1994), 2, p. 197-269.

STOJKOVSKI 2009 – Boris Stojkovski, *Arapski geograf Idrizi o Južnoj Ugarskoj u Srbiji (Arabian Geographer Idrisi on South Hungary and Serbia)*, Zbornik Matice srpske za istoriju, Novi Sad 79-80 (2009), p. 59-69.

TIVČEV 1962 – Petăr Tivčev, *Sur les cités byzantines aux XIe-XIIe siècles*, BB 1 (1962), p. 145-182

TODOROVA 1984 - Elisaveta Todorova, *Gli insediamenti genovesi alle foci del Danubio: Vicina, Chilia, Licostomo*, în: *Genova e la Bulgaria nel Medioevo* (Istituto di medievistica. Collana Storica di fonti e studi, 42), Genova, 1984, p. 427-459.

TODOROVA 1986 - Elisaveta Todorova, *Au sujet de la géographie historique du Delta danubien*, ÉtBalk 22 (1986), 1, p. 57-67.

TOMASCHEK 1886 - Wilhelm Tomaschek, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel, II. Die Handelswege im 12. Jahrhundert nach den Erkundigungen des Arabers Idrisi*, SbAkadWien 113 (1886), 5, p. 285-373.

TORBATOV 2000 - Sergej Torbatov, *Procop. De Aedif. IV, 7, 12-14 and the Historical Geography of Moesia Secunda*, Archaeologia Bulgarica 4 (2000), 3, p. 58-77.

TUULIO-TALLGREN 1936 - Johannes Oiva Tuulio-Tallgren, *Du nouveau sur Idrīsī, sections VII 3, VII 4, VII 5: Europe septentrionale et circumbaltique, Europe orientale et, d'après quelques manuscrits, centrale jusqu'à la Péninsule balkanique au sud; édition critique, traduction, études* (Studia Orientalia, VI-3), Helsinki, 1936.

UZELAC 2016 – Aleksandar Uzelac, *The Port of Maurocastro, Emperor Theodore Svetoslav and the Tatar Elite in the Pontic Steppes*, Istorijski Časopis, Belgrad 65 (2016), p. 45-59.

XENOPOL 1925 – Alexandru D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. II. *Năvălirile barbare 270-1290*, ediţia a III-a îngrijită de I. Vlădescu, Bucureşti, 1925.

Illustration

Figure 1. The large map divided in climates and sections. After MAQBUL 1992, p. 162, fig. 7.6

Figura 2. A fragment from the large map.

After http://www.bigmapblog.com/2011/idrisis-tabula-rogeriana-world-map-reproduction.

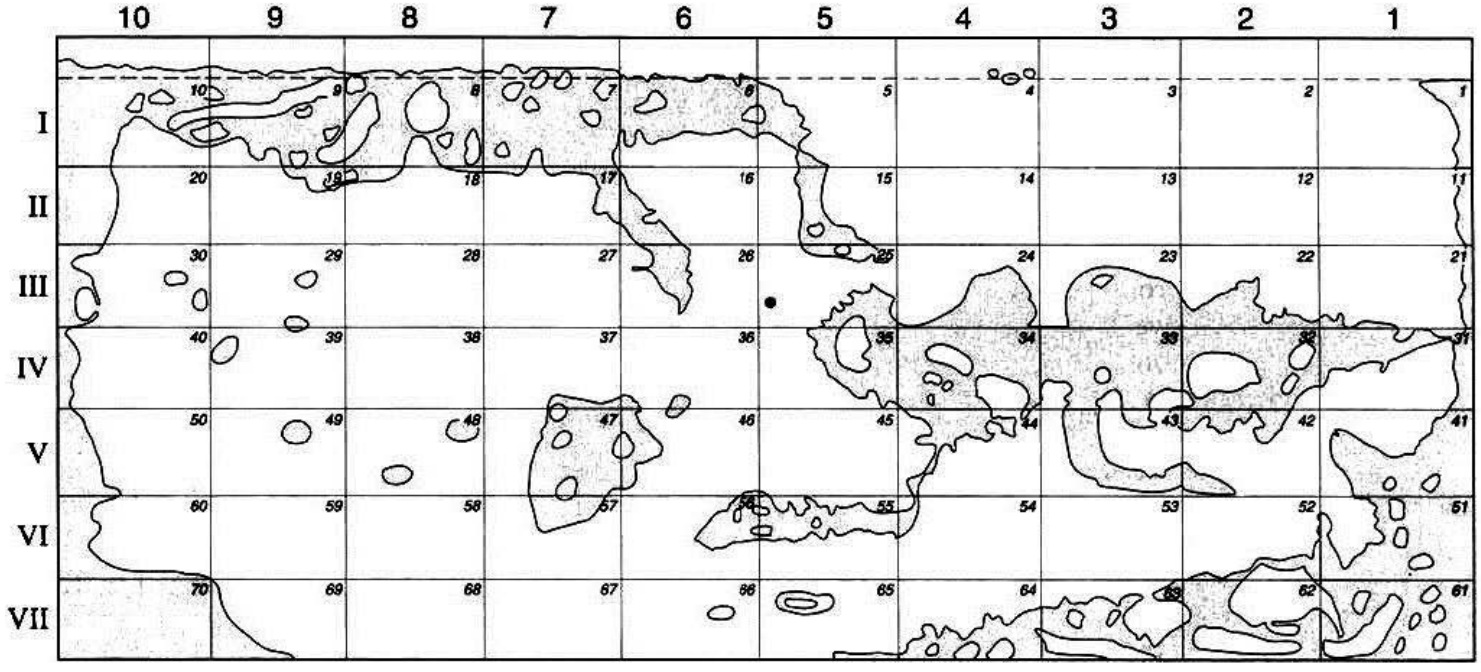

Fig. 1 - Grila climatelor şi secţiunilor hărţii mari.
După MAQBUL 1992, p. 162, fig. 7.

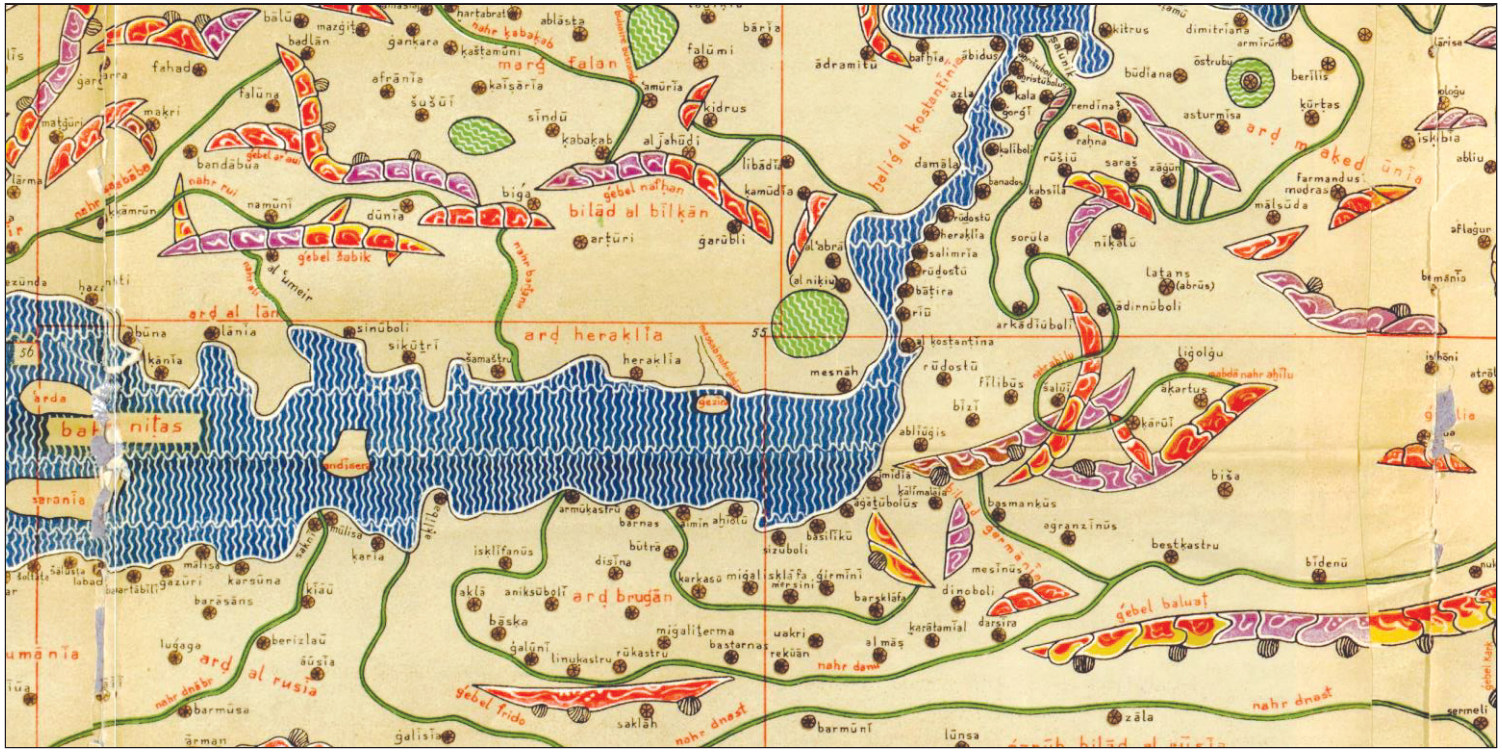
ard al lān
ard heraklīa
ard al rusīa
ard bruǧān
marǧ falān
bilād al bīlkān
ǧebel ṣubik
ǧebel nafṭan
ǧebel baluaṭ
ǧebel frido
nahr dnast
nahr dnēbr
nahr ṣabaṭiya
nahr kabakāb
ard makedūnīa
ard bakīnīas
ard ṣaranīa
ard ṣarmānīa
ard ṣarmānīa
ard umānīa
ard ṣarmānīa
ard ṣarmānīa
ard ṣarm

ARCHAEOLOGICA

SCURTĂ NOTĂ ASUPRA UNOR AȘEZĂRI DE TIP *TELL* DIN VESTUL MUNTENIEI

Cristian Eduard ȘTEFAN[*]
Agata BULEI[*]

Keywords: *tell, așezare, Gumelnița, vestul Munteniei, cercetări de teren, hărți vechi, resurse web.*
Cuvinte cheie: *tell, settlement, Gumelnița, western Walachia, survey, old maps, web resources.*

Rezumat: *În textul de față sunt analizate câteva așezări de tip tell din vestul Munteniei, mai puțin cunoscute, care au fost identificate prin cercetări de teren în ultimii ani. În acest sens au fost folosite resurse web deschise (Google Earth, geoportalul INIS Viewer) și hărți mai vechi, cum ar fi Planurile Directoare de Tragere de la începutul secolului XX și hărți ale Direcției Topografice Militare din anii '70.*
Abstract: *In this text we analyze some tell settlements from western Wallachia, less known, which were identified by survey in the recent years. In this sense we used open web sources (Google Earth, INIS Viewer geoportal) and older maps, namely Artilery Firing Plans from the beginning of XXth century and maps of the Military Topographic Department made in the 70s.*

Așa cum am mai precizat și cu alte ocazii[1], hărțile vechi sunt foarte importante în depistarea așezărilor de tip tell, deoarece acestea din urmă sunt repere strategice din punct de vedere militar. Atunci când aceste informații sunt coroborate cu alte tipuri de resurse (portalul Google Earth sau geoportalul INIS Viewer, aplicație a A.N.C.P.I.[2]), se poate merge apoi pe teren în punctul respectiv și verifica informațiile pentru a vedea dacă este vorba de o așezare de tip tell sau nu.

[*] Cristian Eduard ȘTEFAN: Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" al Academiei Române, str. Henri Coandă, nr. 11, București; cristarh_1978@yahoo.com.
[*] Agata BULEI: Societatea Națională de Transport Gaze Naturale Transgaz S.A.; agata.bulei@gmail.com.
[1] ȘTEFAN 2015, p. 375-396.
[2] Agenția Națională de Cadastru și Publicitate Imobiliară.

În această contribuție vom analiza cinci studii de caz din vestul Munteniei, care apar sumar sau deloc în literatura de specialitate și care au fost verificate în teren în ultimii ani, după încercarea de a le identifica cu ajutorul resurselor amintite mai sus. Este vorba de așezările de la Bârlogu-*Măgura Tătarului* (jud. Argeș), Rătești (jud. Argeș), Fețeni (jud. Dâmbovița), Vlad Țepeș-*Măgura Ascunsă*/*Măgura Flocosului* (jud. Giurgiu) și Comana-*Măgura de la Comana* (jud. Giurgiu).

A. Bârlogu-*Măgura Tătarului* (jud. Argeș)[3]: aici a existat o așezare de tip tell, la confluența Văii Berivoaia cu Valea Puțul Chiuțului, așezare certificată de materiale specifice culturii Gumelnița recuperate de I. Nania. În 1965 a fost amenajat un lac de acumulare care a distrus așezarea, așa cum se poate vedea prin compararea celor două hărți de la **Pl. II**, **Fig. 1** cu **Fig. 2**.

B. Rătești (jud. Argeș)[4]: așezarea se află pe o margine a terasei râului Argeș, pe partea stângă a DJ 702G, are un diametru de cca. 50 de m și o înălțime de maxim 1,80 m; a fost depistată prin cercetări de suprafață în septembrie 2014 de către Ștefan Dănăilă și Dragoș Mândescu. Așezarea este marcată doar pe Planurile Directoare de Tragere, nu și pe hărțile din anii '70 (**Pl. III/Fig. 1, 2; Pl. IV/Fig. 1**). Printr-o cercetare recentă la fața locului s-a putut observa că tell-ul este supus distrugerii lente din cauza faptului că este situat pe un teren agricol. Pe suprafața așezării s-au putut identifica mici fragmente ceramice aparținând culturii Gumelnița .

C. Fețeni (jud. Dâmbovița)[5]: așezarea se află la sud de DN 7, la limita dintre județele Argeș și Dâmbovița și a fost identificată de către Alin Frînculeasa în 2012. Așezarea apare marcată cu semnul convențional pentru „măgură" doar pe Planurile Directoare de Tragere, nu și pe hărțile militare din anii '70 (**Pl. V/Fig. 1, 2**). Cercetarea de teren efectuată în zonă ne-a relevant faptul că tell-ul este supus aplatizării lente din cauză că este poziționat pe un teren agricol și este arat an de an. La suprafața așezării au putut fi observate mici fragmente ceramice aparținând culturii Gumelnița, dar și urmele unor pereți arși de la locuințele incendiate, cărbune și piese din silex.

D. Vlad Țepeș- *Măgura Flocosului*/*Măgura Ascunsă* (jud. Giurgiu): așezarea se află la cca. 3 km sud de localitatea Vlad Țepeș, între locurile numite *Linia lui Sdruică* și *Poiana lui Gâlcă* (**PL VII/ Fig. 1, 2**). Pe Planurile Directoare de Tragere apare semnul convențional pentru „măgură" și este denumită *Măgura Flocosului* (**Pl. VI/Fig. 1**), în timp ce pe harta militară din anii '70 apare marcată de o bornă topografică cu cota 91,13, având o înălțime de cca. 3 m și sub denumirea de *Măgura Ascunsă* (**Pl. VI/Fig. 2**). Identificată prin cercetări de teren recente de către Cristian Eduard Ștefan

[3] MĂNDESCU, DUMITRESCU & PĂDURARU 2014, p. 46, nr. cat. 37.
[4] MĂNDESCU, DUMITRESCU & PĂDURARU 2014, p. 150, nr. cat. 426.
[5] MĂNDESCU, DUMITRESCU & PĂDURARU 2014, p. 99, nr. cat. 195. Așezarea apare în repertoriu la vocea *Glâmbocata*, județul Argeș.

și Agata Bulei[6], așezarea nu apare menționată nicăieri în literatura de specialitate. Stațiunea, situată pe un teren agricol, se află într-o stare de conservare relativ bună. Nu au fost observate la suprafața solului fragmente ceramice, chirpici sau alte urme antropice.

E. Comana-*Măgura de la Comana* (jud. Giurgiu)[7]: așezarea a fost cercetată prin câteva sondaje de către D. Berciu în 1943, identificând aici cele trei faze evolutive ale culturii Gumelnița, și un nivel anterior Boian. Tell-ul se află pe Valea Goii la cca. 2,5 km sud de localitatea Comana[8]. Nu apare marcată în niciun fel pe Planurile Directoare de Tragere sau pe hărțile militare din anii '70 (**Pl. VIII/Fig. 1, 2**). O cercetare de teren efectuată recent de către Cristian Eduard Ștefan și Agata Bulei a putut releva faptul că tell-ul este acoperit cu arbuști și vegetație densă, dar și că imediat la est de acesta se află o așezare *off-tell*, pe marginea Văii Goii (**Pl. IX/Fig. 1, 2**).

***

Analiza noastră se concentrează pe două arii principale (**Pl. I/Fig. 1, 2**), legate de bazinul hidrografic al unuia dintre cei mai importanți afluenți ai râului Argeș, și anume Neajlovul, care la rândul lui are un afluent important în Dâmbovnic. Așezările de la Rătești și Fețeni se află în apropierea Argeșului, respectiv Sabarului, cele de la Comana și Vlad Țepeș în apropierea Neajlovului, iar cea de la Bîrlogu e legată în mod clar de Dâmbovnic. De asemenea, este important de menționat prezența unor izvoare marcate pe Planurile Directoare de Tragere, atât în apropierea așezării de la Comana (*Puțul lui Sobaru*, *Puțul Popii* sau *Puțul Crocoveanu*), cât și în proximitatea celei de la Bîrlogu (*Puțul lui Chiuță*).

Vestul Munteniei, mai puțin cunoscut din punct de vedere al arheologiei preistorice, a început să fie mai bine cercetat în ultimele decenii, fie prin cercetări arheologice sistematice în așezări de tip tell și nu numai, fie prin cercetări de teren menite a identifica locuirile preistorice[9]. Din punct de vedere al locuirii de tip tell, se poate lesne observa că aceste stațiuni sunt amplasate în funcție de bazinul Argeșului cu afluenții săi sau sunt poziționate lângă izvoare naturale.

Chorologia ne arată că tellurile sunt amplasate la distanțe relativ egale unele față de altele, ceea ce ne poate conduce la ideea că grupurile sociale care le ocupau exploatau resursele din jur în cadrul unor limite date de teritoriul în centrul căruia se afla așezarea de tip tell (**Pl. I/Fig. 1, 2**). Dacă punem la socoteală eventualele ateliere în care se confecționau uneltele, așezările *off-tell* și necropolele aferente putem obține o rețea precum cea imaginată în modelul ideal de la **Fig. 1**.

---

[6] La circa 4 km nord, pe Valea Gurbanului, se află așezarea de tip tell de la Vlad Țepeș sondată de D. Berciu în 1943; stațiunea are la bază un nivel Boian-Spanțov, urmat de trei niveluri databile în cele trei faze ale culturii Gumelnița (BERCIU 1956, p. 493-496, Fig. 1-3; ANDREESCU & MOLDOVEANU 2011, p. 74-75, Fig. 9).

[7] BERCIU 1956, p. 496, Fig. 5, 6.

[8] În localitatea Comana mai există o așezarea gumelnițeană, pe un bot de terasă, sub actualul amplasament al Mănăstirii Comana (cercetări inedite, 2013, 2015).

[9] ILIE 2005, p. 61-71; ILIE 2011, p. 33-70; ȘTEFAN 2010; ȘTEFAN & FLOREA 2010, p. 179-190; BEM *et alii* 2002, p. 131-146; BEM *et alii* 2007; HANSEN *et alii* 2012 (cu bibliografia mai veche).

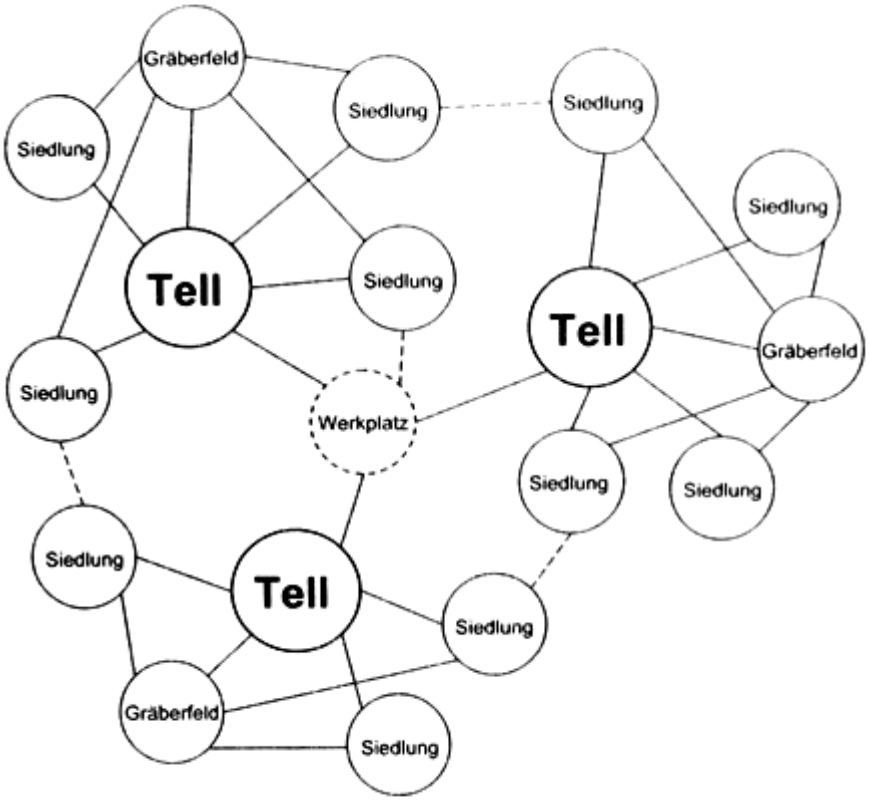

Fig. 1. Model ideal de organizare a așezărilor de tip tell
(după Krauss 2010, Fig. 16)

Modelul Krauss[10] pare să fie confirmat în teren, în mai mică sau mai mare măsură, prin cercetările de la Pietrele-Gorgana[11], Sultana-Malu Roșu[12], Teiu I[13] sau așezările de tip tell de pe Valea Mostiștei[14], ca să dăm numai câteva exemple.

Problema depistării unor ateliere a fost sintetizată într-o lucrare recentă. Astfel, au putut fi documentate locuințe-atelier pentru prelucrarea silexului la Căscioarele-*Ostrovel* și Lișcoateanca-*Moș Filon*. Pentru discuția noastră sunt foarte importante două situații: atelierul de prelucrat silexul descoperit în punctul Lacul Ciugului, com. Mozăceni, jud. Argeș, la cca. 600 de m est de tell-ul de la Zidurile-*Măgura de sub Cetate* (**Pl. I/Fig. 1**). Aici a fost cercetată de către I. Nania, în 1969, o locuință rectangulară cu suprafața de cca. 40 de m^2, din al cărei inventar au fost

[10] KRAUSS 2010, p. 125-141.
[11] HANSEN & TODERAȘ 2010, p. 85-105.
[12] LAZĂR 2011, p. 95-115; comunicare susținută la Sesiunea anuală a Institutului de Arheologie "Vasile Pârvan" "Metodă, teorie și practică în arheologia contemporană", București, 29-31 martie 2017.
[13] NANIA 1967, p. 7-23.
[14] ȘIMON 2014, p. 13-62; ȘERBĂNESCU & ȘANDRIC 2012, p. 103-150.

analizate 1887 de piese din silex, 25 de percutoare, 14 topoare de piatră șlefuită, 25 de râșnițe, topoare și vârfuri sin silex. O situație similară este documentată și în Bulgaria, la Komare, în apropierea tell-ului de la Goljamo Delchevo[15].

Asemenea situații se pliază foarte bine pe modelul Krauss, din păcate ele fiind foarte greu de depistat în teren prin metode tradiționale. Ele apar numai ca o consecință a unor descoperiri accidentale sau ca urmare a unor investigații intensive în ariile adiacente tell-urilor, care să se concentreze anume pe descoperirea lor. Partea deficitară a modelului Krauss pentru cele două arii analizate de noi rămâne identificarea mormintelor sau necropolelor. În partea de vest a Munteniei, cercetările sunt cvasi-inexistente în această direcție, numai la Pietrele-*Gorgana* fiind atestate astfel de descoperiri[16].

Cercetările efectuate în aria complexului Kodjadermen-Gumelnița-Karanovo VI au arătat că distanța dintre așezări și necropolele aferente variază în general între 50 și 400 de m, cu puține excepții. De asemenea, cimitirele sunt situate în locuri înalte, cum ar fi terasele sau dealurile, pentru a împiedica apa să ajungă la morminte, dar și pentru a nu afecta eventualul potențial economic al locului respectiv[17]. Dacă ne uităm la poziția topografică a celor cinci așezări analizate de noi, vom observa că ele sunt poziționate fie în apropierea unor terase înalte, fie pe boturi de deal, care ar fi fost potrivite pentru amplasamentul necropolelor aferente.

Relația tell - așezare deschisă este observată cel mai clar la Comana-*Măgura de la Comana* (**Pl. VIII/Fig. 1, 2**). Ceramica din așezarea deschisă aparține fazei Spanțov a culturii Boian și culturii Gumelnița (**Pl. X/Fig. 1-11**), fapt ce confirmă și stratigrafia tell-ului stabilită de D. Berciu cu câteva decenii în urmă[18]. O situație asemănătoare este descrisă pentru așezarea de la Teiu I-*Măgura*, unde ar fi existat 15-20 locuințe de suprafață pe o terasă situată la est de tell, distruse cu ocazia unor amenajări funciare în 1962[19].

Imaginea de ansamblu pe care o avem astăzi asupra locuirii gumelnițene din vestul Munteniei este ușor deformată din mai multe motive. În primul rând, peisajul este clar modificat din cauza factorului antropic, și aici ne referim în primul rând la defrișările masive de la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX[20], dar și la practicarea unei agriculturi intensive, mai ales după cel de-al doilea război mondial, care a dus la dispariția unor așezări de tip tell în cadrul unor așa-zise amenajări funciare. Este cazul tell-urilor de la Glavacioc și Popești-*Măgură* (jud. Argeș), Vișina-*Măgura*, Petrești-*40 de cruci* sau Puntea de Greci-*Movila lui Marcu* (jud. Dâmbovița)[21].

Așa cum am mai arătat și cu alte ocazii, tell-urile cele mai bine conservate sunt cele care au avut șansa să fie amplsate pe pășuni actuale. În alte cazuri, ele

[15] ILIE 2015, p. 100.
[16] HANSEN *et alii* 2011, p. 51, Fig. 26, 27, 31-33.
[17] LAZĂR 2011, p. 96-97, Tab. 1.
[18] BERCIU 1956, p. 496.
[19] NANIA 1967, p. 20-22.
[20] NANIA 1967, p. 8. Peisajul preistoric poate fi refăcut într-o oarecare măsură prin analize de polen, care ar ajuta și la stabilirea climei din perioada respectivă.
[21] ȘTEFAN 2010, p. 70-71.

sunt supuse eroziunii și aplatizării permanente atunci când se află pe terenuri agricole sau, în cel mai rău caz, sunt distruse în totalitate atunci când stau în calea amenajărilor funciare, lucru frecvent în epoca socialistă, dar și după decembrie 1989.

O soluție ar fi scoaterea lor din circuitul agricol, acolo unde este cazul, și clasarea ca monumente de tip A, pentru ca generațiile viitoare să le poată cerceta, în mod sigur cu metode îmbunătățite față de cele actuale. Un al doilea pas l-ar putea reprezenta un proiect de cercetări arheologice non-invazive (cum sunt prospecțiunile geomagnetice sau georadar), care ar ajuta la depistarea locuirilor *off-tell* sau a mormintelor/necropolelor aferente. După această etapă, eventualele săpături arheologice ar fi țintite, evitându-se risipa de timp și resurse materiale inevitabile în cazul unor cercetări arheologice efectuate exclusiv prin metode tradiționale.

BIBLIOGRAFIE

ANDREESCU & MOLDOVEANU 2011 – R.R. Andreescu & K. Moldoveanu, *Tell settlements from Giurgiu County and their landscape*, în: R. Kogălniceanu & A. Morintz (eds.), *Tells at the Lower Danube. Proceedings of the I Archaeological Symposium, Giurgiu, November 25th, 2010*, Archaeological Debates 1 (2011), p. 71-88.

BEM *et alii* 2002 – C. Bem, T. Popa, V. Parnic, Carmen Bem, D. Garvăn, D. Bărbulescu & I. Gălușcă, *Cercetări arheologice pe Valea Neajlovului. Considerații asupra microzonei Bucșani*, Studii de Preistorie 1 (2002), p. 131-146.

BEM *et alii* 2007 – C. Bem, R. Băjenaru, Carmen Bem, D. Dimofte, I. Fronescu, C. Haită, C. Muja, C. Nicolae, S. Oța, E.I. Popa & V. Radu, *Repertoriul microzonei Bucșani*, București, 2007.

BERCIU 1956 – D. Berciu, *Cercetări și descoperiri arheologice în regiunea București*, Materiale 2 (1956), p. 493-562.

HANSEN & TODERAȘ 2010 – S. Hansen & M. Toderaș, *Pietrele und die neuen Dimensionen kupferzeitlicher Siedlungen an der Unteren Donau*, în: S. Hansen (Hrsg.), *Leben auf Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26. – 27. Februar 2007*, Bonn, 2010, p. 85-105.

HANSEN *et alii* 2011 – S. Hansen, M. Toderaș, A. Reingruber, D. Nowacki, H. Nørgaard, D. Spânu & J. Wunderlich, *Die kupferzeitliche Siedlung Pietrele an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabungen und geomorphologischen Untersuchungen im Sommer 2010*, Eurasia Antiqua 17 (2011), p. 45-120.

HANSEN *et alii* 2012 – S. Hansen, M. Toderaș, A. Reingruber, J. Wunderlich, N. Benecke, I. Gatsov, E. Marinova, M. Müller, C. Nachev, P. Nedelcheva, D. Nowacki, A. Röpke, J. Wahl & S. Zäuner, *Pietrele an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabungen und geomorphologischen Untersuchungen im Sommer 2011*, Eurasia Antiqua 18 (2012), p. 1-68.

ILIE 2005 – A. Ilie, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Dâmbovița. Situri preistorice pe Valea Neajlovului*, Valachica 18 (2005), p. 61-71.

ILIE 2011 – A. Ilie, *Tell settlements on the upper course of Neajlov River*, în: R. Kogălniceanu & A. Morintz (eds.), *Tells at the Lower Danube. Proceedings of the I Archaeological Symposium, Giurgiu, November 25th, 2010*, Archaeological Debates 1 (2011), p. 33-70.

ILIE 2015 – A. Ilie, *Antropologia spațiului domestic la comunitățile Gumelnița de la nordul Dunării*, Târgoviște, 2015.

KRAUSS 2010 – R. Krauss, *Zur Besiedlungstruktur der Kupferzeit im westpontischen Raum*, în: S. Hansen (Hrsg.), *Leben auf Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26. – 27. Februar 2007*, Bonn, 2010, p. 125-141.

LAZĂR 2011 – C. Lazăr, *Some observations about spatial relation and location of the Kodjadermen-Gumelnița-Karanovo VI extra muros necropolises*, în: S. Mills & P. Mirea (eds.), *The Lower Danube in Prehistory: Landscape Changes and Human Environment Interactions – Proceedings of the International Conference, Alexandria 3-5 November 2010*, București, 2011, p. 95-115.

MĂNDESCU, DUMITRESCU & PĂDURARU 2014 – D. Măndescu, I. Dumitrescu & M. Păduraru, *Repertoriul arheologic al județului Argeș*, Brăila, 2014.

NANIA 1967 – I. Nania, *Locuitorii gumelnițeni în lumina cercetărilor de la Teiu*, Studii și articole de istorie 9 (1967), p. 7-23.

ȘERBĂNESCU & ȘANDRIC 2012 – D. Șerbănescu & B. Șandric, *Tell-uri eneolitice în regiunea Valea Mostiștei*, în A. Morintz & R. Kogălniceanu (eds.), *Survey in archaeology, often a neglected science. Proceedings of the II Archaeological Symposium, Giurgiu, October 23rd-26th, 2011*, Archaeological Debates 2 (2012), p. 103-150.

ȘIMON 2014 – M. Șimon, *Săpăturile arheologice de la Măriuța și Șeinoiu, jud. Călărași*, în: C.E. Ștefan, M. Florea, S.C. Ailincăi & C. Micu (eds.), *Studii privind preistoria sud-estului Europei*, Brăila, 2014, p. 13-62.

ȘTEFAN 2010 - C.E. Ștefan, *Settlements type and enclosures in the Gumelnița culture*, Târgoviște, 2010.

ȘTEFAN 2015 - C.E. Ștefan, *Câteva studii de caz referitoare la identificarea așezărilor de tip tell cu ajutorul hărților vechi și al resurselor web. Limite și avantaje*, în C. Schuster, C. Tulugea & C. Terteci, *Buridava XII/1. Symposia Thracologica X. Volum dedicat profesorului Petre I. Roman la cea de-a 80-a aniversare*, Râmnicu Vâlcea, 2015, p. 375-396.

ȘTEFAN & FLOREA 2010 - C.E. Ștefan & M. Șt. Florea, *La dynamique de l'habitat néo-énéolithique dans la microregion Argeș-Dâmbovița*, Pontica 43 (2010), p. 179-190.

1

2

Pl. I - 1: Prima zonă analizată (cu albastru telluri aflate în zonă, cu galben tellurile discutate în text);
2: A doua zonă analizată (cu albastru telluri aflate în zonă, cu galben telluri discutate în text)/
1: First area analysed (with blue tell settlements from the area, with yellow tell settlements discussed in text);
2: Second area analysed (with blue tell settlements from the area, with yellow tell settlements discussed in text)

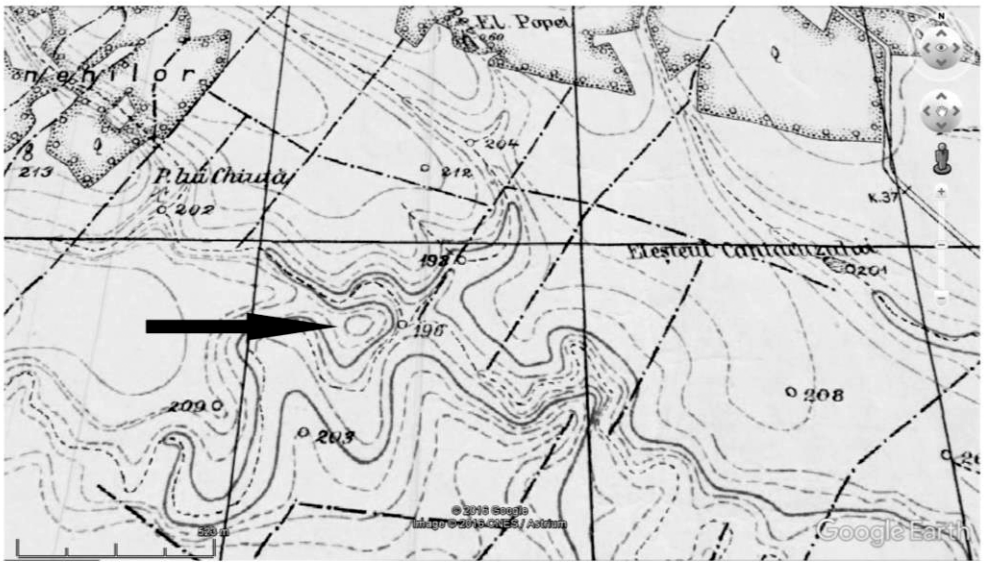

1

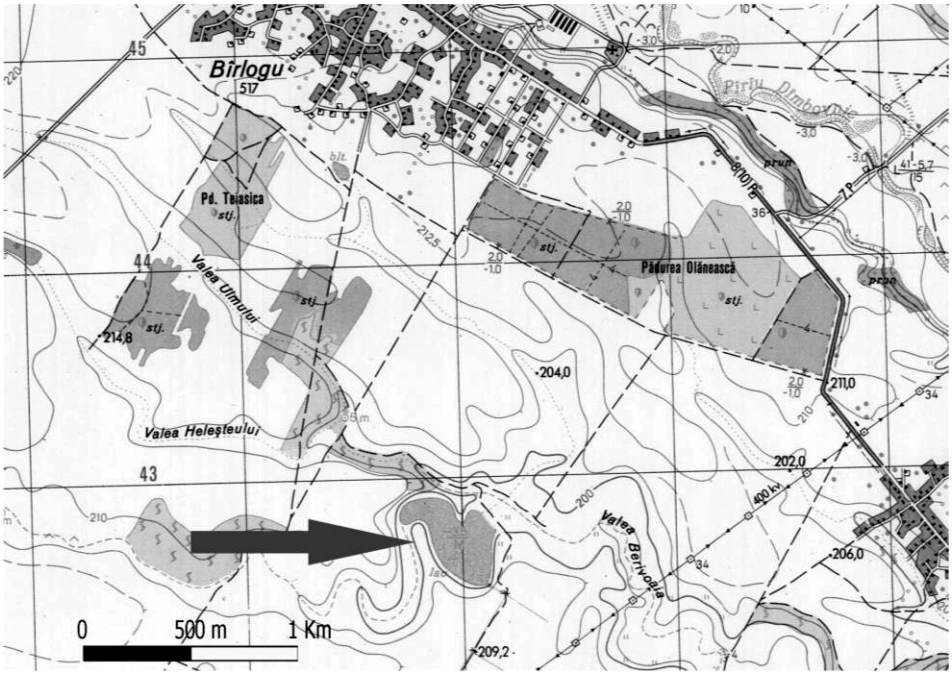

2

Pl. II - 1: Așezarea de la Bîrlogu-*Măgura Tătarului* pe Planurile Directoare de Tragere; 2: Așezarea de la Bîrlogu-*Măgura Tătarului* pe harta militară din anii '70/
1: The settlement from Bîrlogu-*Măgura Tătarului* on the Artilery Firing Plans; 2: The settlement from Bîrlogu-*Măgura Tătarului* on the Army Map of the 1970s

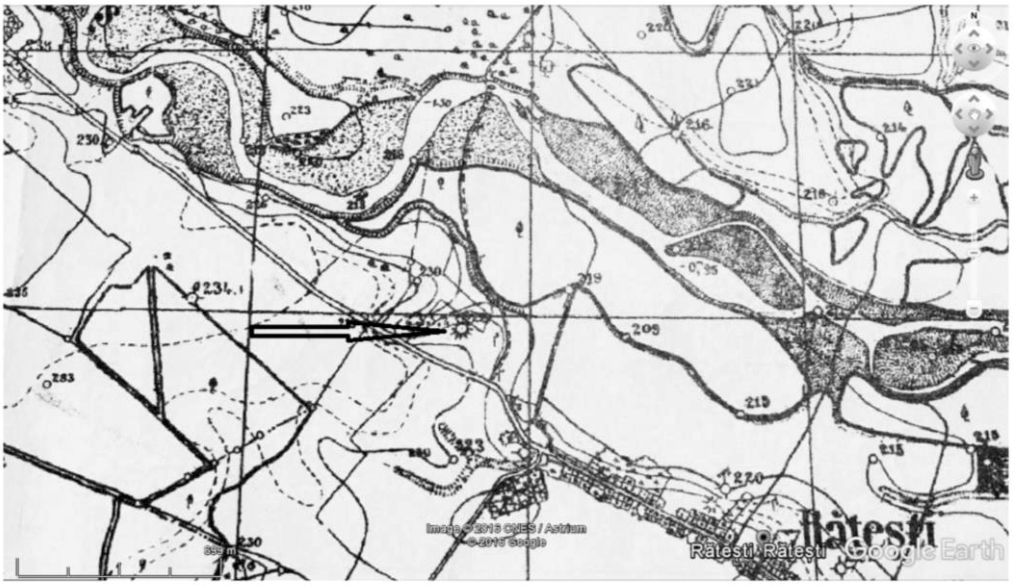

1

2

Pl. III - 1: Așezarea de la Rătești pe Planurile Directoare de Tragere; 2: Așezarea de la Rătești văzută cu ajutorul geoportalului INIS Viewer/
1: The settlement from Rătești on the Artilery Firing Plans; 2: The settlement from Rătești captured with INIS Viewer

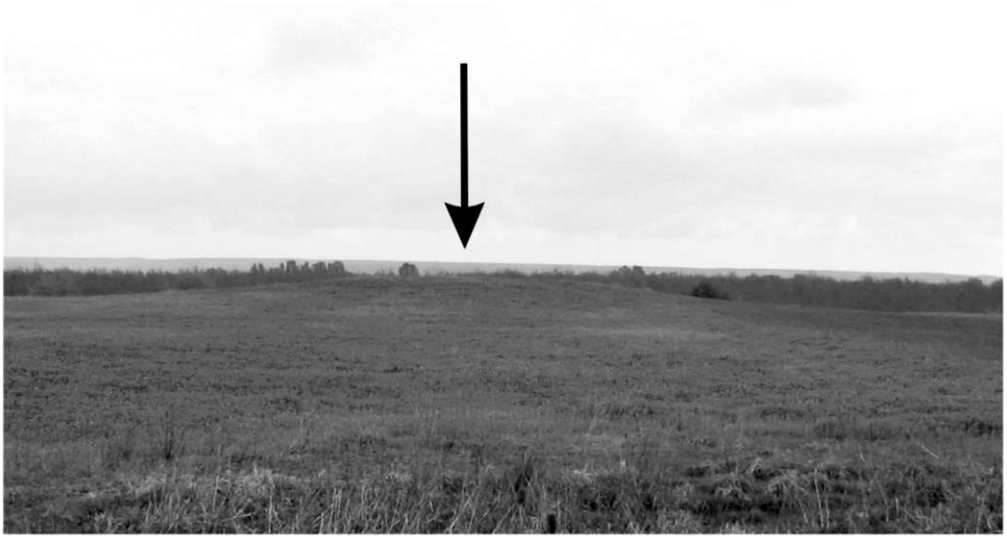

1

2

Pl. IV - 1: Așezarea de la Rătești văzută dinspre sud (foto C.E. Ștefan);
2: Aşezarea de la Feţeni văzută dinspre vest (foto C.E. Ștefan)/
1: The settlement from Rătești viewed from the south (photo C.E. Ştefan);
2: The settlement from Feţeni viewed from the west (photo C.E. Ştefan)

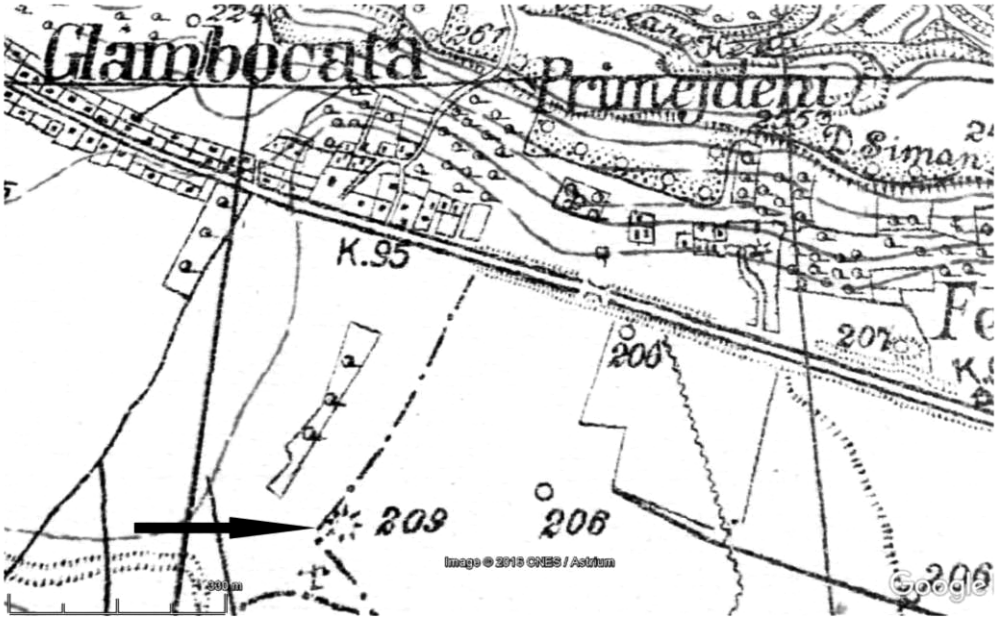

1

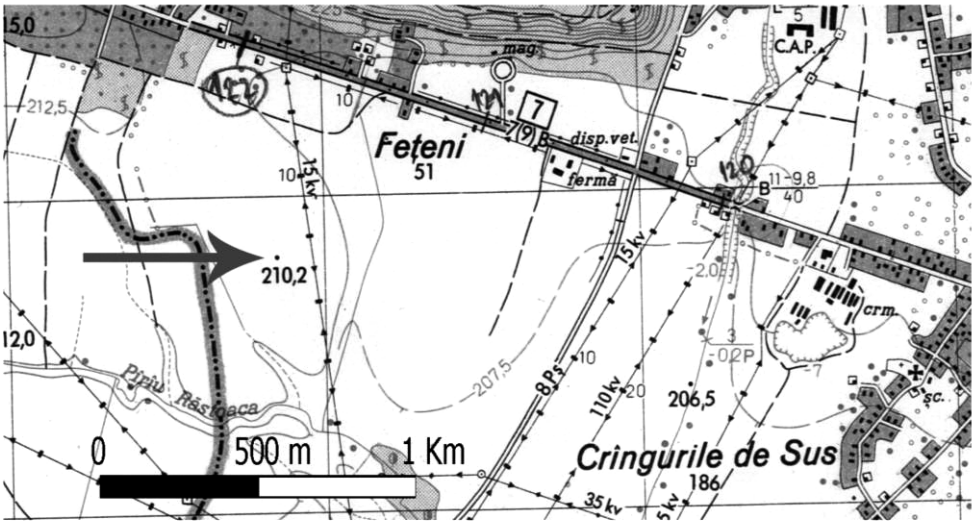

2

Pl. V - 1: Așezarea de la Fețeni pe Planurile Directoare de Tragere; 2: Poziția probabilă a așezării de la Fețeni pe harta militară din anii '70/
1: The settlement from Fețeni on the Artilery Firing Maps; 2: The supposed position of the settlement from Fețeni on the Army Map of the 1970s

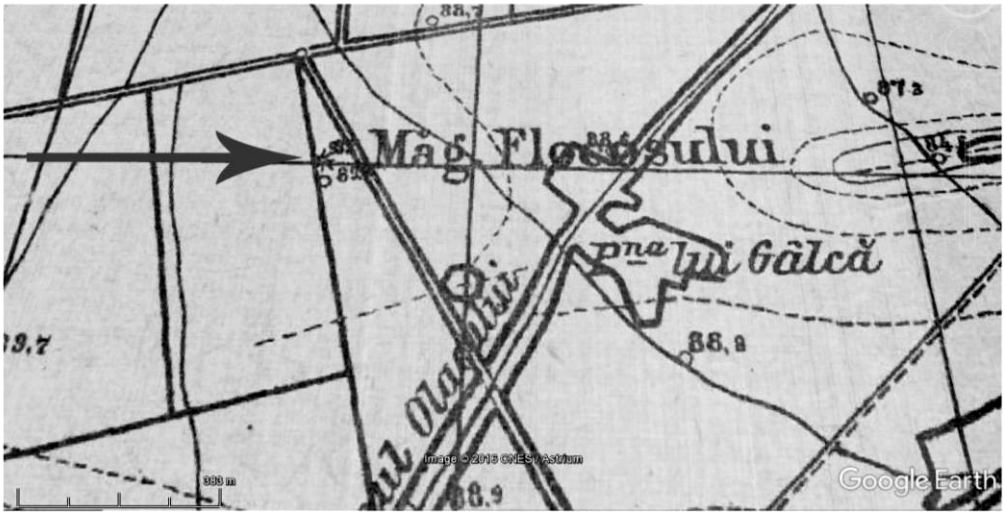

1

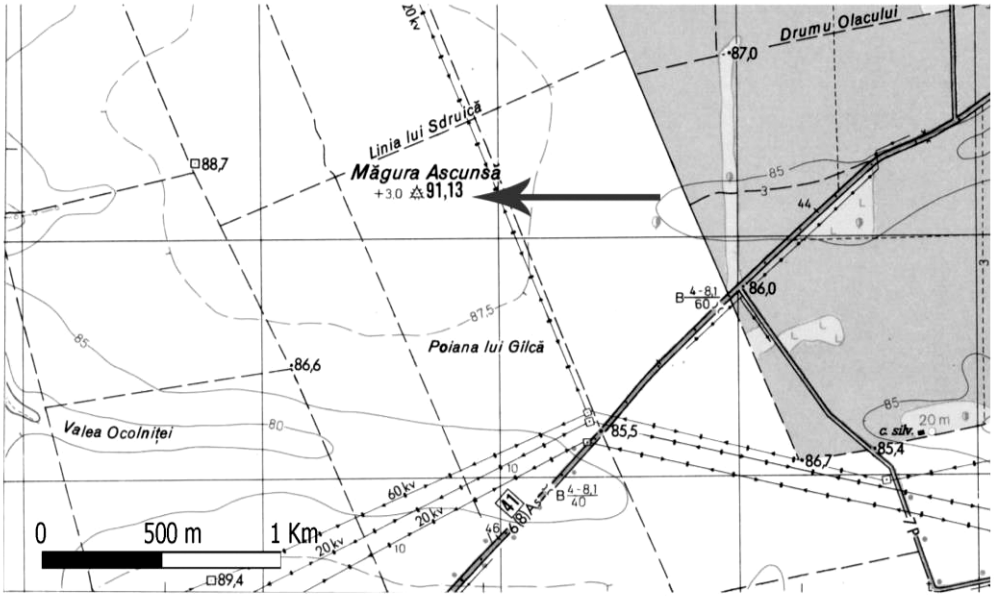

2

Pl. VI - 1: Situl de la Vlad Țepeș-*Măgura Flocosului/Măgura Ascunsă* pe Planurile Directoare de Tragere;
2. Situl de la Vlad Țepeș-*Măgura Flocosului/Măgura Ascunsă* pe harta militară din anii '70/
1: The site from Vlad Țepeș-*Măgura Flocosului/Măgura Ascunsă* on the Artilery Firing Plans;
2: The site from Vlad Țepeș-*Măgura Flocosului/Măgura Ascunsă* on the Army Map of the 1970s

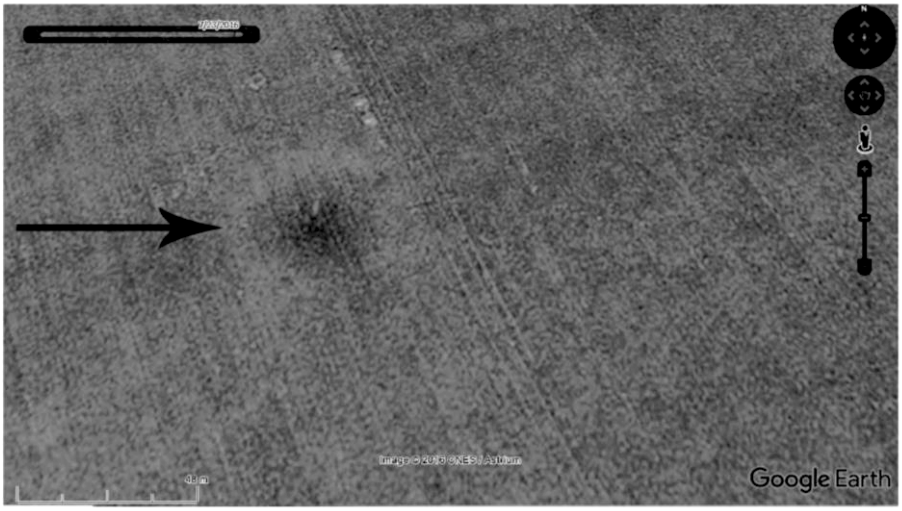

1

2

Pl. VII - 1: Situl de la Vlad Țepeș-*Măgura Flocosului/Măgura Ascunsă* văzut de pe Google Earth;
2: Situl de la Vlad Țepeș-*Măgura Flocosului/Măgura Ascunsă* văzut dinspre nord (foto C.E. Ștefan)/
1: The site from Vlad Țepeș-*Măgura Flocosului/Măgura Ascunsă* viewed on Google Earth;
The site from Vlad Țepeș-*Măgura Flocosului/Măgura Ascunsă* viewed from the north (photo C.E. Ștefan)

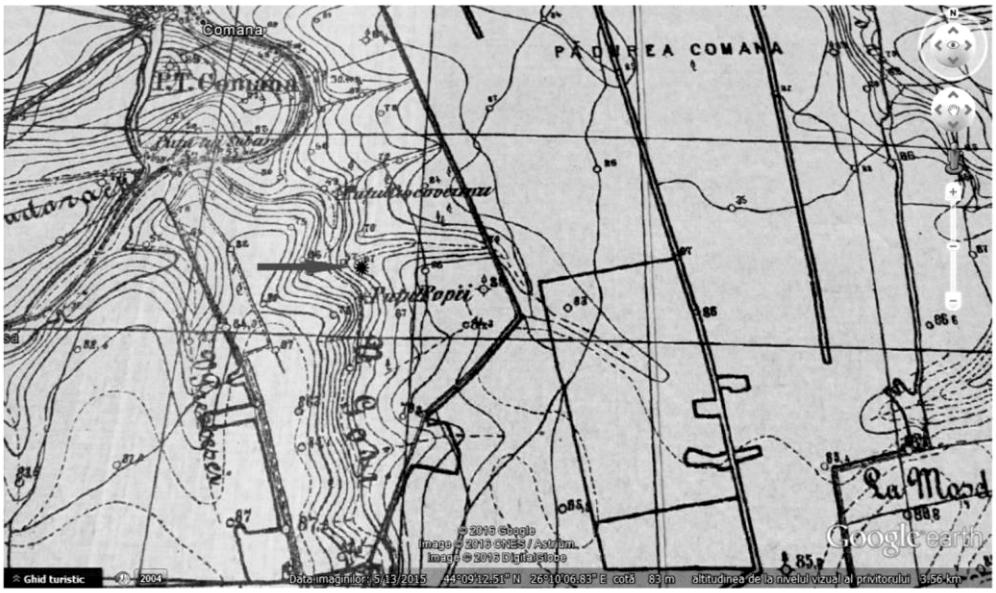

1

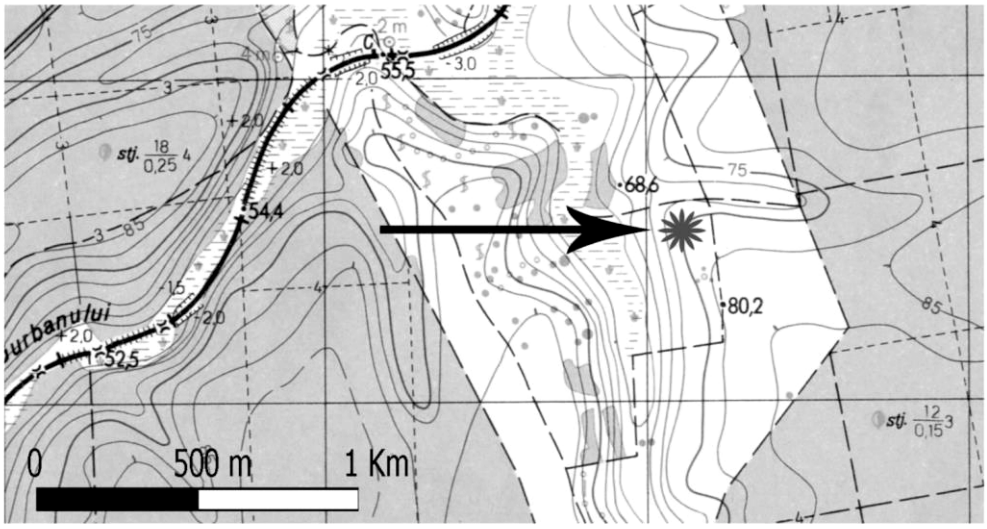

2

Pl. VIII - 1: Așezarea de la Comana-*Măgura de la Comana* pe Planurile Directoare de Tragere;
2: Așezarea de la Comana-*Măgura de la Comana* pe harta militră din anii '70/
1: The settlement from Comana-*Măgura de la Comana* on the Artilery Firing Plans;
2: The settlement from Comana-*Măgura de la Comana* on the Army Map of the 1970s

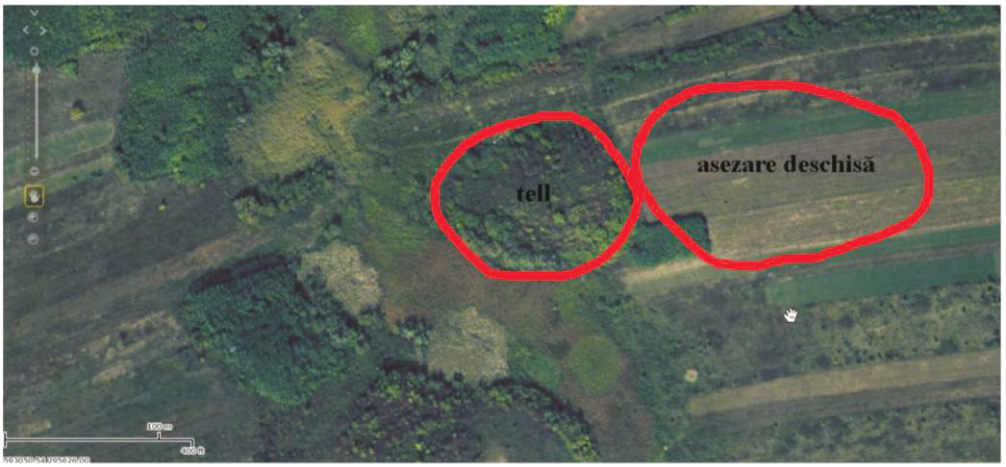

1

2

Pl. IX - 1: Așezarea de la Comana-*Măgura de la Comana* văzută cu ajutorul geoportalului INIS Viewer;
2: Așezarea de la Comana-*Măgura de la Comana* văzută dinspre nord-est (foto C.E. Ștefan)/
1: The settlement from Comana-*Măgura de la Comana* captured with INIS Viewer;
2: The settlement from Comana-*Măgura de la Comana* viewed from the north-east (photo C.E. Ştefan)

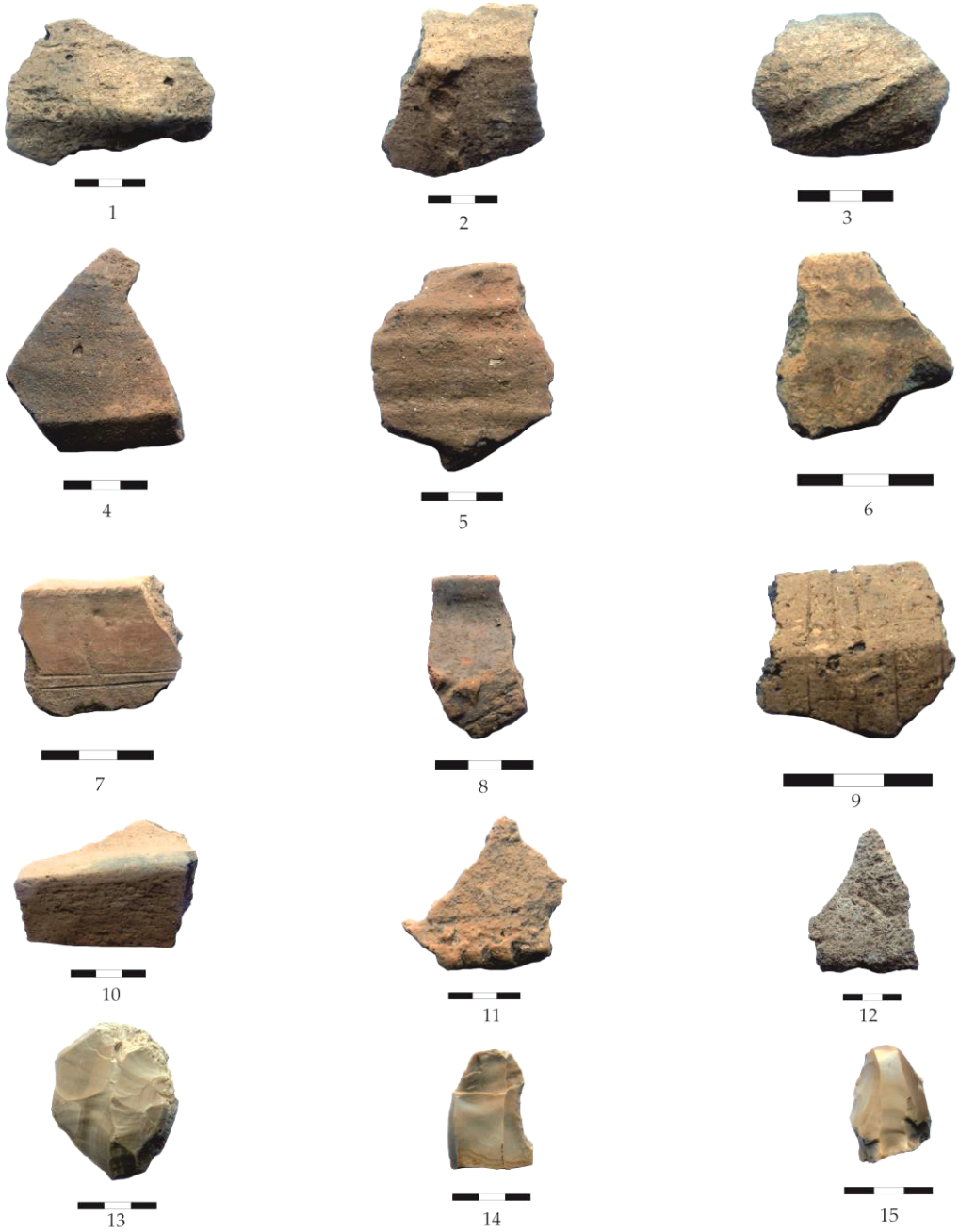

Pl. X - *Măgura de la Comana* - 1-11: Fragmente ceramice; 12: Fragment de râșniță; 13-15: Piese din silex/ 1-11: Pottery fragments; 12: Quern fragment; 13-15: Flint items

MYTILENE. MISCELLANEA CULINARIA: UNORTHODOX CHYTRA, TAGENON & BRAZIER

Pierre DUPONT[*]
Vasilica LUNGU[*]

Mots-clés: *Lesbos, Mytilène, céramique culinaire, cuisine grecque, cuisson vapeur, ép. tardo-hellénistique.*
Keywords: *Lesbos, Mytilene, cooking ware, Greek cooking, steam process, late Hellenistic period.*

Résumé: *Alors que les céramiques grises de Lesbos monopolisent l'attention, la poterie culinaire de l'île reste encore dans l'ombre. La batterie de cuisine d'époque tardo-hellénistique / début de l'époque romaine des fouilles de Mytilène présentée ici inclut un spécimen exceptionnel de marmite fragmentaire, dont tout laisse à penser qu'elle était destinée à la cuisson à la vapeur de cérales, à l'instar des couscoussiers traditionnels d'Afrique du Nord.*
Abstract: *Whereas Lesbian grey wares deserve full attention, Lesbian cooking pots rather remain in the background. The set of kitchen equipment of late Hellenistic - beginning of Roman date from Mytilene excavations presented here includes an item of utmost importance, viz. a fragmentary lidded vessel of chytra type obviously intended for steam cooking of cereals, like the traditional ones used for cuscus making in North Africa.*

Among the 1987 season in Mytilene contexts of North Harbour excavation by Nikomedia St. in Mytilene[1], the one referenced MYT 87 II 2 QR L5 deserves particular attention as being centered on a set of fragmentary kitchen pots, pans and equipment, viz. one *chytra*, one *teganon* and one brazier, the dating of which

[*] Pierre DUPONT: Lab. ARAR, Maison de l'Orient, Lyon; e-mail: pierre.dupont@mom.fr.
[*] Vasilica LUNGU: ISSEE, Romanian Academy Bucarest; e-mail: icalungu@yahoom.com.

[1] Excavation report *apud* Hector Williams 1988 & 1991, in the archives of Mytilene. The authors are indebted to Professor Hector Williams, head of the British Columbia excavation team for enabling them to work upon the pottery finds for publication ; for their advice and help, to our good colleagues John Hayes and Gerry Schaus; for their kind welcome and efficient support, to the staff members of the Mytilene Archaeological Museum.

seems to go back to the Late Hellenistic period or beginning of Roman times[2].

Most unusual appear several sherds of what we interpret as the upper part of a *chytra*. At first sight, its general look recalls that of a *psykter*[3], but its overfired clay as well as its soot coating clearly indicates that we are faced with a cooking pot **(Figs. 1-4)**, more exactly with a lidded cooking pot with flanged rim, the shoulder profile of which points to a globular or even ovoid body. At the level of its maximum diameter, a neat horizontal band of tearing off is visible, the width of which might well correspond to that of a section of peripheral projecting flange **(Fig. 2)**, with fold down rim, as if this device was intended to be fit into a lower counterpart **(Fig. 3)**. Unfortunately, only the upper part of the vessel can be reconstructed, whereas nothing is preserved from the bottom **(Fig. 4)**. Therefore, the question which must be considered lies in the identification of the lower counterpart on which the pot was fitting on through its peripheral flange. Such devices seem quite uncommon on ancient cooking pots. In the present case, it was obviously intended to seal more or less hermetically the space between the pot and the undetermined lower counterpart it was resting on, whereas the rounded bottom of the *chytra* was generally supported by several radial lugs distributed around the rim inside of the cooking stand, leaving the hot combustion gas go out. For that reason, one might well reconstruct our *chytra* stacking up, not over a traditional cooking stand, but on another type of deep-bodied container of same diameter as the peripheral flange of our *chytra* and fit to welcome its bottom. Moreover, as revealed by radial remains of underside attachment, this peripheral flange was fitted with at least one handle, more probably two opposite ones, for better handling of the upper vessel.

At that stage, though somewhat anachronistic at first sight, such a pairing of two stacked pots fitting together cannot but evoke the traditional North-African cooking device intended for *cuscus* steam-cooking[4]. In the case we should be faced with a precursor of these double cooking devices, our *chytra* would not have been in direct contact with the cooking stand or *eschara* and the steam-cooking process would implicate for it a strainer-like pierced bottom instead of a plain one, as well as a lower deep container of fairly large capacity, intended for holding both the lower part of the *chytra* and the needed quantity of bouillon[5]. Such a stacking of

[2] The pottery assemblage (West Slope, Lagynos style and ESA) as well as a Rhodian transport amphora of « horn handled » type provide an approximate dating centred on the interval mid 2nd / 1st c. BC and 1st c. AD.

[3] On that shape, see DROUGOU 1975.

[4] FRANCONIE *et alii* 2010, esp. p. 167-169. *Cuscus* was firstly mentioned by the famous Arab traveler Ibn Batuta (mid 14th c. AD), but pierced bottoms of cooking pots from Carthage have been reported as early as Masinissa's time (c. 240-149).

[5] The most concise statement about *cuscus* processing and the required cooking pot used for it is to be found *apud* ZAOULI 2007, p. 122. In preparing *cuscus*, dough is used to join the two stacked vessels, while the upper pot may be covered with a simple napkin instead a solid lid, seemingly either plain or drilled, because in some recipes the sign that cooking is finished is the strength of the vapors rising to the top of the pot. However, outside Maghreb, cooking pots for *cuscus* appear much simpler, e.g. in Egypt, where the traditional shapes often look very close to ancient Greek ones, such as the assumed *koskina* from Lemnos.

two separate vessels, combining one lower plain chamber topped by an upper one with pierced bottom is well and truly attested indeed among the Hellenistic cooking equipment of the Athenian Agora, though one-piece[6]. Yet, it is only for the Roman period that evidence becomes fully clear, even if literary sources remain rather silent on about it[7] : among the finds from Pompeii, a complete vessel, still labelled *colum* **(Fig. 5)**, provides us the clue to the problem in validating our own interpretation from scattered parts[8]. As for the Byzantine period, some complete globular cooking pots from Sardis, also with drilled bottom, have been reported too[9].

However, an additional morphological odd feature prompts to qualify such a reconstruction, viz. the rather narrow diameter (13cm) of *chytra*'s mouth not ideally intended for doughy food cooking. Therefore, a plausible alternative interpretation, also combining two stacked vessels but both with plain bottom, viz. that of a double boiler – alias *bain-marie* –, well suited to the cooking of liquid or half-liquid dishes, especially those including volatile components, such as wine in addition to cereals and condiments.

One cannot help having in mind indeed the case of the famous *kykeon*, which was a mix of wine and cereals, first of all barley, something like a soup or even a porridge, that Circe added with grated cheese and honey[10]. But without digressing so far, it is clear that the ancient Greek diet was mostly cereal-based[11], first of all in the form of basic porridge (μάζα), made of coarsely ground barley flour (ἄλφιτα)[12] mixed with water or milk and heated. Moreover, Hippocrates quotes two variants of *maza*: a compact one, *triptê* and another half-liquid one, *atriptê*[13]. A keen problem lies in the fact that, if the Greeks already made the distinction between «dry» cooking (viz. frying, roasting and baking) under the generic verb ὀπτάω, and «wet» cooking (viz. stewing, poaching and braising) enlisted under the banner verb ἕψω[14], ancient sources remain less than explicit on the specific cooking equipment used for the latter. As such, our unorthodox *chytra* might well lift a corner of the veil about it.

Moreover, a bobbin-shaped spirally-ribbed handle found in the same context most probably fits with a section of wide flaring rim of soot-coated frying pan of

---

[6] ROTROFF 2006, p. 222, nrs. 836-837, fig. 97, pl. 90 (3rd and 2nd c. BC respectively).

[7] It is particularly the case in Apicius, *De re coquinaria*, of whom no recipe at all is clearly referring to steam cooking.

[8] ANNECHINO 1977, p. 109, tab. LI : 5. Moreover, the author also puts forward an alternative use « per cuocere una pietanza esotica, il cus-cus ». Another specimen of more closely *olla*-shaped *colum*, the bottom of which is regularly riddled with holes, but without the characteristic collar, might correspond to steam cooking pot as well (*ibid*., fig. 1). See also BLANC 1992, p. 57, fig. 65.

[9] CRAWFORD 1990, p. 85 : P62.366:4687, fig. 383 and 446.

[10] *Il*. XI, 641. See also DALBY & GRAINGER 2000, p. 40-41 ; DELATTE 1955.

[11] BATS 1988, p. 33-37.

[12] Of which, incidentally, Archestratos praised the one from Lesbian Eressos (fgt. 5 = ATHENAEUS 3, 11e-112b) ; OLSON & SENS 2000, p. 27.

[13] DIET, XL, 3.

[14] OLSON & SENS, p. LIII.

widespread *tagenon* type (here referenced type I, see catalog *infra*) **(Fig. 6a-b)**[15].

From the same context too, one last cooking pot arouses attention, viz. another fragmentary frying pan, alias *tagenon* – or rather oven plate, considering its size, also overfired and partly soot-coated **(Fig. 7a-b).** Both deeper and thicker walled, the shape (here referenced type II) combines an echinus rim with slightly inward bevelled edge and a bowl with recessed floor panel outlined around by a neatly indented line. The fact that the bevelled edge of the rim remained free of soot-coating might suggest that the vessel was supporting another one ; that it would conversely be a lid appears unlikely, considering the thick soot-coating of the inside of the bowl. Very similar pieces of Late Hellenistic date have been reported in Ephesus[16] as well as related ones from the Athenian Agora[17] and Corinth[18].

The last piece of our cooking set consists of a small fragment of brazier or cooking stand **(Fig. 8a-b)**, viz. a rim section with loop handle attachment upward and lug break (or pad ?) inside rim. Its diameter could well have supported a medium sized casserole. The outside appears much less soot furred than the cooking pots. Seemingly closely similar objects were found from the Agora[19]. The shape was probably a fairly deep one (horseshoe cooking stand?). In any case, it was really too small for heating any normal-sized cooking pot, all the more between vertical loop handles.

Though scanty, the pottery assemblage (West Slope, Lagynos style and ESA) as well as a fragmentary transport amphora of Rhodian type, ascribable to the Dramont shipwreck « horn handled » variant, provide an approximate dating centered on the interval mid 2nd c. BC / mid 1st c. AD **(Fig. 9a-b)**[20]**.** Though not of Rhodian origin, judging from its chemical pattern, this amphora seems rather ascribable to the Cnidian peninsula, more exactly to the Datça/Reşadiye area, thus providing us a *terminus ante quem* for our set of cooking vessels at the very dawn of the Rhodian peraea.

Summing up, the study of this cooking set from Late Hellenistic-Early Roman at Mytilene somewhat unexpectedly enriches our knowledge of ancient Greek cooking, first of all thanks to the advanced pattern of *chytra*, obviously intended for steam-cooking or, at least, double-boiling, at the disposal of Lesbian gastronomy for specific recipes still to uncover.

Before closing this paper, we still have to wonder about the keen question of the place of manufacture of that assemblage of cooking vessels. Rather than as

---

[15] As attested among the finds from Ephesus : LADSTÄTTER 2005, Taf. 162 K 246 ; 182 K 637-K 638 (dated 220-230 AD). But the shape is also to be found on Lesbos itself among the finds from Methymna : LAMB 1932, p. 8, fig. 9 : 16. BUCHHOLZ 1975, p. 116-117, Fig. 33a-c. It is ascribable to pan 7 type of the Athenian Agora, see ROTROFF 2015, p. 186, fig. 16.6, of earlier period (4th – 3rd century BC).

[16] LADSTÄTTER 2005, p. 291 K 250-K 252, pl. 162 (1st c. BC-1st c. AD).

[17] ROTROFF 2006, p. 188-194, 237 chart 34, fig. 87 esp. nrs. 690-691 , pl. 71 (mid 3rd.-late 1st c. BC).

[18] EDWARDS 1975, p. 128, nr. 686, pl. 30 (mid 1st c. BC).

[19] ROTROFF 2006, p. 220-221, nrs. 823-827, fig. 96 ; p. 223 nr. 846, fig. 97, pl. 90 (Late Hellenistic context).

[20] EMPEREUR & HESNARD 1987, p. 60, fig. 60, pl. 3 : 1st c. AD.

imports, they are most probably to be considered as local products, considering the various available clay sources of the island suitable for making fireproof pots and cooking requisites, still exploited by the last specialized potters' workshops in Madamados-Aghios Stefanos and Akrotiri[21].

CATALOGUE

Chytra (Figs. 1-4).

Field reg. Myt 87 II.QR. 37, L 5, P. 105. 29.06.1987.

Ø rim 13 ; pres. H. 13 ; h. neck 2.5 ; Ø max : 22 (body) / 26.6 (collar).

Loose-textured reddish brown clay with grey core, light grey inside, soot-coated outside, very micaceous, with limestone inclusions.

Fragmentary upper part of lidded chytra. Vertical rim with thin projecting flange. Short neck with little gutter at junction with shoulder. Rounded shoulder. Thick peripheral flange with fold down rim, attached at body's maximum diameter level. Straight outlined lower body.

Teganon type I (Fig. 6a-b)

Field reg. Myt 87 II, QR 37, L. 5, P. 105, 29.06.87

Rim Ø ca. 23 ; bottom Ø ca. 20 ; H. 4 ; Ø handle socket 5.3

Dark brown fabric, loose-textured, slightly gritty, porous, soot-coated inside bowl.

Inner surface smoothed, bottom and exterior rougher treated ; plain rounded rim; flat base ; spiral ribbed bobbin-ended handle slopping from rim.

HAYES 2009, p. 11, 32, figs. 47, 181; BUCHHOLZ 1975, p. 116-117 Fig. 33a-c (from Methymna).

Tagenon type II (Fig. 7a-b)

Field reg. Myt 87 II, QR 37, L. 5, P. 105, 29.06.87

Ø rim ca. 27 ; preserv. H. 3.8

Lightbrown porous sandy fabric. Weathered surface. Completely soot-coated inside bowl as well as around the exterior of rim (except around the bevelled edge of rim).

Four joining fragments of shallowly rounded bowl with inside bevelled edge of rim and recessed floor panel.

Brazier (Fig. 8a-b)

Field reg. Myt 87 II, QR 37, L. 5, P. 105, 29.06.87

Estim. rim Ø ca. 17

Gritty orange clay with lime inclusions. Slightly soot-coated outside, darker inside.

Rim fragment with lug attachment inside and double stub on top, probably corresponding to a broken vertical loop handle.

[21] HAMPE & WINTER 1965, p. 147-151.

Amphora of Rhodian type. (Fig. 9a-b).

Field reg. Myt 87 II.QR. 37, L 5P. 105. 29.06.1987

Ø 13, H. 77, (?),Ø Max. 24 cm, Ø handle 3,6 x 3,4.

Buff reddish fabric, fine, limestone inclusions, yellow slip outside ; plain rounded rim, high neck, round handles arching from upper neck down to mid shoulder ; slim spindle-shaped body.

EMPEREUR & HESNARD 1987, p. 60, fig. 60, pl. 3: 1st c. AD.

Bibliography

ANNECHINO *et alii* 1977 - M. Annechino, A. M. Bisi Ingrassia, A. Carandini, G. Cerulli Irelli, M. Fano, D. Manacorda, C. Panella, C. Pavoli, E. Pozzi Paolini, G. Pucci & N. Valenza Mele, *L'Instrumentum domesticum di Ercolano e Pompei nella prima età imperiale*, Roma, 1977.

BATS 1988 - M. Bats, *Vaisselle et alimentation à Olbia de Provence (v. 350-v. 50 av. J.-C.). Modèles culturels et catégories céramiques*, *RAN* Suppl. 18, 1988.

BLANC & NERCESSIAN 1992 - N. Blanc & A. Nercessian , *La cuisine romaine antique*, Glénat, 1992.

BUCHHOLZ 1975 - H.-G. Buchholz, *Methymna. Archäologische Beiträge zur Topographie und Geschichte von Nord Lesbos*, Mainz, 1975.

CRAWFORD 1990 - J.S. Crawford (ed.), *The Byzantine shops at Sardis*, Harvard, 1990.

DALBY & GRAINGER 2000 - A. Dalby & S. Grainger, *The Classical Cookbook*, London, 2000.

DELATTE 1955 - A. Delatte, *Le Cycéon, breuvage rituel des mystères d'Eleusis*, Paris, 1955.

DROUGOU 1975 - S. Drougou, *Der attische Psykter*, Würzburg, 1975.

EMPEREUR & HESNARD 1987 - J.Y. Empereur & A. Hesnard, *Les amphores hellénistiques du monde égéen*, in : LEVEQUE & MOREL 1987, p. 10-72.

FRANCONIE *et alii* 2010 - H. Franconie, M. Chastanet & F. Sigaut, *Couscous, boulgour et polenta. Transformer et consommer les céréales dans le monde*, Paris, 2010.

HAMPE & WINTER 1965 - R. Hampe & A. Winter, *Bei Töpfern und Zieglern in Süditalien, Sizilien und Griechenland*, Mainz, 1965.

HAYES 2009 - J. Hayes, *Castelporziano Excavations at the Imperial Vicus 1985–7 and 1996–8. Trenches S and SA: pottery finds and lamps*, in *Castelporziano IV*, 2009, p. 1–35.

LADSTÄTTER 2005 - S. Ladstätter, XIV-*Keramik*, in : THÜR 2005, p. 230-358, Taf. 147-226.

LAMB 1932 - W. Lamb, *Gray wares from Lesbos*, JHS 32 (1932), p. 8, fig. 9: 16.

LEVEQUE & MOREL 1987 - P. Lévêque & J.-P. Morel, *Céramiques hellénistiques et romaines*, II, Besançon, 1987.

OLSON & SENS 2000 - S. D. Olson & A. Sens, *Archestratos of Gela. Greek Culture and Cuisine in the Fourth Century BCE*, Text, translation and Commentary, Oxford, 2000.

ROTROFF 2006 - S. Rotroff, *Hellenistic Pottery. The Plain Wares*, *The Athenian Agora*, Vol. XXXIII, Princeton, 2006.

ROTROFF 2015 - S. Rotroff, *The Athenian kitchen from the Early Iron Age to the Hellenistic Period*, in: SPATARO & VILLING 2015, p. 179-189.

SPATARO & VILLING 2015 - M. Spataro &. A. Villing, *Ceramics, Cuisine and Culture: The Archaeology and Science of Kitchen Pottery in the Ancient Mediterranean World*, Oxford, 2015.

THÜR 2005 - H. Thür (ed.), *Hanghaus 2 in Ephesos. Die Wohnheit 4, Forschungen in Ephesos*, Bd . VIII/6, Wien, 2005.

WILLIAMS 1988 - C. & H. Williams, '*Excavations at Mytilene (Lesbos)*, 1987, *EchosCl* 7 (1988), p. 135-149.

ZAOULI 2007 - L. Zaouli, *Medieval Cuisine of the Islamic World. A concise History with 174 recipes*, Berkeley-Los Angeles-London, 2007.

Fig. 1 : Chytra. Flanged rim, neck & belly fragments.

Fig. 2 : Chytra. Section of peripheral collar with groove underside.

Fig. 3 : Chytra. Peripheral collar *in situ*.

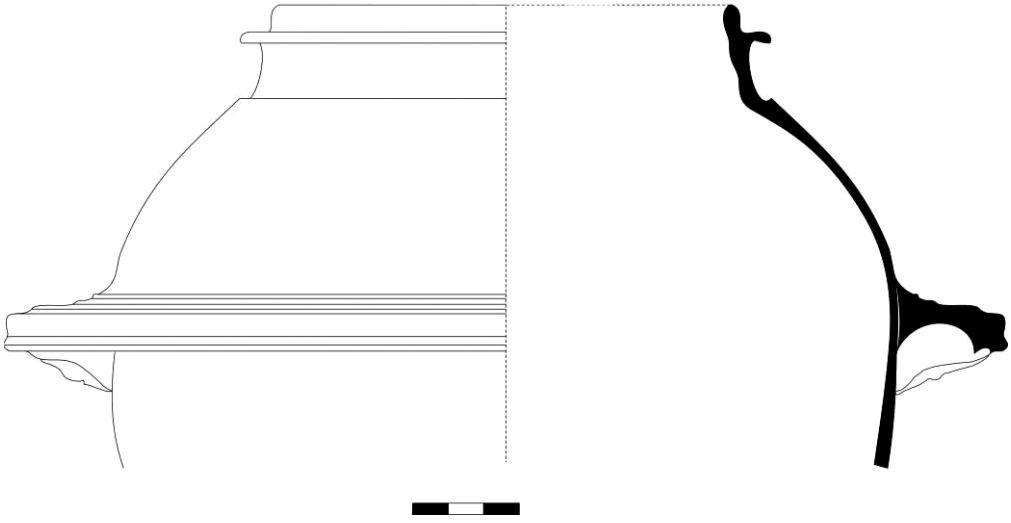

Fig. 4 : Chytra. Peripheral collar. Profile drawing.

Fig. 5 : « Colum » from Pompei (after Annechino 1977).

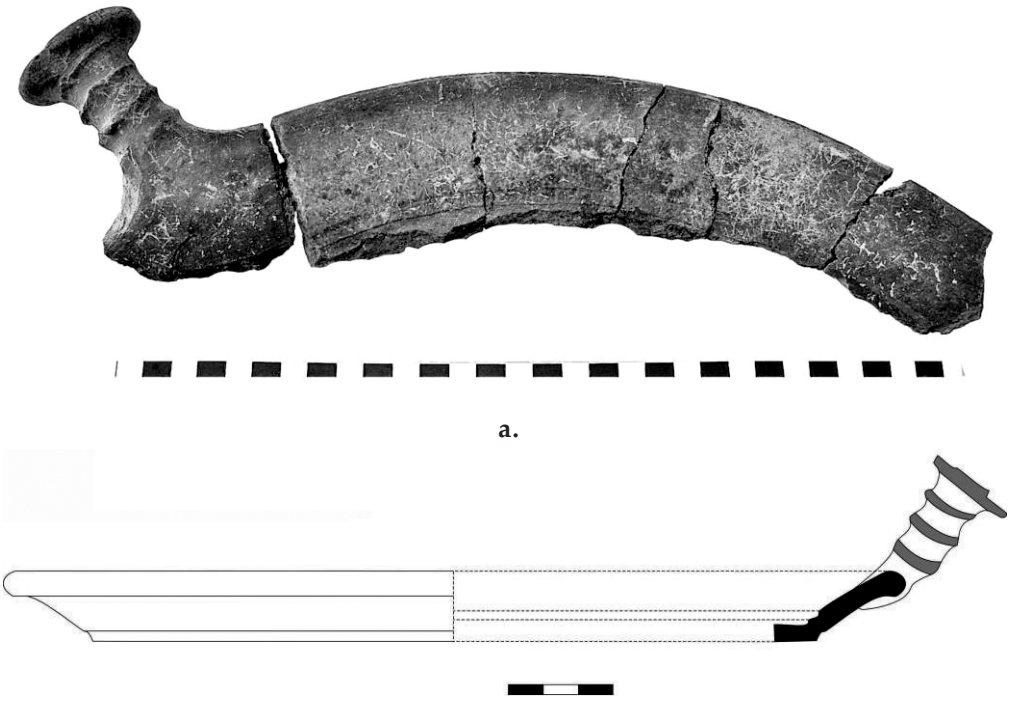

a.

b.

Fig. 6a-b : *Tagenon type I*. Section of rim and handle.

a.

b.

Fig. 7a-b : *Tagenon type II. Pan Form 6-Rotroff: orlo bifido Pan*. Section of body.

a.

b.

Fig. 8a-b: Brazier.
Rim section with loop handle attachment & lug break inside rim.

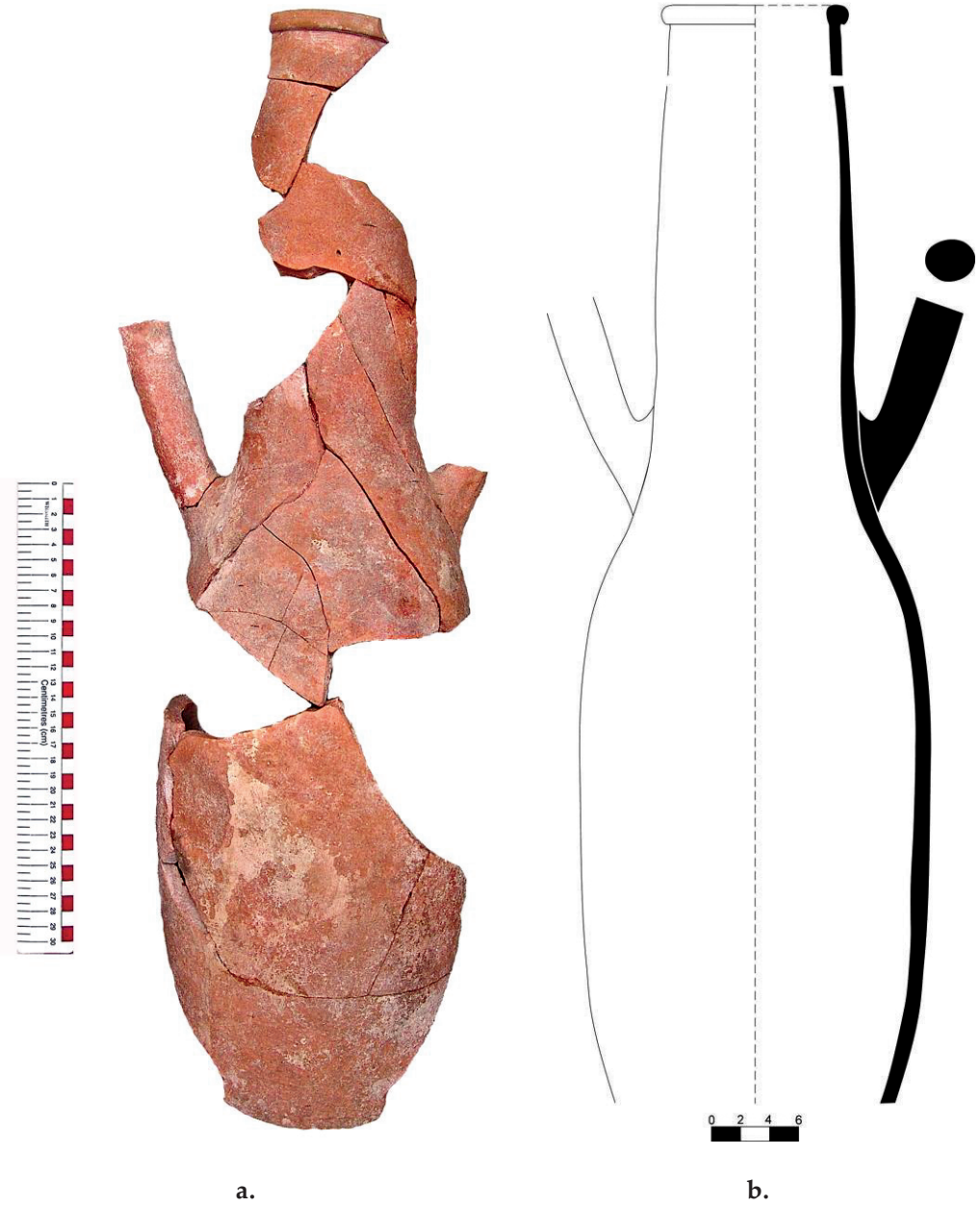

Fig. 9a-b: Amphora of Rhodian type (1st c. AD).

HISTRIA. UN SYSTÈME URBAIN ORTHOGONAL SUR LE „PLATEAU" ?

Mircea ANGELESCU*

Cuvinte cheie: *Istros, Histria, Thales, Hippodamos, sistem urban ortogonal, fortificații, incinte, Acropole, Platou*

Keywords: *Istros, Histria, Thales, Hippodamos, orthogonal urban system, fortifications, precincts, Acropolis, Plateau*

Rezumat: *Prezentul articol își propune să analizeze datele pe care le avem la dispoziție despre urbanismul Histriei în diferitele faze ale perioadei grecești. Prilejul a fost oferit de identificarea pe două ortofotoplanuri a unor urme ce pot fi interpretate ca aparținând unui sistem urbanistic ortogonal și punerea lor în legătură cu structuri descoperite anterior, care ar putea susține această idee.*

Suprafața totală a cetății este greu de estimat din cauza inundării unei mari părți a ei, spre nord și spre est. Atât cât putem ști astăzi, suprafețele închise de incinte au fost: incintele Acropolă (Archaic = 4,3 ha, Clasic = 20,8 ha și Elenistic = 7,4 ha) și ale Platoului (Arhaic = 27,1 ha, Clasic = 21,8 ha și Elenistic = 32,3 ha). Astfel, aria minimă locuită a Histriei a fost de aproximativ 37,4 ha (Arhaic), 42,6 ha (Clasic) şi 39,7 ha (Elenistic).

Urmele rețelei urbane ortogonale presupuse a fi existat pe Platoul din vestul cetății aveau la bază următoarele dimensiuni ale unui lot:

E-V (dev. ~2°) = 100 picior ionic = 0,295 x 100 = 29,500m

N-S (dev. ~2°) = 133 picior ionic = 0,295 x 133 = 39,235m

Raport lungime-lățime = 1 : 1,33

Desigur, rămâne ca viitoare măsurători topografice și cercetări arheologice să confirme, sau nu, această ipoteză.

Abstract: *The article is intended to analyse the information that we have today about the urbanism of the Greek city, in its different stages of development. The opportunity was the observation on orthophotoplans of traces that could be interpreted as an orthogonal urban grid on the Plateau, i.e. the western part of the site. This possibilty is*

* Mircea ANGELESCU : Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București, e-mail: mircea.angelescu@gmail.com.

discussed in the context of the results of previous exacavations in this area and of the discovered structures that would support this idea.

The total surface of the city is difficult to estimate because an important part was submerged by the lake Sinoe, mainly to the North but to the East, as well. The surface enclosed by the fortifications dated to differtent Greek periods are estimated as: fortifications of the Acropolis (Archaic = 4.3 ha, Classic = 20.8 ha and Hellenistic = 7.4 ha) and of the Plateau (Arhaic = 27.1 ha, Classic = 21.8 ha and Hellenistic = 32.3 ha). Thus, the minimal inhabited areas of Histria were approximated at 37.4 ha (Arhaic), 42.6 ha (Classic) and 39.7 ha (Hellenistic).

The traces of an orthogonal urban grid with the folowing dimensions is presumed in two areas of the western Plateau:

E-W (dev. ~2°) = 100 ionic feet = 0.295 x 100 = 29.500 m

N-S (dev. ~2°) = 133 ionic feet = 0.295 x 133 = 39.235 m

Length-width ratio = 1 : 1.33

Area = 100 feet x 133 feet = 29.500 m x 39.235 m = 1,157.43 m²

But, of course, future surveys, topographical measurments and excavations have to confirm this hypothesis.

L'aménagement urbain est considéré comme la réponse humaine à l'environnement par l'adaptation de l'espace physique aux besoins des humains[1] et cette définition est totalement applicable aussi pour la colonie milésienne du bord du lac Sinoe – Histria **(Fig. 1)**. Quand même on ne va pas traiter ici la problématique de l'urbanisme histrien dans son ensemble, mais on se contentera de présenter quelques nouvelles observations sur l'organisation spatiale du Plateau-ouest de la cité.

Le même est valable aussi pour la théorie hippodamien de la planification urbaine orthogonale, mais on ne va pas entrer dans le débat concernant la précédence de ce model avant le Ve siècle av. J.-C. ou la participation du fameux architecte et philosophe milésien à la planification des autres cités comme Pirée, Thourioi ou Milet. Malgré l'ample diffusion de la *Politique* aristotélicienne, mais en absence de tout texte hippodamien proprement-dit, l'héritage soi-disant d'Hippodamos reste encore impossible à attribuer et à restituer dans toute sa cohérence. Ayant la malchance de vivre dans une époque historique (celle de Périclès) et d'être mentionné dans un ouvrage (celui-ci d'Aristote) qui ont fait, tous les deux, l'objet de toute sorte d'interprétations, Hippodamos reste encore un personnage inconnu.

Bien qu'il n'ait pas pu inventer le plan de grille qui a pris son nom, peut-être - plus plausible - dans la défaveur du géomètre Thales[2], Hippodamos a expliqué la correspondance entre planification physique et le fonctionnement sociale[3]. On croit traditionnellement, en outre, que Hippodamos probablement, a codifié sa théorie urbaine après avoir connu la réorganisation de sa ville natale de Milet, qui avait adopté le plan de la grille orthogonale après sa destruction par les Perses en 494 av.[4]

[1] McLOUGHLIN 1973, p. 28-29.
[2] HERDA 2017, p. 63-106.
[3] Arist. *Pol*. 1267b 22–30.
[4] WYCHERLEY 1962, p. 17.

L'urbanisme orthogonal, par conséquent, a une histoire qui existe à la fois complétement distincte et étroitement liée à l'héritage d'Hippodamos. Ainsi, les cités isonomiques projetées au Ve siècle sont déjà annoncées par la systématisation urbanistique *per strigas* des cités de la Magna Graecia et de Sicile et qui, à leur tour, annoncent les principes de la cité idéale de Platon – une utopie née de la réalité historique des cités grecques.

Histria, en tant qu'ensemble urbain unitaire (quoique de densité très inégale, semble-t-il) se serait développé à partir du promontoire où s'étaient installés les premiers colons ioniens, pour atteindre très rapidement, dès le début du VIe s. av. J.-C., son extension maximale sur la terre ferme, avec la vaste zone d'habitat du "Plateau" occidental.

L'Acropole histrienne était protégée par un rempart qui renfermait à son intérieur, selon les époques[5], des différentes superficies :

- rempart archaïque de l'Acropole = 4,3 ha
- rempart classique de l'Acropole = 20,8 ha
- rempart hellénistique de l'Acropole = 7,4 ha

En ce qui concerne l'enceinte contournant la surface occidentale de la cité il faut dire qu'une partie assez importante de la cité (vers le Nord) est aujourd'hui sous les eaux du lac Sinoe et une estimation de celle-ci nous paraît trop risquée. Les superficies approximatives (connues aujourd'hui) renfermées par les enceintes de chaque époque, sont présumées les suivantes :

- enceinte archaïque du Plateau = 27,1 ha
- enceinte classique du Plateau = 21,8 ha
- enceinte hellénistique du Plateau = 32,3 ha

Ces surfaces nous montrent que la superficie minime habitée à Histria était :

- époque archaïque **(Fig. 2)** = 37,4 ha
- époque classique **(Fig. 3)** = 42,6 ha
- époque hellénistique **(Fig. 4)** = 39,7 ha

(pour obtenir les surfaces correctes il faudrait ajouter les aires submergées et extraire les différentes superficies du port, mais ces chiffres nous sont inconnus.)

Le Plateau c'est le nom qu'on a donné à la partie occidentale du site qui se distingue par le fait que les niveaux d'habitation de l'époque grecque ont eu comme conséquence l'accumulation des vestiges – le résultat consiste dans un „Plateau" surélevé de 1-2 mètres en comparaison avec la région qui l'entoure. Cette partie du site a fait l'objet de l'intérêt des archéologues depuis les années '30 du siècle passé, quand on a creusée quelques sections et sondages dans les points susceptibles de couvrir des monuments[6] et comme on peut observer sur les premiers aerophotographies prises à Histria à la même période[7].

Depuis l'immédiat après-guerre jusqu'à la fin des années soixante-dix une

[5] ANGELESCU 2005, *passim*.
[6] ANGELESCU 2009, p. 117-119.
[7] ANGELESCU 2013, p. 293–330.

longue série de sondages (Sa – Sh), pratiqués dans le cadre de l'exploration systématique du „Plateau" ouest, a été prévue pour retracer les grandes étapes de développement des lignes de défense du site entre l'époque archaïque et l'époque hellénistique.

L'interprétation des résultats des fouilles nous montre que le premier aménagement c'était une grande rue qui contournait le Plateau sur ses flancs sud et ouest, afin d'assurer la desserte directe de la chôra depuis le port méridional, par une grande artère de circulation. Ce n'est que vers la fin de l'époque archaïque qu'une première enceinte aurait vu le jour[8] - montée en briques crues sur un radier de schiste vert elle allait de 2,2 m d'épaisseur au sud à 3,3 m sur le front ouest, le plus exposé. Du côté sud[9], ont été dégagés les restes les plus consistants de ce complexe de mur d'enceinte doté avec une "porte à décrochement » (selon M. Coja)[10]. L'existence de ce premier rempart archaïque aurait pris fin dans les dernières années du VIe siècle av. J.-C. – premières décennies du Ve siècle av. J.-C. au moment de l'expédition de Darius contre les Scythes ou plutôt de l'expédition de Mardonios[11].

A l'époque classique, après des réparations sommaires et de minimes modifications de tracé, notamment au sud, le rempart du Plateau continue à fonctionner même si le début de l'époque classique[12] aurait vu ensuite l'érection d'une nouvelle ligne de défense de l'Acropole **(Fig. 3)**. Ce nouveau rempart, repéré essentiellement sur son trajet nord-sud dans la partie orientale du "Plateau" (Secteur Z2), repose sur un soubassement en blocs de schiste vert de 2,6 m d'épaisseur à la base, lui-même fondé sur un lit de sable; en réalité, ce soubassement est constitué de deux corps accolés, présentant entre eux une différence de hauteur de 0,2 – 0,3 m d'est à ouest, mais "liés organiquement par endroits"; de plus, toujours selon M. Coja, il aurait été revêtu d'un parement en plaques de calcaire, dont certains éléments ont été retrouvés du côté est, autrement dit vers l'intérieur de la cité. Une autre particularité notable réside dans la présence d'une tour rectangulaire, également en saillie vers l'est. Les données stratigraphiques font dater la construction de cette enceinte de l'Acropole du premier quart du Ve siècle av. J.-C. et sa destruction dans la seconde moitié du IVe siècle av. J.-C., soit en 313 à la suite de la révolte des villes pontiques réprimée par Lysimaque, soit, lors de l'expédition de Philippe II de Macédoine contre le roi scythe Atéas en 339[13].

Le même périmètre défensif a été protejé à l'époque hellénistique aussi, par la construction d'une nouvelle muraille autour de l'Acropole[14], réalisée en plusieurs étapes, entre la fin du IVe siècle av. J.-C. et la fin du IIIe ou le début du

[8] Du moins autour de la zone d'habitat du "Plateau". Le cas de l'enceinte archaïque de l'acropole est différent. Pour le système des doubles enceints d'Histria, voir ANGELESCU 2005, p. 55-84.

[9] Dans un ancien sondage demeuré en grande partie inédit (Sb).

[10] ANGELESCU 2005, p. 59-63.

[11] AVRAM 2014, p. 7.

[12] ANGELESCU 2005, p. 65-70.

[13] COJA 1964, p. 383-400.

[14] PREDA & DOICESCU 1966, p. 423-424.

IIe siècle av. J.-C. Sa technique de construction est celle, très répandue, d'un double parement en moellons de calcaire, enserrant un emplecton en blocaille de schiste vert renforcé par des chaînages[15]. Dans son tronçon nord, le plus ancien (2e moitié du IVe siècle av. J.-C.), il a en outre la particularité, comme dans le cas du rempart classique de l'Acropole, d'être constitué de deux corps contigus, chacun épais de 2,20 m et présentant entre eux une différence de niveau à la fondation de l'ordre de 0,30 m ; toutefois, ici, la dénivellation décroît dans le sens est-ouest. Le corps oriental, monté directement sur le sable, correspondrait à une première phase; celui de l'Ouest lui aurait été accolé, à une date ultérieure indéterminée, mais assez rapprochée, pour le renforcer.

Le Plateau hellénistique, alors que l'occupation de celui-ci n'a manifestement jamais été aussi dense, est protégé lui aussi par un rempart réalisé de la même manière que les précédents (socle en pierre et élévation en brique crue) élevé sur le même trajet contournant le Plateau. La situation mieux préservée est en Sb, sur le bord méridional, où l'on a mis en évidence pas seulement la superposition des massifs en brique crue hellénistique et archaïque mais aussi la réfection de la porte[16], cette fois-ci en blocs de schiste, à proximité de laquelle aurait été découvert également un tronçon de parement appareillé en plaques de calcaire de format carré, encore lié au massif de schiste vert du soubassement[17].

Après l'époque hellénistique, le Plateau est abandonné au moment de la construction sur un trajet nord-sud du rempart du Haut Empire, suite à la conquête romaine de la Dobroudja[18]. Entièrement appareillé et muni de bastions, l'ouvrage remonte aux premières années du IIe siècle ap. J.-C. et remplira son office jusqu'au milieu du IIIe siècle ap. J.-C., époque à laquelle Histria est l'objet d'une attaque dévastatrice de la part des Goths – destruction suivie de la construction du dernier rempart histrien[19]. Cette muraille du Haut-Empire laisse à son extérieur le "Plateau", la majeure partie de ce dernier ne formant plus une zone d'habitat, ainsi qu'en témoigne son envahissement par une nécropole. Donc, à quelques rectifications près, le tracé des fortifications du Plateau n'a pas connu de grandes variations à l'exception du coin sud-ouest où l'implantation probable d'une supposée porte à l'époque hellénistique a déterminé un petit détour (voir **Fig. 4**).

A part ces sections et sondages entreprises pour identifier le trajet des remparts de la cité contournant le Plateau, la seule superficie recherchée a été le quartier X, situé sur la bordure septentrionale. Les recherches entreprises ici ont été partiellement publiées par les auteurs de la fouille[20] et ont été reprises après

[15] Le même dispositif sera repris un peu plus tard dans les murailles des forteresses daces, cf. ȘTEFAN 1995, p. 467-492.

[16] ANGELESCU 2005, p. 71-80.

[17] Voir COJA 1986, p. 102 et COJA 1990, p. 167.

[18] SUCEVEANU 1992, *passim*; SUCEVEANU 1990, p. 233-264.

[19] DOMĂNEANȚU 1990, p. 265-283.

[20] DIMITRIU 1966.

1990[21].

Le plan de la fouille X/1949 et celui de la section X - Z de 1950[22] nous indiquent, pour l' époque hellénistique, des murailles en schiste vert et en calcaire, mais aussi des « fondations olbiennes » orientées N-S et E-O[23]. Toujours en secteur X, l'habitation avec escalier découverte en 1952, dans la casette α (pl. XXIV,4), a des dimensions importantes (3,50 x 0,35 x 1,75 m) et, aussi, est orientée N-S, comme la « fondation olbienne » avec des axes au même orientation[24].

Une autre habitation orientée E-O a été enregistrée près du grand mur hellénistique en calcaire blanc du secteur X/1952[25]. Deux autres habitations (2,5x3m) et un complexe en brique crue conservant des traces des piliers en bois, toujours orientées N-S ont été enregistrées[26] dans la section Xα'.

Dans les tranchées S/1955 et S1/1959 un grand complexe (édifice publique) archaïque en briques crues (40 x 25 x 20 cm) était orientée E-O[27].

Les résultats des fouilles du secteur X et du coté septentrionale du Plateau semble indiquer une orientation respectant les axes E-O et N-S. En plus, paraît-il, on a préservée les mêmes orientations des maisons pour toute l'époque grecque[28].

L'autre fouille plus étendue de cette zone a été dirigée par M. Coja et a eu comme objectif principal l'identification du trajet de l'enceinte archaïque du Plateau, comme d'ailleurs toutes les sections Sa-Sh (**Fig**. **2**), mais, après la publication des résultats dans le volume monographique *Histria V*, on a considéré que la problématique des fours (leur nombre et leur fonctionnement à travers les différentes époques historiques, l'existence et le placement des fosses à déchets etc) n'était pas résolu[29].

Une nouvelle fouille[30] sur le Plateau a commencée en 1991[31] par le dégagement de l'atelier céramique découvert fortuitement en 1973 par M. Coja à la limite ouest de la zone d'habitat du "Plateau" et on a décidé d'agrandir la surface de l'ancienne section, vers le nord, par l'ouverture d'une rangée des quatre cassettes C 1 - C 4. (pl. 3). La situation stratigraphique s'est avérée être à peu près la même dans toutes ces cassettes : dans leur partie centrale, à une profondeur de 0,4 - 1,2 m, est

[21] DIMITRIU 1966, p. 205-331 (seulement la céramique des niveaux archaïques); cf. aussi C. Domăneanțu les rapports des fouilles d'après 1990, mais sa mort subite l'a empêchée d`en publier les résultats.

[22] DIMITRIU 1954, pl. 1, p. 64-5 et pl. XIII p. 164-5, pl. XXIV p. 206-7

[23] DIMITRIU 1954, cf. les constructions avec les murs en schiste vert des sections Sud 3 (E-O) et Sud 5 (N-S) et le coin du mur de X/1949.

[24] DIMITRIU 1954, p. 215-216.

[25] DIMITRIU 1954, p. 220

[26] DIMITRIU 1954, p. 221 et pl. XXV.

[27] DIMITRIU 1966, p. 31

[28] *Histria* II, p. 36.

[29] COJA & DUPONT 1979.

[30] En 1990 la direction du chantier de Histria (P. Alexandrescu et Al. Suceveanu) a eu l'initiative de rouvrir les recherches du Secteur Sg, le secteur des fours, et de charger de cette mission Pierre Dupont (C.N.R.S. Lyon), Livia Buzoianu (Musée de Constanta) et le soussigné M. Angelescu (Institut Archéologique de Bucarest). Les autres participants à cette mission au fil des années ont été Cécile Dubosse, Pierre Séjalon, Lionel Noca, et des étudiants.

[31] Pour les résultats, cf. DUPONT & ANGELESCU 1997, p. 37-52.

apparue une rue orientée Est-Ouest, avec une épaisseur d'environ 2,5 m, bordée par une rangée de petits blocs en calcaire. Ses niveaux de fonctionnement ont été datés, au moment de la découverte, au IVe - IIe siècle av. J.-C. et la même bordure a pu être identifiée dans toutes les quatre carrées. En C1, la rue a été détruite par cinq tombes romaines (M. 3 - M. 7), mais en C 2 – C 4 on a pu identifier 4 niveaux de fonctionnement de la rue délimitée par la même bordure en calcaire qui a constitué la limite septentrionale de l'atelier céramique fonctionnant dans cette aire. Malheureusement, même si on s'est proposé de vérifier le trajet de la rue encore vers l'est pour délimiter l'*insula* de l'atelier, on n'a pas continué dans cette direction et on s'est concentré sur les découvertes faites sur le trajet du rempart placé à la bordure occidentale du Plateau (les remparts - archaïque, tardo-classique et hellénistique, la fouille du Tumulus XXXIV)[32].

Les découvertes céramiques nous ont permis de constater le fonctionnement de la rue à tous les quatre niveaux hellénistiques documentés à Histria[33]. Comme on a dit déjà, son trajet a été ultérieurement détruit par l'implantation de la nécropole romaine du Haut Empire.

Il faut, donc, se résumer à observer que pour le Plateau-ouest de la cité les données à prendre en considération sont très peu nombreuses – quelques fragments des rues extrêmement disparates et le trajet des enceintes du Plateau appartenant à des différentes époques grecques; celui-ci est resté le même de l'époque archaïque jusqu'à la fin de l'époque hellénistique à l'exception du coin de sud-ouest (**Fig. 4**).

C'est dans ce contexte que l'observation sur l'orthophotoplan (**Fig. 7**) de la région histrienne (no. 797-345)[34] des traces de ce qui ressemble à un réseau orthogonale (**Fig. 5**) nous a attiré l'attention.

Sur cette photographie, on a pu constater des traces blanches rectilignes, plus denses dans deux zones du Plateau[35] :

La première zone (**Fig. 10**) est dans la proximité occidentale du rempart classique de l'Acropole, la moitié méridionale du Plateau, où on a pu observer une série de cinq lignes apparemment équidistantes. A un examen plus attentif, on a remarqué que la distance entre ces lignes orientées est-ouest est de 40-40,5m[36] et les lignes, bien que non continuelles, occupent la zone comprise entre la limite septentrionale et occidentale du Plateau et la zone occupée par le rempart classique de l'Acropole et la muraille défensive du Haut Empire.

---

[32] A l'époque, on disposait seulement de l'essai de synthèse, publié en 1982 par Maria Coja – cf. COJA 1982, p. 95-103, fig. 211-217.

[33] ANGELESCU & BÂLTÂC 2002-2003, p. 85-110 - NH I (350/340-300), NH II (300-180/170), NHIII (180/170-100) et NH IV (aprox. 100- 30/20).

[34] ANCPI - Nom de l'ortophotoplan: coordonnées coins SO de l'ortophotoplan (Est_Nord 797_345); période du vol: avril-novembre 2008. Acquisition des dates: caméra digitale UltraCamX; Echelle d'aerophotografie: 1:25000; résolution: 15 cm; précision ±1,5 m; bande spectrale: RGB; dimensions ortophotoplan: 0,5 km x 0,5 km.

[35] Les traces des lotisations et des routes du territoire d'Histria vont faire l'objet d'une autre publication à suivre.

[36] Toutes les distances ont été mesurées avec les instruments dédiées du logiciel ArcMap – Esri.

La deuxième zone (F**ig. 11**) est la moitié septentrionale du Plateau où on a pu observer les éléments d'un vrai quadrillage. Dans cette zone on n'a pas seulement les lignes horizontales espacées toujours à 40-40,5 m, mais on peut observer facilement des lignes verticales placées à une distance d'env. 29,5-30 m (**Fig. 5**). Le quadrillage de la zone pourrait être reconstitué facilement pour plus d'une dizaine des lots avec les mêmes dimensions.

En plus, quelques éléments de ce quadrillage ont pu être identifiées sur des anciennes aerophotographies, dans les zones non couvertes par la végétation[37].

Il en résulte un réseau orthogonal formé par des lignes horizontales placées à une distance d'env. 40-40,5 m et des lignes verticales situées à une distance d'env. 29,5-30 m formant ensemble un quadrillage. On a reconstitué la forme de ce quadrillage pour le Plateau (**Fig. 6**) en prolongeant les traces des lignes observées pour obtenir un quadrillage idéal, même si on le sait très bien qu'un lotissement pareil ne peut pas exister à cause des déformations imposées par les trajets des rues et des autres éléments déterminés par des raisons topographiques inhérentes

En tout cas, il est intéressant de remarquer qu'il y a une ligne est-ouest au centre de Plateau qui superpose le tracé de la rue découverte à Sg dans les carreaux C1-C4. De plus, une autre ligne, cette fois-ci nord-sud, est très proche du trajet de la rue pavée avec des fonds d'amphores, orientée nord-sud, qui a été découverte en Sb par M. Coja[38].

On considère que ces deux éléments constituent des points d'appui assez forts pour notre hypothèse. La rue de Sg constituait la limite septentrionale de l'atelier hellénistique découvert en Sg. D'autre part, la rue de Sb (et son intersection avec une rue N-S) est la rue qui a comme point de départ la porte S du rempart archaïque, une porte qui a d'ailleurs une phase hellénistique aussi correspondante au fonctionnement de la rue qui semble alors commencer à l'époque archaïque. Ces rues situées près du front occidental (Sg), et respectivement la rue assurant la pénétration dans la cité sur le front méridional du Plateau (Sb) sont des éléments urbanistiques importants qui semblent confirmer la possibilité de l'existence d'une organisation orthogonale de l'espace urbain du Plateau.

Bien entendu, l'existence d'un réseau orthogonal avec de lots qui mesurent env. 40 - 40,5 m x 29,5-30 m qu'on propose comme hypothèse ici est basée sur des mesures théoriques. Toutes les mesures sont à prendre avec la précaution nécessaire déterminée par la résolution (15 cm) et la précision (± 1,5 m) de l'orthophotoplan utilisé, mais la question des dimensions des lots de terre à l'intérieur des cités ou dans les *chorai* mérite une courte discussion.

D'habitude, on parle du pied attique ou ionique de 0,295 – 0,297 m. Une comparaison des unités de mesure de la Grèce ancienne démontre qu'il n'existait pas de standard universel. Il existe des exemples dans le monde grec de pieds de 0,255 – 0,297 m ou 0,326 – 0,328 m. A Egine, on a utilisé un pied de 0,313 m. pour le temple tardo-archaïque d'Apollon. A Basai, le pied utilisé pendant le Ve siècle

[37] Quelques exemples: clichés no. 270 du vol no. 69 de 1978, 271_69-78, 269_69-78, 242_69-78.

[38] COJA 1982.

av. J.-C pour le temple d'Apollon avait une longueur de 0,334 m[39]. Plus récent, un pied de 0,322 et 0,302 m a été introduit aussi dans la discussion[40].

Jusqu'à présent, pour la *chora* d'Histria[41] les informations de ce genre manquent et on n'a pas d'informations très précises sur l'existence des lotissements sur des grandes surfaces (à l'intérieur de la cité) mais c'est utile de comparer la situation enregistrée dans des différentes régions grecques.

A ce moment, on connaît les dimensions des *insulæ* urbaines inclues dans des plans différents de tradition hippodamienne. Ainsi, le system orthogonal de Laodikeia (fondée à l'époque hellénistique) avait des lots de 42 x 51 m, mais certaines d'entre elles pouvait atteindre même 52 - 54 m[42]. A Hierapolis, (fondée aussi à l'époque hellénistique), on a documenté des *insulæ* de 30 x 75 m[43]. Pour Messène (résulté d'un synœcisme de l'époque hellénistique), le rapport des dimensions est de 7:2 pour un lot[44].

Chersonèse, la seule colonie dorienne sur la cote septentrionale de la mer Noire, fondée par Heraclée Pontique vers 422 av. J.-C., est un exemple d'ensemble urbain dont le système régulier de planification orthogonale englobe six sites composants, répartis en plusieurs centaines de parcelles rectangulaires. L'orientation de base de la grille orthogonale a été continuée dans la *chora* par un système de démarcation de 400 attributions égales dans une zone de 10 000 hectares de même taille. Cette division foncière régulière a débuté au troisième quart du IVe siècle avant J.-C. et chaque lot (la taille standard est 420 x 630 m ou 19/26 ha) se composait de six parcelles et d'une ferme utilisée pour le jardinage et la plantation de raisins[45].

Pendant l'époque classique, en Attique[46], les dimensions des fermes peuvent varier entre 35 x 27 m = 945 m^2 et 11 x 28 m = 308 m^2.

Toujours en Sicile[47] les dimensions ont des variations importantes à la même époque (Ve siècle av. J.-C.) – de 24,5 x 24,5 m = 600 m^2 jusqu'à 17,5 x 25 = 437 m^2.

Du point de vue des systèmes de lotissement, dans la Magna Graecia c'est Métaponte et sa chora qui sont les mieux connues grâce à des recherches aerophotogrammétriques intensives accomplies depuis les années soixante par D. Adameșteanu et puis à des centaines de fouilles dans les fermes et les nécropoles de la *chora* métapontine[48].

A Métaponte[49], les dimensions des habitations découvertes dans la *chora* varient de l'époque archaïque de 5 x 12 m = 62,5 m^2 et 4,2 x 15 m = 63 m^2 jusqu'à

[39] BOYD & JAMESON 1981, p. 332.
[40] DEKOULAKOU-SIDERIS 1990, p. 448-450.
[41] Voir dernièrement AVRAM 2006, p. 59-80.
[42] ŞIMSEK & D'ANDRIA 2017
[43] D'ANDRIA 2003, p. 34, and p. 44-47.
[44] THEMELIS 2002
[45] SAPRYKIN 1995, p. 1-5; cf. aussi SCEGLOV 1992.
[46] LOHMAN 1992, p. 41-47, pl. 15-22.
[47] PELAGATTI 1980-1981, p. 723-29, pl. 163.
[48] ADAMEȘTEANU & VATIN 1976 et CARTER 2006 pour une synthèse compréhensive de toutes les recherches.
[49] CARTER 2006, Table 4.A, p. 136

10,5 x 18,3 = 192 m² et 10 x 15 = 150 m² à la deuxième moitié du IVe s. av. J.-C.

Pour la région pontique, la plus connue, de toutes les anciennes *chorai*, par le nombre et les détails des informations connus, est probablement la *chora* de Chersonèse[50], avec un paysage dominé par la présence du calcaire qui a favorisé sa préservation. Dans la *chora* de Chersonèse[51] les dimensions varient entre 28 x 28 = 784 m² et 20 x 20 m = 400 m² (fin du IVe siècle av. J.-C.) 20,5 x 24 m = 492 m² (IIIe siècle av. J.-C.). Le système utilisait des standards, probablement d'influence ptolémaïque, égyptiens (env. 210 m) et les routes qui formaient le réseau orthogonale s'intercalent à 93 ou 87 degrés[52]. En étudiant la planification rurale et urbaine dans la zone de la mer Noire, A. Wasowicz a aussi proposé deux modèles (ionique et dorien) d'organisation spatiale géométrique dans les colonies du Pont Euxin[53], mais elles sont trop théoriques et trop idéalisées, comment le montre d'ailleurs la diversité locale des mesures des îlots urbains utilisées à travers le monde grecque :

- à Olynthe, les îlots ont 35 x 86 m ;
- à Priene, on utilisait le pied ionique de 29,4 cm et un îlot avait 30 pieds est-ouest et 80 pieds nord-sud - huit maisons pour une *insula* de 120 x 600 pieds[54] ;
- à Delos, une habitation normale avait 2940 x 2357 pieds = 100 x 80 m)[55] ;
- en Arcadie, à Stymphalos, on utilisait des *insulæ* carrées de 110 pieds doriques[56] et à Tégée, il y avait des insulæ de 25 x 75 m[57] ;
- à Mégara Hyblaea, on utilisait un pied de 34,4 cm et on avait (à l'ouest de l'Agora) des îlots de 121 m² mais aussi de îlots de 125 m² (à est de l'Agora)[58].
- A Massalia[59], on utilisait des îlots résidentiels de 67 x 33-34 m, mais aussi des réseaux espacés à 38-39 m et des îlots avec une surface variable de de 280-296 m².

En plus, il y a des exemples où à l'époque hellénistique environ trois quarts des fermes occupaient moins que la moyenne des surfaces des plots[60], donc les dimensions des lots ne sont révélateurs ni du nombre des fermes ni du nombre des habitants.

L'hypothétique système orthogonal urbain du Plateau d' Histria semble,

---

[50] SCEGLOV 1992 avec la bibliographie antérieure; STRZHELETSKIY 1961; NIKOLAENKO 1999, 2001a et 2001b. Plus récemment cf. CARTER *et al*. 2004, p.127-147.

[51] CARTER 2006, Table 4.D, p. 153

[52] NIKOLAENKO 2006, p. 158.

[53] WASOWICZ 1995 et 1999.

[54] HOEPFNER & SCHWANDNER 1994, p.190-198.

[55] HOEPFNER & SCHWANDNER 1994, p. 295-297.

[56] WILLIAMS *et alii* 2002, p. 139-140.

[57] ODEGÄRD 2010, p. 3-4,

[58] GUZZO 2016, p. 32.

[59] TREZINY 2012, p. 94.

[60] CARTER 2006, p.121.

donc, à avoir des dimensions[61] tout à fait plausibles pour le monde grecque :

E-W (dev. ~2°) = 100 pieds ioniques = 0,295 x 100 = 29,500 m
N-S (dev. ~2°) = 133 pieds ioniques = 0,295 x 133 = 39,235 m
Le rapport longueur/largeur = 1 : 1,33
Surface = 100 pieds x 133 pieds = 29,500 m x 39,235 m= 1157,4325 m^2

On a vu que les dimensions des îlots varient en fonction des raisons topographiques d'une cité à l'autre mais c'est intéressant de regarder aussi les rapports entre la longueur et la largeur, parce qu'ils déterminent la forme des îlots. Selon H. Tréziny qui a publié un inventaire de ces rapports[62] la situation est la suivante : à Mégara Hyblaea (4 :1, 5, 6 :1 à l'ouest de l'Agora et entre 4 et 3 :1 à l'est de l'Agora.) ; Sélinonte (6 : 1), Locres (4 :1), Métaponte (entre 7 :1 et 8 :1), Syracuse (5 :1), Naxos (4 :1), Thourioi (2 :1), Massalia (3 :1) et Vélia (entre 3 :1 et 2 :1), Milet (1 :1,75 et pour l'époque hellénistique avec une trame de 51,60 x 29,60 m dans sa partie méridionale). Donc, la variété des rapports est similaire à celles des dimensions des îlots et est dépendante, surtout, de la topographie de la ville. Comme conclusion, peut-être peut-on supposer raisonnablement que le rapport de 1 : 1,3 est déterminé par la planéité du paysage histrien.

On ne connaît pas, bien sûr, le nombre des habitations d'une telle *insula*, ni leur caractère - ces *insulæ* urbaines pouvaient être divisées entre plusieurs habitations ou même des fermes[63]. Malheureusement nos informations sur la possible fonctionnalité[64] et le caractère des habitations du Plateau sont trop restreintes pour nous permettre d'avancer mêmes des hypothèses.

Du point de vue topographique, une explication hypothétique pour le fait que les traces de quadrillage sont visibles seulement à l'ouest du rempart classique (voir **Fig. 9** pour son trajet et les fouilles) peut avoir comme explication le fait que ce type d'organisation d'espace urbain a été utilisé peut-être seulement après les événements histriens du milieu du Ve siècle av. J.-C. qui ont permis, selon Aristote[65], le passage à la démocratie[66], probablement soutenu par Périclès et sa flotte[67], suivie par l'élargissement spectaculaire de l'espace urbain, maintenant protégé par un nouveau rempart et disposant d'un dispositif défensif complémentaire défendant les habitations du Plateau. L'élargissement de l'accès au pouvoir est reflété par le remodelage de l'espace civique par l'extension de

[61] La nécessité des vérifications archéologiques et des mesures précises sur le terrain este évidente.

[62] TREZINY 2006, p. 231 et 245.

[63] Cf. par exemple, JAMESON 1990, p. 177 - "In planned blocks of the fifth and fourth centuries houses commonly occupied rectangles of 50-60 Greek feet on a side."

[64] MARTIN 1987, p. 100.

[65] *Polit*., V, 6, 1305 b 1.

[66] Pour l'interprétation cf. CONDURACHI 1949, p. 117-125; WEIL 1960, p. 281, 290; pour les arguments épigraphiques cf. PIPPIDI 1965, p. 178-179.

[67] ANGELESCU 1992. Cf. aussi AVRAM 2000, p.533-634.

l'espace renfermée par le rempart de l'Acropole[68] - le frappage de la monnaie propre est seulement une prolongation de cette affirmation complète de l'identité et de l'autonomie politique de la cité. Peut-être, la nouvelle organisation de l'espace urbain du Plateau selon un réseau orthogonal pourrait représenter l'une des conséquences de la démocratisation de la vie politique et des institutions d'Histria.

Un processus semblable s'est passé aussi dans d'autres zones du monde grec. D'ailleurs, à Chersonèse comme à Métaponte la division de la terre est aussi déterminée par des raisons politiques, ça veut dire que dans ces deux cas on parle même de la démocratisation de la *chora*[69]. A Sinope[70] on présume l'introduction du plan orthogonal vers le milieu du Ve siècle av. J.-C. avec une trame urbaine régulière composée d'îlots de 100 mètres sur 60.

Les arguments archéologiques, d'autre part, nous permettent de supposer une organisation orthogonale du territoire du Plateau, parait-il, seulement à l'époque hellénistique.

Ainsi, la „fracture" des axes NNE-SSO enregistrée par Sion-Suceveanu[71] à la base de la pente occidentale de l'acropole, et le virage d'orientation qui apparaît - tournée N-S - sur la limite inférieure de cette pente a conduit à la supposition que l'acropole était dotée d'un rempart fortifiée qui suivait un trajet au pied de la falaise de l'acropole et probablement c'est le rempart archaïque vu par Dinu Adameșteanu en 1935-1939 et retrouvée par C. Domăneanțu dans le sondage de la nave septentrionale de la basilique civile de vis-à-vis de la tour G[72] et dernièrement, peut-être, le même rempart (**Fig. 2**) est apparu juste au sud de l'abside de la Basilique a crypte[73] fouillée par I. Achim. Mais, cette orientation de la trame des rues de l'acropole, indubitablement d'origine grecque, est différente de celle enregistrée par nous.

Quand même, il faut mentionner l'existence d'une rue hellénistique orientée Nord-Sud et qui faisait un angle droit avec une autre rue Est-Ouest, en Sb en bordure méridionale du Plateau. Il faut ajouter aussi, la présence de la porte de Sb qui permettait l'existence d'une rue Nord-Sud[74].

En plus, un autre argument est fourni par la fouille de 1992 à Sg – les carreaux C1-C4 ouverts au nord de l'ancienne fouille Coja où on a découvert une rue épaisse de 2,5 m orientée Est-Ouest qui se prolonge dans toutes les quatre carreaux. En C1, à une profondeur de -2,72 m on a découvert un mûr orienté NO - SE sous le premier niveau de fonctionnement de la rue et donc il faut supposer que les 4 niveaux de la rue sont hellénistiques et, donc ce mûr est datable au Ve s. av. J.-C. La présence de ce mur pose un problème pour le fonctionnement de la rue à l'époque classique.

---

[68] PETRE 2003-2005, p. 11-12.
[69] CARTER 2006, p. 210 et SAPRYKIN 1994, p. 83-94.
[70] BRYER & WINFIELD 1985, 75-76. BARAT 2010, p. 40.
[71] SUCEVEANU & SION 1974, p. 6.
[72] C. DOMĂNEANTU, CCA - rapports archéologiques, secteur BTG, 2001-2003.
[73] ACHIM 2014, p. 275 et n. 45 – le coin des murs Z17 – Z18 et fig. 27.
[74] COJA 1986, p. 99.

D'après tout ce qu'on a vu jusque-là, il y a des éléments pour supposer une organisation spatiale selon un plan orthogonal sur le Plateau – ça pose beaucoup plus de questions que de réponses compte tenu du stade de nos connaissances sur la cité et de notre ignorance totale en ce qui concerne le fonctionnement de la ville. En ce qui concerne la datation de ce système orthogonal, on a des arguments pour supposer son fonctionnement à l'époque hellénistique et des arguments hypothétiques pour son existence à l'époque classique et archaïque, mais ce sont seulement les nouvelles recherches de terrain qui peuvent prouver que ce système est une prolongation de l'urbanisme des époques antérieures[75].

BIBLIOGRAPHIE

Histria I - *Histria I. Monografie arheologică*, vol. I, Bucureşti, 1954.

Histria II 1966 - *Histria II. Monografie arheologică*, vol. II, Bucureşti, 1966.

ACHIM 2014 - Irina Achim, *La basilique à crypte d'Istros : dix campagnes de fouilles (2002–2013)*, Materiale (s. n.), 10 (2014), p. 265–287.

ADAMEŞTEANU & VATIN 1976 - D. Adamesteanu & C. Vatin, *L'arrière-pays de Métaponte*, CRAI, 1976, p. 110-123.

ALEXANDRESCU 1986 - P. Alexandrescu, *Aristotel despre constituţia Histriei*, StCl 14 (1986), p.63-70

AVRAM 2000 - Al. Avram, dans: *Istoria Românilor*, vol. I, Bucureşti 2000, p. 533–634.

AVRAM 2006 - Al. Avram, *The Territories of Istros and Kallatis*, dans: Pia Guldager Bilde & Vladimir F. Stolba (eds.), *Surveying the Greek Chora - Black Sea Region in a Comparative Perspective*, Aarhus, 2006, p. 59-80.

AVRAM 2014 - Al. Avram, *Istros, la Thrace et les Perses à l'époque de Darius*, dans: L. Gallo, B. Genito & S. Gallotta (éds), *"Grecità" di Frontiera. Frontiere Geografiche e Culturali nell'evidenza Storica e Archeologica, Atti del Convegno di Napoli, 5-6 giugno 2014,* Palermo, 2014, en cours d'apparition.

ANGELESCU 1992 - M. Angelescu, *Un problème controversé: l'expédition de Pericles dans le Pont Euxin*, Pontica 25 (1992), p. 45-54.

ANGELESCU 2005 - M. Angelescu, *Histria. Sistemul de duble incinte în epoca greacă*, SCIVA 54–56 (2003–2005), p. 55–84.

ANGELESCU 2009 - M. Angelescu, *1942. Histria şi Comisiunea Monumentelor Istorice*, BCMI 20 (2009), 1-2, p. 115-127.

ANGELESCU 2013 - M. Angelescu, *Documente inedite din primele perioade ale cercetărilor arheologice de la Histria (1914–1942)*, SCIVA 64 (2013), 3–4, p. 293–330.

BARAT 2010 - C. Barat, *La ville de Sinope, réflexions historiques et archéologiques*, dans: Dominique Kassab Tezgor (ed.), *Sinope. Un état de la questions après quenze ans de travaux. Actes du Symposium international 7-9 mai 2009*, ACSS 16 (2010), p. 25-64 et 533-536.

BRYER & WINFIELD 1985 - A. Bryer & D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington D.C., 1985.

BOYD & JAMESON 1981 - T.D. Boyd & M.H. Jameson, *Urban and Rural Land Division in Ancient Greece*, Hesperia 50 (1981), p. 327-342.

CAHILL 2000 - N. Cahill, *Olynthus and Greek Town Planning*, The Classical World 93 (2000), 5, p. 497-515.

CARTER *et alii* 2004 - Joseph Coleman Carter, S.M. Thompson & J. Trelogan, *The*

[75] Pour une ancienne tentative de calculer un réseau orthogonal, voir les conclusions de SUCEVEANU 1985, p. 144-145.

System of Land Division in the Chorai of Metaponto and Chersonesos, dans: *Chora und Polis*, Munich, 2004.

CARTER 2006 - Joseph Coleman Carter, *Discovering the Greek Countryside at Metaponto (Thomas Spencer Jerome Lectures)*, University of Michigan Press, 2006.

COJA & DUPONT 1979 - M. Coja & P. Dupont, *Histria V. Ateliers céramiques*, Bucureşti, 1979.

COJA 1964 - M. Coja, *Zidul de apărare al cetății Histria și împrejurările istorice ale distrugerii lui în secolul al IV-lea î.e.n.*, SCIV 15 (1964), 3, p. 383-400.

COJA 1982 - M. Coja, *Les fortifications grecques dans les colonies de la côte ouest du Pont-Euxin*, dans: *La fortification dans l'histoire du monde grec, Actes du colloque international CNRS, Valbonne, 1982*, Paris, 1986, p. 95-103.

COJA 1990 - M. Coja, *Greek Colonists and Native Populations in Dobruja (Moesia Inferior)*, dans: *Greek Colonists and Native Populations, Proceedings of the 1st Australian Congress of Class. Arch., Sydney, 1985*, Oxford, 1990, p. 157-168.

CONDURACHI 1949 - Em. Condurachi, *Frământări politice și sociale la Istros în preajma anului 400 î.e.n.*, BStA-Ist 1 (1949), 2, p. 117-126.

D'ANDRIA 2003 - F. D'Andria, *Arkeoloji Rehberi Hierapolis (Pamukkale)*, transl. by N. Firat, Istanbul, 2003.

DEKOULAKOU-SIDERIS 1990 - I. Dekoulakou-Sideris, *A Metrological Relief from Salamis*, AJA 94 (1990), 3, p. 445-451.

DOMĂNEANȚU 1990 - C. Domăneanțu, *Die spätrömische Festungsmauer von Histria*, dans: P. Alexandrescu & W. Schuller (éds.), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Konstanz, 1990, p. 265-283.

DIMITRIU 1966 - S. Dimitriu, *Sectorul locuinţelor din Nord-Estul cetății (Sectorul X)*, dans: *Histria II*, 1966, p. 205—331.

DUPONT & ANGELESCU 1997 - P. Dupont & M. Angelescu, et C. Dubosse, P. Séjalon, L. Noca, *Les enceintes grecques d'Histria : vers une nouvelle approche*, dans: O. Lordkinanidzé et P. Lévèque (dir.), *Religions du Pont-Euxin, actes du VIIIe Symposium de Vani (Georgie) 1997*, 1999, p. 37-52.

GLOTZ 1970 - G. Glotz, *La Cité grecque*, Paris, 1932, reed 1970.

GUZZO 2016 - P.G. Guzzo, *Mégara Hyblaea et les fondations chalcidiennes en Sicile Orientale*, dans: Pier Giovanni Guzzo (ed.) *De Pithécusses à Pompéi : histoires de fondations : quatre conférences au Collège de France (Paris, 2014)*, trad. J.-P. Brun, Naples : Centre Jean Bérard, 2016, p. 37-60.

HERDA 2017 - Al. Herda, *Thales of Miletus and the Invention of Greek urbanism: How a Sage Would Build a City*, transl. by Sato Noboru, Clio, 31 (2017), p. 63-106.

HOEPFNER & SCHWANDNER 1994 - W. Hoepfner & E.-L. Schwandtner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland. Wohnen in der klassischen Polis 1*. München; 1994.

JAMESON 1990 - M. Jameson, *Private Space and the Greek City*, dans: Oswyn Murray & Simon Price (eds.), *The Greek city : from Homer to Alexander*, Oxford, 1990.

KIRKPATRICK 2015 - Aidan Kirkpatrick, *The Image of the City in Antiquity: Tracing the Origins of Urban Planning, Hippodamian Theory, and the Orthogonal Grid in Classical Greece*, Victoria, 2015.

LOHMAN 1992 - H. Lohman, *Agriculture and Country life in Classical Attica*, dans: B. Wells (ed.), *Agriculture in Ancient Greece*, Stockholm, p. 29-57.

McLOUGHLIN 1973 - J. B. McLoughlin, *Urban and Regional Planning: a System Approach*, London, 1973.

MARTIN 1987 - R. Martin, *Rôle des principes fonctionnels dans l'urbanisme de la Grèce antique,* dans: Jean Pouilloux & Georges Vallet (éds), *Architecture et urbanisme*, Rome, 1987, p. 89-117.

NICOLAENKO 1999 - G. M. Nicolaenko, *Khora Kersonesa Tavrichescogo: Zemelniy Kadastr IV-II v. do n.e., Chast I*, Sevastopol, 1999.

NICOLAENKO 2001a - G.M. Nicolaenko, *The Adjacent Chora of Tauric Chersonesos in 4th century BC*, Colloquia Pontica 6 (2001), p. 177-204.

NICOLAENKO 2001b - G.M. Nicolaenko, *Khora Kersonesa Tavrichescogo: Zemelniy Kadastr IV-II v. do n.e.*, Chast II, Sevastopol, 2001.

NICOLAENKO 2006 - G. M. Nicolaenko, *The Chora of Tauric Chersonesos and the Cadastre of the 4th-2nd century BC*, dans: Pia Guldager Bilde & Vladimir F. Stolba (eds.), *Surveying the Greek Chora - Black Sea Region in a Comparative Perspective*, Aarhus, 2006, p. 151-174.

ODEGÄRD 2010 - K. Odegärd, *Urban Planning in the Greek Motherland: Late Archaic Tegea*, dans: *Acta ad archaeologiam et atrium historiam pertinentia*, Institutum Romanum Norvegiae. Vol. XXIII, N.S. 9 (2010). p. 5-22.

PELAGATTI 1980-1981 - P. Pelagatti, *L'attivita della Soprintendenza alle Antichità della Sicilia Orientale*, 1980-1981, Roma, 1981, p. 694-736.

PETRE 2003-2005 - Zoe Petre, Spațiu public și organizare politică la Histria în sec. VII – V a. Chr., SCIVA 54–56 (2003–2005), p. 33–53.

PIÉRART 1979 - M. Piérart, *La constitution de Milet à la lumière des institutions de ses colonies,* dans: D. M. Pippidi (ed.), *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine, Constantza, 9-15 septembre 1977*, Bucarest/Paris, 1979, p. 439-440.

PIÉRART 1985 - M. Piérart, *Modèles de répartition des citoyens dans les cités ioniennes*, RÉA 87 (1985), p. 169-190;

PIPPIDI 1965 - D. Berciu & D. M. Pippidi, *Geți și greci la Dunărea de Jos. Din istoria Dobrogei,* I, Bucureşti, 1965.

POENARU BORDEA 2001 - Gh. Poenaru Bordea, *Atelierul monetar al cetăţii Istros în perioada autonomiei*, dans: *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chişinău, 28-30 mai 2000,* Comunicări, studii şi note, Bucureşti, 2001, p. 9-33.

PREDA & DOICESCU 1966 - C. Preda & A. Doicescu, *Zidul de apărare din epoca elenistică*, dans: *Histria*, II, Bucureşti, 1966.

RUZÉ 1985 - Françoise Ruzé, *Le style ionien dans la vie politique archaïque*, RÉA, 87 (1985), p. 157-167;

SALVIAT & VATIN 1974 - F. Salviat & Cl. Vatin, *Le cadastre de Larissa*, BCH 98 (1974), p. 247-262.

SAPRYKIN 1994 - S.J. Saprykin, *Ancient Farms and Land-Plots on the Khora of Khersonesos taurike*, dans: *Research in the Herakleian Peninsula – 1974-1990*, Gieben/Amsterdam, 1994.

SAPRYKIN 1995 - S.J. Saprykin, *Ancient Farms and Land Plots on the Khora of Khersonesus Taurike*, dans *Research on the Heraklean Peninsula in 1974 – 1990*, Amsterdam, 1995.

SCEGLOV 1992 - A. Sceglov, *Polis et chora: cité et territoire dans le Pont-Euxine*, dans: *Espaces et paysage* 1, Centre des Recherches d'Histoire ancienne 118, Besançon, 1992.

SHIPLEY 2005 - A. Shipley, *Little Boxes on the Hillside: Greek Town Planning, Hippodamos, and Polis Ideology*, dans: M. H. Hansen (ed.), *The Imaginary Polis*, Copenhagen, 2005, p. 335–403.

ȘIMȘEK & D'ANDRIA 2017 - C. Şimşek & F. D'Andria, *Landscape and History in the Lykos Valley: Laodikeia and Hierapolis*, dans: Celal Şimşek & Francesco D'Andria (eds.), *Phrygia*, Cambridge, 2017.

ȘTEFAN 1974 - Al. S. Ştefan, *Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei. I. Epoca romană (sec. I-III e.n.)*, RMM 43 (1974), 2, p. 39-51.

ȘTEFAN 1995 - Al. S. Ștefan, *Murus Dacicus*, dans: P. Arcelin & M. Bats (eds.), *Sur les pas des Grecs en Occident*, Études Massaliètes 4 (1995), p. 467-492.

STRZHELETSKIY 1961 - S.F. Strzheletskiy, *Kleri Kersonesa Tauvikheskogo*, Simferopol, 1961.

SUCEVEANU 1985 - Al. Suceveanu, *De nouveau autour de l'urbanisme d'Histria et de*

Tropaeum Traiani, Dacia NS 29 (1985), 1-2, p. 139-146.

SUCEVEANU 1990 - Al. Suceveanu, *Das römische Histria*, dans: P. Alexandrescu & W. Schuller (éds), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Konstanz, 1990, p. 233-264.

SUCEVEANU 1992 - Al. Suceveanu, *Die römischen Verteidigungsanlagen an der Küste der Dobrudsha*, BonnJh 192 (1992), p. 206-288.

SUCEVEANU & SION 1974 - Al. Suceveanu & A. Sion, *Contribuţii stratigrafice la urbanizarea Histriei romane (sec. II-VI e.n.)*, RMM-MIA 43 (1974), p. 5-15.

THEMELIS 2002 - P. Themelis, *The Ancient Messene*, Athens, 2002.

TALMAȚCHI 2011 - G. Talmațchi, *Monetăriile orașelor vest-pontice Histria, Callatis și Tomis în epocă autonomă - iconografie, legenda, metrologie, cronologie si contramarcare*, Cluj-Napoca, 2011.

TRÉZINY 2006 - H. Tréziny, *L'urbanisme archaïque des villes ioniennes : un point de vue occidental*, RÉA 108 (2006), 1, p. 225-247.

TRÉZINY 2012 - H. Tréziny, *Topography and Town Planning in Ancient Marseilles*, dans: A. Hermary & Gocha Tsetskhladze (éds.), *From the Pillars of Hercules to the Footsteps of the Argonauts*, Colloquia Antiqua 4 (2012), p. 83-108.

WASOWICZ 1995 - A. Wasowicz, *Deux modèles d'aménagement de l'espace dans les colonies grecques*, Archeologia 46 (1995), p. 7-18.

WASOWICZ 1999 - A. A. Wasowicz, *Modèles d'aménagement des colonies grecques: ville et territoire*, dans: Brunet M. (éd.), *Territoires des cités grecques*, BCH Suppl. 34 (1999), Athènes, p. 245-258.

WEIL 1960 - R. Weil, *Aristote et l'histoire. Essai sur la Politique*, Paris, 1960.

WILLIAMS *et alii* 2002 - H. Williams, G. Schaus, B. Gourley, S-M. Croncite Price, K.D. Sherwood & Y. Lolos, *Excavations at Ancient Stymphalos, 1999-2002*, Mouseion, Vol XLVI – Series III, 2002, No.2, p. 135-187.

WYCHERLEY 1962 - R.E. Wycherley, *How the Greeks Built Cities: The Relationship of Architecture and Town Planning to Everyday Life in Ancient Greece*, New York, 1962.

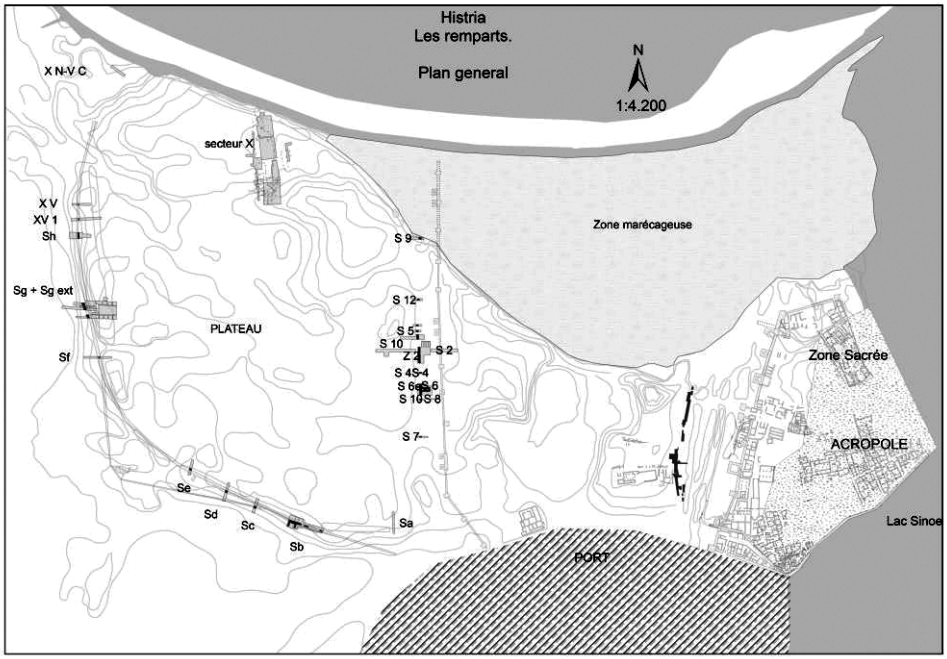

Fig. 1. Plan général d'Histria.

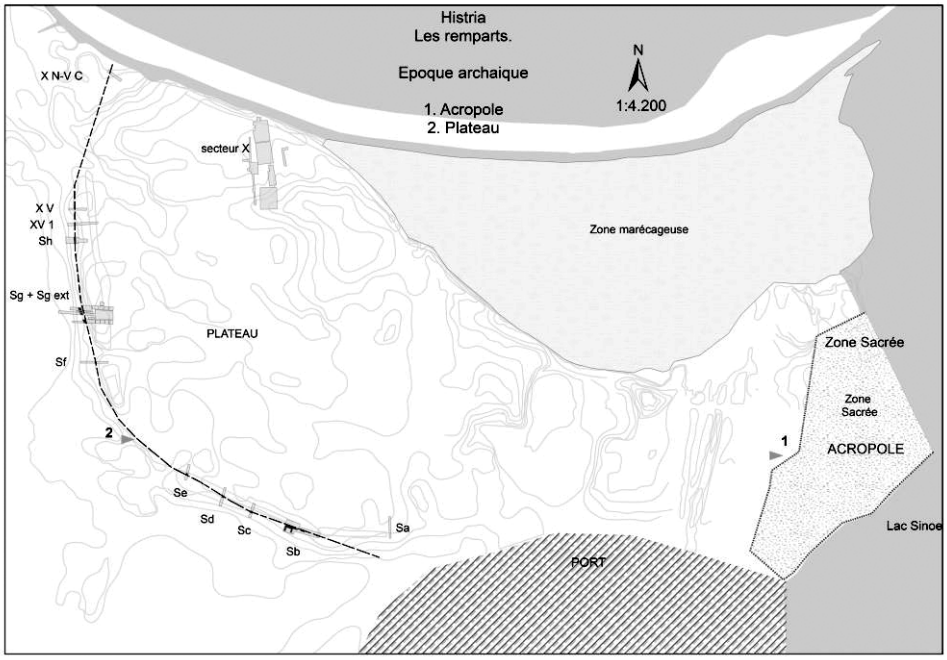

Fig. 2. Les remparts de l'époque archaïque.

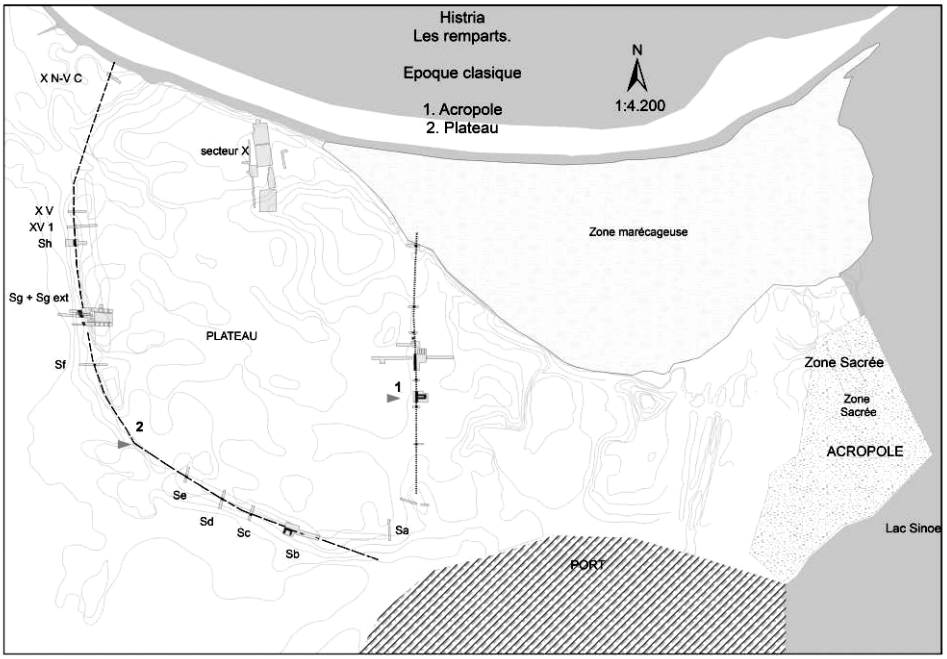

Fig. 3. Les remparts de l'époque classique.

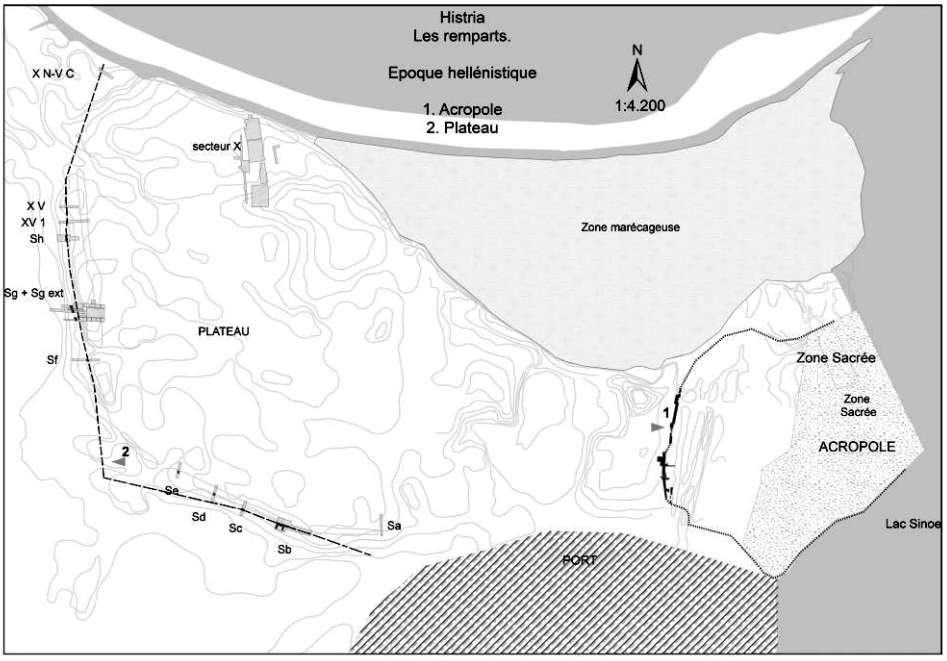

Fig. 4. Les remparts de l'époque hellénistique.

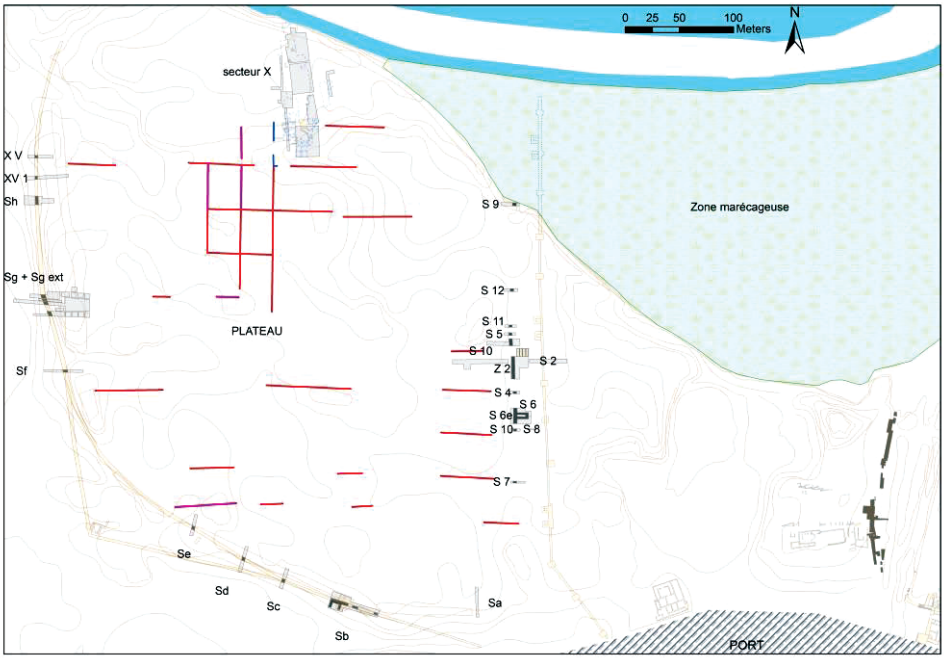

Fig. 5. Plan général du Plateau avec les traces de lotissements.

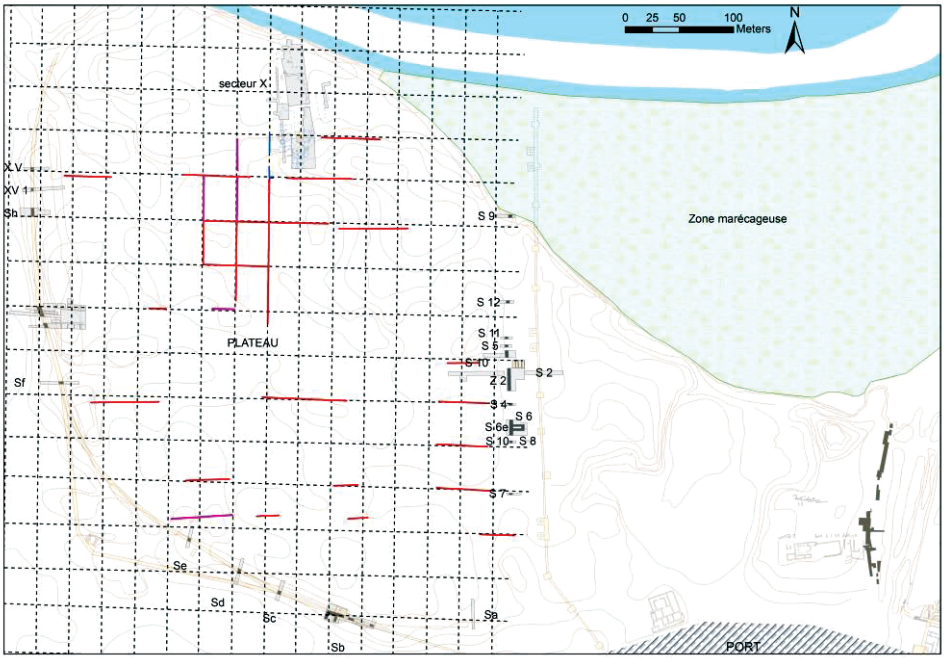

Fig. 6. Plan général du Plateau avec le réseau orthogonal idéal.

Fig. 7. L'orthophotoplan de la région d'Histria.

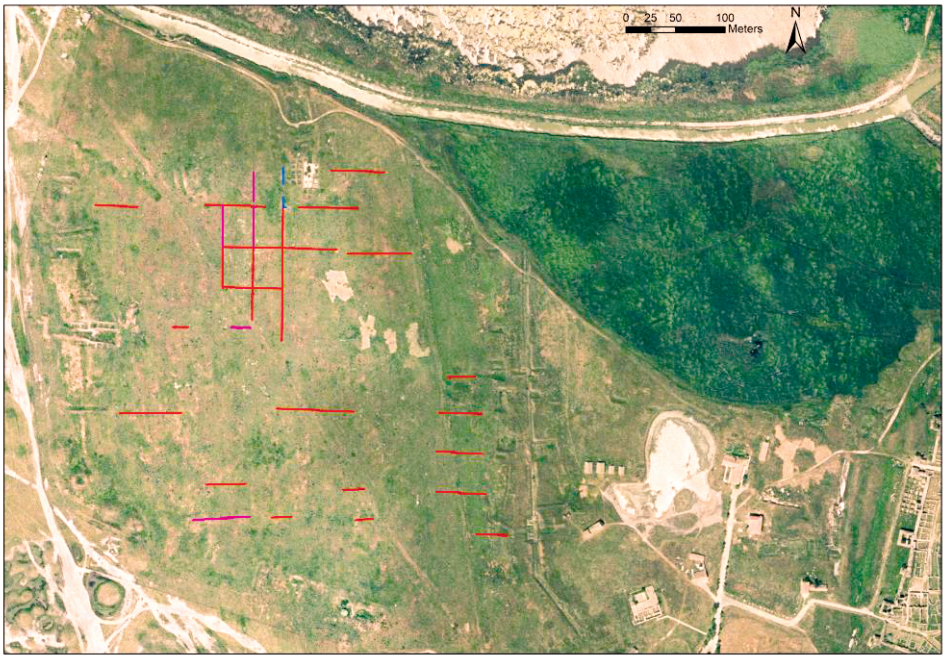

Fig. 8. L'orthophotoplan avec le marquage des traces des lotissements.

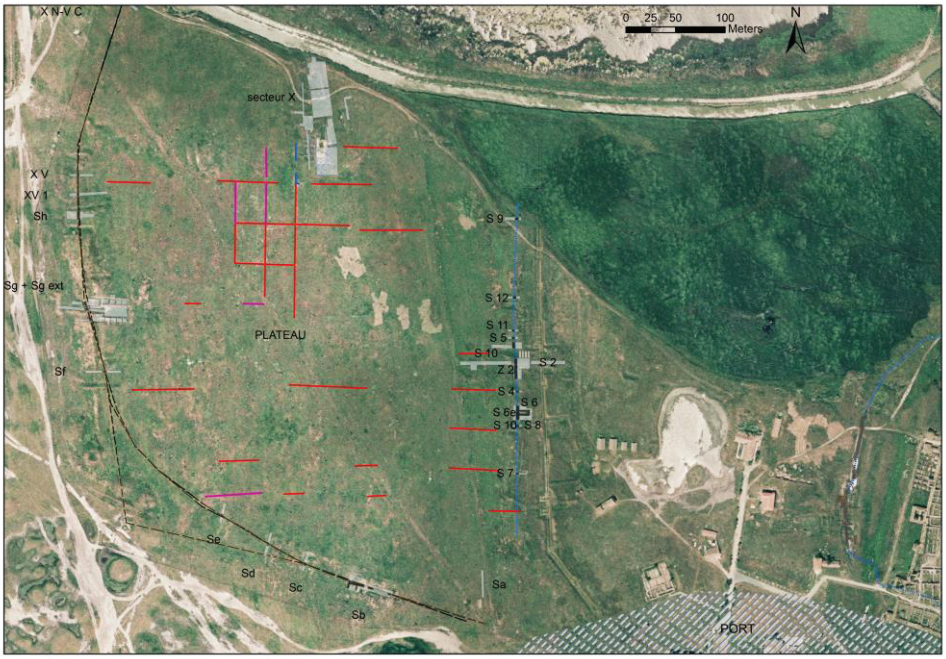

Fig. 9. L'orthophotoplan avec le marquage des traces des lotissements et des anciens fouilles pour les remparts.

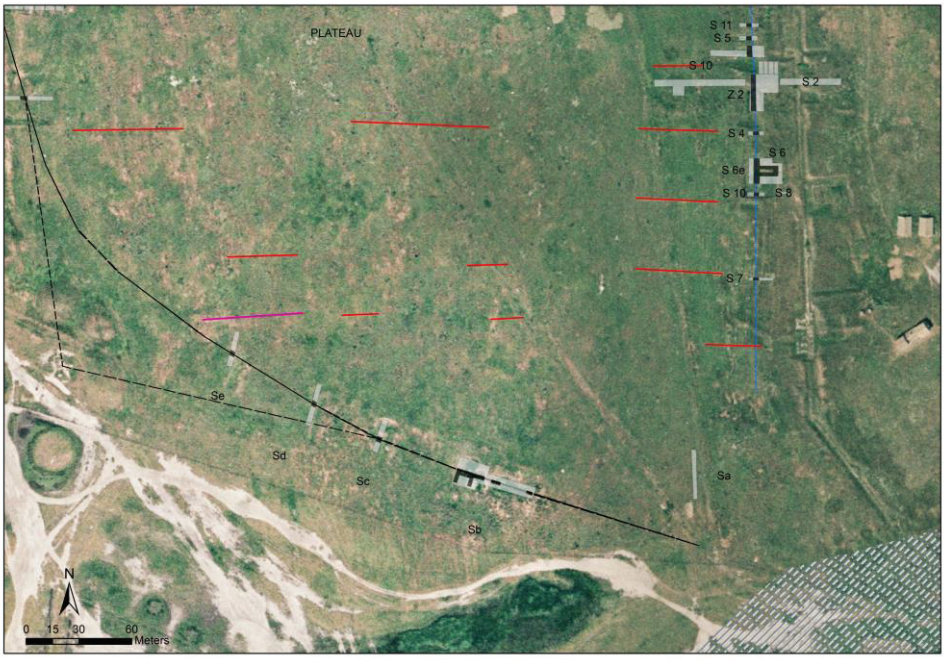

Fig. 10. L'orthophotoplan avec le marquage des traces des lotissements de la zone méridionale du Plateau.

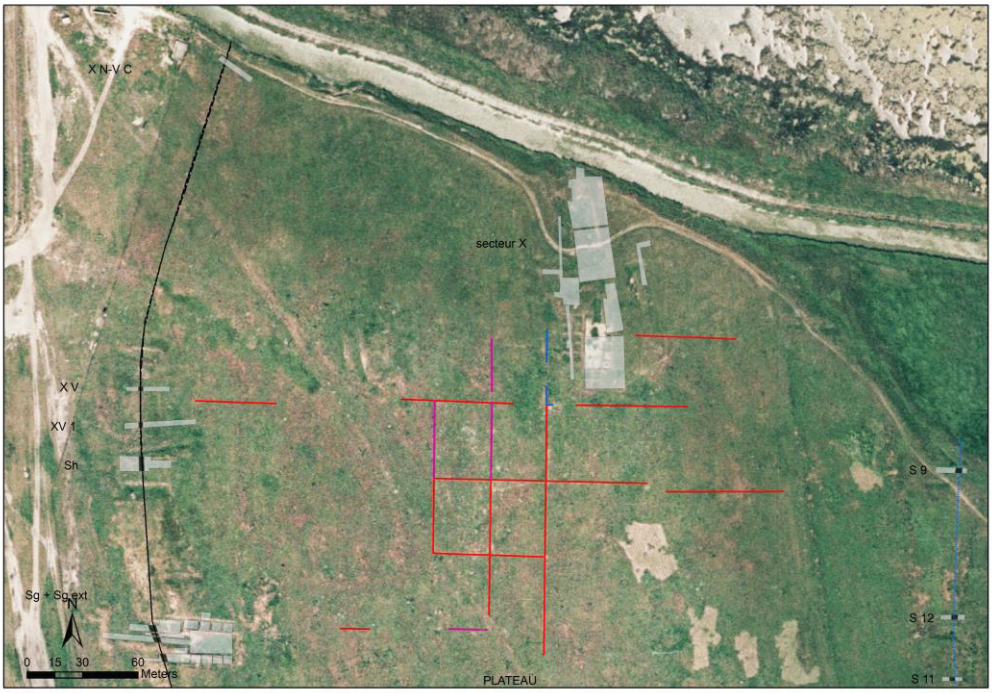

Fig. 11. L'orthophotoplan avec le marquage des traces des lotissements de la zone septentrionale du Plateau.

DESPRE O ZONĂ PRIVILEGIATĂ A NECROPOLEI CALLATIENE

Nicolaie ALEXANDRU[*]
Robert CONSTANTIN[*]
Mihai IONESCU[*]

Cuvinte cheie: *Callatis, necropolă, cultul eroilor.*
Mots-clés: *Callatis, nécropole, culte des héros.*

Rezumat: *Autorii prezintă o cercetare arheologică de salvare, desfășurată în necropolele antice și moderne ale Mangaliei, vechiul oraș Callatis. Mormintele antice - elenistice și romane – sunt diferite din punct de vedere al ritului și ritualului funerar; mormintele de inhumație sunt predominante : 14 morminte de epocă elenistică și romană; au fost cercetate de asemenea 8 morminte de incinerație de epocă elenistică. S-au descoperit structuri cu caracter funerar, ringuri și platforme din blocuri de calcar.*

Între mormintele de inhumație remarcăm mormintele în cistă de piatră, cele din cărămidă, de asemenea mormintele cu groapă simplă sau acoperită cu o dală de calcar. Au fost cercetate 32 morminte de înhumație care aparțin unei necropole moderne a orașului Mangalia, datată în secolele al XVIII-lea – al XIX-lea.

Rezultatele cercetării zonei din nordul cetății antice demonstrează o continuitate în utilizarea spațiului din secolul al IV-lea a.Chr. până în epoca romano-bizantină. Construcțiile și complexele funerare descoperite aici susțin ipoteza că în epocile elenistică și romană exista în acest perimetru al necoropolei o zonă privilegiată ; locul era prioritar din punct de vedere spațial, religios și sacru. Am observat o gestiune complexă a spațiului, prin descoperirea de inhumații și incinerații succesive, din perioada elenistică și din cea romană sau re-inhumări în dolia *sau nivelări cu pământ galben peste mormintele anterioare. În aceeași zonă au fost descoperite morminte importante, precum mormântul cu papirus, platforma pentru incinerație și mormântul luptătorului aristocrat celt. Necropola aparținea, probabil, cetățenilor din elita callatiană sau străinilor importanți*

[*] Nicolaie ALEXANDRU: arheolog independent; e-mail: nikam@yahoo.com.
[*] Robert CONSTANTIN: Complexul Cultural „Callatis", secția Muzeul de Arheologie „Callatis", Mangalia; e-mail: robertconstantin70@yahoo.com.
[*] Mihai IONESCU: Complexul Cultural „Callatis", secția Muzeul de Arheologie „Callatis", Mangalia; e-mail: ionescumihai2000@yahoo.it.

pentru oraș. Micile coroane aurite și prezența unui escharon *susțin ipoteza identificării spațiului cu un loc dedicat cultului eroilor.*

Résumé : *Les auteurs présentent une recherche archéologique de sauvetage, entreprise dans les nécropoles antiques et modernes de Mangalia, l'ancienne cité de Callatis. Les tombes antiques, hellénistiques et romaines, sont différentes du point de vue du rite et du rituel funéraire ; les tombes d'inhumation sont prédominantes : 14 tombes d'époque hellénistique et romaine ; 8 tombes d'incinération d'époque hellénistique ont été également étudiées. Des constructions à caractère funéraire, des rings et des plateformes en blocs de calcaire y ont été découvertes aussi.*

Parmi les tombes d'inhumation on peut remarquer des tombes en ciste de pierre, en brique, ainsi que des tombes à fosse simple ou à fosse couverte d'une pierre de calcaire. 32 tombes d'inhumation qui appartiennent à une nécropole moderne de la ville de Mangalia (XVIIIe –XIXe siècles) ont été étudiées.

Les résultats de la recherche dans la partie nord de la cité antique montrent une continuité dans l'utilisation de l'espace depuis le IVe siècle av. J.-C. jusqu'à l'époque romano-byzantine. Les bâtiments et les complexes funéraires découverts soutiennent l'hypothèse que dans ce périmètre il y avait une zone privilégiée de la nécropole aux époques hellénistique et romaine ; l'endroit était prioritaire du point de vue spatial, religieux et sacré. Nous avons observé une gestion complexe de l'espace par la découverte des inhumations et crémations successives, de l'époque hellénistique et l'époque romaine ou des réinhumations dans des dolia *ou des aplanissements avec de la terre jaune sur les tombes antérieurs. Dans la même zone, ont étés découverts des tombes importantes, comme la tombe avec papyrus, la plate-forme de crémation, et la tombe du guerrier aristocrate Celte. La nécropole appartenait, probablement, aux citoyens callatiens d'élite ou aux étrangers importants pour la ville. Les petites couronnes dorées et la construction d'un* escharon *prouvent l'hypothèse d'une place consacré au culte des héros.*

Studiul de faţă prezintă una din parcelele importante ale necropolei callatiene, aflate în vecinătatea unor altare din secolele IV-III a.Chr., lângă colţul de NV şi poarta de N din secolele II a.Chr – III p.Chr.[1], de o parte şi de alta a drumului care ducea la Tomis. Cercetarea complexelor funerare a permis de-a lungul timpului, pe de o parte stabilirea tipologiei mormintelor, a ritului şi ritualului funerar, iar pe de altă parte, o relativă încadrare într-un spaţiu ce va fi avut o astfel de destinaţie. Referindu-se la topografia Mangaliei, Pamfil Polonic nota[2]: *„În jurul oraşului antic se găsesc pe un spaţiu de aproape 3 km lungime movile, dintre care unele sunt atât de uriaşe încât nu-ţi vine a crede că ele sunt făcute de mână de om. Aceste movile conţin mormintele locuitorilor vechi-poate că unele din ele sunt clădite şi de un popor mai vechi decât grecii care au întemeiat aici colonia Callatis. Pe colinele cele mai îndepărtate se găsesc mai puţine movile care sunt însă aşezate în grupuri (3-5 movile) - cred că aceste movile serveau pentru santinele spre paza oraşului sau unele mai mari fiind înconjurate de palisade ca fortificaţii sau ca puncte de sprijin în bătălie. Cu cât te apropii mai mult de oraş, movilele devin mai dese, unele sunt aşezate în linii drepte ce ne-ar arăta că printre ele treceau drumuri în antichitate".*

[1]ALEXANDRU, CONSTANTIN & IONESCU 2012, p. 440-441; vezi şi pl. 1.
[2] POLONIC 1901.

Săpătura arheologică în zona amintită mai sus[3] a dus la descoperirea unor complexe funerare aparţinând epocilor greacă, romană şi epocii moderne. Cercetarea arheologică a fost efectuată pe un perimetru de cca 30 x 26 m, prin trasarea a şase secţiuni orientate E-V (**Pl.II**), numerotate de la N la S, după cum urmează : S1, 3 x 20 m ; S2, 3 x 20 m ; S3, 3 x 20 m ; S4, 5 x 23 m; S5, 4 x 26 m ; S6, 4 x 26 m, cu martor de 2 m între ele, iar martorul dintre S3 şi S4 a fost desfiinţat.

Vestigiile antice descoperite au fost: 18 complexe funerare databile în epoca elenistică, 4 în epoca romană, precum şi construcţii cu caracter funerar: ringuri de piatră şi platforme. Atât cercetarea din 1999, cât şi excavaţia mecanică (vezi nota 3), nu au permis realizarea unei cercetări exhaustive, de la cota 0, decât în S3, unde, de altfel, au şi fost identificate 32 de morminte de inhumaţie ce aparţin unei necropole a Mangaliei din veacurile XVIII-XIX; toate acestea sunt de tipul: în groapă simplă, orientate NE-SV, cu craniul la SV.

Mormintele databile în epoca elenistică, cercetate cu această ocazie, sunt de tipurile: morminte de incineraţie de tip rug-busta; morminte de incineraţie în urnă; reînhumare într-un vas de tip *pythos*; morminte de inhumaţie în cistă, realizate din plăci de calcar; morminte în cistă de piatră potejate de un ring din blochete de calcar; mormânt de inhumaţie în firidă transversală; morminte de inhumaţie în groapă simplă. Mormintele databile în epoca romană descoperite sunt: în groapă simplă, în groapă simplă acoperit cu o dală, mormânt în ţigle.

I. Epoca elenistică.

a) Morminte de incineraţie de tip rug-busta.

S1 M1[4]: la cota - 2,90 m, mormânt de incineraţie de epocă elenistică, de tip rug-busta, orientat NE-SV, bordat de blochete de calcar semifasonate (**Pl.II**), acoperit cu *tegulae* aşezate în două ape; dimensiuni, cca. 2,40 x 1,25 m. Inventar funerar : unguentariu ceramic datat sfârșitul sec. III a.Chr. – primul sfert al sec. II a.Chr. (**Pl.XII.1**)[5], opaiţ ceramic (**Pl.XII.12**), cinci vârfuri de săgeţi de fier (**Pl.VI.3**)

S1 M6: mormânt de incineraţie, de tip rug-busta, orientat NV-SE, cercetat la cca. - 3,10 m, parţial în profilul de N al secţiunii. Inventar : trei capace ceramice fragmentare[6], cu diametrele de 11 cm (**Pl.XIII.8,9,10**)

S1 M10: mormânt de incineraţie de tip rug-busta, orientat NV-SE, acoperit cu *tegulae* aşezate în două ape. Inventar: colier de mărgele policrome şi o cataramă din bronz.

---

[3] Curtea fostului sediu al Serviciului de Contra-Informaţii al Securităţii Române, actualmente proprietar S.C. Alutus- Litoral Mangalia. Terenul a fost afectat în anii 50 de o şapă de beton groasă de cca. 0,20 m şi de o clădire care ţinea de sediul Serviciului de Contra- Informaţii (C.I.) al Securităţii Române. În 1999, în zona de S a perimetrului de cercetat, au fost realizate 4 secţiuni de 2 x 20 m, la iniţiativa fostului director al Muzeului, Valeriu Georgescu. În octombrie 2003, noul proprietar, S. C. Alutus-Litoral Mangalia, a hotarât construirea unei săli de sport, demarând o excavare mecanică neautorizată până la o adâncime de – 2 m, pe un perimtru de 7 x 25 m.

[4] Prezentarea mormintelor este făcută în funcţie de secţiune (**S**) şi numărul mormântului (**M**). Prescurtările folosite pentru dimensiunile pieselor: h = înălţime; d = diametru; df = diametrul fundului; dg = diametrul gurii; L = lungime; l = lăţime.

[5] BUCOVALĂ 1967, p. 66; HATZE-BALLIANOY 2000, p. 43-54, pl. 51, fig. d şi e.

[6] TSATSAKE 2000, p. 23-26, pl.23, fig. g; HATSEDAKES 2000, p. 63-78, pl. 77, fig. a.

S2 M3: cca. - 3,40 m, mormânt de incineraţie, distrus de construcţia sistemului de protecţie (ring) al mormintelor M1 şi M2 din S2. Fără inventar funerar.

S2 M8: mormânt de incineraţie, distrus aproape total de o intervenţie ulterioară. S-a păstrat doar o parte a unuia din pereţii gropii şi ai platformei de ardere. Orientarea mormântului este aproximativ NE-SV. Fără inventar funerar.

b) Morminte de incineraţie în urnă.

S1 M8: mormânt de incineraţie în urnă.

Urna este reprezentată de un vas tronconic din pastă grosieră cu butoni şi brâu alveolat, arsă secundar (**Pl.IX.1**), acoperită cu o farfurie ceramică, întregită, din pastă cenuşie (**Pl.IX.3**), cu diametrul de 24 cm. Orientarea gropii este aproximativ NV-SE. În urnă, pe lângă cenuşă, au fost depuse următoarele obiecte: unguentariu ceramic datat între sfârşitul sec. IV a.Chr. – mijlocul sec. III a.Chr.[7] (**Pl.IX.2**), cu dimensiunile: h = 12,5 cm, df = 3 cm, dg = 3 cm; o oglindă de bronz (**Pl.IX.5**) şi mai multe mărgele de sticlă policromă (**Pl.IX.8-11**), datate sec. III-II a.Chr.[8].

S1 M9: mormânt de incineraţie în urnă, cu aceeaşi orientare ca şi M8. Ca inventar, pe lângă urnă, este de amintit şi o mărgică antropomorfă din sticlă policromă. Urna are dimensiunile: h = 26 cm, dg = 22,5 cm, df = 24 cm, cu angobă brun-gălbuie, trei dungi circulare, cu vopsea cărămizie, pe corp (**Pl.XIII.2**).

S2 M5: la cca. - 4 m adâncime, mormânt de incineraţie în urnă. Inventar: urna păstrată fragmentar, o oală cu două toarte, cu urme de ardere secundară.

c) Reînhumare într-un vas de tip pythos.

S1 M2: la cota - 3,10 m, reînhumare aparţinând epocii elenistice, într-un vas de lut, *pythos*[9], (**Pl.XI.1**) bordat de blochete de calcar nefasonate şi acoperit cu o placă de calcar. În interior s-au aflat oasele a două schelete reînhumate parţial. Vasul are dimensiunile: h = 54cm; df = 18 cm; dg = 23,7 cm. Inventar funerar: două vase de tip *alabastron* (**Pl.XI.2-3**) cu dimensiunile: primul, h = 25 cm; db = 6,5 cm; al doilea, h = 22,3 cm; db = 6,5cm; datate în sec. III-II a.Chr.[10]; bol attic (**Pl.XI.5**), decorat cu palmete la interior, acoperit cu firnis negru, cu dimensiunile : d = 8,2 cm; df = 5,7 cm; h = 3,3 cm; datat în a doua jumătate a sec. IV a.Chr. [11]; oglindă de bronz (**Pl.XI.4**) cu dimensiunile: h = 20 cm; d = 17,2 cm; la mâner decorată cu două volute şi o palmetă; un inel de fier; un strigiliu de fier; un ac debronz (**Pl.IX.6**); pixida cu capac (**Pl.XII.8**), de culoare brun gălbui, şi dimensiunile: h = 4 cm; dg = 6,5 cm; df = 2 cm; capacul: d = 6,2 cm.

---

[7] HATYE-BALLIANOZ 2000, pl. 53, fig. d.

[8] ALEXANDRESCU 1966, p. 232, datate sec. III-II a.Chr.; GAIU & RUSTOIU 2000, p. 135-159; NEMETI 2000, p. 166-179, pl. 1şi 2, datate din Latène B2 şi până în Latène C1, sec. III-II a.Chr.

[9] TSATSAKE 2000, pl. 23, fig. a.

[10] ZEEST 1960, pl. 38; PREDA 1961, p. 280.

[11] ALEXANDRESCU 1966, p. 182, ultimul sfert al sec. IV a.Chr.; BUCOVALĂ 1967, p.13 şi 42; PREDA & BÂRLĂDEANU 1979, p. 102-103, pl. 2, fig. 1-2; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2002-2003, p. 61-62, al treilea sfert al sec. IV a. Chr.

d) Morminte de inhumaţie in cistă de piatră.

S1 M3: la cota de - 3,10 m, înhumarea la - 3,60 m, mormânt de inhumaţie în cistă realizată din plăci de calcar, acoperită cu trei plăci de calcar semifasonate; orientarea NE-SV cu craniul spre NE; databil în epoca elenistică. Inventar: o coroniţă fragmentara de bronz aurit.

S1 M4: la N de M3, la aceeaşi cotă şi cu aceeaşi orientare, mormânt de inhumaţie în cistă, databil în epoca elenistică, acoperit cu două plăci din calcar. Inventar: un obiect din fier cu filigran de aur depus în partea de NV a mormântului.

S5 M1: în caroul 8, în profilul de vest al secţiunii, la – 2,75 m, a fost cercetat un mormânt în cistă de piatră cu dimensiunile 1,90 x 1,00 m, acoperit cu două dale de calcar, orientat NE-SV, cu scheletul având craniul la NE. Fără inventar funerar.

S6 M1: în carourile 7-8, la adâncimea de – 3,20 m a fost identificat un mormânt în cistă de piatră, cu dimensiunile la interior 2,25 x 1,00 m. Pereţii laterali sunt executaţi din blochete de calcar atent finisate la rosturi şi la interior. Dalele capacului prezintă pe suprafaţa exterioară profilaturi, dovedind faptul că este vorba de *spolia*. Orientarea mormântului NE-SV, oasele nefiind descoperite în poziţie anatomică. Pe o dală a capacului a fost descoperit un *guttus* ceramic de mici dimensiuni (**Pl.XII.6**), care a aparţinut, probabil, inventarului funerar al mormântului şi care, alături de tehnica de construcţie, datează mormântul în epoca elenistică (**Pl.X**).

e) Morminte în cistă de piatră protejate de un ring din blochete de calcar.

S2 M1 şi M2. În carourile 1-2 a fost cercetat un complex funerar format din două morminte de inhumaţie în cistă aşezate în interiorul unui ring cu diametrul de ca. 5 m, realizat din blochete de calcar semifasonate legate cu pământ. Nivelul ringului se află la - 2,60 m, iar cel al capacelor mormintelor în cistă la - 3,80 m.

M1: mormânt în cistă realizată din patru plăci de calcar fasonate, orientarea NE-SV, dimensiuni 2,05 x 0,80 m, orientarea scheletului cu craniul la NE, fără inventar funerar. Mormântul a fost acoperit cu trei plăci masive din calcar.

M2: mormânt în cistă realizată din patru plăci de calcar fasonate, orientarea aproximativă E-V, scheletul cu craniul la E, acoperit cu două plăci masive de calcar. Inventar: o mărgică de aur şi o verigă de bronz.

f) Mormânt de inhumaţie în firidă transversală.

S3 M1: carourile 2-3: la – 5,00 m a fost cercetat un mormânt de inhumaţie cu culoar de acces săpat în loess, blocat printr-un zid de piatră. Scheletul are orientarea SV-NE, cu craniul la NE. În preajma bazinului a fost descoperit un *strigiliu* de fier fragmentar. Mormântul aparţine epocii elenistice.

g) Morminte de inhumaţie în groapă simplă.

S1 M7: mormânt de inhumaţie în groapă simplă, la cca. - 3,20 m, orientat NV-SE, scheletul cu craniul la NV. Inventar: ceramică de epocă elenistică, spartă ritual.

S2 M7: cca. - 2,75 – 4 m, groapa unui mormânt de inhumaţie în care au fost sparte ritual o serie de vase: boluri deliene, farfurii; au mai fost descoperite fragmente dintr-o statuetă feminină de tip Tanagra (**Pl.VI.1.4-5, Pl.XIII.1**).

II. Epoca romană

a) Morminte în groapă simplă

S2 M4: cca. - 3,90 m**,** mormânt de inhumaţie (**Pl.X.4**) în groapă simplă; schelet de copil; orientarea NE-SV cu craniul la SV. Inventar: un urcior ceramic cu două toarte, realizat din pastă gălbuie-roşcată (**Pl.XII.10**). Este databil în epoca romană.

b) Mormânt în groapă simplă acoperit cu o dală.

S1M5: cercetat în profilul de N al secţiunii, la ca - 3,10 m; orientat N-S; mormânt de inhumaţie în groapă simplă, acoperit cu o dală de marmură, cu o extremitate semicirculară, probabil refolosită. Au fost descoperite numai două schelete de adulţi. Fără inventar funerar.

c) Mormânt în tegulae

S3 M2, caroul 7: Mormânt de copil realizat din *tegulae*, cu dimensiunile 1,00 x 0,30 m; orientare N-S; adâncimea – 0,70 m; epocă romană, fără inventar funerar (**Pl.X.3**).

S2 M6: la ca. – 4 m, mormânt de inhumaţie în cistă realizată din *tegulae*, orientată NE-SV. Scheletul unui copil, o fetiţă, după inventar; este aşezat cu craniul la NE. Inventar: doi cercei din aur cu o floare realizată în filigran (**Pl.XIII.4**) şi un unguentariu ceramic.

Construcţii cu caracter funerar.

Pentru cercetarea complexului funerar apărut în S3 a fost desfiinţat martorul dintre S3 şi S4. Platforma are formă rectangulară şi are dimensiunile 4,20 x 2,40 m fiind ţesută cu un zid circular din piatră, legat cu pământ, cu grosimea de cca un metru, păstrat pe 4 asize (**Pl.X.1**). Talpa fundaţiei se afla la – 3,10 m. Au fost recuperate fragmente ceramice databile în epocile elenistică şi romană (**Pl.VI.4-6, Pl.XII.4-5, Pl.XIII.5-11**).

SVI caroul 5, la adâncimea de – 2,85 m a fost cercetată o platformă cu caracter ritual. Lângă platformă au fost descoperite fragmentele unei amfore elenistice. Au fost recuperate fragmente ceramice de epocă elenistică (bol fragmentar cu dimensiunile: dg = 7 cm; d. corp = 8 cm; df = 4,5 cm; h = 10 cm)[12] şi romană. În S3 caroul 1, la – 2,60 m, a fost surprinsă continuarea ringului de piatră descoperit în S2. În S3, caroul 6-7, la – 1,70 m, a fost surprins în profilul de sud colţul unei platforme funerare construite din blochete de calcar.

[12] DOMĂNEANŢU 2000, p. 13. Cronologie vagă, între primul sfert al sec. III și primele decenii ale sec. I a.Chr.; Pergam sfârșitul secolului III până la sfârșitul sec. II a.Chr.

Stratigrafia.

I. Profilul de N al S1 (**Pl.IV**) a evidenţiat următoarea situaţie:

1. 0 - 0,60 m, depunere contemporană de pământ rezultată în urma cercetării arheologice din 1999.

2. – 060 - 0,70 m, placă de beton care a acoperit terenul în anii 50 ai secolului XX.

3. - 0,60 - 1,40 m, depunere de pământ brun, cu lentile de galben şi arsură, nivel în care se află mormintele de sec. XVIII-XIX.

4. - 1,40 - 2,15 m, nivelare cu pământ brun-gălbui cu pigmenţi de cenuşă .

5. ca. - 1,75 - 3,25 m, depuneri antice succesive de pământ brun cu fragmente ceramice de epocă elenistică şi romană timpurie, cenuşă, chirpici.

6. ca. - 3 - 4,25 m, galben şi galben cu brun, pământ viu în care s-au practicat mormintele antice.

II. S2, la S de S1. Situaţia stratigrafică (**Pl.IV**):

1. 0 - 0,60, strat vegetal rămas după înlăturarea plăcii de beton.

2. - 0,60 - 1,40 m, depunere de pământ galben-brun, nivel în care s-au realizat înhumările de epocă modernă.

3. ca. - 1,40 - 2,50 m, depuneri succesive de pământ brun, arsură, lentile de pământ galben, cu fragmente ceramice databile în epoca elenistică şi romană timpurie.

4. - 2,40 - 2,75 m, lentile de pământ galben care au acoperit complexul funerar format din ring şi mormintele M1 şi M2.

5. - 2,50 - 3,75 m, strat de *loess* galben cu pigmenţi bruni şi calcar, în care s-au realizat înhumările de epocă elenistică.

6. - 3,75 – 4 m, *loess* galben.

III. S3, 20 x 4 m. Epoca modernă (**Pl.VII**). Mormintele, databile în epoca modernă, au fost cercetate la adâncimi ce variază între 1 m şi 1,50 m, (mormintele au fost numerotate de la V la E, deoarece cercetarea lor a urmat acestă direcţie, datorită condiţiilor din teren).

M1: cca. - 1,50 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, de 1, 60m, orientat NE-SV, cu craniul la SV, mâna dreaptă pe lângă corp, iar mâna stângă pe bazin. Inventar: urme de lemn şi patru cuie de coşciug.

M2: la cca. - 1,45 m, mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, craniul care se afla la SV a fost tăiat de o intervenţie ulterioară, mâinile îndoite pe piept. Inventar: un inel de bronz.

M3: la - 1,45 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV; cu craniul la SV; se păstrează numai bazinul şi , şi oasele picioarelor, restul fiind tăiat de o groapă realizată ulterior. Fără inventar funerar.

M4: la - 1,50 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, de cca. 1,70 m; orientat NE-SV, cu craniul la SV , lăsat pe partea de SE, mâna dreaptă pe piept, cea stângă pe abdomen. Inventar: cuie de coşciug şi o monedă otomană de argint găurită.

M5: la - 1,35 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui copil, lung de 1,25 m orientat NE-SV, cu craniul la SV, ambele mâini îndoite pe bazin. Fără inventar funerar.

M6: la - 1,40 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult de 1,40 m; orientat NE-SV, cu craniul la SV, mâinile, de asemenea, îndoite pe bazin. Fără inventar funerar.

M7: la - 1,30 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui copil, de 1,20 m; orientat NE-SV, cu craniul la SV. Ambele mâini sunt întinse pe lângă corp. Fără inventar funerar.

M8: la - 1,50 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, de 1,60 m, orientat NE-SV, cu craniul la SV. Mâna dreaptă este îndoită pe bazin, iar cea stângă întinsă pe lângă corp. Inventar: un pieptene de os, depus în zona craniului.

M9: la - 1,40 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV. S-a păstrat doar partea inferioară a scheletului. Fără inventar funerar.

M10: la - 1,40 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV, mâna dreaptă pe lângă corp, iar cea stângă îndoită pe piept. Partea inferioară a fost tăiată de M11. Fără inventar funerar.

M11: la 1,50 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, de 1,70 m, orientat NE-SV, cu craniul la SV, ambele mâini îndoite pe piept. Inventar: un inel de bronz cu o piatră gălbuie. Este vorba de un inel sigiliu datat sec XVIII-XIX care a aparţinut lui Mustafa cu formula religioasa *„Indeplineşte Allah dorinţa lui Mustafa"*.

M12: la - 1,45 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui copil, de 0,90 m, orientat NE-SV, cu craniul la SV, mâinile aşezate pe lângă corp. Fără inventar funerar.

M13: la - 1,45 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV, mâna dreaptă este îndoită pe abdomen, iar cea stângă întinsă pe lângă corp. Fără inventar funerar.

M14: la - 1,40 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV , mâinile întinse pe lângă corp. Fără inventar funerar.

M15: la - 1,45 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV.

M16: la - 1,50 m; groapă comună; probabil o reînhumare, cu patru cranii şi o serie de oase răvăşite. Fără inventar.

M17: la - 1,35 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV, partea inferioară tăiată de groapa comună M16. Fără inventar funerar.

M18: la - 1,40 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV. Mâinile pe lângă corp.

M19: la ca - 1,50 m; groapă comună; probabil o reînhumare, cu două cranii şi o serie de oase răvăşite. Fără inventar.

M20: la - 1,45 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV. Inventar: cuie de coşciug şi urme de lemn.

M21: la - 1,45 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV.

M22: la - 1,45 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV.

M23: la - 1,45 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV.

M24: la - 1,45 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV.

M25: la - 1,45 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV.

M26: la - 1,45 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV.

M27: la - 1,45 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV.

M28: la - 1,45 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV.

M29: la - 1,45 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV.

M30: la - 1,45 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui copil, orientat NE-SV, cu craniul la SV.

M31: la - 1,45 m; lângă M30; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV.

M32: la - 1,45 m; mormânt de inhumaţie în groapă simplă; scheletul unui adult, orientat NE-SV, cu craniul la SV.

Situată în exteriorul şanţului turcesc[13] care delimita aria urbana a Mangaliei moderne, zona prezintă, până la prima conflagraţie mondială, intervenţii antropice datorate unor situaţii excepţionale[14] (molime,razboaie etc). Cercetări ale unor morminte databile în epoca modernă au mai fost efectuate cu ocazia construirii blocurilor ANL (fiind vorba de o necropolă musulmană), şi în apropierea Casei Armatei (morminte cu caracter creştin).

Mormintele antice au o bogată tipologie, iar ca rit funerar predomină mormintele de inhumaţie, mai ales dacă ne referim la mormintele databile în epoca romană (4 morminte); cele databile în epoca elenistică, sunt atât de inhumaţie (10 morminte), cât şi de incineraţie (8 morminte). Acestora li se adaugă un număr relativ mare de morminte de inhumaţie, 32, ce au aparţinut unei necropole creştine din sec. XVIII - XIX.

Statigrafia generală a acestei parcele **(Pl.IV).**

Niv. 1 elenistic – datat între sec. IV-începutul sec. al III-lea a.Chr., este documentat de complexe funerare de inhumaţie şi incineraţie care ating o adâncime de până la – 5,50 m faţă de actualul nivel de călcare. Pentru cercetarea din 1959 nivelul este reprezentat de ringul şi ofrandele recuperate din M1.

[13] CONSTANTIN 2016, p. 286, fig.2.1

[14] SAUCIUC-SĂVEANU 1933, p. 435-436 - despre holera din 1854.

Niv. 2 elenistic - datat sec. III-II a.Chr. - constă din reutilizarea spaţiului funerar prin amenajarea unor complexe funerare pe un strat de pâmant galben tasat[15].

Niv. 3 elenistic – datat în sec. II-I a.Chr. - este reprezentat de construcţii[16] şi reamenajări funerare[17] şi de faza I a drumului spre Tomis identificată la Poarta de nord a oraşului Callatis[18].

Niv. 4 roman - datat sec. I-II p.Chr. – constă din complexe funerare, faza a II-a a drumului spre Tomis, construcţia de apeducte[19].

Niv. 5 roman - datat sec. II-III p.Chr. Acestui nivel îi aparţin unele morminte secundare în complexe funerare mai vechi; faza a III-a a drumului spre Tomis; construcţia sistemului de apărare din val şi şanţ după 268 p.Chr.

Niv. 6 modern – datat sec. XVIII-XIX; nivel de inhumări individuale la cca. - 0,60 m fără o orientare precisă şi care au aparţinut atât unei populaţii otomane cât şi alogenilor (ruşi, francezi, etc.).

Niv. 7 modern – sec. XIX-XX – între 0 - 0.80m; constă în reziduri menajere, gropi comune[20], substrucţii moderne[21].

Construcţia funerară din S4 (**Pl.III**), este formată dintr-un altar spre vest, iar spre est se închide cu o jumătate de ring. Este realizată din blochete de calcar legate cu pământ, cu dimensiunile: altarul = 4,31 x 1,10 m; partea circulară este de 6,67 x 4,03 m; are elementele unui *escharon.* Substrucţia acesteia este constituită din patru niveluri de arsură care alternează cu straturi de pământ galben (**Pl.X.2**). Termenul *escharon* are o varietate de sensuri; este explicat ca fiind locul unde se face focul, gol la interior[22]. Este legat de cultul eroilor sau de cultele chtoniene.[23] Termenul de *escharon* apare numai în inscripţiile de la Delos, din prima parte a sec. III până la jumătatea sec. II a.Chr.; una dintre inscripţii, cea din *Archegesion,* era legată de sanctuarul unui erou[24]. Dovada literară pentru *escharon*, ca definind un anumit tip de altar pentru cultul eroilor, o aflăm la la *Neantes din Cyzik: „bomoi* sunt pentru zei şi *escharai* pentru eroi" [25].

Pentru a evidenţia complexitatea acestei arii a necropolei, vom aminti pe scurt şi celelalte complexe funerare descoperite aici. În anul 1959 au fost efectuate săpături arheologice în două complexe tumulare situate la cca 50 m spre est[26] (**Pl.I**). În prima movilă care prezenta un ring de piatră cu diametrul de cca. 14 m şi

---

[15] PREDA, POPESCU & DIACONU 1962, p. 445, nivel tasare M1 în care se construieşte cista de piatră, cercetare în S1.

[16] PREDA, POPESCU & DIACONU 1962, p. 451, stelă funerară, în inscripţie este menţionat numele lui Apollonios fiul lui Epistrates,(ISM III 165).

[17] PREDA,POPESCU & DIACONU 1962, p. 446, reconstrucţia mantalei M1 în straturi alternante.

[18] IONESCU, ALEXANDRU & CONSTANTIN 2005.

[19] În anul 1985, la executatea fundaţiei blocului PY, a fost identificat un traseu de apeduct format din 30 de *tubuli* ceramici cu dimensiunile de 0,46 x 0,26 m care au avut, probabil, *caput aquae* la Ciukur Bostan.

[20] IONESCU, ALEXANDRU & CONSTANTIN 2003.

[21] Dupa PUG-ul din 1927 se extinde spre nord aria urbană a oraşului Mangalia.

[22] Pentru analogie vezi şi ROGER & GILBERT 1990, p. 148-155.

[23] EKROTH 2002, p. 11.

[24] EKROTH 2002, p. 29.

[25] Neanthes din Czyik, FGrHist. 84 F7, *apud* EKROTH 2002, p. 50, n. 109.

[26] PREDA, POPESCU & DIACONU 1962, p. 445-449.

o platformă rituală, situată la vest, a fost identificat un mormânt în cistă de piatră cu dimensiunile de 2,05 x 0,85 m, acoperit cu trei dale de calcar şi care adăpostea scheletul unui adult de 1,75 m. În interior, pe lângă resturile unei coroniţe de ceramică aurită, au fost decoperite resturile unui papirus scris in limba greacă. D.M. Pippidi a avansat ipoteza că defunctul putea fi un iniţiat în cultul lui Dionysos sau un demnitar în ierarhia lui.[27] Chiar şi după restaurarea acestui papirus, datorită faptului că bucăţile păstrate sunt de foarte mici dimensiuni, nu se pot observa decât câteva litere greceşti disparate.

În mantaua tumulară au fost identificate opt morminte secundare de inhumaţie şi incineraţie[28]. La cca 10 m sud de movila 1 a fost cercetată movila 2 care acoperea o incintă de piatră de 12 x 6 m care adăpostea trei morminte de incineraţie de tip rug-busta[29]. La 35 m SE a fost cercetat[30] un mormânt acoperit cu *tegulae* mari de 0,40 x 0,70 m, cu un bogat inventar care datează complexul funerar în a doua jumătate a secolului al IV-lea a.Chr.

La circa 50 m sud de cercetarea din anul 2003 au fost descoperite, în anul 1973, trei morminte (**Pl.I**). Unul de incineraţie, protejat cu ţigle, orientat E-V, care avea ca inventar funerar o sabie de fier cu teacă, cu urme de arsură, îndoită ritual. Sabia, de origine celtică, cu formă alungită cu două tăişuri, avea dimensiunile: L = 1,12 m, l = 0,05 m şi greutatea de 1,50 kg; a fost datată sec. II – I a.Chr.[31]. Al doilea complex funerar descoperit aici a fost o cistă dublă de piatră. În prima cistă a fost depusă o urnă funerară, cu capac, care conţinea resturile calcinate ale defunctului, iar în a doua, de inhumaţie, a fost cercetat scheletul unui bărbat adult. Tot aici a mai fost descoperit un mormânt de incineraţie protejat cu ţigle, datat sec. III a.Chr.[32].

Cercetările arheologice efectuate în punctul „colţul de NV al cetăţii" au dus la descoperirea unor construcţii cu caracter funerar[33]. Ţinând cont de tipurile de edificii descoperite[34], de tipurile de zidărie şi de descoperirea unui bloc de calcar cu un belciug din fier, care a aparţinut unui loc pentru sacrificii sacre, putem afirma ca suntem în faţa a cel puţin două altare[35]. Acestea au funcţionat în secolele IV-II a.Chr.

O relativă încadrare în spaţiu, într-o încercare de a carta siturile şi monumentele istorice de pe raza municipiului Mangalia, a fost făcută de V. Georgescu[36], care delimita pe un plan la scara 1/5000 zonele de necropola ale orasului antic[37]. La nord de oraşul Callatis este cartată între zidul de incintă şi str. Rozelor o necropolă de epocă elenistică. O altă arie funerară păgână a fost

[27] PIPPIDI 1967, p. 209.
[28] Autorii nu ofera informatii suplimentare.
[29] PREDA, POPESCU & DIACONU 1962, p. 448.
[30] PREDA, POPESCU & DIACONU 1962, p. 450.
[31] BÂRLĂDEANU 1980, p. 225-226 și pl.V p. 226.
[32] BÂRLĂDEANU 1980, p. 228.
[33] ALEXANDRU, CONSTANTIN & IONESCU 2012, p. 439-440.
[34] La cca 10 m vest, la săparea mecanică a fundaţiei blocului de aici, V. Georgescu vorbea de existenţa a două altare.
[35] ALEXANDRU, CONSTANTIN & GEORGESCU 2012, p. 440, pl. 3 de la p. 452.
[36] GEORGESCU & LASCU 1995, p. 42-50.
[37] Planul este republicat identic și de GEORGESCU & IONESCU 1995-1996, p. 198.

identificată de C. Preda[38] la cca. 300 m NE de cercetările efectuate în necropola romano-bizantină. În caroul B11, a fost reperat "tumulul III" (undeva între strada Griviței și str.Matei Basarab) care nu reprezintă decât amenajarea unei parcele funerare – delimitată de un zid de piatră[39] – în care s-au practicat înmormântări în perioadă elenistică şi romană[40].

Descoperirile ne îndreptăţesc să susţinem că locul era legat de cultul eroilor, de influenţă greco-orientală[41], ca o zonă dedicată sacrificiilor publice[42] şi banchetelor funerare. În Grecia antică eroii erau recunoscuţi prin fapte măreţe, iar după moarte li se acordau sacrificii, rugăciuni şi altare cu numele lor.[43] Au existat eroi războinici, vindecători, fondatori ai cetăţii, iar de la începutul epocii elenistice au fost eroizaţi şi sportivii. Cultul eroilor a fost o amplificare a venerării şi pomenirii strămoşilor, reuşind să consolideze pentru vechii greci legăturile cu trecutul lor.[44]

Poziţia proeminentă şi forma vizibilă a mormântului au fost rezervate elitelor, mormântul devenind atât loc de odihnă al decedatului dar şi un loc de cult, religios în primul rând, dar şi ideologic[45].

Concluzii. Topografic, necropolele callatiene din prejma oraşului antic sunt constituite din parcele funerare de maximum 0,2 - 0,3 ha[46], grupate în jurul sistemului de apărare al oraşului. Ele se întind din sud, de la valea lacului Mangalia[47], până în nord spre staţiunea Saturn[48]. Spaţiile funerare închise arată o sistematizare; eventualele extensii sunt făcute în detrimentul spaţiului agricol[49]. Grupurile izolate de morminte, precum şi complexele tumulare aflate la distanţe apreciabile faţă de oraşul antic pe lângă faptul că trasează drumuri antice, stabilesc limite de proprietăţi funciare.[50] Pe hartă, conform dispunerii movilelor funerare, pot fi refăcute trei drumuri antice: drumul spre nord care lega oraşul Callatis de Tomis şi era flancat de tumuli pe o distanţă de cca. 5 km; drumul spre sud care, obligatoriu, trebuia să ocolească lacul prin vest şi drumul spre vest care

[38] PREDA 1980, p. 116.

[39] Pentru spaţii funerare delimitate de ziduri cf. MARTIAL & GARDEISEN 1995, p. 165-204; KAHIL 1954, p. 225-251.

[40] ABADIE-REYNAL & SPYROPOULOS 1985, p. 385-454 ; orientarea NV-SE este mai degrabă specifică mormintelor elenistice.

[41] LUNGU 2000-2001, p. 186; QUINN 2011, p. 119-126.

[42] Sacrificiile către eroi erau diferite faţă de cele pentru zei, vezi EKROTH 1998, p. 117.

[43] QUINN 2011, p. 119.

[44] QUINN 2011, p. 126.

[45] NONAKOVA 2012, p. 197.

[46] Loturile puteau fi parcelate (spre exemplu la Pupput, în Tunisia, o parcelă funerară avea cca. 156 m^2).

[47] PREDA & BÂRLĂDEANU 1979, p. 97-107.

[48] BÂRLĂDEANU 1977, p. 127-152; BÂRLĂDEANU 1980, p. 216-240.

[49] În aria urbană elenistică nu au fost identificate (deocamdată) morminte romane sau romano-bizantine.

[50] Un text juridic din perioadă romană, Ulpian, 11.7.10, precizează normele de tranzacţionare a unei ferme (proprietăţi funciare) la care vânzătorul dorea sa aibă acces sau să folosească şi după vânzare, spaţiul funerar, aşa încât trebuiau stabilite prin norme sau prin acord între vânzător şi cumpărător, dreptul de trecere prin proprietate în scopul vizitării sau folosirii spaţiului funerar.

lega cetatea dorianã de aşezarea de la Albeşti, iar în epoca romană ducea la cetatea Tropaeum Traiani[51].

Rezultatele cercetărilor din zona de nord a oraşului Mangalia arată o continuitate în folosire a spaţiului din sec. al IV-lea a.Chr., până în epoca romano-bizantină. Construcţiile de cult şi complexele funerare importante de aici susţin ipoteza că în acest perimetru a existat o arie privilegiată a necropolei în epocile elenistică şi romană. A fost remacată o gestionare complexă a acestui spaţiu, prin descoperirea de înhumări şi incinerări succesive, în epoca elenistică şi cea romană, sau reînhumări în chiupuri şi sigilări cu pământ galben peste mormintele anterioare. În această arie au fost descoperite morminte importante între care mormântul cu papirus, rugul de incineraţie din apropiere, mormântul războinicului celt. Apreciem că ne aflăm în faţa unei zone a necropolei unde şi-au avut mormintele cetăţeni callatieni de vază sau străini importanţi pentru cetate. Coroniţele aurite descoperite, altarele şi amenajarea unui *escharon* ar putea documenta aici un loc dedicat cultului eroilor.

BIBLIOGRAFIE

ABADIE-REYNAL & SPYROPOULOS 1985 - Catherine Abadie-Reynal & Théodore Spyropoulos, *Fouilles à Helléniko (Eua de Thyréatide),* BCH 109 (1985), 1, p. 385-454.

ALEXANDRESCU 1966 - P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955 – 1961,* în: *Histria II*, Bucureşti, 1966, p. 133-294.

ALEXANDRU, CONSTANTIN & IONESCU, 2012 – N. Alexandru, R. Constantin, M. Ionescu, *Callatis – stratigrafie, topografie şi urbanism,* Pontica 45 (2012), p. 437 – 464.

ARICESCU 1977 - A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977.

BÂRLĂDEANU 1977 – E. Bârlădeanu, *În legătură cu o necropolă romană timpurie la Callatis,* Pontica 10 (1977), p. 127-152.

BÂRLĂDEANU 1980 - E. Bârlădeanu, *Noi descoperiri în necropolele callatiene,* Pontica 13 (1980), p. 216-240.

BUCOVALĂ 1967 - M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanţa, 1967.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2002-2003 - L. Buzoianu & M. Bărbulescu, *Categorii ceramice de import în aşezarea greco-indigenă de la Albeşti (jud. C-ţa),* Pontica 25-26 (2002-2003), p. 61-77.

CONSTANTIN 2016 - R. Constantin, *Sur les traces de Pamfil Polonic à Mangalia,* în *Moesica et Christiana, Studies in honour of Professor Alexandru Barnea*, (ed. A. Panaite, R. Cârjan & C. Căpiţă), Brăila, 2016, p. 277-287.

DOMĂNEANŢU 2000 – C. Domăneanţu, *Histria XI, Les bols hellénistiques à décor en relief,* Bucarest, 2000.

EKROTH 1998 - Gunnel Ekroth, *Altar in Greek Hero-Cults a Review of the Archaeological Evidence,* în: *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence,* (ed. Robin Hägg), Stockholm, 1998, p. 117-130.

EKROTH 2002 – Gunnel Ekroth, *The Sacrificial Rituals of Greek Hero-Cult in the Archaic to the Early Hellenistic Period*, Liège, 2002.

[51] ARICESCU 1977, p. 145-147 şi harta *Fortificaţii şi drumuri în Dobrogea romană*, (în cazul de faţă drumul de pe litoral şi *semita* Callatis-Tropaeum Traiani); IONESCU & PAPUC 2005, p. 90-91.

Ε'ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ… 2000 - *Ε΄επιστημονικη συνατηση για την ελληνιστικη κεραμικη*, Athena, 2000.

GAIU & RUSTOIU 2000 - Corneliu Gaiu & Aurel Rustoiu, *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'est du bassin des Carpates*, Bistriţa-Năsăud, 2000.

GEORGESCU & IONESCU 1995-1996 - V. Georgescu & M. Ionescu, *Mărturii creştine la Callatis*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 187-200.

GEORGESCU & LASCU 1995 – V. Georgescu & S. Lascu , *Callatis-micromonografie*, Mangalia, 1995.

HALLIER & GUERY 1990 – Gilbert Hallier & Roger Guéry, *Tombes et architecture*, Gallia 47 (1990), p. 148-185.

HATYEDAKES 2000 - P.I. Hatyedakes, *'Οψοπουχά σχεύη από τη Δήλο. ...χαί χύτοας φημί εϋουθμου φαίνεσθαι είχοινώς χειμένς* în: *Ε΄επιστημονικη…* 2000, p. 63-78.

HATZE-BALLIANOY 2000 – D. Hatze-Ballianoy, *Δείγματ ελληνισιχής χεοαμιχής από ….ιχά σύνολα της χεντοιχής Κοήτης* în: *Ε΄επιστημονικη…* 2000, p. 43-54.

IONESCU, ALEXANDRU & CONSTANTIN 2003 – Mihai Ionescu, Nicolaie Alexandru & Robert Constantin, *Raport preliminar*, CCA, Campania 2003, *http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2003/cd/index.htm.*

IONESCU, ALEXANDRU & CONSTANTIN 2005 – M. Ionescu, N. Alexandru & R.Constantin, *Raport preliminar*, *Colţul de N-V*, CCA, Campania, 2005, *http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2005/cd/index.htm.*

IONESCU & PAPUC 2005 - M. Ionescu & Gh. Papuc, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane(sec. I-VII p. Chr.)*, Constanţa, 2005.

KAHIL 1954 – Lilly Kahil, *Nécropoles thasiennes*, BCH 78 (1954), p. 225-251.

LUNGU 2000 – 2001 - Vasilica Lungu, *La tombe d'un Ἥρως et l'organisation de la nécropole d'une cité milésienne du Pont Euxin: Le tumulus T – A95 d'Orgamé*, Talanta 32-33 (2000-2001), p. 171-188.

MARTIAL & GARDEISEN 1995 - Manniez Yves Martial & Armelle Gardeisen, *Un espace funéraire du deuxième quart du Ier s. avant J.-C. Nîmes, Gard*, Gallia 52 (1995), p. 165-204.

NÉMETI 2000 - Janos Németi, *Celtic Glass Bracelets and Pearls Discovered in the North-West of Romania*, in: C. Gaiu & A. Rustoiu (eds.), *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'est du Bassin de Carpates. Les actes du colloque national qui a eu lieu à Bistriţa le 16–17 octobre 1998*, Cluj-Napoca, 2000, p. 160–171.

NONAKOVA 2012 - Lucia Nonakova, *Burial Places Outside the Sanctuary: Centre of Religious Life*, Anodos 12 (2012), p. 193-204.

PIPPIDI 1967 – D. M. Pippidi, *În jurul papirilor de la Derveni şi Callatis*, StCls 9 (1967), p. 203-210.

POLONIC 1901 – Pamfil Polonic, caiet 10, f. 1-10, Biblioteca Academiei Române.

PREDA 1961 - C.Preda, *The Greek Cemetery of Callatis-Mangalia*, Dacia NS 5 (1961), p. 275 – 305.

PREDA 1980 - C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, Bucureşti, 1980.

PREDA & BÂRLĂDEANU 1979 - C. Preda & E. Bârlădeanu, *Săpăturile arheologice de salvare în zona şantierului naval de la Mangalia*, Pontica 12 (1979), p.97-107.

PREDA, POPESCU & DIACONU 1962 - C. Preda, Em. Popescu & P. Diaconu, *Săpăturile arheologice de la Mangalia (Callatis)*, Materiale 8 (1962), pag. 24-31.

QUINN – 2011 - Amy Quinn, *The 'Hero Cult' and the 'Tomb Cult' in Early Greek Society*, Trinity College Dublin Histories and Humanities Journal, vol. 2, 2011, p. 119-126.

SAUCIUC-SĂVEANU 1933 – Th. Sauciuc-Saveanu, *Callatis, 1926, IIIe rapport*, *Callatis, 1927, IVe rapport*, Dacia 3-4 (1933), p.411-482.

TSATSAKE 2000 - Nike Tsatsake, *Ομάδ χεοαμιχής ένα ελληνιστιχό σπίτι (Σπίτι Β) στην Ελεύθεονα* în *Ε΄επιστημονικη…* 2000, p. 23-26, pl. 23, fig. g;

ZEEST 1960 – Iraida Zeest, *Keramičeskaia tara Bospora*, Moscova, 1960.

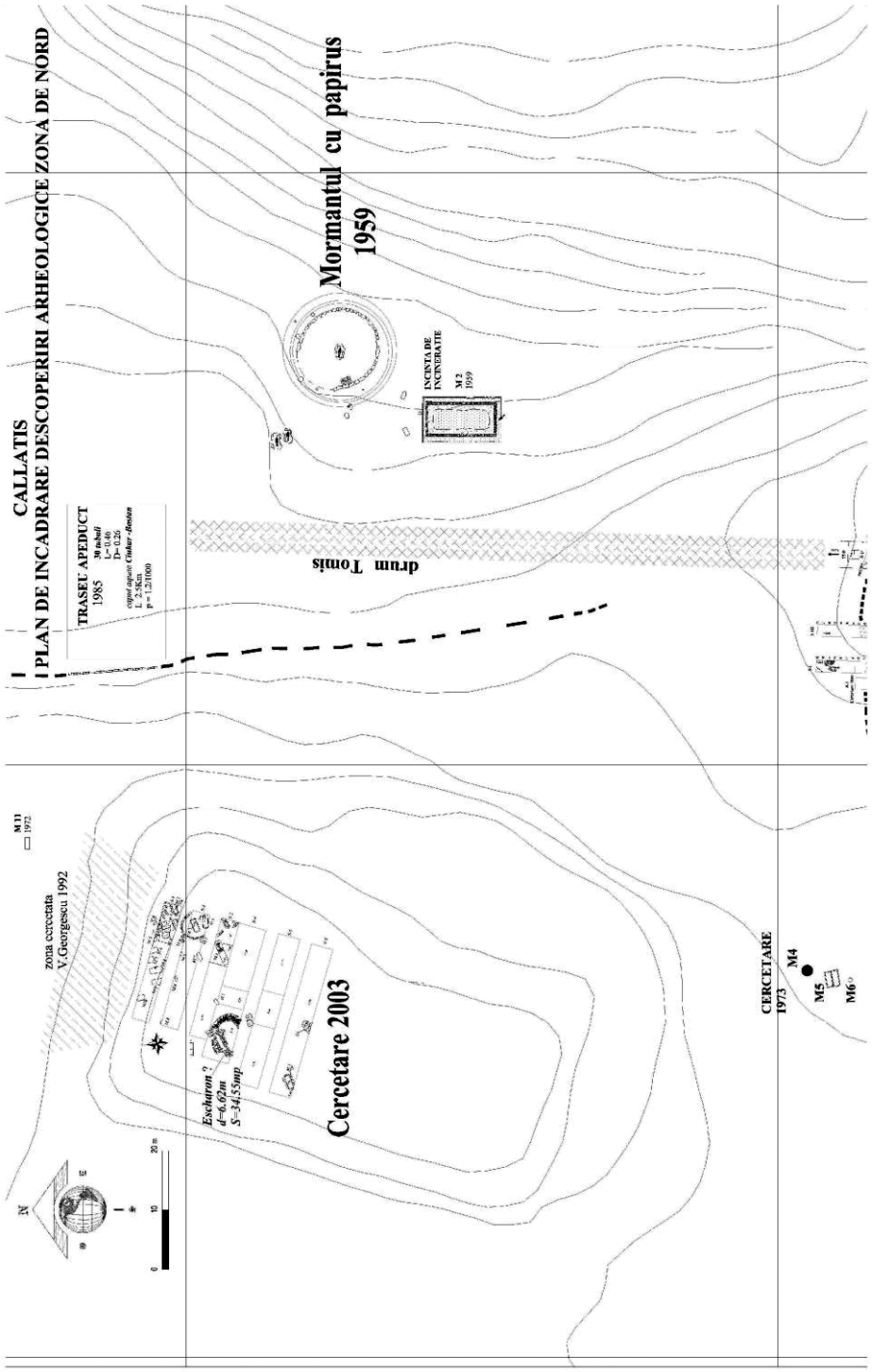
CALLATIS
PLAN DE INCADRARE DESCOPERIRI ARHEOLOGICE ZONA DE NORD
TRASEU APEDUCT
1985
30 subiri
L= 0.40
D= 0.26
Mormantul cu papirus
1959
INCINTA DE INCINERATIE
M 2
1959
drum Tomis
M 11
1972
zona cercetata
V.Georgescu 1992
Cercetare 2003
Escharon ?
d=0.62m
S=34.55mp
CERCETARE
1973
M4
M5
M6
N
0
10
20 m

Pl. I

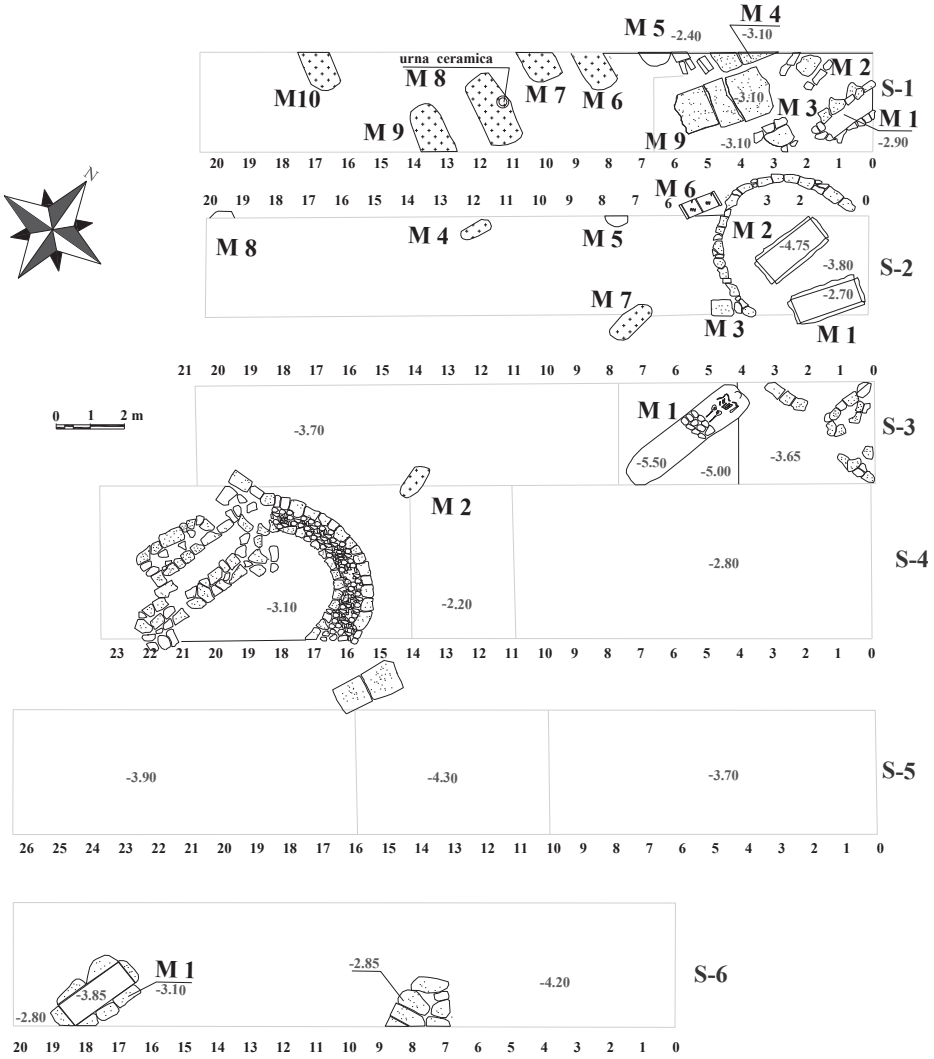
M 5 -2.40
M 4
-3.10
urna ceramica
M 8
M10
M 7
M 6
M 2
S-1
M 9
-3.10
M 3
M 1
-2.90
M 9
-3.10
20 19 18 17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1 0
M 6
20 19 18 17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1 0
M 8
M 4
M 5
M 2
-4.75
-3.80
S-2
-2.70
M 7
M 3
M 1
21 20 19 18 17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1 0
0 1 2 m
-3.70
M 1
-5.50
-5.00
-3.65
S-3
M 2
-2.80
S-4
-3.10
-2.20
23 22 21 20 19 18 17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1 0
-3.90
-4.30
-3.70
S-5
26 25 24 23 22 21 20 19 18 17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1 0
M 1
-3.10
-3.85
-2.80
-2.85
-4.20
S-6
20 19 18 17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1 0

Pl. II

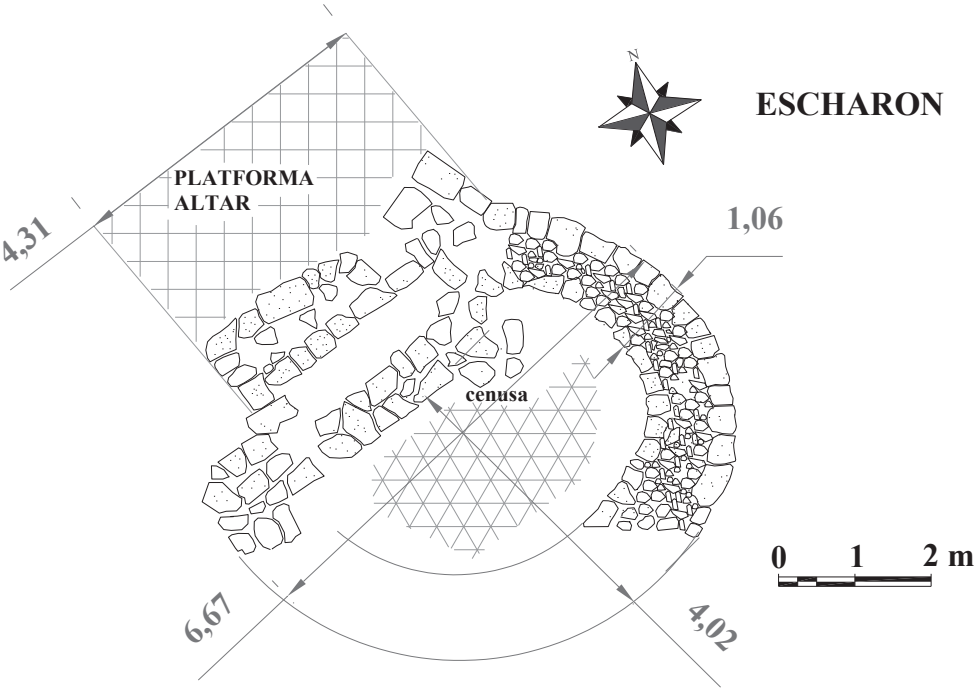
ESCHARON
PLATFORMA
ALTAR
4,31
1,06
cenusa
0 1 2 m
6,67
4,02

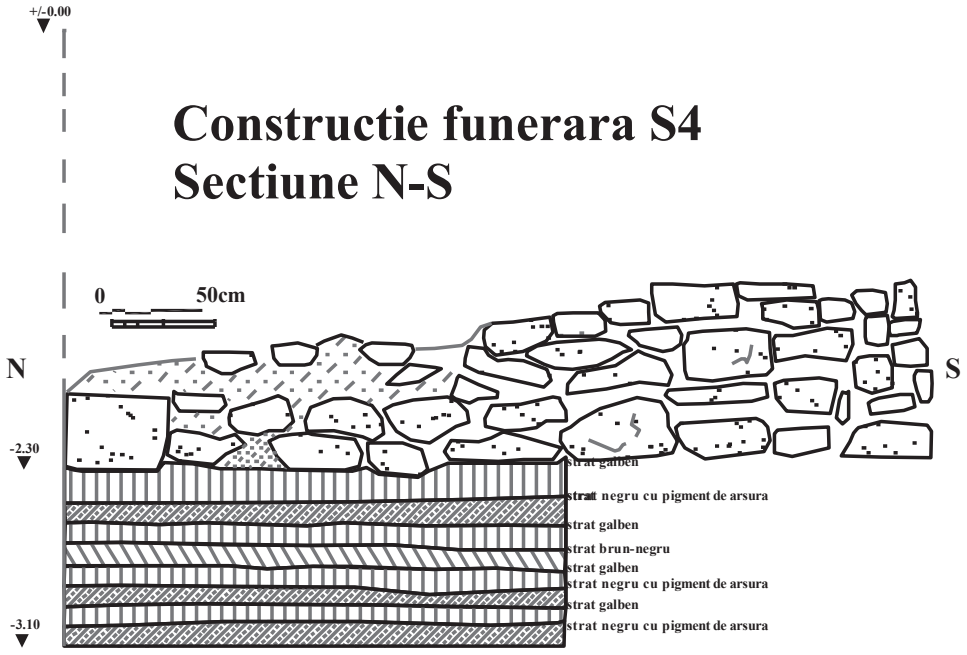
+/-0.00
Constructie funerara S4
Sectiune N-S
0 50cm
N
S
-2.30
-3.10
strat negru cu pigment de arsura
strat galben
strat brun-negru
strat galben
strat negru cu pigment de arsura
strat galben
strat negru cu pigment de arsura

Pl. III

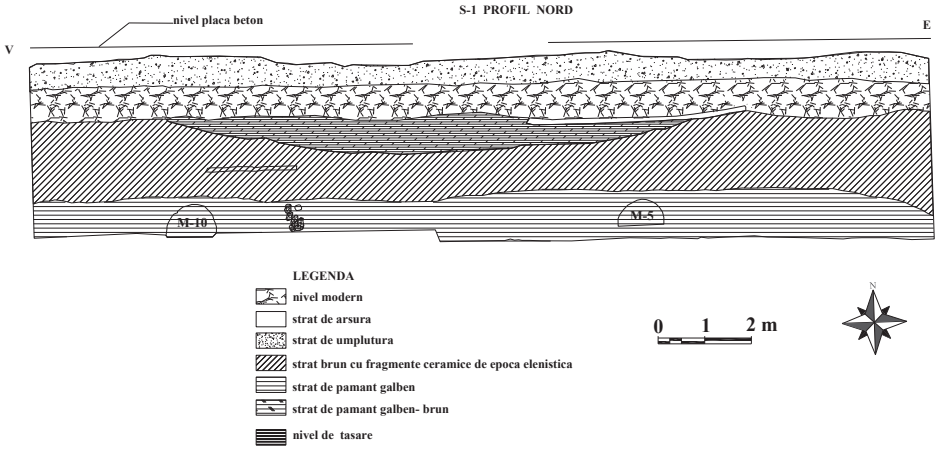
S-1 PROFIL NORD
nivel placa beton
V
E
M-10
M-5
LEGENDA
nivel modern
strat de arsura
strat de umplutura
strat brun cu fragmente ceramice de epoca elenistica
strat de pamant galben
strat de pamant galben- brun
nivel de tasare
0 1 2 m
N

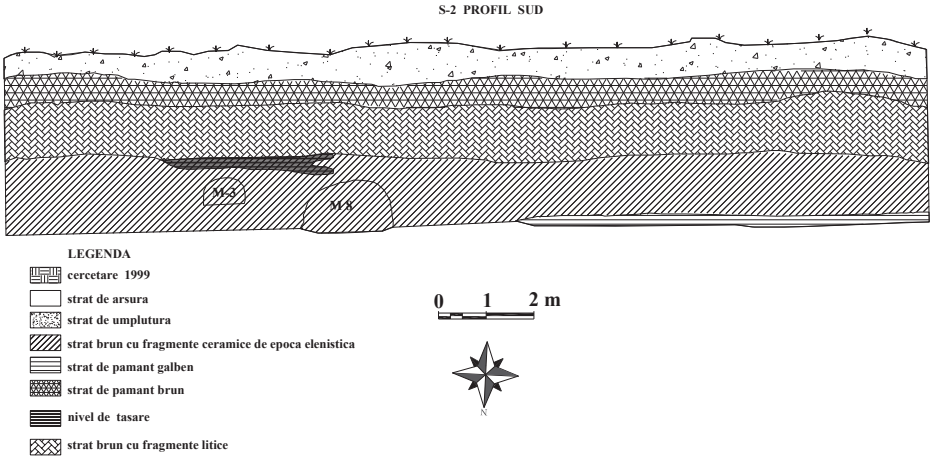
S-2 PROFIL SUD
M-3
M-8
LEGENDA
cercetare 1999
strat de arsura
strat de umplutura
strat brun cu fragmente ceramice de epoca elenistica
strat de pamant galben
strat de pamant brun
nivel de tasare
strat brun cu fragmente litice
0 1 2 m
N

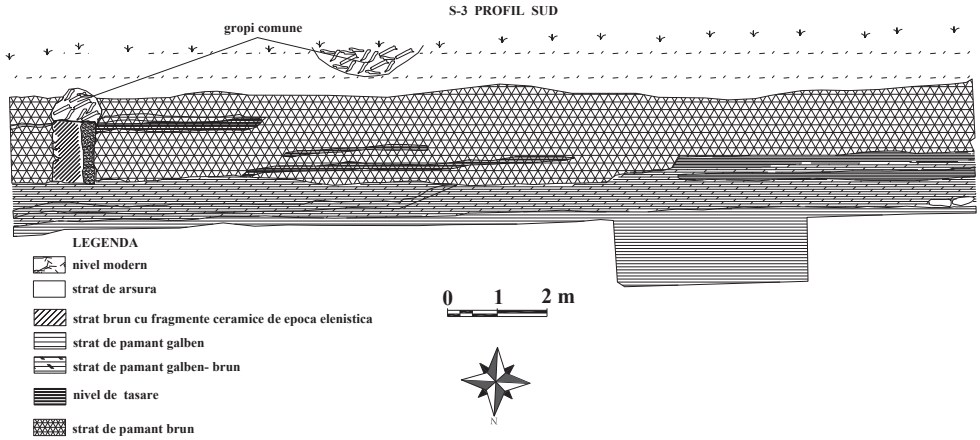
S-3 PROFIL SUD
gropi comune
LEGENDA
nivel modern
strat de arsura
strat brun cu fragmente ceramice de epoca elenistica
strat de pamant galben
strat de pamant galben- brun
nivel de tasare
strat de pamant brun
0 1 2 m
N

Pl. IV

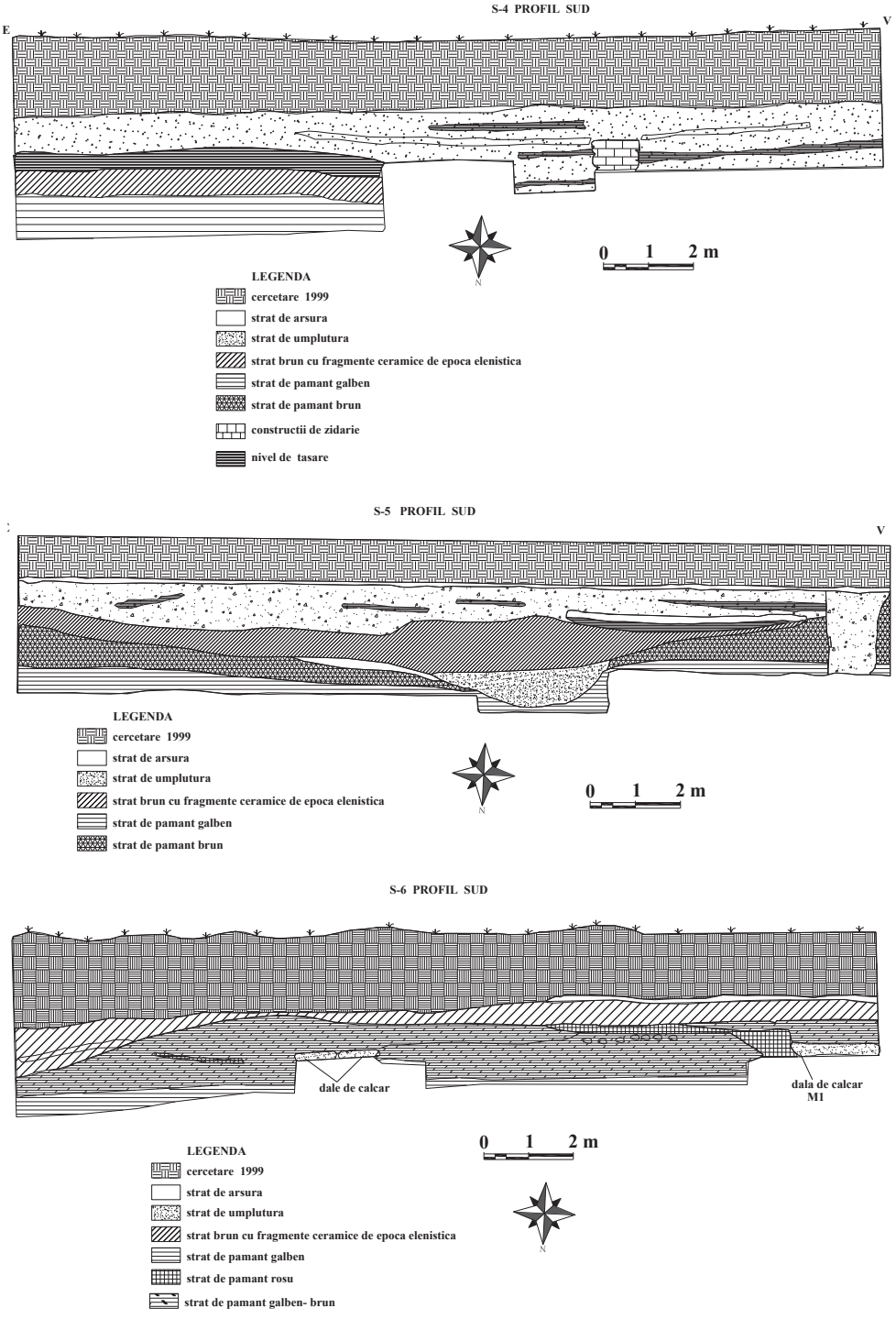
S-4 PROFIL SUD
E
V
0 1 2 m
N
LEGENDA
cercetare 1999
strat de arsura
strat de umplutura
strat brun cu fragmente ceramice de epoca elenistica
strat de pamant galben
strat de pamant brun
constructii de zidarie
nivel de tasare
S-5 PROFIL SUD
V
LEGENDA
cercetare 1999
strat de arsura
strat de umplutura
strat brun cu fragmente ceramice de epoca elenistica
strat de pamant galben
strat de pamant brun
0 1 2 m
N
S-6 PROFIL SUD
dale de calcar
dala de calcar M1
0 1 2 m
N
LEGENDA
cercetare 1999
strat de arsura
strat de umplutura
strat brun cu fragmente ceramice de epoca elenistica
strat de pamant galben
strat de pamant rosu
strat de pamant galben- brun

Pl. V

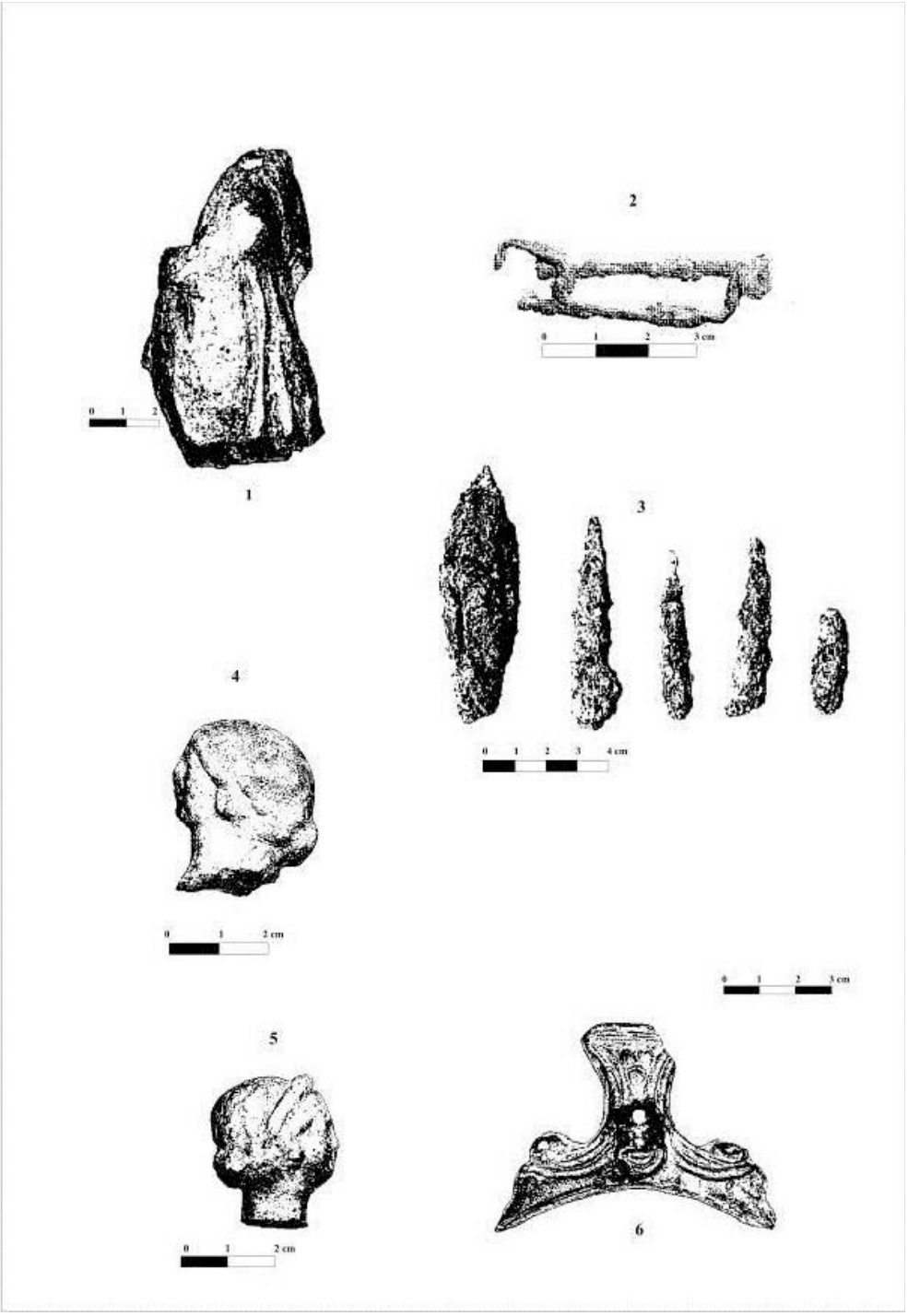

Pl. VI

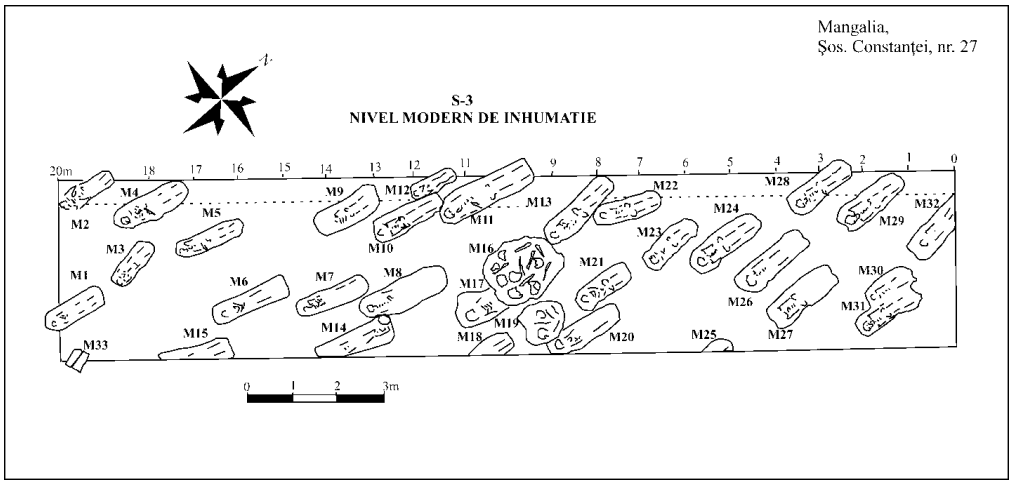
Mangalia,
Şos. Constanţei, nr. 27
S-3
NIVEL MODERN DE INHUMATIE
20m 18 17 16 15 14 13 12 11 9 8 7 6 5 4 3 2 1 0
M1 M2 M3 M4 M5 M6 M7 M8 M9 M10 M11 M12 M13 M14 M15 M16 M17 M18 M19 M20 M21 M22 M23 M24 M25 M26 M27 M28 M29 M30 M31 M32 M33
0 1 2 3m

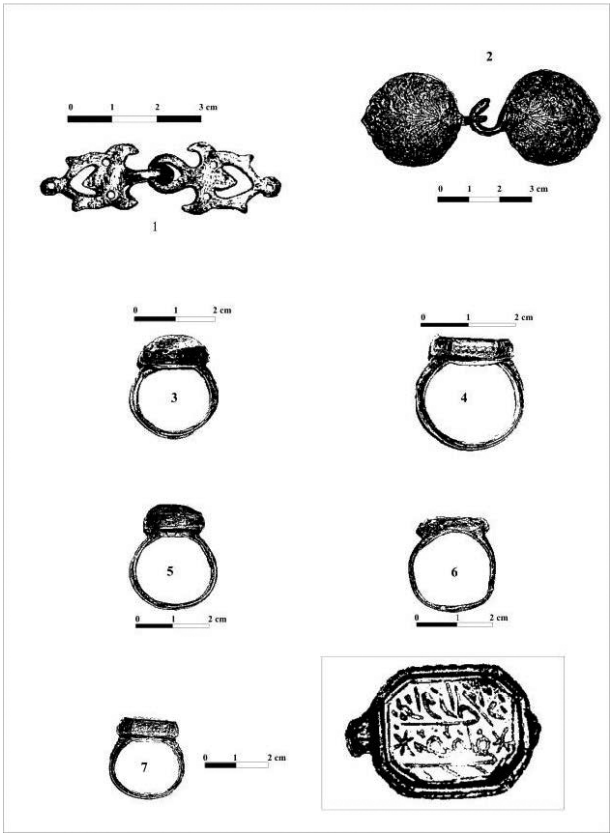
1
2
3
4
5
6
7

PL. VII

1

2

3

4

Pl. VIII

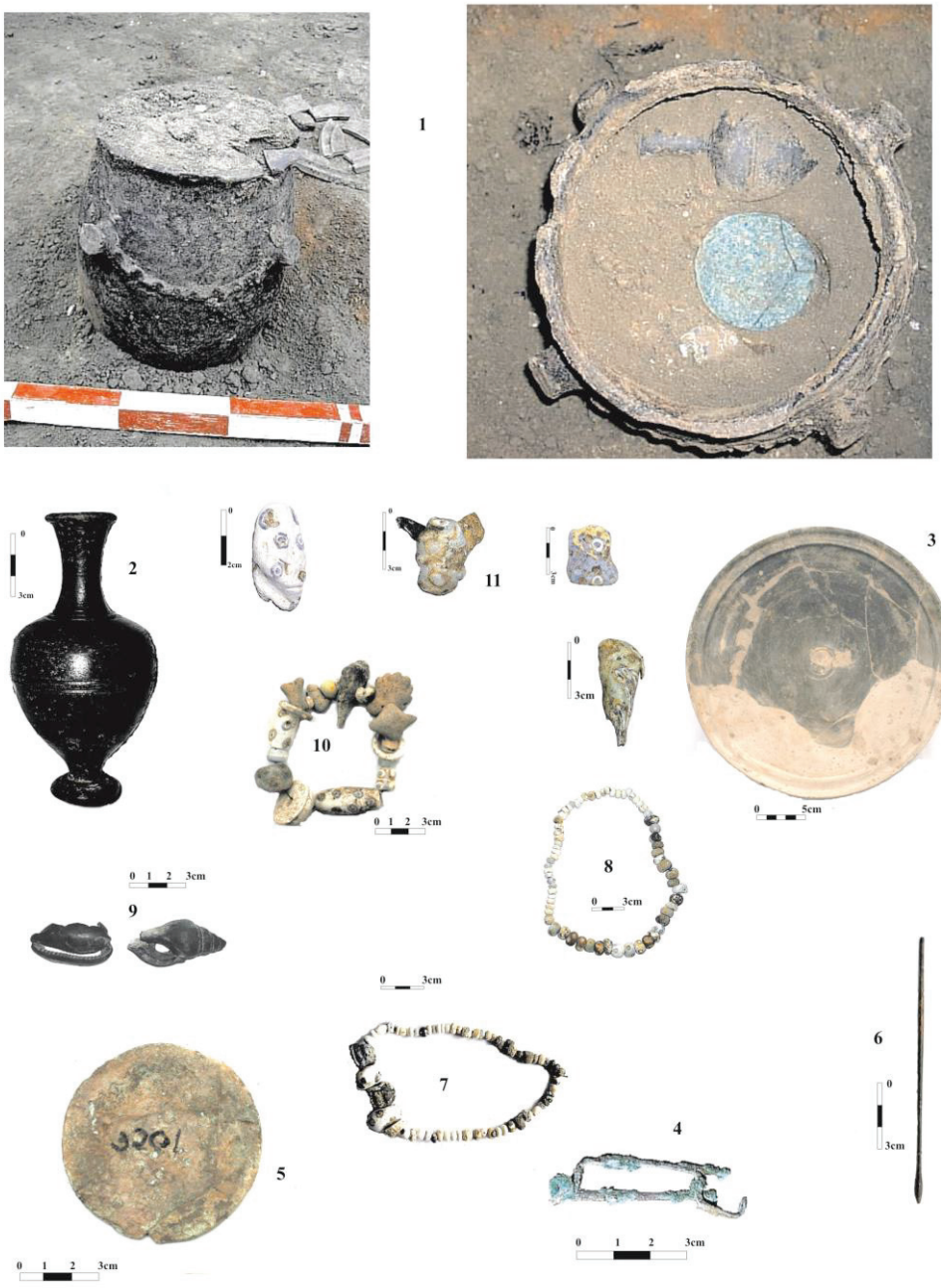

Pl. IX

1

2

3

4

5

Pl. X

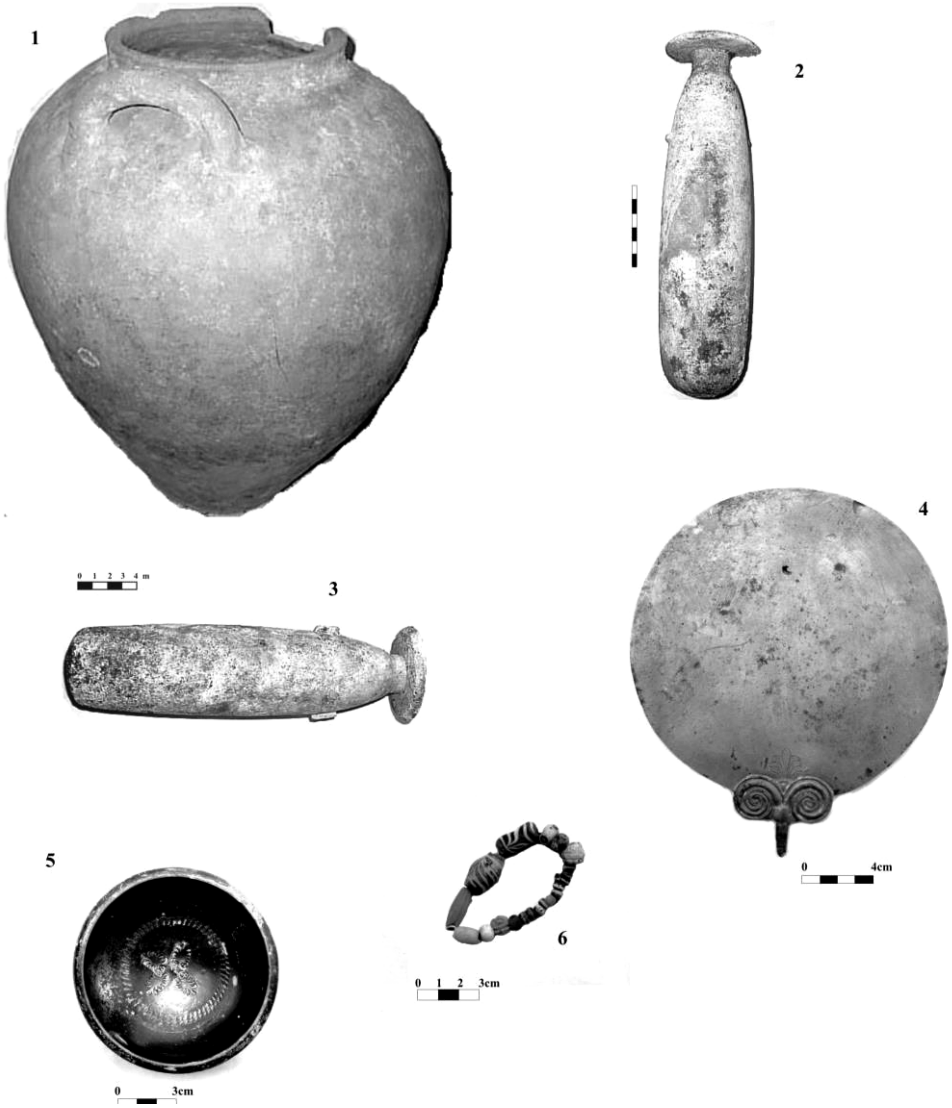

Pl. XI

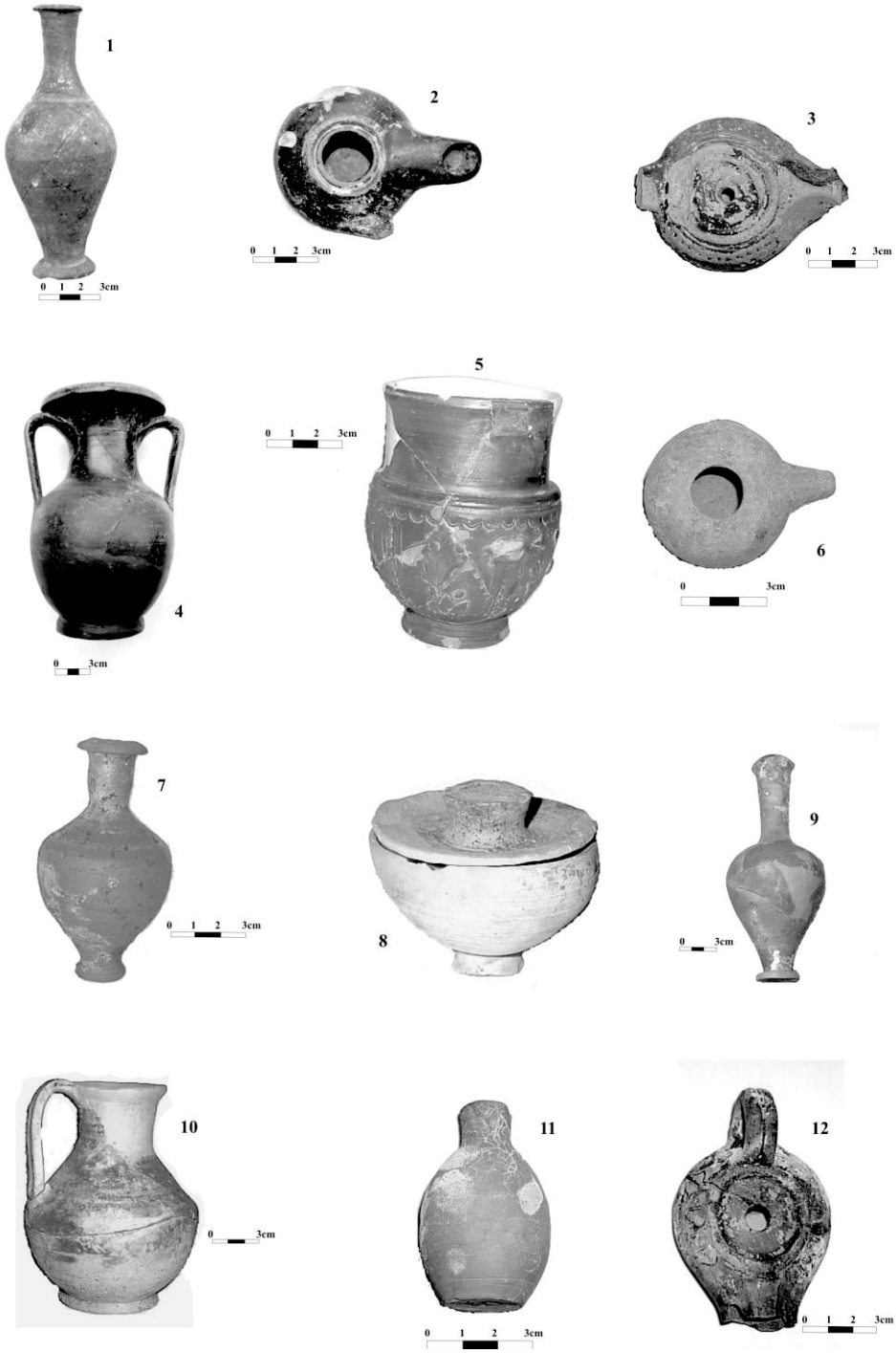
1
0 1 2 3cm
2
0 1 2 3cm
3
0 1 2 3cm
4
0 3cm
5
0 1 2 3cm
6
0 3cm
7
0 1 2 3cm
8
9
0 3cm
10
0 3cm
11
0 1 2 3cm
12
0 1 2 3cm

Pl. XII

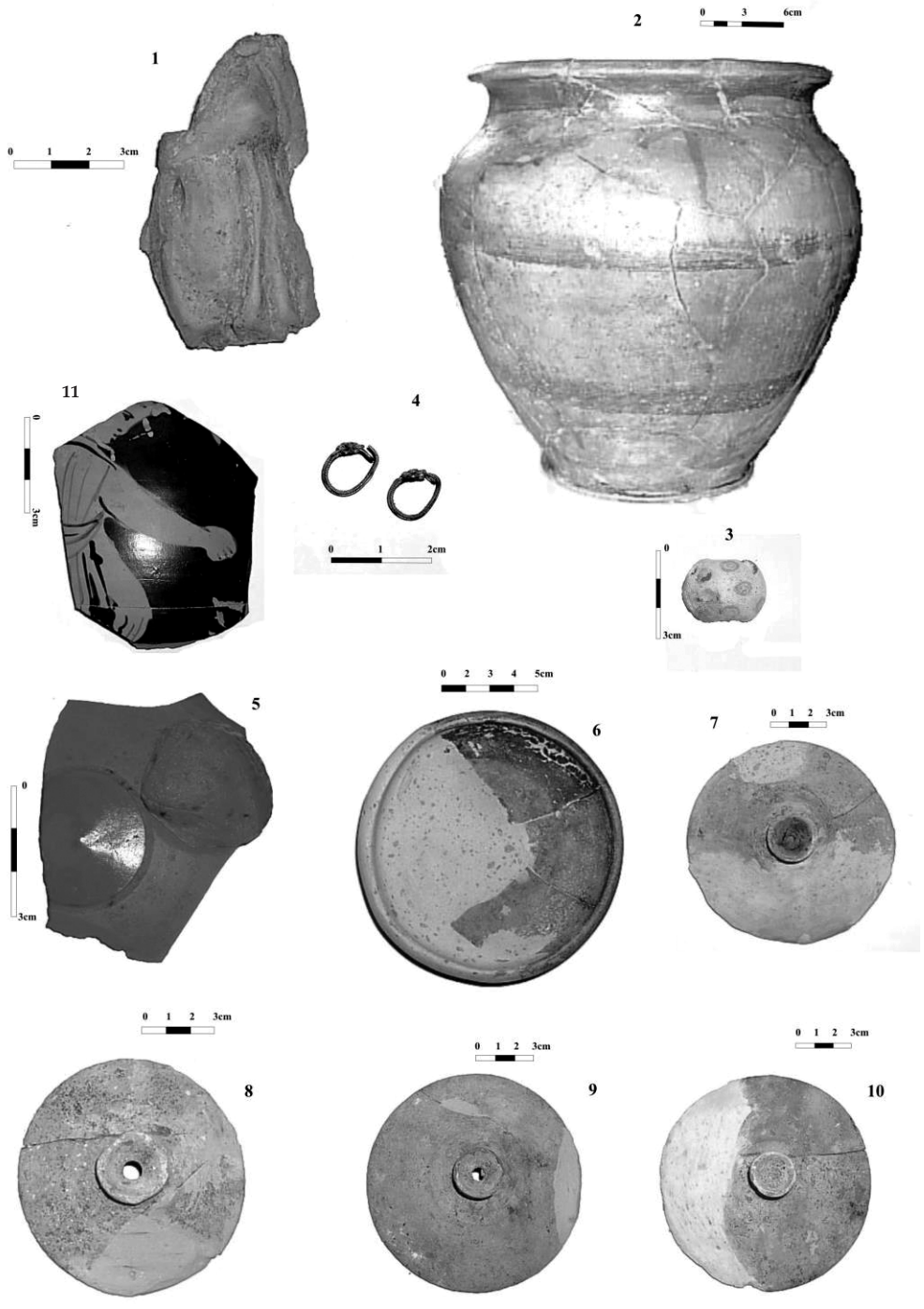
1
0 1 2 3cm
2
0 3 6cm
11
0 3cm
4
0 1 2cm
3
0 3cm
5
0 3cm
0 2 3 4 5cm
6
7
0 1 2 3cm
8
0 1 2 3cm
9
0 1 2 3cm
10
0 1 2 3cm

Pl. XIII

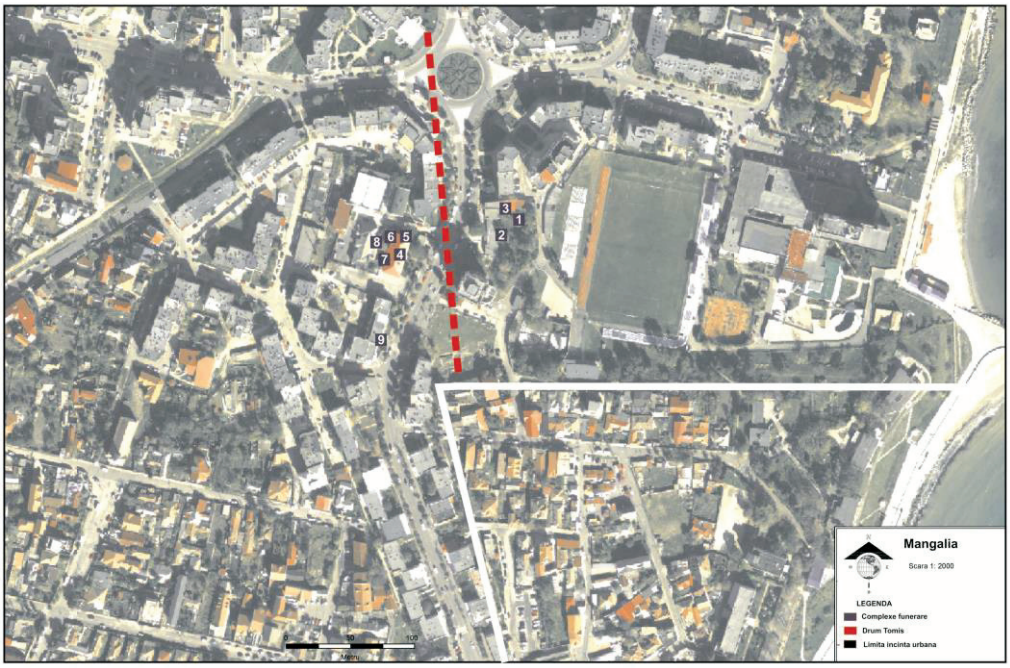
Mangalia
Scara 1: 2000
LEGENDA
Complexe funerare
Drum Tomis
Limita incinta urbana

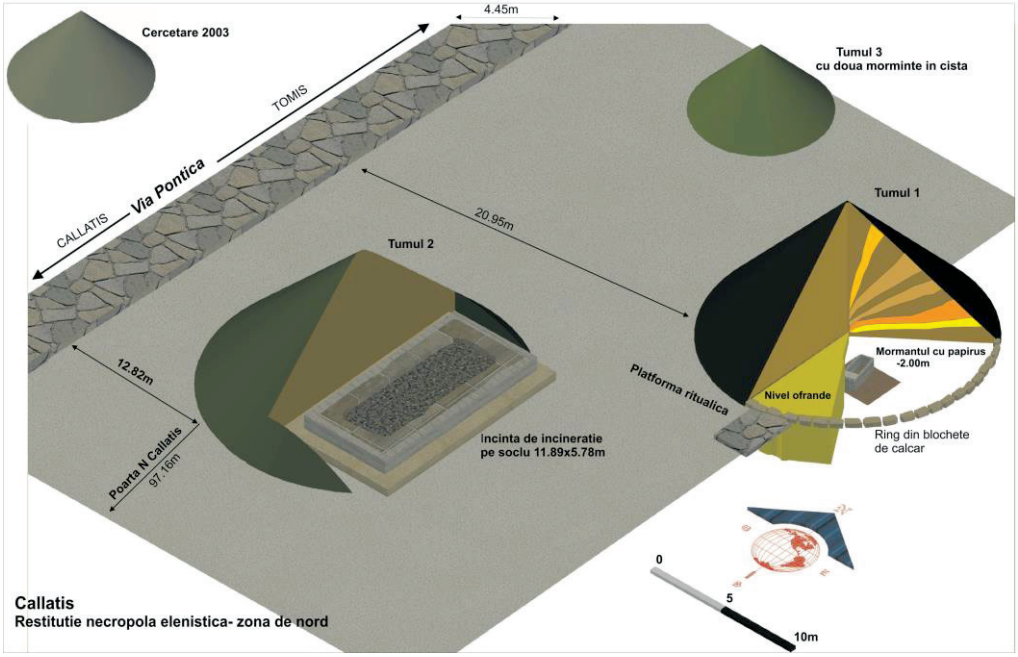
Cercetare 2003
4.45m
TOMIS
CALLATIS
Via Pontica
Tumul 3
cu doua morminte in cista
20.95m
Tumul 1
Tumul 2
12.82m
Mormantul cu papirus
-2.00m
Platforma ritualica
Nivel ofrande
Incinta de incineratie
pe soclu 11.89x5.78m
Ring din blochete
de calcar
Poarta N Callatis
97.16m
0
5
10m
Callatis
Restitutie necropola elenistica- zona de nord

Pl. XIV

THE POTSHERDS IN ARCHAEOLOGICAL CONTEXT: POTTERY FROM LATE ROMAN FORT OF ULMETUM (4TH–6TH CENT. AD). REPORT ON THE 2012 ARCHAEOLOGICAL CAMPAIGN AT THE NORTH-WEST GATE. (I)*

Ştefan - Emilian GAMUREAC**

Cuvinte cheie: *ceramică, stratigrafie, cercetări arheologice*
Keywords: *pottery, stratigraphy, archaeological excavations*

Abstract: *The aim of this paper is to record accurately the archaeological findings of the 2012 excavations campaign at the north-west gate of the Late Roman fortification of Ulmetum – at present Pantelimonul de Sus, Constanța County, Romania. The potsherds are catalogued in a stratigraphic sequence in an attempt to contribute to a better dating of the pottery from this site. In this way some of the largely dated functional types of pottery may be more accurately dated in their chronological contexts. Also the presentation of the stratigraphy may contribute to a more accurate determination of the general phases of the Late Roman fortification use, even the context discoveries in the area of the north – west gate reduce the contribution only to particular aspects.*

Rezumat: *Scopul acestui articol este acela de a înregistra în ordine corectă descoperirile arheologice din campania de cercetări arheologice 2012 de la cetatea romană târzie Ulmetum – actualmente Pantelimonul de Sus, județul Constanța, România. Fragmentele ceramice sunt catalogate in funcție de nivelurile stratigrafice, în încercarea de a contribui la o mai bună datare a ceramicii din acest sit. În acest fel unele dintre*

* I would like to acknowledge the support of PhD Constantin Băjenaru and PhD Cătălin Nopcea from Museum of National History and Archaeology Constanța, for their advice and help during the archaeological excavations. All the numismatic determinations are the result of the work done by Dan Vasilescu to whom I am grateful. The archaeological excavations in the north-west gate of Ulmetum were held by PhD Ghiorghe Papuc (the former head of the archaeological team) and Ph.D Liviu Lungu, and are currently conducted by PhD Gabriel Talmațchi, the coordinator of the team at present.

** Ștefan – Emilian GAMUREAC: Department for Cultural Heritage, Ministry of Culture, Bucharest; e-mail: emilian_gamureac@yahoo.com.

tipurile funcționale ceramice pot fi datate mai precis în contex cronologic. De asemenea, prezentarea stratigrafiei poate contribui la o determinare mai precisă a fazelor generale ale funcționării fortificației romane târzii de la Ulmetum, chiar dacă contextul descoperit în zona porții de nord-vest reduce această contribuție la aspecte particulare.

Following the tradition of Romanian processing archaeology[1], where the *scientific method* allows the archaeologists to present *objective* conclusions based upon the evidence, including Roman pottery, this paper is focused on presenting the potsherds in their original context as they were discovered in the archaeological layers. Fortunately, the method of the archaeological investigation permitted us to recover in the context the numismatic evidence existent in this area[2]. By this approach, it is possible to make a comparison between the dating of the stratigraphical levels and the potsherds discovered inside it.

The old archaeological excavations at the north – west gate of the late Roman fortification at Ulmetum were carried out by Vasile Pârvan during the 1912-1913 campaigns of research[3] and have highlighted the main monuments, the wall, gates and towers of the fortification. After many years of abandonment of the excavations, the Museum of National History and Archaeology Constanța started in 2004 a new research[4] including this area, which is still into an incipient phase. Since then some information about *vicus Ulmetum,* inhabited in the 2nd – 3rd century AD by *cives Romani et Bessi consistentes*, situated at the crossroads between Marcianopolis and Noviodunum and Histria to Danubian *limes,* where is presumed that a *quaestor* is attested[5], has been brought into the light. From a passage of Procopius' *De aedificiis* we find out that the abandonment of the existing ancient stronghold of Ulmetum (ἐκ παλαιοῦ ὀχύρωμα, Οὐλμιτῶν ὄνομα) is due to the Sclaveni ambuscades, and the reconstruction of the fortress is carried out during Justinian.[6] Also it will be enough to mention that according to Procopius, unlike the other fortified points in Scythia Minor, named φρούριον

[1] In 1982 PhD prof. A. Suceveanu was able to present in context the late Roman pottery from an archaeological survey at Histria, providing an excellent material of study and an example of the rigor in archaeological excavation approach. The study is in use even now, despite the insufficient information/analogies at that time, and the inherent evolution of the ceramologic discipline over the years. SUCEVEANU 1982, p. 79: „The presentation of the pottery on the clearly individualised archaeological layers will surely contribute to a better knowledge of the evolution – no matter how slowly it will be – of this archaeological material category".

[2] The numismatic evidence was carried out by Dan Vasilescu.

[3] PÂRVAN 1913, II. 1, p. 272-274.

[4] COVACEF 2004-2005, p. 440. The excavations in the area of north –west gate were started and coordinated by PhD Ghiorghe Papuc, the former head of the archaeological team, alongside PhD Liviu Lungu.

[5] SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 100, 204.

[6] PROCOPIUS, *De aedificiis*, IV, 7, 17. Beyond this since ancient times there has been a stronghold, Ulmitôn by name, but since the barbarian Sclaveni had been making their ambuscades there for a great length of time and had been tarrying there very long, it had come to be wholly deserted and nothing of it was left except the name. 18 So he built it all up from the foundations and thus freed that region from the menace and the attacks of the Sclaveni.

πρῶτον Κυρίλλου ἁγίου ἐπώνυμον, Ἰβιδὰ πόλις, φρούριον (…) ὅπερ Αἴγισσον ὀνομάζουσι and φρούριον (…) Ἄλμυρις ὄνομα, the stronghold of Οὐλμιτῶν is described with the generic term of ὀχύρωμα. The reconstruction, at least partially, from the foundations of the new fortification was achieved during Justinian by the *lanciarii iuniores* military unit[7].

Considering the previous excavations in the Roman fortress of Ulmetum, some considerations about general stratigraphic status and the correlations with different phases of the fortress use have been done. According to excavations in the south sector (the Paleo-Christian church of Ulmetum) there were established few periods that may be used as relative elements of guiding in our approach. Period A corresponds to 2nd – 3rd century habitation in the area, in connection with *vicus Ulmetum*. Period B corresponds to the second half of the 4th century AD dated by many coins from Constantius II, Constans, Valentinian I and Valens, also by Roman and Sântana de Mureş-Cernjachov culture pottery. Period C is related to the construction of the Late Roman fortress of Ulmetum in the end of the 4th - beginning of the 5th century and also to the period when the fortress was used by the Roman army (5th century). Period D corresponds to 6th century (reestablishment of the fortress during Justinian and later). Period E is related to the ottoman presence in the 17th century[8].

During the 2012 archaeological campaign in the area of the north-west gate, we succeeded in continuing the previous year investigation in the northern tower of the gate – the tower no. 2. Despite previous old excavations since 1912-1913[9] in this area, a small part of the stratigraphical levels still can be observed, because the old excavations stopped above Roman layer corresponding the tower building, at 1.10 m of the actual height of the tower 2 but under the level of the interior plinth. The 2012 excavation begins with prolonging the section S1 (initially traced outside the fortress, also inside the tower 2) to the *intra muros* area (2 x 29.40 m). Inside the tower 2 and in the interior and exterior of the fortification, a grid was set up, dividing the surface into 15 of 2 x 2 m squares. Thus, the stratigraphical sequence inside the tower 2 can be described as following:

The layer of tower building (– 0.30 m in depth to the plinth) consists of 4-5 cm of clay mixed with mortar, plaster, small stones and fragments of bricks. The light brown layer of leveling consists of 25-30 cm of stones, small pottery fragments and sand. The yellow layer in which an oven was built has the upper part destroyed and it is situated beneath the previous one. Inside a Getic fragment of pottery was discovered. The oven was destroyed by the construction of the tower, by cutting it. Also the oven was built over a small north-south oriented wall made of stone, also cut by the construction of the tower. Inside the tower 2 the maximum depth of archaeological intervention was – 0.85 m, including the pit

[7] PÂRVAN 1913, II. 2, p. 379-384: α†ω *Pedatura militum lanciarium iuniorum.*

[8] BĂJENARU, NOPCEA, VASILESCU, HEROIU, PETCU, DOBROTĂ & LEPĂDATU 2010; BĂJENARU, NOPCEA, VASILESCU & PETCU 2011.

[9] The archaeological excavations were conducted in this sector by Vasile Pârvan during 1912-1913, but the entire period of excavations took place between 1911-1914.

for the oven maintenance, which was constructed in the yellow sterile layer. In the *exatra muros* and *intra muros* areas, the research was conducted in the old excavations, which affected the late Roman layers.

Inside the city walls, the archaeological excavation (squares 10-15) stopped under the level of mortar representing the construction time of the wall and was discovered at – 0.70 m of the actual topsoil. The concrete level lies over a yellow layer. Over the concrete layer, a variable thickness layer of filling containing ash was found. Over this ashes layer another yellow clay floor will be constructed, repeatedly repaired by three layers containing gray clay and small stones. It is important to note that the area is situated in the neighborhood of the entrance in the tower no. 2, and some of the restorations of the ground are linked to the need of access design of the road.

Systematizing the stratigraphical information, giving the monetary discoveries, there is possible to dispose the pottery findings in the chronological sequences[10] as following:

I. The deepest layer in the *intra muros* area may correspond to two different periods:

A) the period of 2nd – 3rd century from which some pottery and structures was discovered, but no coins;

B) the period Constantinian dynasty - Valens, given the 3 bronze coins minted during Constantius II (353-358) and one bronze coin from Constans or Constantius II (347-348), but no shards were discovered.

Considering that during the excavations, there were no stratigraphic clues for differentiating the two separate periods, and the processing of the pottery shards and coins was complete after the excavation was done, we decided to group the two periods in one single layer.

Inside the tower no. 2, probably in the period of 2nd – 3rd century, at an unknown moment, in the yellow clay a stone structure was built in *opus incertum* and over it, a small oven, both partially destroyed by the construction of the tower foundations. Over it, a possibly leveling layer was discovered, in a necessary moment of cleaning the area for preparation of the tower construction. In this layer were discovered 2 bronze coins from Valens, (364-378), from which one was discovered at the limit between the leveling and the construction layer, one bronze coin from Valentinianus I/Gratian (364-378) and one bronze coin from Constans (347-348).

II. The second layer was identified as the construction context of the fortification (Bauschutt), consisting of the yellow walking level mixed with mortar, plaster fragments and bricks. A building was erected probably during this time in the area. Dating the moment of construction is difficult, because no coin was found inside it in the *intra muros* area. However, the status is much relevant inside the tower no. 2, where the following coins were found: unknown emperor -

[10] Following the example of SUCEVEANU 1982, the archaeological levels are described in down to up order.

SALVS REIPVBLICAE type (388-403), Arcadius (388-392), Valentinianus II (388-392), Theodosius I (388-395), Theodosius I (378-383). Dating: probably Theodosius I. The numismatic evidence may be also interpreted in the context of the next layer (III).

III. The third layer consisting of gray clay color and ash, mixed with small stones and pottery fragments may be interpreted as a occupational debris layer. Three bronze coins were discovered inside it: Valentinianus I (364-367), Valentinianus I (367-375) and Aelia Eudoxia (395-401/403-404). The Aelia Eudoxia coin (395-401/403-404) may be the *terminus* of the relative dating of this context. Dating: end of the 4th - beginning of the 5th century.

IV. The fourth layer consists of a compact yellow walking level identified in the *intra muros* area between the tower 2 and the square 14 (about 8 m), that is constructed over the ruins of a building. A single coin from Valentinianus II (388-392) was discovered in this layer. Dating: beginning – first half of the 5th century.

V. The next contexts are hard to be isolated, being the subject of the older archaeological interventions and filling. Though, three small layers containing gray color clay and small stones (probably a small street repeatedly restored allowing the access in the tower 2) were identified, one of these layers containing a bronze coin from Honorius (395-408). Dating: 5th century.

VI. The last layer does not contain any coins or structures/complexes, and the pottery discovered in it is related probably to the reestablishment of the fortress during Justinian times. It is possible that the layer represent rather a leveling of the Justinian time restoration than the filling of the military occupation. Dating: middle of 6th century or earlier.

During the archaeological excavations, there were observed the limit of old excavations (1912-1913) and the topsoil, but the old archaeological interventions have disrupted the upper stratigraphy making impossible to establish a surely chronological disposition of the superior levels.

CATALOGUE

Layer I A: the period of 2nd – 3rd century

1. Fragment of a bowl rim, 2012, S1, T2, h- 0.65 m, preserved height 3 cm, rim diameter 22 cm, semi-fine fabric wit inclusions: rare limestone fragments and black particles. The color is light yellow, the slip is of the same color, Munsell 2.5 Y 8/8 yellow. SUCEVEANU 2000, bowls type VI, p. 31, no. 25, pl. 8/25 2nd – 3rd century (Histria); BĂJENARU 2014, p. 109, fig. 3/29 (1st century AD, Histria).

2. Fragmentary rim of a handmade pot on Getic tradition, 2012, S1, T2, inside the oven, h – 0.45 – 0. 65 m, preserved height 3 cm, rim diameter 26 cm, coarse dark gray fabric with small stones and silver mica sparkles, button decoration

outside the ware rim, Munsell 1 for gley 3/very dark gray. SCORPAN 1973, fig. 1/3.

3. Fragmentary rim of a plate, 2012, T2, square 7, h-0.75 m, preserved height 1, 6 cm, rim diameter about 22 cm (or more) semi-fine reddish fabric with limestone particles, brown slip on the superior side of the rim, Munsell 2,5Y 6/3 light yellowish brown. TOPOLEANU 2000, p. 81, XX/181 (Halmyris, 2nd-4th century, West-Pontic bowl); BRUKNER 1981, T. 68/56 (2nd century); KUZMANOV 1985, p. 44, pl. 25/1, type I (4th century).

4. Fragmentary rim of a bowl, 2012, T2, S1, square 8, h-0.95 m, preserved height 2.4 cm, rim diameter about 26 cm, fine dark reddish-brick color, slip of the same color, Munsell 2.5 Y 8/8 yellow. TOPOLEANU 2000, p. 79, pl. XX/172 (West –Pontic provincial plate, 1st century AD). Pontic Sigillata, 2nd century AD.

Layer I B: the period Constantinian dynasty - Valens

No shards examples

Layer II (Bauschutt) - S1, c.10-11, - 0.65 / 0.70 m

5. Fragmentary rim of a pot, preserved height 3 cm, rim diameter 15 cm, coarse light gray color fabric with small stones in composition, brick color core, imperfect firing, secondarily fired on the inside and outside, Munsell 5Y 8/6 yellow. BOGDAN-CĂTĂNICIU & BARNEA 1979, fig. 162/5.10 (Tropaeum Traiani, NV).

6. Fragmentary rim of an amphora, preserved height 4 cm, rim diameter 10 cm, pink color fabric with limestone and iron oxide particles, beige color slip, Munsell (slip color) 5Y 8/8 yellow and 2.5 Y 8/6 yellow (fabric color). OPAIȚ 1996, p. 70, pl. 19/4 (Topraichioi, Opaiț B-Ib Pontic type).

7. Fragmentary rim of an amphora, preserved height 5.5 cm, rim diameter 12 cm, dark brick color fabric with small limestone particles in composition, reddish slip, Munsell 2.5Y 7/4 pale yellow. Possibly the same type with no. 9.

Layer III (occupational debris) - S1, c.12, - 0.70 – 0.80 m

8. Fragmentary lid with incurved rim, preserved height about 3 cm, rim diameter 28 cm, coarse light whitish color fabric with small stones in composition, slip of the same color, secondarily fired on the inside and outside, Munsell 2.5Y 8/4 pale yellow.

9. Fragmentary rim of a pot, preserved height 2.4 cm, rim diameter 34 cm, coarse brown color fabric with lithic inclusions, slip of the same color, Munsell 5Y 7/8 yellow. FIDANOVSKI 1990, T32/32 (Ulpiana, 3rd-4th century); KUZMANOV 1985, p. 50, pots type I, pl. 29/32 (5th century).

Layer III (occupational debris) - S1, c.10, - 0.60 – 0.70 m

10. Fragmentary rim of a pot, preserved height 2 cm, rim diameter 16 cm, semi-coarse reddish color fabric with limestone fragments, slip of the same color, secondarily fired on the outside, Munsell 7.5Y 6/8 reddish yellow. SUCEVEANU 1982, p. 94, fig. 11/32 (Histria, second half of the 6th century) (?).

11. Fragmentary rim of a pot, preserved height 2,3 cm, rim diameter 12.5 cm, the rim is horizontal, flat, semi-coarse light gray color fabric with small limestone fragments, slip of the same color, Munsell 2.5Y 4/2 dark greyish brown. KLENINA 2006, fig. 2/7 (Novae); KUZMANOV 1985, p. 51, pots type II, pl. 30/39 (5th century).

12. Fragmentary median part of an amphora with red *dipinti* in Greek (μ), reddish color fabric with small limestone fragments and iron oxide in composition, whitish slip, Munsell 10 YR 7/8, yellow.

Layer III-IV - S1, c.12-13, 0.60 / 0.70 m

13. Fragmentary base of a pitcher or jug, preserved height 2,5 cm, base diameter 10 cm, light red – whitish color fabric, slip of the same color, traces of decoration with red painting on the outside, Munsell 10 YR 8/8 yellow.

Layer IV (first half 5th c. - first quarter 5th c.) - S1, c.13-14, - 0.80 m

14. Fragmentary pot, preserved height 4 cm, rim diameter 14 cm, coarse gray color fabric with small stones and sand in composition, the shape of the rim was accidentally distorted before firing, Munsell 7,5YR 5/1 grey. BAUMANN 1995, p. 402, pl. I/5, pots type III, (Valea Morilor, 4th century).

15. Spinder-whorl made of brick, height 1.5 cm, diameter 3.2 cm.

16. Fragmentary rim of an amphora, preserved height 5.5 cm, rim diameter 11 cm, reddish color fabric with iron oxide particles in composition, Munsell 10R, 5/8 red. PARASCHIV 2006, p. 26, pl. 5/31, 32, Pontic type no. 5.

Layer IV-V - S1, c.14-15, - 1.10 – 1.20 m

17. Fragmentary rim of an amphora, preserved height 4.5 cm, rim diameter 10 cm, homogenous reddish color fabric with small particles of limestone in composition, whitish slip, Munsell 2.5Y 7/8 yellow. OPAIȚ 1996, p. 70, pl. 19/4 (Topraichioi, Opaiț B-Ib Pontic type).

18. Fragmentary rim of a casserole, preserved height 2.7 cm, rim diameter about 30 cm, semi-coarse light reddish color fabric with sand and small black particles, slip of the same color, secondarily fired on the outside Munsell 10 YR 7/6 yellow. OPAIȚ 1991 A, p. 158, pl. 35/206; OPAIȚ 2004, p. 55, imported casseroles, type II (5th century).

19. Fragmentary rim of a jug or pitcher, preserved height 2.5 cm, base diameter 10 cm, semi-coarse whitish color fabric with small limestone particles in composition, slip of the same color, Munsell 5Y 8/2 pale yellow.

20. Fragmentary upper part of a casserole, preserved height 5.5 cm, rim diameter 32 cm, semi-coarse light gray color fabric with sand, dark gray slip, Munsell 1 for Glay 5/gray. UENZE 1992, Tafel 64/1; OPAIȚ 2004, frying pans, type I, Pl. 42/1 (4th – 5th century).

Layer IV-V - S1, c.14, +/- 1.00 m

21. Fragmentary rim of a LR 2 type amphora, preserved height 4 cm, rim diameter 10 cm, whitish color fabric with slip of the same color, Munsell 10YR 8/1 light.

22. Fragmentary rim of a pot, preserved height 4 cm, rim diameter 12 cm, coarse light gray color fabric with sand and silver mica in composition, whitish-gray slip, secondarily fired on the outside, Munsell 5 YR 8/1 white. UENZE 1992, Tafel 97/16-20; KUZMANOV 1985, p. 51, pots type II, pl. 30/38, 43 (4th – 5th century).

23. Fragmentary rim of a pot, preserved height 3.5 cm, rim diameter 12 cm, semi-coarse light gray color fabric with limestone particles, slip of the same color, secondarily fired on the inside and outside, Munsell 5 YR 6/1 gray. KLENINA 2006, fig. 8/1-3; UENZE 1992, Tafel 97/16-20.

24. Fragment of the median part of a ware, preserved fragment: 6 x 8.5 cm. The fabric is rough, pale gray color, semi-coarse, with limestone, various small particles and silver mica in composition, decorated with lines and waves, Sântana de Mureş-Cernjachov culture, Munsell 5 YR 5/1 gray.

25. Loom-weight manufactured from brick, rough processing.

Layer V (Honorius - 5th century) - S1, c.14-15, - 0.85 m

26. Fragmentary rim of a pot, preserved height 2 cm, rim diameter 12 cm, coarse light graysh color fabric with sand and small limestone fragments, secondarily fired on the outside, and inside, Munsell 5Y, 7/3 pale yellow. TOPOLEANU 2000, pl. XXX/257-259, West-Pontic Pots, type V, variant B (Halmyris, 4th – 7th century).

27. Fragmentary rim of an amphora, preserved height 4.5 cm, rim diameter 8 cm, reddish color fabric with small limestone fragments and iron oxide, Munsell 2.5Y 8/4 pale yellow. OPAIȚ 2010, fig. 9-11.

28. Fragmentary rim and handle of an amphora, preserved height 5 cm, rim diameter 7 cm, reddish color fabric with limestone fragments, secondarily burned at the inside and outside, Munsell 2.5Y 8/4 pale yellow. OPAIȚ 2010, fig. 9-11.

Layer V (Honorius - 5th century) - S1, c.15, - 0.70 – 0.80 m

29. Fragmentary rim of a pot, preserved height 4.5 cm, rim diameter 17 cm, coarse light gray color fabric with small lithic fragments, slip of the same color, Munsell 2 for Glay 6/1 bluish gray. OPAIȚ 1991 A, pl. 26/156-157, p. 153 type III, (Independența/Murighiol, 4th-6th century).

30. Rim fragment of a pot, preserved height 3 cm, rim diameter 7.5 cm, dark reddish color fabric with limestone particles, secondarily fired on the outside, Munsell 10 YR 4/6 dark yellowish brown. OPAIȚ 1991 A, pl. 26/156-157, p. 153 type III, (Independența/Murighiol, 4th-6th century); SUCEVEANU 1982, p. 84, fig. 6/7 (Histria, first three quarters of the 4th century) (?); KUZMANOV 1985, p. 51, pots type II, pl. 30/36 (5th century).

31. Fragmentary rim of a dish, preserved height 3 cm, rim diameter 26 cm, fine reddish fabric with small limestone particles, secondarily fired on the inside and outside, slip of the same color, Munsell 2.5Y 8/8 yellow. Relative analogies: HAYES 2008, p. 201, fig. 25/801, 803 late Çandarli ware. HAYES 2008 fig. 38, p. 238-239, fig. 38/1251-1254 Phocaean Red Slip ware Form 3 A, 5th century AD. Also HAYES 2008, p. 245, fig. 42/1330 (context of 6th century or earlier).

32. Fragmentary rim of a pot, preserved height 2.4 cm, rim diameter 12 cm, coarse light beige fabric with sand and small lithic fragments, slip of the same color, Munsell 2.5Y, 8/2 pale yellow. OPAIȚ 1991 A, pl. 26/156-157, p. 153 type III, (Independența/Murighiol, 4th-6th century).

33. Fragmentary rim of a pot, preserved height 3.8 cm, rim diameter 10 cm, semi-fine brick color fabric with limestone particles, slip of the same color, Munsell 10 YR 7/6 yellow. TOPOLEANU 2000, p. 112, pl. XXX/266, West - Pontic pots (Halmyris 4th-6th century).

34. Fragmentary base of a pot (?), preserved height 3 cm, base diameter 10 cm, semi-coarse light reddish fabric with limestone and iron oxide particles in composition, slip of the same color, secondarily fired on the outside, Munsell 10 YR 7/8 yellow.

Layers V-VI (beginning of the 5th - 6th century) - S1, c.12-13, - 0.40 – 0.50 m

35. Fragment of amphora rim, preserved height 4 cm, rim diameter 8 cm, semi-coarse brick color fabric with limestone particles in composition, light yellow slip, Munsell 2.5Y 8/6 yellow. Possibly Pontic Kuzmanov 15 type (?). TOPOLEANU 2000, p. 151, type VII, pl. XLVIII/391 (4th-7th century); OPAIȚ 2004, p. 28 (5th – 6th century); also strong resemblance with another type of amphora rim: BRUKNER 1981, T162/66.

36. Fragmentary rim of a plate, preserved height 1.8 cm, rim diameter 32 cm, fine, homogenous light reddish fabric, yellowish-red slip, Munsell 2.5Y 7/8 yellow. ARSENʹEVA & DOMZALSKI 2002, p. 426-427, fig. 11/296, Late Pontic Red Slip Ware, type 3, late 4th – middle 5th century.

Layer VI - S1, c.14-15, - 0.30 - 0.60 m

37. Fragmentary rim and handle of Pontic amphora, (ANTONOVA 5/KUZMANOV XVI type), preserved height 7 cm, rim diameter 8 cm, dark brick color fabric with iron oxide and limestone particles, slip of the same color, secondarily fired ot the inside and outside, Munsell 10YR 7/4 very pale brown. PARASCHIV 2006, p. 36-38, pl. 10/74, Pontic amphora type 12 (second half of the 5th – beginning of the 7th century); TOPOLEANU 2000, type VIII, p. 152, pl. L/400 (Halmyris, middle of the 5th-beginning of the 7th century); KUZMANOV 1985, type XVI; OPAIȚ 1991 A, pl. 12/72 (Independența/Murighiol).

38. Fragmentary base of a pitcher, preserved height 4 cm, base diameter 8 cm, semi-fine light reddish color fabric, slip of the same color, ring foot, Munsell 2,5 Y 8/3 pale yellow.

39. Fragmentary rim of a pot, preserved height 3.5 cm, rim diameter 16 cm, semi-coarse light gray fabric with limestone particles in composition, gray slip, Munsell 2 for glay 2.5/1 5PB bluish black. The form survives a long period of time. Early analogies at Durostorum in the 2nd – 3rd century AD (MUȘEȚEANU & ELEFTERESCU 1992, p. 224, fig. 1/17). Later analogies: TOPOLEANU 2000, p. 116-117, Halmyris, pots type XIV, pl. XXXIV/294-296 (6th-7th century); BOGDAN-CĂTĂNICIU & BARNEA 1979, fig. 168/5.2, 5.3, 5.5, 5.9 (Tropaeum Traiani, 6th century); UENZE 1992, Tafel 76/10.

40. Fragment of a rim and handle from a pot, preserved height 3.3 cm, rim diameter 20 cm, coarse reddish fabric with limestone fragments, the slip is dark gray color, the handle is relatively round in section, Munsell 2.5Y, 2.5/1 black. KLENINA 2006, fig. 4/4 (Novae); TOPOLEANU 2000, p. 116-117, Halmyris, pots type XIV, pl. XXXIV/294-296 (6th-7th century); BOGDAN-CĂTĂNICIU & BARNEA 1979, fig. 168/5.2, 5.3, 5.5, 5.9 (Tropaeum Traiani, 6th century).

41. Fragmentary rim and handle of a pot, preserved height 2.7 cm, rim diameter 18 cm, semi-fine beige color fabric with limestone fragments, the slip is light grayish – beige the handle is oval in section, decorated with groves, Munsell 2.5Y 3/3 dark olive brown. KLENINA 2006, fig. 4/4 (Novae); TOPOLEANU 2000, p. 116-117, Halmyris, pots type XIV, pl. XXXIV / 294-296 (6th-7th century); BOGDAN-CĂTĂNICIU & BARNEA 1979, fig. 168/5.2, 5.3, 5.5, 5.9 (Tropaeum Traiani, 6th century).

42. Fragmentary rim of a pot, preserved height 1.8 cm, rim diameter 12 cm, semi-coarse light yellow color fabric with limestone particles, slip of the same color, Munsell 1 for glay 8/1 light greenish grey. TOPOLEANU 2000, p. 116-117, Halmyris, pots type XIV, pl. XXXIV/294-296 (6th-7th century); BOGDAN-CĂTĂNICIU & BARNEA 1979, fig. 168/5.2, 5.3, 5.5, 5.9 (Tropaeum Traiani, 6th century).

43. Fragment of a LR2 amphora type rim, preserved height 5,5 cm, rim diameter 10 cm, homogenous light reddish fabric with limestone particles in composition, light beige slip, Munsell 5Y 6/8 olive yellow. OPAIȚ 2014, p. 46, fig. 9; OPAIȚ 1991 A, p. 139-140, type II, pl. 8/52, 55 (5th – 6th century).

Layer VI (combined with some other intrusions) - S1, c.14-15, - 0.30 - 0.70 m

44. Amphora rim, preserved height 5.5 cm, rim diameter 9 cm, dark reddish – brick color fabric with iron oxide and limestone particles in composition, the core is gray color, whitish slip, Munsell (fabric) 2.5YR 3/6 dark red, and the slip is 5Y 8/2 pale yellow. SUCEVEANU 1982, p. 101, fig. 16/59 (Histria, end of the 6th century – beginning of the 7th century); KLENINA 2006, jug, fig. 2/8 (Novae); OPAIȚ 2004, p. 31, Sinopean/OPAIȚ D-III (5th-6th century) (?); TOPOLEANU 2000, p. 143, type XVI, pl. XLV/365 (5th-6th century) (?); Pontic Opait B-Ib (?).

45. Fragment of amphora rim, preserved height 4 cm, rim diameter 8 cm, reddish color fabric with limestone and black mica in composition, secondarily fired. Munsell 5Y 8/4 pale yellow. NUȚU, STANC & PARASCHIV 2014, p. 60, pl. 14/93 (Niculițel). Possibly LRA 1 type.

46. Fragment of rim and handle LR 1 type amphora, preserved height 11 cm, rim diameter 10 cm, beige fabric with limestone particles in composition, Munsell 5Y 8/4 pale yellow. OPAIȚ 1991 A, p. 146, type I (RILEY LR 1 type) pl. 17/101-105.

47. Fragmentary rim and handle of an amphora, preserved height 9 cm, rim diameter 8 cm, beige-yellow fabric with limestone particles in composition, Munsell 2.5Y 8/4 pale yellow. Possibly LRA 1 type.

***Passim* - S1, c.10, - 0.40 m (old excavations)**

48. Amphora rim fragment, preserved height 4.5 cm, rim diameter 10 cm, dark brick color fabric with limestone particles, slip of the same color, Munsell 7.5 YR 6/8 reddish yellow. Possibly Pontic Amphora Opait B-I type (4th – 5th century).

49. Loom weight, rudimental manufactured of a brick, perforated, thickness 4.5 cm, length 15 cm, width 12.5 cm .

50. Fragmentary amphora foot, preserved height 6 cm, light reddish color fabric with limestone particles in composition, slip of the same color, Munsell 2.5Y 8/3 pale yellow.

The small area excavated made impossible an attempt to systematize the pottery in a graphic of percentage repartition on the functional categories, types or provenience, being irrelevant for such a small quantity of findings. Giving this, some remarks may be concluded about the clearly identified pottery imports and the occurrence of some functional categories.

First of all, the imports, excepting amphorae, are rare and relevant only for the period of 4th – 5th century. The almost absence in this area of the Phoceean tableware (one example no. 31), typical for any military fortification in the 6th century in Balkans, (but present in other areas of the Ulmetum fortification) show the real extent of the old excavations from 1912-1913 which effectively removed the majority of the late layers. As a matter of fact the original layers inside the tower 2 are described in 1913 by Vasile Pârvan,[11] (at least 5 layers were excavated) including remarks about debris, a 45 cm ash layer, burned grains, tiles and bricks. It may be easy to estimate that excepting the burned grains, the status was similar near the tower 2, in the rest of our excavation unit. It is also possible that the VIth layer represents in fact a part of the disturbed soil caused by the reconstruction of the fortification in the middle of 6th century. The fragment of ware decorated with lines and waves also indicates a possible north Danube origin.

A number of wares, pots in majority, also few casseroles, are classified into the kitchen ware functional category. They are noticed on all levels, notably the pots presenting a grove on the top of the rim for fixing the lid (few variants). The majority of them are presumably locally produced, but since the casseroles may be imported from other provinces, as the analogies show, it will not be impossible that some of the pots were produced in different areas.

The amphorae, equally frequent as the kitchen ware, come from Pontic and Aegean areas of production. Among some identified types it can be noted Kuzmanov XV/Antonova V, Kuzmanov XVI, Carthage LRA 1 and LRA 2. Even if some amphorae shards find some relative analogies in bibliography, I preferred not to identify them at all, considering the small fragments and the fact that they can be identified in future research on the basis of the consecrated works (PARASCHIV 2007, OPAIȚ 2004, TOPOLEANU 2000, OPRIȘ 2003) and many other examples from specialized articles. Also a wrong classification of the potsherds may not sustain the aim of this paper, conducting to unnecessary errors caused by the wrong fabrics identification.

[11] PÂRVAN 1913, II. 1, fig. 28, p. 274. The fig. 28 representing the original excavation in the tower 2 is reproduced in the ilustration.

A spindle whorl and two weights for vertical loom demonstrate basic domestic activities in the area, presumably connected to a civilian habitation inside or outside the fortification.

BIBLIOGRAPHY

ARSEN ʾEVA & DOMZALSKI 2002 – T. Arsen ʾeva & K. Domzalski, *Late Roman Red Slip Pottery from Tanais*, Eurasia Antiqua, Band. 8 (2002), p. 415-490.

BĂJENARU, NOPCEA, VASILESCU, HEROIU, PETCU, DOBROTĂ & LEPĂDATU 2010 – C. Băjenaru, C. M. Nopcea, D. Vasilescu, A. Heroiu, R. Petcu, S. Dobrotă & D. Lepădatu, *51. Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum]*, CCA, 2010.

BĂJENARU, NOPCEA, VASILESCU & PETCU 2011 - C. Băjenaru, C. M. Nopcea, D. Vasilescu & R. Petcu, *45. Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum] Sector sud (bazilică)*, CCA, 2010.

BĂJENARU 2014 – C. Băjenaru, *Early Roman Pottery Groups from the Central Sector of the Late Roman City at Histria*, Materiale SN 10 (2014), p. 105-132.

BAUMANN 1995 – V. H. Baumann, *Aşezări rurale antice în zona gurilor Dunării*, Tulcea 1995.

BOGDAN-CĂTĂNICIU & BARNEA 1979 - I. Bogdan-Cătăniciu & Al. Barnea, *Ceramica şi descoperirile mărunte,* in*:* I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani, I, Cetatea*, Bucureşti, 1979.

BONIFAY 1986 - M. Bonifay, *Observations sur les amphores tardives de Marseille d`après les fouilles de la Bourse, (1980 - 1984*), RANarb 19 (1986), p. 269 –305.

BÖTTGER 1982 - B. Böttger, *Die Gefäßkeramik aus Kastell Iatrus, Iatrus – Krivina II*, Berlin, 1982, p. 33-148.

BRUKNER 1981 – O. Brukner, *Rimska keramika u Jugoslovenskom delu Provincije Donje Panonije*, Dissertationes et monographiae 24, Beograd, 1981.

COVACEF 2004 - 2005 – Z. Covacef, *Ulmetum 2004 - după 90 de ani*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 439-451.

FIDANOVSKI 1990 – S. Fidanovski, *Roman Pottery from Ulpiana*, Belgrade, 1990.

HAYES 1972 – J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, The Brithish School at Rome, Londra, 1972.

HAYES 2008 - J. W. *The Athenian Agora, Volume XXXII: Roman Pottery: Fine-ware Imports*, Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens, 2008.

KUZMANOV 1985 - G. Kuzmanov, *Céramique de la Haute Époque Byzantine provenant de la Thrace et de Dacie (IVe - le début de VIIe s.)*, Razkopki i proučvanija (Fouilles et Recherches) 13 (1985), Sofia.

KLENINA 2006 – E. Klenina, *Ceramic tableware and kitchenware of the 3rd-6th century from Novae (Northern Bulgaria)*, Poznan/Sevastopol, 2006.

MUȘEȚEANU & ELEFTERESCU 1992 – C. Mușețeanu & D. Elefterescu, *Contribuții privind ceramica romană de la Durostorum III*, Pontica 25 (1992), p. 221-239.

OPAIȚ 1991 A – A. Opaiț, *Ceramica din așezarea și cetatea de la Independența (Murighiol), secolele V î.e.n-VII e.n.*, Peuce 10 (1981), p. 133-182 (vol. I), p. 74-77 (vol. II).

OPAIȚ 1991 B – A. Opaiț, *Ceramica, Opaițele*, in: A. Opaiț, M. Zahariade, G. Poenaru-Bordea & C. Opaiț, *Fortificația și așezarea romană târzie de la Babadag-Topraichioi*, Peuce 10 (1981), p. 211-260, 263-269 (vol. I), pl. 11-50, 58-65, 74-77 (vol. II).

OPAIȚ 1996 - A. Opaiț, *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia (secolele IV-VI p.Chr.). Producția ceramicii locale și de import*, Biblioteca Thracologica 16, Bucureşti, 1996.

OPAIȚ 2004 – A. Opaiț, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD)*, BAR International Series 1274, 2004.

OPAIȚ 2010 - A. Opaiț, *On the Origin of Carthage LR Amphora 1*, BAR International Series 2185 (II), 2010, p. 1015-1022.

OPAIȚ 2014 – A. Opaiț, *Defining more Roman amphora types from the Athenian Agora*, Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta 43 (2014), p. 43-54.

OPRIȘ 2003 – I. C. Opriș, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (Sec. IV-VI p. Chr.)*, București, 2003.

OPRIȘ 2004-2005 – I. C. Opriș, *Un nou monument epigrafic privitor la vexillatio Capidavensium*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 183-194.

NUȚU, STANC & PARASCHIV 2014 – G. Nuțu, S. M. Stanc & D. Paraschiv, *Niculițel. A Roman Rural Settlement in North-East Moesia Inferior. Archaeological & Archaeozoological Research*, Parthenon Verlag, Kaiserslautern und Mehlingen, 2014.

PARASCHIV 2006 - D. Paraschiv, *Amfore romane şi romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I-VII p. Chr.)*, Iaşi, 2006.

PARASCHIV 2006 B – D. Paraschiv, *Contribuţii privind ceramica romană de la Argamum, Sectorul extra muros. I. Amforele*, in: Mihaela Mănucu Adameşteanu (ed.), *Actes du Colloque International „Orgame / Argamum – À la recherche d'une colonie", Bucureşti – Tulcea – Jurilovca, 3 – 5 octobre 2005*, București, 2006, p. 285–342.

PÂRVAN 1913, II. 1 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum. II 1. Descoperirile campaniei a doua și a treia de săpături din anii 1912 și 1913*, AARMSI, Tom XXXVI, nr. 10, București, 1913.

PÂRVAN 1913, II. 2 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum. II 2. Descoperirile campaniei a doua și a treia de săpături din anii 1912 și 1913*, AARMSI, Tom XXXVI, nr. 11, București, 1913.

ROBINSON 1959 – H. S. Robinson, *The Athenian Agora. Vol. V: Pottery of the Roman Period, Chronology*, Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens, 1959.

SCORPAN 1973 – C. Scorpan, *La continuité de la population et des traditions gètes dans les conditions de la romanisation de la Scythia Minor*, Pontica 6 (1973), p.137-151.

SUCEVEANU & BARNEA 1991 – A. Suceveanu & A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991.

SUCEVEANU 1982 – A. Suceveanu, *Contribuții la studiul ceramicii romano-bizantine de la Histria*, SCIVA 33 (1982), p. 79-107.

SUCEVEANU 2000 – A. Suceveanu, *Histria X. La céramique romaine des Ier - IIIe siècles ap. J.-C.*, București, 2000.

UENZE 1992 – S. Uenze, *Die spatantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien)*, Munchner Beitrage zur Vor-und Frühgeschichte 43, Munich, 1992.

Pl. I Archaeological excavations: section S1 inside Tower 2 and in the *intra muros* area.

The stratigraphy of Tower 2 ***apud*** PÂRVAN 1913, p. 274 Fig. 28

Unit S1. Stratigraphic profile trough Tower 2

Unit S1. Stratigraphic profile through *intra muros* area

Pl. II

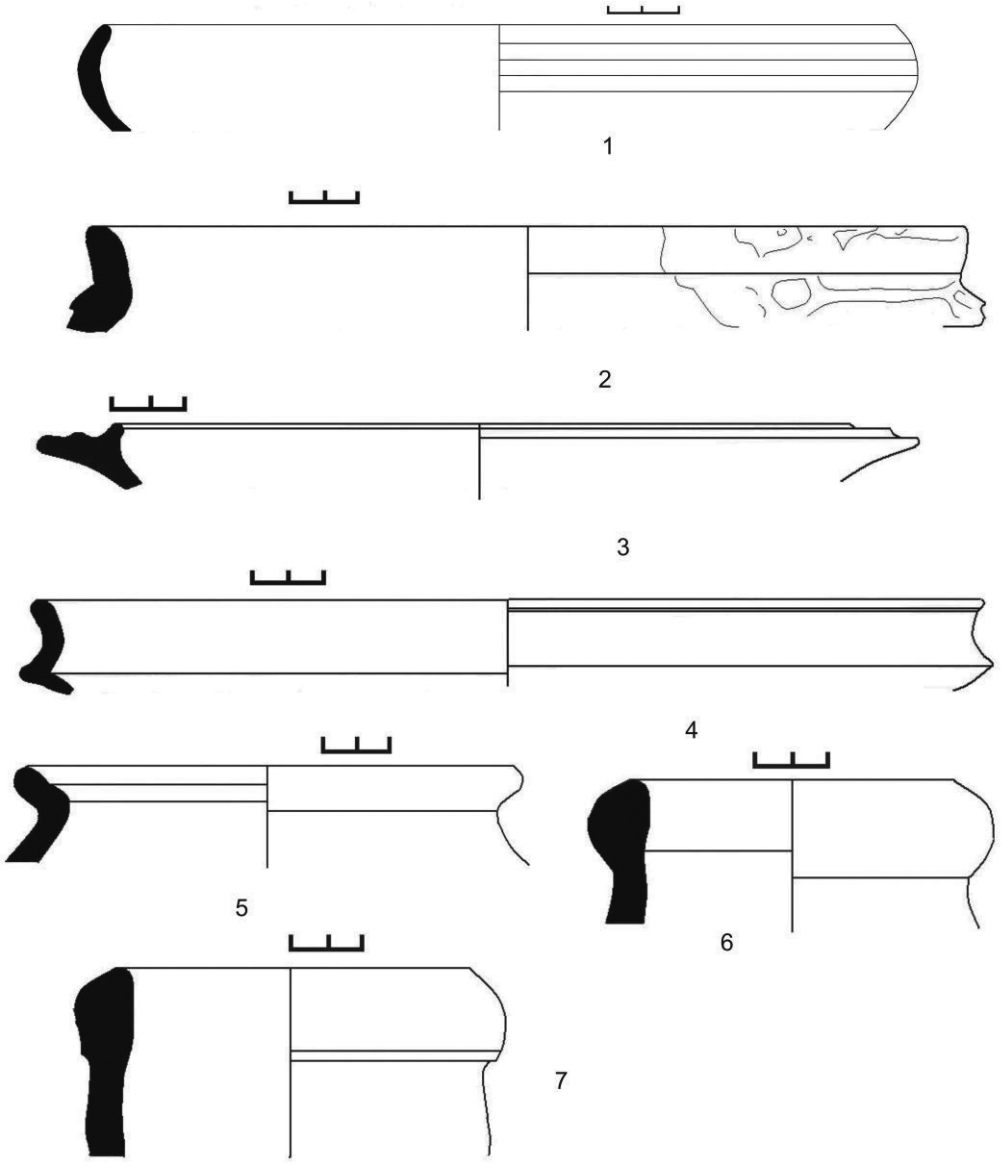

Pl. III (cat. 1-7)

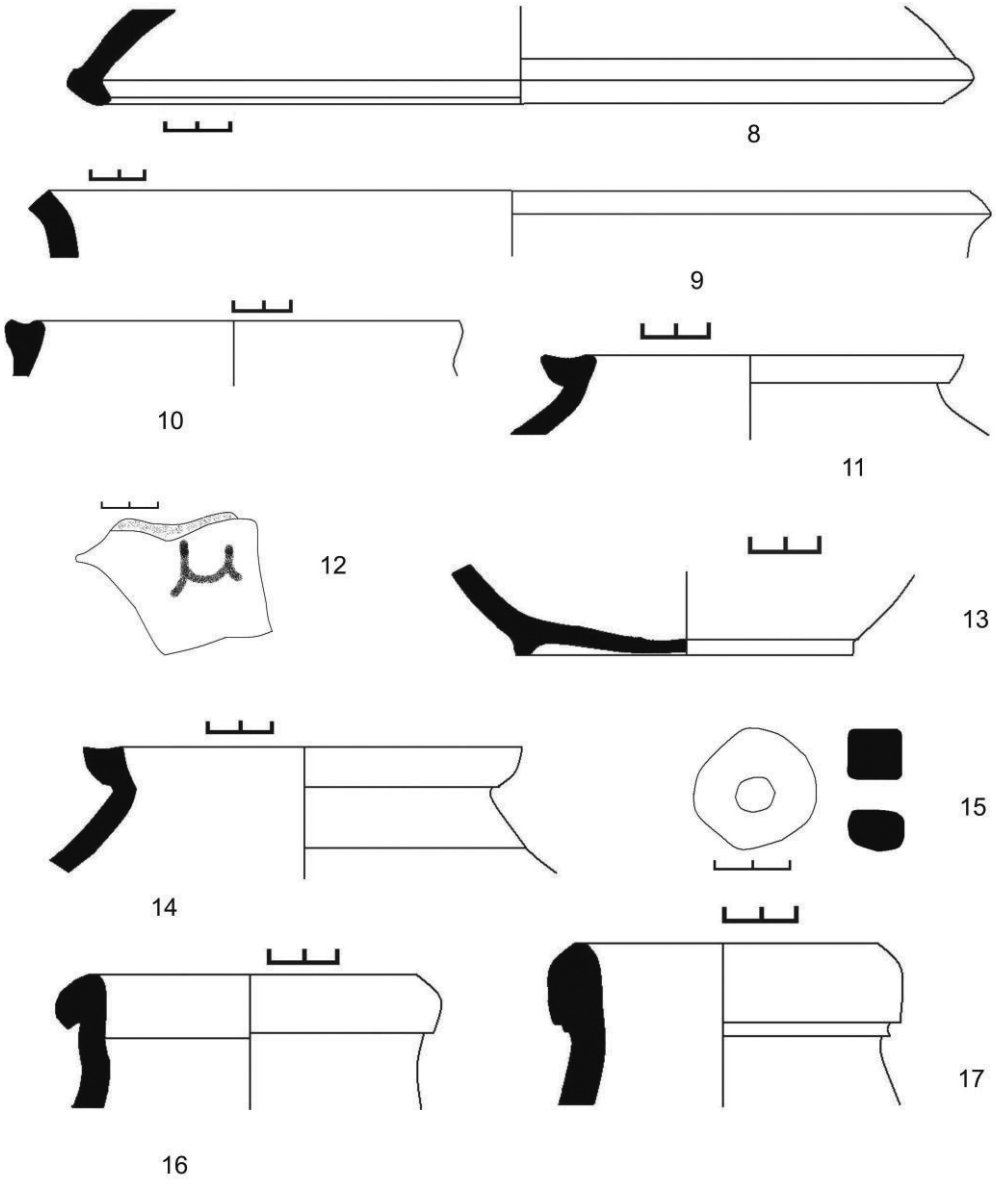

Pl. IV (cat. 8-17)

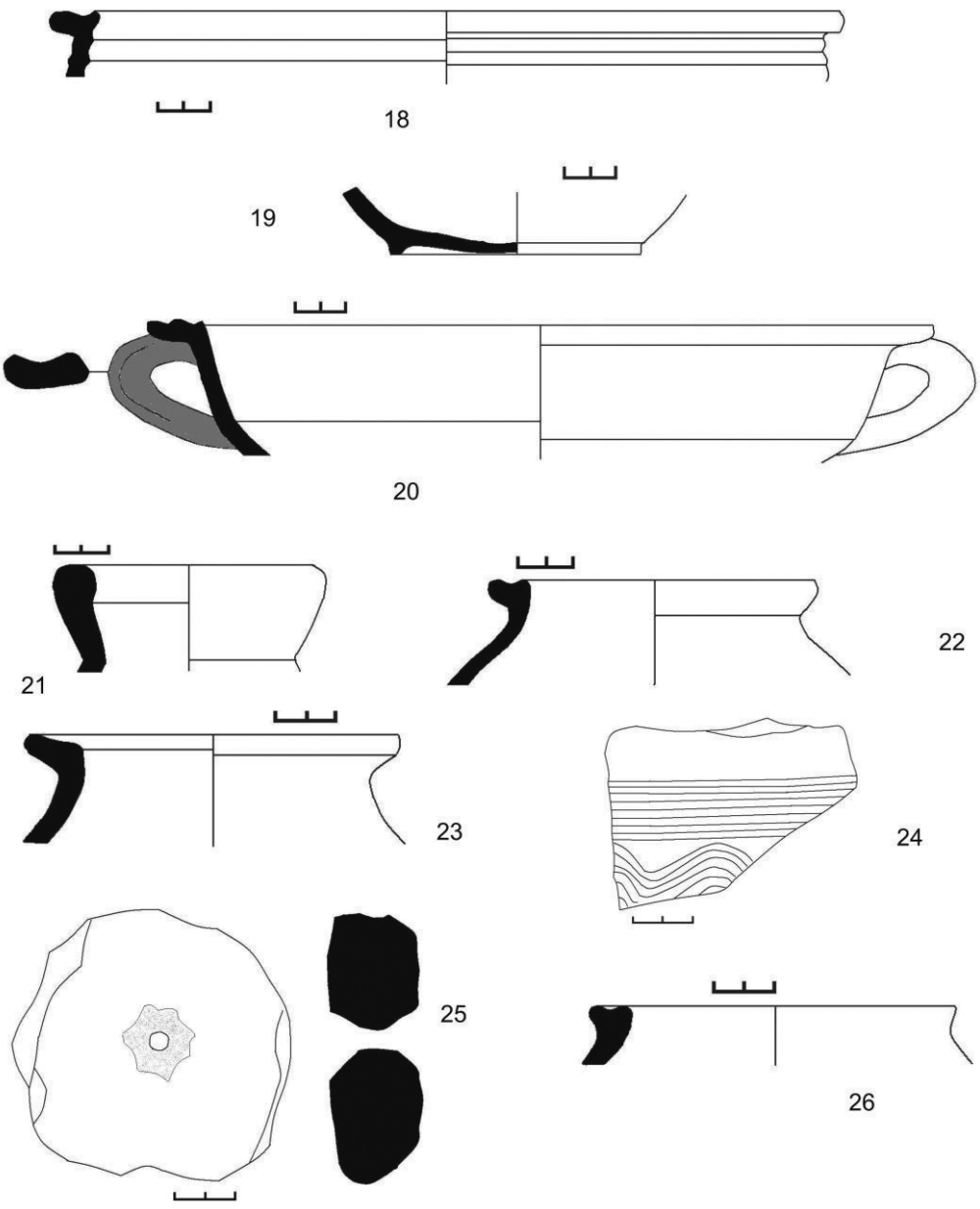

Pl. V (cat. 18-26)

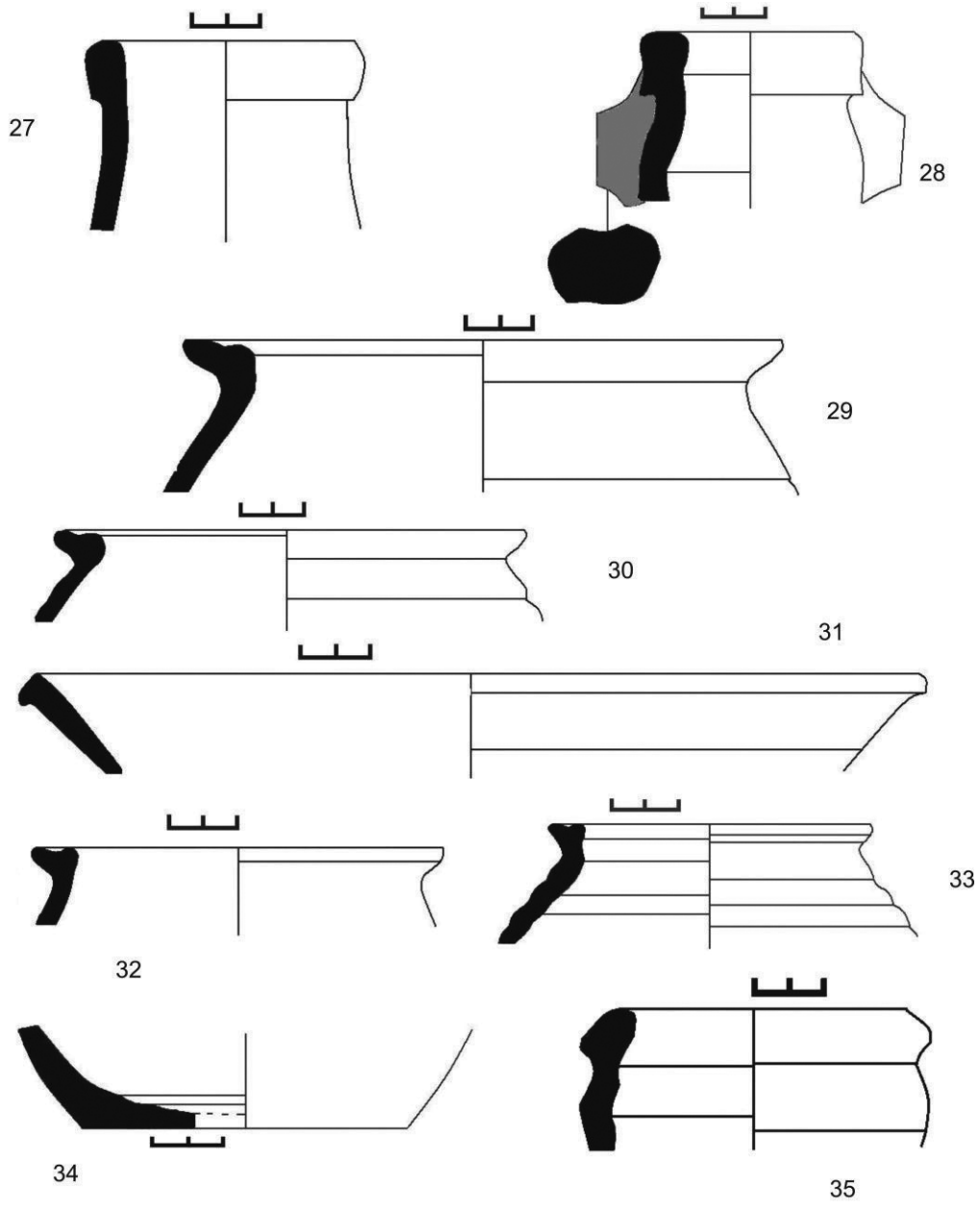

Pl. VI (cat. 27-35)

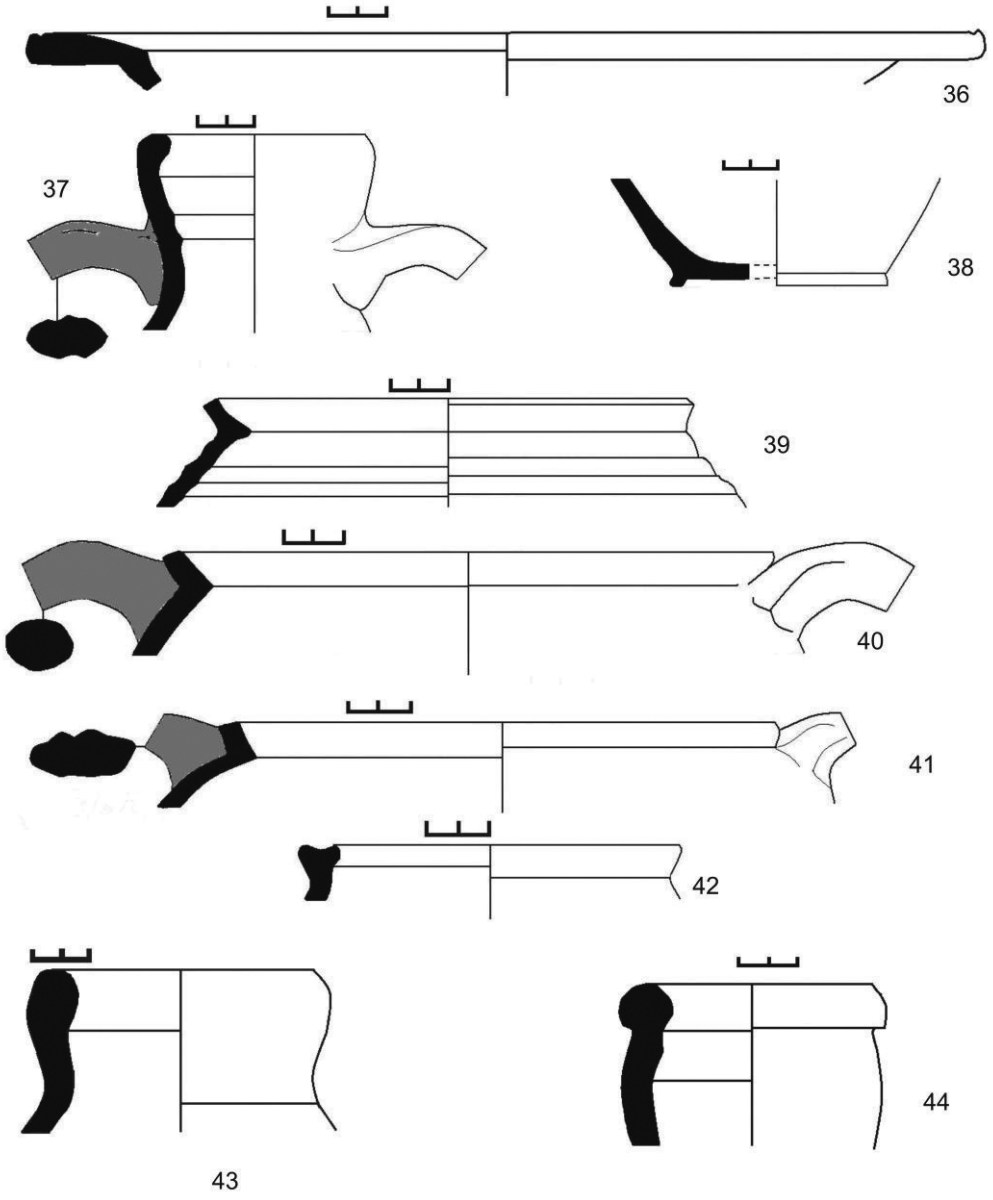

Pl. VII (cat. 36 – 44)

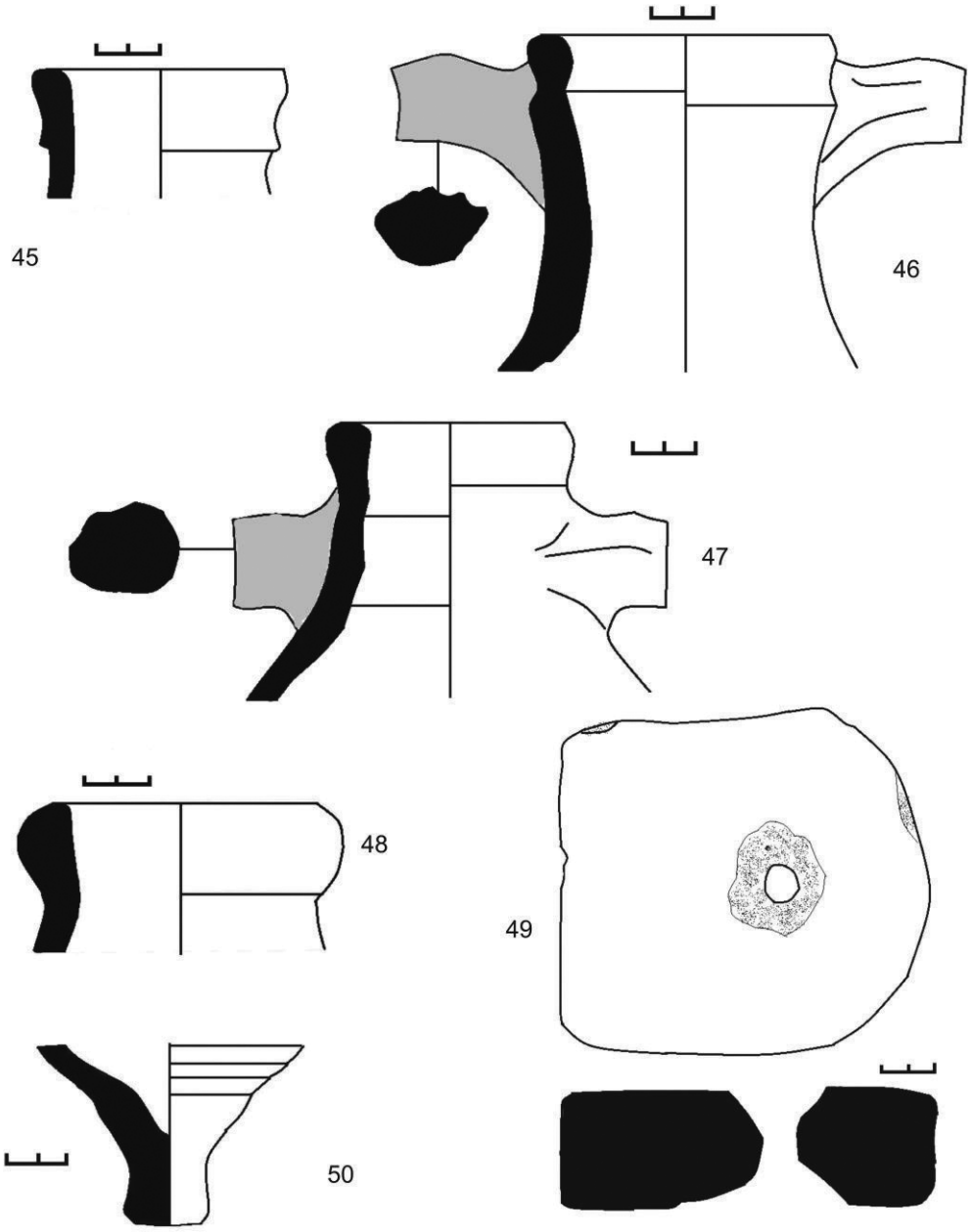

Pl. VIII (cat. 45 – 50)

TEHNICI ȘI METODE CONSTRUCTIVE ALE PAVIMENTULUI DE TERACOTĂ ÎN EPOCA ROMANĂ TÂRZIE ÎN ZONA DUNĂRII DE JOS[*]

Ioana Iulia MANEA[**]

Cuvinte cheie: *paviment, tesserae, teracotă, epocă romană, Troesmis.*
Key-words: *pavement, terracota-tesserae, Roman era, Troesmis.*

Rezumat: *Pavimentul din moduli de teracotă devine utilizat frecvent în timpul Imperiului Roman ca o alternativă mai durabilă și mai puțin costisitoare decât mozaicul. Spațiile care beneficiau de un astfel de paviment variau de la spații publice în clădirile băilor, la spații private destinate primirii musafirilor ori la grădini. Articolul prezintă tehnicile și metodele constructive ale pavimentului din elemente din teracotă, și se bazează pe studiul unor astfel de elemente din teracotă provenind de la Troesmis aflate în colecțiile Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan".*

Abstract: *The pavement of the terracota-tesserae was commonly used in the Roman Empire as a more lasting and less expensive alternative than the mosaic. The spaces with such pavement ranged from public spaces in baths to private spaces for receiving guests or gardens. The article presents the techniques and construction methods of pavement tiles and it is based on the study of such items from Troesmis kept in the collections of the Institute of Archaeology „Vasile Pârvan", București.*

Introducere

Teracota fiind un material deosebit de versatil le permitea meșterilor romani o libertate mare în ceea ce privește folosirea ei: de la cărămizi, la țigle și la pavimente ori tuburi de apeduct și de încălzire. Atuurile materialului derivă din ușurința cu care poate fi modelat în diverse forme în ciuda unei mai slabe rezistențe în timp, necesitând înlocuire.

Tradiția de a folosi *tesserae* din teracotă pentru pavare este împrumutată din spațiul elenistic[1] (Epir, coloniile grecești din Sicilia-Tindari, Gela ori din Graecia

[*] Lucrarea este realizată în cadrul PNII-RU-TE-2014-4-2063: Natural resources, landscape and ancient settlements in northwesten Moesia - case study Troesmis.

[**] Ioana Iulia MANEA: doctorand în cadrul Facultății de Istorie, Universitatea București; e-mail: yoanna.manea@gmailcom.

Magna - Elea-Velia), Roma (începând cu epoca republicană) fiind printre primele orașe care importă pe scară largă acest tip de paviment. Printre cele mai timpurii descoperiri de acest gen se numără un pavaj din moduli pătrați cu latura de 3 cm. găsit la Vicus Tuscus[2].

În esență pavimentul este compus din alăturarea unor piese de forme regulate ce creează un "covor" cu elemente geometrice[3]. Trebuie să facem o diferențiere între acest tip de paviment și cel realizat din plăci de cărămidă. Elementele componente ale primului sunt destul de reduse ca mărime și sunt diferențiate prin formă, culoare ori mărime, modul de îmbinare al diferitelor *tesserae* putând crea impresia unui mozaic fără a afecta utilitatea practică a acestuia.

Studiul nostru a pornit de la un lot de elemente din teracotă provenind de la Troesmis (Moesia Inferior) aflat în colecțiile Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan"[4]. Aceste elemente sunt în formă de 8 (sau de pișcot), de L sau hexagonale. Dimensiunile lor nu variează extrem de mult, elementele în formă de 8 fiind cele mai mari cu o lungime cuprinsă între 5 și 6 cm iar lățimea de 1-2 cm, grosimea fiind în medie de 2,25 cm. *Tesserae*-le hexagonale sunt cele mai mici, având 2-3 cm.,iar cele în formă de L au o lungime de aproximativ 5 cm. cu o grosime medie de 3 cm. Starea de conservare este bună iar pasta este omogenă. Se pot observa pe suprafața *tesserae*-lor pietricele și urme de nisip. De asemenea, se pot distinge două suprafețe: una netedă și plată ce reprezintă fața elementului din teracotă și o alta mai aspră ce venea fixată în nisip.

De menționat în plus este un element din teracotă în formă de cruce găsit tot la Troesmis în cercetările din 1865 ale misiunii arheologice franceze (**Pl. II/19**). Acesta se află la Musée d'Archéologie Nationale Saint-Germain-en-Laye (nr. inv. 6759) și are dimensiunile de 6 x 6,7 x 2,7 cm. La fel ca celelalte elemente, este confecționat dintr-o o pastă omogenă, prezintă urme de nisip iar starea de conservare este bună.

Producția

În urma studierii acestui lot putem creiona modul în care erau fabricate. Datorită caracteristicilor pastei - omogenitate, duritate și durabilitate - se poate concluziona că meșterii acordau o atenție specială produselor ce urmau a fi fabricate și le pregăteau în acest scop.

Cel mai probabil elementele de paviment erau produse de aceleași ateliere care se specializaseră în fabricarea de materiale de construcție.

După ce se finaliza amestecul ideal pentru *tesserae*, urma procesul de modelare, care, în opinia noastră, putea fi făcut în două feluri:

- meșterul întindea pe o suprafață plană o foaie de lut de o anumită

[1] ACOCELLA & TURRINI 2006, p. 204.

[2] BLAKE 1930, p.147.

[3] Ca terminologie *opus figlinum* - vezi citat la SCHÄFER 2014, p. 276, n. 110 care trimite la C. Balmelle *et alii*, *Le décor géometrique de la mosaïque romaine I* (1985), pl. 221a-c; II (2002), p. 36 (*non vidi*).

[4] Lotul înregistrat cu proveniență Troesmis (Iglița), a fost adus la Institut în deceniul șase al secolului trecut de arheologii care au făcut periegheze în zonă, nefiind însă precizate zonele cercetate.

grosime după care cu o formă sau cu o ramă taia piesele din pasta crudă, acestea fiind lăsate la uscat și după aceea arse;

- meșterul avea o matriță în care presa pasta în forme și tot în forme era lăsată la uscat, iar după ce procesul se încheia, erau scoase și pregătite pentru ars.

Fixarea elementelor de teracotă se făcea, de regulă, în pat de nisip. Există însă exemple, la Roma, unde modulii erau fixaţi în mortar[5].

În momentul în care am studiat piesele am putut observa două suprafețe: una lustruită și netedă, iar alta mai grosieră, plină de nisip și denivelată ceea ce ne-a îndemnat să credem că pe podea se punea un strat de nisip de grosime variabilă, peste care erau așezate *tesserae* într-un anumit model, iar la final, pentru o fixare cât mai bună, se presăra nisip pentru a intra în rosturile create, excesul fiind ulterior înlăturat.

Forme

Spre deosebire de producția de cărămizi care era standardizată[6], cea de elemente pentru paviment, deși puțin investigată sistematic până acum, prezintă o varietate destul de mare în ceea ce privește dimensiunile și modul de combinare/montare. Pe de altă parte, formele elementelor individuale descoperite nu sunt extrem de diversificate.

În lotul provenit de la Troesmis se regăsesc elemente în formă de 8, hexagonale, în formă de L și în formă de cruce. Aceste forme se regăsesc semnalate și în descoperiri din Dacia[7]. Mai putem adăuga alte descoperiri din Imperiu care erau de formă romboidală, de semilună, cubice, de evantai ori dreptunghiulare[8].

Un caz interesant este reprezentat de un paviment ce s-a descoperit în nordul Italiei, la Sarsina și este caracterizat ca fiind o variantă locală. Acesta este alcătuit din rânduri alternative de *tesserae* în formă de romb și hexagonale. Piesele hexagonale au un orificiu în mijloc unde este pusă o altă piesă litică, de formă pătrată și de culoare albă[9].

Diversitatea formelor le permitea meșterilor să creeze modele geometrice interesante, fiind o alternativă mult mai accesibilă față de mozaic.

Amplasament

Spațiile care beneficiau de un astfel de paviment variau de la spații publice, în clădirile băilor, la spații private destinate primirii musafirilor ori la grădini. Este destul de rar documentat contextul concret al descoperirii acestor elemente de paviment.

La Apulum (**Pl. III/1 și 2**), cât și în Oltenia au putut fi identificate *tesserae* similare cu cele prezentate în catalog. După cum o denumește R. Ciobanu, *Sala cu*

---

[5] BLAKE 1930, p. 147: „The earliest use of bricks as paving material at Rome shows *tesserae* of brick, measuring roughly 3 cm per side set into cement".

[6] Vitruvius, *De arch* II, 3.

[7] Vezi *infra* notele 12, 13, 14, 15.

[8] ACOCELLA 2013, p. 65 „Si tratta di classi pavimentali numericamente esigue, ma molto interessanti e poco conosciute, realizzate attraverso la giustapposizione e la replicazione di posa di elementi di forma triangolare, romboidale, esagonale, ottagonale, cubica, mandorlata (o "lunata") ecc.".

[9] BLAKE 1930, p. 150.

pictură și hypocaust de la Apulum este cea care în a treia etapă a dezvoltării sale dispune de o podea lucrată în *opus signinum* acoperită cu „moduli de cărămidă în forma cifrei 8”[10]. Alte detalii cu privire la dimensiunile lor ori la descrierea pastei nu avem, însă putem să reținem că sala a jucat rol de vestibul al unei vile romane.

Tot la Apulum, în campania din 2009, colectivul condus de Vasile Moga a efectuat săpături în punctul Cetatea Albă Carolina - Ravelinul Sf. Francisc de Paola şi în sectorul de SE al aşezării civile (*canabae*) a castrului legiunii XIII Gemina. În raportul ce a urmat săpăturii se menționează că s-au găsit pe locul unde a fost amplasat ravelinul resturi de paviment[11].

Pavele de acest tip au fost decoperite și în Oltenia, mai exact la Târgu-Jiu, cartierul Olari[12] și în Bumbești Jiu, punct Gară[13]. În primul punct au fost descoperite un număr de 16 piese în secțiunea 3 a unei așezări rurale romane, iar în cel de-al doilea sit, 53 de *tesserae* în locuințele A și B. Chiar dacă autorul nu oferă foarte multe informații în legătură cu aceste gen de descoperiri, el menționează formele: în formă de 8, hexagonală și cruciformă și măsurătorile (cele în formă de 8 au în medie L = 5,5 cm, l = 3 cm, h = 2 cm; cele cruciforme au în medie L = 5 cm, l = 4,5 cm și h = 2,5 cm, iar piesa hexagonală, L = 7 cm, l = 6 cm, h = 2 cm).

Mai multe informații regăsim la Radu Ota, care a publicat o monografie a săpăturilor arheologice din așezarea civilă de pe lângă castrul legiunii a XIII-a Gemina. Acesta rezumă cele 17 campanii de săpătură de la așa-numitul „Palat al Guvernatorului” desfășurate de Cserni (între 1888 și 1908) și unde regăsim informații legate de pavele. Se pare că în clădirile ce alcătuiau reședința guvernatorului au fost identificate mai multe spații ce au fost pavate cu *tesserae*. În primele două campanii dintre anii 1888-1890 s-a dezvelit o încăpere notată de Cserni cu III care, pe lângă podeaua pavată cu *tesserae* de formă octogonală și pătrată, dispuse în model (o piesă pătrată era înconjurată de patru piese octogonale), avea și urme de pictură pe pereți și a fost catalogată ca un spațiu cu funcționalitate oficială .

Încăperile IV, V, XI și XII erau camere de baie cu podea din *tesserae* și pereți pictați, iar alte șase spații notate cu VI aveau pardoseală acoperită cu moduli de cărămidă în formă de 8. Spațiile au fost interpretate ca fiind cabine[14]. Toate aceste cabine aveau pereți pictați și stucaturi.

În cea de a treia campanie din 1891 a fost descoperită o sală notată cu XXVI; aceasta avea o podea alcătuită din *tesserae* în formă de 8 și s-a mai dezvelit o altă încăpere notată cu XVI pavată cu *tesserae*. În campania a zecea s-a identificat o sală cu lungimea de 12 m, cu pereți din cărămidă și podea din moduli de teracotă în formă de 8.

Cercetările au avansat, iar în anul 2003 în urma unor săpături, de data aceasta în sectorul sudic, în zona locuințelor, a fost identificată o clădire cu două încăperi. În faza a doua a evoluției sale s-a observat că podeaua era alcătuită din

[10] CIOBANU 2005, p. 129.
[11] http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2010/cd/, accesat la data de 01.04.2016.
[12] MARINOIU 2004, p. 184.
[13] MARINOIU 2004, p. 122.
[14] OTA 2012, p. 124.

tesserae în formă de 8 iar pereții clădirii erau pictați. Interesant este faptul că o parte din aceste pavele erau suprapuse unui strat în *opus signinum* cu grosimea de 10 cm.

În Italia se semnalează cel mai des astfel de pavimente, multe dintre acestea fiind păstrate în muzee (Modena, Bologna, Fiesole). Printre siturile unde au fost descoperite putem să enumerăm Bologna (Vicolo del Riccio unde a fost descoperit un astfel de paviment pe fundul unei piscine), Imola (elementele de teracotă au fost găsite într-o casă datată sec. I p.Chr.), Roma ori Pompei.

În mediu provincial, Viminacium (Serbia) era un centru de producție de cărămizi important în sec. al II-lea p.Chr., datorită faptului că exista materie primă din belșug[15], iar ca o consecință directă a acestei industrii în *thermae* existau pavimente realizate din *tesserae* din teracotă (**Pl. IV/2**). Cronologic, modulii din teracotă se încadrează în perioada de funcționare a băilor, și anume între sec. I-IV p.Chr. În paralel cu folosirea acestui tip de paviment s-au utilizat și mozaicuri, acestea fiind asociate cu fresce.

Un alt exemplu interesant îl găsim la Verulamium (St. Albans, Marea Britanie)[16], unde apar mozaicuri policrome cu modele geometrice și elemente florale. Acestea sunt datate în a doua jumătate a secolului al II-lea p.Chr. și împodobesc camerele principale din casă. Ceea ce atrage atenția este faptul că mozaicurile sunt înconjurate de rânduri de *tesserae* cubice colorate în galben și roșu (**Pl. IV/3**). Însă acest exemplu nu este singular în spațiul britanic, o situație asemănătoare regăsindu-se și în cazul mozaicurilor din vila romană de la Chedworth (**Pl. IV/1**) unde *tesserae* policrome înconjoară mozaicurile[17].

Folosirea pavimentului din moduli de teracotă este mai frecventă în timpul Imperiului în același timp în care mozaicul este utilizat pe scară extinsă. *Tesserae*-le din teracotă erau o alternativă mai puțin costisitoare față de mozaicurile din marmură ori sticlă și de aceea, pe termen lung, pornind din Italia s-a creat o tradiție a podelelor pavate cu moduli din teracotă.

Constatăm că acestui tip de artefacte nu i-au fost dedicate studii speciale, iar prezentarea lor în publicații este destul de sumară, totul reducându-se la formă și eventual la dimensiuni.

CATALOGUL PIESELOR DE PAVIMENT DIN COLECȚIA IAB CU PROVENIENȚĂ TROESMIS[18]

Nr. 1 (**pl. I/1**)
Pavelă din teracotă în formă de 8.
IAB, nr. inv. V 7728.
Stare de conservare: bună.

[15] NIKOLIĆ, ROGIĆ & MILOVAMOVIĆ 2015, p. 74.
[16] DUNBABIN 1999, p. 89.
[17] CLEARKY 2013.
[18] Abrevieri folosite în catalog: **H** = înălțimea; **L** = lungimea; **l** = lățimea; **Mat.** = material; **IAB** = Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" București.
Pentru descrierea culorii pastei s-a folosit *Munsell Soil Color Charts* 2009.

Mat.: 5YR/5/8, se pot observa urme de nisip pe parte de jos, în pastă apar bucățele de caramidă.
L = 5,3 cm, l = 1,3 cm, H = 1,8 cm
Analogii: Apulum - OTA 2012, p. 123-125, 129; CIOBANU 2005, p. 129; Târgu-Jiu- MARINOIU 2004, p. 186; Bumbești Jiu „Gară"- MARINOIU 2004, p. 107, 112.

Nr. 2 (pl. I/2)
Pavelă din teracotă în formă de 8.
IAB, nr. inv. V 7729.
Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/6/8, se pot observa urme puternice de nisip și pietricele.
L = 5,3 cm, l = 0,9 cm, H = 2,4 cm
Analogii: vezi *supra* cat. nr. 1.

Nr. 3 (pl. I/3)
Pavelă din teracotă în formă de 8.
IAB, nr. inv. V 7730.
Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/5/8 , pe spate prezintă urme de nisip și pietricele iar pe față nisip, pietricele și calcar.
L = 4,9 cm, l = 1,7 cm, H = 1,6 cm.
Analogii: vezi *supra* cat. nr. 1.

Nr. 4 (pl. I/4)
Pavelă din teracotă în formă de 8.
IAB, nr. inv. V 7731.
Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/5/8, prezintă urme de nisip și de pietricele.
L = 5,2 cm, l = 1,2 cm, H = 2,4 cm
Analogii: vezi *supra* cat. nr. 1.

Nr. 5 (pl. I/5)
Pavelă din teracotă cu formă hexagonală.
IAB, nr. inv. V 7732.
Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/5/8, se pot observa urme de nisip și are pe spate foarte multe pietricele.
L = 2,9 cm, l = 2,7 cm, H = 2,9 cm.
Analogii: Bumbești Jiu „Gară"- MARINOIU 2004, p. 115.

Nr. 6 (pl. I/6)
Pavelă din teracotă în formă de 8.
IAB, nr. inv., V 7733.
Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/5/8, prezinta nisip și urme de pietricele.

L = 6,4 cm, l = 1,5 cm, H = 2,8 cm.
Analogii: vezi *supra* cat. nr. 1.

Nr. 7 (pl. I/7)
Pavelă din teracotă în formă de 8.
IAB, nr. inv. V 7734.
Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/6/8, prezintă urme de nisip pe laterale și pe spate.
L = 5,3 cm, l = 1 cm, H = 2,4 cm.
Analogii: vezi *supra* cat. nr. 1.

Nr. 8 (pl. I/8)
Pavelă din teracotă în formă de 8.
IAB, nr. inv. V 7735.
Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/6/8, prezintă urme de nisip pe spate și mai ales pe laterale, apar și pietricele.
L = 5,4 cm, l = 1 cm, H = 2,4 cm.
Analogii: vezi *supra* cat. nr. 1.

Nr. 9 (pl. II/9)
Pavelă din teracotă în formă de L.
IAB, nr. inv. V 7736.
Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/6/8, prezintă nisip, calcar și urme de la pietricele.
L = 5,3 cm / 5 cm, l = 2,7 / 2,6 cm, H = 3,3 cm

Nr. 10 (pl. II/10)
Pavelă din teracotă în formă de 8.
IAB, nr. inv. V 7737.
Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/6/8, forma nu este simetrică, prezintă nisip pe spate și pe laterale plus urme de pietricele.
L = 6,2 cm, l = 1,4 cm, h = 2,1 cm.
Analogii: vezi *supra* cat. nr. 1.

Nr. 11 (pl. II/11)
Pavelă din teracotă în formă de L.
IAB, nr. inv. V 7738.
Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/6/8, prezintă urme de nisip, de cărămidă și de pietricele.
L = 5,1 / 5,3 cm, l = 2,8 / 2,7 cm, H = 2,7 cm.

Nr. 12 (pl. II/12)
Pavelă din teracotă în formă de 8.
IAB, nr. inv. V 7739.

Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/5/8, prezintă urme de nisip și puține pietricele.
L = 4,9 cm, l = 1,4 cm, H = 1,8 cm.
Analogii: vezi *supra* cat. nr. 1.

Nr. 13 (pl. II/13)
Pavelă din teracotă în formă de 8.
IAB, nr. inv. V 7740.
Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/5/8, are puține urme de nisip și pietricele.
L = 6,1 cm, l = 2,2 cm, H = 3,5 cm.
Analogii: vezi *supra* cat. nr. 1.
Mai mare decât celelalte, pe partea de suprafață apar zgârieturi paralele.

Nr. 14 (pl. II/14)
Pavelă din teracotă în formă de L.
IAB, nr. inv. V 7741.
Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/5/8, prezintă urme de nisip, pietricele și de calcar.
L = 5,3 cm, l = 2,7 cm, H = 3,1 cm.

Nr. 15 (pl. II/15)
Pavelă din teracotă în formă de 8.
IAB, nr. inv. V 7742.
Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/5/8, prezintă nisip și puține pietricele.
L = 5,3 cm, l = 1,3 cm, H = 2 cm.
Analogii: vezi *supra* cat. nr. 1.

Nr. 16 (pl. II/16)
Pavelă din teracotă în formă de 8.
IAB, nr. inv. V 7743.
Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/5/8, prezintă multe pietricele, mult nisip pe spate și laterale și mai puțin pe față.
L = 6,2 cm, l = 1,3 cm, H = 2,2 cm.
Analogii: vezi *supra* cat. nr. 1.

Nr. 17 (pl. II/17)
Pavelă din teracotă în formă de 8.
IAB, nr. inv. V 7744.
Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/5/8, prezintă nisip și pietricele.
L = 6 cm, l = 1,4 cm, H = 2,3 cm.
Analogii: vezi *supra* cat. nr. 1.
Pe spate apar niște zgârieturi.

Nr. 18 (pl. II/18)
Pavelă din teracotă în formă hexagonală.
IAB, nr. inv. V 7745.
Stare de conservare: bună.
Mat.: 5YR/4/4, prezintă nisip și urme de pietricele.
L = 2,6 cm, l = 2,7 cm, H = 2,2 cm.
Analogii: vezi *supra* cat. nr. 5.

Nr. 19 (pl. II/19)
Pavelă din teracotă în formă de cruce.
Musée d'Archéologie Nationale, Saint-Germain-en-Laye, nr. inv. 6759.
Stare de conservare: bună.
Mat.: prezintă nisip.
L = 6 cm, l = 6,7 cm, H = 2,7 cm.
Analogii: Târgu-Jiu: MARINOIU 2004, p.186 „paviment ceramic sub formă de cruce (10 piese); pastă de culoare roșie; se păstrează integral"; Bumbești-Jiu „Gară": MARINOIU 2004, p. 110 „camera din colțul de SE, avea un paviment mai înălțat decât a celorlalte, și era pavat cu piese ceramice în formă de cruce"

BIBLIOGRAFIE

Surse primare:
Vitruvius, *De architectura*, editura Academiei RPR, București, 1964.
Surse secundare:
ACOCELLA 2013 – A. Acocella, *Stile Laterizio II.I laterizi cotti fra Cisalpina e Roma*, Roma, 2013.
ACOCELLA & TURRINI 2006 – A. Acocella & D. Turrini, *Rossoitaliano.Pavimentazioni in cotto dall"Antico al Contemporaneo*, Firenze, 2006.
ALBERTI *et alii* 2013 - Livia Alberti, Elsa Bourguignon, Ermanno Carbonara, Thomas Roby, and Juana Segura Escobar, *Illustrated Glossary: Technician Training for the Maintenance of In Situ Mosaic*, Los Angeles, 2013.
BLAKE 1930 - M. E. Blake, *The Pavements of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire*, Memoirs of the American Academy in Rome, 8 (1930), p. 7-159.
CIOBANU 2005 – R. Ciobanu, *Sala cu pictură și hypocaust din așezarea romană Apulum II*, Apulum 12 (2005), p. 123-136.
CLEARY 2013 – S. E. Cleary, *Chedworth Life in a Roman Villa*, New York, 2013.
DUNBABIN 1999 – K. Dunbabin, *Mosaics of the Greek an Roman World*, Cambridge, 1999.
JANKOVIĆ 2012 – M. Janković, *The Social Role of Roman Baths in the Province of Moesia Superior*, în: Marta Żuchowska (ed.), *The Archaeology of Water Supply*, BAR International Series 2414 (2012), p. 27-39.
MALACRINO 2010 – C. G. Malacrino, *Constructing the Ancient World: Architectural Techniques of the Greeks and Romans*, Los Angeles, 2010.
MARCONI 2015 – C. Marconi, *The Oxford Handbook of Greek and Roman Art and Architecture*, Oxford, 2015.
MARINOIU 2004 – V. Marinoiu, *Romanitate în nordul Olteniei*, Târgu-Jiu, 2004.

NIKOLIĆ 2013 – E. Nikolić, *Contribution to the Study of the Roman Architecture in Viminacium: Construction Materials and Buildings Techinuques*, Archeology and Science 8 (2013), p. 21-48.

NIKOLIĆ, ROGIĆ & MILOVAMOVIĆ 2015 –E. Nikolić, D. Rogić & B. Milovanović, *The Role of Brick in Hydraulicity of Viminacium Mortars: Decorative Mortars from the Thermae*, Archeology and Science 10 (2015), p. 71-92.

OTA 2012 – R. Ota, *De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la Municipium Septimium Apulense*, Alba-Iulia, 2012.

SCHÄFER 2014 – F. Schäfer, *Praetoria. Paläste zum Wohnen und Verwalten in Köln und anderen römischen Provinzhauptstädten*, Mainz, 2014.

Surse web:

http://www.cimec.ro/

http://www.architetturadipietra.it/

http://viminacium.org

Explanation of Plates:

Plate 1: 1-4, 6-8, *terracota-tesserae* in shape of 8 from IAB colection, 5- hexagonal *terracota-tesserae* from IAB colection (Photos by C.-G. Alexandrescu).

Plate 2: 9, 11, 14 *terracota-tesserae* in shape of L from IAB colection, 10, 12, 13, 15, 17, *terracota-tesserae* in shape of 8 from IAB colection, 18 - hexagonal *terracota-tesserae* from IAB colection (Photos by C.-G. Alexandrescu), 19 - *terracota-tesserae* in shape of cross found in the investigations of the french archaeological mission from 1865, which now are at the Musée National d'Archeologie Saint-Germain-en-Laye (Photos C.-G. Alexandrescu).

Plate 3: 1 – pavement made from *terracota-tesserae* in shape of 8 found at Apulum's civil settlement (https://apulumarchaeology.files.wordpress.com/2010/09/paviment-tesserae.jpg), 2 – *tesserae* pavement from Apulum (F. Schäfer, *Praetoria. Paläste zum Wohnen und Verwalten in Köln und anderen römischen Provinzhauptstädten*, Mainz, 2014, p. 285, abb. 290.).

Plate 4: 1 - mosaic from the baths at Chedworth (http://www.vanderbilt.edu/AnS/Classics/roman_provinces/britain/image7.htm), 2- hexagonal *terracota-tesserae* pavement from baths at Viminacium (http://viminacium.org.rs/en/arheoloski-park/terme/), 3 - mosaic from Verulamium (http://wendylady1.livejournal.com/88359.html?title=Verulamium%20-%20St%20Alban%27s&hashtags=), 4- *terracota-tesserae* from the permanent exhibition of the Museum of Union Alba Iulia (Photo by C.-G. Alexandrescu).

Pl. I: 1-4, 6-8 - tesserae din teracotă în formă de 8 din colecția IAB, 5 - tessera din teracotă hexagonală din colecția IAB (Fotografii C-G. Alexandrescu).

Pl. II: 9, 11, 14 - *tesserae* din teracotă în formă de L din colecția IAB; 10, 12, 13, 15, 17 - *tesserae* din teracotă în formă de 8 din colecția IAB; 18 - *tessera* din teracotă hexagonală din colecția IAB (Fotografii C-G. Alexandrescu), 19 - *tessera* din teracotă cruciformă găsită la Troesmis în cercetările din 1865 ale misiunii arheologice franceze, aflată la Musée d'Archéologie Nationale Saint-Germain-en-Laye (Fotografii C-G. Alexandrescu).

1

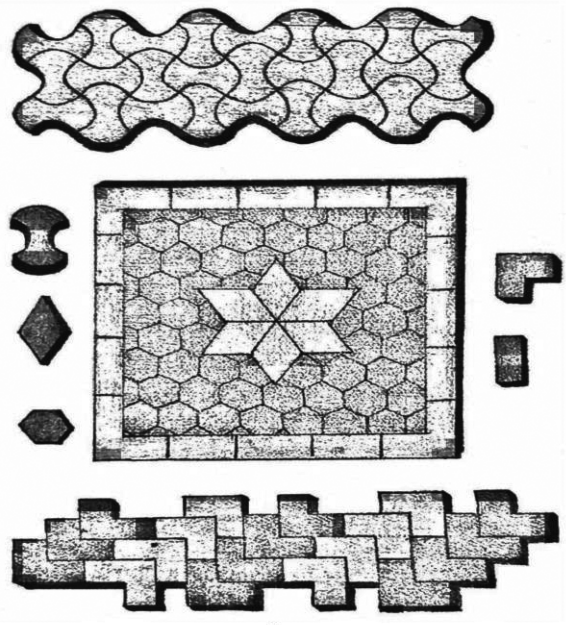

2

Pl. III 1 - Paviment din *tesserae* în formă de 8 din *canabae*-le de la Apulum (https://apulumarchaeology.files.wordpress.com/2010/09/paviment-tesserae.jpg), 2 - pavaj din *tesserae* de la Apulum, din Palatul Guvernatorului (F. Schäfer, *Praetoria. Paläste zum Wohnen und Verwalten in Köln und anderen römischen Provinzhauptstädten*, Mainz, 2014, p. 285, abb. 290).

1

2

3

4

Pl. IV

1 - Mozaic din băile de la Chedworth (http:// www. vanderbilt. edu/AnS/ Classics/ roman_provinces /britain/ image7. htm)
2 - pavaj din *tesserae* din teracotă hexagonale de la Viminacium (http://viminacium.org.rs/en/arheoloski-park/terme/),
3- mozaic de la Verulamium (http:// wendy lady1. livejournal. com/ 88359.html?title=Verulamium%20-%20St%20Alban %27s&hashtags=)
4- *tesserae* din teracotă expuse în expoziția permanentă a Muzeului Unirii Alba Iulia (Fotografie C-G. Alexandrescu).

UN MOULE D'ORFÈVRE DE LA PÉRIODE ROMANO-BYZANTINE DÉCOUVERT À LA CITÉ DE TROPAEUM TRAIANI (ADAMCLISI, DÉP. CONSTANȚA)*

Bartłomiej Szymon SZMONIEWSKI**

Cuvinte cheie: *tipar de bijuterii, perioadă romano-bizantină, Dobrogea, Tropaeum Traiani*

Mots-clés: *moule d'orfèvre, période romano-byzantine, Dobroudja, Tropaeum Traiani*

Rezumat: *Tiparul de bijuterii care face obiectul acestui studiu a fost descoperit în cetatea Tropaeum Traiani (1973), în interiorul edificiului din nivelul N VIA, datat la sfârșitul secolului VI – începutul secolului VII. Potrivit autorilor descoperirii, piesele mărunte descoperite în interior sugerează că acest edificiu ar fi aparținut unui bijutier. Tiparul descoperit la Tropaeum Traiani este o piesă unică, fără analogii în alte situri romano-bizantine din Dobrogea. Tiparele găsite la Capidava, Aegyssus și Argamum nu corespund stilistic celui de la Tropaeum Traiani.*

Tipare de piatră asemănătoare piesei de la Tropaeum Traiani, datate în secolele VI-VII, sunt cunoscute în Europa Centrală și de Vest, în special în culturile Praque și Pen'kovka. De asemenea, tipare pentru pandantive triunghiulare s-au descoperit în mai multe situri din nord-estul Europei, datate până în secolele VIII - IX.

Pornind de la analiza acestui tipar de bijuterii descoperit la Tropaeum Traiani, autorul a încercat să demonstreze problematica schimburilor, de la începutul Evului Mediu, între centrele din Scythia Minor și comunitățile dintre bazinele Nistrului Mijlociu și Niprului Mijlociu, subiect complex ce necesită cercetări sistematice ample, efectuate în paralel cu o reanalizare a descoperirilor vechi. Harta descoperirilor (încă provizorie), confirmă ipotezele anterioare cu privire la concentrarea acestor tipuri de piese

* Le texte a été écrit pendant la bourse postdoctorale de la Société Japonaise pour la Promotion de la Science (JSPS).

** Bartłomiej Szymon SZMONIEWSKI: L'Université Sōka, Tokyo, Japon; l'Institut d'Archéologie et d'Ethnologie de l'Académie Polonaise des Sciences, Cracovie, Pologne; e-mail: bartheque@yahoo.fr.

în cetățile fortificate de la sfârșitul Antichității Târzii și în imprejurimile Dobrogei, asociate cu prezența anților, definiți arheologic prin cultura Pen'kovka.

Résumé: *Le moule d'orfèvre qui fait l'objet de cet étude a été trouvé dans la fortification Tropaeum Traiani (1973), à l'interieur d'un édifice appartenant au niveau N VIA, daté à la fin du VIe siècle et le commencement du VIIe siècle. Suivant les auteurs, les menues trouvailles faites à l'intérieur de cette construction suggèrent son appartenance à un bijoutier.*

Le moule de Tropaeum Traiani est une pièce unique dans les cités fortifiées de la période romano-byzantine en Dobroudja. Les moules d'orfèvre trouvés à Capidava, Aegyssus et a l'Argamum ne correspondent pas du point de vue du style à celui de Tropaeum Traiani. Par rapport aux moules trouvés dans l'autres villes de l'Empire Byzantin (par exemple, Caričin Grad - Justiniana Prima en Serbie) les pièces de Dobroudja représentent des formes assez rustiques. Les moules en pierre datés de la période du VIe au VIIe siècle, avec les cavités analogues au moule de Tropaeum Traiani, sont connus en Europe centrale et occidentale, notamment sur les territoires des civilisations Praque et Pen'kovka. Les moules avec des pendentifs en forme de triangles sont aussi connus par plusieurs sites archéologiques de l'Europe du Nord-Est jusqu'au VIIIe – Xe siècles.

Dans cette étude, en analysant ce moule trouvé à Tropaeum Traiani, l'auteur a essayé de démontrer que la problématique du contact entre Scythia Minor et le territoire entre le bassin du Dniestr moyen et du Dniepr moyen à l'aube du Moyen Âge est une question complexe et elle nécessite des recherches systématiques, menées en parallèle à une analyse des découvertes anciennes. La carte des découvertes (encore provisoire) confirme les hypothèses antérieures à propos sur la concentration de ces objets dans les cités fortifiées de la période antique tardive et dans les environs de Dobroudja, associées aux Antes qui sont archéologiquement définies par la culture Pen'kovka.

1. Introduction

La cité de *Tropaeum Traiani* est située à environ 65 km vers le sud-ouest de Constanța dans la commune d'Adamclisi à proximité d'un monument triomphal de l'empereur Trajan. La fortification a été fondée au commencement du Ier siècle de notre ère par l'empereur Trajan et localisée sur un plateau peu élevé et entouré de petites collines qui la protégeaient. Au temps de Constantin le Grand et Licinius (313-316), elle a été rebâtie après sa destruction par les Goths à la fin du IIIe siècle. L'Empire Roman tardif a été bouleversé par des migrations de peuples et des guerres aux IVe et VIe siècles. Surtout, le VIe siècle (deuxième moitié) a été destructif pour les établissements de Scythie quand elle a été envahie par les tribus du Nord, comme les Slaves, Avares et Koutrigurs, dont les traces sont bien observées dans les couches archéologiques[1]. En général, on constate en Dobroudja à la fin du VIe et au VIIe siècles un phénomène de ruralisation des établissements urbains romains[2]. La vie urbaine organisée prend fin et une autre

[1] SUCEVEANU & BARNEA 1988, p. 122-123, 125-126, 130-132; SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 32-34, 54-55, 60, 64, 83, 170-172; CUSTUREA & NASTASI 2013, p. 320; GĂMUREAC, IONESCU & DRĂGHICI 2015-2016, p. 210; PANAITE 2016.

[2] CUSTUREA & NASTASI 2013, p. 322-327.

vie commence sur les ruines marquant la dernière phase de la cité de Tropaeum Traiani, comprise entre la fin du VIe siècle et le commencement du VIIe siècle[3].

Le moule d'orfèvre a été trouvé à l'interieur de l'édifice D.3 dans le secteur D, tronçon S.VI au niveau N.VIA pendant les recherches archéologiques en 1973 (**Fig. 1**). Le niveau N.VIA est daté à la fin du VIe siècle et le commencement du VIIe siècle[4]. Suivant les auteurs de la fouille, les menus pièces trouvées à l'intérieur de l'édifice D.3 suggèrent son appartenance à un bijoutier[5].

2. Description du moule

C'est un moule en calcaire, unilatérale et d'une forme carrée (**Fig. 2**). Dans la partie droite de l'avers du moule on trouve 14 cavités. Elles sont placées dans différentes directions puisque les cônes de coulée sont situés à chaque bord.

Au bord A on a gravé seulement un creux sous la forme de l'enfoncement annulaire qui a 4 mm de diamètre. Un cône de coulée, qui s'élargit dans la partie supérieure tel un l'entonnoir qui va jusqu'à l'enfoncement.

Au bord C, il y a neuf cavités qui sont gravées sous la forme d'enfoncements annulaires d'un diamètre de 3 mm avec les cônes de coulée partant en direction du bord. Ces cônes, dans la partie supérieure, sont plus étendus. Il est difficile de constater en ne se fondant que sur le dessin, si les lignes qui passent par le milieu des cavités annulaires ne sont que des fissures régulières ou de petits cônes oubliés par le dessinateur.

Au bord B on constate deux cavités : la première est un rectangle, qui a 24 mm de longueur et 7 mm de largeur, et comporte une bordure faite d'une série de courtes entailles verticales le long des bords. La surface intérieure du rectangle est divisée en deux parties inégales par une série d'entailles parallèles aux bords plus petits. Une bande similaire, se trouve sur les bords latéraux. Le cône de coulée qui s'élargit en entonnoir se trouve au bord supérieur du négatif. La deuxième des cavités consiste en un triangle avec l'encadrement sans les objets de parure au long des bords latéraux de 16 mm de longueur et 14 mm de largeur.

Au bord D il y a deux creux qui sont gravés. Le premier est un triangle avec l'encadrement orné des entailles verticales. À travers du milieu, on voit une bande d'enfoncements circulaires. La cavité s'achève par un anneau qui s'élargit en cône de coulée en forme d'entonnoir. Les dimensions du triangle sont : longueur - 15 mm et largeur – 13 mm. Le deuxième est un rectangle de surface lisse avec le cône de coulée qui s'élargit aux dimensions : longueur – 6 mm et largeur – 5 mm.

3. Analyses des formes des cavités

Les moules en pierre datés de la période du VIe au VIIe siècle avec les cavités analogues au moule de Tropaeum Traiani sont connus en Europe centrale et occidentale[6]. Les négatifs de la surface du moule peuvent être distingués en trois groupes selon leur forme: a) du triangle; b) de l'anneau; et c) du rectangle.

[3] BARNEA *et al.* 1979 ; SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 174.
[4] BARNEA *et al.* 1979, p. 106, 191; Fig. 169/10(14).
[5] BARNEA *et al.* 1979, p. 106, fig. 169, 171, 174.
[6] SHCHEGLOVA 2002; 2009; SZMONIEWSKI 2010.

3.a. Les cavités sous forme de triangle

Les cavités de forme triangulaire sont présentées le plus souvent dans le matériel comparatif. Celles gravées dans le moule en pierre de Tropaeum Traiani ont des analogies avec les moules découverts sur les territoires des cultures Praque (Пражская культура), Pen'kovka (Пеньковская культура)[7] et Ipoteşti-Cândeşti-Ciurel [8] (**Fig. 6**). On a découvert neuf formes avec des cavités des pendentifs triangulaires. Ils se trouvent dans les trois moules en pierre de Bernachivka (Бернашівка)[9] (**Fig. 3/1-4**; **Fig. 4/1-3**), dans un de Skibintsi (Скибинці)[10] (**Fig. 5**/1; **Fig. 17/3**) en Ukraine ainsi qu'un de Budureasca 3[11] (**Fig. 5/2a, 5/2b**) en Roumanie. Leurs formes sont très proches du triangle isocèle. Un enfoncement circulaire couronne le sommet dans les cinq cas des cavités mentionnées ci-dessus et le creux annulaire dans les deux autres. Tous les coins de la cavité de Budureasca sont achevés par un enfoncement hémisphérique qui est en plus décoré d'une bande d'entailles verticales. Les cavités analysées (sauf l'enfoncement de Skibintsi - hauteur de 43 mm) ont une taille comparable – de 15 mm à 27 mm.

Les moules avec des pendentifs en forme de triangles sont connus aussi dans plusieurs sites archéologiques de l'Europe du Nord-Est.[12] Dans le territoire de la culture Toushemla (Тушемлинская культура), ceux découverts dans l'enceinte fortifiée de Nikadzimava (Нікадзімава), en Biélorussie sur le haut Dniepr, détruits vers la fin du VIIe siècle, ressemblent à ceux décrits ci-dessus.[13] Les moules avec des cavités et des pendentifs triangulaires sont connus aussi dans d'autres cités de la culture Toushemla: il s'agit, par exemple, de l'établissement Chugaïlovo (Шугайлово)[14] en Russie et de l'établissement et de l'enceinte fortifiée de Lukoml' (Лукомль)[15] en Biélorussie. Les moules de Lukoml' sont datés de la période du VIIIe au IXe siècles[16], ce qui dépasse la limite supérieure de l'existence de la civilisation Toushemla[17]. Des cavités rapprochées aux pendentifs se trouvent aussi parmi les 87 moules de coulée de l'enceinte fortifiée de Kamno (Камно), proche de Pskov en Russie[18]. Selon une nouvelle proposition de chronologie, les moules en pierre avec ces négatifs ne peuvent pas être antérieurs au VIIe siècle[19].

---

[7] D'après Igor Gavrituchin (GAVRITUCHIN 2009, Fig. 27) sites archéologiques à Skibintsi et Semenki en Ukraine appartiennet à la civilisation Praque contrairement à Oleg Prikhodniuk (PRIKHODNIUK 1998, p. 154, Fig. 3).

[8] Résumé de la situation archéologique en Europe Centrale et Orientale au début du Moyen Âge: KAZANSKI 2000; BARFORD 2001, p. 27-66; GAVRITUKHIN 2009.

[9] VINOKUR 1997, Fig. 22-24.

[10] HAVLYUK 1974, Fig. 5/9; PRIKHODNIUK 1998, Fig. 70/11.

[11] MĂGUREANU & CIUPERCĂ 2004-2005, p. 304, Fig. 7, 9 no cat. 8.

[12] SHCHEGLOVA 2002, p. 139-140, Fig. 2/5-27; 2009, p. 46, Fig. 2/3-24; Tabl. 2; MIHAILOVA 2015, p. 128, Fig. 1/4-5.

[13] SHCHEGLOVA 2002, Fig. 2/12.

[14] SCHMIDT 2013, p. 78, Fig. 56/5; 3/3.

[15] SHCHEGLOVA 2002, Fig. 2/12; 2009, tabl. 2; SCHMIDT 2003, p. 17, Fig. 1.

[16] SHCHEGLOVA 2002, p. 137; EREMEEV & SHTYHOV 2007, p. 116-117, Fig. 15/4.

[17] SCHMIDT 2003, p. 129-142.

[18] TARAKANOVA 1956, p. 41, Fig. 20; ZAKURINA 2013, p. 209, fig. 6/1.

[19] SHCHEGLOVA 2002, p. 134.

Des cavités similaires sont présentes sur les moules de Staraïa Ladoga (Старая Ладога) en Russie, découvertes dans les couches du VIIIe siècle.[20]

Dans le matériel comparatif accessible, on n'a pas trouvé d'objets de parure dans les moules de coulée du Ve au VIIe siècle. Les pendentifs trapézoïdaux coulés ne viennent que du trésor de Veliki Budki (Велики Будки)[21] (**Fig. 8**/1-2) de la civilisation Kolotchin en Ukraine. Vingt-deux exemplaires se caractérisent par une petite taille (15 mm x 20 mm) et par une forme semblable au triangle isocèle. La surface des pendentifs est ornée le long des bords latéraux par la bande des entailles et au milieu par la convexité circulaire. Le bord inférieur est achevé par les trois anneaux. Le sommet du négatif est couronné par le disque rond. Il est fermé du côté intérieur par la bande hémisphérique qui forme un trou.[22] Le trésor a été enterré à la fin du VIIe/début du VIIIe siècle mais les pièces peuvent être datées recueillir largement entre le VIe(Ve) au VIIe siècle[23]. Les plus nombreuses sont les pendentifs triangulaires/trapézoïdaux qui ont été produits par la technique de la pression qu'en moule [24] (**Fig. 7**). Elles sont taillées en tôle de cuivre ou d'argent. Ce type d'objet de parure a été le sujet d'intérêt de plusieurs chercheurs[25].

La genèse des pendentifs trapézoïdaux tire son origine du milieu forestier de l'Europe de l'Est où de tels objets de parure sont connus par la civilisation de Tsaroubintsy[26]et puis par la civilisation de Kiev.[27] Les petits pendentifs en or, triangles/trapézoïdaux, gaufrés avec l'achèvement de la cime circulaire sont aussi connus dans l'horizon Untersiebenbrunn[28]. Ils s'étendent de la rive droite de Volga, en Crimée, Basse-Normandie et jusqu'aux côtes de l'Afrique du nord[29]. Les pendentifs étaient présents dans la décoration de la robe sur la poitrine qui se composait de plusieurs parties ou des éléments de parure de tête.[30] Le groupe des petits objets de parure gaufrés, faits en tôle d'or est lié avec les Alains avec

[20] SHCHEGLOVA 2002, p. 135.

[21] GORYUNOVA 1992, p. 126-140.

[22] GORYUNOVA 1992, p. 130, Fig. 2/4.

[23] GORYUNOVA & RODINKOVA 1999, p. 167, 188-189.

[24] Dans la littérature, le terme *pendentifs trapézoïdaux* n'est pas précisément expliqué c'est pourquoi les objets proches du triangle y sont comptés (comparé COMŞA 1984; GORYUNOVA 1992, p. 130).

[25] PERHAVKO 1978, p. 60; SÓS 1963, p. 318; COMŞA 1984; SZYMAŃSKI 1968; DĄBROWSKA 1984, p. 358-360; PARCZEWSKI 1988, p. 82-84; GAVRITUKHIN 1997; SHCHEGLOVA 2002, p. 139-140; KLANICA 2008, p. 207-217; SZMONIEWSKI 2008; RUDNICKI 2010; PROFANTOVÁ 2013, p. 162-171, Fig. 11-15.

[26] COMŞA 1984, p. 70; PARCZEWSKI 1988, p. 83.

[27] TERPILOVSKIJ 2004, Fig. 40/3, 63/13.

[28] Dans la littérature on définit le style Sösdala-Untersiebenbrunn, le style *Sösdala* est caractéristique au nord de l'Europe et *l'Untersiebenbrunn* au centre et au sud-est de l'Europe (comparé BITTNER-WRÓBLEWSKA 2005, p. 211). J'utilise la notion de *l'horizon Untersiebenbrunn* qui ne concerne que les enterrements de la période entre la fin du IVe et la première moitié du Ve siècle (KISS 1994).

[29] KISS 1994, Fig. 2.

[30] KISS 1994, p. 117.

lesquels ce type de bijoux devait diffuser en Europe à l'époque des invasions barbares[31].

Dans le Haut Moyen Âge la répartition des pendentifs trapézoïdaux (les moules et les produits) englobe de grands territoires d'Europe, du bassin de la haute Volga jusqu'au Rhin central[32]. Dans la période des VIe-VIIe/VIIIe siècles, on observe le plus grand nombre de pendentifs en Europe Centrale dans le bassin du Danube et en Europe de l'Est dans le bassin du Dniepr haut et central, celui de la Daugava haute et centrale et de la haute Volga.[33] Il faut souligner que les pendentifs trapézoïdaux (coupé et frappé) sont découverts dans les dépôts de *l'Antiquité des Antes* provenant du bassin du Dniepr moyen (par exemple Sudja (Суджа)[34], Khatski (Хацки)[35], Nijnia Sirovatka (Нижня Сироватка)[36] Trubtchevsk (Трубчевск)[37]. Depuis le VIIIe siècle la dispertion des pendentifs se concentre surtout au milieu forestier de l'Europe du Nord où ils sont utilisés pendant tout le Moyen Âge avec une fréquence différente. [38]

3.b. Les cavités sous forme de l'anneau

On a découvert sur les surfaces des moules en pierre de Bernachivka[39] (**Fig. 9/1-5; Fig. 10/1-4**; **Fig. 11/1-3**; **Fig. 12/1-3**) en Ukraine, de Szeligi[40] (**Fig. 13/1**) en Pologne, et des enceintes fortifiées a Zimne[41] (**Fig. 13/2**) et Plisnes'k (Пліснеськ)[42] (**Fig. 17/2**) en Ukraine et de la ville inconnue à l'Ukraine (gardé au musée d'Odessa)[43] (**Fig. 14/1**) et Ștefan cel Mare[44] (**Fig. 14/2**) les cavités sous la forme des anneaux simples semblables à ceux gravés sur le moule de Tropaeum Traiani. Les anneaux simples ne représentent pas un élément caractéristique. Cette forme universelle inclut l'identification chronologique et culturelle. Pendant le Haut Moyen Âge sur le territoire habité par les tribus baltes on a utilisé les trois anneaux composés avec une oreille en tant que la séparation des perles spirales

[31] KISS 1994, p. 177-204; MĄCZYŃSKA, URBANIAK & JAKUBCZYK 2011, p. 163, Fig. 13/15-19.

[32] KLANICA 2008, Fig. 120. On a découvert le cercle avec quatre pendentifs en bronze, interprété en tant que boucle d'oreille le plus loin à l'ouest dans le cimetière carolingien à Arcy-Sainte-Restitue, dans le département de l'Aisne, en Picardie, France (KAZANSKI, 1991, p. 9-10, fig. 7/1).

[33] GAVRITUKHIN 1997, Fig. 2; SHCHEGLOVA 2002, Fig. 1.

[34] KORZUKHINA 1996, p. 404, n° 85/9, pl. 67/1-5.

[35] KORZUKHINA 1996, p. 373; n° 64/21; pl. 22/15-25.

[36] KORZUKHINA 1996, p. 403; n° 84/5; pl. 61/5-6.

[37] PRIHODNIUK, PADIN & TIHONOV, 1996, p. 83; Fig. 7/9-10; 8/16-17.

[38] SZYMAŃSKI 1968, p. 195-205 ; SCHMIDT 2013, p. 78.

[39] VINOKUR 1997, Fig. 24-26, 29, 32, 33, 35-36, 38, 39-40.

[40] SZYMAŃSKI 1967, p. 20, Fig. 5/10.

[41] AULICH 1972, p. 75, Fig. XV/6.

[42] FILIPCHUK 2010, cliché 7/1.

[43] VINOKUR, 1997, Fig. 34a.

[44] MITREA 1980, p. 108, 136, Fig. XLVI/1.

dans un collier[45]. Il semble que les anneaux ont été utilisés dans la production des objets de parure plus compliqués.[46]

3.c. Les cavités sous la forme du rectangle

Les négatifs de Tropeum Traiani sont qualifiés du Ier type (les négatifs sans objets de parure) selon la typologie des cavités rectangulaires de B. Sz. Szmoniewski et du type IVe (les négatifs de la surface ornés aux bords de la bande et par deux bandes identiques qui passent par le centre)[47]. La bordure intérieure passe le long du bord du négatif et se compose d'une série d'entailles composantes des segments.

On peut interpréter les négatifs formés du rectangle taillé sur les surfaces des négatifs des moules en pierre, comme étant probablement des formes pour la production de simples ferrures de la ceinture[48] ou les perles tabulaires[49]. On les a découverts aux établissements de la civilisation Praque et Pen'kovka en Ukraine et République de Moldavie : Bernachivka[50] (**Fig. 4/1**; **Fig. 12/1**; **Fig. 15/1-4**), Dănceny[51], (**Fig. 16/1-2**), Skibintsi[52] (**Fig. 16/4; 17/4**), Semenki[53] (**Fig. 16/3**) et des enceintes fortifiées en Ukraine: Zimne (Зи́мне) [54] (**Fig. 13/2**) et Plisnes'k[55] (**Fig. 17/1-2**). Des négatifs du mêmes type et forme se trouvent sur la surface du moule en pierre au musée d'Odessa[56] (**Fig. 14/1**).

Les cavités analogues sont connues dans les moules en pierre des sites fortifiés localisés sur la Moskova et la haute Volga dont la chronologie est liée avec le Haut Moyen Âge[57]. Dans le matériel accessible on n'a pas trouvé d'objets qui pourraient être réalisés à l'aide des moules en pierre décrits ci-dessus.

4. Discussion et conclusions

Le moule de Tropaeum Traiani a été trouvé dans une couche datée à la fin du VIe siècle, la première moitié du VIIe siècle[58]. La chronologie des moules de Bernachivka serait, selon Ion Vinokur, entre la fin du Ve siècle et la moitié du VIe siècle et d'après Igor Gavrituchin de la moitié du VIe au début de VIIe siècles[59]. Les moules de Semenki et Skibintsi sont datés du Ve-VIe siècles[60] ; mais la

[45] Comparer par VAITKUNSKIENE 1992, p. 144, 151, Fig. 5.
[46] RODINKOVA 2015, Fig. 2.
[47] SZMONIEWSKI 2010, p. 163, pl. 238/1; 236/1; 237/3.
[48] VINOKUR 1997; Fig. 54.
[49] VOLODARETS - URBANOVICH 2014, p. 42-43, Fig. 6/1-4, 7.
[50] AULICH 1972, p. 74, tabl. XV/ 5-6.
[51] DERGAČEV, LARINA & POSTICĂ 1983, p. 128-129, 134, Fig. VIII/8-9; IX/3; CORMAN 1998, 136, Fig. 60/2-3.
[52] HAVLYUK 1974, Fig. 5/8-9.
[53] HAVLYUK 1974, Fig. 10/12.
[54] AULICH 1972, Fig. XV/6.
[55] FILIPCHUK 2010, cliché 7/2.
[56] VINOKUR 1997, Fig. 25, 27, 30, 33, 36, 38-39.
[57] KRENKE & TAVLINTSEVA 2002, 103-106, Fig. 7/1, 11; Fig. 11; KRENKE 2011, p. 102, Fig. 77: 32/81; 128/32-81.
[58] BARNEA *et al*. 1979, p. 106.
[59] GAVRITUKHIN 1997, p. 47-48.
[60] HAVLYUK 1963, p. 347-350.

présence d'autres objets (une boucle d'oreilles, un bracelet) dans ces sites archéologique peut indiquer une chronologie plus basse dans la première moitié du VIIe siècle[61].

Le moule de Tropaeum Traiani est une pièce unique pour les cités fortifiées de la période romano-byzantine de la Dobroudja. Les moules d'orfèvre trouvés à Capidava[62] (**Fig. 18/2-3**) datés du VIe siècle et à Aegyssus -Tulcea,[63] (**Fig. 18/1**) du VIIe siècle ne correspondent pas du point de vue du style à celui de Tropaeum Traiani. Les cavités rondes de la surface du moule d'Argamum[64] (**Fig. 18/4**) sont analogues au moule de type Bernachivka-Kamno mais les autres cavités sur la surface A de ce moule sont similaires de celles trouvées à Budureasca[65], à Bucuresti-Străuleşti-Măicăneşti[66] en Valachie, à Cristuru-Secuiesc «Melegvölgy» en Transilvanie[67] et à Plisnes'k (**Fig. 17/1**)[68]. Par rapport aux moules trouvés dans les villes localisées dans autres endroits de l'Empire Byzantin – comme, par exemple, à Caricin Grad – Justiniana Prima[69] (**Fig. 19/1-4**) en Serbie – les pièces de Dobroudja représentent des formes assez rustiques.

En Dobroudja ont été trouvés plusieues objets datés au VIe et VIIe siècles. Dans la cité de Tropaeum Traiani ainsi que dans les autres sites en Dobroudja on a découvert des céramiques modelées à la main associées aux céramique d'origine slave[70]. Certaines d'entre elles sont associées à la céramique de la civilisation Pen'kovka et de la zone du Dniepr moyen[71]. Cependant, la découverte la plus surprenante de Tropaeum Traiani a été une fibule digitée d'une des deux sépultures, située à côté de la porte de l'ouest entre les tours 15 et 16[72]. Elle correspond au type II C de Joachim Werner. La majorité des fibules ont été souvent recueillies dans les nécropoles de Crimée et du Dniepr moyen. Les similarités entre les fibules de Crimée et celles de l'espace carpato-danubien-pontique et du Moyen-Danube sont plus proches les unes aux autres que celles du Moyen Dniepr, confirmées par le travail récent de Florin Curta[73]. L'une des découvertes spectaculaires de ces dernières années, semblable à la tradition funéraire du Moyen Dniepr et de Crimée a été le tombeau de Dobroudja du Nord,

[61] GAVRITUKHIN 2005, p. 434, 452; Fig. 24/3; 25/1.

[62] COVACEF 1995-1996, p. 113, 115; Fig. VII/3-4.

[63] OPAIȚ 1977, p. 310, Fig. 10.

[64] OANȚĂ-MARGHITU 2006, p. 347, p. 355-357, Pl. 1/4; III/1.

[65] MĂGUREANU & CIUPERCĂ 2004-2005, p. 304-305, Fig. 5/9; 6/10; 10/9-10.

[66] CONSTANTINIU 1966, p. 674-675, Fig. 5/3; *Paleocreștinism* 2000, p. 29, 57 nr cat. 66; TĂNASE 2010, p. 246-247, Pl. VIII/5.

[67] SZÉKELY 1971, p. 353-358, Fig. 1/3-3A; 1988, p. 169-198, Fig.19/6; TĂNASE 2010, p. 258, pl. XIII/1.

[68] FILIPCHUK 2010, cliché 7/2.

[69] BAVANT 1990, p. 220-224; BAVANT 2005, p. 640, Fig. 5. Les moules découverts au sud du Bas-Danube (VIe-VIIe siècles) voir DUMANOV 2012, p. 405-412, Fig. 1-8.

[70] SCORPAN 1971, p. 139; COMȘA 1973, Abb. 14, No. 13; OPAIȚ 2004, p. 53, Pl. 40/7-10 ; HRISIMOV 2015, p. 314-322, Fig. 1-8, 10.

[71] TOPOLEANU & TEODOR 2009; KAZANSKI 2013, Fig. 2; HRISIMOV 2015, p. 313, 318, 320.

[72] PAPUC 1987, p. 207-210, Fig. 1/a-b.

[73] CURTA 2012, p. 18-19, Fig. 18.

à Enisala[74]. Le tombeau du début du VIIe siècle contenait deux fibules digitées et deux bracelets. Les fibules du type de IG Werner sont proches de celles connues dans les sites du Moyen Dniepr bien que les bracelets aux extrémités entrecroisées soient répandus en Crimée et dans le Moyen Danube. Il faut souligner le fait que les fibules digitées traditionnellement associées aux „slaves"[75] ont été découvertes en plusieurs endroits en Dobroudja[76]. Enfin, il faut mentionner les objets de parure en plomb, trouvés dans une tombe à inhumation (un squelette d'enfant) à Piatra Frecăței (Beroe)[77]. Leur forme en rosette est proche de celles connues des sites liés aux communautés des Slaves ou des Baltes de l`Europe de l`Est[78].

La carte de répartition (**Fig. 20**), encore provisoire car elle reflète l'état des prospections menées pour l'inventaire du petit mobilier, les moules et la céramique modelée à la main peuvent confirmer les hypothèses antérieures sur la concentration de ces objets dans les cités fortifiées de la période antique tardive et dans les environs de Dobroudja associés aux Antes qui sont assimilés par des archéologues à la civilisation Pen'kovka[79]. Les Antes, selon Jordanes, sont un peuple slave mais il est vraisemblable qu'ils ont été mêlés à une population d'origine diverse, sans doute les Slaves constituaient le fondement. Après l'épisode de la lutte avec l'Empire Byzantin surtout sous le règne de Justinien le Grand (527- 565) et la dernière attaque en 545, les Antes se sont possiblement alliés à Byzance[80]. Alors, les traces de leur présence en Dobroudja semblent très probablement.

Comme j'ai essayé de démontrer en analysant ce moule trouvé à Tropaeum Traiani, la problématique du contact entre Scythia Minor et le territoire situé entre le bassin du Dniestr moyen et du Dniepr moyen à l'aube du Moyen Âge est une question complexe qui nécessite davantage de recherches systématiques menées en parallèle avec une analyse des découvertes anciennes[81].

[74] AILINCĂI *et al.* 2014.

[75] Résumé de la discussion sur le milieu ethnique de fibule digitée CURTA 2012, p. 55-57.

[76] AILINCĂI *et al*. 2014, p. 74.

[77] PETRE 1987, p. 79, Fig. 238/e-f; SHCHEGLOVA 2009, 44.

[78] SHCHEGLOVA 2009, p. 47 – 52; Fig. 3/10-14; VORONTSOV 2016, p. 226, Fig. 10/7-8, 21/1-2, 3-8 et 28; VOLODARETS - URBANOVICH 2017.

[79] BONEV 1986; SZMONIEWSKI 2010; KAZANSKI 2013.

[80] KAZANSKI 2013, p. 39.

[81] Je voudrais remercier également Mademoiselle Valentina M. Voinea (Constanța), Messieurs Florin Curta (Gainesville) et Andrei Măgureanu (Bucarest) aussi bien qu'Olga A. Shcheglova, Valentina Goriunova (Saint -Pétersbourg) et Igor Gavritukhin (Moscou) d'avoir contribué par leurs conseils et commentaires, toujours très pertinents. Je voudrais remercier aussi très spécialement Monsieur Arnaud Hurel (Paris), Madame Mioara Codleanu et Madame Florentina Crețu (Constanța) de m'avoir aidé à corriger les fautes de français.

BIBLIOGRAPHIE

AULICH 1972 - В.В. Ауліх, *Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н.е. в Західній Волыні*. Київ, 1972.

AILINCĂI *et al.* 2014 – S. Ailincăi, M. Constantinescu, F. Curta & A. Soficaru, *An early seventh-century female grave from Dobruja*, Archaeologia Bulgarica 18/1 (2014), p. 65–84.

BARFORD 2001 – P.M. Barford, *The Early Slavs : Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, London, 2001.

BARNEA *et al.* 1979 - A. Barnea, I. Barnea (coord.), I. Bogdan-Cătăniciu, M. Mărgineanu-Cârstoiu & G. Papuc, *Tropaeum Traiani*. Vol I. *Cetatea*, Bucureşti, 1979.

BAVANT 1990 – B. Bavant, *Les petits objets*, in: B. Bavant, V. Kondić & J.-M. Spieser (édS.), *Caričin Grad II, Le quartier sud-ouest de la ville haute*, Belgrade/Rome, p. 191–257.

BAVANT 2005 – B. Bavant, *Un moule d'orfèvre protobyzantin au British Museum*, Travaux et Mémoires 15 (2005), p. 627–44.

BITTNER-WRÓBLEWSKA 2005 – A. Bittner-Wróblewska, *Sösdala und Sösdala stil*, in: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Band 29, Berlin/New York, p. 211-213.

BONEV 1986 - Ч. Бонев, *Анти и славини в Добруджа през VI в.,* in: Г. Г. Литаврин, Л. В. Горина, Д. Ангелов, В. Тъпкова-Заимова, В. (ed) Руско- български връзки през вековете. София, 55-61.

HRISIMOV 2015 – Н. Хрисимов, *Раннеславянские памятники в северо-восточной части Балканского полуострова*, Stratum plus 5 (2015), p. 309-342.

COMŞA 1973 - M. Comşa, *Die Slawen im Karpatisch-Donauländischen Raum im 6.–7. Jahrhundert,* Zeitschrift für Archäologie 7 (1973), p. 197-228.

COMŞA 1984 - M. Comşa, *Bemerkungen über die Beziehungen zwischen den Awaren und Slawen im 6.-7. Jahrhundert*, in: *Interaktionen der Mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.-10. Jahrhundert*, Nitra, p. 63-74.

COMŞA 1999 - M. Comşa, *La province de la Scythie Mineure (Dobroudja) et les Slaves pendant les VI-VII^ss^*, in: *История и культура древних и средневековых славян*, Москва, 1999, p. 301-213.

CONSTANTINIU 1966 - M. Constantiniu, *Elemente roamno-bizantine în cultura materială a populaţiei autohtone din partea centrală a Munteniei din secolele VI-VII e.n.*, SCIV 17 (1966), 4, p. 665-678.

CORMAN 1998 - Igor Corman, *Contribuţii la istoria spaţiului pruto-nistrian în epoca evului mediu timpuriu (sec. V-VII d. Chr.),* Chişinău (1998).

COVACEF 1995-1996 - Z. Covacef, *Accesorii vestimentare* de *toaletă* şi *podoabe descoperite* în *sectorul estic* al *cetăţii Capidava,* Pontica 28-29 (1995-1996), p. 95-120.

CURTA 2012 – F. Curta, *Slavic" Bow Fibulae: Twenty Years of Research* // Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. - 2012. T. 93. – p. 235-342.

CUSTUREA & NASTASI 2013 - G. Custurea, I. Nastasi, *The End of Urban Life on the Dobroudjan Shore of the Black Sea in the 7th century AD*, in: *Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea Links to the Maritime Routes of the East*, Thessalonike, 2013, p. 320-331.

DĄBROWSKA 1984 – E. Dąbrowska, *Skarb ozdób brązowych z VI-VII w. na stanowisku 62A w Nowej Hucie-Mogile,* Archeologia Polski, XXIX/2 (1984), 351-369.

DERGAČEV, LARINA & POSTICĂ 1983 - В. А. Дергачев, О.В. Ларина, Г.И. Постикэ, *Раскопки 1980 г. на многослойном поселении Данчены I*, Археологические исследования в Молдавии в 1979-1980 гг, Кишинев, 1983, с. 112-136

DUMANOV 2012 – B. Dumanov, *The Late Workshops of Jewellery South oft he Lower Danube. Direct and Indirect evidence of local production*, in: L. Vagalinski, N. Sharankov & S. Torbatov (eds.), *The Lower Danube Roman Limes (1st – 6th C. AD)*, Sofia, 2012, p. 405-428.

EREMEEV & SHTYOV 2007 - И. Еремеев, Г. Штыхов, *Древний Лукомль. Лепная керамика и раннесредневековый культурный слой*, Acta Archaeologica Albaruthenica, I (1997), p. 110-134.

FILIPCHUK 2010 - М. А. Филипчук, П*опередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. Вісн. ін-ту археол. Львів. ун-т*, Proceeding of the Institute of Archaeology Lviv University 5 (2010), p. 135–169.

GAVRITUKHIN 1997 - И. О. Гавритухин, *Маленькие трапециевидные подвески с полоской из прессованных точек по нижнему краю*, Гістарычна-археалагічны зборнік, 12 (1997), p. 43-58.

GAVRITUKHIN 2005 – И. О. Гавритухин, *Комплексы пражской культуры с датирующими вещами*, Archeologia o początkach Słowian, Materiały z konferencji, Kraków, 19-21 listopada 2001, red. Piotra kaczanowski, M. Parczewski, Kraków, p. 403-461.

GAVRITUKHIN 2009 - И. О. Гавритухин, *Понятие пражской культуры*, Труды Государственного Эрмитажа XLIX (2009), p. 7-25

GORYUNOVA 1992 - В. М. Горюнова, *Новый клад антского времени из среднего Поднепровья*, Археологические Вести, 1 (1992), p. 126-140.

GORYUNOVA & RODINKOVA 1999 – В. М. Горюнова & В. Е. Родинкова, *Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор)*, Stratum plus, 4 (1999), p. 207–209, 213–216.

HAVLYUK 1963 – П. И Хавлюк, *Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга*, Материалы и Исследования по Археологии ССС 108 (1963), p. 320-350.

HAVLYUK 1974 – П. И Хавлюк, *Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга, in Раннесредневековые восточно-славянские древности*, Ленинград, 1974. p. 181-215.

KAZANSKI 1991 – M. Kazanski, *Quelques objets Baltes trouvés en Gaule, dates entre la fin du IVe siècles. Á propos des contacts entre l'Occident et le ravage oriental de la mer Baltique*, Archéologie Médiévale, XXI (1991), p. 1-20.

KAZANSKI 2000 – M. Kazanski, *La zone forestière de la Russie et l'Europe centrale à la fin de l'époque des Grandes Migrations*, In: *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*. Lodz, 2000, p. 406-459.

KAZANSKI 2013 - M. Kazanski, *The Land of the Antes according to Jordanes and Procopius*, in: *The Steppe Lands and the World Beyond Them : Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday*. - Iaşi, 2013, p. 35-42.

KISS 1994 – A. Kiss, *Stand der Bestimmung archäologischer Denkmäler der gens Alanorum in Pannonien, Gallien, Hispanien und Afrika*, Acta Antiqua Hungaricae 35 (1994), p. 167–204.

KLANICA 2008 - Z. Klanica, *Mutěnice-Zbrod. Zanikle slovanské sídliště ze 7.-10. Století*, Brno, 2008.

KORZUKHINA 1996 – Г. Ф. Корзухина, *Клады и случайные находки вещей круга «Древностей антов» в Среднем Поднепровье*. Каталог памятников, Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, V (1996), p. 352- 425; 526-705.

KRENKE & TAVLINTSEVA 2002 – Н. А. Кренке, Е. .Ю. Тавлинцева. *Литейные формы с Дьякова городища*, Российская Археология 4 (2002), p. 90- 110.

KRENKE 2011 - А. Кренке, *Дьяково городище: культура населения бассейна москвы-реки в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э.* Москва, 2011.

MĄCZYŃSKA, URBANIAK & JAKUBCZYK 2011 – M. Mączyńska, A. Urbaniak & I. Jalubczyk, *The Early Medieval Cemetery of Almalyk-dere near the Foot of Mangup*, in: I. Kharapunov (ed.), *Inter Ambo Maria: Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*, Simferopol, 2011, p. 154-175.

MĂGUREANU & CIUPERCĂ 2004-2005 (2007) – A. Măgureanu & B. Ciupercă, *The 6th-7th centuries metallurgical activity from Budureasca Valley. The Moulds*, (2007), Acta Musei Napocensis 41-42(1), p. 291-318.

MIHAILOVA 2015 - Е.Р. Михайлова, *Украшения из легкоплавких спла- вов в культуре псковских длинных курганов: основные формы и поиск аналогий*, Материалы

между- нар. конф. «Город Ладога и Северная Русь в первые века русскоǐ истории» (Старая Ладога, 13 июня 2015 г.). — Спб, 2015, p. 125—134.

MITREA 1980 – I. Mitrea, *Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpaţi şi Siret în secolele VI-IX e.n*, Carpica 12 (1980), p. 55-191.

OANŢĂ-MARGHITU 2006 – R. Oanţă-Marghitu, *Argamum între Imperiul roman târziu şi "barbari". Obiectele mărunte ca ipostaze ale comunicării*, in: M. Mănucu-Adameşteanu (ed.) *À la recherche d'une colonie. Actes du colloque international "40 ans de recherche archéologique à Orgamè/ Argamum"*, Bucharest-Tulcea-Jurilovca, 3-5 octobre 2005, Bucharest, p. 345-374.

OPAIŢ 1977 – A. Opaiţ, *Aegyssus '76 - Raport preliminar*, Pontica 10 (1977), p. 302-311.

OPAIŢ 2004 – A. Opaiţ, *Local and Imported Ceramics in the Roman Provinves of Scythia (4th – 6th centuries AD). Aspects of economic life in the Province of Scythia*, BAR International Series 1274, Oxford, 2004.

Paleocreştinism 2000 - *Paleocreştinism şi Creştinism pe teritoriul României - secolele III-XI*, Bucureşti, 2000.

PANAITE 2016 – A. Panaite, *Tropaeum Traiani, from civitas to municipium, a hypothesis*, in: A. Panaite, R. Cîrjan & C. Căpiţă (eds.) *Moesia et Christiana. Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*, Brăila, p. 163-172.

PAPUC 1987 – Gh. Papuc, *O fibulă digitată de la Tropaeum Traiani şi câteva consideraţii asupra fibulelor de acest tip*, Pontica 20 (1987), p. 207-215.

PARCZEWSKI 1988 - M. Parczewski, *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce*. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych. Prace Komisji Archeologicznej PAN O/Kraków, 27, Kraków, 1988.

PERHAVKO 1978 – В. Б. Перхавко, *Украшения из раннесредневекового памятника междуречья* Днепра и Немана II Вестник МГУ. Серия «История», 2 (1978) p. 59-72.

PETRE 1987 – A. Petre, *La romanité en Scythie mineure (IIe-VIIe siècles de notre ère)*, Recherches archéologiques, Bucarest, 1987.

PRIKHODNIUK, PADIN & TIHONOV 1996 - O.M. Приходнюк, В.А. Падин, Н.Г. Тихонов, *Трубчевскиǐ клад антского времени*, Материали I тис. н.е.з археологіі та історіі Украіни иǐ Угорщини. Kiev, p. 79-102.

PRIKHODNIUK 1998 – O. M. Приходнюк, *Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования)*, Воронеж, 1998.

PROFANTOVÁ 2013 – N. Profantová, *Náhrdelníky byzantského (?) puvodu a bronzové kruhové ozdoby ve slovanském prostředí* 6.–7. století. K interkulturním vztahům, Památky Archeologické CIV (2013), p. 149-182.

RODINKOVA 2015 – В. Е. Родинкова, *К проблеме в ыделения балтских элементов в женском уборе «мартыновского» типа*, КСИА 240 (2015), p. 91-111.

RUDNICKI 2010 – M. Rudnicki, *Zawieszki trapezowate z terenu grupy olsztyńskiej - świadectwo kontaktów ze Słowianami?* In: Archeológia barbarov 2009. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes, Tomus X (2010), Nitra, p. 669-686.

SCHMIDT 2003 - Е.А. Шмидт, *Верхнее Поднепровье и Подвинье в III-VII вв. н.э. Тушемлинская культура*, Смоленск, 2003.

SCHMIDT 2013 - Е.А. Шмидт, *Шугайлово (Комплекс археологических памятников)*, Смоленск, 2013.

SCORPAN 1971 - C. Scorpan, *Noi descoperiri getice în Dobrogea romană secolele II - VI e.n.*, Pontica 4 (1971), p. 137-153.

SÓS 1963 – Á. Cs Sós, *Bemerkungen zur Frage der Archäologischen Nachlassenschaftes der Awarenzeitlichen Fragen in Ungarn*, Slavia Antiqua 10 (1963), p. 301–329.

SHCHEGLOVA 2002 – О. А. Щеглова, *Свинцово-оловянные украшения VIII–X вв. на северо-западе Восточноǐ Европы*, *Ладога и ее соседи в эпоху средневековья*, Санкт-Петербург 2002, p. 134-150.

SHCHEGLOVA 2009 – О. А. Щеглова, *Волны распространения вещей из Подунавья на Северо-Восток в VI—VIII вв. как отражение миграции или культурных влияний*,

Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: Материалы Междунар. конф. (14—18 мая 2007 г., Государственный Эрмитаж). — СПб, 2009, p. 39—65.

SUCEVEANU & BARNEA 1988 - A. Suceveanu & A. Barnea, *La Dobroudja romaine et romano-byzantine. Histoire, économie et romanisation,* Dialogues d'histoire ancienne 14 (1988), p. 119-152.

SUCEVEANU & BARNEA 1991 – A. Suceveanu & A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucureşti, 1991.

SZÉKELY 1971 - Z. Székely, *Éléments byzantins dans la civilisation materielle des VI-VIIIes siècles dans la sud-est de la Transylvanie*, Dacia N.S., 15 (1971), p. 353-358.

SZMONIEWSKI 2008 – B. Sz. Szmoniewski, *Two worlds, one hoard: what do metal finds from the forest-steppe belt speak about ?* in: F. Curta (ed.), *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages*, 450 – 1450 (2), Leiden/Boston, 2008, p. 263–296.

SZMONIEWSKI 2010 – B. Sz. Szmoniewski, *The Antes: eastern 'brothers' of the Sclavenes?*, in: F. Curta (ed.) *Neglected Barbarians*, Turnhout, 2010, p. 53-82.

SZMONIEWSKI 2010 A – B. Sz. Szmoniewski, *Wytwórczość przedmiotów z metali nieżelaznych na Słowiańszczyźnie od V do VII wieku*, Kraków, 2013, These de doctorat.

SZMONIEWSKI 2017 – B. Sz. Szmoniewski, *Nowe znalezisko zapinki palczastej typu Pleniţa-Tumiany (Werner I D) ze środkowej Dobrudży*, Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко. — Київ, 2017, p. 181-190.

SZYMAŃSKI 1967 – W. Szymański, *Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza. Zespół osadnicy z VI-VII w.*, Wrocław/Warszawa/Kraków, 1967.

SZYMAŃSKI 1968 – W. Szymański, *Niektóre aspekty kontaktów słowiańsko-bałtyjskich w świetle wyników badań w Szeligach, pow. Płock*, Archeologia Polski 23 (1968), 1, p. 188-210.

TĂNASE 2010 – D. Tănase, *Prelucrarea metalelor în lumea barbară la Dunărea Mijlocie şi Inferioară în secolele VI-VII*, Timisoara, 2010.

TARAKANOVA 1956 - С.А. Тараканова, *Псковские городища*, Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 62 (1956), p. 33-44.

TEODOR 2010 – E. S. Teodor, *Handmade pottery from the Late Roman Fortress at Capidava*, in: A. Măgureanu, E. Gáll & R. Harhoiu (eds.), *Între Stepă şi Imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*, Bucureşti, 2010, p. 211-223.

TERPILOVSKIJ 2004 - Р. В. Терпиловский, *Славяне Поднепровья в первой половине 1тысячелетия нашей эры*, Lublin, 2004.

TOPOLEANU & TEODOR 2009 - F. Topoleanu & E. S. Teodor, *Handmade pottery from Halmyris and its cultural context*, Peuce 7 (2009), p. 347-360.

VAITKUNSKIENE 1992 - L. Vaitkunskiené, *Dėl žemaičių aprangos regioninių Skirtumų*, Lietuvos Archeologija 9 (1992), p. 144-151.

VINOKUR 1997 - І.С. Винокур, *Слов'янські ювеліри Подністров'я (за матеріалами дослідження Бернашівського комплек- су I тис. н. е.)*, Кам'янець-Подільський, 1997.

VOLODARETS - URBANOVICH 2014 - Я. В. Володарец - Урбанович, *Пронизки епохи раннього середньовіччя зі слов'янських пам'яток півдня Східної Європи*, Археологія і давня історія України 2 (13) (2012), p. 37-49.

VOLODARETS – URBANOVICH 2017 - Я. В. Володарец - Урбанович, *Ливарні формочки слов'ян раннього середньовіччя: реінтерпретація знахідок*, Археологія і давня історія України 1(22) (2017), p. 331-346.

WERNER 1950 – J. Werner, *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts* // Reinecke Festschrift zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947, Mainz, 1950, p. 150-172.

VORONTSOV 2016 – А. М. Воронцов, *Памятники мощинскоǐ культуры в третьеǐ четверти I тыс. н.э. Раннеславянскиǐ Мир.* Археология Славян и их Соседей, 17 (2016), p. 221-260.

ZAKURINA 2013 - Т. Ю. Закурина, *Предварительные итоги комплексного исследования поселения Камно, Археология и история Пскова и Псковскоǐ земли*. Семинар имени академика В.В. Седова. Материалы 58-го заседания, М. Псков, 2013.

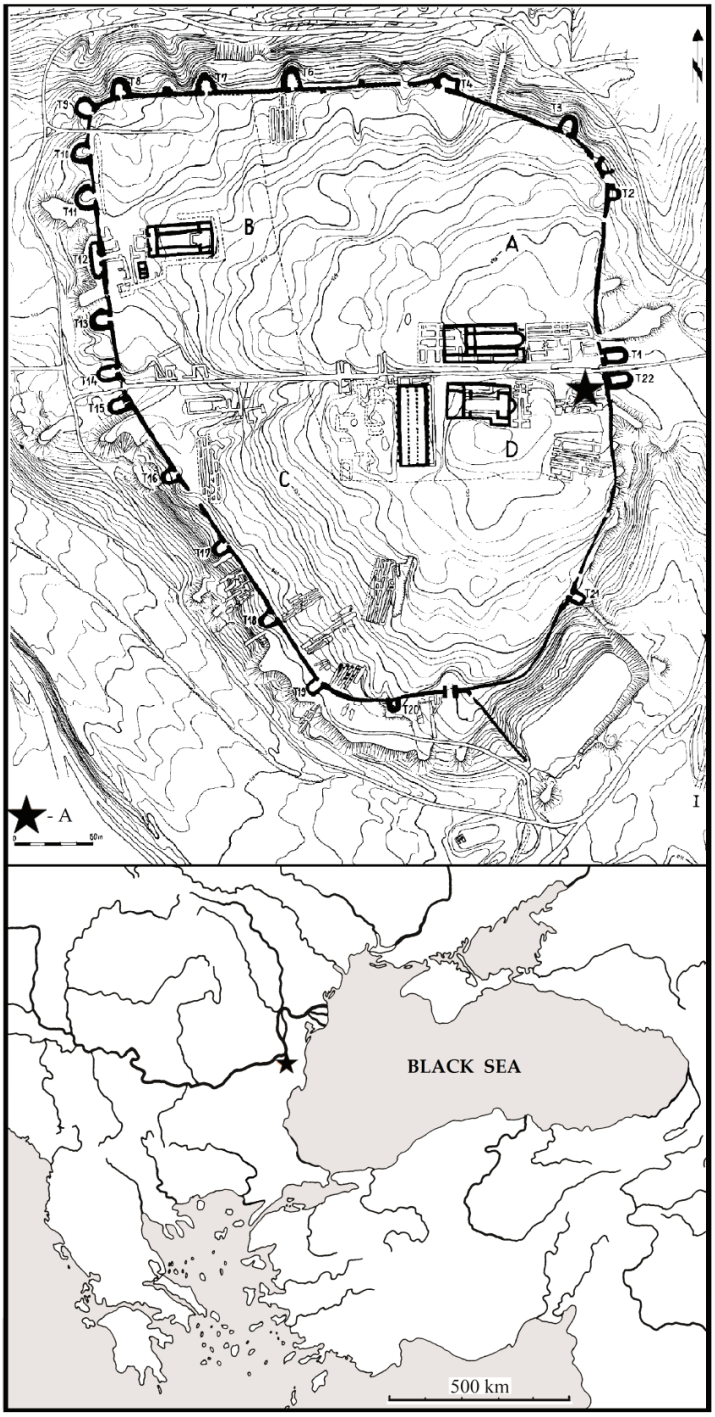

Fig. 1. Tropaeum Traiani, dép. Constanța. Plan général de la cité. A – L'édifice numéro 3 où le moule a été trouvé.

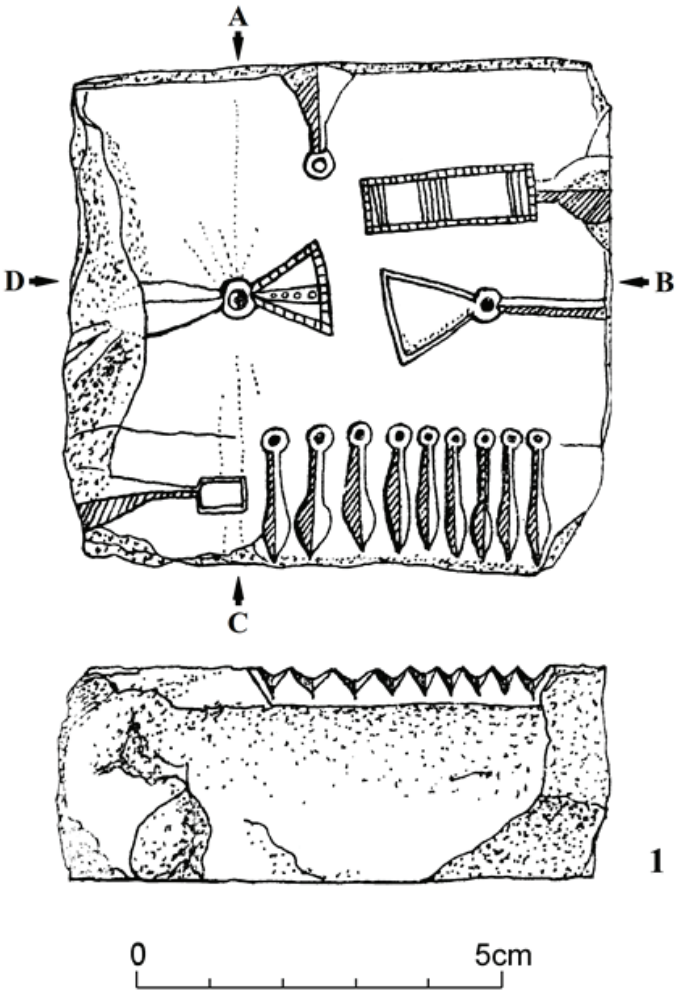

Fig. 2. Tropaeum Traiani, dép. Constanța. Un moule d'orfèvre (d'après BARNEA *et al.* 1979).

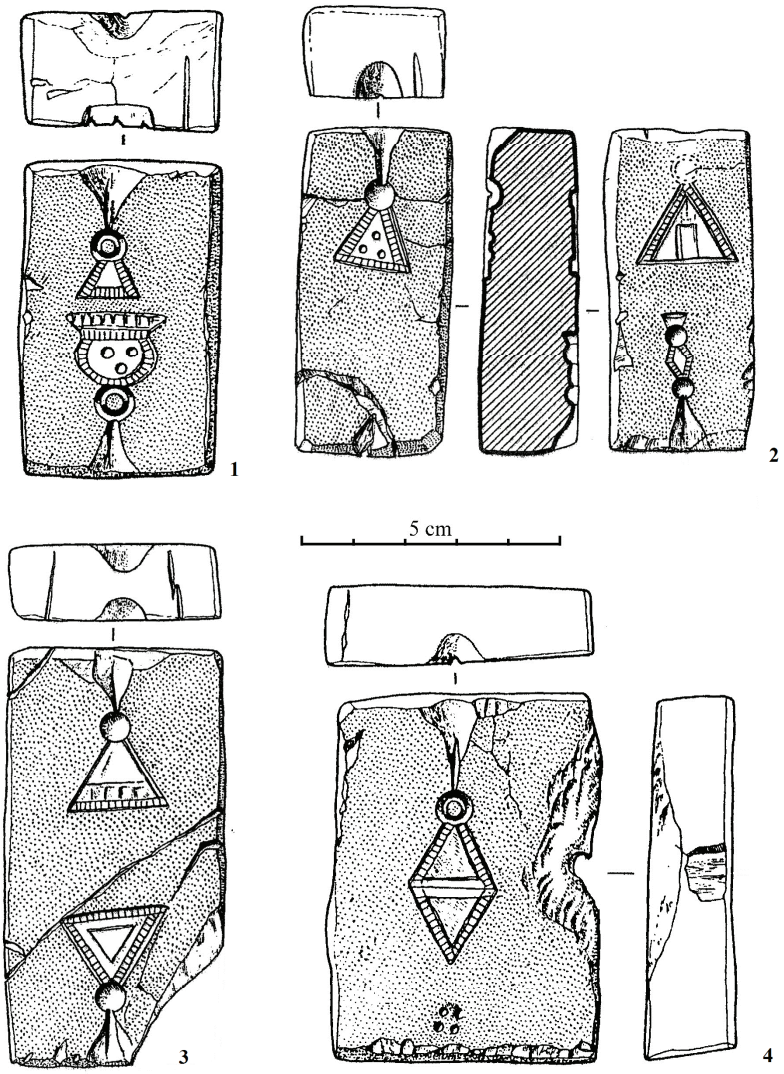

Fig. 3. 1-4 Moules de Bernachivka en Ukraine (d'après VINOKUR 1997).

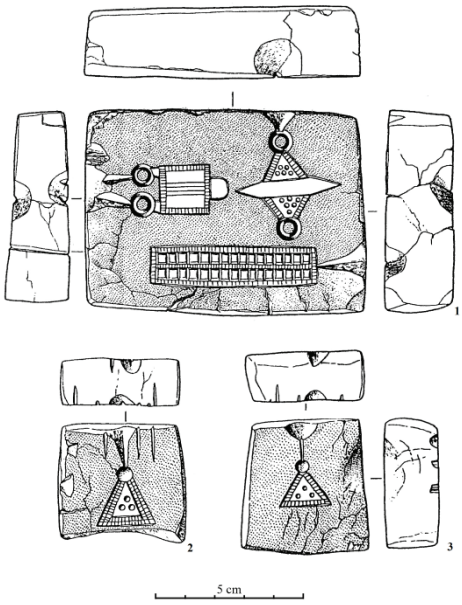

Fig. 4. 1-3 Moules de Bernachivka en Ukraine (d'après VINOKUR 1997).

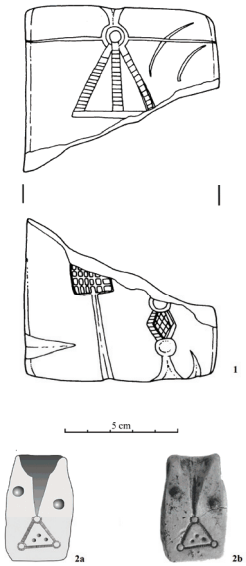

Fig. 5. Moules de Skibintsi en Ukraine (1) et Budureasca en Roumanie (2) (d'après HAVLIUK 1974; MĂGUREANU & CIUPERCĂ 2004-2005).

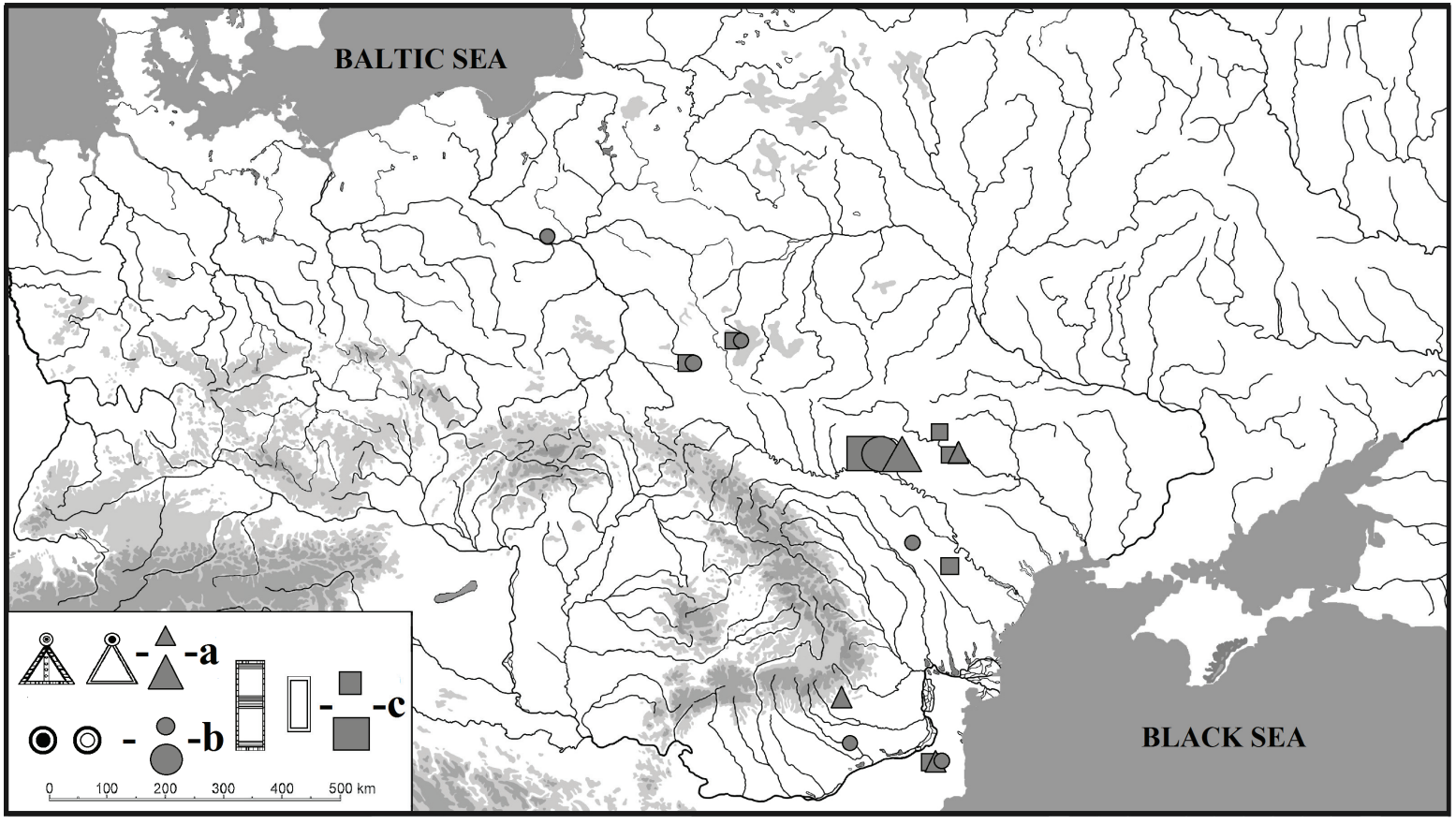

Fig. 6. Distribution des moules a) – cavités sous formes de triangle ; b) – cavités sous forme d'anneau ; c) – cavités sous la forme de rectangle.

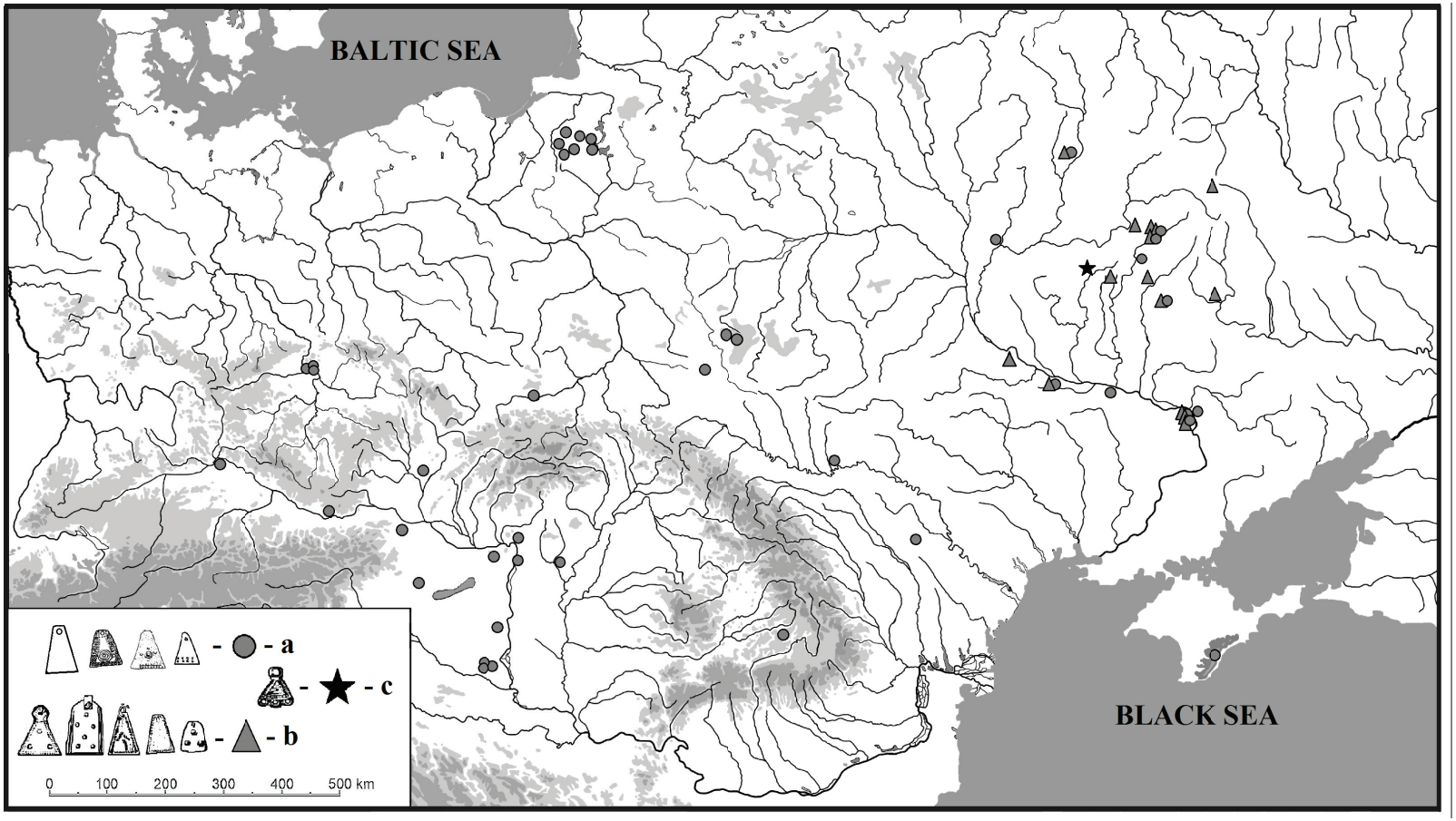

Fig. 7. Distribution d'objets de parure triangles/trapézoïdaux en l'Europe au début du Moyen Âge. a, b - pendentifs coupés en feuille du métal et pressé, c) – pendentifs coulés (d'après SZMONIEWSKI 2010, RUDNICKI 2010, PROFANTOVÁ 2013, complété par auteur).

Fig. 8. 1-2 Pendentifs coulés en forme de triangle/triangulaires de Veliki Budki en Ukraine (d'après GORYUNOVA 1992; SZMONIEWSKI 2010).

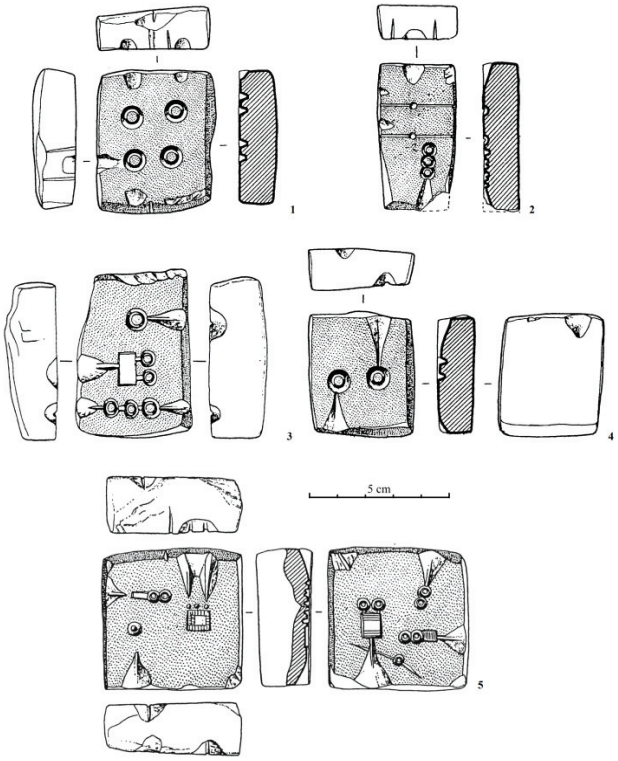

Fig. 9. 1-5 Moules de Bernachivka en Ukraine (d'après VINOKUR 1997).

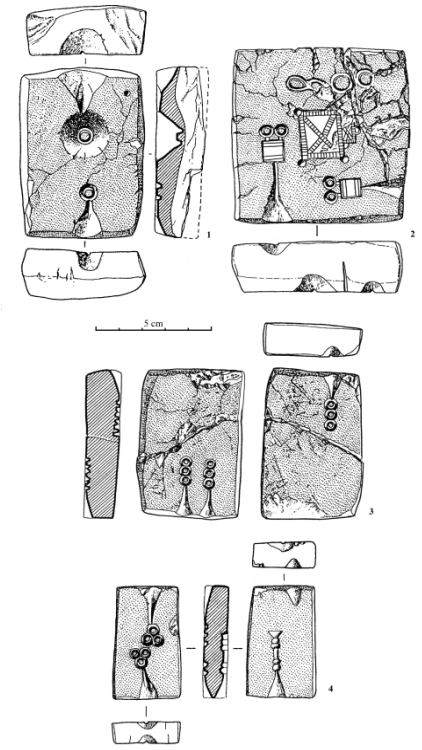

Fig. 10. 1-4 Moules de Bernachivka en Ukraine (d'après VINOKUR 1997).

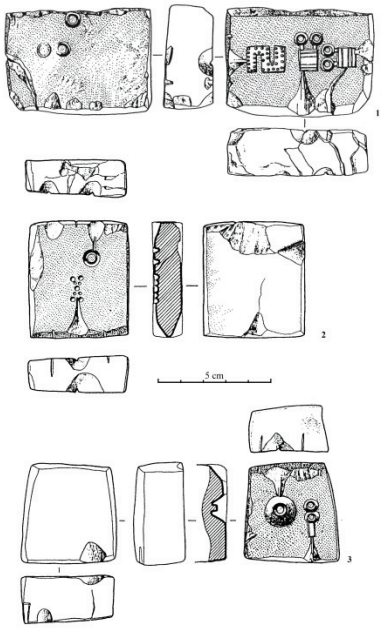

Fig. 11. 1-3. Moules de Bernachivka en Ukraine (d'après VINOKUR 1997).

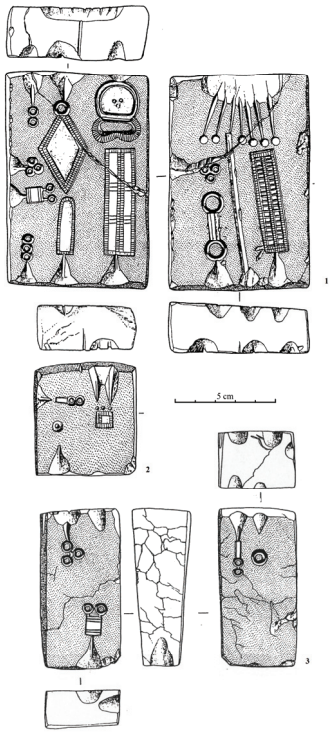

Fig. 12. 1-3. Moules de Bernachivka en Ukraine (d'après VINOKUR 1997).

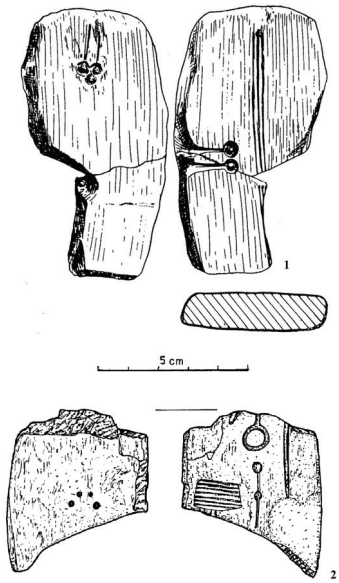

Figure 13. Moules de Szeligi en Pologne et Zimne en Ukraine (d'après SZYMANSKI 1967 et AULICH 1972).

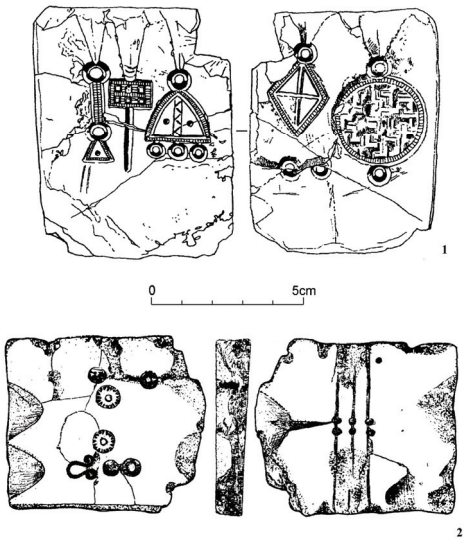

Fig 14. Moules du Musée d'Odessa en Ukraine (1) et Ștefan cel Mare (2) en Roumanie (d'après VINOKUR 1997; MITREA 1980).

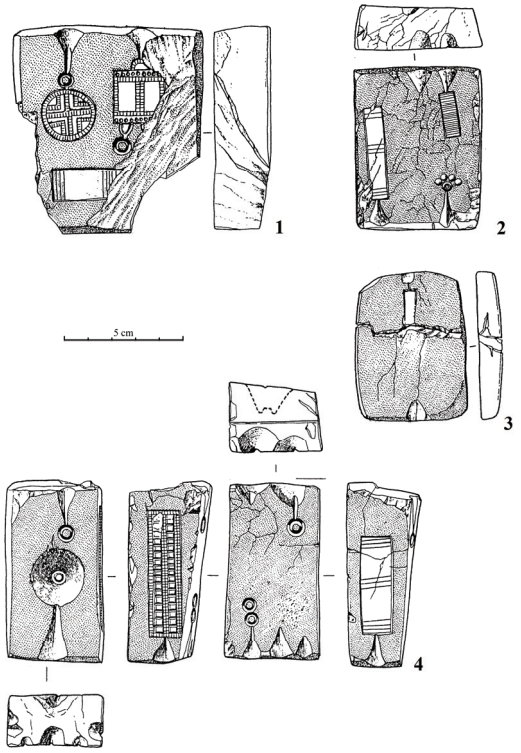

Figure 15. 1-4 Moules de Bernachivka en Ukraine (d'après VINOKUR 1997).

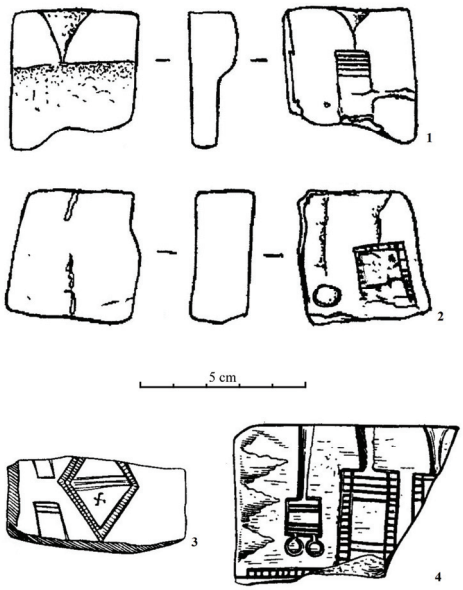

Fig. 16. Moules de Dănceni (1, 2) en Republique de Moldavie, Semenki (3) et Skibintsi (4) en Ukraine (d'après CORMAN 1998; HAVLIUK 1974).

Fig. 17. Moules de Plisnes'k (1-2), Skibintsi (3, 4) en Ukraine (FILIPCHUK 2010 (1-2) et (3-4) clichés par SZMONIEWSKI).

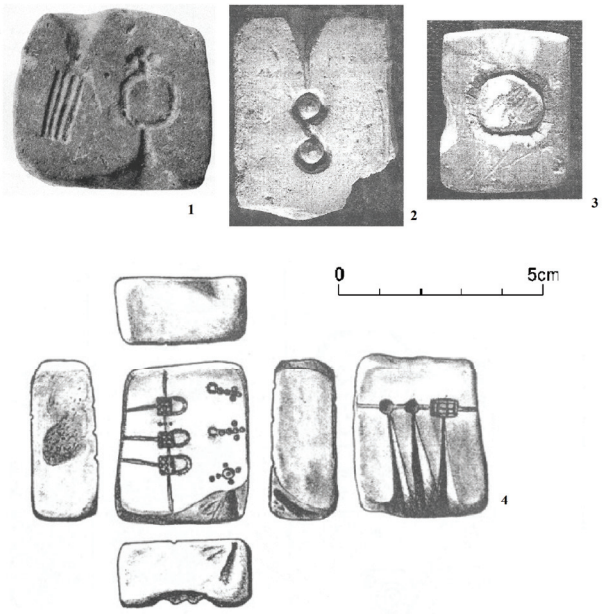

Fig. 18. Moules d'Aegyssus (1), Capidava (2, 3) et Argamum (4) en Roumanie (d'après OPAIȚ 1977; COVACEF 1995-1996; OANȚĂ-MARGHITU 2006).

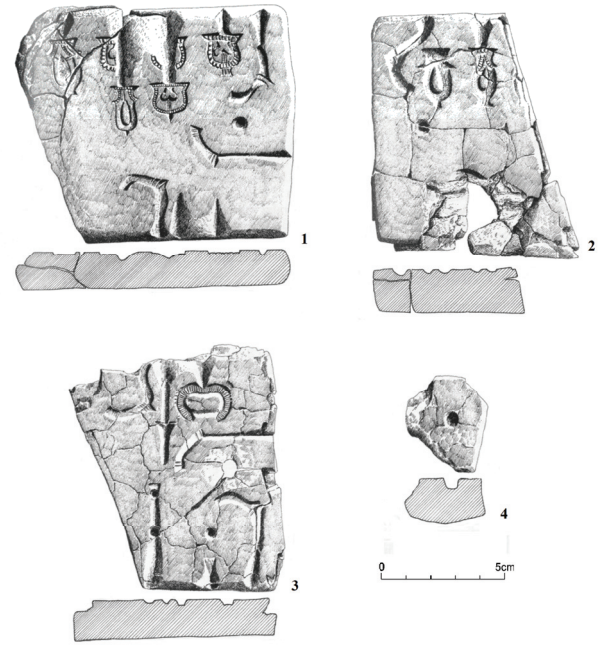

Figure 19. 1-4 Moules de Caričin Grad – Justiniana Prima en Serbie (d'après BAVANT 2005).

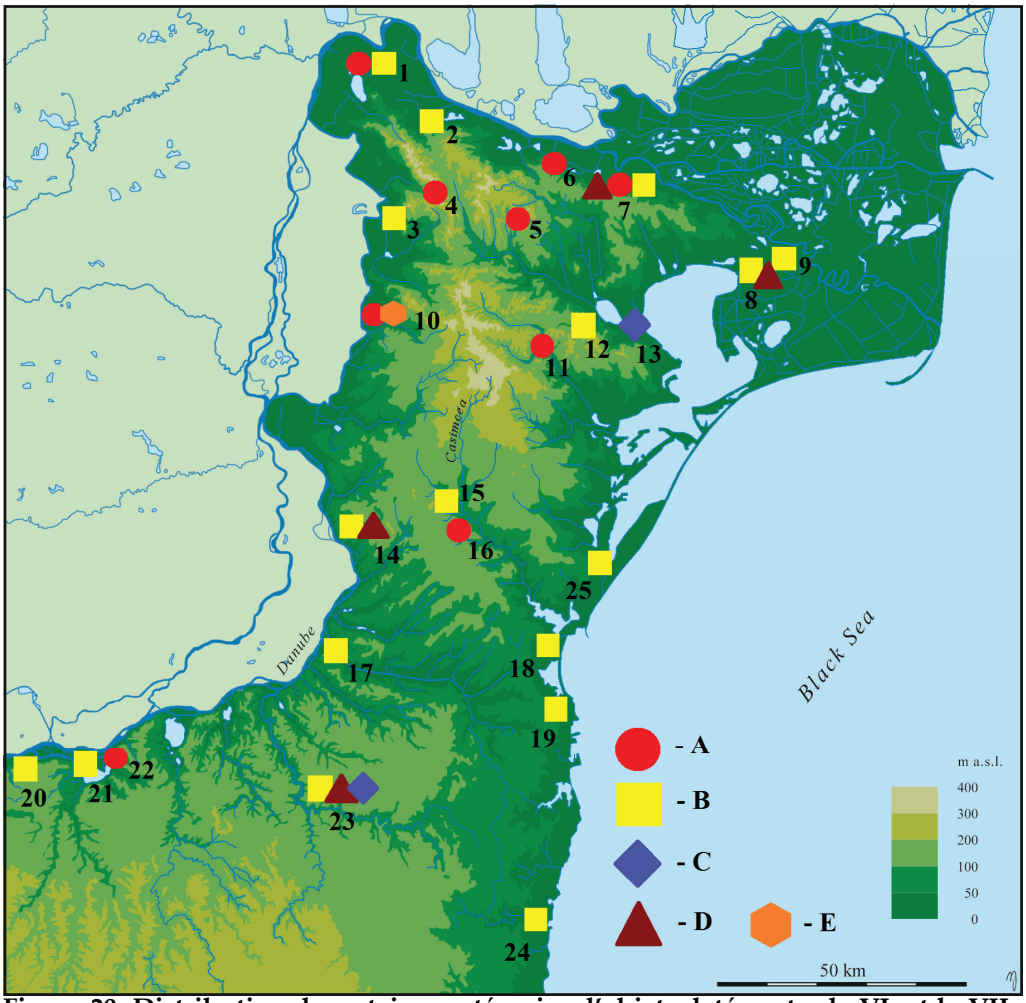

Figure 20. Distribution de certaines catégories d'objets datés entre le VIe et le VIIe siècles de la Dobroudja roumaine (dép. Tulcea et Constanța): A)- fibules digitées (type de Werner IC, ID, IG, IH, II A, II C); B) – céramique modelée à la main; C) - tombes à inhumations aux fibules digitées ; D)- moules d'orfèvre E) – appliques en plomb. 1 – Garvăn (*Dinogetia*); 2 – Isaccea (*Noviodunum*); 3 – Turcoaia (*Troesmis*); 4 –Căprioara; 5 – Valea Teilor; 6 – Somova; 7 – Tulcea (*Aegyssus*); 8 – Murighiol (*Halmyris*); 9 - Dunavățu de Sus (*Ad Stoma ?*); 10 – Piatra Frecăței (*Beroe*); 11 - Slava Rusă (*Ibida*); 12 – Babadag-Topraichioi; 13 – Enisala; 14 – *Capidava*; 15 –Cheile Dobrogei – Peștera „La Izvor"; 16 – Târgușor; 17 – Cernavodă (*Axiopolis*); 18 – Ovidiu; 19 – Constanța (*Tomis*); 20 – Bugeac; 21 – Silistra (*Durostorum*); 22 – Dervent; 23 – Adamclisi (*Tropaeum Traiani*); 24 – Mangalia (*Callatis*); 25 – *Histria* (d'après AILINCĂI *et al.* 2014; HRISIMOV 2015; SZMONIEWSKI 2017).

CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA CETATEA CARSIUM (HÂRȘOVA, JUD. CONSTANȚA). SECTORUL „INCINTE NORD"

Constantin NICOLAE[*]

Cuvinte cheie: *Carsium, Hârşova, incinte nord, stratigrafie, secţiune arheologică.*
Keywords: *Carsium, Hârșova, north inclosures, stratigraphy, archaeological trench.*

Rezumat: *În campania anului 2008 de la cetatea Carsium au fost executate două secţiuni pe latura de nord, în perimetrul cuprins între ultima incintă şi Strada Cetăţii (**Fig. 1**). S 1 era orientată E-V și măsura 15 x 4 m (**Fig. 2**). S-au înregistrat 17 niveluri arheologice (**Fig. 3**). Majoritatea s-au format ca urmare a repetatelor refaceri ale cetăţii în antichitate şi evul mediu. De fiecare dată, depunerile au fost rulate dintr-un loc în altul pentru a face loc noilor construcţii. Nivelul 16 poate reprezenta restul unui zid descoperit şi în sectorul „incinte vest". Două resturi de ziduri din capătul de est al secţiunii prezintă o importanţă deosebită fiind necunoscute până în prezent (**Fig. 4, 5**). După caracteristici, acestea au făcut parte din fortificaţia antică. Este posibil ca unul dintre ele să fi avut o legătură cu descoperirile din sectorul incintelor de vest. Din secţiune au fost scoase la suprafaţă numeroase materiale tipice epocii romane, romano-bizantine şi evului mediu. Secţiunea S 2, orientată N-S, cu dimensiunile de 12 x 2 m, a urmărit să evidenţieze caracteristicile incintei mari pentru a putea găsi elemente de comparaţie cu zidul de vest al cetăţii cercetat în campaniile precedente. S-au constatat, stratigrafic, diferenţe majore la nord şi sud de incintă. La sud (**Fig. 6**) au fost înregistrate cinci niveluri legate de încetarea funcționării zidului şi distrugerea acestuia în secolul al XIX-lea. Incinta se păstrează astăzi pe înălţimea de 2,60 m și are o grosime de 2,20 m. Cum se vede, partea de nord a fost dezafectată de paramentul exterior (**Fig. 7**). Stratigrafia părţii de nord este mult mai complexă (**Fig. 8**). Aici au fost înregistrate 10 niveluri, dintre care cel mai important este nr. 2 (locuinţa „Dridu"). Aceasta se lipeşte de zidul demantelat anterior, ceea ce reprezintă un reper cronologic foarte important pentru datarea incintei. În ansamblu, cercetarea este deosebit de importantă pentru că a demonstrat că fortificaţia antică, suprapusă de locuinţele moderne din cartier, urmează un traseu necunoscut încă spre partea centrală a oraşului actual. În acelaşi timp, s-a putut constata că incinta mare prezintă, pe laturile de vest şi nord, caracteristici cu totul diferite. Se pare că punctul*

[*] Constantin NICOLAE: Muzeul „Carsium" Hârșova, str. Revoluției nr. 27, Hârșova, 905400; e-mail: ct.nicolae@yahoo.com.

nostru de vedere potrivit căruia pe latura de vest aceasta a fost înglobată în refacerile târzii din perioada bizantină sau genoveză este, deocamdată, corect. Materialele descoperite în timpul cercetărilor se încadrează în tipologia ceramicii de la Dunărea de Jos.

Abstract: *In the campaign of 2008 carried on at Carsium there were achieved two trenches on the north side, in the area between the last enclosure and the Cetății street (**Fig. 1**). S1 was E-V oriented and it measured 15 m x 4 m (**Fig. 2**). There were recorded 17 archeological levels (**Fig. 3**). Most of them were formed as a result of the numerous restorations of the city in the ancient and medieval times. Every time deposits were rolled out from one place to another allowing new constructions to rise. Level 16 may represent the rest of a wall discovered also in sector „West Enclosures". Two rests of walls from the east end of the trench show a great importance as their significance is unknown till these days (**Fig. 4, 5**). By their features the remains were a part of the ancient fortification. It is possible that the one of them to be connected with the discoveries from the „West Enclosures" sector. From this section were unearthed several materials that date back to roman times, roman-byzantine and medieval times also. S2 is N-V oriented and it measures 12 m x 2 m. It shows up the features of the large enclosure and allows to identify the linked elements with the west wall of the city that was analyzed in the latest campaigns. The stratigraphy presents great differences between the north and the south of the same enclosure (**Fig. 6**). In the southern area were discovered 5 levels that reveal the end of its functionality and its destruction in the 19th century. The enclosure preserved today is 2.60 m high and 2.2 m thick. As we can see, the northern side was truly affected by the outside facing (**Fig. 7**). The stratigraphy of the northern side is more complex (**Fig. 8**). Here were recorded 10 levels, of which the most important is layer 2 ("Dridu" house), due to its direct connection to the demolished outside wall, thus representing a great chronological clue for dating the enclosure. The research had a great significance because it revealed that the ancient fortification, overlapped by modern dwellings, still follows an yet unknown route to the center of the actual city. In the same time, it could be observed that the great enclosure presents totally different features on its western and northern sides. According to our point of view, that still stands, the western side was integrated in the late restorations from Byzantine or Genovese epochs. The materials discovered during this research are typical for the Low Danube pottery categories.*

„Cetatea Carsium" reprezintă, încă, la ora actuală, o mare provocare pentru cercetarea arheologică a limesului danubian. Datarea celor trei ziduri de incintă, de pe latura nordică, din Dealul Cetății, fără a avea la bază argumente științifice ci doar presupuneri și analogii, a infirmat cronologia pusă în circulație și utilizată mai bine de o jumătate de secol[1]. Așa se face că obiectivul colectivului arheologic a fost, încă de la început, clarificarea stratigrafiei sitului, identificarea principalelor etape ale evoluției sale în epoca romană, epoca medieval timpurie și târzie. Cele optsprezece secole de istorie ale fortificației cunoscută atât în lumea profesioniștilor cât și în cea a amatorilor, în mod eronat cu numele de „Carsium" datorită evoluției succesive și suprapunerii reconstrucțiilor din perioade şi epoci istorice diferite, își așteaptă, încă, rezolvarea. Drumul este lung și anevoios,

[1] CONDURACHI 1967, p. 170.

necesită multe resurse materiale şi umane. Totuși, după două decenii, rezultatele au început să apară, în mod spectaculos, și să schimbe radical toate datele cunoscute până acum despre această fortificație.

Descoperirea resturilor de ziduri romane, orientate pe direcția nord-sud, în sectorul „incinte vest" suprapuse de cele medievale[2], ne-a determinat să abordăm cercetarea pe latura de nord a suprafeței rezervate de la Dunăre. În campania anului 2007 eram convinși că fortificația antică se întinde dincolo de ultima incintă, spre strada Cetății. Din acest motiv cercetarea s-a mutat în sectorul „incinte nord". Aici au fost executate, în cursul anului 2008, două secțiuni[3] (**Fig. 1**).

Secțiunea S 1, având orientarea est-vest, cu dimensiunile de 15 x 4 m, îşi propunea să intersecteze eventualele elemente de arhitectură militară descoperite ,,în cetate" în perioada anilor 2000-2008. Cum apare pe o fotografie de la începutul secolului trecut, exact în această zonă s-a aflat o construcție civilă modestă. Prin urmare, era de așteptat ca perturbațiile stratigrafice să fie destul de evidente. Fragilitatea profilelor ne-a obligat la executarea unei secțiuni în trepte pe laturile lungi (**Fig. 2**). În partea centrală săpătura a fost redusă la dimensiunile de 1,70 x 4,50 m și s-a ajuns, până la adâncimea de 5,50 m, la stânca naturală.

Stratigrafia înregistrată în secțiune este următoarea (**Fig. 3**):

N 1 - 0,40-0,60 m nivel de pământ cu resturi moderne. S-a format datorită ocupării spațiului, la sfârșitul secolului al XIX-lea, cu o construcție din chirpici acoperită cu olane. După părăsirea zonei și demolarea construcției aici se aruncă resturi menajere provenind de la gospodăriile din zonă;

N 2 - depunere de pământ de culoare deschisă (gri) cu resturi ceramice și oase de animale provenind din epoci și perioade istorice diferite (antichitate și evul mediu), cu grosime variabilă (0,70 m spre vest; cea mai mare are valoarea de 2,80 m). Între materialele vechi se remarcă fragmente de cărămizi și resturi de mortar din nisip, var și cărămidă sfărâmată. Între materialele medievale se găsesc multe fragmente de ceramică de tip „Dridu", dar și ceramică smălțuită. Nu știm de unde vin toate acestea. Dacă ținem cont, însă, de topografia suprafeței rezervate, dintre abruptul stâncos de la Dunăre și proprietățile de la nord de strada Cetății, care apare sub forma unei ușoare denivelări, cu adâncimea maximă de 5,5 - 6 m, și panta mai lungă spre vest, dar și de faptul că la ora actuală știm că fortificația antică se întindea mai mult spre nord, cât și de prezența stâncii calcaroase la suprafață, de o parte și de cealaltă a „depresiunii", este foarte probabil ca depunerile arheologice să fi fost rulate aici din toate părțile cu scopul de a aplatiza perimetrul, care, prin construirea incintei ce apăra orașul medieval, face parte acum din zona *intra muros*. După toate probabilitățile, ultima operațiune a putut avea loc la construirea fortificației otomane, în secolul al XVII-lea. Dar dacă ținem cont de faptul că cetatea este refăcută în secolul al X-lea de bizantini[4], și mai apoi de genovezi în secolul al XIII-lea[5], este de luat în seamă că,

[2] NICOLAE 2015, *passim.*

[3] Cercetarea în acest sector s-a desfășurat între 27 iulie și 1 decembrie în baza unui Protocol de colaboare cu Primăria Hârșova care a asigurat forța de muncă. Pentru rezultatele preliminare, a se vedea NICOLAE 2009, *passim.*

[4] *FHDR* II, p. 672.

de fiecare dată, au avut loc deplasări importante de materiale pentru a pregăti locul noilor construcții. Prezența ceramicii „Dridu" în nivel poate constitui un argument în acest sens;

N 3 - groapă cu resturi moderne (fragmente de vase din sticlă, sticle de lampă, fragmente ceramice, oase de animale etc.) având originea în ultimul nivel ocupațional;

N 4 - piatră și mortar simplu (nisip și var) provenind de la un zid demolat. Cel mai probabil depunerea are aceeași origine cu nivelurile 6 și 8 și este determinată de construirea sau demolarea întăriturii din piatră aflată în capătul de vest al secțiunii (N5);

N 5 - reprezintă restul unei întăriturii din piatră prinsă, cel mai probabil, cu pământ. Parapetul a fost dispus, pe același aliniament cu ultima incintă, pe direcția nordică. Nu putem stabili dimensiunile construcției. Este foarte posibil să fi jucat un rol temporar de apărare după care s-a trecut la demontarea sa. Așa cum indică relația cu celelalte depuneri arheologice, realizarea întăriturii are, cel mai probabil, originea în evul mediu (perioada fortificației otomane). Judecând lucrurile în ansamblu, ni se pare plauzibilă varianta înălțării sale în perioada construirii fortificației otomane, în prima parte a secolului al XVII-lea[6]. Este greu de precizat, deocamdată, din care ziduri provine piatra adusă aici;

N 6 - este format, în principal, din pământ amestecat cu mortarul căzut de la piatra utilizată pentru ridicarea întăriturii descrisă mai sus;

N 7 - este o groapă de formă regulată realizată în nivelul de pământ amestecat cu mortar. Datele indică un raport de contemporaneitate între parapet și această amenajare. Din interiorul ei s-a recuperat un vas mic din ceramică încadrat în tipologia celor medievale;

N 8 - reprezintă o depunere de pământ și piatră de dimensiuni mici. Nivelul este legat de formarea celor anterioare, de la numerele 6 și 5. Poate fi rezultatul depozitării temporare a pietrei până la ridicarea amenajării;

N 9 - nivel mic de mortar din nisip, var și cărămidă sfărâmată. Își are originea în zidul spart de la est. Probabil a fost mult mai consistent inițial, însă intervențiile ulterioare l-au afectat prin compactarea depunerii;

N 10 - nivel de pământ negru granulat. Se află în strânsă legătură cu ridicarea parapetului și poate reprezenta un indiciu cu privire la dimensiunea lui (este groapa de fundație a parapetului);

N 11 - N 12 - reprezintă lentile subțiri de pământ galben aduse împreună cu celelalte materiale din fortificația antică;

N 13 - nivel de pământ brun, compactat, cu materiale ceramice amestecate (epocă romană, romano-bizantină și de tip „Dridu"). Are grosime variabilă de maxim 0,70 m. În nivel se observă mai multe lentile de chirpici. Această caracteristică sugerează că nivelul s-a constituit prin rularea depunerilor arheologice antice din suprafața actuală rezervată. Nu excludem posibilitatea ca intervenția să se fi făcut în secolele X sau XIII, atunci când cetatea a fost refăcută de bizantini sau genovezi;

---

[5] BRĂTESCU 1920, p. 29; POPESCU SPINENI 1938, p. 83; CIOBANU 1969, p. 407-408; *DID* III, p. 351-355; MĂRCULEȚ 2007, p. 373-374.

[6] NICOLAE 2014, p. 384-385; NICOLAE 2015, *passim*, sub tipar.

N 14 - reprezintă un nivel de 0,25-0,35 m de pietriș rezultat de la construirea sau demontarea unui zid din care s-a văzut doar un rând din fundația lată de 1,70m;

N 15 - nivel de pământ brun compactat. Conține multe fragmente ceramice getice, de epocă romană și romano-bizantină. Este consistent ca grosime (cca 2 m) și textură. Se observă lentile și aglomerații de chirpic în structura lui. Pe alocuri conține și urme de arsură. Din acest punct de vedere seamană cu N 13. Este foarte posibil să aibă aceeași origine. Constituirea acestui nivel se poate lega de ultima fază a cetății romano-bizantine. În ansamblu, dacă luăm în calcul grosimea celor două niveluri, deducem dimensiunile construcțiilor din cetate, dar și distrugerile suferite;

N 16 - nivelul este alcătuit din pietriș și mortar de culoare bej. Poate reprezenta restul/traseul unui zid din epoca romană. În sectorul „incinte vest" s-a pus în evidență, în campania anului 2005, un aranjament de piatră dislocată dintr-un zid. Pe suprafața cărămizilor aflate deasupra se păstra, la momentul descoperirii, încă, mortarul din nisip și var de coloare bej[7];

N 17 - reprezintă două ziduri (**Fig. 4**; **Fig. 5**) total necunoscute. Cu titlul preliminar, după cum se prezinta situația, primul, mai vechi, cu orientarea E-V, a fost spart de fundația celui de-al doilea zid care merge pe direcția N-S. Primul zid se află la cca 0,90 m adâncime și se păstrează pe lungimea de 3,20m. Lățimea care iese din profilul de sud este de 1,20 m (restul se află sub taluz). Înălțimea maximă pastrată a zidului este de 2,34 m. Este ridicat din piatră fasonată sumar cu asize regulate de cărămidă romană (dimensiuni de 30 x 40 x 5 cm). Zidul are o talpă de 0,70 m care se deschide până la 1,50 m pe stânca naturală. Mortarul este făcut din nisip și var omogenizate sumar. În spărtura emplectonului, spre vest, se distinge un mortar de culoare roz (nisip, var și caramidă pisată). Situația poate sugera faze diferite de construcție. Din al doilea zid se păstrează doar 1 m din elevație. Este plasat direct pe stânca naturală. Grosimea zidului este de 2,90 m. Piatra este prinsă cu mortar din nisip, var și cărămidă pisată.

Săpătura a ocazionat recuperarea a numeroase categorii de materiale, preponderent ceramice. Majoritatea poartă pe suprafață semnele rulării și se află în stare accentuată de fragmentare. Din nivelul de deasupra stâncii (15) provin câteva fragmente ceramice de la vase getice (atât din epoca clasică, cât și din cea romană), în cea mai mare parte buze de oale-borcan ornate cu brâu alveolar, șnur răsucit sau cu linii drepte, cu pieptenele, în pasta crudă. Tot din acest nivel s-au recoltat cantități importante de fragmente ceramice provenind, în cea mai mare parte, de la amfore (mănuși, guri, funduri), dar nu lipsesc nici fragmente de castroane, căni, platouri, boluri, opaițe și cărămizi. Majoritatea se încadrează în tipologia ceramicii provinciale romane din secolele II-IV. Sunt prezente și fragmente de amfore ornamentate cu striuiri drepte și ondulate. Sunt însă și câteva prezențe mai timpurii (*terra sigillata* sau *torți* de la o amforă de Rhodos). Tot din acest nivel au fost recoltate fragmente de vase din sticlă (tipologie variată) și obiecte din bronz (aplice, ținte, două instrumente chirurgicale) un pieptene din os (sec. IV p. Chr.). În nivelul 13 au fost descoperite mai multe fragmente

[7] NICOLAE 2005, p. 175.

ceramice amestecate. Alături de cele romane sau romano-bizantine sunt fragmentele de oale-borcan tipice culturii „Dridu". Dintre materialele ceramice de epocă romană fragmentele de amfore reprezintă majoritatea. Unele au pe corp ornamente sub formă de striuri sau coaste. Alături de acestea au mai fost scoase la lumină fragmente de oale, ulcioare, castroane, căniţe, platouri, opaiţe, greutăţi pentru plasa de pescuit, obiecte mici din bronz, fragmente de vase din sticlă. Pe două fragmente de amfore, din pastă diferită, s-a executat, cu vopsea roşie, câte o inscripţie creştină, pe care apare monograma numelui lui Iisus Hristos (☧). Dintre materialele culturii ,,Dridu" se identifică o tipologie variată de oale-borcan (ca pastă şi ornament), între care se remarcă şi câteva funduri cu ştampilă de producător. Alături de aceste materiale au aparut mai multe fragmente de oase de animale. În nivelul 2 predomină fragmentele ceramice de tip ,,Dridu", într-o mare varietate de forme, pastă, ornamente, alături de fragmentele de vase medieval târzii sau cele antice. În capătul de vest al secţiunii, deasupra parapetului întărit cu piatră scoasă din zidurile distruse, s-a identificat o bombardă din fontă.

Secţiunea S 2, cu orientarea nord-sud, s-a trasat pe ultima incintă de pe latura nordică. Dimensiunile acesteia sunt de 12 x 2 m. Iniţial s-a dorit şi includerea incintei mijlocii în actuala cercetare. Însă depunerile uriaşe de pământ din campania anului 1938 au făcut imposibilă apropierea de acest zid.

Săpătura a relevat, până la stânca naturală (la adâncimea maximă de 3,60 m), o stratigrafie deosebit de complexă. Zidul de incintă desparte două zone total diferite. Cea dinspre sud ilustrează ultima parte a funcţionării fortificaţiei, în timp ce la nord depunerile arheologice acoperă o perioadă istorică mult mai largă.

La sud situaţie se prezintă astfel (**Fig. 6**):

N 1 - este notat de noi ca reprezentând ultimul zid de incintă de pe latura de nord a fortificaţiei (**Fig. 7**). A fost demantelat până la nivelul actual de călcare, astfel încât paramentul abia se mai zăreşte printre iarba mică. Pe jumătatea estică de pe suprafaţa cetăţii se întind construcţii moderne. Se păstrează pe înălţimea de 2,60 m şi lăţimea de 2,20 m (fără paramentul de nord, demantelat din vechime). Săpătura a putut, astfel, să corecteze lăţimea diferită cu care a fost prezentat în literatura veche[8]. Câteva caracteristici surprinse pe partea sudică a lui sunt interesante. Zidul este construit din piatră legată cu mortar (nisip şi var), emplectonul nu este uniform, are spaţii goale între pietre, pe alocuri se observă fragmente de cărămizi. Spre interior, până la înălţimea de 1,40 m se păstrează resturile unei tencuieli, atent aplicate, din nisip şi var. La mijlocul înălţimii se distinge, nu cu oarecare dificultate, amprenta unei bârne aşezate de-a lungul zidului. În ansamblu, faţă de partea de nord, aici zidul are un aspect unitar. Această caracteristică, la care se adaugă descoperirea unor materiale târzii pe nivelul stâncii (relevantă este o monedă din prima parte a secolului al XIX-lea) ne îndreptăţeşte să credem că restul de zid a fost folosit pentru apărarea fortificaţiei în timpul războaielor ruso-turce din secolul al XIX-lea. Aşa se poate explica aspectul lui dinspre interior, dar şi materialele descoperite pe stâncă, toate sugerând reparaţia, întreţinerea şi funcţionalitatea până în ultima perioadă de funcţionare a cetăţii. În faţa incintei, până la înălţimea de 1,60 m emplectonul este

[8] 1,30 m la E. Condurachi (CONDURACHI 1967, p. 170) şi 1,10 m la P. Panait (PANAIT *et alii* 1995-1996, p. 122).

prins cu mortar, din nisip și var, dur, de culoare închisă. Exteriorul păstrează amprentele paramentului dislocat. De la 1,60 m piatra emplectonului este mult mai mică. Este posibil ca zidul să aibă mai multe faze de construcție. Ceea ce ne poate conduce către o încadrare cronologică este faptul că de emlectonul părții de nord se lipesc, de sus până jos, mai multe niveluri ale culturii „Dridu";

N 2 - nivel alcătuit din pământ amestecat cu piatră și mortar. De aici au fost scoase la lumină materiale ceramice amestecate din toate epocile. S-a format în urma demantelării zidului. O parte din depunere își are originea în pământul aruncat peste incinta a doua, scurs până aici, în timpul săpăturilor din anul 1939;

N 3 - este un nivel de distrugere în componența căruia intră pământ de culoare deschisă, pietriș, mortar și fragmente de cărămidă. După materialele de construcție, este de presupus că acesta își are originea în distrugerea incintei mijlocii;

N 4 - este cel mai consistent nivel, alcătuit din pământ compactat cu mult mortar. Este primul nivel care se formează după ce incinta nu mai funcționează și se așează direct peste resturile distrugerii ei. Acțiunea poate fi încadrată, cronologic, la mijlocul și a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Descoperirile din acest nivel (fragmente ceramice de epocă romană, romano-bizantină, medieval timpurie sau târzie) sunt o dovadă a modului în care s-a format;

N 5 - este primul nivel de distrugere al incintei. Cărămizile din nivel, confecționate din pământ galben cu mult nisip, cu dimensiunile de 0,27 x 0,13 x 0,04 m, cu un mortar slab pe suprafața lor, au ajuns aici de pe partea superioară a zidului. Aceasta se putea întâmpla chiar în timpul distrugerii fortificației sau, în alte circumstanțe, imediat după aceea. Depunerea mare de pământ, scos dintre incinta mică și cea mijlocie de către Victor Brătulescu[9], a făcut imposibilă prelungirea secțiunii spre sud.

La nord de incintă săpătura a înregistrat următoarea stratigrafie (**Fig. 8**):

N 1 - nivel de pământ de culoare deschisă, compactat cu multă piatră provenită de la distrugerea incintei și cu materiale ceramice amestecate din toate epocile istorice;

N 2 - nivel ocupațional (locuință ,,Dridu") care se așează în depunerea de mai sus, la adâncimea de 0,70 - 0,80 m (**Fig. 9**). Locuința, surprinsă parțial în secțiune, se lipește spre sud de zidul de incintă. În profilul de vest apare amprenta unui par, probabil de la peretele vestic. O cantitate mare de cenușă indică existența unui acoperiș distrus de incendiu. Podeaua locuinței a fost realizată din lutuială cu pământ galben. Inventarul este bogat: o greutate de plasă de pescuit, un percutor și 7 vase din ceramică, între care 5 tipice culturii, iar două posibile importuri[10]. Pe podea s-au găsit două cărămizi romane întregi și mai multe fragmente;

N 3 - pământ cu multe resturi menajere. Este foarte posibil ca depunerea să fie legată de existența altor locuințe aici;

---

[9] Este vorba despre campania din anul 1939. Vezi BRĂTULESCU 1940, p. 3-24. Pe o fotografie realizată în timpul acestei campanii se vede cum s-a degajat depunerea de pământ dintre incinta mare și cea mijlocie de pe latura nordică, ultima fiind acoperită.

[10] Ceramica smălțuită este în curs de publicare de colega Cristina Paraschiv Talmațchi.

N 4 - nivel de pământ cu multă arsură și cenușă. Acestea provin de la alte locuințe, aflate în apropiere, distruse în incendii violente;

N 5 - pământ de culoare deschisă cu multă piatră și cărămidă, cu materiale ceramice amestecate (de epocă romană, romano-bizantină și medieval timpurie). S-a constituit prin rularea nivelurilor la ocuparea terenului de către purtătorii culturii „Dridu";

N 6 - gropi ce țin de nivelul ocupațional; conțin pământ afânat, cenușă, arsură, fragmente ceramice medieval timpurii;

N 7 - nivel de pământ compactat fără depuneri arheologice format, cel mai probabil, la baza zidului, în perioada de abandon, sub acțiunea factorilor naturali;

N 8 - reprezintă ultimul nivel ocupațional de pe stâncă. Este, de fapt, un „cenușar" realizat, din piatră bolovănoasă de dimensiuni medii, în apropierea unei locuințe;

N 9 - este constituit de o îngrămădire de chirpici, rulat sau prăbușit, care a aparținut unei locuințe;

N 10 - este stânca naturală pe care se așează cele mai vechi depuneri arheologice din cetatea de la Hârșova.

Cum s-a putut vedea din descrierea sumară de mai sus, cu excepția locuinței și a gropilor, toate nivelurile sunt rezultatul deplasării depunerilor din fortificația antică sau medievală. Aceste acțiuni au antrenat materiale arheologice destul de importante, care merită toată atenția.

În primul rând se remarcă un fragment de vas de epocă elenistică pe care s-a executat un *graffito*, din care se păstrează, pe trei rânduri, finalul unei inscripții. Trebuie să reamintim, acum, că săpăturile recente din „cetate" au adus la lumină mai multe fragmente de vase grecești alături de ceramica getică veche. Dintre materialele romane descoperite amintim acum fragmente de vase din ceramică (amfore, căni, castroane - unele stampate -, opaițe). Nu lipsesc nici obiectele mărunte din bronz. Cea mai importantă categorie de materiale descoperite în această secțiune este reprezentată de cele tipice secolelor IX-XI. Ceramica este majoritară. Sunt reprezentate categorii variate (ca formă, pastă și ornamente) de oale-borcan. Se adaugă acestora obiectele din os și fier, fragmentele de brățări din sticlă cu nuanțe de albastru, astragalele perforate sau cele cu diverse semne pe suprafața lor, cărămizile folosite pentru ascuțirea uneltelor, oasele de animale etc. Dintre materialele medievale târzii ne reține atenția bombardele din fontă (descoperite întregi și în stare fragmentară).

În ansamblul lor, cercetările din sectorul incintelor de nord sunt de importanță deosebită pentru cunoașterea planimetriei fortificației. Chiar dacă nu știm, la această dată, cu precizie, ce legături există între zidurile romane descoperite în sectorul ,,incinte vest"[11] și cele din S 1, le putem bănui. S-a văzut, cu acest prilej, așa cum am anticipat, că traseul curtinei adosate turnului sau cel al incintei dezafectate și refolosite pentru sprijinirea unui zid din piatră legată cu pământ, descoperite pe latura de vest, suprapuse de alte ziduri, pornesc spre nord și depășesc ultima incintă de pe suprafața rezervată. Pe baza acestor observații, la încheierea campaniei anului 2008, toate datele indicau că fortificația romană și

[11] NICOLAE 2015-2016, p. 281-304.

romano-bizantină trebuie căutată spre nord[12]. Un mare semn de întrebare îl ridică restul zidului din capătul de est al secțiunii S 1 cu orientarea E-V. Deocamdată, ne ferim să-i atribuim o origine. Dacă cercetările viitoare vor arăta că a jucat rolul unei curtine sau reprezintă parte dintr-un edificiu, atunci se pot face mai multe precizări fără teama unor erori majore. Extrem de importante sunt şi concluziile referitoare la ultimul zid, cunoscut şi datat în literatura istorică în perioada romană timpurie. În mod normal caracteristicile ultimei incinte de pe laturile de vest şi nord ar trebui să fie identice. Paradoxal, aşa cum se vede acum, acestea sunt total opuse. În publicarea descoperirilor din sectorul ,,incinte vest", referindu-ne la incinta mare şi la trăsăturile sale, am formulat ipoteza că este posibil ca aceasta să fi fost refăcută pe un zid mai vechi, datat probabil chiar la sfârşitul perioadei romano-bizantine (epoca justinianee). Cercetarea actuală pare să confirme acest punct de vedere. Doar extinderea săpăturilor pe ambele laturi ale fortificaţiei ne poate da răspunsul exact la această problemă deosebită. Materialele de epocă romană descoperite în acest sector se încadrează, în linii mari, în tipologia ceramicii publicate de la *Carsium*[13] sau de la *Capidava*[14], *Halmyris*[15], Babadag - Toprachioi[16] sau din arealul Dunării de Jos[17].

BIBLIOGRAFIE

BRĂTESCU 1920 - C. Brătescu, *Dobrogea în sec. XII: Bergeam. Paristrion.* AnDobr 1 (1920), p. 3-38.

BRĂTULESCU 1940 - Victor Brătulescu, *Cetatea Hârşova în legătură cu Dobrogea şi cu ţinuturile înconjurătoare,* BCMI 33 (1940), 105, p. 2-24.

CIOBANU 1969 - Radu Ştefan Ciobanu, *Genovezii şi rolul lor în Dobrogea în secolul al XIV-lea,* Pontica 2 (1969), p. 401-426.

CONDURACHI 1967 - Emil Condurachi, *Neue Probleme und Ergebnisse der Limesforschung in Scythia Minor,* in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms: Vorträge des 6. Internationalen Limes-Kongresses im Süddeutschland,* Beihefte der Bonner Jahrbücher 19 (1967), Köln-Graz, p.162-176.

DID III - Ion Barnea, Ştefan Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei, Vol. III, Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos,* Bucureşti, 1971.

FHDR II - Fontes Historiae Daco-Romanae, vol. II, Bucureşti, 1970.

MĂRCULEŢ 2007 - Vasile Mărculeţ, *Conflictul dobrogeano-genovez (1360-1387) componentă a luptei pentru supremaţie în bazinul vest-pontic din a doua jumătate a secolului al XIV-lea,* Pontica 40 (2007), p. 371-398.

NICOLAE 1994 - Constantin Nicolae, *Câteva opaiţe descoperite la Carsium,* Pontica 27 (1994), p. 199-207.

[12] În mod cu totul excepțional în cursul anului 2009 a fost descoperită poarta de nord a fortificației romano-bizantine la cca 180 m nord-vest de ultima incintă de pe suprafața rezervată (vezi NICOLAE 2010, p. 228).

[13] NICOLAE 1994, p. 199-206; NICOLAE 1995-1996, Pl. 1-4.

[14] OPRIȘ 2003, Pl. 17-48.

[15] TOPOLEANU 2000, p. 293-344.

[16] OPAIȚ 1996, p. 274-330.

[17] PARASCHIV 2006, p. 221-255.

NICOLAE 1995-1996 - Constantin Nicolae, *Descoperiri de epocă romană şi bizantină la Carsium,* Pontica 28-19 (1995-1996), p. 135-160.

NICOLAE 2005 - Constantin Nicolae, *Raport de cercetare, Hârşova [Carsium], Sector incinte vest. Campania 2005,* CCA 2006, nr. 89.

NICOLAE 2009 - Constantin Nicolae, *Raport de cercetare, Hârşova [Carsium], Campania 2008,* CCA (2009), nr. 34.

NICOLAE 2010 - Constantin Nicolae, *Stadiul cercetărilor arheologice la Hârşova, jud. Constanţa,* Pontica 43 (2010), p. 221-249.

NICOLAE 2014 - Constantin Nicolae, *Incinta cetăţii medievale de la Hârşova. Descoperiri noi,* Pontica 47 (2014), p. 375-399.

NICOLAE 2015-2016 - Constantin Nicolae, *Şantierul arheologic Hârşova-Cetate, sectorul ,,incinte vest". Campaniile 2000-2007,* Pontica 48-49 (2015-2016), p. 281-304.

OPAIŢ 1996- Andrei Opaiţ, *Aspecte ale vieţii economice din provincia Scythia (secolele IV-VI p. Chr.). Producţia ceramicii locale şi de import,* Bucureşti, 1996.

OPRIŞ 2003 - Ioan C. Opriş, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV-VI p. Chr.),* Bucureşti, 2003.

PANAIT *et alii* 1995-1996 - Panait I. Panait, Adrian Rădulescu, Aristide Ştefănescu, Daniel Flaut, *Cercetările arheologice de la cetatea Hârşova, campania 1995,* Pontica 28-29 (1995-1996) p. 121-134.

PARASCHIV 2006 - Dorel Paraschiv, *Amfore romane şi romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I-VII p. Chr.),* Iaşi, 2006.

POPESCU-SPINENI 1938 - Marin Popescu Spineni, *România în izvoarele cartografice până la 1600,* Bucureşti, 1938.

TOPOLEANU 2000 - Florin Topoleanu, *Ceramica romană şi romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d. Chr.)*, Tulcea, 2000.

Fig. 1. Plasarea celor două secțiuni (S 1 și S 2) în sectorul incintelor de vest (III).

Fig. 2. Imagine generală a secţiunii S 1.

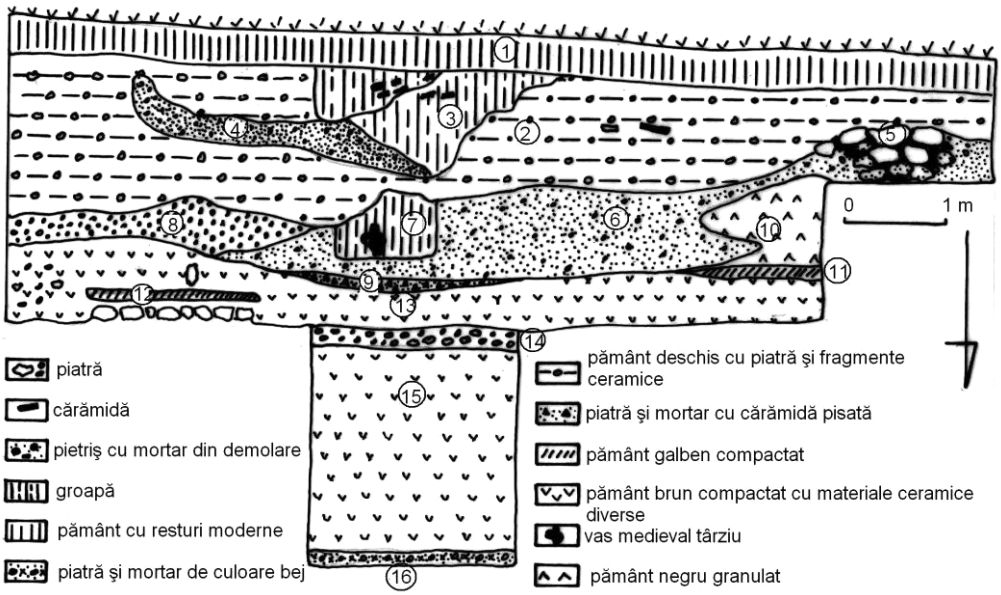

Fig. 3. Stratigrafia profilului de sud al secţiunii S 1.

Fig. 4. Vedere asupra resturilor de ziduri descoperite în partea de est a secţiunii S 1.

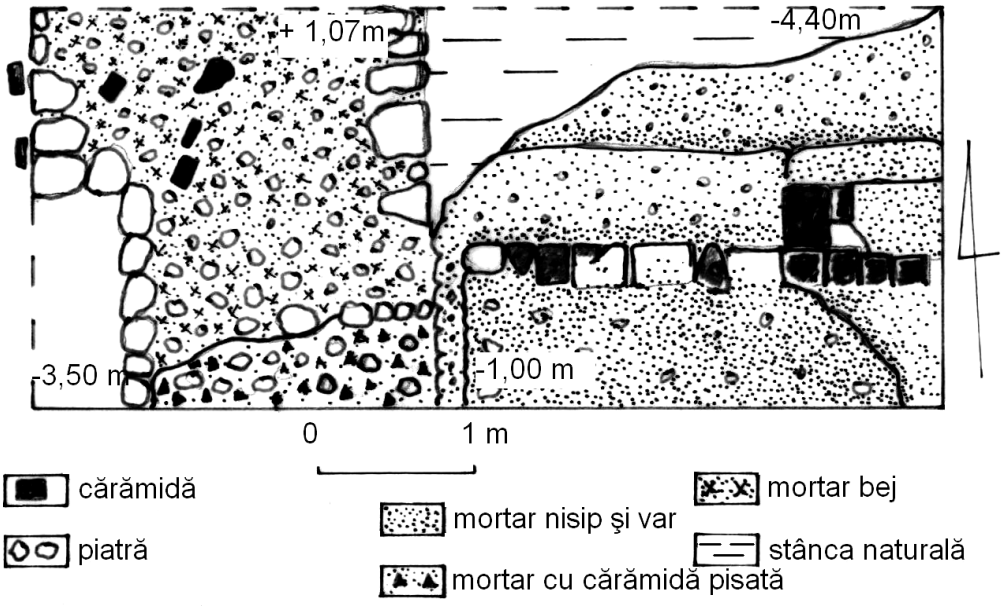

Fig. 5. Dispunerea celor două ziduri din partea de est a secţiunii S 1.

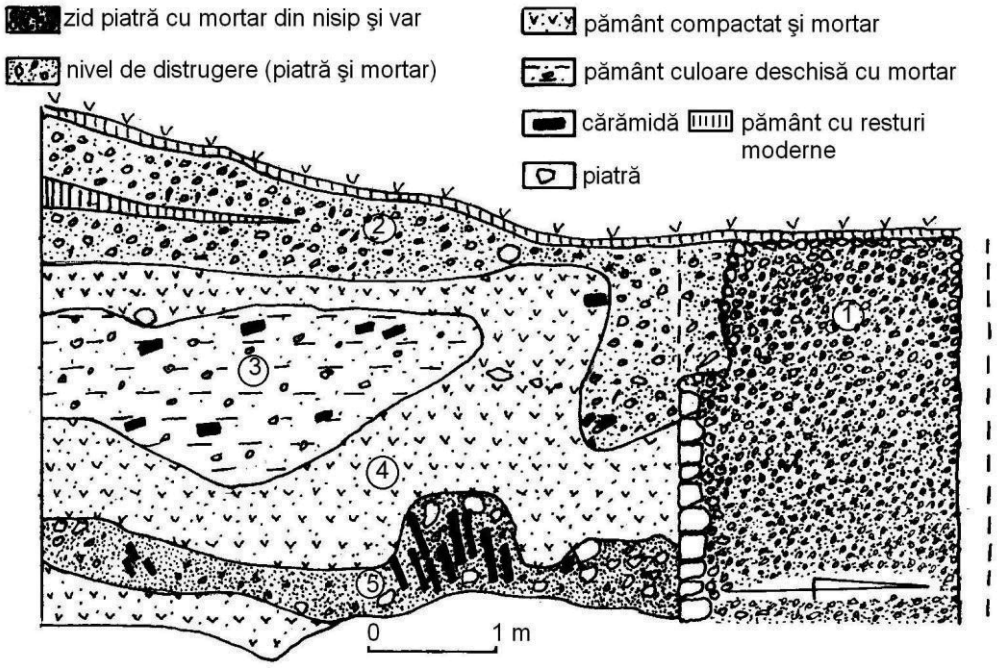

Fig. 6. Stratigrafia profilului la sud de incintă.

Fig. 7. Incinta mare. A-partea de nord, B- partea de sud.

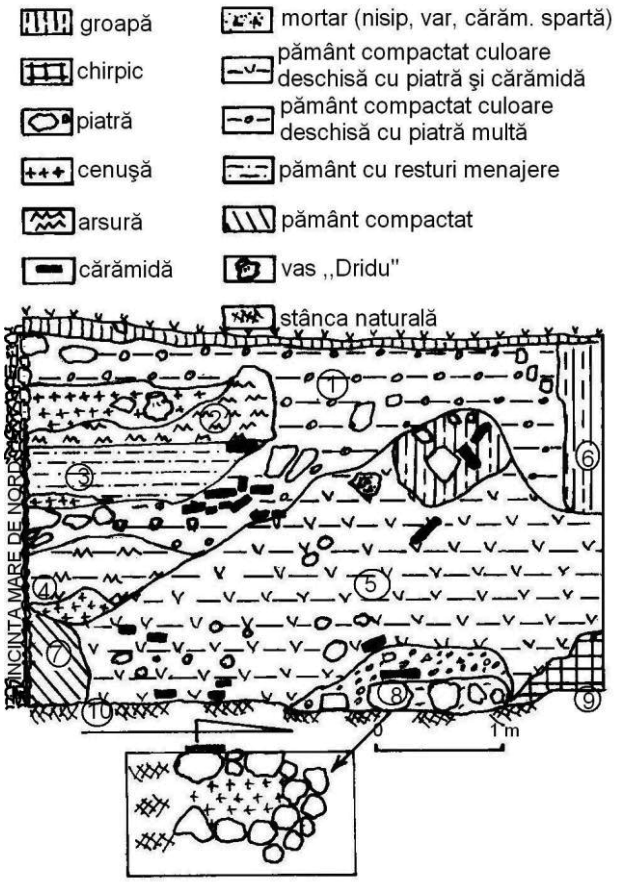

Fig. 8. Stratigrafia secţiunii S 2 la nord de incintă.

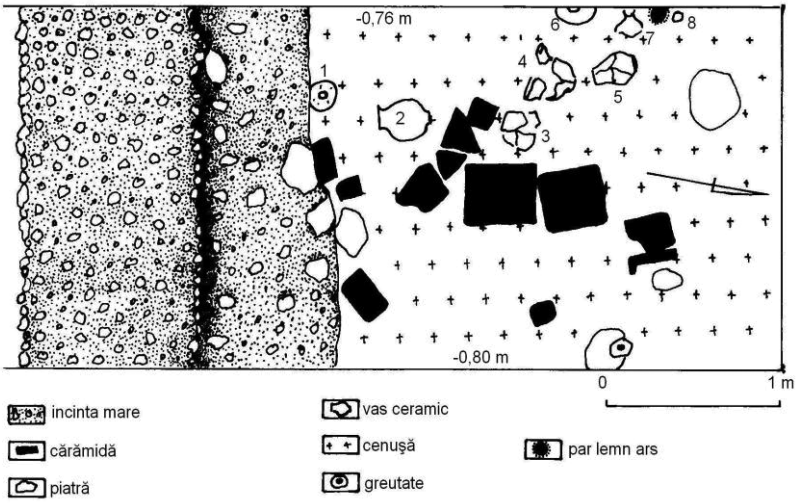

Fig. 9. Locuinţa ,,Dridu" din secţiunea S 2.

CRUCI RELICVAR CU DECOR ÎN RELIEF DESCOPERITE LA PĂCUIUL LUI SOARE (SECOLELE X-XII)

Gheorghe MĂNUCU-ADAMEȘTEANU[*]
Mihaela MĂNUCU-ADAMEŞTEANU[*]

Cuvinte cheie: *cruci relicvar pectorale cu decor în relief, Bizanț, perioada medie-bizantină, Păcuiul lui Soare, Dobrogea.*

Mots-clés: *croix réliquaires pectorales à décor en relief, Byzance, période médio-byzantine, Păcuiul lui Soare, Dobroudja.*

Rezumat: *Din inventarul arheologic, bogat şi variat, descoperit în aşezarea Păcuiul lui Soare, parțial publicat, noi am selectat 30 de cruci relicvar pectorale (cu decor în relief și incizat), unele inedite. Dintre acestea, 20 ex. datează din secolele X-XII (de la sf. sec. X până în anul 1122), celelalte 10 ex. fiind atribuite secolelor XIII-XIV (din a doua jumătate a secolului XIII – a doua jumătate a secolului XIV).*

Dintre acestea, studiul nostru s-a concentrat asupra unui număr de 30 de cruci relicvar pectorale: am avut în vedere 14 piese confecționate din bronz prezente în diferite publicații, majoritatea putând fi verificate în colecțiile muzeale unde se păstrează.

Criteriul selecției l-a constituit tehnica decorului – reprezentări în relief – cele 14 exemplare fiind folosite în perioada medie-bizantină (971/972-1122). Ele au fost repartizate, după dimensiuni și iconografie, în mai multe categorii, fiecare fiind însoțită cu analogii cunoscute în nordul Dobrogei:

***I. Cruci relicvar de mici dimensiuni** (catalog 1-7).*

***I. A. Cruci relicvar cu reprezentări clasice: pe avers - imaginea lui Hristos răstignit, pe revers – Maica Domnului Orantă** (catalog 1-5).*

Această categorie are numeroase analogii printre descoperirile din așezările situate pe linia Dunării – Capidava (1 ex), Hârșova (1 ex), Oltina – „Capu Dealului" (3 ex), dar și în interiorul provinciei – Limanu (1 ex), Valu lui Traian (2 ex).

[*] Gh. MĂNUCU – ADAMEȘTEANU: Muzeul Municipiului București; e-mail: manad_g@yahoo.com.

[*] Mihaela MĂNUCU – ADAMEȘTEANU: Institutul de Arheologie „ Vasile Pârvan", București; e-mail: m.m.adamesteanu@gmail.com.

I. B. Cruci relicvar cu reprezentări clasice și busturi *(catalog 6-7)*

Această categorie este mai puțin întâlnită printre descoperirile din jud. Constanța: singurele anologii pentru cele două piese de la Păcuiul lui Soare, se găsesc la Capidava (1 ex) și Valu lui Traian (1 ex).

II. Cruci relicvar de dimensiuni millocii și mari *(catalog 8-14)*

II. A. Cruci relicvar cu reprezentări clasice: pe avers - imaginea lui Hristos răstignit, pe revers – Maica Domnului Orantă *(catalog 8-9)*

Acest tip este mai puțin întâlnit, pentru cele două piese de la Păcuiul lui Soare, existând o singură analogie – un relicvar întreg descoperit la Capidava.

II. B. Cruci relicvar cu reprezentări clasice și busturi *(catalog 10-13)*

II. B.1. Cruci relicvar cu reprezentări clasice și busturi libere *(catalog 10-11)*

Această categorie este destul de bine cunoscută printre descoperirile de la Capidava (1 ex), Hârșova (1 ex), Oltina – „Capu Dealului" (2 ex).

II. B.2. Cruci relicvar cu reprezentări clasice și busturi în medalion *(catalog 12-13)*

Această categorie, formată din cele două piese de la Păcuiul lui Soare, nu are analogii printre descoperirile din județul Constanța.

Studiul celor 14 cruci relicvar cu decor în relief ne-a permis să identificăm și piese despre care putem presupune că reprezintă o producție locală (Dobrogea), așa cum este cazul cu exemplarul 14.

Analiza descoperirilor de la Păcuiul lui Soare și din diferite centre din jud. Constanța ne-a oferit ocazia să constatăm prezența crucilor relicvar cu decor în relief din a doua jumătate a secolului al X-lea și până în prima jumătate a secolului al XII-lea.

Résumé: *Parmi l'inventaire archéologique, bien riche et diversifié, découvert à Păcuiul lui Soare, partiellement notifié en diverses publications, nous avons inventorié 30 croix réliquaires pectorales (à décor en relief et gravé), dont quelques unes inédites. De ce total, 20 exemplaires datent des Xe-XIIe siècles (plus précisement de la fin du Xe siècle jusqu'en 1122), tandis que les 10 autres sont à attribuer aux XIIIe-XIVe siècles (de la moitié du XIIIe jusque à la seconde moitié du XIVe siècle).*

Notre étude est focalisée sur un ensemble choisi parmi la trentaine de croix réliquaires pectorales provenant de Păcuiul lui Soare: il s'agit de 14 réliquaires en bronze, que nous avons récensées dans les publications et, pour la plupart, vérifiées dans les collections des divers musées roumains. Le critère de cette séléction a été la technique du décor (décor en relief). Les 14 exemplaires, dont on a dressé le catalogue, datent de la période médio-byzantine (971/972-1122). Ils ont été repartis, suivant leurs dimensions et l'conographie, en plusieurs catégories, chacune accompagnée de renvois à des analogies connues sur le territoire de la dép. Constanța:

I. Croix réliquaires de petites dimensions (catalogue 1-7)

I. A. Croix réliquaires à représentations classiques: sur l'avers l'image du Christ crucifié, sur le revers l'image de la Vièrge orante *(catalogue 1-5)*

Cette catégorie compte les plus nombreuses découvertes dans la Dobroudja du Nord, dont on rappelle, à part les cinq réliquaires de Păcuiul lui Soare, les exemplaires provenant d'habitats situés au bord du Danube, tels que Capidava (une pièce), Hârşova (une pièce), Oltina – „Capu Dealului" (trois pièces), mais également en arrière-pays: Limanu (une pièce), Valu lui Traian (deux pièces).

I. B. Croix réliquaires à représentations classiques et bustes *(catalogue 6-7)*

C'est une catégorie plus rare parmi les découvertes de croix réliquaires rapportées jusqu'à présent en dep. Constanța: à côté des deux pièces enrégistrées à Păcuiul lui Soare, les seules analogies à mentionner sont à trouver à Capidava (un exemplaire) et Valu lui Traian (un exemplaire).

II. Croix réliquaires de dimensions moyennes et grandes (catalogue 8-14)

II. A. Croix réliquaires à représentations classiques: sur l'avers l'image du Christ crucifié, sur le revers l'image de la Vièrge orante *(catalogue 8-9)*

Ce type de croix réliquaire pectorale résulte moins présent parmi les découvertes récensées, puisqu'aux deux pièces trouvées à Păcuiul lui Soare on peut ajouter seulement un exemplaire, entier, provenant de Capidava.

II. B. Croix réliquaires à représentations classiques et bustes *(catalogue 10-13)*

II. B. 1.Croix réliquaires à représentations classiques et bustes libres *(catalogue 10-11)*

Suivant la documentation actuelle, c'est une catégorie assez bien représentée, car aux deux réliquaires inventoriés pour Păcuiul lui Soare on peut associer les découvertes semblables de Capidava (un exemplaire), Hârşova (un exemplaire) et Oltina – „Capu Dealului" (deux exemplaires).

II. B. 2. Croix réliquaires à représentations classiques et bustes en médaillons *(catalogue 12-13)*

Apparemment, ce groupe, constitué de deux pièces découvertes de Păcuiul lui Soare, ne trouve aucune analogie parmi l'ensemble des croix réliquaires provenant du dép. Constanța.

L'étude des 14 croix réliquaires péctorales à décor en relief de Păcuiul lui Soare nous à permis d'y identifier de pièces dont on peut supposer une production régionale (Dobrudja), tel que l'exemplaire n°. 14 de notre catalogue.

L'analyse conjointe des découvertes provenant de Păcuiul lui Soare et de certains autres habitats de dép. Constanța nous a offert l'occasion d'y constater la présence des croix réliquaires péctorales en bronze à décor en relief à partir de la seconde moitié du Xe siècle jusqu'à la première moitié du XIIe siècle.

ISTORICUL CERCETĂRILOR

Cercetarea vestigiilor de pe insula Păcuiul lui Soare a început în anul 1956, campaniile arheologice succedându-se, aproape fără întrerupere, până astăzi.

Cetatea, de formă rectangulară, cu o suprafaţă iniţială de cca 5 ha, din care s-a mai păstrat doar aproximativ o cincime sau o şesime[1] (adică, aproape un hectar[2]), este situată în partea de nord-est a insulei, la capătul dinspre dealul Dervent al acesteia. Această suprafaţă este protejată, în partea de nord-est, de un zid de apărare lung de 42 m, iar spre sud-est, de un alt zid, cu o lungime de 240m.

[1] POPA 1964, p. 108, aprecia că din fosta cetate bizantină nu se mai păstrează astăzi decât cel mult o treime, restul fiind acoperit de apele Dunării; BARASCHI 1977, p. 15, n. 3, consideră că există o unitate de vederi în ceea ce priveşte forma cetăţii, însă aprecierile referitoare la suprafaţa sa oscilează între 3 – 5 ha; între 1965 şi 1974, prin acţiunea apelor Dunării, o zonă de cca 1000 mp a fost definitiv distrusă.

[2] BARASCHI 1977, p. 15.

Acest zid de incintă, păstrat pe o înălţime de 5-6 m, are lăţimea cuprinsă între 4,20 m şi 6 m.

Cetatea a fost folosită până în anul 976 sau, mai probabil, până în 986, după cum sugerează *folles* anonimi din clasa A2, când s-a încheiat o primă etapă de funcționare a ei, fără a se putea preciza dacă a fost părăsită sau distrusă de bulgarii răsculaţi.

Nu după mult timp, începând cu anul 1001, sunt întrunite condiţii favorabile reluării locuirii; incinta cu o suprafață micșorată – se ridică ziduri din piatră cu pământ -, adăpostește o aşezare cu caracter civil, care va cunoaşte o dezvoltare deosebită în cursul secolului al XI-lea[3]. Ultimul său nivel de locuire din această perioadă este marcat de un incendiu puternic, despre care credem că a fost provocat de atacul din toamna anului 1122, când „sciţii" traversează Dunărea în imperiu[4]. Cu acest prilej, odată cu aşezările de la *Beroe*-Piatra Frecăţei[5] şi *Dinogetia*-Garvăn[6], îşi încetează existența şi cea de la Păcuiul lui Soare[7].

După părăsirea așezării, ca urmare a acestor evenimente, locuirea de pe insula Păcuiul lui Soare înregistrează un lung hiat. La reluarea vieţuirii, în veacul al XIII-lea[8], fosta fortificaţie bizantină se prezenta sub forma unei incinte părăsite, parţial ruinată, cuprinzând între ziduri o suprafață de aproximativ 4 ha[9].

Urmează o etapă cu o vieţuire intensă, care s-a desfăşurat în ultima parte a secolului al XIII-lea şi, mai ales, în cursul secolului al XIV-lea, când a avut loc o restrângere a ariei ocupate[10]. Faptul că, în acest interval, masiva incintă bizantină nu a mai fost folosită ca element defensiv (nici pe latura estică, nici pe cea nordică) pare să pună sub semnul întrebării existența unei tipologii urbane a locuirii[11]. Cu toate acestea, mărturii privind viața comercială a aşezării din insulă, dinamică şi diversificată, ar putea conferi acesteia caracterul unui centru urban[12].

Cruci relicvar pectorale descoperite la Păcuiul lui Soare. Stadiul cercetărilor

Din bogatul şi variatul inventar arheologic descoperit la Păcuiul lui Soare, până în acest moment am reușit să înregistrăm 30 de cruci relicvar pectorale (cu decor în relief și gravat), printre care şi câteva inedite. Din acest total, 20 de piese se datează în secolele X-XII (mai precis, de la sfârşitul secolului al X-lea până în 1122), iar celelalte 10 pot fi atribuite secolelor XIII-XIV (de la jumătatea secolului

[3] Pentru o trecere în revistă a situației aşezării în secolul al XI-lea, vezi DIACONU & VÎLCEANU 1972, p.9-20, 53-54; DIACONU 1976, p. 409-418; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 31-37.

[4] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 191-193

[5] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2010, p. 135-141.

[6] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 193.

[7] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001a, p. 111-116.

[8] Deocamdată, nu se poate preciza când a fost reluată locuirea pe insulă dar, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, exista un nucleu conturat.

[9] POPA 1964, p. 108.

[10] BARASCHI 1977, p. 15, n. 3, cu bibliografia.

[11] POPA 1964, p. 108-109, arată că există, însă, elemente care atestă nevoia de apărare, la mijlocul secolului al XIV-lea fiind ridicat un nou zid de incintă, din piatră legată cu mortar, lat de peste 2 m.

[12] Între altele, BARASCHI 1987, p. 128, menționează că aici exista, în secolul al XIII-lea, un atelier pentru producerea ceramicii sgraffitate.

al XIII-lea până în a doua jumătate a secolului al XIV-lea). Din păcate, după publicarea celui de-al doilea volum monografic din seria *Păcuiul lui Soare*[13], cu o singură excepție, notabilă[14], crucile relicvar nu au mai fost menționate în publicațiile de specialitate.

În lucrarea de față ne propunem să ne oprim asupra unei singure categorii de cruci relicvar pectorale descoperite la Păcuiul lui Soare: cele cu decor în relief, datând din perioada medie-bizantină (971/972 – 1122).

Deoarece, până la data la care scriem, nu am putut avea acces la toate piesele din această categorie, cunoscute din literatura de specialitate[15], analiza noastră este focalizată preponderent asupra pieselor pe care am reușit să le studiem nemijlocit (în număr de zece)[16], cărora le-am adăugat alte câteva (mai exact, patru exemplare) a căror existență este menționată în publicații fără notificarea deținătorului. S-a constituit astfel un lot de 14 cruci relicvar pectorale cu decor în relief, pe care le-am inventariat într-un catalog, completându-l cu unele comentarii bazate, în primul rând, pe comparația cu descoperiri similare, făcute în partea de nord a teritoriului dintre Dunăre și Marea Neagră, în jud. Constanța. Ne propunem realizarea unei analize complete a acestui tip de obiecte după ce vom reuși să obținem informații complete referitoare la toate piesele descoperite la Păcuiul lui Soare, dar și din alte localități dobrogene, aflate în curs de cercetare.

Cu privire la relicvarele din lotul pe care îl prezentăm, observăm că pentru cele mai multe dintre ele lipsesc contextele arheologice clare, întrucât au fost recuperate de pe plaja Dunării, în interiorul cetății bizantine (12 ex.) sau au fost refolosite (1 ex.). Excepție face un exemplar (catalog 12) descoperit în cursul cercetărilor arheologice din anul 1993, din zona porții de nord a fortificației, care a fost datat în secolul al XI-lea. Prin urmare, deşi numeros, lotul analizat nu poate furniza indicii utile decât într-o discuţie privind tipologia, nu şi cronologia obiectelor ce îl compun. Privită din această perspectivă, până acum încadrarea cronologică a materialului studiat s-a bazat pe analogiile cu obiecte similare provenind din sudul Dobrogei. Această lacună documentară şi metodologia de analiză și-au pus amprenta asupra publicațiilor monografice şi a studiilor dedicate, unde piesele la care ne vom referi, cu foarte rare excepții, sunt datate – larg – în secolele X-XI[17].

[13] DIACONU & BARASCHI 1977.

[14] O. DAMIAN & P. DAMIAN 1995-1996, p. 233-244.

[15] La Muzeul Național de Istorie a României (= MNIR), Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța (= MINAC), Muzeul Dunării de Jos din Călărași (= MDDJ) se mai află un număr de piese pe care nu am reușit, încă, să le vedem.

[16] Ne face plăcere să mulțumim, și aici, colegilor care ne-au facilitat accesul la piesele aflate în diferite colecții: dr. Oana Damian, şef al sectorului Muzeul Național de Antichități de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti şi responsabil științific al șantierului arheologic de la Păcuiul lui Soare; dr. Marian Neagu, director al Muzeului Dunării de Jos din Călărași, unde se păstrează majoritatea descoperirilor; dr. Roxana Theodorescu, director general al Muzeului Național de Artă al României și colegei dr. Carmen Tănăsoiu, de la același muzeu; şi, în fine, dar nu în ultimul rând, dr. Ernest Oberländer-Târnoveanu, director general al Muzeului Național de Istorie a României.

[17] DIACONU 1972a, p. 160-162; DIACONU 1977a, p. 116-133.

Cronologia crucilor relicvar descoperite la Păcuiul lui Soare

Cu privire la etapele mari, stabilite până în prezent pentru cronologia acestora, considerăm că sunt necesare unele ajustări, bazate pe situațiile arheologice cunoscute până în acest moment. În acest sens, credem că, pentru descoperirile din etapa medie-bizantină, se poate propune o datare care, pentru secolul al X-lea, să aibă în vedere doar perioada 971/972 – 986. Pentru secolul al XII-lea, orice cronologie trebuie să se limiteze la primul său sfert şi să aibă ca punct final anul 1122, când, aşa cum arătam mai sus, un incendiu pustiitor a determinat abandonul aşezării.

Tipologia crucilor relicvar de la Păcuiul lui Soare

Piesele pe care le supunem atenției aici, în număr de 14, fac parte din categoria crucilor relicvar pectorale, toate fiind lucrate din bronz, prin turnare. Brațul vertical este mai lung, în timp ce brațul orizontal este mai scurt, ambele fiind, de regulă, ușor evazate spre capete[18]. Cele două valve ale relicvarului – aversul şi reversul – sunt unite la extremitățile brațului vertical prin două balamale, cea de sus constituind şi suportul anoului de prindere pe colier; la majoritatea pieselor pe care le-am studiat, sistemul de închidere se păstrează doar parțial. Suprafețele vizibile ale celor două valve sunt decorate cu reprezentări în relief, realizate odată cu relicvarul, prin turnare în tipar bivalv; uneori, detaliile sunt subliniate prin gravare.

Iconografia relicvarelor pe care le prezentăm este oarecum standardizată, evocând teme şi figuri emblematice ale religiei creştine: scena Crucificării şi diverse personaje purtătoare ale mesajului Evangheliei[19]. Astfel, pe avers este reprezentat Iisus Hristos răstignit, în timp ce, de obicei, reversul poartă imaginea Fecioarei, în ipostază rugătoare (*orans*), desemnată din secolul al X-lea ca MHTHP ΘEOY (Maica Domnului)[20].

Imaginea Maicii Domnului orante (asociată titulaturii de *Panaghia/Platytera*, care apare uneori înscrisă, în special pe relicvarele gravate), inspirată, foarte probabil, de modelul constantinopolitan din faimoasa biserică a Blachernelor din Constantinopol, o înlocuieşte, în cursul veacului al XI-lea, pe cea a Maicii Domnului *Kyriotissa*. Dincolo de semnificația teologică a ipostazei de *Theotokos/Meter Theou*, popularitatea imaginii Maicii Domnului orante, în această perioadă, trebuie pusă şi în legătură cu atenția specială de care se bucura din partea împăraților bizantini și a familiei imperiale, ca protectoare a armatei[21].

Aceste reprezentări se regăsesc, de altfel, pe majoritatea crucilor relicvar pectorale descoperite în Dobrogea. Lor le sunt asociate, în completarea mesajului religios, figurile Sf. Ioan Botezătorul, ale celor patru evanghelişti – Ioan, Luca,

[18] Urmărind tipologia formală a crucilor relicvar întocmită de PITARAKIS 2006, p. 31-39, relicvarele din lotul de la Păcuiul lui Soare corespund tipurilor I (opt exemplare) şi IV (cinci exemplare), starea de conservare a unuia dintre ele nepermițând nicio încadrare (catalog 5).

[19] Pentru o trecere în revistă a iconografiei crucilor relicvar din secolele X-XIII, însoțită de trimiteri la contextul religios al epocii, vezi capitolul special la PITARAKIS 2006, 55-108.

[20] PITARAKIS 2006, p. 60, 70; SEMOGLOU 2007, p. 467.

[21] PITARAKIS 2006, p. 70, 72; SEMOGLOU 2007, p. 468.

Marcu și Matei – şi ale altor sfinți, ale căror busturi ocupă uneori spațiul liber de la extremitățile brațelor relicvarului, pe ambele fețe ale acestuia.

În funcție de dimensiuni și de iconografie, am grupat cele 14 piese de la Păcuiul lui Soare în mai multe categorii, după cum urmează:

I. CRUCI RELICVAR DE MICI DIMENSIUNI

I. A. Cruci relicvar cu reprezentări clasice: pe avers Iisus Hristos răstignit, pe revers Maica Domnului orantă (catalog 1-5)

Dimensiunile relicvarelor care alcătuiesc acest grup variază între 40 și 60 mm. Reprezentarea celor două personaje centrale – Iisus Hristos și Maica Domnului – este standardizată, ambele fiind îmbrăcate cu un veștmânt lung până la glezne, cu falduri bogate (*colobium*, respectiv, *chiton)*. Pe niciuna dintre piese nu întâlnim inscripții.

Nu există detalii stratigrafice pentru niciunul dintre cele cinci exemplare care formează grupul. În consecință, încadrarea lor cronologică este largă şi are în vedere doar intervalele de timp pentru care s-a confirmat arheologic existența locuirii medio-bizantine pe insulă (971/972 – 986; 1001 – 1122).

Pentru completarea informațiilor privind datarea acestor piese, amintim câteva dintre descoperirile din aceeaşi categorie, relativ numeroase, făcute tot în nordul Dobrogei (jud. Constanța)[22], şi anume pe cele care oferă posibilitatea formulării unor propuneri de încadrare cronologică.

Astfel, se cuvine menționat aversul unui relicvar descoperit la Capidava în cursul cercetărilor arheologice din anul 1974, pe podeaua bordeiului 180: pe el, deasupra capului lui Iisus Hristos, este redată o cruce în relief[23], element decorativ foarte rar întâlnit în iconografia crucilor relicvar din secolele X-XI.

O cruce relicvar întreagă, de mici dimensiuni, a fost găsită în anul 1977, în timpul unei cercetări de suprafaţă, la poalele dealului pe care se găseşte cetatea de la Hârșova[24]. Pe aversul ei, Iisus Hristos este reprezentat înfăşurat în *perizonium*, formulă de redare care este, şi ea, mai rar întâlnită în repertoriul iconografic al crucilor relicvar. Pe reversul aceleiaşi piese, deasupra capului Maicii Domnului, apar trei linii scurte, verticale, detaliu care o individualizează printre descoperirile din Dobrogea.

Pe baza descoperirilor arheologice și numismatice din acest centru, piesa se poate data în secolul al XI-lea.

De la Oltina – „Capu Dealului", au fost recuperate două fragmente de relicvare, fiecare reprezentând câte un avers, pe care Iisus Hristos apare îmbrăcat în *perizonium*[25]. Din aceeași așezare mai provine un relicvar păstrat cu ambele fețe; pe aversul său, deasupra capului lui Iisus Hristos, apare o cruce. Piesa a fost descoperită în cursul săpăturilor arheologice din anul 2008, autorii cercetărilor

[22] Ne referim la provincia istorică Dobrogea, care astăzi este împărțită între Bulgaria (sudul Dobrogei istorice) și România (nordul Dobrogei istorice, cu județele Constanța și Tulcea).

[23] FLORESCU & CHELUȚĂ-GEORGESCU 1975, p. 85, un capac de cruce relicvar; BARNEA 1981, p. 156, mențiune; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1984, p. 375, pl. I/1, VII/2.

[24] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1992, p. 350-353, catalog 2.

[25] CUSTUREA 2000-2001, p. 584, catalog 7, pl. I/7, sec. XI; CUSTUREA & PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009, p. 486, catalog 2, pl. I/2a-b.

considerând că ar fi putut face parte din inventarul unor morminte de înhumație, ca și un *follis* anonim din varianta 31, pus în circulație în timpul domniei împăraților Vasile II – Constantin VIII (976-1028)[26]. Condițiile stratigrafice neconcludente (crucea relicvar a fost descoperită în solul arabil, în secțiunea I B, caroul 23, în apropierea a două morminte de înhumație, identificate în carourile 19-20, în caroul 24 fiind descoperit un *follis* anonim din clasa A2, varianta 31) și analogiile cu piesele semnalate în așezările din vecinătate, au permis o încadrare cronologică în secolul al XI-lea[27].

Deși condițiile stratigrafice ale descoperirii de la Oltina – „Capu Dealului" sunt neclare – piesa a fost antrenată de arătură – acest tip de relicvar, de mici dimensiuni, cu reprezentări în relief (Iisus Hristos răstignit pe avers și Maica Domnului orantă pe revers) este frecvent întâlnit în cursul secolului al XI-lea în nordul Dobrogei.

I. B. Cruci relicvar cu reprezentări clasice și busturi (catalog 6-7)

Foarte rar, având în vedere suprafața lor restrânsă, la fiecare dintre capetele brațelor relicvarelor este plasat câte un bust. În cazul aversului, la extremitățile brațului orizontal sunt amplasate busturile Maicii Domnului și Sf. Ioan Botezătorul. Pe revers, încadrând figura centrală a Maicii Domnului, sunt redate busturile celor patru evangheliști – Ioan, Luca, Marcu și Matei. Printre piesele studiate, nu există decât două care să corespundă acestei tipologii; niciuna dintre ele nu poartă vreo inscripție.

Unul dintre cele două relicvare reunite în acest grup (catalog 6) îşi găseşte o bună analogie într-un exemplar întreg, provenind la Capidava, căruia nu i se cunosc condițiile de descoperire. Fiind însă vorba despre o piesă mai bine conservată decât cea de la Păcuiul lui Soare, pe aversul său se poate observa că deasupra capului lui Iisus Hristos se află *titulus crucis*, încadrat de reprezentările Soarelui și ale Lunii[28].

II. CRUCI RELICVAR DE DIMENSIUNI MARI ȘI MIJLOCII.

II. A. Cruci relicvar cu reprezentări clasice: pe avers Iisus Hristos, pe revers Maica Domnului orantă (catalog 8-9)

Grupul se constituie din două relicvare fragmentare, din care se păstrează numai reversul, care poartă imaginea Maicii Domului orantă. Şi în acest caz se observă o anumită standardizare în reprezentarea personajului, dar şi apariția unor noi elemente. Astfel, Maica Domnului continuă să fie înveşmântată în *chiton* lung, dar acesta pare să fie strâns în talie cu un cordon/brâu (*zônê*) ale cărui capete, răsucite, atârnă când pe partea stângă a corpului, când pe cea dreaptă. În plus, mantia Maicii Domnului (*maphorion*) este mai clar evidențiată, imaginea sugerând o piesă de îmbrăcăminte amplă, ce-i acoperă capul, brațele şi partea superioară a corpului, suprapunându-se, drapat, peste bust.

Acestui tip îi aparține şi relicvarul întreg, descoperit la Capidava în 1974, sector I, pe al cărui avers apare o cruce în relief deasupra capului lui Iisus

[26] CUSTUREA & PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009, p. 486, catalog 1, pl. I/1a-c.

[27] CUSTUREA *et alii* 2009, p. 157; CUSTUREA & PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009, p. 487-489.

[28] Piesă inedită păstrată în colecția MNIR, inv. 17237.

Hristors răstignit, detaliu ce îl singularizează printre descoperirile de acelaşi fel din Dobrogea[29].

II. B. Cruci relicvar cu reprezentări clasice şi busturi

II. B. 1. Cruci relicvar cu reprezentări clasice şi busturi simple (catalog 10-11)

Ca şi în cazul crucilor relicvar de mici dimensiuni, la extremitățile brațelor acestor exemplare, pe ambele fețe, sunt amplasate figuri complementare, reprezentate sub formă de busturi. În mod obişnuit, pe brațul orizontal al aversului, de o parte şi de alta a lui Iisus Hristos, se află imaginile Maicii Domnului şi Sf. Ioan. În cazul reversului, busturile celor patru evangheliști, a căror îmbrăcăminte, atunci când se observă, este identică, încadrează figura Maicii Domnului orante. Printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare am putut identifica două exemplare din această categorie; pe niciunul dintre ele nu există inscripții.

O primă analogie a acestui tip de relicvar poate fi găsită tot la Capidava unde, în anul 1959, pe podeaua bordeiului 3, pe care se afla un inventar bogat și variat, s-a descoperit și o cruce relicvar întreagă. Bordeiul 3 făcea parte din nivelul III, datat de autorii cercetărilor în intervalul de timp acoperit de domniile împăraților Ioan Tzimiskes – Vasile II – Constantin VIII (969-1028)[30].

Dintre alte descoperiri din nordul Dobrogei (jud. Constanța), mai amintim o piesă – doar reversul – care a fost recuperată de la Hârşova[31], în anul 1972 și o alta – avers – care provine de pe raza localității Oltina[32].

II. B. 2. Cruci relicvar cu reprezentări clasice şi busturi în medalioane (catalog 12-13)

Grupul, format din două relicvare – un revers întreg și unul fragmentar – pe care apar cei patru evangheliști, se diferențiază de precedentele prin faptul că busturile sunt încadrate în medalioane circulare, cu contur perlat. Pentru acest tip, nu cunoaştem nicio analogie printre descoperirile de cruci relicvar din fortificațiile dunărene din nordul Dobrogei (jud. Constanța).

Cronologia crucilor relicvar cu figuri în relief din sudul Dobrogei. Repere arheologice

In cele ce urmează vom face o scurtă recapitulare a informației arheologice referitoare la centrele din sudul Dobrogei din care provin cruci relicvar cu figuri în relief, considerând că ajustarea cronologiei acestora trebuie să țină seama de reperele furnizate de datele actuale.

[29] FLORESCU & CHELUȚĂ-GEORGESCU 1974, p. 431-435, pl. IV/1-2, fără datare; BARNEA 1981, p. 156, pl. 64/2a-b, sec. XI.

[30] CEACALOPOL 1962, p. 192-194.

[31] HARȚUCHE & ANASTASIU 1976, p. 270-271, catalog 559, fără precizarea condițiilor descoperirii; ținând seama că în anul respectiv nu s-au efectuat săpături arheologice, putem presupune că este vorba de o descoperire întâmplătoare.

[32] CUSTUREA 2000-2001, p. 585, catalog 8, pl. I/8, sec. XI.

Capidava

Pe baza stratigrafiei și a analogiilor stabilite pentru elementele culturii materiale (ceramică, piese cu caracter religios și monede bizantine) au fost definite mai multe etape ale locuirii[33]. O problemă încă nerezolvată o constituie precizarea momentului de debut al acesteia. În legătură cu acest aspect, trebuie menționat că, în afara stratigrafiei, care oferă jaloanele unei cronologii relative, singurul element de datare pentru începuturile așezării, îl constituie un sigiliu, inedit, din secolul IX, descoperit în zona portului[34], la care se adaugă două monede care au fost puse în circulație înainte de momentul Ioan Tzimiskes: un *follis* de la Leon VI (886-912) şi un altul, de la Roman I (931-944)[35].

Locuirea de la Capidava a înregistrat un impuls deosebit începând cu domnia împăratului Ioan Tzimiskes (969-976), când este amenajată o nouă incintă din piatră legată cu pământ, o evoluție ascendentă fiind înregistrată în primele decenii ale secolului al XI-lea.

Pe baza a trei *folles* anonimi din clasa D, atribuiți împăratului Constantin IX (1042-1055), putem aprecia că încetarea locuirii s-a datorat atacurile pecenegilor din anii 1046 / 1047[36].

În zona portului a fost descoperit un *follis* emis de împăratul Roman al IV-lea (1067-1071)[37], însă această unică descoperire, izolată, nu este suficientă pentru a presupune că locuirea a continuat la Capidava și după 1046/1047.

Hârșova

Pe locul anticei *Carsium*, la unul din principalele vaduri ale Dunării, pe un platou stâncos de pe malul fluviului, bizantinii au ridicat o nouă fortificație. Pe baza cercetărilor arheologice întreprinse până în prezent, se poate aprecia că locuirea din perioada medie-bizantină, documentată prin locuințe cu anexe gospodăreşti şi cuptoare pentru arderea ceramicii, ocupă intervalul de timp dintre sfârşitul secolului al X-lea şi prima jumătate a secolului al XII-lea[38].

Imaginea așezării din epoca medie-bizantină, care în cursul secolului al XI-lea s-a dezvoltat și în afara incintei[39], este completată de inventarul arheologic – ceramică, unelte, piese de podoabă și cult etc. – , ce sugerează o așezare modestă, fapt ce pare confirmat și de numărul mic de monede descoperit aici[40]. Dintre acestea, cea mai valoroasă este un *follis* anonim din clasa A 1, atribuit împăratului Ioan Tzimiskes[41], care, împreună cu două emisiuni timpurii din Grecia centrală –

[33] R. FLORESCU, 1967, p. 266.

[34] Informație pentru care mulțumim dr. Cristian Matei, care l-a descoperit în cursul cercetărilor arheologice din zona portului.

[35] GÂNDILĂ 2007, p. 615-616, catalog 64-65.

[36] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010, p. 73.

[37] Informație oferită de dr. Cristian Matei, autorul cercetărilor arheologice din acest sector; îi mulțumim şi cu această ocazie.

[38] Pentru o scurtă prezentare a fortificației, cu bibliografia respectivă, vezi MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 45-47.

[39] NICOLAE 2009, p. 117-119.

[40] Pentru o comparație între siturile sud-dobrogene discutate aici, menționăm că de la Oltina – „Capu Dealului" se cunosc peste 200 ex., la Capidava există 110 piese, în timp ce numărul celor de la Hârșova abia se apropie de 50.

[41] OBERLÄNDER - TÂRNOVEANU 1996, p. 116, n. 99/5.

var. 3[42] și var. 5[43] – par să susțină ipoteza construirii fortificației în timpul lui Ioan Tzimiskes. Majoritatea monedelor – dintre care un procent important provine dintr-o colecție particulară – reprezintă emisiuni puse în circulație în prima jumătate a secolului al XI-lea, după care numărul lor scade simțitor[44].

Pe baza informațiilor actuale – arheologice și numismatice – , se poate aprecia că fortificația medie-bizantină de la Hârșova datează de la sfârșitul secolului al X-lea, locuirea cunoscând o dezvoltare maximă, dar în forme modeste, în cursul secolului al XI-lea. Așa cum s-a constatat și în cazul altor fortificații de pe linia Dunării, este foarte probabil ca ea să-şi fi încetat existența în urma invaziei din anul 1122.

Oltina – „Capu Dealului"

Cercetările arheologice, începute în anul 2001, au pus în evidență o așezare din perioada medie-bizantină, protejată de un val de pământ cu șanț[45], situată între localitățile Oltina și Satu Nou, în punctul „Capu Dealului". Descoperirea a trei monede - un *follis* și ½ *follis* de la Theophil (829-842) și un *follis* de la Leon VI (886-912) – , a permis presupunerea existenței unui nucleu de locuire timpuriu, însă continuarea cercetărilor arheologice nu a confirmat, până acum, această supoziție. Dimpotrivă, acestea au dus la dezvelirea mai multor locuințe cu instalații pentru prepararea hranei, a unui complex meșteșugăresc (atelier de fierar), a unor gropi menajere și a două morminte de înhumație care, pe baza inventarului arheologic, au fost plasate în secolele X-XII[46].

Limite cronologice clare pentru locuirea medie-bizantină (secolele X-XI) de la Oltina – „Capu Dealului" nu au fost încă stabilite, unele indicii putând fi găsite doar în descoperirile monetare întâmplătoare. Astfel, numărul ridicat de *folles* din clasa A2-A3 (113 ex.) sugerează importanța unei așezări ce pare să fi cunoscut o dezvoltare deosebită în primele decenii ale secolului al XI-lea, cu începuturi ce ar putea coborî la sfârşitul secolului al X-lea. Seria descoperirilor monetare se termină cu trei *folles* semnați, de la Constantin X (1059-1067)[47], fapt care ne îngăduie să presupunem că așezarea a fost afectată în timpul atacului din 1064/1065.

Descoperirile izolate de *folles* din a doua jumătate a secolului al XI-lea – Roman IV Diogene (1067-1071) -1 ex și Nichifor III Botaneiates (1078-1081) - 1 ex

---

[42] VERTAN & CUSTUREA 1983, p. 311, nr. 752.

[43] Piesă inedită, descoperită în cursul cercetărilor arheologice; mulțumim pentru informație colegului Tudor Papasima.

[44] Pentru edificare, dăm aici lista lor: Vasile II-Constantin VIII (976-1028) – 12 ex.; Roman III (1028-1034) – 9 ex.; Mihail IV (1034-1041) – 8 ex.; Constantin IX (1042-1055) – 5 ex.; Constantin X (1059-1067) – 3 ex.; Roman IV (1067-1071) – 1 ex.; Mihail VII (1071-1078) – 1 ex.; Nichifor III (1078-1081) – 3 ex.; Alexios I, emisiuni anterioare reformei (1081-1092) – 1 ex., emisiuni posterioare reformei (1092-1118) – 1 ex.

[45] CHIRIAC 2001, p. 113, presupune că sistemul de fortificare datează din perioada romană târzie (secolele III-VI).

[46] CHIRIAC & CUSTUREA 2004, p. 222; CUSTUREA *et alii* 2008, p. 211-212; CUSTUREA *et alii* 2009, 157-158; CUSTUREA *et alii* 2010, p. 131-132.

[47] Pentru o trecere în revistă a descoperirilor monetare din secolele IX-XI, vezi CUSTUREA 2000-2001, p. 585-593; CUSTUREA 2006, p. 415-421; CUSTUREA 2009, p. 611-620.

și un sigiliu care i-a aparținut lui Grigore Mavrokatakalon, datat 1081-1087[48]– ar putea fi considerate repere care pot să indice că așezarea și-a continuat existența și după această invazie.

La capătul acestei treceri în revistă a evidențelor arheologice şi numismatice, putem aprecia că la „Capu Dealului" a existat o așezare, care a cunoscut o dezvoltare deosebită în ultimele decenii ale secolului al X-lea și în prima jumătate a secolului al XI-lea, interval în care se înscriu și cele patru cruci relicvar descoperite aici[49].

Considerații cu privire la crucile relicvar cu figuri în relief din nordul Dobrogei

Pornind de la lotul de piese de la Păcuiul lui Soare pe care l-am studiat şi de la documentarea arheologică şi numismatică existentă pentru nordul Dobrogei (jud. Constanța), evocată mai sus, credem că putem încerca să desprindem câteva concluzii privind iconografia și datarea crucilor relicvar cu figuri în relief. Încadrările cronologice ale celor patru stațiuni discutate în această lucrare (Păcuiul lui Soare, Capidava, Hârşova – *Carsium*, Oltina – „Capu Dealului"), aşa cum au reieşit din cercetările de până acum, furnizează repere prețioase, în acest sens. Comentariile noastre au în vedere tipologia stabilită pentru piesele de la Păcuiul lui Soare.

I. CRUCI RELICVAR DE MICI DIMENSIUNI

I. A. Cruci relicvar cu reprezentări clasice: pe avers Iisus Hristos, pe revers Maica Domnului orantă

Grupul însumează un număr important de exemplare, ce au ca proveniență nordul Dobrogei: de la Păcuiul lui Soare provin cinci piese (catalog 1-5), la care se adaugă alte cinci, dintre care trei au fost descoperite la Oltina – „Capu Dealului", unul la Capidava și un altul la Hârșova.

În completarea tabloului răspândirii crucilor relicvar de acest tip în nordul Dobrogei, pot fi menționate şi alte câteva descoperiri întâmplătoare: un avers găsit la Constanța[50], un revers recuperat de pe malul nordic al lacului Limanu[51] și două piese provenind de la Valu lui Traian, respectiv un avers, cu Iisus Hristos îmbrăcat în *perizonium* şi un revers, cu imaginea Maicii Domnului orantă[52].

Dintre descoperirile enumerate, ne reținem atenția – ca variante ale reprezentării clasice (Iisus Hristos răstignit, Maica Domnului orantă) – patru piese, dintre care două descoperite la Oltina – „Capu Dealului", una la Hârșova – *Carsium* şi una la Valul lui Traian, pe care Iisus Hristos apare îmbrăcat cu *perizonium*. S-a presupus că prezența *perizonium*-ului este o caracteristică a

[48] CHIRIAC 2000-2001, p. 343-348.

[49] Alături de crucile relicvar au apărut şi cruci simple (opt exemplare). Vezi CUSTUREA 2000-2001, p. 584-585, catalog 7-8, pl. I/7-8; CUSTUREA & PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009, p. 485-492.

[50] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991, p. 320 şi nota 69; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1992, p. 349 – 351, catalog 1.

[51] PAPASIMA 1999, p. 299, catalog 4, pl. II/4.

[52] CUSTUREA 1999, p. 303-304 şi fig. 2-3, sec. X-XII. Cele două valve nu aparțin aceluiaşi relivcar.

pieselor mai timpurii, ipoteză ce pare confirmată în cazul celor de la Oltina – „Capu Dealului", care pot fi datate începând cu perioada domniei lui Ioan Tzimiskes (969-976).

I. B. Cruci relicvar cu reprezentări clasice și busturi

Referindu-ne la sudul Dobrogei, constatăm că, până în prezent, acest grup este mai slab reprezentat, celor două relicvare de la Păcuiul lui Soare (catalog 6-7) adăugându-li-se doar exemplarul întreg găsit la Capidava și un altul, la Valu lui Traian[53].

Prezența în primul grup (I) a trei piese de la Oltina – „Capu Dealului" și două de la Capidava – așezări a căror locuire coboară în secolul al X-lea – pe lângă cele şapte de la Păcuiul lui Soare, poate fi un indiciu că aceste piese de mici dimensiuni erau folosite pe teritoriul Dobrogei încă din a doua jumătate a secolului al X-lea.

II. CRUCI RELICVAR DE DIMENSIUNI MARI ŞI MIJLOCII

Circa jumătate dintre crucile relicvar de la Păcuiul lui Soare (catalog 8-13) se încadrează în acest grup. Dintre acestea doar două sunt fără busturi (II. A.; catalog 8-9). Lor li se poate adăuga, pentru a întregi informația pentru sudul Dobrogei, o piesă întreagă, de la Capidava. Pe alte două exemplare de la Păcuiul lui Soare (II.B.1.; catalog 10-11) întâlnim busturi simple, reprezentare ce se întâlnește şi pe o cruce relicvar întreagă descoperită la Capidava, dar și pe două fragmente care provin de la Hârșova (revers) și, respectiv, Oltina – „Capu Dealului" (avers). Ultimul grup – busturi încadrate în medalioane – este reprezentat doar de cele două fragmente de revers, descoperite la Păcuiul lui Soare (II. B. 2.; catalog 12-13). Unul dintre acestea, care este şi singurul relicvar rezultat din cercetările arheologice de aici, a fost datat în secolul al XI-lea.

Deşi incomplet în această etapă, din cauza lipsei accesului direct la toate piesele prezentate în diverse publicații ca provenind de la Păcuiul lui Soare, studiul celor 14 cruci relicvar din catalogul de față ne permite să apreciem că printre ele se află şi produsele unor ateliere locale regionale (Dobrogea), identificabile prin abaterile vizibile de la formă sau execuția neconformă şi neîndemânatică a decorului, defecte atribuibile unor meşteri neglijenți sau insuficient antrenați, dar uşor sesizabile, care – credem – le-ar fi exclus dintr-un trafic de bunuri la mare distanță. Un astfel de exemplu îl oferă relicvarul cu nr. 14 din catalogul nostru.

Aşa cum am încercat să arătăm, pentru majoritatea crucilor relicvar de la Păcuiul lui Soare cele mai apropiate analogii se găsesc în Dobrogea de nord. Faptul ni se pare relevant atât pentru evaluarea unității culturale a acestui teritoriu, cât şi pentru aprecierea relațiilor sale cu centrul puterii bizantine, într-o epocă marcată de presiunea exercitată de migrații devastatoare.

[53] CUSTUREA & PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011, p. 136, catalog 1, pl. II/1, IV/1.

CATALOG

I. CRUCI RELICVAR DE MICI DIMENSIUNI

I. A. Cruci relicvar cu reprezentări clasice: pe avers Iisus Hristos, pe revers Maica Domnului orantă (catalog 1-5)

1. Cruce relicvar de mici dimensiuni

Material: bronz.

Tehnică: turnare în tipar.

Stare de conservare: întreagă, foarte bine păstrată, inclusiv sistemul de inchidere; lipseşte anoul pentru suspendare.

Dimensiuni: L – 60 mm; l – 24 mm; gr – 6 mm.

Descriere: cruce cu braţele evazate spre capete, cel vertical mai mult decât cel orizontal, care este şi mai scurt. Avers: Iisus Hristos răstignit, îmbrăcat în *colobium* cu o deschizătură triunghiulară la gât, cu falduri bine conturate, care-i acoperă tot corpul până la glezne. Picioarele sunt orientate divergent, spre exterior. Revers: Maica Domnului orantă, cu braţele îndoite, depărtate de corp, îmbrăcată cu un veştmânt lung, cu falduri. Picioarele sunt orientate spre exterior în sens opus.

Condiţii de descoperire: necunoscute.

Datare: sfârşitul sec. X – 1122.

Deţinător: MDJC, inv. 35198.

Referinţe bibliografice: Diaconu 1972, 161, nr. 5, pl. XXVIII/7a – b, sec. XI; Barnea 1981, 164, pl. 68/1a – b, sec. XI.

2. Cruce relicvar de mici dimensiuni

Material: bronz.

Tehnică: turnare în tipar.

Stare de conservare: întreagă, puţin uzată, păstrează sistemul de închidere; lipseşte dispozitivul de purtat.

Dimensiuni: L – 42 mm; l – 18 mm.

Descriere: cruce cu braţe inegale, foarte puţin evazate spre capete. Avers: Iisus Hristos răstignit, capul - cu nimb - uşor aplecat spre dreapta. Este îmbrăcat în *colobium* cu falduri, lung până la glezne, fără mâneci, cu o deschizătură triunghiulară la gât. Picioarele sunt orientate divergent, spre exterior. Revers: Maica Domnului orantă, cu braţele îndoite, depărtate de corp; este îmbrăcată în *chiton* cu falduri, lung până la glezne. Nu se observă croiala de la deschizătura gâtului[54].

Condiţii de descoperire: necunoscute.

Datare: sfârşitul sec. X – 1122.

Deţinător: MDJC, inv. 35204.

Referinţe bibliografice: Diaconu 1972, 161, nr. 4, pl. XXVIII/4a – b, sec. XI.

3. Cruce relicvar de mici dimensiuni

Material: bronz.

Tehnică: turnare în tipar.

[54] Din păcate, nu am reuşit să vedem decât aversul acestei piese, descrierea şi ilustraţia reversului fiind preluate din prima publicaţie.

Stare de conservare: uzată, fragmentară; s-a păstrat doar aversul şi părți ale sistemului de închidere. Relieful este aplatizat din cauza uzurii.

Dimensiuni: L – 47 mm; l – 22 mm.

Descriere: cruce cu braţele inegale şi evazate spre extremități, mai puțin vizibil la cel orizontal. Avers: Iisus Hristos răstignit, îmbrăcat cu un *colobium* lung până la glezne. Picioarele sunt îndreptate spre exterior, divergent. In concavitatea aversului se observă negativul reprezentării de pe față.

Condiţii de descoperire: recuperată de pe plaja creată de Dunăre, în interiorul cetății.

Datare: sfârşitul sec. X – 1122.

Deținător: MDJC, inv. 35448.

Referinţe bibliografice: O. Damian & P. Damian 1995-1996, 235, catalog 15, fig. 2/2, sec. XI; *Paleocreştinism* 2000, 67, catalog 146, ilustraţia la pagina 43, menționată greşit, ca fiind inedită (voce Dan Elefterescu).

4. Cruce relicvar de mici dimensiuni

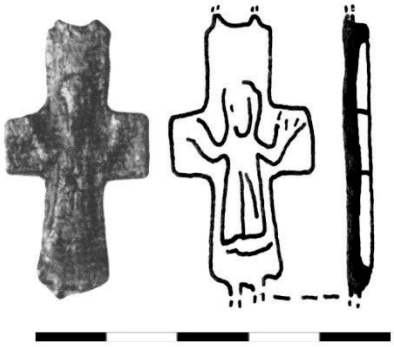

Material: bronz.

Tehnică: turnare în tipar.

Stare de conservare: fragmentară, uzată; păstrat doar reversul, cu urechiușele sistemului de închidere rupte.

Dimensiuni: L – 42 mm; l – 20 mm.

Descriere: cruce cu brațele inegale, dreptunghiulare. Revers: Maica Domnului orantă, cu brațele îndoite, depărtate de corp, îmbrăcată în *chiton* cu falduri, lung până la glezne[55].

Condiţii de descoperire: 1956, sondaj (secțiunea I).

Context arheologic: crucea a fost găsită într-un mormânt de înhumație, depusă pe piept. Cimitirul din care făcea parte mormântul a funcţionat în secolele XIII – XIV. Deşi crucea face parte dintr-un inventar funerar, din analiza tipologică rezultă că era refolosită.

Datare: sfârşitul sec. X – 1122.

Deținător: necunoscut.

Referinţe bibliografice: Nestor & Diaconu 1959, 589-590, fig. 1/6, sec. XI; Diaconu 1972, 160, nr. 1, pl. XXVIII/1, sec. XI.

[55] Nu am văzut această piesă, descrierea fiind făcută după ilustrația publicată.

5. Cruce relicvar de mici dimensiuni

Material: bronz.

Tehnică: turnare în tipar.

Stare de conservare: fragmentară; s-a păstrat doar partea centrală a uneia din fețe.

Dimensiuni: L păstrată – 30 mm; l păstrată – 16 mm; gr – 1 mm.

Descriere: fragment din partea centrală a unei cruci pe care este redat, în relief, un personaj îmbrăcat în *colobium*. Judecând după deschiderea triunghiulară de la gât a veştmântului, acesta ar putea fi identificat cu Iisus Hristos, deşi această regulă în redarea îmbrăcămințiii nu este respectată întotdeauna.

Condiţii de descoperire: necunoscute.

Datare: sfârşitul sec. X – 1122.

Deținător: necunoscut.

Referinţe bibliografice: Diaconu 1977, 129, fig. 99/19, sec. XI.

I. B. Cruci cu reprezentări clasice și busturi (catalog 6-7)

6. Cruce relicvar de mici dimensiuni

Material: bronz.

Tehnică: turnare în tipar.

Stare de conservare: întreagă; păstrează sistemul de închidere, nu şi dispozitivul de purtat.

Dimensiuni: L – 44 mm; l – 23 mm.

Descriere: cruce cu braţele inegale, dreptunghiulare, cu marginile marcate de o nervură bine conturată. Avers: Iisus Hristos răstignit, îmbrăcat în *colobium* cu falduri bine evidențiate. La fiecare dintre extremităţile braţului orizontal al aversului se află câte un bust, destul de slab conturat, ce ar putea fi atribuit Maicii Domnului şi, respectiv, Sf. Ioan Botezătorul. Deasupra capului lui Iisus Hristos –

așa cum se poate vedea pe exemplare mai bine păstrate – se află *titulus crucis*, însoțit de reprezentările Soarelui şi ale Lunii. Revers: Maica Domnului orantă, cu brațele depărtate, îndoite din coate; este îmbrăcată cu un veştmânt lung, ale cărui falduri sunt uşor ondulate în partea superioară a corpului, spre deosebire de reprezentările obişnuite, unde faldurile sunt drepte pe toată suprafața corpului. Este posibil ca partea superioară a corpului să fie acoperită cu *maphorion*, a cărui redare să fie sugerată de faldurile ondulate. În cele patru personaje, ale căror busturi, diferit redate, sunt amplasate la extremitățile brațelor reversului, îi recunoaştem pe cei patru evanghelişti. Calitatea execuției, atât din punctul de vedere al imprimării tiparului, cât şi din cel al redării figurilor – care este schematică şi neîndemânatică – sugerează producția unui atelier local[56].

Condiții de descoperire: necunoscute.

Datare: sfârşitul sec. X – 1122.

Deținător: MNIR, nr. inventar necunoscut[57].

Referințe bibliografice: Diaconu 1977, 161, nr. 8, pl. XXIX/2a – b, sec. XI; Barnea 1981, 166, pl. 69/1a – b, sec. XI.

Analogii: piesa nu are analogii printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare, însă tipul este bine cunoscut printre descoperirile de pe teritoriul Bulgariei[58].

7. Cruce relicvar de mici dimensiuni

Material: bronz.

Tehnică: turnare în tipar.

Stare de conservare: întreagă, cu cele două fețe (valve) lipite; foarte uzată.

Dimensiuni: L – 48 mm; l – 30 mm.

Descriere: piesă cu brațele inegale, dreptunghiulare. Dintre reprezentări, se pare că la fiecare dintre extremitățile brațului vertical s-ar mai păstra bustul câte unui evanghelist[59].

Condiții de descoperire: necunoscute.

Datare: sfârşitul sec. X – 1122.

Deținător: MDJC, inv. 35449.

---

[56] Nu am văzut această piesă, descrierea fiind făcută după ilustrația publicată.

[57] BARNEA 1981, p. 166, catalog 1a – b, menționează ca deținător MNIR. Piesa nu a putut fi regăsită printre piesele studiate din colecția acestui muzeu.

[58] DONČEVA-PETKOVA 2011, 414-417, catalog 557-590, sec. X - anii 30 ai sec. XI.

[59] Nu am văzut această piesă, descrierea fiind făcută după ilustrația publicată.

Referinţe bibliografice: *Paleocreştinism* 2000, 66, catalog 140, cu ilustraţia la pagina 43 (voce Dan Elefterescu).

Analogii: starea de conservare a piesei nu înlesneşte stabilirea unor analogii şi nu îngăduie alt comentariu.

II. CRUCI RELICVAR DE DIMENSIUNI MARI ŞI MIJLOCII

II. A. Cruci relicvar cu reprezentări clasice: pe avers Iisus Hristos, pe revers Maica Domnului orantă (catalog 8-9)

8. Cruce relicvar de dimensiuni medii

Material: bronz.

Tehnică: turnare în tipar.

Stare de conservare: fragmentară; se păstrează doar reversul, cu elemente ale sistemului de închidere.

Dimensiuni: L – 72 mm; fără sistemul de închidere – 55 mm; l – 35 mm; gr – 2 mm.

Descriere: piesă cu braţele inegale, cel vertical fiind uşor evazat spre capete. Revers: Maica Domnului orantă, cu mâinile depărtate de corp, cu palmele îndreptate spre exterior. Este îmbrăcată cu un veştmânt cu falduri drepte, lung până la glezne, ce pare să fie legat în talie cu un cordon/brâu *(zônê)*, ale cărui extremităţi, răsucite, coboară pe partea dreaptă a corpului. Capul, umerii şi braţele îi sunt acoperite cu o altă piesă de îmbrăcăminte, drapată, ale cărei părţi se petrec (*maphorion*). Capul este înconjurat de un nimb. În concavitatea piesei se observă negativul reprezentărilor de pe faţă. Modul de realizare şi redarea foarte îngrijită a detaliilor pot constitui indicii pentru producerea într-un atelier important.

Condiţii de descoperire: necunoscute.

Datare: sfârşitul sec. X – 1122.

Deţinător: MNIR, inv. 18454.

Referinţe bibliografice: Diaconu 1972, 161, nr. 7, pl. XXIX/3, sec. XI; Barnea 1981, 168, pl. 70/2, sec. XI.

9. Cruce relicvar de dimensiuni medii.

Material: bronz.

Tehnică: turnare în tipar.

Stare de conservare: fragmentară; se păstrează numai reversul, cu elemente ale sistemului de închidere din partea superioară; partea inferioară a braţului vertical este ruptă.

Dimensiuni: L păstrată – 34 mm; cu urechiuşele de prindere (prin analogie cu piesa cat. 8, care are aceeaşi lăţime), putem aprecia că piesa întreagă avea o lungime de 72 mm; l – 35 mm; gr – 2 mm.

Descriere: piesă cu braţele inegale; cel vertical este uşor evazat spre capete, iar cel transversal este dreptunghiular și mai lat. Revers: Maica Domnului orantă, cu braţele depărtate şi palmele îndreptate spre exterior. Este îmbrăcată cu un veştmânt cu falduri, ce pare legat în talie cu un cordon/brâu *(zônê)*, ale cărui capete, răsucite, coboară pe partea stângă a corpului. Capul, umerii şi braţele sunt acoperite de *maphorion*, ale cărui părți se petrec, creând falduri. Capul este înconjurat de un nimb. Detaliile îmbrăcăminții, al căror relief este acum destul de şters, sunt foarte clar redate, ceea ce sugerează proveniența dintr-un atelier important. Piesa a fost refolosită ca atare, urechiușele sistemului de închidere din partea superioară fiind apropiate, prin îndoire, și legate cu un fir metalic.

Condiţii de descoperire: necunoscute.

Datare: sfârşitul sec. X – 1122.

Deținător: MNIR, inv. 18467.

Referinţe bibliografice: Diaconu 1972, 161**,** pl. XXIX/4, sec. XI.

II. B. Cruci relicvar cu reprezentări clasice şi busturi

II. B. 1. Cruci relicvar cu reprezentări clasice şi busturi simple (catalog 10-11)

10. Cruce relicvar de mari dimensiuni.

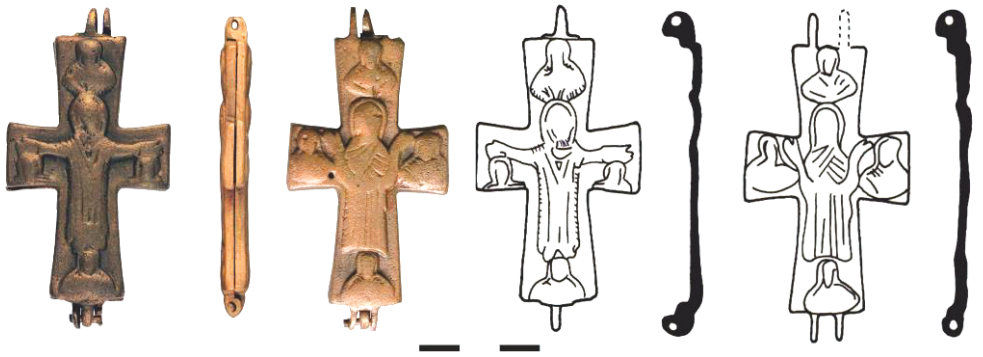

Material: bronz.

Tehnică: turnare în tipar.

Stare de conservare: întreagă; se păstrează ambele feţe, mobile; este ruptă doar una dintre urechiuşele sistemului de închidere, în partea superioară a reversului.

Dimensiuni: L desfăşurată – 160 mm; L avers/revers – 82 mm; l avers/revers – 41 mm; gr - 2 mm.

Descriere: cruce cu braţe inegale, uşor evazate spre capete. Avers: figura lui Iisus Hristos, răstignit, cu nimb în jurul capului, care este uşor aplecat spre dreapta; este îmbrăcat în *colobium* lung până la glezne, cu falduri dese, mâneci şi o deschidere triunghiulară la gât. La extremităţile braţului orizontal al crucii, sub palmele lui Iisus Hristos, apar capetele unor personaje, cu bustul abia schiţat, care pot fi identificate cu Maica Domnului şi Sf. Ioan Botezătorul. Pe braţul vertical, la extremităţi, sunt reprezentate busturile altor doi sfinţi, greu de identificat. Revers: Maica Domnului, orantă, cu braţele îndoite şi depărtate de corp, cu palmele îndreptate spre exterior; este îmbrăcată cu un veştmânt lung, cu falduri drepte, ce pare prins în talie cu un cordon/brâu (*zônê*), ale cărui extremităţi, răsucite, atârnă pe partea dreaptă. *Maphorion-ul*, ale cărui părţi, drapate, se suprapun peste bust, îi acoperă capul nimbat, umerii şi braţele. La extremitatea fiecărui braţ al reversului se află câte un bust, personajele putând fi identificate cu cei patru evanghelişti: Ioan, Luca, Marcu şi Matei.

Condiţii de descoperire: necunoscute.

Datare: sfârşitul sec. X – 1122.

Deţinător: MNIR, inv. 18456.

Referinţe bibliografice: Diaconu 1972, 161, nr. 6, pl. XXIX/1a – 1b, sec. XI; Barnea 1981, 166, pl. 69/2a – b, sec. XI – XII; *Paleocreştinism* 2000, 68, catalog 159 (voce Dana Mihai); Pitarakis 2006, 225-230, catalog 129-149, sec. X – XII; Dončeva-Petkova 2011, 389-392, catalog 318-352, pl. LXXVIII – LXXXVI, sfârşitul sec. X – începutul sec. XI.

11. Cruce relicvar de mari dimensiuni.

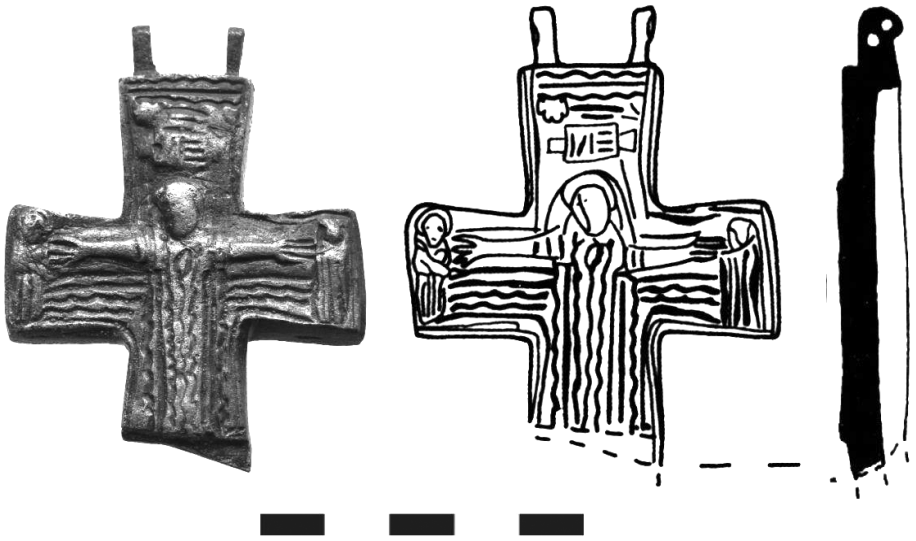

Material: bronz.

Tehnică: turnare în tipar şi gravare.

Stare de conservare: fragmentară; se păstrează cca 2/3 dintr-o față (avers), cu două elemente ale sistemului de închidere în partea de sus; partea inferioară a brațului vertical este ruptă.

Dimensiuni: L păstrată – 70 mm; l – 57 mm; gr 10 mm, cu o adâncime de numai 5 mm: având o grosime neobişnuit de mare – 5 mm – crucea este foarte grea.

Descriere: cruce cu brațe inegale, cu extremitățile uşor evazate. Pe ea este redată, în relief, figura lui Iisus Hristos pe cruce, cu capul uşor aplecat spre dreapta, cu părul lung. Este îmbrăcat în *colobium* lung până la glezne, cu o deschidere triunghiulară la gât şi mâneci scurte; faldurile veştmântului sunt redate prin linii verticale, ondulate, realizate prin gravare. La extremitățile brațului orizontal al relicvarului se disting două personaje redate întregi, cu brațele împreunate în poziție rugătoare; ambele sunt orientate spre Iisus Hristos: în partea dreaptă, Maica Domnului, învăluită în *maphorion*, peste un veştmânt lung, iar în stânga, Sf. Ioan Evanghelistul, purtând şi el un veştmânt lung şi uşor faldat. Deasupra capului lui Iisus Hristos se află o reprezentare neclară, interpretată anterior ca redând două siluete umane dispuse transversal[60], motiv nemaiîntâlnit, până în prezent, pe crucile relicvar pectorale. Raportându-ne la iconografia tradițională credem, mai degrabă, că în forma sa dreptunghiulară, brăzdată de cele trei linii orizontale gravate, putem recunoaşte *titulus crucis.* De asemenea, în opinia noastră, cele două motive circulare amplasate deasupra crucii, de-o parte şi cealaltă a acesteia, pot fi identificate cu Soarele şi Luna,

[60] Vezi referințele bibliografice ale piesei.

deseori reprezentate în iconografia scenei Răstignirii pentru a sugera participarea întregului univers la durerea provocată de moartea Mântuitorului.

Suprafața relicvarului, rămasă liberă de reprezentări sub brațul orizontal al crucii Răstignirii, este decorată cu fascicole de linii orizontale, ondulate, realizate prin gravare. Este posibil ca, în mod analog cu *titulus crucis*, ele să încerce să reprezinte eventuale inscripții explicative, poziționate în acest loc, pe alte exemplare. Marginile piesei sunt marcate printr-o o linie incizată. Suprafața părții concave (interioară) a relicvarului este netedă.

Prin maniera de redare a scenei Răstignirii şi simbolurile asociate ei, neobişnuite în repertoriul iconografic cunoscut în spațiul cercetat, această piesă poate trece drept produs al unui atelier local. Un alt argument în favoarea acestei ipoteze este grosimea neobișnuit de mare. Detaliul necanonic al amplasarii scenei Răstignirii pe o față a relicvarului dotată cu două urechiușe, care, în mod obişnuit, indică reversul acestuia, întăreşte caracterul special al piesei. Toate aceste caracteristici, împreună cu tehnica aparte în care este realizată (asocierea reliefului turnat cu gravarea, în realizarea decorului), singularizează această piesă.

Condiții de descoperire: necunoscute

Datare: sfârşitul sec. X – 1122.

Deținător: MDJC, inv. 35200.

Referințe bibliografice: Diaconu 1977, 129, fig. 100/2, sec. XI; Barnea 1981, 168, pl. 70/1, sec. XI.

Observații: atât prin grosimea neobişnuit de mare, cât şi prin modul stângaci de redare a iconografiei, piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare, dar şi de pe teritoriul Dobrogei.

II. B. 2. Cruci relicvar decorate cu busturi în medalioane (catalog 12-13)

12. Cruce relicvar de mari dimensiuni.

Material: bronz.

Tehnică: turnare în tipar.

Stare de conservare: fragmentară; se păstrează doar reversul, cu două elemente ale sistemului de închidere din partea superioară şi un fragment al celui din partea inferioară.

Dimensiuni: L – 80 mm; l – 55 mm; gr – 3 mm.

Descriere: piesă cu braţele inegale, evazate la extremităţi; conturul este marcat de o linie incizată care, la partea superioară, se transformă într-o nervură îngustă, în relief. Piesa poartă imaginea Maicii Domnului în poziţie orantă, îmbrăcată cu un veştmânt lung, strâns la mijloc cu un cordon/brâu *(zônê)*, ale cărui extremităţi, lungi până la poale, atârnă în faţă. În jurul capului are un nimb decorat cu 12 puncte, redate ca împunsături, reprezentând, probabil, coroana celor 12 stele *(corona stellarum duodecim)*, atribut caracteristic al Maicii Domnului în ipostaza de Regină a Cerurilor (Ap. 12:1). La extremităţile braţelor crucii sunt amplasate patru medalioane circulare, conturate printr-o linie perlată, în care se află busturile, diferit redate, ale celor patru evanghelişti. Piesa este uzată şi nu se pot distinge, prea clar, detaliile feţelor şi ale îmbrăcămintii. Concavitatea relicvarului este netedă.

Condiţii de descoperire: 1993, în sectorul porţii nordice a fortificaţiei bizantine.

Context arheologic: SIT, caroul 8, - 1,70 m.

Datare: sec. XI.

Deţinător: MDJC, inv. 35451.

Referinţe bibliografice: O. Damian & P. Damian 1995-1996, 235, catalog 18, sec. XI; *Paleocreştinism* 2000, 66, nr. 138 (voce Dan Elefterescu).

13. Cruce relicvar de dimensiuni medii sau mari.

Material: bronz.

Tehnică: turnare într-un tipar de lut.

Stare de conservare: fragmentară; se păstrează partea inferioară a unei valve a relicvarului care, judecând după ceea ce a rămas din sistemul de închidere (două urechiuşe), este un revers.

Dimensiuni: L păstrată – 25 mm; l braţului – 23 mm; gr – 3 mm. Dimensiunile piesei întregi sunt greu de estimat.

Descriere: fragment din partea inferioară a braţului vertical, cu extremitatea evazată, pe care se păstrează, într-un medalion circular, bustul unui personaj care, potrivit analogiilor iconografice, aparţine unuia dintre cei patru evanghelişti, probabil Marcu. Interiorul valvei relicvarului este neted.

Condiţii de descoperire: necunoscute.

Datare: sfârşitul sec. XI – 1122.

Deţinător: MDJC, inv. 40348 (inv. vechi 11283).

Referinţe bibliografice: Diaconu 1977, 129, fig. 100/9, sec. X – XI.

Analogii: de la Păcuiul lui Soare a mai fost publicat reversul unei cruci cu busturi înscrise în medalioane, dispuse la cele patru extremităţi ale piesei[61].

Cruce relicvar unicat

14. Cruce relicvar de dimensiuni medii

Material: bronz.

Tehnică: turnare în tipar.

Stare de conservare: s-au păstrat ambele valve ale relicvarului, sudate, fără partea superioară a braţului vertical; piesa poartă urmele trecerii printr-un incendiu, care a afectat grav şi lizibilitatea decorului.

Dimensiuni: L păstrată – 48 mm; l – 36 mm.

Descriere: piesă cu braţele inegale, dreptunghiulare, uşor evazate la capete. Avers – Iisus Hristos răstignit, cu nimb cu raze în jurul capului, care este uşor aplecat spre dreapta, picioarele sprijinite pe *suppedaneum;* detaliile veştmântului nu se disting, însă poate fi vorba fie de un *colobium* scurt, fie de *perizonium*. Revers – personaj cu nimb, braţele întinse lateral, îmbrăcat cu un veştmânt lung, cu falduri mai vizibile în partea inferioară, care-i ajunge până la glezne. Detaliile părţii superioare a veştmântului sunt dificil de sesizat, din cauza degradării reliefului. Pare a fi vorba despre o piesă mai complicată, din care a rămas aparenţa unui romb alungit, dispus orizontal, la ale cărui extremităţi, închipuind braţele, ar putea fi identificate palmele în poziţia caracteristică rugii. Este greu de precizat dacă în aceste detalii putem identifica imaginea Maicii Domnului orantă sau pe cea unuia dintre sfinţii care apar uneori pe reversul relicvarelor pectorale (Sf. Ştefan, Sf. Gheorghe, Sf. Toma ş. a.).

Condiţii de descoperire: necunoscute.

Datare: sec. XI – 1122.

Deţinător: necunoscut.

Referinţe bibliografice: Diaconu 1977, 129, fig. 100/6, sec. X – XI.

Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare dar şi pentru întreg teritoriul Dobrogei. Lipsa analogiilor şi în teritoriile învecinate ar putea fi explicată dacă în această cruce relicvar am vedea produsul unui artizan local.

[61] *Paleocreştinism* 2000, 43 – foto, 66 – text.

BIBLIOGRAFIE

BARASCHI 1977 - Silvia Baraschi, *Locuinţele din aşezarea medievală (secolele XIII-XV)*, în: DIACONU & BARASCHI 1977, 16-32.

BARASCHI 1987 - Silvia Baraschi, *Câteva accente la istoria aşezării de la Păcuiul lui Soare*, CCDJ 3-4 (1987), p. 123-132.

BARNEA & ȘTEFĂNESCU 1971 - Ion Barnea & Ștefan Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei. III. Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971.

BARNEA 1981 - Ion Barnea, *Arta creştină în România. 2. Secolele VII – XIII*, Bucureşti, 1981.

CEACALOPOL 1962 - Gloria Ceacalopol, *Crucea relicvar de la Capidava*, SCIA, 9 (1962), 1, 192-194.

CHIRIAC 2000-2001 - Costel Chiriac, *Un sigiliu bizantin inedit descoperit la Oltina (jud. Constanța)*, ArhMold 23-24 (2000-2001), p. 343-348.

CHIRIAC & CUSTUREA 2004 - Costel Chiriac - responsabil, Dan Aparaschivei (IA Iași), Gabriel Custurea – resp. adjunct, Aurel Mototolea (MINAC), Ionel Matei (București), Laurențiu Radu (MA Mangalia), Simina Stanc (UAIC Iași), *134. Oltina, com. Oltina, jud. Constanța. Punct: Capu Dealului*, CCA. Campania 2003, p. 222-224.

COSTIN 2001 - Costin Miron, *35. Capidava, com. Topalu, jud. Constanța [Capidava], Sectorul de SV al castrului*, CCA. Campania 2000, p. 57.

CUSTUREA 1999 - Gabriel Custurea, *Câteva cruci relicvar descoperite în Dobrogea*, Pontica 32 (1999), p. 303-304.

CUSTUREA 2000-2001 - Gabriel Custurea, *Descoperiri arheologice și numismatice de pe raza localității Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanța)*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 583-595.

CUSTUREA 2006 - Gabriel Custurea, *Noi descoperiri monetare bizantine din așezarea de la Capu Dealului – Oltina*, Pontica 39 (2006), p. 415-422.

CUSTUREA *et alii* 2008 - Gabriel Custurea - responsabil, Cristina Talmațchi, Aurel Mototolea (MINAC), Costel Chiriac (IA Iași), *112. Oltina, com. Oltina, jud. Constanța. Punct: Capu Dealului*, CCA. Campania 2007, p. 211-212.

CUSTUREA 2009 - Gabriel Custurea, *Monede bizantine descoperite în așezarea de la Oltina – Capu Dealului*, Pontica 42 (2009), p. 611-620.

CUSTUREA *et alii* 2009 - Gabriel Custurea - responsabil, Cristina Talmațchi, Aurel Mototolea (MINAC), Costel Chiriac, Dan Aparaschivei (IA Iași), *55. Oltina, com. Oltina, jud. Constanța. Punct: Capu Dealului*, CCA. Campania 2008, p. 157-158.

CUSTUREA & PARASCHIV-TALMAŢCHI 2009 - Gabriel Custurea & Cristina Paraschiv-Talmaţchi, *Obiecte creştine descoperite la Oltina*, Pontica 42 (2009), p. 485-492.

CUSTUREA *et alii* 2010 - Gabriel Custurea - responsabil, Cristina Talmațchi, Aurel Mototolea (MINAC), Costel Chiriac, Dan Aparaschivei (IA Iași), Constantin Șova, *48. Oltina, com. Oltina, jud. Constanța. Punct: Capu Dealului*, CCA. Campania 2009, p. 131.

CUSTUREA & PARASCHIV-TALMAŢCHI 2011 - Gabriel Custurea & Cristina Paraschiv-Talmaţchi, *Small crosses from the Byzantine period discovered on the Danube-Pontic territory*, EBPB 6 (2011), p. 135-148.

O. DAMIAN & P. DAMIAN 1995-1996 – Oana Damian & Paul Damian, *Éléments chrétiens de l'époque byzantine au Bas-Danube,* Pontica 28-29 (1995-1996), p. 233-244.

DIACONU 1971 - Petre Diaconu, *Cetatea bizantină din insula Păcuiul lui Soare*, BMI 40 (1971), 1, p. 3-20.

DIACONU & VÎLCEANU 1972 - Petre Diaconu & Dumitru Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare.I. Cetatea bizantină*, Bucureşti, 1972.

DIACONU 1972 - Petre Diaconu, *Obiecte de podoabă*, în: DIACONU & VÂLCEANU 1972, p. 137-162.

DIACONU 1976 - Petre Diaconu, *Păcuiul lui Soare – Vicina*, Byzantina 8 (1976), p. 409-447.

DIACONU 1977 - Petre Diaconu, *Obiecte de podoabă și cult*, în: DIACONU & BARASCHI 1977, p. 116-133.

DIACONU & BARASCHI 1977 - Petre Diaconu & Silvia Baraschi, *Păcuiul lui Soare. II. Aşezarea medievală*, Bucureşti, 1977.

DONČEVA-PETKOVA 2011 - Dončeva-Petkova, *Srednovekovni krăstove-enkolpioni ot BălgariJa (IX-XIV v.),* Akademično izdaltelstvo „Prof. Marin Drinov", Sofia, 2011.

FLORESCU, GR. *et alii* 1958 - Gr. Florescu, R. Florescu & P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică. I*, Bucureşti, 1958.

FLORESCU, R. 1967 - Radu Florescu, *Date noi de la Capidava*, Apulum 6 (1967), p. 259-268.

FLORESCU & CHELUȚĂ-GEORGESCU 1974 - Radu Florescu & N. Cheluță-Georgescu, *Săpăturile de la Capidava,* Pontica 7 (1974), p. 417-435.

FLORESCU & CHELUȚĂ-GEORGESCU 1975 - Radu Florescu & N. Cheluță-Georgescu, *Săpăturile de la Capidava 1968-1974*, Pontica 8 (1975), p. 77-85.

GÂNDILĂ 2007 - Andrei Gândilă, *Greek Imperial, Roman, Byzantine and Ottoman Coin Finds from Capidava (1996-2006) in the Collection of the National History Museum of Romania,* Pontica 40 (2007), p. 607-624.

HARȚUCHE & ANASTASIU 1976 - N. Harțuche & F. Anastasiu, *Catalogul selectiv al colecției de arheologie a muzeului Brăilei*, Muzeul Brăilei, 1976.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991 - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Tomis - Constantia – Constanța*, Pontica 24 (1991), p. 289-327.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1992 - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Cruci relicvar de tip bizantin descoperite în sudul Dobrogei*, Pontica 25 (1992), p. 349-354.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001 - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969 – 1204. Contribuții arheologice şi numismatice*, Bucureşti, 2001.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001a - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Din nou despre atacul cumanilor din anul 1095 şi încetarea locuirii de la Păcuiul lui Soare*, în: *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chişinău, 28-30 mai, Comunicări, studii şi note*, Bucureşti, 2001, p. 109-120.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010 - Mănucu-Adameşteanu Gheorghe, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea. 1. Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei: secolele X – XIV*, Bucureşti, 2010.

NESTOR & DIACONU 1959 – I. Nestor & P. Diaconu, *Săpăturile arheologice de la Păcuiul lui Soare (r. Băneasa, reg. Constanța),* Materiale 5 (1959), p. 587-592.

Paleocreștinism 2000 - *Paleocreștinism și creștinism pe teritoriul României – secolele III-XI*, Ministerul Culturii, Muzeul Național de Istorie a României, București, 2000.

PAPASIMA 1999 - Teodor Papasima, *Cruciuliţe medievale inedite din Dobrogea*, Pontica 32 (1999), p. 297-302.

PINTER *et alii* 2008 - Zeno Karl Pinter, Ioan Marian Țiplic (ULB Sibiu), Claudia Urduzia (MB Sibiu), 32. *Capidava, com. Topalu, jud. Constanța. Punct: Cetate. Sectorul VIII (extramuros*), în: CCA. Campania 2007, p. 85-86.

PITARAKIS 2006 - Brigitte Pitarakis, *Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze*, Paris, 2006.

POPA 1964 - Radu Popa, *Păcuiul lui Soare. O aşezare dunăreană cu trăsături urbane în veacurile XIII-XV*, Studii 17 (1964), 1, p. 107-115.

SEMOGLOU 2007 - Athanassios Semoglu, recenzie la Brigitte Pitarakis, *Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze*, Byzantina 27 (2007), p. 465-472.

VERTAN & CUSTUREA 1983 – A. Vertan & G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (V)*, Pontica 16 (1983), p. 301-323.

SIGNET RINGS WITH MYTHICAL CREATURES FROM MEDIEVAL BULGARIA

Stela DONCHEVA[*]
Ivajlo BUNZELOV

Cuvinte cheie: *sigilii, figuri mitologice, Bulgaria Medievală, producția obiectelor din metal decorate, Evul Mediu.*

Keywords: *signet rings, mythical creatures, Medieval Bulgaria, metal art production, Middle Ages.*

Rezumat: *Articolul tratează câteva sigilii cu reprezentări mitologice, descoperite pe teritoriul Bulgariei. Ele datează din perioada Evului Mediu (secolele XII- XIV) și pot fi considerate unele dintre cele mai rare exemplare din această categorie. O varietate de figuri mitologice sunt gravate pe aceste sigilii: himere, grifoni și dragoni. În ceea ce privește locul unde au fost realizate, nu se pot oferi date certe. Unele erau probabil realizate la Constantinopol, în timp ce altele erau probabil rezultatul producției locale. Studiile recente au demonstrat existența unei producții a obiectelor din metal decorate, bine organizată și dezvoltată în Evul Mediu pe teritoriul Bulgariei. Numeroase exemple de astfel de sigilii sunt cunoscute la acest moment. Imaginile ce înfățișează animale și figuri mitologice prezente pe aceste sigilii scot în evidență faptul că ele pot fi rezultatul producției locale.*

Abstract: *The subject of this article are several signet rings with mythological images found on the territory of medieval Bulgaria. They are dated back to the period of the Middle Ages (12th-14th centuries) and constitute one of the rarest category of monuments among the group of signet rings. Various mythological creatures are engraved on them – chimera, griffin, and dragon. Regarding the question about the place of manufacture of the rings, we cannot give a definite answer. Some of them were probably made in Constantinople while the others could be the products of local craftsmen. Recent studies have shown the existence of a well-organized and developed production of art metal in Bulgarian Middle Ages. Numerous examples of objects in*

[*] Stela DONCHEVA: National Institute of Archaeology and Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Department of Middle Ages Archaeology, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; e-mail: donchevastela@yahoo.com.

various types have reached to our days. There are images of animals and mythical creatures on them which made entirely possible their local production.

The subject of this article is represented by several signet rings with mythological images found on the territory of medieval Bulgaria. Various mythological creatures are engraved on them – chimera, griffin, and dragon. They are dated back to the period of the Middle Ages (12th-14th cent.) and constitute one of the rarest category of monuments among the group of signet rings. Images of animals on stamping surface is not uncommon motif and there are many examples of rings from this period with eagles, lions, griffins, as well as various ornaments – stars, lilies, acanthus leaves, crosses. Mythological scenes, however, are few, and that is the reason to pay close attention on that small group of objects. Two of the rings discussed here are made of silver, and two others are made of gold.

The first ring is made of a silver alloy and consists of two parts welded to each other - a round thin plate and hoop with ornament[1]. In the center of the visual field of the stamping surface an image of the mythical creature is incised, surrounded by round frame (**Fig. 1**). A concentric ring of thirteen stars, bounded by an incised line on the outline runs around it. The image represents a mythical creature - chimera. The creature is presented on the move to the left, head facing up. Its jaws are open and two hanging ears are suspended beneath the head. When engraving the eye, the cutter has cut across the full thickness of the substrate and formed a small opening. The body of the creature is elongated, with additional emphasis on the fur over it. Instead of the tail of the animal a head of a goat with two horns is depicted. It winds as a serpent (dragon), ending with a clear-shaped head with two ears. After a closer look at the details of the figure, it appears that they are fully consistent with those of the popular mythology and with quite a few ancient monuments decorated with a chimera having a lion's head, tail of a dragon (serpent) and body ending with a goat head[2].

A similar image is applied on the stamped surface of the second ring (**Fig. 2**). The silver ring consists of a high round stamping plate, separated from the substrate with embossed ring oblique incisions[3]. There is a floral decoration shaped as an "S"- curved volutes on the ring's surface, but next to the plate it is engraved on a forked sign with an additional cut in the middle. An image of a goat head with two horns is applied on the stamp surface coming out of the body. Its head is facing upwards with its mouth open. Its strongly curved tail ends with a snake head. The image presents a similar style of implementation to the one on the first ring, with some variations in body position and some details in recreating the image. The shape and size of the stamped surface are also different. The dating of the two rings is the same and belongs to the Middle Ages (12th-14th centuries). The image of the mythical creature Chimera, which is very popular in antiquity, but quite rare later, is quite astonishing.

[1] Dimensions: d: 2.1 cm; thickness: 0.08 cm; width: 0.3 – 0.4 cm; d: 2.0 – 2.2 cm; weight: 5.80 gr.

[2] HOLL 1996, p. 95-96.

[3] Dimensions: loop - d(ext): 2.3 cm; d(int): 2.0 cm; plate - d: 1.9 cm, height: 0.7 cm.

According to Hesiod, Chimera was the daughter of Typhon and Echidna, the front of her torso was shaped as a lion, it beard a dragon tail, and by the middle of the body goat's head, erupting flames. Strabo shows Kragos mountain in Lycia as its habitat. It is believed that the Chimera has lived near the present town of Kemer, 60 km from Antalya, Turkey. According to one of the versions, the Chimera is the mother of the Sphinx and the Nemean lion by his brother Orfo. Apollodorus wrote, "not just one person, but a whole army cannot fight the monster". Chimera invaded the land and destroyed the animals, but was defeated by the hero Bellerophon at the request of Myra King Iobat. While sortieing over her with his winged horse Pegasus, Bellerophon showered her with arrows, and then, by using his long spear, he forced a block of lead between her jaws. The strong fiery breath of the monster melted the metal piece that flowed down her throat and burned her[4].

The most famous image of the Chimera is a bronze sculpture in Arezzo, Florence from the first half of the 4th century BC (**Fig. 3**)[5]. Chimera is one of the preferred mythological motifs in the decoration of various objects in antiquity, such as pottery, dating back to the archaic period (6th-5th cent. BC) (**Fig. 4**). The story of the fight between Bellerophon and Chimaera has been also carved on cameos and gems. This fearsome creature appears as a heraldic animal in the arms of several cities, such as Corinth, Sitsion and Cyzicus (5th-4th cent. BC)[6]. The preference for this iconography is attested on Roman colonial coins. On the reverse of a coin of Hadrian, for example, is presented in detail the match between Bellerophon riding the winged horse Pegasus and the three-headed monster Chimera[7]. This composition occurs on mosaic floorings and some items of art metal. A lead amulet from that time (3rd-4th cent.) with an image of Bellerophon and Chimaera is found in northwestern Bulgaria[8].

Unlike Antiquity, images of Chimera in the Middle Ages are rare. However, it can be found on mosaics, stone sculptures and textiles and everywhere there is symbolism carried by this image. Chimera is the epitome of the storm clouds for the ancient Greeks, the victory of the mythical hero Bellerophon above it is seen as a sure victory of good over evil. Chimera commands the winds and storms on earth and in the sea; symbolizes danger, and deception (can create illusions). It is therefore a symbol of the non-existent[9]. According to a commentary on Virgil, Chimera is the epitome of the eponymous volcano in Lycia[10] - in its foot a dragon breathes, on its slopes goats graze, at the top is the lair of lions, and out of its crater spews fire. Chimeras embody hellish forces locked in the bowels of the volcano, so they are seen as an image of the danger of inciting people.

[4] KOROLEV 2007, p. 646; TOKREV 1982, p. 592.
[5] KLEINER 2010, p. 151, obr. 6, 12.
[6] SEABY 1966, p. 98.
[7] SEABY 1966, p. 96.
[8] MARKOV 2005, p. 45, A.7.
[9] ROSHAL 2008, p. 364.
[10] ADAMCHIK 2006, p. 213.

In the Middle Ages in Western Europe Chimera is associated with evil, lust and satanic powers[11]. In the Gothic tradition it becomes an attribute of the allegorical representation of sin and symbolizes its power. The figure of the Chimera serves as an illustration of how the human soul, harrowed by desires, becomes captive of its animal origin. This link appears in the late alphabetical indices and collections of canon law, and the articles collected in Slavic *bestiarii* in the 16th-17th cent.[12]. Chimera could be interpreted as an image of human folly. Chimeras subsequently began to symbolize something nonexistent, amazing, nowadays the name "chimera" refers to something unfulfilled, fantastic, but harmless and nonfrightening. According to the interpretation of Paul Diel chimera is "an expression of the danger of an exalted imagination"[13]. Serpent or dragon tail depicts the corruption of selfishness; the goat on her body - capricious and perverse sexuality, and the lion's head symbolizes the supreme bias that distorts all relationships.

From a brief overview of the symbolism of the image of the Chimera it can be concluded that its appearance on a variety of artwork, including seals and amulets, has one purpose - to repel the devil's forces and protect the bearer of bad influences. The significance of the mythical creatures on the present two-ring seals is the same. This symbolism is further reinforced by the thirteen stars around eight-rays stars locked in a round picture frame on the first ring. Stars with eight rays are the epitome of loyalty, creativity and abundance. In different beliefs they are seen as an expression of hope and aspiration of men to push the boundaries of their world. The heavenly nature of the stars makes them a symbol of the spirit and the clash between spiritual forces (forces of light) and physical forces (forces of darkness). In this sense, the iconography on both presented signet rings could be seen. There is no doubt about their protective functions.

On a gold signet ring, found during excavations in the necropolis around church No 10 on the Tsarevets hill, in the capital of the Second Bulgarian Empire Tarnovo, an inscription and an image of the griffin are present (**Fig. 5**)[14]. The sign is negative and reads: "ΘΕΟΔΟΡΟΥ ΤΟΥ ΦΙΛΑΝΤΡΗ", "To Theodoros son of Philantres" which is the name and patronymic of the owner of the gold signet ring[15]. The letters are accurately drawn on a field and at the same height. Some of the letters are additionally decorated with horizontal hitches. The inscription is located around a central field separated by a circle in which the image of the fantastic animal is represented. The griffin is moving to the left, straight and standing on his hind legs, with outstretched wings, and passing over the front of the body. The lion head is with erect ears and tail is "S"-curved, ending with a *palmette*. On both sides of the plate, on the ring, decoration is engraved. It consists of two circular medallions woven into lily ornament, which contain animal

[11] SHEPHERD & SHEPHERD 2002, p. 229; TYRSKOVA 2003, p. 718.
[12] BELOVA 2000, p. 264.
[13] DIEL 1966, p. 83.
[14] TOTEV 2010, p. 105, 153, Tab. I, 1.
[15] Dimensions: d (plate): 1.78 cm; d (loop): 2.13 cm; height: 2.10 cm; weight: 13.26 gr; 18-20 carats.

images. On one side a winged lion is presented, while on the other – an eagle with a long beak and spread wings.

There are plenty of examples demonstrating that griffin with lion or eagle head is the preferred motif in medieval Bulgarian art during the First Bulgarian Empire as well as in the Late Middle Ages[16]. The griffin is a common motif in stone sculpture, monumental architecture and metal art (**Fig. 6**, **7**). Images represent both types of griffins – bearing an eagle's head or a lion's head, but the second type is less common (**Fig. 8**, **9**)[17].

The image of the griffin is known and popular in Iran and the Achaemenid art. From there it passes into the Asian art as a symbol of the deified ruler and a reflection of the cosmic struggle of good and evil (6th-4th cent. BC)[18]. Its image became widespread in the art on the Northern Black Sea Coast, where we can identify three types of griffins – Oriental (or from Asia Minor), Greek and Scythian (4th-3rd cent. BC)[19]. Griffins were the most commonly used as apotropaic symbols on numerous monuments in antiquity. This peculiar antique realism was so great that the image of the griffin was starting to look like the real ones[20]. It should be noted that the image of a lion-headed griffin penetrates the art of Central Asia in 5th-6th cent. BC, where it received iconographic embodiment in some new imaging options with the likeness of a dog or a horse. Obviously, these variants exhibit certain stability over time, to reach even to the medieval era, albeit with a different interpretation. When comparing the images of eagles and lions it can be argued that the griffin combines earth power of the lion and the heavenly power of the eagle, interpretation that can be found in the symbolism of the rescue forces[21].

Later in the Byzantine secular art, its image can be encountered in royal emblems and begins to symbolize the warrior's courage and genius. Images of griffins in imperial clothes are common, often found in the palace painting and luxurious metal objects[22]. The griffin from the medieval emblems borrows the symbolism of the lion and the eagle, which denotes the splitting of his solar nature. Significantly, these are two images represented on both sides of the ring's plate. The gryphon holds terrestrial and celestial features, thus becoming a symbol of Christ's two natures - divine and human.

Finally, we present a famous and controversial in the specialty literature, Kaloyan's gold ring found in the necropolis of "St. 40 Martyrs" church, Veliko Tarnovo[23]. The size of the ring and the match between the name of its owner and that of the Bulgarian Tsar Kaloyan (1197-1207) gave rise to unfounded theory that the grave of the Bulgarian ruler was found (**Fig. 10**). Over time, this version was overcame by the conclusion that there was buried a nobleman who lived at the

[16] DONCHEVA – PETKOVA 1996, p. 13-50; DONCHEVA 2007, p. 213-223.
[17] DONCHEVA – PETKOVA 1996, p. 32.
[18] PUGACHENKOVA 1959, p. 70-84.
[19] POGREBOVA 1948, p. 62-67.
[20] PUGACHENKOVA 1959, p. 83.
[21] SHEVALIE & GEERBRANT 1995, p. 225; BIDERMAN 2003, p. 82-83.
[22] DARKEVICH 1975, p. 242.
[23] TOTEV 2010, p. 113-115, 154, Tab. II, 6.

end of the 13th - beginning of the 14th century[24]. The ring is massive, with round plate that goes into broad shoulders and a thick ring with an arched section[25]. Two concentric circles divide the surface into separate fields. The exterior field is occupied by a negative sign with the name of the owner "+ Kaloianov ring" and the interior by an animal figure moving to the left, with his head turned towards his back, his mouth opened and pointed ears and bearing a curved lion tail. Its body bears punctate decoration, which drove some researchers to the idea that it can be identified with a panther[26]. According to the archaeologist who found the ring, the image is "a fantastic animal with a body of a panther, leopard or lion and a dragon's head"[27]. We believe that this image is a dragon as suggested by the dog head, elongated neck and short legs ending in large, curved claws. The points on the body imitate the scaly coating on the skin. Only its wings are missing, but many types and subjects in bas-reliefs, pottery and metal objects from the period (13th-14th cent.) show that they are not compulsory[28]. Some dragons carved on the door of the church in Hrelyo's tower, completely lack their wings (**Fig. 11**, **12**)[29].

The image of the dragon combines body parts of different animals (reptiles, birds, fish, panthers, goats, wolfs, dogs). It is assumed that the dragon is a further development of the image of the snake. The dragon is comprehensive and is considered as a major cosmogonic character acting as mediator between the two opposing, other than earthly, worlds - upper (bird) and lower (snake, reptiles). It is associated with the element of water and is often present fire-breathing, combining contrasting symbols of water and fire. Each of the creatures that make up the dragon is associated with an element (air, earth, water), i.e. the three spheres of the universe - the underworld, earth, and sky. In this composite image are collected three spatial zones of the basic elements. So the dragon acts as a mediator space - it is free to cross the border of the worlds, endangering the well-being of the cosmos. The water symbolism remains primary. Dragon King is the king of snakes and is associated with the receipt of rain and thunder and the manifestation of divine activity. The image created when combining earth and water is a symbol of the heavenly rain, onto the fertile ground. In different mythological traditions a dragon is a monster, the personification of the initial chaos[30]. According to Democritus, the dragon is "Chaos or Spirit." The world was created by dividing the body of the dragon Tiamat - Marduk. In the Far East it is a symbol of wisdom, majesty and power.

Victory over the dragon embodies the conflict resolution between light and darkness, the destruction of the forces of evil and the defeat of their dark nature and attainment of self-control. Initially, the symbolism of the dragon was completely positive and meant life bearing water (dragon), and breath of the earth (bird). He is identified with the heavenly gods and their earthly representatives -

[24] TOTEV 2010, p. 114.
[25] Dimensions: d(plate): 2.1 cm; d(loop): 1.9 cm; weght: 61.10 gr; 23 carat.
[26] TOTEV 2010, p. 113.
[27] VALOV 1974, p. 44-51.
[28] DONCHEVA - PETKOVA 1996, p. 82-95.
[29] IVANOVA & KOEVA 1979, p. 117.
[30] BELENICKI & MESHKERIS 1986, p. 16-27.

emperors and kings. Subsequently, the symbolism becomes ambiguous, meaning both blessed rain and destructive power of lightning and floods. The dragon can be solar and lunar, male and female, good and evil. It is a symbol of longevity. In the Western tradition, dragons are divided into fire-breathing or *viverni* (like a snake with wings) and *lindvurni* (wingless *viverni*). *Viverni* are heraldic dragons which were depicted on shields and crests. In alchemy the winged dragon is a fickle element, but when it is wingless it represents a stable substance. Victory over the dragon means taming its lower nature, subjecting it to the overriding principle made by the ordinance of initiation, in which the passing yield "spiritual treasure".

In Christian symbolism the dragon is an embodiment of evil, the evil generation. Its defeaters are archangels and saints. As a demonic symbol the dragon is associated with the serpent. Origen confirms this in connection with Psalm 73. Crushed heads of the dragons are Christ's victory over evil. Besides the well-known image of St. Michael and St. George, Christ himself is sometimes depicted while stomping snakes with his feet[31]. The dragon represents great power, acute vision, and lack of need for sleep. Entrusted with guarding the temples and treasures, it is the preferred pictorial motif on the facades and doors of the Christian churches, thus becoming an allegory of prophecy and wisdom[32]. The dragon represented on the ring discussed here also has safety features designed not only to its owner, mentioned in the inscription around the figure, but also to personal property affixed with this signet ring. Similar meaning is assigned to dragons' representations on belt decoration – buckles and strap ends (**Fig. 13, 14**)[33].

Regarding the question about the place of manufacture of the rings, we cannot give a definite answer. Some of them, like gold signet rings of Theodore Philantry and Kaloyan were probably made in Constantinople while the first two, with images of Chimera could be the products of local craftsmen. Recent studies have shown the existence of a well-organized and developed production of art metal in Bulgarian Middle Ages. Numerous examples of objects in various natures (stone sculpture, metal, ceramics, bone) have reached to our days[34]. There are images of animals and mythical creatures on them which made entirely possible their local production. Future studies and finding products with traces of manufacturing will hopefully provide a clear answer to those questions. More importantly, the images of mythical creatures on signet rings of the Bulgarian Middle Ages are rare and this defines the significance of the finds represented here as part of the material and the spiritual culture in this period.

[31] SHEVALIE & GEERBRANT 1995, p. 280-284.
[32] VOROBIOVA 1981, p. 209-218; TURSKOVA 2003, p. 162-166.
[33] PAVLOVA 2007, p. 28, 2.14; 39, 4.7.
[34] BOZKOV 1985, p. 28-37.

BIBLIOGRAPHY

ADAMCHIK 2006 – В. Адамчик, *Словарь символов и знаков*, Минск, 2006.

BELENICKI & MESHKERIS 1986 - А. Беленицкий & В. Мешкерис, *Змеи-драконы в древнем искусстве Средней Азии*, Советская археология 2 (1986), p. 16-27.

BELOVA 2000 – О. Белова, *Славянский бестиарий, Словарь названий и символики*, Москва, 2000.

BIDERMAN 2003 – Х. Бидерман, *Речник на символите*, София, 2003.

BOZKOV 1985 – А. Божков, *За българската тератология през XIII-XIV век*, Изкуство 1 (1985), p. 28-37.

DARKEVICH 1975 – В. Даркевич, *Светское искусство Византии*, Москва, 1975.

DIEL 1966 – P. Diel, *Le symbolisme dans la mythologie grecque*, Paris, 1966.

DONCHEVA 2007 – С. Дончева, *Токи с митологични изображения от българското средновековие*, Тракия и Хемимонт IV–XIV в. Т. 1, Варна, 2007, 213-223.

DONCHEVA-PETKOVA 1996 – *Л.* Дончева-Петкова, *Митологични изображения от българското средновекови*, София, 1996.

HOLL 1996 – *Д.* Холл, *Словарь сюжетов и символов в искусстве*, Москва, 1996.

IVANOVA & KOEVA 1979 - В. Иванова & М. Коева, *Пластическото богатство на възрожденската църковна дърворезба*, Т. 1, София, 1979.

KLEINER 2010 – F. Kleiner, *Garchners Art through the Ages: The western perspective. Thirteenth edition*, Boston, 2010.

KOROLEV 2007 – К. Королев, *Энциклопедия сверхъестественных существ. Иллюстрованный путеводитель по мифам, преданиям и сказкам*, Москва, 2007.

MARKOV 2005 – Н. Марков, *По следите на античната магия, (55 късноантични амулета от няколко частни сбирки)*, София, 2005.

PAVLOVA 2007 – В. Павлова, *Съкровищата на Средновековна България, Каталог на изложба,* Варна, 2007.

POGREBOVA 1948 – Н. Погребова, *Грифон в искусстве Северного Причерноморья в эпоху Архаики*, Краткие сообщения института археологии 22 (1948), p. 62-67.

PUGACHENKOVA 1959 – Г. Пугаченкова, *Грифон в Античном и Средневековом искусстве Средней Азии*, Советская археология 2 (1959), p. 70-84.

ROSHAL 2008 – В. Рошаль, *Энциклопедия символов*, Москва, 2008.

SHEPHERD & SHEPHERD 2002 - Rowena & R. Shepherd, *1000 Symbols. What shapes mean in art and myth*, New York, 2002.

SEABY 1966 – H. Seaby, *Greek coins and their values*, London, 1966.

SHEVALIE & GEERBRANT 1995 – Ж. Шевалие & А. Геербрант, *Речник на символите, Т.1*, София, 1995.

TOKAREV 1982 – С. Токарев, *Мифы народов мира, Т. 2*, Москва, 1982.

TOTEV 2010 – К. Тотев, *Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство (1185-1396)*, В. Търново, 2010.

TYRSKOVA 2003 – Т. Турскова, *Новы справочник символов и знаков*, Москва, 2003.

VALOV 1974 – В. Вълов, *Новите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново*, Археология 2 (1974), p. 44-51.

VOROBIOVA 1981 – Е. Воробьова, *Рельеф с драконом из Галича*, Советская археология 1 (1981), p. 209-218.

**Fig. 1. Signet ring with the image of Chimera.
Silver alloy. 13th-14th cent. Shumen Plateau.**

Fig. 2. Signet ring with the image of Chimera. Silver alloy. 13th-14th cent. Preslav.

**Fig. 3. Sculpture of a Chimera. Bronze. 4th cent. BC.
Museo Archeologico Nazionalle, Arezzo. Florence.**

Fig. 4. Ceramic vessel with Chimera. 350-340 BC. Musée du Louvre. Paris.

Fig. 5. Signet ring of Theodore Philantry. Gold. 14th century. Veliko Tarnovo.

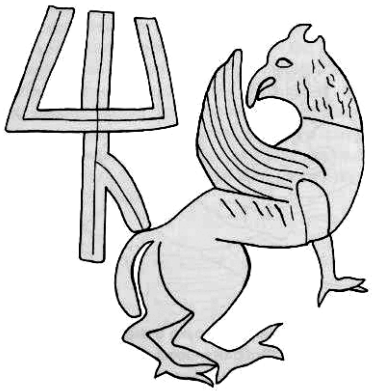

Fig. 6. Marble capital with griffin and monogram of Tsar Michael Shishman (1323-1330). Tsarevets, Veliko Tarnovo.

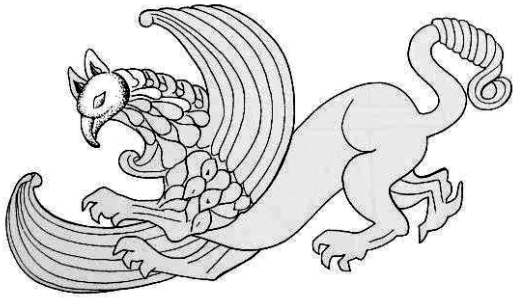

Fig. 7. Marble frieze with griffin. 12th-13th cent. Drenovo village, Prilep region.

Fig. 8. Tile of the diadem of Preslav treasure with eagle-head griffin. Gold with enamel. 10th-11th cent. Preslav.

Fig. 9. Tile of the diadem of Preslav treasure with lion-head griffin. Gold with enamel. 10th-11th cent. Preslav.

Fig. 10. Signet ring of Kaloyan. Gold. First half of the 14th cent. Church "St. 40 martyrs". Veliko Tarnovo.

Fig. 11. Detail of the door of the church in Hrelyo's tower with winged dragons. Tree. 1335-1340. The Rila Monastery.

Fig. 12. Detail of the door of the church in Hrelyo's tower with wingless dragon. Tree. 1335-1340. The Rila Monastery.

Fig. 13. Buckle with dragon. Gold. 13th-14th cent. Tsarevets, Veliko Tarnovo.

Fig. 14. Belt ornaments: buckle and strap end. Silver alloy with gold. 13th-14th cent. Dolishte, Varna district.

EPIGRAPHICA

DEUX NOTES SUR LES TIMBRES THASIENS DE CALLATIS
I. UNE NOUVELLE REGRAVURE DE CACHET SUR UN TIMBRE THASIEN DE CALLATIS
II. EN MARGE D'UN POSTER

Michel DEBIDOUR[*]
Mihai IONESCU[*]

Mots-clés: *Callatis, Thasos, timbres amphoriques, regravure.*
Cuvinte cheie: *Callatis, Thasos, ștampile amforice, regravură.*

Résumé: *On présente une regravure nouvelle qui vient d'être observée sur un timbre de Mangalia, l'antique Callatis, et on souligne combien il est important d'examiner avec soin toutes les trouvailles afin de repérer ces nouveautés qui, à partir d'un timbre isolé, peuvent changer beaucoup la reconstitution chronologique.*

Suivent des observations en marge d'un poster concernant les découvertes récentes de matériaux amphoriques à Callatis et dans son territoire et un catalogue des timbres thasiens (19 exemplaires).

Rezumat: *Este prezentată şi analizată o regravură nouă care a fost observată pe o toartă de amforă thasiană descoperită la Callatis, subliniindu-se, în acelaşi timp, importanţa pe care o poate avea o asemenea descoperire în cronologia toartelor de amfore ştampilate thasiene.*

Urmează observații pe marginea unui poster referitor la descoperiri recente de materiale amforice la Callatis și în teritoriul său și un catalog (19 exemplare) de ștampile thasiene.

I. UNE NOUVELLE REGRAVURE DE CACHET SUR UN TIMBRE THASIEN DE CALLATIS

Chacun sait combien les regravures de cachets amphoriques sont précieuses pour aider à préciser la chronologie des magistrats en fournissant une succession

[*] Michel DEBIDOUR: Université Jean Moulin Lyon3, Lyon, France; e-mail: mdebidour@wanadoo.fr.

[*] Mihai IONESCU: Complexe Culturel „Callatis", section Musée d' Archéologie „Callatis", Mangalia, Roumanie; e-mail: ionescumihai2000@yahoo.it.

obligée. Mais de telles regravures, dues apparemment à quelque anomalie technique ou institutionnelle, sont malheureusement assez peu fréquentes[1].

C'est dire tout l'intérêt de la regravure nouvelle qui vient d'être observée sur un timbre de Mangalia, l'antique Callatis, dont le site a déjà révélé depuis le XIXème siècle plusieurs centaines de timbres : plusieurs articles importants les ont déjà publiés[2]. Le timbre que voici a été découvert en 1994 à l'occasion de fouilles de sauvetage exécutées au n° 10 de la rue Mărăşeşti (**Fig. 2**). Il était inclus dans une fosse avec des matériaux de toute sorte datant de l'époque hellénistique : des bols, des plats à poisson, des amphores, des cruches, à l'état de fragments.

Fig. 1 - Timbre de Troie I, 25 (Musée d'Istanbul BB-38).

Fig. 2. Timbre de Mangalia (après regravure au nom d' Aristotélès).

[1] Sur les regravures à Thasos, après la présentation de DEBIDOUR 1979, p. 298-299, voir le récapitulatif dans GARLAN 1993, p. 174-178.

[2] Citons seulement ici le très gros article de GRAMATOPOL & POENARU-BORDEA 1969, p. 127-282.

Ce timbre thasien est au nom de l'éponyme *Aristotélès,* avec pour attribut l'alabastre. La regravure du cachet est prouvée par le fait que le nom se lit à la ligne inférieure sur une sorte de plinthe très visible qui reflète, en l'inversant, le recreusement du cachet[3]. L'examen comparatif détaillé des timbres montre que c'est le nom de *Timoklès* qui a été remplacé par celui d'*Aristotélès*.

Là où le nom originel, plus bref, tenait entièrement sur la ligne, le nom d'*Aristotélès* se termine sur le retour latéral à droite : les deux dernières lettres sont à angle droit vers le haut, et se détachent elles aussi, comme le reste du nom sur la plinthe en relief. Le recreusement était ici inutile puisque le nom initial ne comportait pas de retour, mais le graveur a sans doute voulu harmoniser l'ensemble du nom y compris la fin.

Outre la similitude des attributs, on retrouve la relative dissymétrie du *sigma* de l'ethnique et le léger défaut qui juste avant, toujours dans l'ethnique, vient s'adosser en oblique à l'*iota*. Le second état ne laisse guère apparaître, comme d'autres fois, de vestige du nom originel, ou plutôt on distingue, à l'endroit attendu juste au-dessus de la plinthe, le sommet du *kappa* de *Timoklès* encore visible au-dessus de l'*omicron* d'*Aristotélès*. Le relief de la plinthe est, on le voit, très prononcé, et la gravure du nom est visiblement maladroite : le *sigma* final paraît même incomplet.

L'état d'origine au nom de *Timoklès* est pour l'instant connu par onze exemplaires : un de Thasos (quartier *Dimitriadis*), un d'*Ilion* (**Fig. 1**), et tous les autres des rives de la mer Noire, dont un de Tomis, deux de Tyras, deux de Chersonèse, et quatre de Panticapée.

Cette nouvelle regravure est une donnée nouvelle et importante pour reconstituer de plus en plus précisément la chronologie des premiers groupes du timbrage thasien de type récent. On sait que les progrès de la chronologie amphorique comportent deux volets : la chronologie absolue et la chronologie relative : pour la datation absolue, la trouvaille analysée ici ne saurait rien nous apporter, le matériel qui l'accompagnait n'étant pas daté de façon précise. Au contraire cette trouvaille compte pour la chronologie relative : le nom d'*Aristotélès* a été regravé à la place de *Timoklès*, et cette indication nouvelle est importante : elle est l'occasion de reprendre l'ensemble de la chronologie des débuts du timbrage récent durant les groupes chronologiques III et IV.[4]

Reprenons la répartition des éponymes entre les groupes, et voyons s'il est possible de classer les noms à l'intérieur des groupes. Nous partirons l'ordre accepté jusqu'ici, tel que l'ont énoncé Y. Garlan et plus récemment Ch. Tzochev[5].

Après l'éponyme *Kleitos* qui, bien qu'à un seul nom, s'est révélé contemporain du timbrage ancien[6], les groupes I et II sont antérieurs au début des

[3] Cette plinthe caractéristique, que l'un de nous a notée dès son premier article (DEBIDOUR 1979, p. 299), dénote le travail de correction le plus simple : on recreuse pour effacer, puis on grave à la place le nouveau nom. Dans quelques autres cas, l'absence de la plinthe fait croire à un travail plus complexe : on a dû reboucher le tracé à l'argile avant de regraver et de recuire ! Était-ce vraiment plus simple que de confectionner un cachet entièrement nouveau ?

[4] Pour une présentation générale de la chronologie des premiers groupes du timbrage récent, voir GARLAN 2004-2005, p. 323-324 et DEBIDOUR 2011, p. 35-53.

[5] TZOCHEV 2009, p. 65-66.

ateliers de Koukos et de Chioni, tout en étant attestés à Kalonéro et, plus sporadiquement, au Molos et à Kéramidi. Le groupe I réunit les 6 éponymes suivants : *Arotès* > *Pantimidès*[7], *Tèléphanès II*, *Aréton*, *Aristophôn* et *Déialkos* (*ca* 333-328 ?) : il se caractérise par la présence de tous les noms dans le « puits Valma » à Thasos[8], dont le comblement ne comprend par ailleurs que des timbres anciens ; le groupe II comprend *Amphotérès*, *Hèrakleitos*, *Kallikratès*, *Krinis*, *Timarchidas* > *Hèrophôn* (*ca* 327-324)[9] : après la clôture du puits Valma, ces magistrats ne sont pas encore présents à Koukos[10], ni non plus à Chioni.

Le groupe III réunit pour sa part les 8 magistrats *Nausôn*, *Daïphrôn*, *Hèraklei-*, *Kléophôn I* > *Evalkidès*, *Léôdikos*, *Tèlémachos* > *Aristotélès* ; Y. Garlan a proposé de placer *Nausôn* en premier lieu puisqu'il est absent de Chioni[11] : si l'argument est valable, cet atelier commencerait sa production après cette année-là.

Le groupe IV comprend *Timoklès* > *Aristophanès I* > *Poulys* > *Alkeidès* > *Thasôn I* > *Aristoménès* > *Deinôpas I*. Nous sommes bien avec ce groupe dans « l'âge d'or de la regravure », pour reprendre l'expression d'Yvon Garlan[12].

Les fouilles de Koukos ont mis au jour dans le sondage B-C les huit magistrats suivants : *Nausôn*, *Daïphrôn*, *Hèraklei-*, *Kléophôn I*, *Léôdikos*, *Tèlémachos*, *Timoklès et Aristophanès I*[13] : ces noms formaient un ensemble très cohérent et ne montraient à l'intérieur de la couche aucune stratigraphie visible entre les noms. Il convient de remarquer, au sein de ce complexe, l'absence de deux noms :

1) *Évalkidès* (8 ex. à Koukos, mais 1 seul ex. dans la tranchée C [à côté de 32 *Kléophôn I* au gobelet], 1 dans la tranchée A et six en surface), qui a dû succéder, les regravures le montrent, à *Kléophôn I* en cours d'année. On aurait envie de conclure à une production saisonnière : selon cette hypothèse, la magistrature d'*Évalkidès* aurait terminé l'année après *Kléophôn I*, et l'atelier de Koukos se serait arrêté provisoirement juste après ce changement de nom au sein de l'année, la répétition du même attribut montrant qu'avec *Évalkidès* il doit bien s'agir ici aussi d'une production de l'endroit.

2) Plus étonnante encore est l'absence d'*Aristotélès*. À l'origine, cette absence avait semblé significative, et pour cette raison, l'un de nous avait situé ce nom dans le groupe II, en raison aussi de son absence de l'atelier de Chioni.

Sur quels critères se faisait la distinction entre les éponymes du groupe III et

---

[6] DEBIDOUR 1999 et TZOCHEV 2009, notamment à partir d'un site bulgare.

[7] Le symbole > indique l'existence d'une ou plusieurs regravures reliant entre eux deux éponymes.

[8] GARLAN 1989.

[9] Les dates sont proposées compte tenu du nombre des années, probablement 5 ou 4, voire 3 seulement : si *Amphotérès* et *Kallikratès*, éponymes rares, ne représentent pas une année complète, non plus qu'*Hèrophôn* qui, la généralité des regravures le suggère, a dû remplacer *Timarchidas* en cours d'année, et si *Hèrakleitos*, malgré la répartition en deux séries parallèles (arc et carquois d'une part, arc et flèche de l'autre), ne représente qu'une année, comme le laisse croire la présence au Molos des seuls timbres à ce nom avec arc et carquois (en deux types différents il est vrai : GARLAN 2004-2005, p. 277).

[10] À l'exception d'*Arétôn*, dont l'exemplaire unique semble d'origine exogène.

[11] GARLAN 2004-2005, p. 316.

[12] GARLAN 1993, p. 177.

[13] GARLAN 1979, p. 247-248, qui a repris ma suggestion pour un dépôt successif en deux temps.

ceux du groupe IV ? D'abord l'absence ou la présence à l'atelier de Vamvouri Ammoudia, mais *Timoklès, Alkeidès, Aristoménès* n'y sont pas connus. (alors que pour les groupes suivants V, VI et VII, les attestations sont complètes[14]).

La nouvelle regravure découverte à Callatis oblige à un reclassement à l'intérieur des groupes chronologiques III et IV. Jusque là, *Aristotélès* était placé antérieurement à *Timoklès* : dans le schéma (non publié) composé par l'un de nous en 1999, *Aristotélès* figurait dans le groupe Ib (= en gros le groupe II actuel), *Tèlémachos* dans le groupe IIa (= début du groupe III actuel) et *Timoklès* dans le groupe IIc (= en gros début du groupe IV actuel). La regravure découverte par Ch. Tzochev en Bulgarie[15] a déjà obligé à rapprocher *Aristotélès* de *Tèlémachos*. Cette fois la regravure publiée ici oblige à rapprocher *Aristotélès* de *Timoklès*, soit encore un peu plus tard : *Aristotélès* doit être postérieur à *Timoklès*. *Timoklès* se trouve ainsi avoir été regravé, ô surprise, par *trois* magistrats différents : par *Alkeidès*[16], par *Poulys*[17], et maintenant par *Aristotélès.* Il est encore moins possible qu'avant de maintenir la fiction de la regravure immédiate d'une année sur l'autre, d'autant que tous les magistrats qui participent à ces couples sont abondamment attestés par ailleurs, tant en nombre de types (entre 18 pour *Aristotélès* et 40 pour *Aristophanès I*) qu'en nombre d'exemplaires (entre 85 pour *Poulys* et 253 pour *Aristophanès I*, dépotoirs de poteries exclus).

Après réflexion, on peut proposer de passer *Aristotélès* dans le groupe IV. Voici trois séquences possibles, entre lesquelles il faut tenter de choisir :

hypothèse (1) ou bien	hypothèse (2)	voire	hypothèse (3)
Tèlémachos	*Tèlémachos*		*Tèlémachos*
Timoklès	*Timoklès*		*Aristophanès I*
Aristophanès I	*Aristotélès*		*Timoklès*
Aristotélès	*Aristophanès I*		*Aristotélès*
Poulys	*Poulys*		*Poulys*
Alkeidès	*Alkeidès*		*Alkeidès*

Ces trois séquences ne diffèrent que par la place d'*Aristophanès* dans la suite des trois noms *Timoklès, Aristophanès I* et *Aristotélès*. *Aristotélès* doit être postérieur à *Timoklès* ; par rapport à ces deux magistrats, *Aristophanès I* peut se trouver au milieu (*Timoklès-Aristophanès-Aristotélès* : n° 1) ou à la fin (*Timoklès-Aristotélès-Aristophanès* : n° 2), voire au début (*Aristophanès-Timoklès-Aristotélès* : n° 3). Si l'on cherche à raccourcir le plus possible la conservation des cachets avant la regravure, on préfèrera la deuxième hypothèse, qui pour cinq couples de regravures[18] demande onze années, soit six années (11 moins 5) de retard à la regravure, tandis que la troisième hypothèse demande 12 années et la première 14 années, soit neuf années de retard à la regravure ! *Timoklès* a été regravé par trois

[14] Y compris pour *Archènax,* dont la case correspondante devrait être grisée dans le tableau de GARLAN 2004-2005, p. 325 : trois variantes différentes à la tortue, publiées dans GARLAN 1986.

[15] TZOCHEV 2009, p. 60.

[16] DEBIDOUR 1986, p. 325 et fig. 14-15 (tête de face).

[17] DEBIDOUR 1986, p. 324 et fig. 11-13.

[18] Les trois sur *Timoklès*, ainsi que *Tèlémachos* > *Aristotélès* et *Aristophanès I* > *Poulys*.

magistrats soit, dans l'hypothèse (2), l'année suivante par *Aristotélès*, après deux ans d'arrêt par *Poulys*, et après trois ans par *Alkeidès*. Mais une fois qu'on doit renoncer au dogme de la succession immédiate des cas de regravures, est-il si important que les cachets une fois mis de côté, aient été conservés pendant une ou plusieurs années ? Car des arguments différents peuvent jouer également, et c'est la raison pour laquelle, après bien des hésitations, on peut préférer la première des séquences, pour la raison que voici : d'après les conditions de la fouille de Koukos il paraît important de sauvegarder l'unité continue du groupe du sondage B-C (ce que permettent l'hypothèse 1 comme l'hypothèse 3), et donc pour les noms discutés ici, la contiguïté entre *Tèlémachos, Timoklès* et *Aristophanès I*. Or l'hypothèse (2) a l'inconvénient d'interrompre la cohésion du groupe B-C de Koukos par l'éponyme *Aristotélès*, qui s'en trouve, lui, absent. L'hypothèse (3), possible aussi car elle sauvegarde cette cohérence, a l'inconvénient de terminer ce groupe de huit magistrats sur *Timoklès*, alors qu'on peut préférer le terminer sur *Aristophanès I*, dont la masse, la plus abondante de toute la fouille de Koukos, a peut-être déterminé plus facilement l'artisan à débarrasser les abords de son four.

Nous n'avons pu traiter ici, et rapidement, que quelques-unes des conséquences chronologiques que permet cette regravure nouvelle. Il est évident que la question demandera à être reprise plus largement dans la publication d'ensemble des timbres récents de Thasos. Cet exemple montre en tout cas, encore une fois, combien il est important d'examiner avec soin toutes les trouvailles afin de repérer ces nouveautés qui, par un simple timbre isolé, peuvent quelquefois changer beaucoup dans la reconstitution chronologique.

II. EN MARGE D'UN POSTER

Les timbres amphoriques thasiens qui font l'objet de notre intervention ont étés presentés par un poster au colloque international pour l'étude des amphores et des timbres amphoriques qui s'est tenu à l'École française d'Athènes en février 2010.

Le poster, intitulé "Encore sur le commerce dans le monde grec hellénistique à la lumière des amphores et des timbres amphoriques découverts à Callatis et dans son territoire rural" visait un thème élargi, qui mettait en valeur les découvertes récentes et inédites (jusque ce moment-là) des matériaux archéologiques.

Ont étaient présentés une amphore de Chios, ainsi que les timbres amphoriques thasiens découverts à Callatis et dans son territoire rural durant ces dernières années.

Une mention spéciale revenait aux timbres sinopéens imprimés sur tuiles qui ont été découverts lors d'une fouille archéologique de sauvetage à l'église catholique de Mangalia[19]. Des timbres ont été trouvés dans un contexte rattaché à la construction du système de défense de la cité vers la milieu du IVe siècle av. J.-C[20]. La présence des timbres de *Nikomedès* du sous-groupe IC de Garlan 2004 dans le fossé de défense représente un argument de datation : un *terminus ad quem* pour l'aménagement du fossé et un *terminus ante quem* pour le construction de

[19] BUZOIANU 2011, p. 129-141.

[20] Voir aussi BUZOIANU 2011, p. 134.

l'enceinte proprement dite[21]. Nous ajoutons 19 timbres amphoriques qui ont été produits sur l'île de Thasos, et qui ont été découverts à l'occasion des fouilles archéologiques dans la cité et dans le territoire rural callatien.

Un nombre important des timbres amphoriques provient de la vallée du Lac Limanu[22], ancien golfe de la mer Noire. De la même zone sont les découvertes de Hagieni, Albești[23], Cotu Văii. Une importante route commerciale se dirigeait vers l'intérieur de la Dobroudja; elle est documentée par les découvertes de cette époque faites dans le territoire rural de la cité romaine de Tropaeum Traiani, sur le plateau situé à l'est de la fortification, à Floriile, Adâncata, Şipote, Abrud [24] *etc.*

D'autres timbres amphoriques ont été découverts lors d'une recherche de terrain à Dulceşti[25], à 10 km au nord-ouest de Callatis, sur le versant septentrional d'une vallée très riche en sources d'eau qui aprovisionaient la cité de Callatis[26].

Enfin, sur le poster était presentée une amphore de Chios découverte par un bateau de pêche, tout près de la côte roumaine de la mer Noire, près de la frontière avec la Bulgarie. Il est sûr qu'il s'agit d'une épave hellénistique, qui vient s'ajouter à celles qui ont été signalées par V. Cosma et C. Scarlat lors des recherches archéologiques sub-aquatiques menées dans les années '70 du XXe siècle. [27]

D'après ses caractéristiques, cette amphore est à dater dans le IVe siècle av. J.-C.[28]

Les timbres et l'amphore signalés dans notre poster sont une preuve de plus du développement du commerce entre la cité de Callatis et le monde grec pendant l'époque hellénistique.

L'objet de notre intervention ci-dessous sont les timbres thasiens. Ils ont été sélectionnés et présentés sous forme d'un catalogue qui a tenu compte du noms des éponymes, de leur occurrence dans l'espace pontique et la chronologie rélative[29].

Leur nombre réduit nous dispense d'approfondir des aspects particuliers[30]. Pour Callatis se confirme le rapport entre les timbres de type ancien et les timbres de type récent (en faveur du dernier type). Les timbres récents sont présentés du IIe jusqu'au XIe groupe[31] (selon la chronologie de Garlan 2004-2005). Les étapes les mieux attestées sont la deuxième moitié du IVe siècle (ou ca. 322-316, donc antérieurement à la révolte de la cité dorienne contre le diadoque Lysimaque) et

[21] Voir aussi IONESCU & GEORGESCU 1998, p. 205-219.

[22] IONESCU & GEORGESCU 1997, p. 158 et fig. 1,2.

[23] Sur la cité fortifiée d'Albeşti, voire BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008; nottament pour le commerce des amphores, p. 125-177 et catalogue A 1 – A 100 et S 1 – S 675.

[24] IRIMIA 1973, p. 23 et 29.

[25] Pour Dulceşti voir IRIMIA 1973, p. 53, 56 et IRIMIA 1980, p. 67, 70.

[26] IONESCU 1991 p.315-321.

[27] COSMA 1973, p. 31-38; SCARLAT, 1973, p. 529-540

[28] MONACHOV 1999, p. 393; MATEEVICI 1999, p. 34-35; BUZOIANU 2013, p. 287-304; (pour l'amphore de Chios, voir p. 290-291, fig. 2/11 et 5/11).

[29] Pour l'occurrence et la chronologie des noms nous avons suivi DEBIDOUR 2011, p. 3-53; GARLAN 1999 et 2004-2005.

[30] Voir AVRAM & POENARU-BORDEA 1988, p. 27-36; CONOVICI 2005, p. 97-118.

[31] Voir aussi, BUZOIANU 2016, p. 247-272 (pour Thasos, p. 251-252 et les tableaux).

la première moitié du IIIe siècle (ou ca. 287-259, antérieurement, cette fois, à la "guerre de Tomis") [32]

CATALOGUE

Thasos

1. Ἀριστ[είδης] | Θασί(-) |] Πολυά[δη(ς)]
   souris →

Type ancien Reconstitution probable, *Aristéidès*, l'éponyme du groupe F1. Garlan 1999 (ca 360-350).

2. Θάσίον| [Φι]λο[κρά(της)]
   thyrse enrubanné
   Παυσ[ανίης]

Voir pour le timbre: Avram 1996, n° 84; Garlan 1999, n° 696, 15 ex. (Thasos 3, Istros 5, Olbia, Panticapée, Kerč 2, Phanagorîe 3).

Garlan 1999, p. 234, éponyme, gr. F1 (ca 360-350).

3. Θασί|ων | Ἡρ|οφ|[ῶν]
   lettre Γ

Hérophôn, lettre *gamma* (TR* n° 142) ; 7 ex. tous de Tyras ou de Roumanie : 5 d'Istria, 1 de Callatis (Buzoianu & Cheluță-Georgescu 1998, n° 36) ; Avram 1996, n°. 236.

Garlan 2004-2005, p. 323-324, gr. II (ca 326-323), le dernier dans le groupe.

4. [Θ]ασίων | [Ναύ]σων
   double hache ↑

Nausôn, double hache (Bon n° 1199 ; TR n° 296) ; 31 ex. dont 13 de Thasos et 14 de la mer Noire : 3 Odessos, 3 Callatis, 3 Istria, 2 Nikonion ; cf. Gramatopol & Poenaru - Bordea 1969, n° 131-132. Avram 1996, n° 270.

Garlan 2004-2005, p. 324, gr. III, le début du groupe (ca 322).

5. Θασίων | Τηλέμα|[χος]
   étoile

Tèlémachos, étoile (Bon n° 1599 ; TR n° 243) ; 13 ex. dont 2 de Thasos et 10 ex. d'Istria ; cf. Avram 1996, n° 279.

Garlan 2004-2005, p. 324, gr. III (ca 322-316 ; le dernier du groupe).

6. Θασίω[ν]
   est-ce un animal ? (chèvre ?) →

[32] Voir le commentaire des événements, AVRAM 1999, introduction à ISM III et ROBU 2014, p.19-36.

* TR – les timbres thasiem récents; catalogue inédit de M. Debidour.

Eventuellement Avram 1996, nº 277 (Τηλέμαχος) ; Bon 1888.

7. Θασίων
alabastre →
Ἀριστοτέλ|ης

Aristotélès, alabastre; une regravure nouvelle, le nom remplaçant *Timoklès*, (voir ci-dessus); groupe IV ?.

8. [Θασί]ων
canthare
Ἡρ[όδοτος]

Hèrodotos, canthare (Bon n° 741 ; TR n° 706) ; 6 ex. dont 4 de Thasos et 2 de Callatis ; cf. Buzoianu 1979, p. 85 n° 6 et pl. I/6, et III/16.
Garlan 2004-2005, p. 324, gr. V (ca 309-300).

9. Θασίων
pithos
Ἀρχῆναξ

Archènax, pithos (Bon n° 446 ; TR n° 1040) ; 5 ex. dont 2 de Thasos et 2 de Panticapée.
Garlan 2004-2005, p. 324-325, gr. VI (ca 299-295).

10. Θασίων
foudre
[Μ]εγακλε[ί|δης]

Mégakleidès, foudre (Bon n° 1131 ; TR n° 980) ; 3 ex. dont 1 de Thasos et 1 de Panticapée ; Avram 1996, nº. 376-381 (attributs divers).
Garlan 2004-2005, p. 325, gr. VII (ca 294-288).

11. Θασίω[ν]
grappe →
Κύχρι[ς]

Kychris, grappe (TR n° 1636); 2 ex. dont 1 de Thasos et 1 d'Alexandrie.
Garlan 2004-2005, p. 325, gr. VIII (ca 287-282).

12. Πουλυάδο[υ]
double hache ↑
[Θα]σίων

Poulyadès, double hache (Bon n° 1346 ; TR n° 1378) ; 13 ex. dont 5 de Thasos et 7 de la mer Noire (2 Callatis : Bounegru & Chiriac 1981, p. 249 n° 1 ; Buzoianu & Cheluță-Georgescu 1983, p. 161 n° 7), Avram 1996, nº 427-432 (attributs divers).
Garlan 2004-2005, p. 325, gr. VIII (ca 282 le dernier du groupe).

13. [Ἡρα]κλείδ[ης]

Peut-être [*Hèra*]*kleid*[*ès*], mais les lettres apparaissent plus irrégulières, et l'attribut n'est aucun des attributs connus (gr. IX).

14. [Θασί]ων
thymiatérion
[Πυθ]ίων

Pythiôn 4, thymiatérion (Bon n° 1482 ; TR n° 1531); 20 ex. dont 8 de Thasos, 6 de Roumanie : Canarache 1957 n° 68 ; Avram 1996 n° 443 ; Irimia 1980, p. 92 et dessin p. 85, fig. 3, 11; Buzoianu & Cheluță-Georgescu, 1998, p. 66-67, nos 55-56.

Garlan 2004-2005, p. 325, gr. IX (ca 281-273).

15. Θασίων
ancre
Χαιρέας

Chairéas, ancre (TR n° 1654); 2 ex. dont 1 Thasos et 1 Kymé publié par V. Grace, *Kyme* I, 1974, p. 92, n° 11.

Garlan 2004-2005, p. 325, gr. IX (ca 281-273), le dernier du groupe.

16. Θασί[ων]
canthare ←
Θεόπομ[πος]

Théopompos, canthare (Bon n° 818 ; TR n° 1970); 26 ex. dont 13 de Thasos et 5 de Callatis : Gramatopol & Poenaru-Bordea 1969 n° 68-71; Buzoianu & Georgescu 1998, n° 62.

Garlan 2004-2005, p. 326, gr. X (ca 272-259), ou pour *Θεόπομπος* intervalle 266-259.

17. [Θασίων]
attribut ?
[Σκύ]μνος

Skymnos 2. L'attribut ne peut être identifié parmi les attributs connus (peut-être corne?).

Garlan 2004-2005, p. 325-326, gr. X (ca 272-259), vers la fin du groupe.

18. [Cάτυρος]
torche →
Θασίω[ν]

Satyros 2 (nom en haut) ; torche ; (Bon n° 1777 complété ; TR n°1736) ; 8 ex. dont 7 de Thasos.

Garlan 2004-2005, p. 326, gr. XI (ca 258-249).

19. [Θασίων | …….]

Timbre illisible.

On note un creux sur le côté à droite, marqué à l'impression (cf. Debidour 1995-1999, p. 316, 4.3.3).

Tabl. 1 : Timbres anciens

	Éponyme	Fabricant	Attribut
1	Ἀριστείδης	Πολυάδης ?	souris
2	Φιλοκράτης	Παυσανίας	thyrse enrubanné

Tabl. 2 : Timbres récents

cat.	Éponyme	Attribut
3	Ἡροφῶν	lettre Γ
4	Ναύσων	double hache
5-6	Τηλέμαχος	étoile
		chèvre
7	Ἀριστοτέλης	alabastre
8	Ἡρόδοτος	canthare
9	Ἀρχῆναξ	pithos
10	Μεγακλείδης	foudre
11	Κύχρις	grappe
12	Πουλυάδης	double hache
13	Ἡρακλείδης (?)	incert (carquois ?)
14	Πυθίων 4	thymiatérion
15	Χαιρέας	ancre
16	Θεόπομπος	canthare
17	Σκύμνος 2	corne ?
18	Σάτυρος 2	torche
19	illisible	

BIBLIOGRAPHIE

AVRAM 1996 - Al. Avram, *Les timbres amphoriques, 1 Thasos, Histria VIII*, Bucarest/Paris, 1996.

AVRAM & POENARU-BORDEA 1988 – Al. Avram & Gh. Poenaru-Bordea *Nouveaux timbres amphoriques thasiens de Callatis*, Dacia NS 32 (1988), p. 27-36.

AVRAM 1999 - Al. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure*, Bucarest/Paris, 1999.

BON – A. M. et A. Bon, *Les timbres amphoriques de Thasos,* Ét Thas IV, Paris, 1957.

BOUNEGRU & CHIRIAC 1981 – O. Bounegru & C. Chiriac, *Câteva descoperiri izolate de la Callatis*, Pontica 14 (1981), p. 248-254.

BUZOIANU 1979 – L. Buzoianu, *Noi ștampile de amfore descoperite la Callatis*, Pontica 12 (1979), p. 77-95.

BUZIOANU & CHELUȚĂ-GEORGESCU 1983 – L. Buzoianu & N. Cheluță-Georgescu, *Ștampile de amfore inedite de la Callatis*, Pontica 16 (1983), p. 149- 188.

BUZOIANU & CHELUȚĂ-GEORGESCU 1998 – L. Buzoianu & N. Cheluță-Georgescu, *Noi ștampile amforice de la Callatis*, Pontica 31 (1998), p. 49-98.

BUZOIANU 2011 - L. Buzoianu, *Tuiles timbrées découvertes á Callatis*, in PATABS II, Sofia, 2011, p. 129-141.

BUZOIANU 2013 - L. Buzoianu, *Découvertes sous-marines de la zone du littoral roumain de la mer Noire*, in PATABS III, Constanţa, 2013, p. 287-304.

BUZOIANU 2016- L. Buzoianu, *Les relations économiques de Callatis à l'époque hellénistique sur les découvertes de timbres amphoriques,* dans : V. Cojocaru & Al. Rubel (éds.), *Mobility in Research on the Black Sea Region*, Cluj- Napoca, 2016, p. 247-272.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008 - Livia Buzoianu & Maria Bărbulescu, *Albeşti. Monografie arheologică,* Constanţa, 2008.

CANARACHE 1957 – V. Canarache, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, București, 1957.

CONOVICI 2005 - N. Conovici, *The Dynamics of Trade in Trasport Amphoras from Sinope, Thasos and Rhodos, on the Western Black Sea Coast : a comparative Approach,* dans : V.F. Stolba & L. Hannestad (éds.), *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 B.C.*, Aarhus, Black Sea Studies 3, 2005, p. 97-118.

COSMA 1973 - V. Cosma, *Prospectări arheologice submarine*, BMI 42 (1973), p. 31-38.

DEBIDOUR 1979 - M. Debidour, *Réflexions sur les timbres amphoriques thasiens, BCH,* Supplément V (*Thasiaca*), p. 269-314.

DEBIDOUR 1986 – M. Debidour, *En classant les timbres thasiens*, in : EMPEREUR & GARLAN 1986, p. 311-334.

DEBIDOUR 1995 (1999) – M. Debidour, *Le timbroge des amphores à Thasos. Remarques techniques*, in : *Thasos. Matières premières et technologie de la préhistoire à nos jours*. Actes du Colloque International Thasos- Limenaria 1995, Athènes – Paris 1999, p. 307-321.

DEBIDOUR 1999 - M. Debidour, *Kleitos, un magistrat thasien attesté sur les rives de la mer Noire*, dans : Y. Garlan (éd.), *Production et commerce des amphores anciennes en mer Noire*, Aix-en-Provence, 1999, p. 81-89.

DEBIDOUR 2011 - M. Debidour, *Étudier le commerce des amphores thasiennes : quelques remarques générales et quelques observations sur le Pont Euxin (IVe-IIe s. av. J.-C.)*, in: PATABS II, Sofia, 2011, p. 35-53.

EMPEREUR & GARLAN 1986 – J.-Y. Empereur & Y. Garlan (éds.), *Recherches sur les amphores greques*, BCH Suppl. 13 (1986).

GARLAN 1979 - Y. Garlan, *Données nouvelles pour une nouvelle interprétation des timbres amphoriques thasiens, BCH* Suppl. V (*Thasiaca*), p. 213-268.

GARLAN 1986 – Y. Garlan, *Quelques nouveaux ateliers amphoriques à Thasos*, in : EMPEREUR & GARLAN 1986, p. 201-276.

GARLAN 1989 - Y. Garlan, *Le comblement d'un puits public à Thasos. 2. Les timbres céramiques*, BCH 113 (1989), p. 477-480.

GARLAN 1993 - Y. Garlan, *Nouvelles remarques sur la chronologie des timbres amphoriques thasiens*, Journal des Savants 2 (1993), p. 149-181.

GARLAN 1999 - Y. Garlan, *Les timbres amphoriques de Thasos I. Timbres protothasiens et thasiens anciens,* Athènes / Paris, 1999.

GARLAN 2004-2005 - Y. Garlan, *En visitant et revisitant les ateliers amphoriques de Thasos*, BCH 128-129 (2004-2005), p. 269-329.

GRAMATOPOL & POENARU-BORDEA 1969 - M. Gramatopol & Gh. Poenaru-Bordea, *Amphora Stamps from Callatis and South Dobroudja*, Dacia NS 13 (1969), p. 127-282.

IONESCU 1991 - M. Ionescu, *Un nou apeduct din teritoriul callatian*, Pontica 24 (1991), p. 419-424.

IONESCU & GEORGESCU 1997 - M. Ionescu & V. Georgescu, *Cercetări perieghetice în teritoriul callatian*, SCIVA 48 (1997), 2, p. 155-175.

IONESCU & GEORGESCU 1998 - M. Ionescu & V. Georgescu, *Le système défensif callatien*, dans: *Studia Danubiana I, The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th centuries A.D.*, p. 205-219.

IRIMIA 1973 - M. Irimia, *Date noi privind aşezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 6 (1973), p. 7-71.

IRIMIA 1980 - M. Irimia, *Date noi privind necropolele getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 13 (1980), p. 66-118.

MATEEVICI 1999 - N. Mateevici, *Amforele greceşti în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin sec. VI-II a.Chr.*, Chişinău, 2007.

MONACHOV 1999 - S. Yu. Monachov, *Grečeskie amphory v Pričernomorie kompleksy keramičeskoj tarii VII- II vekov do n.e.*, Saratov, 1999.

PATABS II – *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*, Acts of the International Round Table Held in Kiten, Nessebar and Sredetz, September 26-30, 2007, (éds. Chavdar Tzochev, Totko Stoyanov), Sofia, 2011.

PATABS III – *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*, Actes de la Table Ronde Internationale de Constanta, 6-10 octobre 2009 (éds L. Buzoianu, P. Dupont & Vasilica Lungu), Constanța, 2013.

ROBU 2014 - A. Robu, *Les relations de Byzance avec les cités du Pont Gauche à l'époque hellénistique: la guerre pour l'emporion de Tomis,* dans: V. Cojocaru & C. M. Schuler, *Die Außenbezienhungen ponticher und kleinasiatichen Städte im hellenistischer und römischer Zeit*, Stuttgart, 2014, p. 19-36.

SCARLAT 1973 - C. Scarlat, *Apeductul antic de la Callatis*, AMN 10 (1973), p. 529-540.

TZOCHEV 2009 - Ch. Tzochev, *Notes on the Thasian Amphora Stamps Chronology*, Archaeologija Bulgarica 13 (2009), 1, p. 55-72.

1

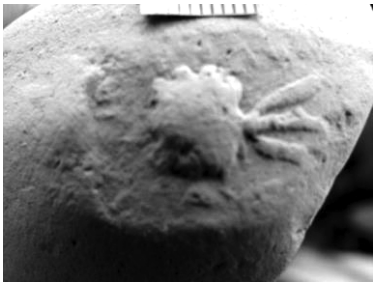

2

3

4

5

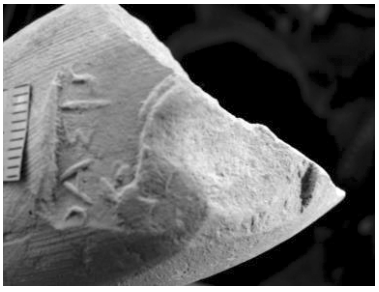

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

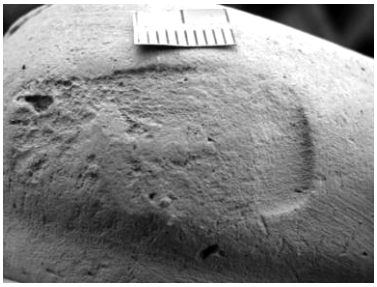

19

NOTE SUR *ISM* I, 15

Constantin C. PETOLESCU[*]

Cuvinte cheie: *Rhemaxos, Phrad[egus], Istros, basileus, decret onorific.*
Mots-clés: *Rhemaxos, Phrad[egus], Istros, basileus, décret honorifique.*

Rezumat: *Într-un decret al cetăţii Istros (ISM I, 15; circa 200 a. Chr.) apar un basileus Ῥημαξος şi fiul său, al cărui nume, fragmentar, a fost completat de editorii anteriori Φραδ[μων?] – totuşi fără analogie în onomastica antică. În această notă, autorul propune a completa Φραδ[εγις, -εγος], nume atestat recent în onomastica geto-dacă (infra, nota 28).*

Résumé: *Dans un décret de la cité d'Istros (ISM I, 15; ca. 200 av. J.-C.), font leur apparition un basileus Ῥημαξος et son fils, dont le nom fragmentaire a été intégré par son éditeur Φραδ[μων?] – restitution douteuse, sans analogie dans l'onomastique antique. Dans cette note l'auteur propose de compléter Φραδ[εγις, -εγος] nom attesté récemment dans l'anthroponymie géto-dace (plus bas, note 28).*

Dans le décret de la cité d'Istros honorant Agathoclès, fils d'Antiphilos (ca. 200 av. J.-C.)[1], font leur apparition un *basileus* Ῥημαξος et son fils, dont le nom fragmentaire a été intégré par son éditeur Φραδ[μων?][2]. Cette restitution a été longtemps tacitement acceptée; pourtant elle restait douteuse, sans analogie dans l'onomastique thraco-dace[3].

[*] Constantin C. PETOLESCU: Institut d'Archéologie "Vasile Pârvan", 010667 Bucarest (Secteur 1), str. Henri Coandă, nº 11; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

[1] ISM I, 15 (= BE, 1962, 234; 1963, 175; 1964, 300).

[2] L'intégration du nom du prince gète (dans le contexte épigraphique, à l'accusatif: *Φραδ[μονα]*) a été suggérée à l'éditeur, Scarlat Lambrino, par Gustave Glotz; voir la consignation des éditions et des discussions sur cet important décret chez D. M. Pippidi, ISM I, 15 (dans *lemma*).

[3] C'est la raison, probablement, pour laquelle ces deux noms ne sont pas retenus dans l'ample répertoire récemment paru: D. Dana, *Onomasticon Thracicum. Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, Athènes, 2014 (MELETHMATA, 70), p. 115–117.

I. I. Russu considérait ces deux noms iraniens (scythiques), en complétant le nom du prince Φραδ[ατη̃][4]; cette intégration est acceptée aussi par V. Cojocaru[5]. En revanche, pour P. O. Karyškovskij, il s'agirait d'un Celte (Galate)[6].

Récemment, Alexandru Avram, dans l'étude qui accompagne une nouvelle édition du décret histrien honorant Meniskos, fils de Théodoros – qui le recompense pour les résultats de l'ambassade de celui-ci auprès d'Atès, le chef de Scires, une peuplade germanique récemment installée dans l'espace nord-pontique –, propose une nouvelle hypothèse[7]:

„Ces noms ne disent, certes, rien sur l'origine de leurs porteurs: c'est pourquoi l'on a hésité, pour Rhémaxos, entre un roitelet scythe, ce qui rendrait parfaitement compte de la résonance iranienne de son nom, et un dynaste gète censé porter un nom d'emprunt. Le vrai problème est qu'à cette époque, on l'a déjà vu, la région de la Moldavie était dominée, des Carpates orientales jusqu'au Dniestr, par la culture désignée comme Poieneşti-Lukaševka, attribuable aux «Bastarnes». D'autre part, les Sarmates ne semblent pas encore avoir fait leur apparition sur le bas Danube. Ceci étant, Rhémaxos n'était-il pas, lui aussi, un Scire, descendant plus ou moins éloigné d'Atès? Après tout, le nom de ce dernier n'a rien de germanique, mais c'est le texte du décret même qui le désigne comme le chef des Scires, peuple germanique. Au vu du contexte révélé par le décret en l'honneur de Méniskos, il est difficile d'imaginer que peu après l'époque d'Atès, si éphémère qu'elle ait pu être, un dynaste scythe ou gète a pris la relève, en remplaçant les Scires déjà solidement installés dans leur contrée – c'est l'archéologie qui le prouve! – et en exigeant des tributs de la part des cités grecques situées au sud des bouches du Danube".

Et pourtant, une investigation sur l'onomastique thraco-dace semble nous suggérer une solution plus convaincante.

Il s'agit de plusieurs tessons de céramique de luxe découverts lors de fouilles à Inveresk (en Écosse), en 2010, et publiés immédiatement par R.S.O. Tomlin, dont deux exemplaires portent des noms daces incisés dans la pâte cuite: le premier *Decebali* (au génitif)[8], l'autre *Drigissa*[9], représentant les noms des possesseurs des récipients.

---

[4] I. I. Russu, *Zoltes şi Rhemaxos. Tracii, sciţii şi Histria în sec. III–II î. e. n.*, Apulum 6 (1967), p. 123–144.

[5] V. Cojocaru, *Populaţia zonei nordice şi nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a.Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iaşi, 2004, p. 386–388.

[6] P. O. Karyškovskij, *Istria i ee sosedy na rubeže III-II vv. do n. e.*, VDI (1971), 2, p. 36–56.

[7] A. Avram, *Les premiers peuples germaniques sur le Bas Danube. Autour du décret SEG, 52, 754*, Studi elenistici (Pise/Rome) 29 (2015), p. 27–76.

[8] R.S.O. Tomlin, *Roman Britannia in 2011. Inscriptions*, Britannia 43 (2012), p. 416, nº 35; voir aussi AÉ, 2012, 892. Le nom *Decebalus* est fréquemment rencontré en Dacie et Mésie Inférieure; voir à ce propos: D. Dana, *Le nom du roi Décébale: aperçu historiographique et nouvelles* données, dans: *Dacia felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj, 2007, p. 42–47; idem, *Onomasticon Thracicum*, p. 115–117; C. C. Petolescu, *Numele Decebalus în onomastica dacică*, SCIVA 58 (2007), 1–2, p. 11–19 (= idem, *Contribuţii la istoria Daciei romane*, I, Bucarest, 2007, p. 91–98); idem, *Dacia. Un mileniu de istorie*[2], Bucarest, 2014, p. 117, note 205.

Dans le même contexte, l'auteur cité fait mention d'un autre graffite céramique découvert en 1900 à Wilderspool, Cheshire, et conservé maintenant dans Warrington Museum[10]: *Densibali* („propriété de Densibalus")[11]; selon Tomlin, ce nom serait une variante de *Decebalus*[12]. Par ailleurs, on peut comparer la première partie de ce nom avec *Denzi*[13], antroponyme très probablement thraco-dace[14]. Une variante de ce nom fait son apparition sur un *ostracon* de Didymoi: Δεζιβαλος[15].

Drigissa, à son tour, est un nom authentique géto-dace[16]: il s'agit du nom d'un des neveux de *Zia* (épouse de *Pieporus*, roi des Costoboces)[17], et qu'on retrouve également dans deux inscriptions de Mésie Inférieure[18].

On sait que, simultanément avec l'organisation de la province de Dacie, Trajan a recruté quelques unités auxiliaires de Daces, qui ont été envoyées sur la frontière orientale de l'Empire – dont nous connaissons l'*ala I Dacorum*, stationnée en Cappadoce[19], et la *cohors I Ulpia Dacorum*, stationnée en Syrie[20]. L'empereur Hadrien organisa à son tour une *cohors I Aelia Dacorum milliaria*, envoyée en Brétagne, sur le *vallum* qui porte le nom de l'empereur (Hadrian's Wall)[21]. Cette troupe est mentionnée dans deux diplômes militaires de cette province des années 127[22] et 130/131[23], ainsi que dans un nombre important d'inscriptions[24]. On croit

---

L'anthroponyme *Gesubalu(s)* (ISM II, 227; voir aussi *Onomasticon Thracicum*, p. 188) est une forme locale (vulgaire) pour *Decebalus* (C. C. Petolescu, *Contribuţii*, I, p. 97, note 205).

[9] R.S.O. Tomlin, Britannia 43 (2012), p. 416, nº 36; voir aussi AÉ, 2012, 893.

[10] RIB II/8, 2503.242; voir R.S.O. Tomlin, Britannia 43 (2012), p. 417.

[11] L'anthroponyme *Densibalus* est retenu par D. Dana, *Onomasticon Thracicum*, p. 121.

[12] Tomlin compare avec RIB, 1920 (= IDRE, I, 236) et 2501.156; cette dernière inscription (RIB, II/7, 2501.156) provient de Chesters (Cilurnum), Northumberland, sur le vallum d'Hadrien, *ante* 1903; on conserve dans Chesters Museum: DIICIBA[-].

[13] ILD 757 (= AE, 1932, 81).

[14] D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Vienne, 1957, p. 125; I. I. Russu, *Tracii în Dacia romană*, AMN 4 (1967), p. 90; D. Dana, *Onomasticon Thracicum*, p. 123 (avec point d'interrogation).

[15] Cf. D. Dana, *Onomasticon Thracicum*, p. 125, avec la remarque: "Nom authentique, ou graphie erronée de *Δεκιβαλος*? (la lecture est certaine)". L'anthroponyme *Gesubalu(s)* (ISM II, 227 ; voir aussi D. Dana, *Onomasticon Thracicum*, p. 188) est probablement une forme (prononciation) vulgaire (rustique) pour *Decebalus* (C. C. Petolescu, *Contribuţii*, I, p. 97, note 205).

[16] Voir *supra*, note 9.

[17] IDRE I, 69 (= CIL VI, 1801; ILS 854).

[18] CIL, III, 14421 et 14507.

[19] Voir C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuţie la istoria militară a Daciei romane*, Bucarest, 2002, p. 147, nº 81; idem, *Dacia. Un mileniu de istorie*², Bucarest, 2014, p. 226.

[20] Idem, *Auxilia Daciae*, p. 148, nº 82; idem, *Dacia. Un mileniu de istorie*², p. 227.

[21] I. I. Russu, *Daco-geţii în Imperiul Roman (în afara provinciei Dacia Traiană)*, Bucarest, 1980, p. 29–33. C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, p. 148–151, nº 83; idem, *Dacia. Un mileniu de istorie*², p. 227; Tony Willmott, *Cohors I Aelia Dacorum: a Dacian Unit an Hadrian's Wall*, AMN 39 (I), 2001 (2003), p. 103–122.

[22] W. Eck & A. Pangerl, *Neue Diplome für die Hilfstruppen von Britannia*, ZPE 162 (2007), p. 223–225, nº 1 (= AÉ, 2007, 1768; 20 août 127); voir aussi. 225–226, nº 2 (= AE, 2007, 1769; sans datation précise).

[23] P. Weiss, *Neue Militärdiplome für den Exercitus von Britannia*, ZPE 156 (2006), p. 245–251, nr. 1; AÉ, 2006, 1836.

que la troupe compléta successivement et longtemps ses effectifs avec des recrues issues de la patrie d'origine, comme semble indiquer les deux inscriptions placées par la troupe à Birdoswald (Camboglanna) sur lesquelles est représenté le sabre dacique *(falx)*[25]. Des environs de Birdoswald provient une autre inscription fragmentaire faisant mention à un *Decebalus* et à un *Blae[- - -]*[26], peut-être deux enfants. De même, d'Aballava provient une autre inscription faisant mention à un *Iul(ius) Pi[-]tinus, civis Dacus*[27].

Dans le même contexte d'Inveresk (en Écosse) évoqué plus haut, nous remarquons un autre tesson, portant l'inscription *Fradegi* – un nom au génitif, celui du possesseur du plat[28]; R. S. O. Tomlin ne se décide pas quant à son origine. Nous le considérons également comme un nom dace: la particule *degus* est attestée dans l'anthroponymie thrace[29]. Par conséquent, cet anthroponyme permettrait de compléter le nom du prince gète (géto-dace) Φραδ[- - -], le fils du *basileus* Ῥημαξος de l'important décret histrien mentionné au début de notre investigation: Φραδ[εγις, -εγος]. On pourrait le considérer ainsi – pourquoi pas? – un chaînon manquant de la longue file des rois géto-daces à partir de Dromichaites et Zalmodegikos jusqu'à Byrebistas*.

[24] IDR I, 201–240.

[25] IDRE I, 201 et 203.

[26] IDRE II, 236; voir D. Dana, *Onomasticon Thracicum*, p. 415 (cf. p. 62): *Blae[gissa]*.

[27] RIB I, 2046 (= CIL, VIII, 944; IDRE, I, 241). Ce personnage n'est pas retenu dan le récent *Onomasticon Thracicum*.

[28] R.S.O. Tonlin, Britannia 43 (2012), p. 417, nº 37; AÉ, 2012, 894.

[29] *Onomasticon Thracicum*, p. 106. Voir encore *Zu-*degi*-tulp (CIL III, 7481 = ISM IV, 66; D. Dana, *Notes épigraphiques et onomastiques (Scythie Mineure/Dobroudja) (I)*, Pontica 47 (2014), p. 472, Zalmo-*degi*-kos (ISM I, 8) et même Χόρα Δάγει (ISM I, 78).

* Suite à la demande expresse de l'auteur, la rédaction a retenu les notes dans leur forme complète, où se retrouvent les références bibliographiques.

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (VI)

Alexandru AVRAM[*]

Cuvinte cheie: *inscripţii, sigilii, Kalos Limen, Istros/Histria, Tomis, Constantinopol, Iustinian I,* quaestura Iustiniana exercitus.

Keywords: *inscriptions, seals, Kalos Limen, Istros/Histria, Tomis, Constantinople, Justinian I,* quaestura Iustiniana exercitus.

Rezumat: *Această nouă serie de note epigrafice (numerotare continuă) propune corecturi de lectură, restituţie şi interpretare pentru cinci inscripţii greceşti şi latine şi două sigilii bizantine.*

18. Ediţie îmbunătăţită a unei inscripţii recent publicate de la Kalos Limen (SAPRYKIN & KUTAJSOV 2015).

19. Secvenţa ΕΟΡΤΗ dintr-o inscripţie fragmentară de la Istros/Histria (BÂLTÂC & BOTTEZ 2007-2008) trebuie înţeleasă ca nume de persoană, Ἑόρτη, şi nu ca ἑορτή, "sărbătoare".

20. În inscripţia ILS 8851 = IGR I 623 = ISM II 106 χώρτης Ἐσπάνων (sic) *trebuie corectat în χώρτης ε΄Σπανῶν,* cohortis V Hispanorum.

21. Nouă ediţie şi comentariu cu privire la inscripţia CIL III 7547 de la Tomis (sec. al IV-lea p.Chr.), neinclusă în ISM II.

22. Restituirea unei formule care pare să fie tipică pentru epitafurile creştine din sec. al VI-lea p.Chr. în IGLR 51, fr. b*: κα[λῶς / ἤλθ]ατε κα[ὶ / καλ]ῶς ὑπάε[τε / καὶ] εὔξα[σθε ὑ/πὲρ ἐμ]ο[ῦ]. Propunere de restituire pentru întreaga inscripţie.*

23. Lectură îmbunătăţită a legendei de pe reversul a două sigilii de la Tomis: prae/f(ecto) insu/lar(um), *şi nu* pri[m](i)/singu/lar(i), *precum în* ed. pr. *(A. BARNEA 1986, p. 134-135, no. 1). Proprietarul, un oarecare Theodoros, cunoscut de asemenea prin alte cinci sigilii, a fost* praefectus *în* quaestura Iustiniana exercitus *creată de împăratul Iustinian I.*

Abstract: *This new series of epigraphical notes (continuous numbering) suggests corrections concerning the reading, restoration and interpretation of five Greek and Latin inscriptions and two Byzantine seals.*

[*] Alexandru AVRAM : Université du Maine, Faculté des Lettres, Langues et Sciences humaines, Avenue Olivier Messiaen, 72085 Le Mans, France ; alexandru.avram@univ-lemans.fr.

18. Improved edition of a newly published inscription from Kalos Limen (SAPRYKIN & KUTAJSOV 2015).

19. The sequence EOPTH in a fragmentary inscription from Istros/Histria (BÂLTÂC & BOTTEZ 2007-2008) should be taken as a PN, Ἑόρτη, not as ἑορτή, "festival".

20. In the inscription ILS 8851 = IGR I 623 = ISM II 106 χώρτης Ἐσπάνων (sic) *should be corrected into χώρτης ε΄ Σπανῶν, i.e.* cohortis V Hispanorum.

21. New edition and commentary on the inscription CIL III 7547 from Tomis (4th century AD), not included in ISM II.

22. Restoration of a formula which seems to be typical for Christian epitaphs in the 6th century AD in IGLR 51, fr. b*: κα[λῶς / ἤλθ]ατε κα[ὶ / καλ]ῶς ὑπάε[τε / καὶ] εὔξα[σθε ὑ/πὲρ ἐμ]ο[ῦ]. Suggestion for the restoration of the whole inscription.*

23. Improved reading of the legend on the reverse of two seals from Tomis: prae/f(ecto) insu/lar(um)*, not* pri[m](i)/singu/lar(i)*, as in* ed. pr. *(A. BARNEA 1986, p. 134-135, no. 1). The owner, a certain Theodoros, also known through five other seals, was a* praefectus *of the* quaestura Iustiniana exercitus *created by emperor Justinian I.*

18. Sergej Ju. Saprykin et Vadim A. Kutajsov viennent de publier[1] une inscription des environs de notre ère qui fournit la première attestation du culte d'Asclépios à Chersonèse ou dans son territoire. La lecture des éditeurs est :

[-]ους Κα[- Ἀσ]κ̣λ̣ηπι̣ῷ ἐπη-
[κόῳ τὴν προ]σ̣ε<ι>υχ̣ὴν
[εὐχὴν ἀνέθη]κ̣ε̣ν̣.

Le mot προσευχή est pourtant à mon avis suspect, et les parallèles invoqués par les éditeurs concernent un autre dieu (Θεὸς Ὕψιστος) et un tout autre contexte[2]. Seule l'inscription IOSPE I² 176 d'Olbia pourrait attester une maison de prière (προσευχή) sous les auspices d'un autre dieu que Ὕψιστος.

Dans ces circonstances, je me demande si ce n'est pas plus économique, même si plus banal, de rétablir aux l. 2-3 plutôt

[εὐξάμενο]ς ε<ι>ὐχ̣ὴν
[(objet de la dédicace) ἀνέθη]κ̣ε̣ν̣.

La séquence εὐξάμενος εὐχήν se retrouve entre autres dans le royaume du Bosphore (CIRB 1315).

19. Adela Bâltâc et Valentin Bottez firent connaître il y a quelques années une inscription fort fragmentaire d'Istros (Histria) de la seconde moitié du IIe ou du début du IIIe siècle ap.J.-C.[3], dont ils donnent le texte suivant :

Ἀγάθων Α[- - -]
ΕΤ[- - -]

[1] SAPRYKIN & KUTAJSOV 2015.
[2] Ils renvoient notamment à USTINOVA 1999, p. 234-237.
[3] BÂLTÂC & BOTTEZ 2007-2008.

ἑορτὴ Λ[- - - -]
E[- - - -]

Ils commentent en détail le mot ἑορτή, « fête », et en fournissent des parallèles. L'inscription fut ensuite reprise, avec la même traduction pour le mot incriminé, dans le catalogue illustré récemment publié du lapidarium du Musée national d'histoire de la Roumanie (MNIR)[4], où se trouve ce menu fragment (inv.333 261).

Néanmoins, à en juger d'après la disposition du texte, le mot en question n'est pas le substantif commun désignant la « fête », mais l'anthroponyme Ἑόρτη, attesté entre autres deux fois en Macédoine (LGPN IV, *s.v.*) et surtout en Asie Mineure. L'intérêt de ce document serait donc qu'il révèle pour la première fois ce nom de femme à Histria et, plus généralement, dans la région de la mer Noire.

20. Un autel honorifique trouvé il y a longtemps à Poarta Albă, dans le territoire de Tomis (ILS 8851 = IGR I 623 = ISM II 106)[5], mais en provenance sans aucun doute de la ville même, révèle une bonne partie de la carrière équestre, d'ailleurs remarquable, de P. Aelius Hammonius (PIR² A 136). Connu également grâce à d'autres inscriptions, ce personnage aura été consécutivement préfet de l'*ala I Flauia Gaetulorum* et *praepositus auxiliorum prouinciae Moesiae Inferioris* (*ca*. 236-238), *praefectus classis Flauiae Moesicae Gordianae* (238-241), *procurator Augusti Moesiae Inferioris* (*ca*. 240-242/3), *procurator Augusti Daciae Apulensis* (243 ? – 245/6 ?)[6].

Mais avant tout cela, il avait été dans sa jeunesse entre autres préfet d'une *cohors Hispanorum* et tribun de la *cohors I Germanorum* (voir l. 4-6 : ἔπαρχον | χώρτης Ἐσπάνων [*sic*], τριβοῦνον | χώρτης α΄ Γερμάνων [*sic*])[7]. On peut se demander de quelle *cohors Hispanorum* il s'agit plus exactement, d'autant que pour la charge qui suit, le rédacteur a pris le soin de mentionner qu'il était question de la *cohors I Germanorum*.

Cette difficulté disparaît au moment où l'on coupe à la l. 5 χώρτης ε΄ Σπανῶν, *cohortis V Hispanorum*. Pour Σπανῶν au lieu du plus fréquent Ἰσπανῶν, voir entre autres IvP III 30, l. 15-16 (σπείρης Σπανῶν πρώτης) ; *I.Iznik* 56, l. 3 (σπείρης β΄ Σπανῶν) ; et plus récemment, SEG 54, 601, d'Apollonia de Macédoine, l. 8-9 (σπείρης α΄ Σπανῶν).

21. Bien que figurant dans CIL III 7547 (d'après le fac-similé envoyé à Berlin par Grigore Tocilescu et avec les lectures et les restitutions de Theodor

[4] BÂLTÂC, ŞTIRBULESCU & ŞTEFAN 2015, p. 72, n° 49, avec une bonne photo.

[5] Voir aussi SEG 26, 838. Le monument se trouve au Musée national des antiquités de Bucarest (MNA, actuellement Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan »), inv. L 250.

[6] PISO 1976, repris avec quelques retouches dans PISO 2013, p. 240-245. Voir aussi MATEI-POPESCU 2010, p. 176 ; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 48-49, 55 (n. 321) et 56 ; PISO 2014, p. 493.

[7] En rééditant l'inscription de Tomis, MIHAILESCU-BÎRLIBA 2006, p. 206-207, n° 164, transcrit fautivement à cet endroit χώρτης α΄ Ἐσπάνων (ce qui donnerait *cohors I Hispanorum*), mais traduit par « préfet de la Ve cohorte des Espagnols ».

Mommsen)[8], l'inscription tomitaine trouvée dans des circonstances inconnues et qui retiendra ici notre attention n'a été insérée ni dans ISM II, ni dans les IGLR, où elle aurait pourtant réclamé sa place, car elle date du IVe siècle ap. J.-C. Ce qui explique peut-être pourquoi les données que l'on peut extraire de ce document, assez intéressant à plus d'un titre, ne semblent pas avoir attiré l'attention des spécialistes de l'organisation militaire de la Scythie Mineure à cette époque. Il serait donc judicieux de présenter ici ce texte quasiment oublié et d'en essayer une analyse historique.

Il s'agit d'une stèle en calcaire (MNA, inv. L 310) brisée en bas et légèrement endommagée en haut, à gauche. À en juger d'après les profils conservés sur la partie postérieure, il s'agit apparemment d'un ancien seuil réutilisé. Le champ de l'inscription est entouré d'un cadre non décoré en relief. Au-dessus du champ, dans une niche en forme d'ogive, un relief fort grossièrement sculpté représente un cavalier chevauchant vers la droite. Une rosette est visible à droite de l'ogive, celle de gauche a disparu (**fig. 1**).

Ht. : 1,16 m ; Lg. : 0,58 m ; ép. : 0,28 m.

La gravure est extrêmement négligente (ht. des lettres : 0,043-0,048 m) et la lecture pose nombre de problèmes. Je propose l'édition suivante :

Fl(auius) Vrsus, fil(ius) Q(uinti) Mestri,
(quondam) d(e) eq(uitibus) no(meri) II cataf(ractariorum), no-
tus ab iure an(norum) II fact-
4 *us, an(norum) XVI prouitus,*
mil(es) of(ficialis) Ladici pr(a)ef(ecti), st-
ip(endiorum) IIII, uixit an(nos) XX et
sinmestrum [e]t cui
8 *Gemenia Matrona m-*
[ater - - - - - - - - - -]

L. 2 : au commencement, le signe Ø pour *quondam* (même signe sur une inscription inédite du MNA, en provenance d'une localité inconnue de Dobroudja, inv. L 409) ; à la fin, *O* plutôt que *C*. – L. 2-4 : *q(uondam) Bonouci praefec/tus a patre an(no) II fact/us*, Mommsen (Tocilescu). – L. 7 : *sinmestrum* (= *semestre*), Mommsen. – L. 7/8 : *[e]t Cu/cemene* (= *Zosimene*) *matrona{m}*, Mommsen (Tocilescu).

Traduction :

« Flavius Ursus, fils de Q(uintus) Mestrius, appartenant naguère aux cavaliers du *numerus* II des *catafractarii*, connu de droit comme ayant été fait à (l'âge) de deux ans, accepté comme soldat à l'âge de seize ans, militaire du bureau de préfet Ladicius, ayant prêté le service militaire pendant quatre ans, a vécu vingt ans et six mois, et auquel sa mère Gemenia Matrona ... »

[8] Voir aussi, à partir de l'édition du CIL, TOCILESCU 1903, p. 69, n° 102 (avec fac-similé).

Les nouvelles lectures s'éloignent parfois visiblement de celles proposées jadis par Theodor Mommsen[9].

Grâce aux données quasi complètes que dévoile cette épitaphe, nous apprenons tout d'abord que le défunt était le fils d'un certain Q. Mestrius, un militaire naguère (*quondam*)[10] actif dans un *numerus* (orthographe vulgaire *no(merus)* correspondant sans aucun doute à la prononciation de l'époque[11]) de *catafractarii*. Un *cuneus equitum catafractariorum* est attesté par la *ND, Or*. 39, 16, à Arrubium (aujourd'hui Măcin), alors qu'un *numerus catafractariorum* est connu grâce à une épitaphe de Hărsovo (SGSLIBulg 52). Enfin, un détachement (*uixillatio* [*sic*]) de *catafractarii* était présent au IVe siècle à Histria (IGLR 110) : il appartenait soit au *cuneus* d'Arrubium[12], soit, peut-être plus probablement, au *numerus* cantonné dans la région de Hărsovo[13]. Notre Q. Mestrius aurait fait partie du *numerus* attesté par l'épitaphe de Hărsovo, dont une *uexillatio* aurait pu être déployée à Tomis même.

Bien que fils d'un Mestrius, le défunt est porteur du gentilice impérial *Flauius*, typique de la dynastie constantinienne[14], reçu au moment où il fut recruté. Il aura été reconnu par son père peu après sa naissance, à l'âge de deux ans. La lecture de la l. 3 est difficile, mais j'estime qu'après tout, elle est correcte (*no/tus ab iure an(norum) II fact/us*), bien que, d'une part, le latin qui en résulte ne soit pas le plus élégant (« connu de droit comme ayant été fait à [l'âge] de deux ans », c'est-à-dire, selon toute vraisemblance, reconnu de droit par son père à l'âge de deux ans) et que, d'autre part, je me déclare incapable d'en trouver des parallèles. Il s'agit d'un enfant né d'une liason que son père aurait eue dans les environs de son camp et qui fut reconnu comme légitime *ca*. deux ans après sa naissance.

La carrière militaire de Flavius Ursus commença à l'âge encore tendre de seize ans. Le mot *prouitus* (forme vulgaire de *probatus*) est parfois utilisé dans les épitaphes de l'époque du Bas-Empire au sens de « autorisé, accepté » pour le service militaire : *Aurelius Iustinus equis* (sic) *i(n) leg(ione) XI Cl(audia), prouitu(s) annoro(m)* (sic) *XVII* (CIL V 896 = ILS 2332 = *I.Aquileia* II 2774), recruté donc à 17 ans ; *M(arco) Aur(elio) Augustiano (centurioni) coh(ortis) V uig(ilum), uix(it) an(nos) XXXIIII, prouitus ann(os) XVII, exceptor pr(a)esidi prouinci(a)e{s} M(oesiae) s(uperioris) ann(os) IIII* (CIL VI 2977 [p. 3842] = ILS 2173, Rome), recruté toujours à 17 ans ; *Val(erius) Valentinus, ciuis Ana{a}unus, prouitus an(n)oro(m)* (sic) *uiginti, militauit annos dece(m), uixit annos triginta* (ILAlg 8019a, Cuicul, Numidie), recruté à 20 ans. L'âge le plus bas au moment du recrutement semble être revendiqué par

[9] Je sais gré à mon ami Dan Dana de m'avoir aidé à déchiffrer et à comprendre ce texte de lecture et d'interprétation difficiles.

[10] Pour l'usage de *quondam* avec référence à la fonction revêtue naguère par un défunt, voir IGLR 36.

[11] Voir un exemple toujours tardif dans CIL V 7771 = ILCV 550 = ICI IX 27 (Genua, *regio* IX) ; et surtout SGSLIBulg 52, *circetor* (sic) *de nomero catafractariorum*, peut-être justement le *numerus* auquel appartenait Q. Mestrius.

[12] Opinion de HOFFMANN 1969, p. 69, reprise dans son commentaire (IGLR 110) par Emilian Popescu.

[13] Possibilité entrevue par Vasile Pârvan, premier éditeur de l'inscription, acceptée par A. BARNEA, dans SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 212-213.

[14] Voir, à ce propos, KEENAN 1973 ; KEENAN 1974 ; KEENAN 1983.

un certain *Florius Baudio*, autorisé à combattre comme légionnaire en 282 à 15 ans : *Florio Baudioni uiro ducenario, protectori ex ordinario leg(ionis) II Ital(icae) Diuit(iensium), uix(it) an(nos) XL, mil(itauit) an(nos) XXV* (CIL XI 4787 = ILS 2777, Spoletium). Au même âge de 16 ans, comme notre militaire de Tomis, fut recruté un certain *P(ublius) Munatius Gallus, miles leg(ionis) III Aug(ustae), prob(atus) an(nos) XVI et mens(es) III, militauit an(nos) X, uix(it) an(nos) XXVI m(enses) IIII* (Ann. ép. 1995, 1724, Theveste, Numidie).

Flavius Ursus fut pendant son bref service militaire[15] fonctionnaire, peut-être intendant, dans le bureau de Ladicius[16], préfet de l'une des deux légions attestées à l'époque en Scythie Mineure, soit la *legio II Herculia*, dont le camp était à Troesmis, soit la *legio I Iouia*, cantonnée à Noviodunum. Nous connaissons par ailleurs un préfet, *Val(erius) Thiumpus*, de la légion *II Herculia* (IGLR 236)[17]. Flavius Ursus aurait pu être fonctionnaire du préfet de la légion à Tomis même, où il aurait été surpris par la mort, sans aucun doute, dans une bataille, peut-être dans le cadre d'un détachement installé dans cette ville. Car une garnison, sous la commande d'un certain Gerontius, est attestée à Tomis en 386, sous Théodose Ier (Zos. IV 40, 1-2 : πόλις ἔστιν ἐν τῇ κατὰ Θρᾴκην Σκυθίᾳ Τομεὺς ὀνομαζομένη· τῶν ἐνιδρυμένων ταύτῃ στρατιωτῶν ἡγεῖτο Γερόντιος)[18]. Cette garnison aurait pu y être installée dès l'époque de Dioclétien, sinon de Constantin le Grand. La solution alternative serait d'imaginer que Flavius Ursus déployait normalement son activité à Troesmis (si le préfet était celui de la *legio II Herculia*) ou à Noviodunum (si, par contre, le préfet était celui de la *legio I Iouia*) et qu'il fut envoyé à un certain moment combattre à côté d'autres légionnaires dans les environs de Tomis.

Enfin faut-il noter que notre inscription révèle l'existence d'un bureau du préfet de légion. On connaissait, toujours à Tomis, le bureau du gouverneur de la province, dirigé par un *princeps offici(i)* (IGLR 5 = ISM II 373).

Le gentilice de la mère du soldat, *Gemenia Matrona*, devrait être compris comme *Geminia*.

22. Dans les réserves du Musée d'histoire nationale et d'archéologie de Constanţa (MINAC) sont abrités (inv. 1509, 1440, 16 797) trois fragments inscrits non jointifs mais appartenant à la même stèle en marbre (**fig. 2a-c**).

---

[15] À noter la précision des informations fournies par l'épitaphe : recruté à seize ans et mort à vingt ans et six mois, Flavius Ursus a, en effet, prêté le service militaire (*stipendia*) pendant quatre ans, comme il est d'ailleurs écrit à la l. 6.

[16] Nom apparemment tardif. À comparer au féminin *Ladicia*, attesté par ICUR IV 12 473 et VIII 22 525.

[17] Cf. A. BARNEA, dans SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 211. Pour les deux légions et leur permutation (la *legio I Iouia* initialement à Troesmis et la *II Herculia* initialement à Noviodunum, avant que Constantin le Grand ne procède à leur permutation), voir une analyse minutieuse des sources dans ŞTEFAN 2000. En général, sur l'armée de Scythie Mineure à cette époque, ZAHARIADE 2006, p. 159-180.

[18] PLRE I, p. 393, *Gerontius* 4. Voir, sur sa personne (connue uniquement grâce à ce passage de Zosime) et les événements dans lesquels Gerontios fut impliqué, POPESCU 1977, p. 262 ; ZAHARIADE 1988, p. 44 ; SCHMITT 1997 ; WIEWIOROWSKI 2008, p. 45-48 ; ROCCO 2012, p. 518 et 524-525, avec n. 71.

Ion Micu avait jadis publié le fr. *c* (**fig. 2c**), néanmoins, le premier à en avoir donné une vraie édition est Ion Barnea[19]. Plus tard, Iorgu Stoian fit connaître le fragment actuellement noté comme *a* (**fig. 2b**) dans son ouvrage de synthèse sur Tomis[20], alors qu'à son tour, Gheorghe Poenaru Bordea produisit une édition concurrente du même fragment (sans référence à Stoian)[21] et du fr. *b* (**fig. 2a**)[22].

Dans son corpus de 1976 (IGLR), Emilian Popescu, qui ne connaissait pas lui non plus la publication du fr. *a* par Stoian, réédita, sous le n° 51, avec quelques corrections de lecture et un essai de restitution à la l. 5 du fr. *b*, tous les trois éclats qu'il estimait appartenir « indubitablement » à la même stèle. Enfin, bien qu'ayant connaissance de ce corpus, Stoian préféra ensuite reprendre séparément dans ISM II, sous les numéros 29 et 405 respectivement, les fragments *a*, avec sa propre lecture de 1962, et *b*, d'après l'édition de Poenaru Bordea. Le fr. *c* ne figure pas dans ISM II.

Dans les IGLR[23], les trois fragments sont édités de la manière suivante :

a :
- - - - - - - - - - - -
- - - - OYO- - - - -
[- - θ]υγάτ[ηρ - -]
- - - ΙΡΠΕΛΕ - - -
4 - - - - ΝΟΥ - - - -
- - - - - - - - - - - -

b :
ΕC
ΛΥΚΑ
ḲΤΕΚΑ
4 ΟΣΥΠΑ
εὐξά[μενος]
- - - - - - - - -

c :
- - - - - - - - -
vac. ΜḭḲ᾽-
vac. λούνβας
τελευτᾷ μι-
4 νῶν δεκατριῶν
ἐτελιώθη μινὶ
Ἀπριλήου πρώ-
τι ἐνδηκτηῶνος

[19] MICU 1938, p. 6, nº 6 ; I. BARNEA 1954, p. 104, n° 37, repris dans I. BARNEA 1957, p. 276, et I. BARNEA 1977, p. 58-59, n° 25.

[20] STOIAN 1962, p. 214, n° 12, avec photo, p. 373, pl. LXIX.

[21] POENARU BORDEA 1964, p. 121-122, n° 6, avec l'identification du mot [θ]υγάτ[ηρ] (SEG 25, 778). L'édition de Poenaru Bordea diffère sensiblement de celle donnée par Stoian en 1962 et maintenue plus tard dans son corpus, ISM II 29. Aux l. 2-3, Stoian lit et restitue - - ου ΓΑΤ - - | - - ν ἀπελ[εύθερος - -, ce qui ne correspond pas du tout à ce que montre la pierre. – Les éditeurs du SEG 37, 632, remarquent que l'inscription publiée par Poenaru Bordea est absente du corpus ISM II, ce qui est faux : ils ne l'ont pas reconnue dans ISM II 29.

[22] POENARU BORDEA 1964, p. 122, n° 7 (SEG 25, 780), transcription en majuscules, sans aucun essai de restitution.

[23] Voir aussi BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 89.

8 δεκάτις †

Fr. *c* : L. 1 : Μ̣Ι̣, Popescu ; [...σαι], Barnea.

Sur le fr. *a* il est possible d'identifier un nom féminin finissant en [- -]ους accompagné du patronyme Πελε[γρῖ]νος[24].

Pour sa part, le fr. *c*[25] est en état de démontrer quelle était la teneur des lignes, assez courtes, comme on le voit. Il ne reste, dans ces circonstances, qu'à essayer des restitutions pour le fr. *b*, où εὐξά[μενος], proposé par E. Popescu, est plutôt suspect à la date suggérée pour cette inscription par ses traits paléographiques, c'est-à-dire le VIe siècle ap. J.-C.

La séquence plus que rare ΥΠΑΕ que présente la l. 4 du fr. *b* invite à y chercher l'impératif (2e personne du pluriel) à graphie vulgaire ὑπάε[τε] (= ὑπάγε[τε]), correspondant sans aucun doute à la prononciation de l'époque (exemple classique : ὑγιός pour υἱός)[26]. Il s'agit donc d'une partie du salut au passant, le soi-disant salut de congé.

Le premier à avoir attiré l'attention sur ce genre de saluts adressés au passant à l'époque tardive fut Louis Robert[27] à l'occasion de l'édition d'une inscription datée très exactement de 585, en provenance, semble-t-il d'après son contenu, des contrées asiatiques de Constantinople (Strobilos, aujourd'hui Çiftlikköy)[28] :

Καλῶς ἤλθετ-
ε παροδῖτε.
Ἔνθα κατάκ-
4 ητε Ἀλέξαν-
δρος ἀγναφ-
άριος, ἐπίκλη-
ν Σακκᾶς, υἱὼ- (*sic*)
8 ς Ζοτίκου, χωρίου Καδ-
ίας, ἐν τῷ ἐμπορίῳ
Στροβήλου πραγμα-
τευσάμενος· τελ-
12 ευτᾷ ἐτῶν πεντίντα ὠκτ[ώ],
μηνὶ Εἰανουαρίου ι΄, βασιλίας Μαυρι[κ]-
ίου ἔτους γ΄. Καλῶς ἀπέλ-
θε[τε παροδ]ῖτε.

[24] Je sais gré au professeur Denis Feissel (Collège de France) des suggestions qu'il m'a données au sujet de la restitution de cette inscription (fr. *a* et les deux premières lignes du fr. *b*).

[25] La mention de l'indiction (fr. *c*) était jusqu'il y a peu de temps encore unique en Scythie Mineure. On peut ajouter maintenant l'inscription tomitaine publiée dans AVRAM 2014, p. 457-458, n° 14.

[26] Voir FEISSEL 1976, col. 166, n. 36 : « l'amuïssement du *gamma* intervocalique, qui présage la forme moderne πᾶτε ».

[27] ROBERT 1965, p. 329 = ROBERT 1969, p. 920.

[28] Inscription rééditée par la suite dans *I.Apameia (Bithynien) und Pylai* 126.

« Le salut, au début et à la fin, pour l'arrivée du passant et lecteur et pour son départ, n'est pas banal », écrivait Robert à ce propos[29]. Il renvoyait à une inscription funéraire chrétienne d'Iasos[30], où l'on peut lire à la fin (l. 23) καλῶς ἤρθετε, ὡς ἔρθες οἵπαγε (= ὕπαγε), et à une autre de Syrie (Qasṛ el-Ḥeir el-Ḡarbi, *ca*. 528-588) finissant par καλῶς ἔλθες | [ὡς?] καλῶς ἔ<λ>θης[31].

Quelques années plus tard, en faisant état des investigations de Robert, son disciple, Denis Feissel, commentait les formules similaires figurant sur deux autres inscriptions de Constantinople datables toujours du VIe siècle ap. J.-C. La première, qui avait été publiée dans un recueil obscur de la fin du XIXe siècle[32] et que Feissel réédita avec soin[33], présente le texte suivant :

Χέρ<ε>τε παροδῖτε
καὶ καλῶς ἤλθ-
ατε κὲ καλῶς [ὑ]-
πάετε, εὔχεσ[θε ὑ]-
πὲρ ἐμοῦ τοῦ [προ?]-
αναπαυσαμένου.
Ἐνθάδε κατάκητε Γε-
ώργιος πιστὸς ὑγιὸς (*sic*) Θ-
εοδούλου κτλ.

La deuxième, peu connue car figurant dans une publication tout aussi difficile d'accès[34], donne χέρετε παροδῖτε, καλῶς ἤλθατε, εὔξασθε ὑπὲρ ἐ[μοῦ] τοῦ προ[αν]απαυσα[μένου].

Les trois premiers éléments de cette formule sont restitués par le même Feissel dans une inscription de Chalkis d'Eubée de la seconde moitié du VIe siècle (SEG 39, 935), mais en provenance toujours de Constantinople (pierre errante)[35] :

[† Χέρετε]
[παροδῖτε]
[κὲ καλῶς]
[ἤλθατε]
[κὲ καλῶς]
ὑπάγ[ετε].
Ἐνθάδε [κ]-
ατάκιτε Πέτρος ὑ[ὸ]-
ς Κυριακοῦ καὶ Ῥουφίνα-
ς χωρ(ίου) Ωκοψοδον ὥρ(ων) Δ-
ορυλέον, τελευτᾷ ἐ-
τῶν ιη΄, μ^η^(νὶ) Σεπτενβ(ρίῳ)
ἰνδ(ικτιῶνι) ιδ΄ [†]

[29] ROBERT 1965, p. 330 = ROBERT 1969, p. 921.
[30] Voir maintenant *I.Iasos* 419.
[31] Voir maintenant IGLS V 2553.D.
[32] GEDEON 1892, p. 95, n° 2.
[33] FEISSEL 1976, col. 161 (SEG 26, 791).
[34] ALEXANDRIDES 1923.
[35] FEISSEL 1994, p. 277, n° XXVII.

Enfin peut-on ajouter, dans le domaine non funéraire, une inscription (milieu du IVe – milieu du Ve siècle) figurant sur une mosaïque de Philippopolis en Thrace (Ann. ép. 2003, 1572 = SEG 53, 668, n° 3) : καλῶς ἦλθες· εὐτυχῶς.

Quant au quatrième élément de la formule que révèlent les deux inscriptions précitées de Constantinople (εὔχεσ[θε ὑ]πὲρ ἐμοῦ et εὔξασθε ὑπὲρ ἐ[μοῦ] respectivement), il est assez souvent attesté ailleurs. Tout d'abord en Thrace, à Odessos (SGSLIBulg 100, l. 11-12, VIe siècle) : † εὔξασθε ὑ (*sic*) διερχό|μενυ (*sic*) ὑπὲρ τῆς κατακιμένης. Ensuite à Nicomédie de Bithynie (SEG 37, 1075) :

[χαίρ]εται ἐν Χρ[ισ]-
[τῷ, πα]ροδῖται, εὔξ[α]-
[σθ]αι ὑπὲρ ἐμοῦ τῆς
προαναπαυσαμέ-
νης. Ἐνθάδε κα[τ]-
άκιται κτλ.

Plusieurs autres occurrences peuvent être ajoutées : Galatie du nord, à Saray (RECAM II 180) : ἀναγινώσκοντες | εὔξασθε ὑπὲρ [- -] ; en Cappadoce, à Aksaray[36] : οἱ ἀ|ναγινώσ|κοντες | εὔξασθε | ὑπὲρ αὐ|τῶν ; et les exemples peuvent continuer[37].

Il y aurait donc eu une formule chrétienne d'origine peut-être constantinopolitaine composée du banal salut au passant (χαῖρε ou χ**ε**ρε, χαίρετε ou χέρετε), du salut d'accueil (καλῶς ἤλθα(τε), « soi le bienvenu, soyez les bienvenus »), du salut de congé (καλῶς ὑπά(γ)ε(τε), « bon départ ») et de la demande d'une prière pour le défunt (εὔχεσθε ou εὔξασθε ὑπὲρ ἐμοῦ, « prie(z) pour moi »).

Cela étant, le fr. *b* de notre inscription doit être placé en haut, car il révèle le commencement effectif du texte. Pour ses premières lignes, c'est la restitution [χέρ]εσ̣τ[ε | φί]λ̣υ qui s'impose, où φίλυ est un graphie vulgaire pour φίλοι[38]. Pour l'impératif moyen, je trouve un exemple à Tomis même : IGLR 44 (χέρεστε παροδῖτε)[39].

Fort de tous ces parallèles, je n'hésite pas à restituer le fragment *b* de l'inscription tomitaine IGLR 51, qui a inspiré cet excursus, de la manière suivante :

[Χέρ]εστ[ε]
[φί]λυ· κα[λὸς]
[ἤλθ]ατε κα[ὶ]
[καλ]ὸς ὑπάε[τε]
[καὶ] εὔξα[σθε ὑ]-
[πὲρ ἐμ]ο[ῦ *e.g.* τῆς]
[κατακιμένης.]

[36] JACOPI 1937, p. 36, n° 139 ; cf. Bull. ép. 1939, 451, 3.

[37] Voir quelques autres occurrences dans ROBERT 1940.

[38] Voir un exemple dans *I.Apameia (Bithynien) und Pylai* 131.

[39] Voir aussi SEG 26, 789 (sans doute région de Byzance, seconde moitié du VIe siècle ap. J.-C.), χέρεστε ξένυ καὶ παροδῖτε, toujours avec υ pour οι dans ξένυ.

L. 6 : les traces d'un *omicron*, noté d'ailleurs par G. Poenaru Bordea mais non plus par E. Popescu, sont encore visibles.

Je note que les lignes comporteraient dans ce cas un nombre de signes (*ca*. 11) comparable à ce que montre le fr. *c* (entre 9 et 13).

Aurait fait suite, comme dans les inscriptions précitées de Constantinople, la formule ἐνθάδε ou plutôt ἔνθα (κατά)κιτε, introduisant le texte conservé par le fr. *c* (où il est question du fils ou de la fille d'une femme appelée Κωλούνβα, car le nom de cette dernière figure au génitif). Mieux encore, puisque le fr. *a* révèle le mot [θ]υγάτ[ηρ] conjointement au patronyme, je m'estime autorisé à entrevoir la continuation du texte conservé sur le fr. *a* dans les premières lignes du fr. *c*, autrement dit, à restituer :

a : [Ἔνθα κῖτε ?]
[*vac*. - -]ους,
[*vac*. θ]υγάτ-
[*vac*.]ηρ Πελε-
[*vac*. γρί]νου
c : *vac*. [κ]α̣ὶ Κ̣ω̣-
vac. λούνβας,
κτλ.

C'est ainsi que les trois fragments, placés du haut vers le bas dans l'ordre *b*, *a*, *c*, sont en état de reconstituer une inscription funéraire typique du VIe siècle ap. J.-C. qui révèle finalement presque tous ses secrets :

b : [Χέρ]εστ[ε]
[φί]λυ· κα[λὸς]
[ἤλθ]ατε κα[ὶ]
[καλ]ὸς ὑπάε[τε]
[καὶ] εὔξα[σθε ὑ]-
[πὲρ ἐμ]ο[ῦ *e.g*. τῆς]
[κατακιμένης.]
a : [Ἔνθα κῖτε ?]
[*vac*. - -]ους,
[*vac*. θ]υγάτ-
[*vac*.]ηρ Πελε-
[*vac*. γρί]νου
c : *vac*. [κ]α̣ὶ Κ̣ω̣-
vac. λούνβας,
τελευτᾷ μι-
νῶν δεκατριῶν,
ἐτελιώθη μινὶ
Ἀπριλήου πρώ-
τι ἐνδηκτηῶνος
δεκάτις †

Fr. *b* . L. 1-2 : rest. D. Feissel (*per epist*.). – L. 2-7 : rest. Avram. - - EC | ΛΥΚΑ | ΚΤΕΚΑ | ΟΣΥΠΑ | εὐξά[μενος] - -, *IGLR*. – L. 6 : les traces d'un *omicron*, noté d'ailleurs par Poenaru Bordea mais non plus par Popescu, sont encore visibles.

Fr. *a*. Rest. D. Feissel (*per epist*.). L. 10 : [θ]υγάτ[ηρ], Poenaru Bordea (Popescu) ; - - ου ΓΑΤ - -, Stoian. – L. 11 : ΙΡΠΕΛΕ, Poenaru Bordea (Popescu) ; - - ν ἀπελ[εύθερος], Stoian (impossible).

Fr. *c*. L. 13 : ΜΙ, Popescu ; [...σαι], Barnea ; [κ]αί, Avram.

Traduction :

« Salut, amis, bienvenue et bon départ et priez pour moi [qui gis ici *ou* qui repose ici].

[Ci-gît ? - -]ous, fille de Pélégrinos et de Columba, qui est morte (âgée de) treize mois. Elle mourut au mois d'avril, le premier jour, de la dixième indiction. »

J'ajoute que la formule dont il a été question ici pourrait avoir connu des antécédents païens, pour autant que l'on lise dans une inscription de Kourion de Chypre (IIIe siècle ap. J.-C. ?)[40] :

Face *a*	καλῶς | ἔρχη.
Face *b*	[εἴλε]ως ὑμεῖν, | [Ἀπ]όλλων.
Face *c*	καλῶς ὑπάγεις.

Tout semblerait chrétien ici, sauf Apollon !

23. Gheorghe Cantacuzino (Cantacuzène) avait jadis publié un sceau dit provenir de Constanţa de la collection de Dimitrie C. Butculescu, dont on ne sait plus aujourd'hui où il se trouve (diam. : 0,023 m ; poids : 6,5 g)[41]. Légèrement corrigée par les éditeurs des SBS[42], la lecture des légendes est la suivante :

Av. : *Theo-*
doro
Rv. : *prae-*
f(ecto) insu-
lar(um)

Rv. : *PPRVE/F.INSU/LUR*, c'est-à-dire *praef(ectus) insulur(um)* (sic), Cantacuzène ; corrigé dans *SBS*.

Le premier éditeur a correctement reconnu dans le titulaire du sceau un « préfet des îles » actif dans l'organisme créé par Justinien Ier, *quaestura Iustiniana*

[40] MITFORD 1971, n° 112.

[41] CANTACUZÈNE 1927-1932, p. 611, n° 1 (avec dessin, fig. 18).

[42] SBS 5 (1998), p. 45, n° 1 (en bas). Ce sceau est commenté dans GKOUTZIOUKOSTAS 2008, p. 111-112, et enregistré dans CURTA 2016, p. 323, n° 96.

exercitus. Quatre autres sceaux appartenant au même personnage sont actuellement connus[43].

Quelques décennies plus tard, en 1986, Alexandru Barnea publia à son tour un sceau (diam. total : 0,021 m : diam. du champ : 0,016 m), alors dans la collection du Musée national d'histoire de la Roumanie (MNIR, inv. 34/106)[44], mais rétrocédé entre-temps au Cabinet des médailles de l'Académie Roumaine (CNA), avec la lecture suivante :

Av. : *Theo-*
doro
Rv. : *pri[m](i)-*
singu-
lar(i)

Cette lecture fut acceptée par Andreas E. Gkoutzioukostas[45], de même que par Florin Curta[46]. Mieux encore, un autre sceau, trouvé toujours à Constanţa (diam. total : 0,019 m ; diam. du champ : 0,017 m ; poids : 9,89 g), encore inédit, ayant jadis appartenu à la collection du commandant Ştefan Nicolae[47] et entré entre-temps dans le patrimoine du MNIR (inv. 131 074 ; **fig. 3a-b**), est enregistré par Ion Barnea dans son corpus des sceaux byzantins trouvés sur le territoire de la Roumanie, un ouvrage, hélas, inachevé[48]. Ion Barnea en donnait la même lecture que pour le sceau publié par Alexandru Barnea en 1986. D'où l'apparition d'un *primisingularis*, une charge non encore attestée par ailleurs. Theodoros aurait été subordonné, selon A. Barnea, au *praeses* de Scythie[49] ou aurait appartenu à la *quaestura exercitus*, selon l'hypothèse de Gkoutzioukostas[50].

Ce *primisingularis* n'est pourtant qu'un fantôme : car la lecture des deux légendes figurant sur les revers de ces plombs est erronée. En vérifiant récemment les deux sceaux, j'ai constaté que la lecture qui s'impose pour le revers est tout simplement

prae-
f(ecto) insu-
lar(um),

[43] Dans l'ordre de leur publication, ROSTOVTZEW & PROU 1900, p. 280, n° 825 ; KONSTANTOPOULOS 1930, n° 3 ; ZACOS & VEGLERY 1972, n° 2928, avec pl. 200 (et commentaire, p. 1659 : « *praefectus insularum* may probably be the equivalent of ἔπαρχος νήσων. The ἐπαρχία νήσων referred to the Kyklades, as the Aegean Islands were called » ; PLRE III.B, p. 1266, *Theodorus* 84) ; JORDANOV 2003, n° 37.1.

[44] A. BARNEA 1986, p. 134-135, n° 1 (avec photos, fig. 1.1) (= I. BARNEA, *Corpus* 214).

[45] GKOUTZIOUKOSTAS 2008, p. 116.

[46] CURTA 2016, p. 323, n° 101.

[47] Cette collection, dont j'ai eu la possibilité d'étudier les sceaux grâce à l'amabilité de M. Ernest Oberländer-Târnoveanu, directeur du MNIR, et de Mademoiselle Cristiana Tătaru, conservatrice, est en partie inédite. Voir, pour l'instant, pour les sceaux commerciaux, PARASCHIV-GRIGORE 2013.

[48] Je remercie vivement M. Alexandru Barnea de m'avoir libéralement assuré l'accès à ce manuscrit inédit de son père. Le sceau en question figure dans le *Corpus* sous le n° 320.

[49] A. BARNEA 2005, p. 24 (*Theodorus* 2).

[50] GKOUTZIOUKOSTAS 2008, p. 116.

comme pour le sceau publié par Cantacuzène. Les deux exemplaires dont la légende du revers avait été mal lue sont issus de la même matrice. On ne peut rien dire au sujet du sceau Cantacuzène, puisqu'il est perdu.

C'est ainsi que le nombre des sceaux actuellement connus mentionnant *Theodorus praef(ectus) insular(um)* est porté à sept : les deux dont je viens de corriger la lecture, le sceau Cantacuzène et les quatre autres cités plus haut comme parallèles[51]. Le titulaire est donc un préfet (*praefectus* ou *quaestor* dans les sources latines, ἔπαρχος en grec)[52], responsable de la *quaestura Iustiniana exercitus* créée par l'empereur Justinien Ier et regroupant les provinces de Scythie Mineure et de *Moesia Secunda*, les îles des Cyclades et de Chypre, ainsi que la Carie[53]. Le siège de cet organisme se trouvait à Odessos.

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

Ann. ép. – L'Année épigraphique. Paris.

Bull. ép. – Bulletin épigraphique, annuellement dans la Revue des études grecques. Paris.

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum, consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum*, Berlin, 1863–.

CIRB – V.V. Struve [*et al.*], *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, Moscou – Leningrad, 1965.

Corpus – I. Barnea, *Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien*, manuscrit d'un ouvrage non achevé, *ca*. 1980-1995 (dépositaire : A. Barnea).

I.Apameia (Bithynien) und Pylai – T. Corsten, *Die Inschriften von Apameia (Bithynien) und Pylai*, IK, 32, Bonn, 1987.

I.Aquileia – J. B. Brusin, *Inscriptiones Aquileiae*, vol. I–III, Udine, 1991-1993.

I.Iasos – W. Blümel, *Die Inschriften von Iasos*, vol. I–II, IK, 28, Bonn, 1985.

I.Iznik – S. Şahin, *Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)*, vol. I–II.1-3, IK, 9-10, Bonn, 1979-1987.

ICI IX – G. Menella et G. Coccoluto, *Inscriptiones Christianae Italiae septimo saeculo antiquiores*, vol. IX. *Regio IX. Liguria reliqua, trans et cis Appeninum*, Bari, 1995.

ICUR – A. Silvagni, puis A. Ferrua [*et al.*], *Inscriptiones christianae urbis Romae. Nova series*, Rome, 1922 –.

IGLR – E. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Bucarest, 1976.

IGLS V – L. Jalabert et R. Mouterde, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, vol. V. *Émésène. Nos 1998-2710*, Bibliothèque archéologique et historique, 66, Beyrouth – Paris, 1959.

IGR I – R. Cagnat [*et al.*], *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, vol. I, Paris, 1906.

IK – Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, Bonn, 1972–.

ILAlg – S. Gsell, H.-G. Pflaum, X. Dupuis [*et al.*], *Inscriptions latines d'Algérie*, Paris – Alger, 1922–.

[51] Sur les cinq sceaux qui étaient connus jusqu'ici, Werner Seibt estime qu'il s'agit de seulement deux matrices (*apud* GKOUTZIOUKOSTAS 2008, p. 111, avec n. 11).

[52] Cf. *Iuliani Epitome* XXXVIII 166 et p. 7, 192* : *de quaestoribus, id est praefectus insularum*.

[53] Voir, à ce propos, avec toute la bibliographie antérieure, GKOUTZIOUKOSTAS & MONIAROS 2008. Voir aussi WIEWIOROWSKI 2006 ; MADGEARU 2009 ; plus récemment, de manière plutôt générale, SCHWARZE 2015, p. 51-53. Spécialement sur les sceaux à mettre en relation avec cet organisme : GKOUTZIOUKOSTAS 2008 ; CURTA 2016 (avec pourtant quelques erreurs).

ILCV – E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, Berlin, 1925-1967.

ILS – H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, vol. I, II.1-2, III.1-2, Berlin, 1892-1916.

IOSPE I² – B. Latyšev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, vol. I. *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum*, Saint-Pétersbourg, ²1916.

ISM II – I. Stoian, *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae*, vol. II. *Tomis şi teritoriul său*, Bucarest, 1987.

IvP III – C. Habicht, *Die Inschriften von Pergamon*, vol. III. *Die Inschriften des Asklepieions*, Berlin, 1969.

LGPN IV – P. Fraser, E. Matthews [*et al.*], *A Lexicon of Greek Personal Names*, vol. IV, Oxford, 2005.

PIR² – *Prosopographia Imperii Romani. Saec. I. II. III.* Berlin, ²1933–.

PLRE I – A. H. M. Jones, J. R. Martindale & J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. I. *AD 260-395*, Cambridge, 1971.

PLRE III – J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. III.A-B. *AD 527-641*, Cambridge, 1992.

RECAM II – S. Mitchell, with the assistance of D. French and J. Greenhalgh, *Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor*, vol. II. *The Ankara District. The Inscriptions of North Galatia*, British Archaeological Reports, International Series, 135, Oxford, 1982.

RIAF – Revista de istorie, arheologie și folclor. Bucarest.

SBS – Studies in Byzantine Sigillography. Dumbarton Oaks, Washington, DC.

SEG – Supplementum Epigraphicum Graecum. Leyde.

SGSLIBulg – V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berliner byzantinische Arbeiten, 30, Berlin, 1964.

ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Cologne.

Auteurs

ALEXANDRIDES 1923 – E. Alexandrides, *Μία ἐπιτύμβιος ἐπιγραφὴ ἐν Βλαχέρναις, ἐπιφανῶν ταφεῖα παρὰ Βυζαντινοῖς*, Νέος ποιμήν 5 (1923), p. 30-34.

AVRAM 2014 – A. Avram, *Notes épigraphiques (IV)*, Pontica 47 (2014), p. 451-463.

A. BARNEA 1986 – A. Barnea, *Sigilii şi inscripţii din Dobrogea în sec. VI-VII e. n.*, SCIVA 37 (1986), 2, p. 134-140.

A. BARNEA 2005 - A. Barnea, Prosopographia Scythiae Minoris *nach den epigraphischen und sphragistischen Quellen von 284 bis zum 7. Jh.*, dans : C. Ludwig, unter Mitarbeit von R.-J. Lilie, Th. Pratsch, W. Seibt, C. Sode und B. Zielke (éds), *Siegel und Siegler, Akten des 8. Internationalen Symposiums für byzantinische Sigillographie*, Berliner byzantinische Studien, 7, Francfort, 2005, p. 1-29.

I. BARNEA 1954 – I. Barnea, *Creştinismul în Scythia Minor după inscripţii*, Studii teologice 6 (1954), 1-2, p. 65-112.

I. BARNEA 1957 – I. Barnea, *Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, Dacia N.S. 1 (1957), p. 265-288.

I. BARNEA 1977 – I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Sussidi allo studio delle antichità cristiane pubblicati per cura del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 6, Città del Vaticano, 1977.

BÂLTÂC & BOTTEZ 2007-2008 – A. Bâltâc et V. Bottez, *A New Greek Inscription Discovered at Histria*, Cercetări arheologice 14-15 (2007-2008), p. 223-227.

BÂLTÂC, ŞTIRBULESCU & ŞTEFAN 2015 – A. Bâltâc, C. Ştirbulescu et A. Ştefan, en collaboration avec V. Apostol, *Catalogul colecţiei lapidarium*, vol. I. *Piese greco-romane*, Musée national d'histoire de la Roumanie, Bucarest, 2015.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu et M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric şi arheologic – Historical and Archaeological Commentary*, Constanţa, 2012.

CANTACUZÈNE 1927-1932 – G. Cantacuzène, *Poids inédits trouvés dans la petite Scythie*, Dacia 3-4 (1927-1932), p. 602-611.

CURTA 2016 – F. Curta, *Amphorae and Seals: The 'Sub-Byzantine' Avars and the* Quaestura Exercitus, dans : Á. Bollók, G. Csiky et T. Vida (éds), *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag – Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*, Budapest, 2016, p. 307-334.

FEISSEL 1976 – D. Feissel, *Inscriptions grecques de Vénétie*, Aquileia Nostra 47 (1976), col. 155-172.

FEISSEL 1994 – D. Feissel, *Notes d'épigraphie chrétienne (IX)*, BCH 118 (1994), p. 277-290.

GEDEON 1892 – M. Gedeon, *Ἔγγραφοι λίθοι καὶ κεράμια*, Constantinople, 1892.

GKOUTZIOUKOSTAS 2008 – A. Gkoutzioukostas, *Published Lead Seals Concerning* Quaestura Exercitus, dans : I. Jordanov, Ž. Žekova, T. Todorov et M. Georgieva (éds), *Jubileen sbornik sto godini ot rožděnieto na d-r Vasil Kharalanov (1907-2007)*, Šumen, 2008, p.109-118.

GKOUTZIOUKOSTAS & MONIAROS 2008 – A. E. Gkoutzioukostas et M. X. Moniaros, *Η περιφερειακή διοικητική αναδιοργάνωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α΄ (527-565). Η περίπτωση της Quaestura Iustiniana Exercitus*, Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 22, Thessalonique, 2008.

HOFFMANN 1969 – D. Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, vol. I, Epigraphische Studien, 7, Düsseldorf, 1969.

JACOPI 1937 – G. Jacopi, *Esplorazioni e studi in Paflagonia e Cappadocia. Relazione sulla seconda campagna esplorativa, Agosto-Ottobre 1936-XI*, Rome, 1937.

JORDANOV 2003 – I. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, vol. I. *Byzantine Seals with Geographical Names*, Sofia, 2003.

KEENAN 1973 – J. G. Keenan, *The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt*, ZPE 11 (1973), p. 33-63.

KEENAN 1974 – J. G. Keenan, *The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt*, ZPE 13 (1974), p. 283-304.

KEENAN 1983 – J. G. Keenan, *An Afterthought on the Names Flavius and Aurelius*, ZPE 53 (1983), p. 245-250.

KONSTANTOPOULOS 1930 – K. M. Konstantopoulos, *Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα. Ἡ συλλογὴ Ἀνατασίου Κ. Π. Σταμούλη*, Athènes, 1930.

MADGEARU 2009 – A. Madgearu, *Un eşalon logistic din armata bizantină din secolul al VI-lea:* quaestura exercitus Iustiniani, Gândirea militară românească 20 (2009), 4, p.189-194.

MATEI-POPESCU, F. 2010 – F. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Centre for Roman Military Studies, 7, Bucarest, 2010.

MICU 1938 – I. Micu, *Călăuza vizitatorului în Muzeul regional al Dobrogei*, Cernăuţi, 1938 (tiré-à-part d'Analele Dobrogei 18, 1937).

MIHAILESCU-BÎRLIBA 2006 – L. Mihailescu-Bîrliba, *Les affranchis dans les provinces romaines de l'Illyricum*, Philippika, Marburger altertumskundliche Abhandlungen, 12, Wiesbaden, 2006.

MITFORD 1971 – T. B. Mitford, *The Inscriptions of Kourion*, Memoirs of the American Philosophical Society, 83, Philadelphie, 1971.

PARASCHIV-GRIGORE 2013 – E. M. Paraschiv-Grigore, *Sigilii comerciale descoperite la Tomis*, Cercetări arheologice 20 (2013), p. 165-174.

PISO 1976 – I. Piso, *La carrière équestre de P. Aelius Hammonius*, Dacia N.S. 20 (1976), p. 251-257.

PISO 2013 – I. Piso, *Fasti provinciae Daciae*, vol. II. *Die ritterlichen Amtsträger*, Antiquitas, Reihe 1, 60, Bonn, 2013.

PISO 2014 – I. Piso, *Le siège du gouverneur de Mésie inférieure*, dans : V. Cojocaru, A. Coşkun et M. Dana (éds), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods, The Proceedings of the International Symposium (Constanţa, July 8-12, 2013)*, Pontica et Mediterranea, III, Cluj-Napoca, 2014, p. 489-504.

POENARU BORDEA 1964 – G. Poenaru Bordea, *Cîteva inscripţii recent descoperite în Dobrogea*, dans : A. Aricescu, V. Barbu, N. Gostar, G. Poenaru Bordea et A. Rădulescu, *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanţa, 1964, p. 97-114.

POPESCU 1977 – E. Popescu, Praesides, duces et episcopatus provinciae Scythiae *im Lichte einiger Inschriften aus dem 4. bis 6. Jh.*, dans : D. M. Pippidi et E. Popescu (éds), *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9-15 septembre 1977)*, Bucarest, 1977, p. 255-283.

ROBERT 1940 – L. Robert, *Épitaphes chrétiennes*, dans idem, *Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques*, vol. I, Paris, 1940, p. 33-36.

ROBERT 1965 – L. Robert, *Noms de métiers dans les documents byzantins*, dans *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον*, vol. I, Athènes, 1965, p. 324-347.

ROBERT 1969 – L. Robert, *Opera minora selecta*, vol. II, Amsterdam, 1969.

ROCCO 2012 – M. Rocco, *L'esercito romano tardoantico. Persistenze e cesure dai Severi a Teodosio I*, Padoue, 2012.

ROSTOVTZEW & PROU 1900 – M. Rostovtsew et M. Prou, *Catalogue des plombs de l'Antiquité, du Moyen Âge et des temps modernes conservés au département des médailles et antiques de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1900.

SAPRYKIN & KUTAJSOV 2015 – S. Ju. Saprykin et V. A. Kutajsov, *Kul't boga Asklepija v Kalos Limene [Le culte du dieu Asclépios à Kalos Limèn]*, Bosporskie issledovanija 31 (2015), p. 110-119.

SCHMITT 1997 – O. Schmitt, *Der „Gotensieg" von Tomi. Verlauf und Hintergründe*, Historia 46 (1997), 3, p. 379-384.

SCHWARZE 2015 – M. F. Schwarze, *Römische Militärgeschichte. Rekonstruktionsversuch einer römischen Truppenliste des sechsten Jahrhunderts*, Norderstedt, 2015.

ȘTEFAN 2000 – A. Ștefan, *La* legio I Iovia Scythica *à Troesmis. À propos de* CIL *III, 6174*, dans : *Permanences et mutations, intégration et exclusion, du Ier au VIe siècle*, De l'archéologie à l'histoire, Paris, 2000, p. 33-54.

STOIAN 1962 – I. Stoian, *Tomitana. Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis*, Bucarest, 1962.

SUCEVEANU & BARNEA 1991 – A. Suceveanu et A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991.

TOCILESCU 1903 – G. Tocilescu, *Câteva monumente epigrafice descoperite în România*, RIAF 9 (1903), 1, p. 3-83.

USTINOVA 1999 – Yu. Ustinova, *The Supreme Gods of the Bosporan Kingdom: Celestial Aphrodite and the Most High God*, Leyde/Boston, 1999.

WIEWIOROWSKI 2006 – J. Wiewiorowski, Quaestor Iustinianus exercitus – *A Late Roman Military Commander?*, Eos 93 (2006), p. 319-342.

WIEWIOROWSKI 2008 – J. Wiewiorowski, Duces Scythiae Minoris. *A Prosopographical Study*, Xenia Posnaniensia, Monografie, 8, Poznań, 2008.

ZACOS & VEGLERY 1972 – G. Zacos et A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, vol. I, Bâle, 1972.

ZAHARIADE 1988 – M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi* Notitia Dignitatum, Bucarest, 1988.

ZAHARIADE 2006 – M. Zahariade, with contributions by V. Lungu & Z. Covacef, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Pontic Provinces of the Later Roman Empire, 1, Amsterdam, 2006.

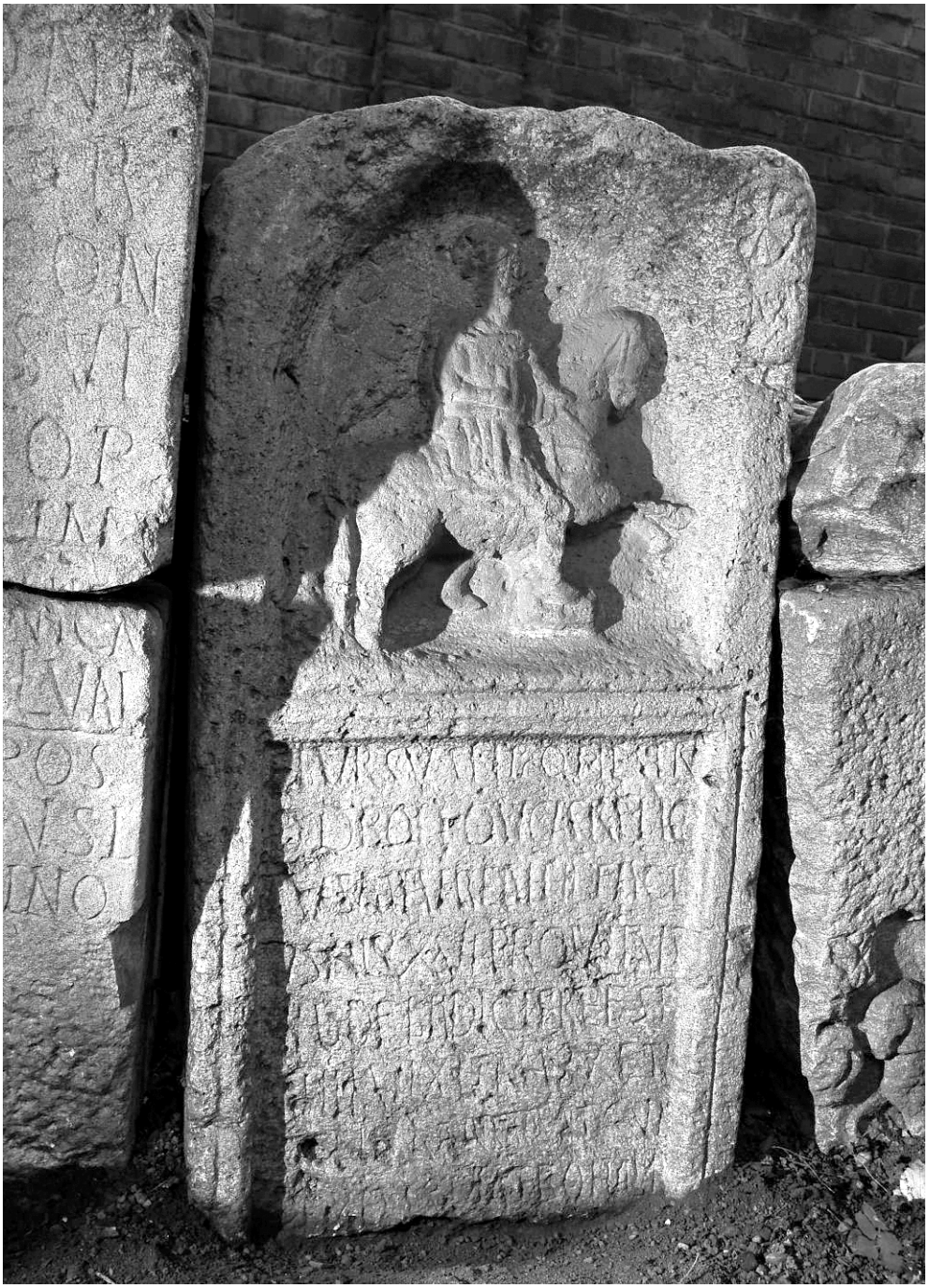

Fig. 1 Inscription CIL III 7547. MNA, inv. L 310. (Photo Florian Matei-Popescu).

b

a

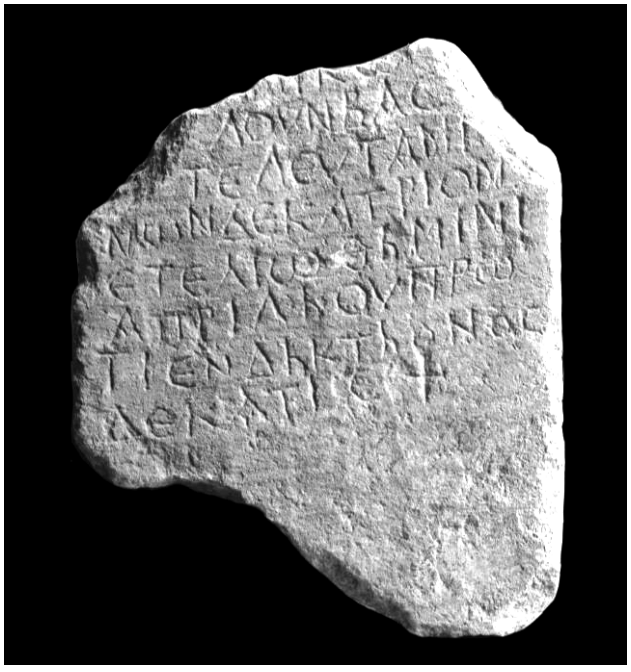

c

Fig. 2a-c Inscription IGLR 51. © MINAC. Photos Oltița Țiței.
a – Fr. *b*. MINAC, inv. 1509.
b – Fr. *a*. MINAC, inv. 1440.
c – Fr. *c*. MINAC, inv. 16 797.

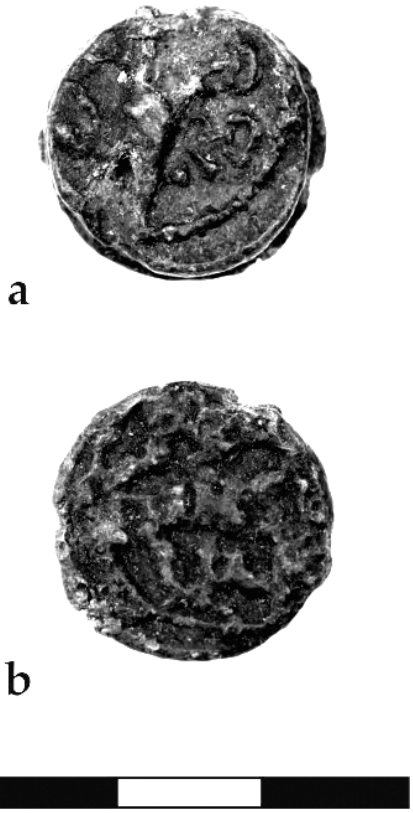

Fig. 3a-b Sceau de Tomis de la collection du commandant Ştefan Nicolae. MNIR, inv. 131 074. © MNIR. Photos George Nica (aimablement fournies par la direction du MNIR et Adela Bâltâc). a – droit ; b – revers.

A NOTE ON A FRAGMENTARY LIST OF NAMES FROM NOVIODUNUM

Florin TOPOLEANU[*]
Mihail ZAHARIADE[*]

Cuvinte cheie: *inscripţie, Noviodunum, classici, Classis Flavia Moesica, Moesia Inferioară, cetăţenie, recrutare, peregrini.*

Keywords: *inscription, Noviodunum, classici, Classis Flavia Moesica, Lower Moesia, citizenship, recruitment, peregrini.*

Rezumat: *Fragmentul de inscripţie descoperit la Noviodunum (Isaccea) conţine numele a cinci personaje. Fiecare etalează câte două nume ceea ce sugerează originea lor iniţială de peregrini. Dată fiind importanţa locului de descoperire şi în special statutul de comandament al flotei moesice (*Classis Flavia Moesica*) deţinut de Noviodunum, cei cinci indivizi trebuiesc consideraţi drept* classici *lăsaţi la vatră foarte probabil în acelaşi sediu. Piesa trebuie să fi făcut parte dintr-o listă mai lungă de veterani ai flotei redactată şi expusă cu ocazia lăsării la vatră a unui contingent probabil la sfârşitul secolului II sau începutul secolului III.*

Abstract: *The fragment of inscription found at Noviodunum (Isaccea) contains the names of five individuals. They hold each two names suggesting their initial peregrin origin. Given the importance of the find place and especially the position of Noviodunum as the headquarters of the Moesian Fleet (*Classis Flavia Moesica*), the five men must be considered most likely discharged* classici *from the same unit, apparently in the same headquarters. The piece may be part of a longer list of veterans from the fleet written up and exposed on the occasion of the discharge of a contingent likely in late 2nd or early 3rd century.*

In 2009, a fragment of white marble plaque (**Fig. 1**) was found accidentally on the fortress plateau[1]. The marble is most likely a piece of import at

[*] Florin TOPOLEANU: Museum of History and Archaeology of the Institute of Eco-Museum Researches "Gavrilă Simion", Tulcea; e-mail: topflorin@gmail.com.

[*] Mihail ZAHARIADE: The Institute of Archaeology „Vasile Pârvan", Bucharest; e-mail: zahariade@yahoo.com;

[1] The piece was found by Mrs. Lucia Nora Pomazan, teacher at the Isaccea High

Noviodunum. It bears five visible written lines containing five personal names[2]. On both surfaces and edges as well, the stone bears spots of iron oxides, likely proceeding from a certain mass of iron objects in long contact with the stone. The fragment contains on its entire written surface black small point-like incisions with iron oxides and traces of fire in composition proceeding, possibly, from a generalized fire in which the piece was caught.

All letters show traces of fire along their course. The maximum dimensions of the piece are: height = 15.3 cm; width = 17 cm; thickness=4.31cm; the letters are between 1.52 and 1.80 cm in height.

Although visibly broken, the left side of the fragment of the plaque did not affect the lettering, while the upper right and lower sides show traces of considerable and irrecoverable breaks.

The stone contains a list of fragmentary names arranged on five lines as follows:

1 VLP CAIV
2. VAL CASTV
3. AEL RESPE
4. VAL SATV
5. FONT IVL

Individually, the letters are enough carefully carved in the marble, although some are set on line rather irregularly. As a general observation, the letter A is rendered always as a Greek lambda (Λ).

The names of the five individuals on the list are easily restorable. Their last letters fall generally into the break of the plaque.

The reading:

l.1. VLP(ius) CAIV[s]

l.2. VAL(erius) CASTV[s]

l.3. AEL(ius) RESPE[ctus]

l.4. VAL(erius) SATV[rninus]; L has a short sole, which is obviously a lapicid error and not natural erosion.

l.5. FONT(eius) IVL[ius]; the name FONT has visibly N + T in ligature.

COMMENTARY

A. *The names*

All five individuals were of peregrine origin in the class of *humiliores* and most likely local inhabitants bearing initially one Roman name (*Caius, Castus, Respectus, Saturninus, Iulius*)[3]. The granting of additional names, which was supposed to officially confer the Roman citizenship, shows an erratic and random operation of local authorities. There have been assigned both Imperial gentilices

School, who donated to the Institute for Eco-Museal Recherches in Tulcea (ICEM). We are deeply grateful to the donator to whom we also thank on this instance. The piece is now in the custody of the same institute under inv.no. 50548.

[2] We also show our gratitude to our colleagues: Camelia Geambai for the drawing, Vera Rusu for the restoration of the stone, and Gabriel Dincu for the photography.

[3] See in general: SCHEIDEL 2006. An explicit discussion on this social category: VARGA 2014, *passim*.

such as *Ulpius*, *Aelius*, and senatorial, *Fonteius*. *Fonteius* seems to be a 1st century inheritance from the senatorial governor of Lower Moesia, *C. Fonteius Agrippa*, killed in action against the Sarmatians in 70[4].

The *praenomen* in this period lost any significance, and therefore was abandoned or sometimes borne as a *cognomen*.

When the inscription was set, the five individuals held Roman citizenship. They received the Roman Imperial gentilices as *nomina* in two cases, *Ulpius*, *Aelius*, and twice *Valerius*, which was not an Imperial gentilice at that time. Their former single names, *Caius, Castus, Respectus, Iulius,* and *Saturninus* became *cognomina*[5].

B. *The personnel*

1. *Ulpius Gaius.* The name is indeed rare, but not inexistent in the Danubian-Dacian community. There are no *Ulpii Gaii* (except our case) known as yet in Lower and Upper Moesia, but there are two *Marci Ulpii Gaii* and therefore holders of the Roman citizenship known in Dacia at different dates; one is recorded at Ulpia Traiana, holding a certain position in the *collegium Augustalium* of the Dacian capital[6] and another, *a praefectus legions IIII Flaviae* at Singidunum, transferred to the same post to *legio XIII Gemina* at Apulum by mid-3rd century[7].

2. *Valerius Castus*. Two more *Valerii Casti* are known in Lower Moesia: a *cornicularius* in the auxiliary unit in garrison at Sacidava, possibly *cohors I Cilicum milliaria equitata sagittariorum,* who died aged 48[8]; another case is at Polski Senovec, in the western parts of the province, where an individual holds tria nomina (*C. Valerius Castus*) and therefore, apparently the Roman citizenship[9].

What is strikingly surprising is that even if *Casti* are remarkably widespread in the Empire, they are unusually rare at the Lower Danube in combination with the name of Valerius[10].

---

[4] The reference must be made to the senator Caius Fonteius Agrippa, the consular governor of Moesia Inferior, who succeeded M. Aponius Saturninus in 70, but was shortly after that killed in the battle against Sarmatians (Josephh. *Bell. Iud*. VII 91; Iord. *Get*. 13. 76; cf. Tac, *Hist*. III 46); KAPPELMACHER, in RE VI, 1909, col. 2846, no. 16, s.v. *C. Fonteius Agrippa*; STOUT 1911, p. 17 no.22; STEIN & GROAG, *Prosopographia Imperii Romani* vol. II s.v. *C. Fonteius Agrippa*; STEIN 1940, p.33.

[5] For *cognomina* in general see: SOLIN 1977, p. 103-144; for the construction and evolution of the system of Roman naming see also: KAJANTO 1965; SALWAY 1994, p. 124-145.

[6] IDR III/2, 278.

[7] CIL III 1201: *M. Ulpio Caio/praefecto/legionum/IIII Flaviae/et XIII Gem(inae)*; cf. BENEA 1983, p. 203 no. 28; MOGA 1985, p. 144; cf. a first half of the 3rd century feminine variant of the name, *Ulpia Gaia*, is recorded at Sacidava (ISM IV 194); she is the mother-in-law of Ulpius Victor, *eques alae Aravacorum.* For the *praenomen* see: SOLIN & SALOMIES 1988, VI 2x; XI: 4X; III; 6X. VIII; 5x.

[8] ISM IV 190.

[9] ILBulg 391.

[10] See the collation of the name *Valerius* at MINKOVA 2000, p. 93-96; see also: *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum* (OPEL) ed. B. Lörincz, Wien, 1999, p. 143-146.

3. *Aelius Respectus*. A *Respectus* is known at Oescus setting a dedication to his beloved wife (*obsequentissima, incomparabilissima*)[11]. The Noviodunum combination of names is absent in Upper and Lower Moesia[12], which confirms the aleatory transfer of names to the individuals by the authorities.

4. *Valerius Saturninus*. An individual with the same name is recorded on the inscription of the Tropaeum Traiani funerary monument of 102, commemorating the soldiers fallen on the battleground against the Dacians and Germans. The soldier's home was *Agrippina* (*Colonia Claudia Ara Agrippinensis*/*Colonia Agrippinensis)* (Köln)[13]. Another Valerius Saturninus is known at Oescus where he apparently dedicated a little marble column[14]. The name is common in the Roman Empire in different variants[15].

5. *Fonteius Iulius*. The name *Fonteius* was borne by an Old Italian plebeian family of which some decedents ascended to senatorial order. It is extremely rare although not inexistent in Lower Moesia; it is widespread in Italy and western provinces[16]. Except our individual, the name Fonteius is known in Lower Moesia only at Novae, where Fonteius Maximus is recorded on 1. V. 233 as *vir clarissimus*, *legatus legionis I Italicae*[17].

In the Noviodunum case, the combination is indeed peculiar with two joint *nomina*, Fonteius and *Iulius*, of which only the former was assigned as a *nomen* while the latter became cognomen[18].

It is less likely that the name Fonteius could have been initially invoked before desk at that date by the individual as a certain extraction from or a relation with the famous 1st century senatorial governor of Lower Moesia. If he did so, it seems a highly forged appeal at that date although it was tacitly accepted by the recruiting officers. That shows, in our opinion, either the lack of inspiration of the local authorities granting him automatically this name, or poor vetting on the recruitment process.

C. *The type of the document*

The use of marble to draw up a list, which in our case is fragmentary, highly augments the probability that the piece under scrutiny is a small part of an official longer list. The best deduction would be that the fragment shows apparently the names of some soldiers who dealt with military service in one of the detachments of the Roman army billeted at Noviodunum[19]. As only legionary and war fleet

[11] ILBulg 104. *Respectus* is a PN specific to western provinces; OPEL IV Wien 2002, p. 26-28; ALFÖLDY 1969, p. 281.

[12] cf. MINKOVA 2000, p. 18-20.

[13] ISM IV 8 frg. 7 E.

[14] ILBulg 42.

[15] OPEL IV Wien 2002, p. 52-53.

[16] SCHULZE, 1991, Darmstadt 1991, p. 212 note 4 specific to the area of Clusium and Saena; cf. MINKOVA 2000, p.52; OPEL II Wien 1999, p.149.

[17] ILNovae 50=AE 1987, 862; MROZEWICZ 1984, p. 179-180, taf. XIV.

[18] SOLIN & SALOMIES 1988, p.281.

[19] *Legio V Macedonica*: ISM V 284; *Legio I Italica*: ISM V 271; *Classis Flavia Moesica*: ISM V 273, 281; 273; 283; TOPOLEANU 1984, p. 184-205; TOPOLEANU 1991, p. 97-100; cf. MATEI-POPESCU 2010, p. 245-249.

(*classis*) personnel were documented thus far in the Noviodunum epigraphic record, it means that the individuals recorded on our fragment could have been part of one of these categories of units of the Roman army.

The sequence of the names, the poor paleography of the lettering, and especially the structure of the prosopographic package on the list strongly suggest that the piece is only a section of a larger list (*laterculum*) sanctioning the discharge (*honesta missio*) of a contingent of marine soldiers (*classici*) from *classis Flavia Moesica* which took place at Noviodunum, its main Danubian headquarters.

The important social and juridical act of discharge of contingents from the army (*honesta missio*) was regularly fulfilled in the main headquarters of the unit, the only official place where such a task could have been undertaken[20]. Like the legionary *latercula*, lists for the Imperial navy (*latercula classicorum*) were also issued in the main bases at Misenum and Ravenna and other main provincial headquarters where collective discharge occured[21].

D. *The date*

An attempt to date more precisely the Noviodunum piece is a matter of conjecture and vulnerability. There are no solid arguments for that.

One might take into account the structure of the names on the inscription, but that can hardly represent a firm element for a date of the piece. The list shows apparently an erratic and archaic attribution of Imperial gentilices in combination with extremely common names. The gentilice *Aelius*, which became a name, would indicate mid and second half of the 2nd century as a *terminus post quem* to the date of our fragment, although inscriptions shows rare but not inexistent cases of *Aelii* in the first half of the 3rd century. *Valerius* is allegedly a name circulating with more intensity in the second half of the 2nd and 3rd century[22].

The paleography of the letters would suggest late 2nd or rather first half of

[20] Mass discharge of *classici* (navy vaterans) took place at Noviodunum rather early, in 73 A.D. when a diploma mentions *veteranis dimissis honesta missione* who served *in classis qui* [*est in Moesia*] (ECK & PANGERL 2006, p. 93-97, no. 1); see also CIL XVI 37 (06. 14, 92). The diploma was found at Breţcu, but the veteran discharged in 92 from the fleet could have chosen to settle at Breţcu (Angustiae), after the conquest of Dacia, in 106. The mass discharge from112 must have taken place also at Noviodunum (BAUMANNN 2003,p. 210 no. 127; ECK & PANGERL 2005, p. 247-254; cf. MATEI-POPESCU 2010, p. 246-247 = RMD V 344; RMD IV 252 (131/2-134/5). A copy of a constitution issued on 02.08.157 at Noviodunum was found at Olbia (IVANTCHIK & KRAPIVINA 2007, p. 219-242). Some other constitutions were apparently released from the fleet upon discharge at Viminacium, in Upper Moesia, where the secondary Moesian fleet base resided (CIL XVI 46 = ECK & PANGERL 2008a, p. 317–387; ECK & PANGERL 2008b, p. 326-329; ECK & PANGERL 2009, p. 338-345 no. 3, 4, 5)(MD of 08.05.100); CIL XVI 46. It is likely that given the long distance between Noviodunum and Viminacium, the right for issuing constitutions could have been conceded to the latter which was the second headquarters in rank of the Moesian navy. BOUNEGRU & ZAHARIADE 1996; veterans from the Moesian navy squadron at Halmyris were discharged most likely at Noviodunum and returned *ad Lares suos*: ZAHARIADE & ALEXANDRESCU 2011, p. 28-39, no. 5-17.

[21] On the imperial fleets see in general: STARR 1941; CHAPOT 1967; SUSINI 1968, p. 291-307; REDDÉ 1986; SPAUL 2002; D'AMATO 2009.

[22] See note 5 and 7.

the 3rd century in date.

The Noviodunum marble fragment submitted to investigation is highly probable part of a longer list (*laterculum*) containing names of discharged soldiers apparently from *Classis Flavia Moesica*. The piece is unique in the epigraphy of Noviodunum and most importantly in Lower Moesia where such *latercula classicorum* remain unknown as yet[23].

BIBLIOGRAPHY

ALFÖLDY 1969 - G. Alföldy, *Der Personenamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969.

BAUMANN 2003 - V. H. Baumann, *Despre începuturile vieţii romane la Noviodunum*, Peuce N. S. 1 (2003), p. 155-210.

BENEA 1983 - D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei*, Cluj-Napoca, 1983.

BOUNEGRU & ZAHARIADE 1996 - O. Bounegru & M. Zahariade, *Les forces navales au Bas-Danube et de la mer Noire aux Ier-VIe siècles*, Oxford, 1996.

CHAPOT 1967 - V. Chapot, *La flotte de Misène. Son histoire, son recrutement, son régime administratif*, edizione anastatica, "L'Erma" di Bretschneider, Roma, 1967.

D'AMATO 2009 - R. D'Amato, *Imperial Roman Naval Forces: 31 BC – AD 500*, Oxford, 2009.

ECK & PANGERL 2005 - W. Eck & A.Pangerl, *Ein Diplom für einen Centurio der Classis Moesica aus dem Jahr 112 n.Chr.*, in: F. Beutler & W.Hameter (eds), *Eine ganz Normale Inschrift und änliches zum Geburtstag von Ekkehard Weber.* Festschrift zum 30 April 2005, Althistorisch-Epigraphische Studien, Band 5, Wien, 2005, p. 247-254.

ECK & PANGERL 2006 - W. Eck & A Pangerl, *Neue Diplome für Auxiliartruppen in den mösischen Provinzen von Vespasian bis Hadrian*, Dacia N.S. 50 (2006), p. 93-104.

ECK & PANGERL 2008a - W. Eck & A. Pangerl, *Moesia und seine Truppen. Neue Diplome für Moesia und Moesia superior*, Chiron 38 (2008), p. 317–387.

ECK & PANGERL 2008b - W. Eck & A. Pangerl, *Gesamtindex zu den Publikationen der neuen Diplome von Moesia, Moesia superior und Moesia inferior*, Chiron 38 (2008), p. 389-394.

ECK & PANGERL 2009 - W. Eck & A. Pangerl, *Moesia und seine Truppen II. Neue Diplome für Moesia, Moesia inferior und Moesia superior*, Chiron 39 (2009), p. 505-589.

IVANTCHIK & KRAPIVINA 2007 - A. Ivantchik & V. Krapivina, *Roman Military the Diploma issued to a sailor of the Classis Flavia Moesica*, Chiron 37 (2007), p. 219-242.

KAJANTO 1965 - I. Kajanto, *Latin Cognomina*, Helsingfors, 1965.

MATEI-POPESCU 2010 - Fl. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucharest, 2010.

MINKOVA 2000 - M. Minkova, *The Personal Names of the Latin Inscriptions in Bulgaria*, Frankfurt am Main, 2000.

MOGA 1985 - V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 1985.

MROZEWICZ 1984 - L. Mrozewicz, *Ein neuer römischer Senator aus Novae (Moesia Inferior)*, *ZPE* 57 (1984), p. 179-180.

REDDÉ 1986 - M. Reddé, *Mare Nostrum. Les infrastructures, le dispositif et l'histoire de la marine militaire sous l'Empire romain*, Rome, 1986.

[23] The tight collaboration between the legionary centers and the fleet is very well known. Noviodunum as the supreme headquarters of the Danubian fleet could have legitimately issued *latercula* for the discharged soldiers.

SALWAY 1994 - B. Salway, *What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700*, JRS 84 (1994), p. 124 - 145.

SCHEIDEL 2006 - W. Scheidel, *Population & Demography*, Princeton/ Stanford, 2006.

SCHULZE 1991 – W. Schulze, *Zur Geschichte Lateinischer Eingenamen*, Darmstadt, 1991.

SOLIN & SALOMIES 1988 - H. Solin & O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim/ Zurich/ New York, 1988.

SOLIN 1977 - H. Solin, *Die innere chronologie des römischen Cognomens*, in: N. Duval (ed.), *L'onomastique latine*, Paris, 1977, p. 103 -146.

SPAUL 2002 - J. Spaul, *Classes Imperii Romani: an epigraphic examination of the men of the Imperial Roman Navy*, Andover, 2002.

STARR 1941 - C. G. Starr, *The Roman Imperial Navy 31 B.C.-A.D. 324*, New York, 1941.

STEIN 1940 - A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940.

STOUT 1911 - S. E. Stout, *The governors of Moesia*, Princeton, 1911.

SUSINI 1968 - G. Susini, *Un catalogo classiario ravennate*, Studi Romagnoli 19 (1968), p. 291-307.

TOPOLEANU 1984 – F. Topoleanu, *Noi descoperiri arheologice la Isaccea I*, Peuce 9 (1984), p. 184-205.

TOPOLEANU 1991 – F. Topoleanu, *O nouă atestare epigrafică a prezenţei flotei romane în nordul Dobrogei*, Peuce 10 (1991), p. 97-100.

VARGA 2014 - R. Varga, *The Peregrini of Roman Dacia*, Cluj-Napoca, 2014.

ZAHARIADE & ALEXANDRESCU 2011 - M. Zahariade & Cristina-Georgeta Alexandrescu, *Greek and Latin Iinscriptions from Halmyris*, BAR International Series 2261, Oxford, 2011.

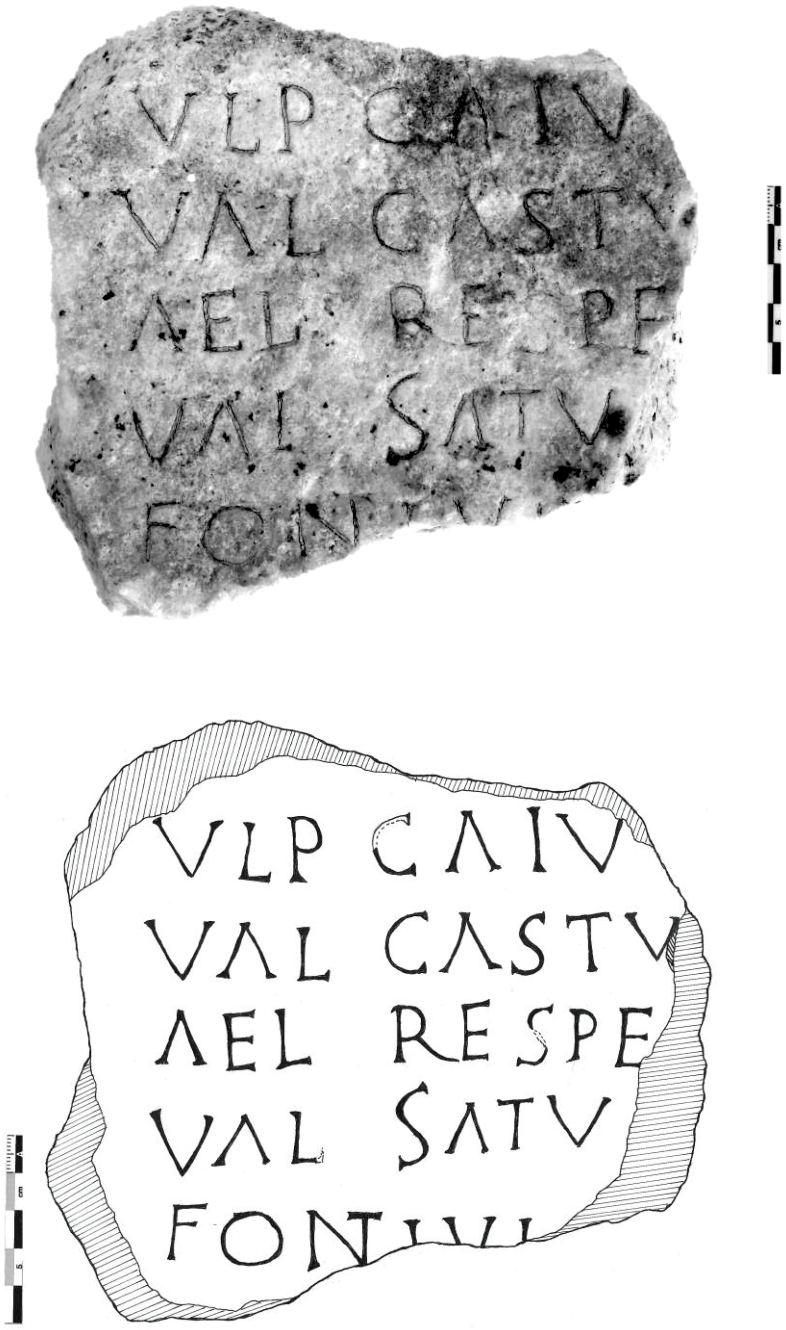

Fig. 1

INSCRIPŢII FRAGMENTARE LATINE DIN COLECŢIA MINAC

Maria BĂRBULESCU*
Livia BUZOIANU*

Cuvinte cheie: *inscripţii funerare, interfectus, Egis[so], onomastică*
Mots-clés: *inscriptions funéraires, interfectus, Egis[so], onomastique*

Rezumat: *Sunt prezentate câteva fragmente de inscripţii latine, descoperite de mai multă vreme (începând cu anii '60 ai secolului trecut), aflate în colecţia epigrafică a MINAC.*

Reţine atenţia în primul rând o stelă funerară, găsită întâmplător, împreună cu alte piese, în anul 1964, în preajma zidurilor cetăţii Ibida (Slava Rusă), amintită recent în publicaţia online Vbi erat Lupa, cu nr. 21730. Inscripţia, din sec. II-III p.Chr., menţionează o moarte violentă (interfectus), *provocată probabil de* latrones, *în împrejurări dificil de stabilit. Numele personajelor, reconstituite în manieră ipotetică (Antoninus ? şi Ulpia Flavia ?), aparţin registrului onomastic al zonei; situaţia este evidenţiată şi de posibila menţiune a locului de origine a personajului feminin, Aegyssus, scris Egis[so].*

Celelalte inscripţii analizate, aflate toate într-o stare fragmentară, au, cu o singură excepţie, locul de proveniență necunoscut; ele permit însă o discuţie asupra numelor atestate, precum şi a altor aspecte privind zona vest-pontică şi dunăreană în epoca romană timpurie.

Résumé: *L'étude présente quelques inscriptions latines fragmentaires découvertes il y a assez long temps (dans les années '60 du siècle dernier), qui se trouvent dans la collection MINAC. Un intérêt particulier présente une stèle funéraire, trouvée par hasard, ainsi que d'autres pièces en 1964, à proximité des murs de la cité Ibida (Slava Rusă), récemment mentionnée dans la publication en ligne Vbi erat Lupa, et qui a le nr : 21730. L'inscription datée des siècles IIe - IIIe, après J. - C, mentionne la mort violente d'un personnage* (interfectus), *probablement causée par les* latrones, *dans des circonstances difficiles à déterminer. Les noms des personnages, reconstitués de manière hypothétique (Antoninus ? et Ulpia Flavia?) appartiennent au registre onomastique de la*

* Maria BĂRBULESCU: Universitatea "Ovidius" Constanţa; e-mail: mariabarbulescu@yahoo.fr.
* Livia BUZOIANU: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa; e-mail : liviabuzoianu@yahoo.com.

zone; la situation est mise en évidence aussi par la possible mention du lieu d'origine du personnage féminin, Aegyssus écrit Egis [so].

Le lieu de provenance des autres inscriptions analysées, qui sont toutes dans un état fragmentaire, est, à une exception près, inconnu; néanmoins, elles permettent une discussion sur les noms certifiés ainsi que sur d'autres aspects concernant la zone ouest-pontique et danubienne au début de la période romaine.

I. O INSCRIPŢIE MAI PUŢIN CUNOSCUTĂ DE LA IBIDA (SLAVA RUSĂ) AFLATĂ ÎN COLECŢIA MINAC[**]

În patrimoniul epigrafic al Muzeului de Arheologie Constanţa au intrat în anul 1964, patru inscripţii, toate funerare, găsite lângă zidurile cetăţii Ibida (Slava Rusă) sau în interiorul fortificaţiei, cum s-a notat în fişele de inventar ale acestor piese[***]. Două dintre inscripţii au atras la puţin timp atenţia, fiind publicate de descoperitori şi reluate apoi şi de alţi autori şi anume: stela funerară cu imaginea Lupei Capitolina, pusă pentru „[V]al(erius) Valens mile/[s] l(egionis)XI Cla(udiae)"de către părinţii săi[1] şi cea de a doua piatră funerară, a lui „Q. Marcius Qua/dratus nat(ione) Lib/urnus", ridicată prin grija fiului său[2]. Cea de-a treia piesă, fragmentară, a fost cuprinsă, ca şi precedenta, în ISM V[3], iar a patra a rămas pentru mult timp inedită în colecţia MINAC[4], fiind semnalată nu demult, în publicaţia online *Vbi erat Lupa*, cu numărul 21730, inscripţie care ne reţine atenţia în nota de faţă.

Stela de calcar (inv. 6484 MINAC) este spartă sus şi în partea dreaptă (spărtura verticală pare cam la jumătatea piesei). Chenarul stâng este ornat cu vrejul viţei de vie şi ciorchini de strugure şi tot astfel, în partea de jos; spre

---

[**] Piesa a fost prezentată cu titlul *Une inscription moins connue d'Ibida (Slava Rusă) présente dans la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constanţa* în *Volum omagial dedicat profesorului Vladimir Iliescu* (ed. Rodica Ursu Naniu), Chişinău, 2016, p. 73-83.

[***] Fişe semnate de Adrian Rădulescu, muzeograf la acea dată în această instituţie; muzeul a primit actuala denumire, odată cu reorganizarea sa în 1977.

[1] ARICESCU 1976, p. 531-534 = ISM V 224 (sfârşitul sec. al II-lea – începutul sec. al III-lea) ; adaugă acum MIHĂILESCU– BÎRLIBA 2011, p. 97 – 101, nr. 2 (prima jumătate a sec. al II-lea p.Chr.); CONRAD 2004, p. 188, nr. 236 (ultimul sfert al sec. al II-lea).

[2] RĂDULESCU 1963, p. 99–100, nr. 17 = *NMESM*, p. 168-171, nr. 17 = ISM V 225; DORUŢIU-BOILĂ reia aici discuţia asupra originii lui *Q. Marcius Quadratus*, citind *„nat(ione) Lib(ycus* sive *–urnus*)", ca şi editorul, contrar opiniei exprimate de ARICESCU 1971, p. 58-60, care a propus lectura *„ nat(us) Lib(idae*)", aşadar, toponimul fiind *Libida* (sau *Libidum/-ina*), ipoteză preluată şi de alţi autori. Pentru completarea *„ nat(ione) Lib(urno)"*, vezi şi MIHĂILESCU – BÎRLIBA 2011, p. 102, nr. 4; CONRAD 2004, p. 187-188, nr. 233 datează piesa la începutul sec. II p.Chr.

[3] ARICESCU 1976, p. 534, fig. 2 = ISM V 231 = MIHĂILESCU – BÎRLIBA 2011, p. 110, nr. 11 (sec. II p.Chr.).

[4] Cf. A. Rădulescu, care menţionează în fişa de inv. a inscripţiei anul de intrare în muzeu (1964) şi transcrie textul cu majuscule (6. III. 1967); adaugă şi precizarea din ISM V, p. 249, privitoare la inscripţia de faţă, „ încă inedită" (1980).

interior urmează un chenar simplu care mărgineşte textul. Urmele de mortar şi ornamentul uşor tocit, arată că fragmentul a fost refolosit. (**Fig. 1 a-b**).

Dimensiuni: î = 1,20 m ; l = 0,46-0,48 m ; gr.= 0,15-0,18 m ; î. l. = 0,048-0,050 m

Se conservă începutul a cinci rânduri din partea ultimă a inscripţiei. Literele sunt adânc săpate, dar au o formă uşor asimetrică; *G* are braţul de jos detaşat. Ligaturi: în r. 1, *N+T* ; în r. 2, *N+E* ; în r. 3, *A+V*.

Datare: sec. II – III p. Chr.

Inscripţia a fost completată în VEL, 21730, astfel[5] : „…interfec[tus …]/nes in d[…] A AVEVL[…]/vi egis […]/nini m[…]".

Atrage atenţia în primul rând termenul *interfectus*, menţionat şi pe o stelă funerară de la Tropaeum Traiani, ridicată după atacul costoboc din jurul anului 170 p. Chr.[6] Termenul apare şi în celelalte provincii dunărene (Dacia, Moesia Superior, Pannonia Inferior) precum şi în alte părţi ale Imperiului Roman[7]. De obicei *interfectus* (participiu perfect) este urmat sau precedat de numele celor care au provocat moartea neaşteptată a persoanelor menţionate în epitaf: *barbari*, *hostes*, *latrones*, chiar *stationarii* sau în cursul diverselor expediţii; unele împrejurări sunt mai greu de explicat, cum este şi cazul de faţă.

Privitor la text, apreciem că au dispărut datorită spărturii apoximativ 5-8 litere (unele posibil ligate)[****]. Literele păstrate în r. 2, *NES*, indică pluralul unui cuvânt început în rândul anterior, poate *latrones*, ţinând seama de frecvenţa menţiunii acestora în inscripţii. De această dată trebuie să admitem folosirea prepoziţiei *a* cu acuzativ plural, în loc de ablativul de agent, o construcţie tipică latinei populare, întâlnită uneori în Moesia Inferior şi în alte provincii[8]. In aceeaşi măsură am putea invoca aici concurenţa dintre ablativul de agent şi construcţia *per* cu acuzativ[9]; din păcate, din exemplele cunoscute până acum, prepoziţia *per* nu precede substantivul *latrones*.

O stare de nesiguranţă putea exista în regiune în timpul unor atacuri barbare, cum a fost cel al costobocilor de pe la 170 p.Chr., desfăşurat, potrivit surselor epigrafice şi literare, prin centrul provinciei, de la N la S şi mai departe

---

[5] Cu date tehnice şi două fotografii; nu se precizează locul de descoperire al piesei în Moesia Inferior (menţionat în fişa de inv. a piesei la MINAC).

[6] ISM IV 50 (circa 170 p.Chr.) : „*interfectus a Castabocis*" şi comentariul de la p. 162.

[7] Dacia: CIL III 1559=8009=IDR III 1, 118 a (Slatina): „*D(is) M(anibus) P(ublio) Aelio Ariorto IIII viro an(nuali) m(unicipii) D(robetae) interfect(o) a latronib(us)…*" ; IDR II 134 (*Drobeta*) : „*interfecta a latro(nibus) /et vindicata*";IDR III 1, 71 (*Ad Mediam*) : „*… dec(urioni) mun(icipii)/ Drobetae quaes/tori interfecto a /latronib(us)…*"; vezi şi TUDOR 1978, p. 150-151 (*latrones*) ; Moesia Superior: CIL III 8242, (Prizren): „*interfec<t=]>ius a latronibus*" ; CIL III 14574=8266= IMS III 2, 108 (Ravna =*Timacum Minus*): „*…in]/terfectus a [sta]/tionari(i)s* (?)"; CIL III 14587 = IMS III 2, 93 (*Timacum Minus*): „*a la/tronibus interfectus*"; Pannonia Inferior (*Intercisa*): RIU V 1198: „*… a latroni]/bus interfe[ctus ?]*", vezi şi Clauss Slaby, s.v. *interfectus*, unde apare şi inscripţia de faţă după VEL 21730.

[****] În VEL se presupune că lipsesc trei litere din rând; pe lângă cele 5-8 păstrate (unele ligate), ar fi însemnat 8-11 litere pe rând, ceea ce ar fi prea puţin după aspectul piesei.

[8] ISM IV 49 : „*deceptus a Castabocos*" ; vezi şi bibliografia de la p. 160.

[9] SLUŞANSCHI 1994, p. 116 şi 121 (construcţia *per* + acuzativ sugerează mai degrabă mijlocirea, intermedierea). Pentru ablativul de agent ca funcţie derivată din ablativul separativ, vezi *ibidem*, p. 71-72.

până în Attica[10]. Atacuri repetate, mai intense, sunt cunoscute apoi timp de trei decenii, la mijlocul sec. al III-lea, în perioada aşa-numitului *bellum Scythicum*[11], ca să ne limităm la acest interval de timp, de când datează probabil inscripţia de mai sus.

Prima parte a epigrafei conţinea numele defunctului (probabul în *N*, ca în mai toate inscripţiile găsite la Ibida); nu ştim dacă se indica locul de origine sau profesiunea, sigur însă figura vârsta acestuia, precizându-se apoi cauza morţii sale, după cum vedem în fragmentul conservat.

Literele păstrate în r. 2-3 – IND [.....]/A pot fi completate numai ipotetic. Lectura impune să urmeze o construcţie în ablativ sugerată de litera *A* la începutul r. 3. În acest caz ne putem gândi la un complement de timp sau de loc construit cu prepoziţia *in*.

În prima situaţie am putea avansa, ipotetic, o construcţie de tipul *in di[e…Kal./Id./Non]/A(priles) sive A[ugustas]* sau *in die* urmat de un adjectiv de tipul *adversa, nefasta, funesta, saeva*[12] (sau oricum din această sferă semantică). Construcţia *in die* figurează deseori în inscripţii; în cele funerare ea defineşte în diverse forme ziua morţii[13]. Data exactă a decesului se specifică mai rar, fără însă să lipsească[14]; aceasta se nota, de obicei, după indicarea vârstei defunctului (mai ales în cazul copiilor)[15].

În situaţia în care ar fi fost menţionat locul evenimentului ne putem gândi la o formulă de tipul *interfec[tus a latro-]/nes in d[omo su-]/a*. Precizarea va fi fost determinată de moartea violentă, urmare a unui atac (jaf) asupra locuinţei sale (dacă nu asupra întregii aşezări). O formulă asemănătoare o citim într-o inscripţie târzie de la Ulmetum: *„mort[uu]s est in domum suam"*, utilizându-se Ac. în loc de Abl.[16]. Menţiunea locului morţii, fără a fi foarte frecventă, o întâlnim şi în cazul celor care decedau în afara locuinţei, la fermele din teritoriu: *„obiti (–us, -a) ad villam suam"*[17].

---

[10] Asupra invaziei costobocilor, vezi POPESCU 1964, p. 193-199; DID II, p. 158-163; EAIVR, vol. I, p. 463-464, bibliografia (Gh. Bichir).

[11] Între domniile lui Pupienus şi Balbinus şi Claudius al II-lea Goticul; v. DID II, p. 228 – 268 ; mai mult a fost discutat *excidium Histriae*, vezi ISM I 168=AVRAM 2007, p. 100, nr. 168 ; adaugă şi BOUNEGRU 2003, p. 98-102 (bibliografia problemei).

[12] Vezi, de exemplu, *saeva dies, numina saeva, crimina saeva, proelia saeva* etc. ; cf. Clauss-Slaby *s.v. saeva* ; ILB 248 (Melta): *„mors mihi saeva fuit"*. Vezi şi CIL XII 629 (Gallia Narbonensis): *„Hostibus indigne saeva nu[nc 3]/{t=D}unc cupit infelix flamas [3]/olitus generisque sui spem ta[3]/co(n)iugis huic misere lac{h}rima[s]"*.

[13] De exemplu: *„in die(-m) mortis"*, *„in die iudicii"*, *„in die funeris"*, *„in die finis suae"*, *„in die fati sui"*, *„ in die obitum"* etc.; cf. Clauss-Slaby *s.v. in die*. Vezi MIHĂESCU 1960, cap. 216, confuzia în întrebuinţarea cazurilor Ac. şi Abl. după *in.*

[14] ILCV 3682 (Mauretania Caesarensis): *„interfectus est / d(i)e X Ka(lendas) Apriles"*.

[15] ICUR 8, 22647=ILCV 2792 d: *„qui vixit annis II et mens{i=E}(bu)s VII/ qui perivit in dies VI"*; ILCV 1652 (Gallia Narbonensis): *„[o]biit sub d(ie)VI K[a]l(endas) Iuni[as"*; ILCV 2750 a (Germania Superior): *„recessit cum{K=C}a(lend)is m(ensis) Aprilis"*; AÉ 1985 396 (Aemilia, Regio VIII): *„Hic requiesc{i=E}in pace ... dep{o=U}{i}s {i=U}tus est sub d(ie) X[3 K]al(endas) April(es)"*; AÉ 2006, 1769 (Africa proconsularis): *„Fortunata vixit / in pace fidelis / annis IX in die K(alendas) Ianuari(as)"* etc.

[16] IGLR 209 (sec. III-IV p.Chr.), fără să fie vorba de această dată de o moarte violentă.

[17] ISM V 30 = CONRAD 2004, nr. 248; ISM V 29 = CONRAD 2004, nr. 246 (Capidava, sec. II p.Chr.); persoanele erau stabilite în teritoriul acestei cetăţi; BAUMANN 1984, p. 223,

Nesigură rămâne, de asemenea, completarea în r. 2 a unui adjectiv pe care să-l raportăm la *latrones* sau a unui adverb referitor la *interfectus*. Adjective de tipul *indigni, indomiti*, deşi posibile, sunt mai greu de acceptat în măsura în care din inscripţiile cunoscute nouă *latrones* apare fără determinanţi. În schimb, un adverb de forma *indigne* (mai puţin *indecore*) este întâlnit şi în alte inscripţii, inclusiv funerare[18]. În cazul noastru, ţinând seama de lungimea rândului anterior, el ar fi precedat construcţia în ablativ în forma *interfec[tus a latro-] /nes ind[igne in domo su-/a*.

În continuarea r. 3, *Ave* transcris aici[19] şi nu la sfârşitul textului, încheia prima parte a inscripţiei. Urma numele dedicantei, cum observăm după literele păstrate în r. 3-4, mai întâi *nomen*-ul acesteia, completat *Ul[pia*, urmat de *cognomen*, probabil *Fla]vi(a),* transcris cu omiterea lui *a*, cum mai întâlnim uneori în inscripţii[20], mai degrabă decât un patronim menţionat astfel şi oricum mai rar în perioadă[21]. Numele femeii este unul comun, întâlnit, de exemplu, în zona de N a provinciei, la Capidava, unde o altă *Ulp(ia) Flavia* încetează din viaţă tânără, epitaful fiind pus de părinţi, ea purtând firesc numele tatălui, *Ulp(ius) Fl(avius)*[22]. Cum bine se ştie, *Ulpii* s-au aşezat în provincia Moesia Inferior începând din epoca lui Traian, după instalarea legiunii a V-a Macedonica la Troesmis[23]; alăturarea însă a două *gentilicia*, arată data ceva mai târzie a inscripţiei şi provincialismul purtătorilor.

O altă epigrafă, găsită de această dată la Slava Rusă, îi aparţine unui personaj cu nume identic, stelă pe care este desemnat mormântul prin termenul *tumulus* şi *sepulcrum*[24]. Aflăm din acest text că *Ulpius Flavius*, mort la 40 de ani, a fost înmormântat în zonă, *„h[oc loco?]"*, inscripţia datând din sec. al II-lea, poate la sfârşitul secolului[25]. Din păcate nu putem stabili o legătură sigură între acesta şi femeia amintită în inscripţia prezentată de noi deoarece aici se precizează proveniența ei din altă parte; într-adevăr, în literele *EGIS*, care urmează numelui

---

nr. D3, fig. 55 = CONRAD 2004 nr. 219 (*villa in territorium Aegyssense* – sfârşitul sec. II – începutul sec. III p.Chr.).

[18] CIL VI 20132 (Roma): *„non quoniam indigne tulimu[s perisse per undas]"*; CIL X 4428 (Capua): *„quam]/[i]ndigne sit data vita mihi quattuor ann[os] vixi"* etc.

[19] ISM V 34 (Capidava): *„Have domina Mamusa ! vixit ann(is) …"*; 35: *„… Ave domina Veturia vixit ann(is)…"*. În ambele cazuri formula adresată defunctei se află la începutul textului.

[20] Vezi ISM V 184 (Troesmis): *„… Valeria Fortunat(a) uxor eius …"* şi evident în alte locuri. Nu am putea citi în cazul de faţă numele în dativ – *Ul[piae Fla]/vi(a)e*, cu diftongul *ae* transformat în *e*, obişnuit în epoca romană (cf. MIHĂESCU 1960, cap. 55; ISM V 29, 80, 90 etc.), deoarece textul păstrat, încheiat cu salutul *Ave* ne arată că epitaful a fost închinat celui amintit mai sus, iar numele dedicantei (în N) figura aici în finalul inscripţiei.

[21] ISM V 3; 43 etc.

[22] ISM V 39 (sec. III p.Chr.).

[23] ISM II 180 (Tomis); ISM V 35 (Capidava), 154 (Troesmis); vezi şi p. 331-332, *s.v. Ulpius (-ia).*

[24] ISM V 230: *„… qui tu[mulum cum sep]/ulcro h[oc loco?...]│posuit"*; lectura inscripţiei este nesigură, cei doi termeni ar putea defini mormântul propriu-zis şi piatra funerară cu inscripţie.

[25] ISM V 230 (a doua jumătate a sec. al II-lea – începutul sec. al III-lea p.Chr.); MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2011, p. 109-110, nr. 10 (sec. II p.Chr.).

din r. 4, recunoaştem o formă a toponimului Aegyssus din apropiere[26], cum vom arăta mai jos.

Mai adăugăm apoi, în legătură cu textul inscripţiei de la Ibida, că literele *NINI* din r. 5, pot aparţine unui *cognomen* în *G*, probabil *Antoninus*[27], aparţinând defunctului ; soţia sa – *„m[arita…]"*[28] - este cea care se îngrijeşte de ridicarea mormântului sau a pietrei funerare.

Observaţiile de mai sus permit întregirea inscripţiei de la Ibida astfel :

[D(is) M(anibus)]
…….
[Antoninus ?...]
[vix(it) an(nis)…]
interfec[tus a latro-]
nes IND[…….]
A .Ave (viator). Ul[pia Fla-]
vi(a) Egis[so Anto-]
nini m[arita e.g. s(epulcrum) f(aciendum) c(uravit)].

Traducerea : „Zeilor Mani .... Antoninus(?) ... a trăit ani ... (fiind) omorât de tâlhari ..... Salutare (trecătorule). Ulpia Flavia, originară din Aegyssus, soţia lui Antoninus, a îngrijit să se facă acest mormânt."

În legătură cu locul de proveniență al dedicantei, se impun câteva precizări: vechea cetate *(vetus urbs) Aegyssus* (Tulcea), amintită de Ovidius în legătură cu atacul getic din anul 12 p.Chr.[29], îşi va fi păstrat importanţa în epoca romană timpurie, cunoscută însă mai puţin; de la Tulcea provin câteva inscripţii (prima din vremea lui Titus)[30], iar alta atestă existenţa unui *territorium Aegyssense*[31], structură administrativă specifică sec. II – III p.Chr.[32]. Cetatea Aegyssus, puternic

---

[26] Toponim redat desigur în Abl., pentru a indica locul de origine, fără a fi precedat de *domo*, ca în atâtea alte cazuri.

[27] În privinţa *cognomen*-ului *Antoninus*, v. ISM V 137, I 3 (134 p.Chr.); 189 (*Troesmis*, prima jumătate a sec. II p.Chr.); ISM I 349 (*vicus Secundini*, 246 p.Chr.); ISM IV 12 (238 p.Chr., *Tropaeum Traiani*); 82 (177-179 p.Chr., *civitas Ausdecensium*) etc.; v. şi ISM V 179 şi altele: *„s(epulchrum) f(aciendum) c(uravit)!"*.

[28] Pentru *marita*, v. ISM V 175 (soţia, alături de mama defunctului, *heredes primi*); în inscripţia de la Ibida figura probabil soţia, originară mai degrabă din altă parte, decât *„m(ater)"*; termenul *marita* este mai rar folosit decât *coniux*, v. ISM V p. 344, *s.v.*; adaugă, ISM II 262. Mai puţin probabil că putem citi în r. 4-5 ale inscripţiei de faţă: *„… Anto]nini m[onum(entum) f(aciendum) c(uravit)]"*, deoarece în finalul epitafurilor, chiar dacă se definea uneori felul monumentului ridicat, nu se mai repeta numele defunctului amintit la început. Pentru *monumentum*, întâlnit chiar la *Ibida*, v. MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2011, p. 110-113, nr. 12: *„et mon[(umentum) h(eredem) n(on)] /sequet(ur)"*; p. 104-105, nr. 6 (= ISM V 232): *„[ma]/rit[o suo] sib(i et suorum uiua hoc]* | *m[onumentum posuit]"* sau *„[titulu]/m [posuit]"*.

[29] *Ex Ponto*, I, 8, 13 (*Caspios Aegisos*); IV, 7, 21; 53 (*Aegisos*); DID II, p. 44 sq; DE TRIZIO 2010, p. 71-79.

[30] ISM V 286; v. şi 287, 289 (tot din Tulcea); în privinţa ISM V 288 (epigramă greacă), aceasta provine mai degrabă din unul din oraşele pontice (Tomis ?).

[31] BAUMANN 1984, p. 223-224, nr. 3: *„dec(urio) ter<r>i(torii) A[eg(yssensis…)"*; v. şi p. 222-223, nr. 1-2.

[32] SUCEVEANU 1977, p. 58-59, 97, 133, 157-158; SUCEVEANU 1998, p. 131-132; BAUMANN 1983, p. 45-46; 60-61; 81; BĂRBULESCU 2001, p. 73-75; 164-166; BÂLTÂC 2011, *passim*. Asupra prezenţei *coh. II Brittonum*, în a doua jumătate a sec. III p.Chr., pe baza unei

fortificată în vremea Tetrarhiei şi refăcută de Iustinian, era în perioada romană târzie un centru militar important pe *limes*-ul de N al provinciei Scythia[33].

Fără să ne oprim asupra acestor aspecte, reţinem menţionarea toponimului în câteva itinerarii şi izvoare târzii: Itin. Ant. 226, 2: *Aegiso* ; Not. Dign. Or. 39, 8, 17: *Aegissos*; 34: *Acciso* ; Hierocles, Synecd. 637, 14: Αἴγισσος etc.[34]. Toponimul apare şi în epitaful unui călăreţ (*eques*) din *vixillatio Egïssesis* (pentru *vexillatio Aegyssensis*), de la sfârşitul sec. al III-lea – începutul sec. al IV-lea[35].

Pe lângă inscripţia fragmentară care atestă teritoriul *aegyssens* (sec. II), se înscrie menţiunea din inscripţia de faţă (sec. II – III) şi epitaful tocmai amintit din sec. III – IV p.Chr., ajungând, astfel, la trei dovezile epigrafice privind această aşezare.

Revenind la Ibida, o analiză recentă a inscripţiilor găsite la Slava Rusă (14, la acea dată), a permis reluarea discuţiei privind evoluţia aşezării în epoca romană timpurie, din care reţinem aici doar apartenenţa juridică şi socială a persoanelor atestate (soldaţi, veterani, cetăţeni romani şi peregrini), cât şi onomastica acestora (nume romane, trace şi două nume greceşti)[36]. Stela prezentată acum, deşi fragmentară, adaugă numele (probabile), *Ul[pia Fla]vi(a)* şi *[Anto]ninus*, onomastica romană fiind de altfel majoritară în aşezare[37].

Chiar dacă nu cunoaştem statutul exact al aşezării de la Ibida în sec. II – III p.Chr.[38], aspectul care se desprinde din studiul inscripţiilor găsite acolo, pledează pentru înscrierea acesteia în evoluţia centrelor romane dezvoltate în provincie în epoca Principatului. Limitându-ne la un singur exemplu, cel al drumurilor şi podurilor din preajma aşezării, acestea sunt reparate în vremea lui Maximinus Thrax şi a fiului său Maximus, cum aflăm dintr-un stâlp miliar găsit la Slava Rusă[39], la fel ca arterele rutiere de pe linia Dunării şi de pe litoral[40]. Acest fapt confirmă includerea Ibidei în reţeaua de drumuri a provinciei, cu consecinţe pe mai multe planuri.

ştampile găsite la *Aegyssus* (cf. OPAIŢ 1981, p. 297-299), v. MATEI-POPESCU 2010, p. 199, n. 1695 (sediul cohortei era la *Sexaginta Prista*). Descoperirile arheologice din epoca romană timpurie, mult mai numeroase, nu constituie subiectul notei de faţă.

[33] I. BARNEA în DID II, *passim*; ARICESCU 1977, p. 110-116; ZAHARIADE 1988, p. 137-138, nr. 29; SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 189, 213.

[34] DORUŢIU-BOILĂ în ISM V, p. 294-295; I. BARNEA în *EAIVR*, vol. I, p. 35, *s.v. Aegyssus*; v. şi nota următoare.

[35] IGLR 270 şi p. 281-282: *„… equitis vixillat(ionis) Egïssesis"*; pentru alternanţa literelor, e/i. vezi, tot acolo, trimiterile la MIHĂESCU 1960 şi STATI 1961.

[36] MIHĂILESCU- BÎRLIBA 2011, p. 83-143; adaugă şi IACOB *et alii* 2015, p. 560, fig. 1 – fragment de placă votivă cu menţionarea unui *decurio*.

[37] ISM V 224-227, 230; MIHĂILESCU- BÎRLIBA 2011, p. 97-110, nr. 2, 4, 7, 10.

[38] SUCEVEANU 1977, p. 71-72, 106-107, 144, 162-163: *Libida* (?) *civitas stipendiaria*; MIHĂILESCU- BÎRLIBA 2011: *Ibida*, posibil centru militar; aşezare civilă (*vicus, civitas*) este dificil de dovedit; IACOB *et alii* 2015, p. 559-573: (L)Ibida.

[39] ISM V 223 (237 p.Chr.) = MIHĂILESCU- BÎRLIBA 2011, p. 113-114, nr. 13 : *„… mi[liari]a nova et vi/[as et po]nt(es) disru(t)as…"*.

[40] ISM V 97 (*Carsium*, 236-238 p.Chr.); 250 bis (Mănăstirea Saun, 236 p.Chr.); ISM I 320 (*Histria*); 321 (Corbu).

Nu surprinde, aşadar, prezenţa unei persoane originare din Aegyssus, cum se întâmplă între cetăţile apropiate[41] ; aflarea aşezării de la Ibida, pe traseul unor atacuri desfăşurate în sec. II – III p.Chr., inclusiv prin centrul provinciei, dacă nu o cauză strict locală, va fi provocat dispariţia personajului menţionat în inscripţia analizată acum.

II. ALTE INSCRIPŢII FUNERARE*

1. Fragment de stelă funerară din calcar, cu loc de proveniență neprecizat. Fără număr de inventar. În partea dreaptă păstrează un chenar ornat cu simbolul ciorchinelui de strugure[42] (**Fig. 2**).

Dimensiuni : î = 0,29 m ; l = 0,44 m ; gr. = 0,24 m ; î.l. = 0,065 – 0,07 m .

Datare : sec. II – III p.Chr.

Textul păstrat este următorul :

……

……..A S Ț A

……..· XX ·SANC

…….…….. N VI

…… O N Ị

În r. 1 a treia literă, *Ț* , este ştearsă, iar la capătul rândului există o spărtură; în r. 2 numeralul este încadrat de triunghiuri despărţitoare ; tot aici *A* este ligat cu *N*. Posibil să citim în r. 1 *cognomen*-ul *Casta*, întâlnit în regiune cu *nomen*-ul *Valeria*, la Aegyssus (Tulcea)[43], la Capidava[44], dar şi în alte locuri[45]. Forma masculină a *cognomen*-ului – *Castus* -, este mult mai frecventă[46]; alte posibilităţi de lectură în r. 1 sunt nesigure[47].

În r. 2-3, după vârsta defunctei *[...vix(it) an]n(os)] XX*, figurează, eventual, epitetul *sanctissima filia* sau *coniux* (?) (= preaslăvita fiică/soţie ?) formulă de

---

[41] ISM V 57 (Tropaeum Traiani): *„qui natus fuit Axiop(oli)"*; mult mai frecvente sunt exemplele din lumea pontică, v. AVRAM 2013, *passim*.

*Piesele, înregistrate de mai multă vreme în colecţia MINAC, provin probabil toate din Dobrogea.

[42] Unul din cele mai frecvente simboluri pe stelele de tip danubian (v. ISM I-V *passim*; CONRAD 2004, *passim*); pentru reprezentarea strugurelui cu boabe foarte dese, vezi stele de la Sacidava (ISM IV 183, 194) sau Ibida (ISM V 227, 230) etc.

[43] ISM V 287 (sec. II sau III p.Chr.).

[44] ISM V 38 (sec. III p.Chr.).

[45] ISM II 256 (Tomis, sec. II – III p.Chr.): Ὀλπία Κάστα.

[46] ISM II 170, 191; ISM IV 67, 190, 214; ISM V 124, 130; ILB 338, 391, 438 II·18; IGB I² 47 (Odessos) etc.

[47] Respectiv, să citim finalul unui nume feminin şi filiaţia; sau *nomen* şi *cognomen* feminin; sau, în sfârşit, *filias* (la plural), termen însoţit de numele părintelui, în genitiv. Pentru indicarea filiaţiei pe lângă nume feminine, vezi ISM V 36, 189 etc.; pentru *filias* (la N pl.) în loc de *filiae*, care apare adeseori şi în inscripţii dunărene, v. MIHĂESCU 1960, cap. 134; v. şi ISM V; în sfârşit, pentru *cognomina* feminine în *Sta*- vezi KAJANTO 1965, p. 412-413.

afecţiune, care nu lipseşte nici în inscripţiile funerare[48]. Întrucât epitetul ar fi trebuit să figureze lângă nume şi înaintea numeralului, nu excludem prezenţa aici a *cognomen*-ului unui alt defunct, de tipul *Sanctinus, Sanctulus, Sanctianus* sau *Sanctus*[49], despre care ştim că a trăit doar 6 ani - *[vix(it) an]n(os)] VI*[50].

În sfârşit, după literele păstrate în r. 4, *ONI*, am putea recunoaşte un *nomen Ant]oni[us* sau *cognomen Ant]oni[nus*[51], poate dedicantul inscripţiei, dacă nu tot unul dintre defuncţi ale căror nume trebuie să fi figurat pe piatră. Nu excludem însă nici substantivul comun *c]oni[ux* care să fi însoţit numele dedicantului.

Acceptând prezenţa formelor nominale *Casta* şi *Sanc[-tus, -tulus, -tinus, -tianus]*, atrage atenţia formarea lor pe baza unor adjective din sfere semantice apropiate, care vizează valori sau comportamente morale.

2. Inv. 21403 MINAC. Fragment dintr-un altar cu inscripţie în limba latină, găsit întâmplător în anul 1976, în partea de est a satului Bugeac (jud. Constanţa)[52]. (**Fig. 3**)

Dimensiuni: î = 0,315 m; l = 0,22 m; gr. = 0,27 m; î.l. = 0,054 – 0,056 m.

Datare: sec. II – III p.Chr.

Înscripţia este încadrată în partea dreaptă de un chenar simplu; se păstrează doar câteva litere din finalul a trei rânduri[*]. La sfârşitul r. 2 apare un semn despărţitor, iar în r. 3 se disting nesigur literele *ṾṂ*.

Textul inscripţiei:

.....
..... SAL
..... NX
.....ṾṂ
.....

După cele câteva litere conservate pe piatră nu putem defini sigur caracterul inscripţiei:

Dacă era altar votiv, la început figura numele divinităţii căreia îi era închinată inscripţia (rămasă necunoscută), urmată de urarea *[pro] sal(ute)*, care ar putea fi recunoscută şi aici în r. 1[**].

---

[48] IDR III / 3, 367: „... *coniugi / sanctis/simae*..."; v. şi MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2004, p. 94-95 şi 140 (SE 82); CONRAD 2004, p. 213, nr. 324: *[Ant]oniae Gnesiae sanctissim(a)e pientissim(a)e* (Nicopolis ad Istrum, sfârşitul sec II p.Chr.).

[49] *Cognomina* înregistrate de KAJANTO 1965, p. 252; Vezi CIL III 7449 = Montana 2, 1 şi 68 (*Sanctus*) şi alte exemple la Clauss-Slaby *s.v.*

[50] Al doilea nume, redat numai prin *cognomen Sanc[...]* era *puer*. Ne putem gândi la o relaţie de familie soră-frate cu o diferenţă mare de vârstă, dar pentru care vezi ISM II 382, ISM V 80, 104, 250 etc.; sau la o relaţie mamă-copil, ambii plecaţi din viaţă la vârste timpurii; dedicantul în cazul acesta ar fi fost *coniux* şi *pater*.

[51] Pentru *cognomen*-ul *Antoninus*, vezi mai sus, n. 27; ILB 438, p. 218 s.v. *Antonius* vezi, totuşi, şi alte posibilităţi: *Apollonius, Catonius* etc.

[52] Fragmentul a fost recuperat de regretatul nostru coleg Mihai Irimia.

[*] Litera păstrată la bază în spărtura de sus nu poate fi precizată.

[**] Scrisă abreviat, cum mai întâlnim uneori.

Literele păstrate indică mai degrabă o inscripţie funerară, situaţie în care *SAL* reprezintă începutul unui nume propriu, poate *Salvius*[53]. În această accepţie textul păstrat pe fragment s-ar putea completa:

……..Sal –
[vius mil(itavit) an]n(os) X,
[vix(it) ann(os)…]V M etc.

În sfârşit, *SAL* ar putea fi un substantiv comun, transcris după numele personajului. Un exemplu asemănător întâlnim în apropiere de Bugeac, la Durostorum, unde un altar închinat lui Invictus Mithras este pus de *Q. Samicius Serenus, archite[c]/tus, salariarius leg(ionis) XI Claudiae*[54]; termenul *salariarius* desemnează un civil care primea un salariu ca urmare a unui contract cu armata romană[55]. Nu este exclus ca şi cel menţionat pe piatra de la Bugeac să fi funcţionat în legiunea din apropiere, a XI-a Claudia. În r. 3 pe piatră trebuie să fi fost indicată vârsta, din care cunoaştem doar cifra terminală, *V*, iar sigla *M*, de la *m(enses)*, să fie urmată de numărul lunilor. *M* poate fi însă şi *praenomen*-ul *M(arcus)* abreviat, a celui care a pus inscripţia. Lectura rămâne şi în această variantă ipotetică :

..... sal(ariarius)
[leg(ionis) XI Cl(audiae) an]n(os) X,
[vixit ann(os)…]V m(enses ?) …

3. Fragment dintr-o placă de calcar, cu loc de proveniență necunoscut şi inscripţie în limba latină. Fără număr de inventar. Ţinând seama de forma acesteia şi textul păstrat, pare să fie o inscripţie funerară. (**Fig. 4**)

Dimensiuni: î = 0,52 m; l = 0,62 m; gr. = 0,15 m; î.l. = 0,05 m.

Se păstrează 1-3 litere din patru rânduri, câmpul inscripţiei fiind de 0,29 m (înălţime) şi 0,17 m (lăţime); restul este o margine foarte lată spre dreapta, cu urmele unor caneluri verticale.

Datare: sec. II – III p.Chr.

Literele păstrate sunt:

.....OV I
.....T I P
..... N
..... X

În r. 1 recunoaştem începutul unui nume, probabil *Ovi/[nius], nomen* atestat în mai multe rânduri la Roma, în Italia, în câteva provincii din vestul imperiului

[53] Vezi şi ISM IV 182 (Sacidava): *Iulius Salvius*; AÉ 2003 1538 (Iatrus): *T. Salvius Chresimus*; ILD II 1011 (Dacia, Ilişua: *[Au]r(elius) Sal(vius)*. *Salvius* este întâlnit mult mai frecvent decât *Salius*; v. Clauss-Slaby, *s.v.*

[54] ISM IV 108 şi bibliografia.

[55] Vezi şi RHP 119 = MÉA 2012, p. 207-213 (Apameea-Syria): *„Aur(elius) Surus / salariarius al(a)e I Ulp(iae) Con(tariorum) / fecit in salario an(nos) XX vixit ann(os) XLV …*"; RIU 2, 590 = IDRE II, 273 (Brigetio, Pannonia Inferior: *„… M(arcus) Ulp(ius) Cele/rinus, sal(ariarius) / leg(ionis) I Ad(iutricis) / p(iae) f(idelis), interpre<s=X> / Dacorum …*"; ILD II 926 şi 927 (Apulum) etc.

şi din Africa[56]. În Moesia Inferior numele este purtat de unul dintre cei mai activi guvernatori ai provinciei, C. Ovinius Tertullus (198-201 p. Chr.)[57]. În cazul de faţă pare a fi vorba de un simplu militar, apreciind după termenul identificat în r. 2 – *s]tip/[endiarius]*, întâlnit pe stele funerare la Ostrov (Durostorum), din prima jumătate a sec. III p.Chr. şi Tomis (sec. IV p.Chr.)[58] şi în repetate rânduri în diplome militare. După nume, figurau anii de serviciu militar şi apoi cei de viaţă, cum s-a notat pe o inscripţie din Tomis, din sec. III p.Chr.: *fecit stipendia (annis) XXIII et vixit annis XLII* [59]; litera *N*, din r. 3, ar putea fi citită *an]n(is) / an]n(os)*, iar în r. 4 să se fi indicat numărul anilor: *L]X* ?

Cunoscând prea puţin din textul iniţial al inscripţiei, întregirea rămâne, evident, ipotetică.

4. Inv. 16801 MINAC. Bloc de calcar fragmentar, cu inscripţie în limba latină[60]. (**Fig 5**)

Dimensiuni: î = 0,29 m; l = 0,42 m; gr. = 0,16 m; î.l. = 0,055 – 0,06 m.

Se păstrează un fragment din partea dreaptă a unei inscripţii funerare, mărginită de un chenar ornat cu vrej de strugure. Scrierea este puţin ordonată, cu ligaturi în r. 1 (*V* + *A* şi *L* + *N*), r. 2 (*N* + *T* + *I*) şi r. 3 (*R* + *I* şi *D* + *E*). Notăm, de asemenea, omiterea literei *E*, dacă nu este ligată cu *L*, în r. 1.

Datare: sec. III p.Chr.[61].

Din text de păstrează câteva litere din finalul a trei rânduri:

Ę Ļ V A L N

R E N T I B

C E R I Ḍ E

La începutul inscripţiei trebuie să fi figurat numele şi vârsta celor decedaţi, apoi cel al dedicantei. *Nomen*-ul acesteia este nesigur : pe piatră se păstrează doar hasta de jos a literei *Ę*, urmată de *Ļ*; spărtura care urmează pe piatră nu ne oferă o deplină siguranţă pentru recunoasterea unui *A*. În această eventualitate am putea citi un nume abreviat de tipul *A]ęļ(ia), Aur]ęļ(ia), Corn]ęļ(ia)* etc. [62] După literele ligate de la sfârşitul r. 1 *cognomen*-ul pare a fi *Val(e)n/[tina]*, şi el bine

---

[56] Clauss-Slaby *s.v. Ovinius/-ia* (43 atestări); v. din Pannonia Superior (*Carnuntum*), HILD 1968, 102: „*C. O[vinius] / Tertu[llus ? quod] / votum [sus]/cepit*". La Tomis, ISM II 220: „*Stena Ovi/[dia/* sive *nia ...]*".

[57] THOMASSON, *L.P.* I², 2009: 20: 107; PIR²:191.

[58] ISM IV 116: „*D(is) M(anibus) / Valerio Marco / mil(iti) leg(ionis) XI Cl(audiae), obito, vi/xit ann(is) XLV st(i)p(endiorum) XXVI*"; vezi şi în acest volum, Al. Avram, *Note epigrafice*, inscripţia nr. 21: „*Fl(auius) Vrsus .../ (quondam) d(e) eq(uitibus) no(meri) II cataf(ractariorum)/ ... mil(es) of(ficialis) Ladici pr(a)ef(ecti), st/ip(endiorum) IIII ...*" (sec. IV p.Chr., Tomis).

[59] ISM II 346 (sec. III p.Chr.) şi p. 311 (observaţii de limbă).

[60] Fişa de inventar cu fotografia piesei a fost întocmită de A. Panaitescu, în 7.III.1967. Proveniența inscripţiei nu a fost precizată; nu ar fi exclus să fi fost adusă de la Capidava, ca multe altele, precum un fragment de stelă aflat tot la MINAC – ISM IV, 44 (sec. III), ornat asemănător, scrierea însă, fără ligaturi, este uşor diferită.

[61] Ligatura între *T* + *I* din r. 2 crează imaginea unei cruci (observaţie Al. Barnea la Sesiunea anuală „Pontica" 2016); faptul ar permite datarea inscripţiei în sec. IV p.Chr.

[62] Desigur, am putea citi şi *A]el(ius) Val(e)n/[tinus]*, dedicant fiind în acest caz fiul defuncţilor (sau un alt *nomen* şi *cognomen* cu aceste iniţiale).

cunoscut[63]. În r. 3, terminaţia în dativ plural ar indica completarea *pa]rentib/[us]*[64], fără a fi exclusă şi lectura *bene me]rentib/[us]*[65], referitoare la defuncţii menţionaţi. În literele de pe r. 3 am putea recunoaşte un dativ singular *so]ceri*, în loc de *socero*, cu confuzia sau trecerea termenului de la declinarea a II- a în –er, la declinarea a III-a[66]. Tot în r. 3 hasta verticală a literei *D* este trasată defectuos, literă ligată cu *E*[67].

Textul inscripţiei:

[……...A]ęl(ia) ? Val(e)n –
[tina pa]rentib-
[us et so]ceri de
[suo posuit *sive* f(aciendum) c(uravit)]

„...Aelia ? Valentina, părinţilor şi socrului din averea proprie a pus (monumentul) / s-a îngrijit să se facă (monumentul)."

Dacă piatra avea o lăţime aproximativ dublă faţă de fragmentul păstrat (cca. 0,84 m, cu chenar lat de o parte şi de alta), ea ar conţine pe rând dublul literelor existente acum, permiţând o variantă de lectură. Putem presupune, în varianta lărgită, şi prezenţa unor epitete consacrate, respectiv *pientissimi* (pentru *parentes*)[68] şi *optimus* (pentru *socer*)[69].

Inscripţiile la care ne-am referit datează din sec. II-III p.Chr. Starea lor fragmentară nu permite reconstituiri sigure. Raportarea la epigrafe cunoscute din zonă ne oferă ocazia propunerii unor forme onomastice sau recunoaşterea unor termeni comuni, fie că ne referim la domeniul vieţii private (*parentes*, *socer*), fie, cu multă probabilitate, la cel militar (*salariarius*?, *stipendia* / *stipendiorum* ?). Inscripţia de la Ibida se detaşează ca importanţă; textul, şi aici fragmentar, dă ocazia unor comentarii referitoare la posibile evenimente marcante petrecute în zonă sau la altele, legate de toponimii.

---

[63] Vezi RIU 3 758 (Pannonia Superior); CIL III 1609 (Dacia): *Aelia Val[ent]ina*; IDR III/ 5,1,61 (Apulum): *Ael(ia) Valentina*; ISM IV 62 (Tropaeum Traiani): *Iulia Valentina*; ISM IV 11, 52, 55, 62 a,b: *Valentinus*; ISM II 452 (Tomis): *Cornelius Valentinus*.

[64] *Parens* şi *parentes* apar frecvent în inscripţii; v. la Tomis, ISM II, p. 423, *s.v.*

[65] Pretutindeni utilizat în inscripţii funerare şi *bene mereo*; v. ISM II, p. 421, *s.v.*; ISM V 30, 52, 80, 81 etc.

[66] Pentru confuziile în declinarea celor doi termeni – *socer* şi *socrus*, vezi ISM V 163 (Troesmis): *op(timo) socro* (pentru *socero*); prima formă întâlnită şi în altă parte: ILD II 969, inscripţie funerară pentru un *Victorinus* (în dativ *Victorino*) *socer* (în dativ, eronat *soc]rui*, formă normală de dativ pentru un substantiv feminin; aici este utilizat „ca pentru masculin", formă întâlnită în latina populară); v. şi ILD I 248 (Ulpia Traiana Sarmizegetusa): *so]crui(f.)*; ISM II 227: *socru*...(m.).

[67] Prepoziţia *de* urmată de *suo* (ablativ de la *suus*), este frecventă; v. la Tomis ISM II 195, 266, 318 (inscripţii funerare), dar şi în numeroase alte locuri.

[68] Vezi, de exemplu, ISM II 194, 225, 247, 304, 465.

[69] ISM V 163 (Troesmis): *op(timo) socro* (v. mai sus şi n. 66).

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

A É - L'année épigraphique, Paris.

CIL - Corpus Inscriptionum Latinarum, I – XVII, Berlin, 1863 sqq.

ICUR - Inscriptiones christianae urbis Romae. Nova series, Roma, 1922.

IDR - Inscripţiile Daciei Romane: II· Oltenia şi Muntenia (Gr. Florescu, C.C. Petolescu), Bucureşti, 1977; III/1· Dacia Superior. Zona de sud vest (I.I. Russu în colaborare cu Milena Dušanic, N. Gudea, V. Wollmann), Bucureşti, 1977.

IDRE - C.C Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier – IIIe siècles)*, vol. I-II, Bucarest, 1996-2000.

IGB - G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I-V, Sofia, 1956-1997; I², 1970.

IGLR - Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV – XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976.

ILB - B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, vol. I, Sofia, 1989.

ILCV - E. Diehl, *Inscriptiones Latinae christianae veteres*, I – III, Berlin, 1924-1931.

ILD - C.C. Petolescu, *Inscripţiile latine din Dacia*, I-II, Bucureşti, 2005, 2016.

IMS - Inscriptions de la Mésie Supérieure, sous la direction de Fanula Papazoglou, I – VI, Belgrad, 1976 – 1995; III 2, Timacum Minus et la vallée du Timok, 1995.

ISM - *Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine*: *I· Histria şi împrejurimile* (D. M. Pippidi), Bucureşti, 1983; II· *Tomis şi teritoriul său* (Iorgu Stoian, index de Al. Suceveanu), Bucureşti, 1987; III· *Callatis et son territoire*, (Al. Avram), Bucarest/Paris 1999; IV· *Tropaeum Traiani – Durostorum – Axiopolis*, (Em. Popescu), Bucarest/Paris, 2015; V· *Capidava – Troesmis – Noviodunum*, (Emilia Doruţiu-Boilă), Bucureşti, 1980.

KAJANTO - I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965.

Montana - Montana, vol. 2, Sofia, 1993.

NMESM - A. Aricescu, V. Barbu, N. Gostar, Gh. Poenaru-Bordea, A. Rădulescu, *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanţa, 1964.

PIR² - Prosopographia Imperii Romani · Saec. I·II·III, ² Berlin, 1933.

RHP - B. Lörinez, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonia während der Prinzipatszeit ·I· Die Inschriften*, Wien, 2001.

RIU - Die römischen Inschriften Ungarns, Budapest/ Amsterdam, I – V, 1972 – 1991.

THOMASSON, *LP* I² - B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, *vol. I ex parte retractatum*, Göteborg, 2009.

ZPE - Zeitscrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

**

Clauss-Slaby: Epigraphische Datenbank Clauss-Slaby. (www.manfredclauss.de).

VEL Vbi erat Lupa (http://www.vbi-erat-lupa.org)

Autori

ARICESCU 1971 - A. Aricescu, *Despre numele aşezării antice de la Slava Rusă*, BMI 40 (1971), p. 58-60.

ARICESCU 1976 - A. Aricescu, *Adnotări epigrafice* (2), SCIVA 27 (1976), 4, p. 523-535.

ARICESCU 1977 - A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977.

AVRAM 2007 - Al. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia N.S. 51 (2007), p. 79-132.

AVRAM 2013 - Al. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini externa*, Colloquia Antiqua, 8, Louvain/ Paris/ Walpole, MA, 2013.

BAUMANN 1983 - V.H. Baumann, *Ferma romană în Dobrogea*, Tulcea, 1983.

BAUMANN 1984 - V.H. Baumann, *Piese sculpturale şi epigrafice în colecţia Muzeului de Istorie şi arheologie din Tulcea*, Peuce 9 (1984), p. 201-233; 597-630.

BĂRBULESCU 2001 - M. Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană* (sec. I-III p.Chr.), Constanţa, 2001.

BÂLTÂC 2011 - A. Bâltâc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior şi Thracia*, Bucureşti, 2011.

BOUNEGRU 2003 - O. Bounegru, *Economie şi societate în spaţiul ponto-egean (sec. II a.C. – III p.C.)*, Iaşi, 2003.

CONRAD 2004 - S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie*, Leipzig, 2004.

DE TRIZIO 2010 - M.S. de Trizio, *History, Rhetoric and Political „Opportunity" in the Encomium of Vestal (Ov. 4, 7)*, AOU, Seria Filologie 21, p. 71-79.

HILD 1968 - F. Hild, *Supplementum epigraphicum zu CIL III: das pannonische Niederösterreich*, Burgenland und Wien 1902-1968, Wien, 1968.

IACOB *et alii* 2015 - M. Iacob, A. Ibba, D. Paraschiv, A. Teatini, *La città romana di (L)Ibida, in Scythia Minor. Le ricerche recenti e l'accordo di collaborazione tra l'Istituto di Ricerche Eco-Museali di Tulcea e l'Università di Sassari, in Culti e religiosità nelle province danubiane* (a cura di L. Zebrini). Atti del II Convegno Internazionale. Ferrara 20-22 Novembre 2013, Bologna, 2015, 9. 559-573.

MATEI-POPESCU 2010 - F. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucharest, 2010.

MÉA 2012 - C. Méa, *Le salariarius: un contractuel de l'armée romaine*, ZPE 181 (2012), p. 207-213.

MIHĂESCU 1960 - H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, Bucureşti, 1960.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2004 - L. Mihăilescu-Bîrliba, *Sclavi şi liberţi imperiali în provinciile romane din Illyricum (Dalmatia, Pannonia, Dacia şi Moesia)*, Iaşi, 2004.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2011 – L. Mihăilescu-Bîrliba, *La cité romaine du Haut-Empire d'Ibida (Mésie Inférieure). Considérations historiques selon le dossier épigraphique*, Studia Antiqua et Archaeologica 17 (2011), p. 83-143.

OPAIŢ 1981 - A. Opaiţ, *O nouă unitate militară atestată la Aegyssus*, SCIVA 32 (1981), 2, p. 297-299.

POPESCU 1964 - Em. Popescu, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, StCl, 6 (1964), p. 185-203.

RĂDULESCU 1963 - A. Rădulescu, *Inscripţii inedite din Dobrogea*, SCIV 14 (1963), 1, p. 79-105 = NMESM, p. 139-188.

SLUŞANSCHI 1994 - D. Sluşanski, *Sintaxa limbii latine I· Sintaxa propoziţiei*, Bucureşti, 1994.

SUCEVEANU 1977 - Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană, secolele I – III e.n.*, Bucureşti, 1977.

SUCEVEANU 1998 - Al. Suceveanu, *Fântânele. Contribuţii la studiul vieţii rurale în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1998.

SUCEVEANU & BARNEA 1991 - Al. Suceveanu & Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucharest, 1991.

STATI 1961 - S. Stati, *Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor*, Bucureşti, 1961.

TUDOR 1978 - D. Tudor, *Oltenia romană*[4], Bucureşti, 1978.

ZAHARIADE 1988 - M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988.

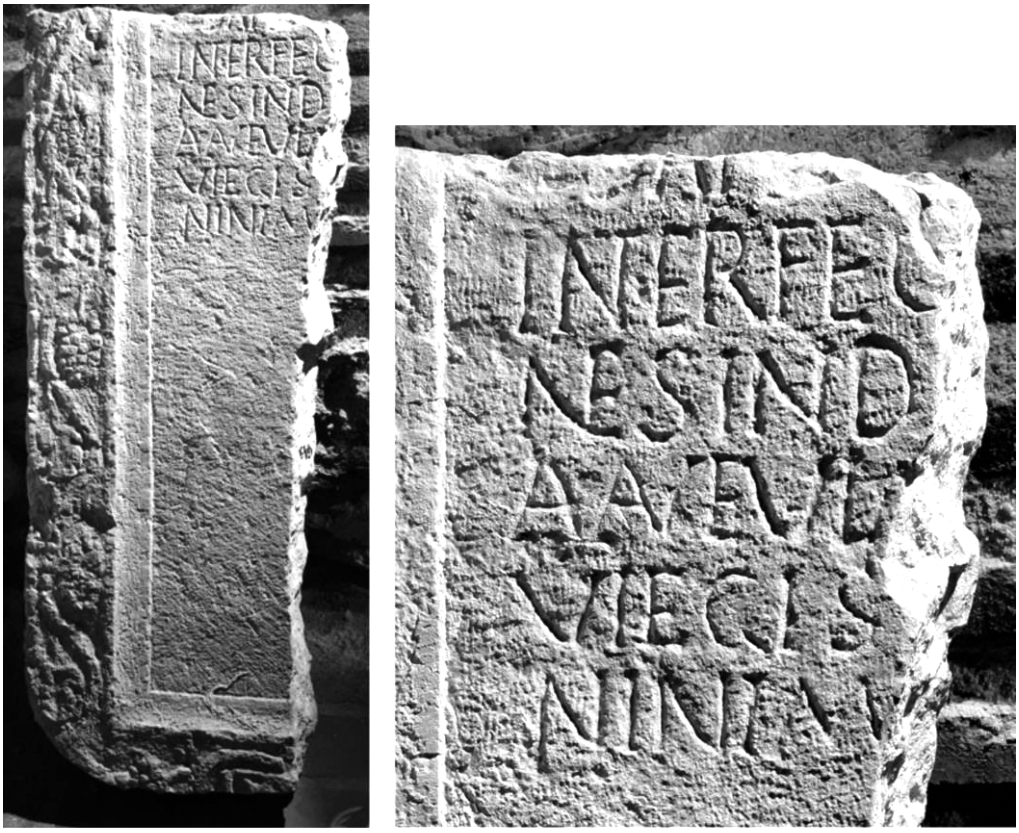

Fig. 1 a-b

Fig.2

Fig.3

Fig.4

Fig.5

CIL III 14450 = IGLR 3 = ISM II 155. A REVISION AND REASSESSMENT

Mihail ZAHARIADE*

Cuvinte cheie: *inscripţie, editori, provincie, împăraţi, Scythia, Diocleţian,* dux*, turn, porţi, incintă, refacere.*

Keywords: *inscription, editors, province, Emperoros, Scythia, Diocletian,* dux*, tower, gates, city-wall, reconstruction.*

Rezumat: *Studiul oferă noi lecturi ale unor pasaje de importanţă majoră din bine cunoscuta inscripţie tetrarhică tomitană CIL III 14450 = IGLR 3 = ISM II 155, posibile datorită unei complete re-examinări a piesei. Pe baza lecturilor anterioare ale editorilor, comentariile se concentrează strict asupra rândurilor 2/1; 7/6; 8/17; 9/8; 11/9, care aduc noi contribuţii asupra capitalei provinciei Scythia în ce priveşte statutul său juridic, comanda la nivel provincial şi intervenţiile constructive ale autorităţilor officiale.*

Abstract: *The study offers new readings of some passages of critical importance yielded by the well-known Tetrarchic inscription CIL III 14450 = IGLR 3 = ISM II 155 due to high-quality photos and a thorough re-examination of the stone. Reproducing former editors' readings, the commentary focuses strictly on the lines 2/1; 7/6; 8/17; 9/8; 11/9 which shed new lights on the capital of the province of Scythia as to its juridical position, provincial high level command, and late 3rd century building interventions by the official authorities.*

01. *General*.

The stone is a well-known fragmentary building inscription[1] found at Tomis and recorded currently under no. inv. MNA L no. 496 in the lapidarium of the Institute of Archaeology „Vasile Pârvan "in Bucharest (**Fig. 1**).

---

* Mihail ZAHARIADE: Institutul de Arheologie „ Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: zahariade@yahoo.com.

[1] The stone is labelled by the editors as follows: 'inscription' (GR. TOCILESCU, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie* , Bucharest, 1900, p. 213, no. 42) (further *Fouilles*); '*document of public character*' (I. STOIAN, *Tomitana. Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis*, Bucureşti, 1962, p. 127, nr. 28) (further *Tomitana*); '*limestone bloc*k' (IGLR 3), *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV- XIII descoperite pe teritoriul României*), Bucureşti, 1976 (further IGLR), p. 37, nr. 3, I. STOIAN, *Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine,*

The piece was published in several editions with commentaries and considered one of the benchmarks in the early Tetrarchic history of Tomis (Constanţa), the capital of the ancient province of Scythia.

The present approach is far from being a new edition. It aims only at filling some important gaps left by the previous editors in the reading of the script and to offer a more complete and as comprehensive understanding as possible of the text of the inscription.

02. *Technical data and the state of conservation.*

A new systematic physical examination of the stone has been carried out in November 2015 accompanied by detailed high definition photography.

The measurements provided the following exact dimensions of the fragment preserved nowadays: length: 0.75 cm; width: 0.72 cm; thickness: 0.49 cm; the height of the letters: 4.0 - 4.5 cm[2].

The block is a compact white tough oolitic, calcareous stone of Triassic formation, without gravel or vegetal intrusions. In spite of its present day modest dimensions, the mass of the stone is remarkably heavy. The stone is broken on the mid left side where it shows a considerable concavity which caused the disappearance of the beginning of the writing on some lines. The left upper part shows visible traces of breakage. The piece was also massively broken on its lower and middle right sides, where important parts of the text are irremediably lost. The lower part of the block is seriously marked by a break which caused the loss of an almost entire line.

The inscription field shows a hollowed oblique line, some millimeters in depth, which affected the tract of some letters. Other incongruities consist in some indents on the right part of the stone and some other small notches on the upper left part which altered letters of some lines.

The inscription's field shows 11 visible lines bearing different degrees of clarity[3].

1.0. *Editions and references*

According to Gr. Tocilescu's statement the piece was found in Constanţa[4]. No other detail is offered as to the exact place or circumstances of discovery[5]. He

vol.II. Tomis şi teritoril său. Culese, traduse, însoţite de comentarii de Iorgu Stoian. Indici de Al. Suceveanu, Bucureşti, 1987 (further ISM II) p. 184 n. 155/40); 'Altar oder einer Statuenbasis' (*HD043009*).

[2] The recent measurement coincides exactly with the figures offered by Em. Popescu, IGLR 3, but differs from that of ISM II 155(40): 0.75 x 0.67 x 0.50 m; the height of the letters 0.04-0.04 m); *Fouilles*, p. 213, no. 42; *Tomitana*, p. 127, no. 28 did not provide any dimensions of the block. For *HD043009* the stone is: 75 cm x 67 cm x 50 cm; letters are 4 cm high.

[3] As a general observation the stone was strongly rolled by water, as it is noticeable from the round smooth corners of the four sides, but it is difficult to say whether the process occurred after the breaking of the block or the fragmentation was caused by water. The erosion is visible mainly at the upper half of the block as shown by some letters almost wiped in the first two lines.

[4] *Fouilles*, p. 213, nr. 42. The only indication is the note sent to the editors of CIL p. 2328[92]: *Constantza rep. nunc Bucarest in museo*.

[5] Th. Mommsen states only: *Tocilescu misit* (for CIL III).

first published the text of the inscription with a significant restitution accompanied by a thoughtful commentary: 'Nous proposons sous toutes réserves cette restitution dont l'unique utilité sera de mettre en valeure les differentes partis de l'inscription'.

There are five main editions of the document with important commentaries and interpretations:

1.*Fouilles* p. 213 no. 42.
2.CIL III 14450[6].
3.*Tomitana*, p. 127, nr. 28.
4. IGLR p. 37-38 no. 3 fig. 3.
5. ISM II, p. 184-185 no. 155(40) fig 155.

The text of the inscription was partially reproduced by Lambrino[7] and completely by Vermasseren[8]. The complete text was also reproduced in ILS 4103, HD043009 and EDCS. Soon after the publication in CIL, the inscription offered ground for historical debate[9].

1.1. *The editors' readings*

Tocilescu, who apparently was the first to see and check the letters on the stone unnoticed some highly damaged traces of letters on the very edge of the fragment revealed by the new pictures: O (?), M (?), M(?). Other letters would be possible on this line, but considerable deterioration obstructs any coherent identification and reading.

That makes plausible the existence of a first line (1) which seems to have been erased or severely damaged and therefore far from being restorable. For

[6] CIL III 14450 made an important modification to Gr. Tocilescu's reading which served as base for further editions and readings (see below).

[7] LAMBRINO 1936, p. 915, n. 9.

[8] CIMRM 1960, 364 no. 2301. The inscription was recently reproduced in two important epigraphic collections: Epigraphische Datenbank Heidelberg (HD043009): D[eo] Soli pro [sal(ute)] / [Im]pp(eratorum) CC(aesarum) C(ai) Val(eri) Dioclet[iani] / [[[et M(arci) Aurel(i) Val(eri) Maximiani]]] / [inv]icti(!) Augg(ustorum) trib(unicia) pot(estate) P(iorum) [F(elicium)] / [iu]sso(!) hac desposit[ione](!) / [dd(ominorum) nn(ostrorum)] Augg(ustorum) porta[m civi]/[ta]ti praesida[riam] / [cur(ante)] C(aio) Aurel(io) F[irminiano v(iro) p(erfectissimo)] / [devo]tissimo n[umini Augg(ustorum)] / [ci]vitas [Tomitanorum fec(it)].

Epigraphik Datenbank Claus/Slaby (EDCS) (Moesia Inferior):

De[o] Soli pro [sal(ute)] / [Im]pp(eratorum) CC(aesarum) C(ai) Val(eri) Dioclet[iani] / [[[et M(arci) Aurel(i) Val(eri) Maximiani]]] / [Inv]icti Aug(usti) trib(unicia) pot(estate) P(ii) F(elices) / [iu]ss<u=O> hac d<i=E>spositione / [dd(ominorum) nn(ostrorum)] Augg(ustorum) porta[m(?) civi]/[ta]ti praesidia[li] / [cur(ante)] C(aio) Aurel(io) F[irminiano] v(iro) p(erfectissimo) / [devo]tissimo n[umini Augg(ustorum)] / [ci]vitas [Tomitanorum fec(it)].

[9] PÂRVAN 1915, p. 415-450, n. 5; NETZHAMMER 1924 p. 397-412; IORGA 1971, p.19, 78; LAMBRINO 1936, p. 915 and n. 9; VULPE 1938, p. 296; BARNEA 1968, p. 376; SUCEVEANU 1969, p. 353; POPESCU 1977, p. 258 and n. 8; ARICESCU 1977, p. 125, 162; ZAHARIADE 1988, p. 33, 42; BARNEA 1991, p. 195; PROTASE 2001, p. 488; LEWIN 2004, p. 228-229; ZAHARIADE 2006, p.71; IONESCU & PAPUC 2005, p. 79-80; SUCEVEANU 2009, p. 243; BĂJENARU 2010, p. 33-34, n. 92; MATEI-POPESCU 2014, p. 191.

convenience, we will add this potential first line to the generally accepted ten lines, but will be considered only in the process of re-numbering of the standardized editors' arrangement.

l. 1. [O…, Ṃ…, Ṃ…]

l. 2 (1). *Fouilles*: [in hon(orem) d(omus) d(ivinae)] e[t] D(eo) SOLI PRO [salute et victoria]; CIL: [in h d ?] D(eo) SOLI PRO [sal(ute)]; *Tomitana*: DE[o] SOLI PRO [salute]; IGLR + ISM II: DE[o] SOLI PRO [sal(ute)].

l. 3 (2). *Fouilles*: [im]PP(eratorum) CC(aesarum duorum) C(aii) VAL(erii) DIOCLET[iani…]; CIL: [im]PP CCC VAL DIOCLET[iani]; *Tomitana*: [im]PP(eratorum) C(aesarum) C. VAL(erii) DIOCLET[iani]; IGLR: [im]P(eratorum) C(aesarum duorum) C(ai) VAL(erii) DIOCLE[tiani]; ISM II: [im]P(eratorum) C(aesarum duorum) C(ai) VAL(erii) DIOCLET[iani];

l. 4 (3). *Fouilles*: [et M. Val. Maximiani]; CIL: [et M. Aur. Maximiani] ; *Tomitana*: et [M. Val(erii) Maximiani]; ISM II: [et M(arci) Aurel(ii) Val(erii) Maximiani]; IGLR: [et M(arci) Aur(elii) Maximiani];

l. 5 (4). CIL: [inv]ICTI AVGG TRIB POT P [fel]: *Fouilles*: [inv]ICTI AVG (usti) TRIB(unicia) POT(estate)P(ii)fel(ices); *Tomitana*+IGLR+ISM II: [inv]ICTI AVG (usti) TRIB(unicia) POT(estate) P(ii) fel(ices);

l. 6 (5). *Fouilles*: [ex iu]SSO HAC D[i]SPOSIT [io….]; CIL+ *Tomitana*+ IGLR+ ISM II: [iu]SSO HAC DESPOSITI[ione];

l. 7 (6). *Fouilles*: AAVGG(ustorum duorum) (sic !) PORTA[…]; CIL; [dd nn] AVGG PORTA[m civi]; *Tomitana*: D(ominorum) N(ostrorum) [Aug(ustorum) PORTA[m civi]; IGLR: [D(ominorum) N(ostrorum)] AVG(ustorum) PORTA[s *sive*-m civi]; ISM II: [D(ominorum) N(ostrorum)] AVG (ustorum) PORTA[m civi];

l. 8 (7). *Fouilles*: […]TI PRAESIDA[…]; CIL: [ta]TI PRAESD[i]A[riam]; *Tomitana* + IGLR II: [ta]TI PRAESIDA[riam]; IGLR:[ta]TI PRAESIDA[li *sive*-ariae];

l. 9 (8). *Fouilles*: [Imp(eratoris) C(aesaris)] C(aii) AVREL(ii) D[iocletiani invic-]; CIL:[cur] C. AVREL F[irminiano v(iro) p(erfectissimo]; *Tomitana* + IGLR+ ISM II: [cur(ante)] C. AVREL(io) F[(irminiano) v(iro) p(erfectissimo)];

l. 10 (9). *Fouilles*: [invic]TISSIMO N[umini devota]; CIL: [devo]TISSIMO N[um. m. eor]; *Tomitana*+IGLR+ISM II: [devo]TISSIMO N[umini Aug(ustorum)].

l. (11)10. *Fouilles*: [ci]VITAS [Tomitanorum]; CIL: [ci]VITAS [Tomit fec]; *Tomitana* + IGLR+ ISM II: [ci]VITAS [Tomitanorum fec(it)].

1.2. *Commentary and additional restorations*

There is space available on both sides of the inscription field for some more restorations.

l. 2(1). After DE[o] SO[LI], the space would allow about seven or eight letters, until the next clearly visible PRO. A possible [*invicto*] is unreadable but likely, given the epithet commonly attributed to the Sun God in this epoch[10]. PRO is clear on the stone, but the restorable [*sal(ute)*] falls entirely in the break, although apparently there is enough room for the term to fit into the line. The additional wording [*et victoria*], suggested by Gr. Tocilescu, although in a

[10] HIJMANS 1996, p. 115-150; HALSBERGHE 1972, *passim*; HIJMANS 2003, p. 377-398; BERRENS 2004; BOWMAN 2005, p. 67–89, especially p. 78; LENSKI 2006, p. 59–90.

requiring position, seems unlikely on this line because of lack of space: possible final reading of the line: D(eo) SOLI [**invicto**] PRO [salute].

l. 3(2) The name of Diocletian is rendered as DIOCLE[tiani] in IGLR, while all others read: DIOCLET. However, the letter T is followed by a clearly visible I on the photography which results in DIOCLETI.

The proposed reading would be: [IM]P(eratorum) CC (Caesarum duorum) C(ai) VAL(erii) DIOCLET**I**[ani].

l. 4(3). The length of the line allowed *Fouilles* and *Tomitana* proposed restitution of the name of M. Valerius Maximianus: [[ET M(arci) VAL(erii) MAXIMIANI]]. The name was erased possibly soon after Maximianus' death in 312[11]. Instead of VAL(erii), IGLR prefers the alternative AVR(elii), which certainly the Emperor bore. ISM II restores the entire name with both alternatives: M(arci) AVREL(ii) VAL(erii) MAXIMIANI. The abbreviation AVREL, which is on the stone some lines below, is rather unusual and highly rarely rendered; AVR would be more preferable in this case. The length of the line on our inscription could possibly allow the two gentilices, Valerius and Aurelius, but this is only a mere guess in view of the bad state of the line[12].

The proposed restoration is M(arci) AVREL(ii) VAL(erii) MAXIMIANI.

l. 5(4). The wording [Inv]ICTI AVG(usti) TRIB(unicia) POT(estate) P(ii) [f(elices)] is unanimously accepted. It is clearly visible a second G after Augusti. The group TRIB is damaged in its upper part, but easily readable. Clear readable P as part of the epithets *pii felices*. The terms *pii felices* must have been rendered on the inscription PP FF i. e. PP(ii) [FF(elices)] for the traces of a second, smaller P appears in the rear of the first, at the extreme right break of the inscription. If so, it further requires a double F which both fall into the break; the most likely restoration: [Inv]ICTI AVG**G**(usti) TRIB(unicia) POT(estate) P**P** (ii)

[F**F**(elices)][13].

l.(6)5. [iu]SSO HAC DESPOSIT[ione] is clearly readable and assumed by all editors. IGLR restitutes DESPOSITI[one], which is indeed obvious on the inscription. *Fouilles* and other editors prefer to restore D[i]SPOSIT[ione][14].

---

[11] On *damnatio memoriae* see VARNER 2004. The Tomitan stone shows clear signs of that operation carried out according to the principle: *eradendos ubique titulos abolendamque omnem memoriam decerneret* (Suet. *Dom*. 23. 1). That could have happened, according to a tradition (BARNES 1982, p. 41-42; LENSKI 2006, p. 68) only after 311 in connection with a hypothetical attempt of Maximianus to assassinate Constantine. The '*damnatio memoriae*' in Roman art see PETERSEN 2011, p. 1-8.

[12] The abbreviation AVR(elius) alternates in many cases with VAL(erius) but both are represented together on the inscriptions.

[13] In the series of the Tetrarchic building inscriptions at the Lower Danube this specific term varies between PP(ii) FF(elices) at *Donje Butorke* (CERMANOVIĆ KUZMANOVIĆ 1978-1979, p. 133; *Durostorum,* at RUSSU 1933-1935[1936], p. 210), or simply PII FEL(ices) and PII FELICES at *Sexaginta Prista* (KOLENDO 1966, p. 139-154), and Transmarisca (CIL III 6151). The fragmentary Tetrarchic inscription from Seimeni (IGLR 205), in Scythia, preserves P(ii) F(elices). In general see ZAHARIADE 1999, p. 553-559.

The reading: D<I=E>SPOSITIONE.

l. 7 (6). The group AVGG must have been preceded by [DD NN] now disappeared from the stone due to the cavity produced on its left side. Even if the four letters fall entirely in the break, the right slit of the last N is clearly visible and the reading DD N**N** is assured.

On the same line, CIL and later editors restored M for PORTA[m]. IGLR offers the alternatives PORTA[s-/m], while *Tomitana* and ISM II prefer CIL's reading, PORTAM.

Fresh photography discloses no traces of M. T is followed by a twisted A which results in PORTA but on its upper left side there is a slight S: A+S in ligature. At the very contiguity of the break of the stone is clearly visible upper part of a C and the left upper oblique small cut of a V. The two fragments would compose CV […] as an associative preposition (*cum*) which, in order to have a clear meaning requires a noun in Ablative (see below). The configuration of the right side of the stone leaves vacant space for additional seven or eight letters at the end of the line. The most accessible term we propose, fitting in the line and common on other building inscriptions, is *muris* (see note 26).

The proposed reading: DD(ominorum) NN(ostrorum) AVGG(ustorum) PORTAȘ CṾ [m muris] (**Fig. 2**)

l. 8(7). The space after the breaking of the stone to the left, at the beginning of l. 8(7) has enough room for six letters: [civita]TI. Except CIL, *Fouilles* and S. Lambrino who restored PRAESID[i]ARIAM, the later editors' readings offer *praesidariam*, *praesidali*, or *praesidiali*. The sharp image of the photography revealed the following situation:

a. an oblique handmade incision on the right upper part of the loop of letter D which means D+I in ligature; (**Fig. 3**)

b. small, fragmentary upper right cut from the loop of an R, after A.

The reading becomes in this case: [civita]TI PRAESI**DIAR**[iae][15].

[*CVR(ante)*] or rather [*CVRANTE*] is the most likely restoration of the editors. On other building inscriptions *curante* is commonly rendered non abbreviated[16]. The word would fit well at the end of l. 8 (7), leaving a generous space on the next line for the name of the officer.

l. 9 (8). Except *Fouilles*, all editors restored C(aio) AVREL(io) F[irminiano]. IGLR reads C. AVR(elio) although AVREL is plainly visible on the stone.

---

[14] *Dispositione* is the correct term (cf. IGLR 238, Carcaliu); the lapicid erred and wrote *e* instead of *i* conceivably the way the word was pronounced in daily life of at least a segment of the Tomitan community.

[15] It may be that the lapicid wrote initially PRAESIDARIA which could have circulated as an abbreviated form of the official *praesidiaria* and, when the review of the inscription was made, the I had no more place to fit between D and A; therefore he cut an I on top of the loop of letter D. That explains the definite reading, *praesidi*[*aria*], with D+I in ligature, instead of *praesid*[*aria*].

[16] e. g. RIU 3, 770; IlJug. 1, 357; CIL III, 4617; 4121; 4622; 4638 a.o.

Even if *Fouilles* restored an epigraphic 'stirring difficulty'[17] placing the second time in the text the name of D[iocletian], he has the great merit of apparently detecting the letter D instead of F, which the later editors or comentators did not observe and restored conjecturally F[irminianus][18].

The re-examination of the letters on the stone and high quality picture confirmed the letter D seen by Tocilescu and reveals indeed no traces of an F assumed by all later editors. There is more than half of the letter D (ca. 50%), followed apparently by the letter O (**Fig. 4**). The position of the latter (O) looks quite anomalous and seems to stick to the upper part of the D, which means a ligature D+O. The two letters strongly recommend a name starting with DO. A suggestion for the name would be DO[mitio/mitiano/metiano].

The editors restored a social rank of an alleged official individual: [V(ir) P(erfectissimus)]. The stone allows the restoration of both rank and office of this individual. Our proposal for the restoration of text on l. 9(8). is: [*v(iro) p(erfectissimo) duce*]. The reading with *duce* on the same line rather than on the following, 10(9), which apparently does not offer enough space for these six letters, seems most convenient. An alternative variant for the office and rank of a governor would be [*v(iro) p(erfectissimo) praeside*], but there is little room for ten letters at the end of the line or, alternatively, at the beginning of the l. 10 (9).

The proposed reading of the l. 9 (8): [*curante*] C. AVREL(io) **DO**[*mitio/mitiano/metiano v(iro) p(erfectissimo) duce*].

l. 10 (9). All editors restored [*devo*]TISSIMO at the beginning of the line followed by N[*umini Augg*(*ustorum*)]. It is indeed the most likely reading especially that the upper part of the left vertical bar of N is clearly visible.

l. 11 (10). [*ci*]VITAS [*Tomitanorum*] is the most reasonable restoration; an indent observable on the right arm of V means V + I in ligature; the noun [*ci*]VITAS requires a locative adjectival construction and [*Tomitanorum*] is the most rational option particularly that there is enough room for the wording as read by all editors: [*ci*]**VI**TAS [*Tomitanorum*].

There is a possibility for an additional plausible l. 12 (11) which might be considered. All editors restored [*fecit*] immediately after [Tomitanorum]. However, the alternative would be [*restituit*].

Both words pose a key question. Were the reconstructions carried out on older structures (gates, walls), as results from V. Pârvan's excavations, *restituit* would be a good option, which is also ours. Were the new gates (*portae*) and curtain walls (*muri*) built *a fundamentis*, *fecit* is the right choice proposed by all editors. The option [*restituit*] seems supported epigraphically by a small fragment of upper part of letter S under *civitas Tomitanorum* in which case a l. 12 is most likely: [**RESTITVIT**].

[17] *Tomitana*, p. 128.

[18] It would be explainable, but highly hypothetical, the circumstance that the similar *praenomen, nomen* plus the letter D from *cognomen* would have induced Tocilescu to read C. Avrel(ius) D[iocletianus].

2.0. Historical commentary

The additional restorations of some important parts of the text require some short historical commentaries.

a. *The date*

l. 4 (3) is most likely occupied by the name of Diocletian's co-Caesar and co-Augustus, C. Aurelius Valerius Maximianus, whose name suffered *damnatio memoriae* apparently in 311 (see note 11).

The *tribunicia potestate* encompassed the office as a common reference term for both Augustuses.

Diocletian, as single *Augustus*, had already held TRIB POT on 27. IX 284 and TRIB POT II on 1. I. 285 with PM, consul II, PP, PROCOS, IMP I, and a first title of *Germanicus Maximus* I. He held TRIB POT III, IMP II, *Sarmaticus Maximus I* and again *Germanicus Maximus I* after 1. I. 286[19]. As senior Augustus, Diocletian appointed Maximianus as Caesar at Milan, on 21. VII 285, and Augustus on 1.IV. 286[20]. Maximianus held his first TRIB POT on 1.IV. 285, as Caesar and TRIB POT II on 1.IV. 286, as Augustus.

Scythia was officially established as a province shortly after 21.VII. 286 when the two Augusti acquired the title of *Iovius* (Diocletian) and *Herculius* (Maximianus)[21] respectively and received the two new legions, I (Iovia) and II (Herculia) created and dispatched expressly for the new district[22].

TRIB POT without number for both emperors suggests an early setting of the inscription, but not earlier than 1. IV. 286 when Maximianus was appointed Augustus, as he appears together with his senior colleague (*invicti Augusti*), and certainly not later than 1.III. 293 when the Tetrarchic regime was installed[23].

---

[19] CAGNAT 1914, p. 231-232; 233 and n. 1; ENSSLIN 1948, s.v. *Valerius*, RE, VII A 2, col. 2426; CHASTAGNOL 1994, p. 24; BOWMAN 2007, p. 69.

[20] The debate on the date see: CAGNAT 1914, p. 234; ENSSLIN 1948, col. 2427; SESTON 1946, p. 65-66; JONES 1964, vol. I, p. 38; CHASTAGNOL 1980, p. 80-81; BARNES 1982, p. 6-7; 1982, 4, 196; WILLIAMS 1985, p. 48-49; CHASTAGNOL 1994, p. 25; KOLB 1995, p. 22; KOLB 1987, p. 28-31; 33-34; 65; BOWMAN 2007, p. 69; CORCORAN 2006, p. 40; *Consularia Constantinopolitana* (*Chron.Min.* I 229) strongly suggests the date of Maximianus' proclamation as Augustus on 1. IV 286, a date maintained by BARNES 1982, p.196, although 1.III cannot be excluded; the entire discussion at BOWMAN 2007, p. 69 n. 8 and also: 1996, p. 537.

[21] For the date of 21. VII 286 seen. 20 and also; BARNES 1982, p. 6; BOWMAN 2007, p. 70 and n. 14; For July 25th POTTER 2005, p. 280-281.The date of the adoption of the names *Iovius* and *Herculius* by the two Augusti is still debated: ENSSLIN 1948, col.2427; JONES 1964, p.38 (21. VII 286); SESTON 1946, p. 223-224; SESTON 1980, p.257-266, (for the year 287); KOLB 1987, p. 63; CORCORAN 2006, p. 40 (for the year 287).

[22] ZAHARIADE 2015, p.165- 177.

[23] *Tomitana*, p. 127-128; ISM II, p. 184-185. Inscriptions mentioning Diocletian and Maximianus at a very early period are rare but non inexistent in the Lower Danube provinces: e.g. ISM II 111 (77) (Tomis) (16. IX. 284-1.IV. 286): Diocletian as Αὐτοκράτωρ and Εὐσεβής Εὐτυχής Σεβαστός; IGBulg 8 = ILS 8929 (Oescus) (285), altar dedicated to Diocletian by the two *praefecti praetorio*, Afranius Hanibalianus and Iulius Asclepiodotus. The inscription is apparently even earlier, before the proclamation of Maximianus as Caesar. In his first regnal year Diocletian bears on the inscription: *pius felix, invictus Augustus, pontifex maximus, Germanicus maximus, tribunicia potestate, pater patriae, proconsul*.

The office of C. *Aurelius Do*[*mitius/mitianus/metianus*] must have unfolded sometime shortly after 21. VII. 286 (the setting of the province) and before 1. III. 293 at the latest, when the institution of Tetrarchy took shape.

A suggestion for an early Tetrarchic date of C *Do* [*mitius/mitianus/metianus*]'s duchy in Scythia is indirectly offered by the report of a reliable hagiographic writing on the presence of the duke Latronianus (*Latronianus dux*) at Halmyris on July 290 on the occasion of the inspection of the massive reconstruction works of the fortress, and the execution of the two Christian martyrs, Epictetus and Astion on the 8th of the same month[24]. If so, in our present state of knowledge, C. Aurelius Do[mitius/mitianus] could have held the office between 21. VII. 286 (the date of the setting of Scythia), and before July 290 when the second duke in office of of the provnce, according to the hagiographic evidence, was already in office and visited Halmyris.

Firminianus *dux limitis provinciae Scythiae* datable between 293 and 305 is not otherwise known among military officers of equestrian rank of the period[25]. The suggested chronology of the early Diocletianic dukes of Scythia, obviously submitted to future amendments would be therefore: *C. Aurelius Do*[*mitius/mitianus/metianus*], between 21. VII. 286 and ca. 288/9 (?); […] *Latronianus*, ca. before 290 and 293 (?); *C. Aurelius Firminianus* between 293 and 305(?).

b. *Portas cum muris.*

l. 7(6) holds one of the keystones of the text. The reading PORTAṢ CṾ[m] is clear on the stone, but there is enough space for more five to seven letters. If so, the wording would require either MVRIS, or less likely TVRRIBVS. The association *porta*, *murus*, and *turris* is common in the vocabulary of the building inscriptions either in plural or singular, in pair or in all three together, The present configuration of the broken right side of the stone makes possible rather PORTAṢ CṾ[m muris] than PORTAS CṾ[*m turribus*]; *turribus* would require three extra letters which seem to be too long for the right side of the stone, compared to *portas cum muris* which offer a shorter and more convenient variant[26].

---

[24] A distinct discussion on the duke Latronianus and his presence at Halmyris on the occasion of the inspection of the reconstruction works: ZAHARIADE 2001-2003, p. 143-168; ZAHARIADE 2012-2013, p.167-169. Latronianus is recorded in Scythia, as *dux* (*Acta SS Iulius* II 18; III 19; 20; 21; 23; IV 32; 41; 49), *dux provinciae*, *dux provinciae istius* (IV 41) and *dux Scythiae* (IV 49) in an account of unfolding events. It is not yet clear whether or not, originally, the Scythian duke had the official competence on jurisdiction, as seems to be revealed by the trial he conducted in 290 at Halmyris against the two Christians, Epictetus and Astion, a field which usually fell in the competency of the *praeses* (see CORCORAN 1996, p. 234-252; SLOOTIJES 2006, p. 32-33; on the Scythian dukes see: ZAHARIADE 1988, p. 41-51; ZAHARIADE 2006, p. 49-54; a view at WIEWIOROWSKI 2007 (the abstract in English).

[25] The PN *Firminianus* is known in the Norico-Pannonian provinces in the 2nd-3rd centuries (OPEL II p. 42 s.v. *Firminianus)*. In later period, except the Tomitan inscription from Louvre, there are only variants of the PN: *Firmianus*, *Firminus*, *Firmilianus* (PLRE I p. 339).

[26] The wording on the Tomis inscription reflects the work carried out at the gates flanked by towers and walls (curtains) only: *portae, muri*; e.g. *muros portas*(*que*) *col*(*oniae*) (Vienne); *portas muros*[*que*] *col*(*oniae*) (Nîmes) (Augustan period) (HORSTER 2001, p. 64-65

Tomis revealed three gates certainly identified thus far:

1. a gateway flanked by two towers (the north-east gate), on the present day Bvld Ferdinand[27];

2. the south-west gate, on the same Bvld, without visible tower(s)[28].

3. a gate flanked by U-shape towers which opens to the north-west; it lies at the cross-road of the present day streets Dragoș Vodă, M. Kogălniceanu, and Mircea cel Bătrân[29];

Two coins from Tacitus (275-276) and Probus (276-282) found in the mortar of the defence curtain wall between north-east and south-west gates is an excellent chronological *post quem* evidence, to date the building of the curtain segment in early Tetrarchic epoch[30].

In his consistent study on the Tomis defence wall, V. Pârvan stressed on the likelihood of a previous phase of the gate no. 1 built with U-shaped flanking towers, north-east oriented. He noticed severe destruction of a preceding tower and reconstruction coating in a coherent refurbishment with massive rectangular stone blocks set in masonry[31].

The term *murus* on the inscription refers, in our view, to the curtain wall on the Bvld. Ferdinand at its contact to the sea, but it could also hint at a possible circuit wall of the entire peninsula[32]. It could be that the three gateways identified thus far were encompassed in the term PORTAS, a deduction which holds at least

---

and cat. XX 3; XX 2); more examples e. g.: *portae murus* (Herculanum; ILS 5527); *murus et portas* (Teopolis, CIL XI 850); *portam cum muris* (Risingham; RIB 1234); *kastel*(*li*) *Sablonet*(*i*) *mu*/*rum*(!) *cum portis lapidi*(*bus*) *substitu*/*tum*(!)(Ellingen: AE 1983, 730); *porta praetoria cum turre* (Montana: CIL III, 7450; VELKOV & ALEXANDROV 1994, p. 4-5, n. 5, 6). The thorny issue is what terms in the inscriptions reflect the work done. *Porta* means certainly the gateway and obligatorily the additional two flanking towers. *Murus* is a distinguishable term and cannot refer to anything else but to the curtain wall, while *turres* mean the curtain towers: e.g.: *muros portas ac turres* (Rome, ILS, 797); *murus portae turres* (Saepinum, ILS 143); *muros cum turribus horum castrorum* (Esztergom, CIL 3, 10596=RIU 770); *vallum cum portis et turribus* (Regensburg, AE, 1987, 791; *HD007887*). In Lusitania, an inscription makes also a clear parallel between the structures and the terms employed: *muros turres ac portas* [*dedit*] (Colonia Pax Iulia; AE 1989, 368; HORSTER 2001, p.65, cat. XIV 4). The Liburnian colony of Arba (Rab) displays the differences between the parts of the fortification system even clearer: *murum et turres* (CIL 3, 3107; see also HORSTER 2001, p. 58, 76 Kat. XXVIII 1 and, in general, 58 tab. II a).

[27] PÂRVAN 1915, p. 415-417; 437-443; RĂDULESCU 1995-1996, p. 83-84.

[28] RĂDULESCU 1995-1996, p. 84 who supposes an unidentified protruding tower at the breaking of the wall in an obtuse angle situated in the present day park.

[29] LAMBRINO 1936, p. 912-917; PAPUC & LUNGU 1998, p. 201- 208.

[30] CANARACHE 1961, p. 16-17; RĂDULESCU 1995-1996, p. 84; SUCEVEANU 1969, p. 353.

[31] PÂRVAN 1915, p. 440-442.

[32] Zosimos 1. 42. 1 alludes to the strength of the Tomis walls which saved the city from being taken by the Goths and Heruls in 269: Τομεῖ μὲν τειχήρει πόλει προσβαλόντες ἀπεκρούσθησαν[...]: (‘*and*, i.e. the Goths *made an attempt on Tomis, a fortified town, but were repulsed from it*’). A thorough re-examination of the line of the late 3rd - 4th century Roman wall of Tomis and conclusions: RĂDULESCU 1995-1996, p. 89-91 with a map of the situation in the terrain. A sea wall of the city of Tomis must have existed especially in view of Zosimus’ text, although traces of it were not clearly identified; PÂRVAN 1915, p. 428; PAPUC & LUNGU 1998, p. 205; cf. also: CHELUȚĂ-GEORGESCU 1977, p. 253-260.

until new solid evidence will clarify the existence of a sea wall with gates surrounding the Tomis peninsula.

c. *Civitas praesidiaria*. The remains of the small upper left side of R on l. (8)7 and the obvious ligature D+I, give a clear reading on the stone: *[civita]ti PRAESIDIAR̤[iae].* Pârvan and Lambrino read *praesid[i]ariae* which Tocilescu hesitated to restore[33].

Praesidiarius-a-um, is an adjective derived directly from prae+sidium[34] and has the meaning of serving for defence, garrison, protection,eventually in the first line. Obviously, there is no connection here with the term *praesidalis*, which refers to the governor (*praeses*), gubernatorial[35]. However, in a larger, symbolically sense, the wording *civitas praesidiaria* applied to Tomis certainly encompasses the significance of the topmost position of the city in the province, the city capital as the main defence hub of the province.

The wording: *portas cu*[*m muris civita*]*ti praesidiar*[*iae*] in that case takes the meaning of '*gates and walls of the main city of defence/ which ensures defence*' and that would make sense in the context of the massive rebuilding works at the front gates (*portae*) and walls (*muri*) severing the peninsula on which the provincial capital was set.

d. *The name on the l. (9) 8*

The later editors ruled out on good ground the ghostly repetition of the name of D[iocletianus], proposed by Gr. Tocilescu, but instead restored F[irminianus], reproducing a full name of a duke of Scythia recorded on an altar

[33] PÂRVAN 1915, p. 435-436, n. 5; LAMBRINO 1936, p. 915, n. 9: *praesid*[*i*]*ariae*. Apparently, Tocilescu did not notice the slit cutting the buckle of the D and read cautiously PRAESIDA[…]. In the meantime, recently, the reading *praesidaria* continued to circulate as a reference to the main gate of the city of Tomis (BĂJENARU 2010, p.33-34; MATEI-POPESCU 2014, p. 191).

[34] Definition and examples in TLL 471 s.v. *praesidiarius-a-um*; another variant*: praesidiarium-ii* hints at a place where soldiers resided in the sense of garrison soldiers. Livy's expression (XXIX 8. 2): *praesidiarii milites* is explained by Festus (2nd century). Fragm. E Cod. Farn Annot. Festi. Qu. XIV, 14: *praesidiarii milites qui praesidio relicti sunt in oppido.* The origin of the term recalls Varro, *De Ling. Lat*. V 15: *praesidium dictum qui ex castra praesidebant in loco aliquo, quo tutior regio esset*; see also the wording of the series of Tetrarchic building inscriptions along the Danube, ending in *praesidium constituerunt* (ZAHARIADE 1999, p. 553-561), but in all these latter cases *praesidium* takes a symbolic meaning in the sense that the defence of the place (Kladovo, Sexaginta Prista, Transmarisca, Durostorum, and Halmyris) was strengthened. Amm. Marc. adds to the meaning: *castra duo praesidiaria* (XVIII 7. 7); *munimenta praesidiaria* (XV 9. 12); *praesidiaria castra* (XXIX 6. 2).

[35] The standard term employed to refer, in different instances, to something related directly to the provincial governor, *praeses*, and his office is *praesidalis*. The word is always accompanied by a noun related to the person or staff of the *praeses* (e.g. *princeps praesidalis*; *praesidalis officii*; cf. *princeps officii praesidis*; IGLR 5); see BERGER 1953, p. 646; CORCORAN 1996, p. 234 and appendix 36 with all examples).

now in the Louvre Museum. It must be pointed out again that there is no trace of letter F on the stone[36].

The new photography shows clearly the upper half of the letter D and visible part of the letter O in an upper ligature with D (D^{O} =DỌ) (see above).

The reading of the two preserved letters indicates DO and the most convenient restoration would be therefore C(aius) AVREL(ius) DỌ[mitius] or DỌ [mitianus], or DỌ[metianus][37].

C. Aurel(ius) Dọ[mitius/mitianus/metianus] could have held the required equestrian rank of a *dux*, as a typical *vir militaris*, associated with the title of *vir perfectissimus*, a rank, which is true is conjecturally restored on the stone.

e. *Civitas Tomitanorum* indicates obviously the city council (administration). It may have eventually contributed financially and with manpower to the reconstruction of the Tomis gates and walls although the coordination and supervision of such rebuilding works of critical importance for the defence of the provincial capital fell in the responsibility of the Imperial power represented by the highest military (*dux*) or civil (*praeses*) authority, in a period when the enactment of new reforms took shape[38]. In other words, the council of Tomis (*civitas Tomitanorum*) could have signaled to the Imperial authority to take initiative on the subject of the state of the gates and curtain walls in order to conduct essential works of restoration[39]. Once the decision was taken, the

[36] Some (LEWIN 2004, p. 229, with 'important observations' received from C. Zuckerman; BĂJENARU 2010, p. 22 who reproduces A. Lewin's i.e. Zuckerman's observations) have recently claimed that on l. 9 the cognomen of the officer starts with the letter P or B instead of F. The observation of another letter instead of F is correct in principle only that the three scholars seems not to have even seen the original stone not to speak about a thorough check of the text and eventually used the poor quality photography published by I. STOIAN, *Tomitana*, pl. XXXI, fig. 2 and Em. Popescu, IGLR, fig. 3; POPESCU 1977, p. 259, fig. 4. Clearly, the first to be aware of the letter D on the stone (l. 9[8]) was Tocilescu and therefore the discussion on other later 'noticed' letters becomes pointless. The important issue is the letter following D.

[37] *Domitius*/*Domitianus*/*Dometianus* are extremely rare in Lower Moesia (OPEL II, p. 106). *Domitius* is unknown in the 4th -6th century Scythia Minor. The PN is a famous Latin personal *nomen gentile* in early Rome. In the 1st -3rd century, the *Domitii* are particularly common in western provinces (OPEL II, p. 106). In later Roman period, *Domitii* are still recorded in the sources, although the list offered in PLRE shows none to have been earlier than mid-5th century. *Domitianus* as another variant for the restoration is also characteristic in the 1st-3rd century western provinces and rare in Lower Moesia and Dacia (OPEL II, p. 106); on *Dometius*/ *Dometianus* see: ISM II, no. 24 on a catalogue of a mid-3rd century college from Tomis: *A[ὐρ(ήλιος) Δομετιανός*; and cf. ISM V 66; 245); except these, no other examples can be given as to the name Dometius/Dometianus in Dobrudja.

[38] Ulpian I 8. 9. 4. states clearly: *muros autem municipales nec reficere sine principis vel praesidis auctoritate nec aliquis eis coniungere vel superponere*; see also HORSTER 2001, p.135-137 and the commentary.

[39] LEWIN 2004, p. 229 thinks that the maintenance or restoration of the city gates fell into the responsibility of the city council, eventually of an appointed high rank official, in our case a certain called *C. Aurel*[...] representing the city administration (*ordo*) expressed here by *civitas Tomitanorum* and, accordingly, once the city council of Tomis was the only local authority appearing on the inscription, another high official military (*dux*)/ or civil (*praeses*) and their adjacent title [*v*(*ir*) *p*(*erfectissimus*)], it is true conjecturally restored on

military or civil administration took over the task of restoration or reconstruction of the anticipated structures. Inscriptions related to major building or rebuilding activities of significant military structures in a fort or town (walls, towers, and gates) or even of civil interest (temples, porticoes with ornaments) show always *duces* and *praesides* as top supervisor authorities.

The Louvre inscription from Tomis mentions the territorial aspect of the duke's office: *dux limitis prov(inciae) Scyt(hiae)*, but a similar number of letters on our stone would be impossible to be reproduced[40].

Even in a poor state of conservation and multiply edited and commented, the Tomis inscription occasioned eight additional restorations of some importance for the early Tetrarchic history of the city. The l. 7(6) shows building interventions at several gates (*portas*) and curtain walls (*muris*). The term *praesidiariae*, in l. 8(7), instead of generally accepted *praesidariae* or *praesidalis* stresses the role of Tomis as a defensive hub in its position of main city of the province and certainly the residence of the governor of the province. The l. 9(8) and 10(9) bring forth the name of a duke, *C. Aurelius Do*(mitius/mitianus/metianus), unknown thus far, on the list of the Scythian early dukes and even in the list of PN of Scythia. Last, but not least, the Tomis inscription is a key document in showing apparently that the large scale Tetrarchic building activity in the province commenced early in 286 with the capital of the newly created Scythia.

---

the inscription, cannot be invoked in the same text. Indeed, the civil community and the provincial fiscus could have played an important financial role in the rebuilding or repairs (HORSTER 2001, p. 66-71) as it is the case at Callatis in 172 (ISM III 97) when an exceptional tax was imposed to the inhabitants by the provincial governor targeting expressly the rebuilding of the defensive structures (walls): *curam agente exactionis pecuniae et operis exstructionisque murorum*[…]. The local community might have contributed financially (*exactio*) and conceivably with manpower to the reconstruction, but only at the initiative and under the coordination and authority of the provincial governor of Moesia Inferior: *praeside provinciae consulare M. Valerio Bradua legato Augusti pro praetore*. Rapidum offers two other examples of a kind. In 167, the walls of the fortified civil settlement were built *a fundamentis* by *veterani et consistentes apud Rapidum pecunia et sumptu omni suo*, but the entire community initiative was undertaken *adiuvante et curante viro egregio Baio Pudente, procuratore Augustorum optimo praeside* (CIL VIII 20834-20835). Under the Tetrachy, the council of the same town, which in the meantime had become municipium under Septimius Severus, appears as builder *a fundamentis* of the town defence structures: *municipium Rapidense ante plurima tempora rebellium incursione captum ac dirutum at pristinum statum a fundamentis restituerunt* - which would have involved also gates, curtain walls, and towers - but the entire coordination and expertise was made again […], *curante U[l]pio Apollonio v(iro) p(erfectissimo) p(raeside) p(rovinciae) M(auretaniae) C(aesariensis).* (CIL VIII 20836). Some mid-3rd century milestones show roads repair activities in the neighbouring area of Tomis in which the administration of the city, called *Metropolis Tomitanorum* was indeed involved but had a direct supervision (*agente*) of the highest provincial authority, the *praeses*, always recorded in inscriptions (BĂRBULESCU & RĂDULESCU 1991, p. 123-141.

[40] Commonly, the name of the duke is accompanied by the name of the province although, in some instances, the district is not recorded in the text: e. g. IGLR 233, 271 (Scythia); CIL III, 4039; III, 5565; 3761, 11853 (Valeria, Pannonia Prima et Noricum Ripensis).

The revised text of the inscription[41]:

[O…, M…, M…]
DE[O] SOLI [**INVICTO**] PRO [SAL]
[IM]PP CC C VAL DIOCLET**I**[ANI]
[[[ET M AVREL VAL MAXIMIANI]]]
[INV]ICTI AVG**G** TRIB POT P**P** [**FF**]
[IV]SS<V=O> HAC D<I=E>SPOSITIONE
[DD NN] AVGG PORTA**S CV**[**M MVRIS**]
[CIVITA]TI PRAESID**IAR**[**IAE** CVRANTE]
C AVREL **DO**[**MITIO** VP **DVCE**]
[DEVO]TISSIMO N[VMINI AVGG]
[CI]**VI**TAS [TOMITANORUM]
[**RESTITVIT**]

De[o] Soli [Invicto] pro [sal(ute)] / [Im]pp(eratorum) CC(aesarum) C(ai) Val(eri) Diocleti[ani] / [[[et M(arci) Aurel(i) Val(eri) Maximiani]]] / [Inv]icti Augg(usti) trib(unicia) pot(estate) pp(ii) [ff(elices)] / [iu]ss<u=O> hac d<i=E>spositione / [dd(ominorum) nn(ostrorum)] Augg(ustorum) portas cu[m muris]/[civita]ti praesidiar[iae curante] / C(aio) Aurel(io) Do[mitio v(iro) p(erfectissimo) duce] / [devo]tissimo n[umini Augg(ustorum)] / [ci]vitas [Tomitanorum] / restituit].

BIBLIOGRAPHY

Abbreviations

CIL - *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.

CIMRM – M.J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae* I-II, 1956-1960.

IGLR - Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite pe teritoriul României)*, Bucureşti, 1976.

ILS - H. Dessan, *Inscriptiones Latinae Selectae*, vol I- II, Berlin, 1892- 1916.

ISM - *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae*: D. M. Pippidi, *I. Histria şi împrejurimile*, Bucureşti, 1983; I. Stoian, *II. Tomis şi teritoriul său*, Bucureşti, 1987; A. Avram, *III. Callatis et son territoire*, Bucarest/Paris 1999; Em. Doruţiu-Boilă, *V. Capidava - Troesmis - Noviodunum*, Bucureşti, 1980.

OPEL II - B.Lorincz, F.Redö (eds.), *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*, vol I-IV, Budapesta/Viena, 1994- 2002.

PLRE I – A.H.M. Jones, J.R. Martindale & J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire* I, 1971.

RE **-** *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 1894-1980.

TLL - *Thesaurus Linguae Latinae*, 1900.

Authors

ARICESCU 1977 - A. Aricescu, *Armata romană in Dobrogea*, Bucureşti, 1977.

[41] The bolded letters in the text indicates the new contributions brought to the reading of the text of the inscription.

BARNEA 1991 - Al. Barnea, in: Al. Suceveanu & Al. Barnea, *Histoire ancienne de la Dobruja*, Bucureşti, 1991.

BARNES 1982 - T.D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge, 1982.

BĂJENARU 2010 - C. Băjenaru, *Minor fortifications in the Balkan-Danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca, 2010.

BĂRBULESCU & RĂDULESCU 1991 - M. Bărbulescu & A. Rădulescu, *Contribuţii privind seria guvernatorilor Moesiei Inferioare în secolul III p.Chr*., Pontica 24 (1991), p. 123-141.

BERGER 1953 - A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia, 1953.

BERRENS 2004 - St. Berrens, *Sonnenkult und Kaisertum von den Severern bis zu Constantin I. (193–337 n. Chr.)*, Historia Einzelscriften, Stuttgart, 2004.

BOWMAN 2005 - A.K. Bowman, *Diocletian and the First Tetrarchy*, in: Alan Bowman, Averil Cameron & Peter Garnsey (eds.), *The Cambridge Ancient History*, Volume XII: *The Crisis of Empire*, Cambridge University Press, 2005, p. 67–89.

BOWMAN 2005 - A. Bowman, *Diocletian and the first Tetrarchy*, in: Alan Bowman, Averil Cameron & Peter Garnsey (eds.), *Cambridge Ancient History*, 2nd edition, vol. XII: *The Crisis of Empire. A. D. 193-337*, Cambridge, 2005, p. 67-89.

CAGNAT 1994 - R. Cagnat, *Cours d'épigraphe latine*, Paris, 1914.

CANARACHE 1961 - V. Canarache, *Tomis*, Bucureşti, 1961.

CERMANOVIĆ KUZMANOVIĆ 1978-1979 - A. Cermanović Kuzmanović, *Rimski utvardjenie kod Kladova (Fortification romaine près de Kladovo)*, Starinar N. S. 28-29 (1978-1979), p. 127-133.

CHASTAGNOL 1980 - A. Chastagnol, *Sur la chronologie des années 275–285*, in: P. Bastien *et alii* (eds.), *Mélanges de numismatique, d'archéologie et d'histoire offerts à J. Lafaurie*, Paris, 1980, p. 75-82.

CHASTAGNOL 1994 - A. Chastagnol, *L'évolution politique du règne de Dioclétien* (284-305), Antiquité Tardive 2 (1994), p. 23-31.

CHELUŢĂ-GEORGESCU - N. Cheluţă-Georgescu, *Contribuţii la topografia Tomisului în sec. VI e.n*., Pontica 10 (1977), p. 253-260.

CORCORAN 1996 -S. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Govenment*, *AD 284-324*, Oxford, 1996.

CORCORAN 2006 - S. Corcoran, *The Tetrarchy: policy and image as reflected in imperial pronouncements*, in: D. Boschung & W. Eck (eds.), *Die Tetrarchie: Ein neues Regierungssystem und seine mediale Präsentation*, Wiesbaden, 2006, p. 31-61.

HALSBERGHE 1972 - G. Halsberghe, *The cult of Sol Invictus*, EPRO 23, Leiden, 1972.

HIJMANS 1996 - S. E. Hijmans, *The Sun which did not rise in the East*, BABesch 71 (1996), p. 115-150.

HIJMANS 2003 - S. E. Hijmans, *Sol Invictus, the Winter Solstice, and the Origins of Christmas*, Museion 47 (2003), 3, p. 377-398.

HORSTER 2001 - M. Horster, *Bauinschriften römischer Kaieser. Untersuchungen über die Inschriftenpraxis und Bautatigkeit in der Städten des westiliches Imperium Romanum in der Zeit des Prinzipats*, Historia Einzelschriften 157 (2001), p. 64-65.

IONESCU & PAPUC 2005 - M. Ionescu & Gh. Papuc, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII)*, Constanţa, 2005.

IORGA 1971 - N. Iorga, *Istoria Românilor*, Bucureşti, 1971.

JONES 1964 - A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602*, vol. I, Oxford, 1964.

KOLB 1987 - F. Kolb, *Diokletian und die erste Tetrarchie*, Berlin, New York, 1987.

KOLB 1995 - F. Kolb, *Chronologie und Ideologie der Tetrarchie*, Antiquité Trardive 3 (1995), p. 21-31.

KOLENDO 1966 - J. Kolendo, *Une inscription inconnue de Sexaginta Prista et la fortification du Bas-Danube sous la Tetrarchie*, Eirene V, 1966, p. 139-154.

LAMBRINO 1936 - S. Lambrino, *Turnul şi poarta cea nouă ale cetăţii Tomis*, Arhiva pentru ştiinţă şi reformă socială 15 (1936), p. 912-917.

LENSKI 2006 - N.E. Lenski, *The Reign of Constantine,* in: N.E. Lenski (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine,* New York, 2006, p. 59–90.

LEWIN 2004 - A. Lewin, *Limitanei and comitatenses in the Near East from Diocletian to Valens*, in: Yann Le Bohec & Catherine Wolff (éds.), *L'armée romaine de Dioclétien à Valentinien Ier: Actes du Congrès de Lyon (12-14 Septembre 2002)*, Lyon, 2004, p. 228-236.

MATEI-POPESCU 2014 - F. Matei-Popescu, *The western Pontic Greek cities and the Roman Army,* in: Victor Cojocaru & Christof Schuler (Hrsg.), *Die Aussenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit, Akten eine deutsch rumänischer Tagung in Constanţa, 20-24 September 2010,* Stuttgat, 2014, p. 173-208.

NETZHAMMER 1924 - R. Netzhammer, *Die altchristliche Kirchenprovinz Skythien (Tomis)*, in: Michele Abramic & V. Hoffiler [Hrsg.], *Strena Buliciana (Bulicev Zbornik): Commentationes gratulatoriae Francisco Bulic ob XV vitae lustra feliciter peracta oblatae a discipulis et amicis a. d. IV non. oct. MCMXXI*, Zagreb, 1924, p. 397-412.

PAPUC & LUNGU - Gh. Papuc & L. Lungu, *Poarta mare a cetății Tomis*, Pontica 31 (1998), p. 201-208.

PÂRVAN 1915 - V.Pârvan, *Zidul cetății Tomis*, AARMS1 37 (1915), 2, p. 415-450.

PETERSEN 2011 - L.H. Petersen, *The Presence of „Damnatio memoriae" in Roman Art*, Notes in the History of Art 30 (2011), 2, p. 1-8.

POPESCU 1977 - Em. Popescu, *Praesides, Duces et Episcopatus provinciae Scythiae im Lichte einiger Inschriften aus dem 4. bis 6. Jh*, in: D. M. Pippidi & Em. Popescu (éds.), *Epigraphica. Travaux dediés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine, Constantza, 9-15 septembre, 1977*, Bucureşti, p. 255-282.

POTTER 2005 - D. S. Potter, *The Roman Empire at Bay: AD 180-395*, New York, 2005.

PROTASE 2001 - D. Protase, *Daco Romani, Romanici, Alogeni,* in: *Istoria Românilor*, Bucureşti, 2001.

RĂDULESCU 1995-1996 - A. Rădulescu, *Zidul de apărare al Tomisului, de epocă târzie, în reconstituirea lui actuală*, Pontica 28- 29 (1995-1996), p. 83-93.

RUSSU 1933-1935 [1936] - I. I. Russu, *Inscriptii latine din Durostorum*, AISC 2, 1933-1935 [1936], p. 210-218.

SESTON 1946 - W. Seston, *Diocletien et la Tetrarchie*, Paris, 1946.

SESTON 1980 - W. Seston, *Jovius et Herculius ou l'« épiphanie » des Tétrarques, Scripta Varia. Mélanges d'histoire romaine, de droit, d'épigraphie et d'histoire du christianisme*, Paris, 1980, p. 441-450.

SLOOTIJES 2006 - D. Slootijes, *The Governor and his subjects in the Later Roman Empire*, History and Archaeology of Classical Antiquity, Mnemosyne Suppl. 275, Brill, Leiden/Boston, 2006.

STOIAN 1962 - I. Stoian, *Tomitana. Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis*, Bucureşti, 1962.

SUCEVEANU 1969 - Al. Suceveanu, *Observations sur la stratigraphie des cités de la Dobrogea aux IIe- IVe siècles à la lumière des fouilles d'Histria,* Dacia N.S. 13 (1969), p. 329- 336.

SUCEVEANU 2009 - Al. Suceveanu, *Die römischen Verteidigungsanlagen an der Küste der Dobrudscha*, in: *Opuscula Scythica. Grecs at Romain au Bas Danube*, Bucureşti, 2009, p.225-252.

TOCILESCU 1900 - Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900.

VARNER 2004 - E.R. Varner, *Monumenta Graeca et Romana. Mutilation and transformation: damnatio memoriae and Roman imperial portraiture*, Leiden, 2004.

VULPE 1938 - R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938.

WIEWIOROWSKI 2007 - J. Wiewiorowski, *Stanowisko prawne Rzymskich dowódców wojsk provincialnych-duces w prowincjach Scyhia Minor I Moesia Secunda*, Poznan, 2007 (the abstract in English).

WILLIAMS 1985 - St. Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, London, 1985.

ZAHARIADE 1988 - M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988.

ZAHARIADE 1999 - M. Zahariade, *The Tetrachic building inscriptions and the Lower Danubian limes*, in: *XI Congresso Internazionale di epigrafia Greca e Latina*, Roma, 18-25 Settembre 1977, Atti, Roma, 1999, p. 553-559.

ZAHARIADE 2001-2003 - M. Zahariade, *Il Mar Nero* V (2001-2003), p. 143-168.

ZAHARIADE 2006 - M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam, 2006.

ZAHARIADE 2012-2013 - M. Zahariade, *Personal names at Halmyris*, Thraco-Dacica S. N. 4-5 (27-28), 2012-2013, p.159-182.

ZAHARIADE 2015 - M. Zahariade, *Legio I Iovia Scythica and Legio II Herculia in Itinerarium Antonini 225. 2. 3; 226.1*, in: Cristina-Georgeta Alexandrescu (ed.), *Troesmis – A Changing Landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD Proceedings of an International Colloquium Tulcea, 7th-10th of October 2015*, Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie, vol. 12, 2015, p. 165-177.

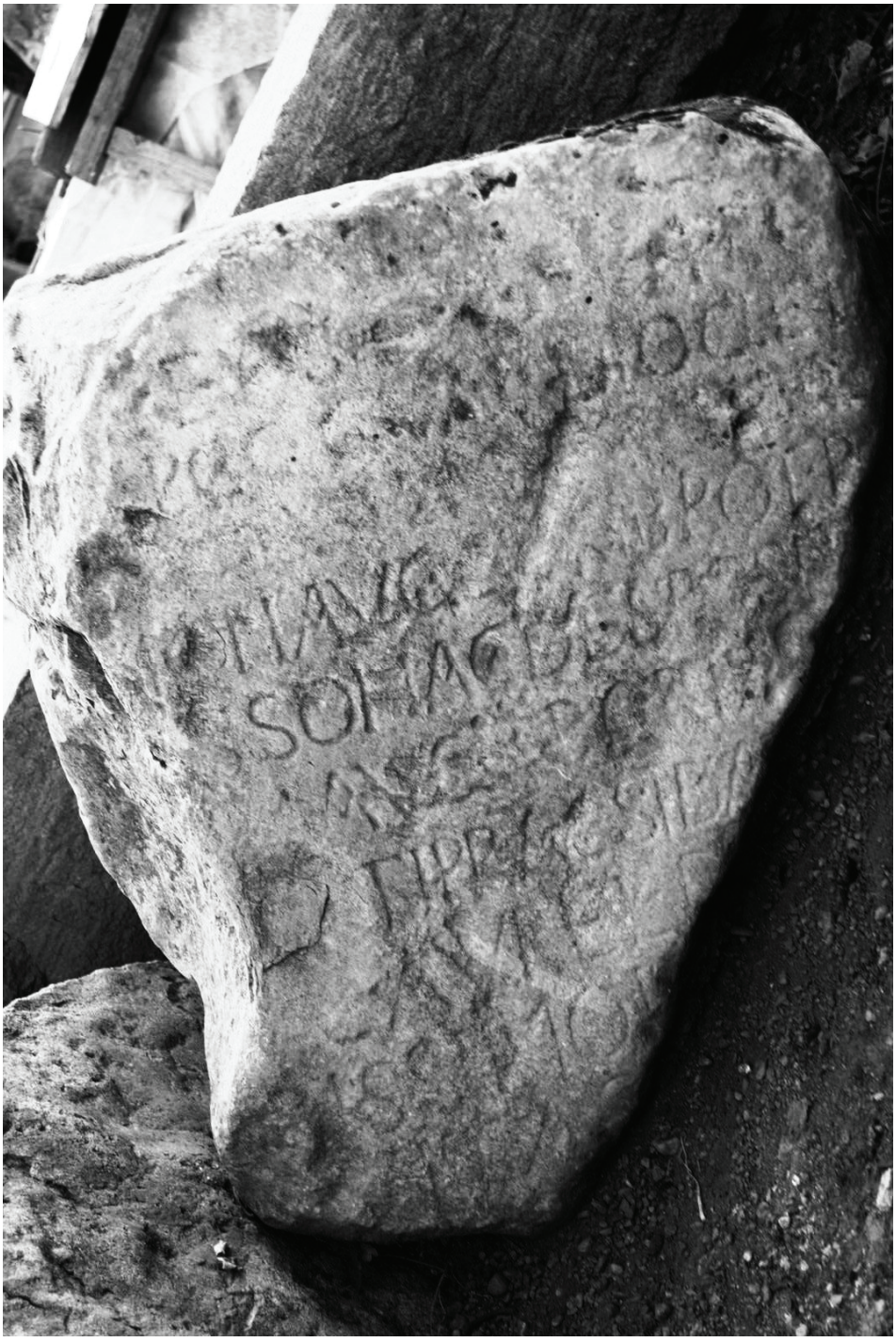

Fig. 1 The inscription in the lapidarium of the Institute of Archaeology „Vasile Pârvan" in Bucharest. inv. MNA, L no. 496.

Fig. 2. Photo showing the revised reading: PORTAS CV[M…] on the l. 7(6).

Fig. 3. Photo showing the revised reading: PRAESIDIA [RIAE] on the l.8(7) with D+I in ligature.

Fig. 4. Photo showing the revised reading: C. AVRELIVS DO[…] on l. 9(8) with D+O in ligature.

AUXILIARIA

L'ÉTABLISSEMENT D'ACIC-SUAT (COMMUNE DE BAIA, DÉPARTEMENT DE TULCEA). MÉTHODOLOGIE D'UNE ENQUÊTE PLURIDISCIPLINAIRE

Alexandre BARALIS[*], Vasilica LUNGU[*], Pierre DUPONT[*], Maguelone BASTIDE, Guenaëlle BONY, Gabriel CARAIRE, Anthony COMFORT, René DELFIEU, Max GUY, Thomas JUBEAU, David KANIEWSKI, Pascal LEBOUTEILLER, Elena MARINOVA-WOLFF, Blandine MONTAGNE-PERRUCHON, Christophe MORHANGE, Alina MUSAT-STREINU, Tzvetana POPOVA, Mihai PETRESCU, Ingrid ROSSIGNOL, Ivanka SLAVOVA, Marius STREINU, Myriam STERNBERG

Cuvinte cheie : *Caraburun, teritoriu colonial (Histria, Orgame), cercetări interdisciplinare, topografie antică.*

Mots-clés : *Caraburun, territoire des colonies (Istros, Orgamè), recherches pluridisciplinaires, topographie antique.*

Rezumat : *Situată pe malul sudic al lagunei Goloviţa, aşezarea grecească de la Acic Suat s-a dezvoltat din al doilea sfert al secolului al VII-lea a.Chr., în peninsula situată la intrarea în golful Baia. Distinct de vestigiile identificate în secolul al XIX-lea de către K. F. Peters, acest sit poate corespunde atât din punct de vedere cronologic, cât şi al localizării, cu aşezarea desemnată sub numele de "Caraburun" în studiile consacrate teritoriului histrian. Din anul 2011, misiunea arheologică franco-română de la Orgame desfăşoară aici un program de cercetare pluridisciplinară care va permite acum trasarea parcursului istoric, precum şi a limitelor aşezării. Obiectul acestui articol nu îl constituie*

[*] Alexandre BARALIS: Musée du Louvre, Département des Antiquités Grecques, Etrusques et Romaines, Paris, France; e-mail: alexandre.baralis@louvre.fr.

Vasilica LUNGU: Institut d'Études du Sud-Est Européen, Académie Roumaine, Bucarest, Roumanie; e-mail: icalungu@yahoo.com.

Pierre DUPONT: CNRS, UMR 5138, Maison de l'Orient, Lyon, France; e-mail: pierre.dupont@mom.fr.

Les noms de collaborateurs et les centres auxquelles ils appartiennent se retrouvent dans le texte de l'article.

detalierea rezultatelor obținute, ci prezentarea metodologiei utilizate, ce oferă o abordare globală asupra comunității coloniale așezate la jumătatea drumului dintre Orgame și Istros.

Résumé : *Fondé sur les rives méridionales de la lagune de Goloviţa, l'établissement grec d'Acic Suat se développe dès le second quart du VIe s. av. J.-C. sur une péninsule disposée à l'entrée du golfe de Baia. Distinct des vestiges identifiés au XIXe s. par K. F. Peters, ce site peut correspondre, par sa chronologie et sa localisation, à celui désigné sous le nom de « Caraburun » dans les études consacrées au territoire d'Istros. Depuis 2011, la mission archéologique franco-roumaine à Orgamè a déployé autour de cet établissement un programme de recherche pluridisciplinaire qui permet désormais d'en esquisser la trajectoire historique, tout comme les contours. L'objet de cet article n'est pas tant de détailler l'ensemble des résultats obtenus que de présenter la méthodologie employée, laquelle offre une approche globale sur cette communauté coloniale installée à mi-chemin entre Orgamè et Istros.*

« Caraburun » apparaît à plusieurs reprises dans les études consacrées au territoire d'Istros au sein desquelles ce site matérialise l'emprise la plus septentrionale dont disposerait la cité grecque avant que ne lui succèdent, plus au Nord, les établissements de Vişina et Orgamè, au statut politique plus incertain[1]. Bien qu'il fût remarqué dès la fin du XIXe s. par K. F. Peters qui croyait y reconnaître les vestiges d'Istros[2], son emplacement fait de nos jours encore l'objet de quelques approximations malgré la découverte de plusieurs inscriptions à proximité, ainsi que des prospections menées en 1982-1983 par A. Avram, O. Bounegru et C. Chiriac[3]. Ce paradoxe, *a priori* étonnant, tient en partie aux nombreuses incertitudes qui entourent la microtoponymie locale, auxquelles s'ajoute l'absence générale de cartes.

Pour autant, la chronologie haute attribuée à cet établissement, tout comme sa position géographique à mi-chemin entre Istros et Orgamè, laissent entrevoir l'importance de la zone de Caraburun – Acic-Suat[4] au sein des réseaux régionaux d'occupation spatiale. C'est en effet autour des rives des lagunes modernes de Sinoe, Zmeica, Goloviţa et Razelm, que se sont épanouis durant l'époque archaïque les territoires respectifs d'Istros et Orgamè au contact de populations locales dont le maintien, par-delà la disparition de la civilisation de Babadag,

[1] STOIAN 1957, p. 198 ; AVRAM 1990, p. 22 ; 2006, p. 62 ; 2007a, p. 490.

[2] PETERS 1867, p. 141.

[3] AVRAM *et alii* 1985.

[4] Les habitants attribuent de nos jours à tort le toponyme de Caraburun aux deux caps qui bordent au Sud la lagune de Goloviţa, alors que seul le plus occidental est en réalité concerné, laissant le second à l'Est sans nom. Pour le toponyme d'Acic-Suat, aujourd'hui disparu de la mémoire collective, voir LAHOVARI *et alii* 1902, p. 795, qui le place entre les collines de Caraburun et de Cale. Ce dernier provient en fait de la colline voisine d'Acic-Suat qui s'étend un kilomètre plus au Sud. Concernant la traduction de cette appellation, « Acic » signifie « ouvert », tandis que Suat correspond pour sa part en turc moderne à un prénom. Il est ici probablement à mettre en relation avec la variante « Suhat = pâturage», en particulier celui présent près d'une étendue d'eau ou d'un étang. cf. *Dicţionarul explicativ al limbii române*, 1975, Editura Academiei Romane, p. 910. Nous utiliserons donc dans le cadre de cet article le toponyme d'Acic-Suat afin de différencier ce cap des deux autres voisins.

semble désormais un fait bien acquis[5]. C'est également sur cet espace qu'Istros affirme durant la période classique sa pleine souveraineté, devenant à la faveur des troubles politiques qui agitent le Nord de la Dobroudja la grande métropole régionale.

Cet intérêt explique en retour l'attention que lui a accordée la Mission archéologique franco-roumaine à Orgamè. Aux termes d'une enquête conduite dans une perspective ouvertement pluridisciplinaire, l'existence d'un site sur la péninsule de Caraburun a certes pu être confirmée, mais ce dernier ne semble pas constituer l'établissement le plus important dans le secteur. C'est en fait sur la péninsule voisine d'Acic-Suat que s'épanouit alors la principale fondation grecque. Ces travaux se sont efforcés d'en approcher le contexte paléoenvironnemental, tout en esquissant parallèlement l'organisation interne et la trajectoire historique. La nature de son peuplement, ainsi que les stratégies économiques développées par ses habitants, furent naturellement au cœur de ce questionnement.

L'objet de cette contribution n'est donc pas tant d'énumérer les résultats obtenus à Acic-Suat[6] que de détailler les techniques mises en œuvre au cours de cette recherche en reconsidérant ces dernières dans le cadre de la palette plus large qui fut déployée au sein du programme de recherche « Pont-Euxin » sur les deux micro-régions sur lesquelles se sont étendus ses travaux – celles d'Orgamè et d'Apollonia du Pont (Bulgarie). Les contraintes géographiques et taphonomiques différenciées offertes par ces deux espaces expliquent en retour les choix méthodologiques qui ont été retenus.

Cette étude, soutenue de 2010 à 2013 par l'Agence Nationale de la Recherche, intègre désormais au musée du Louvre le programme de recherche sur la mer Noire (dir. A. Baralis), tout en bénéficiant ponctuellement de financements connexes, comme celui alloué en 2014-2015 par le programme A*Midex-GeoMed de l'Université d'Aix-Marseille.

I. Reconstituer la topographie antique et le cadre paléoenvironnemental du site d'Acic-Suat : les analyses géomorphologiques

Les lagunes de Sinoe, Zmeica, Goloviţa et Razelm, constituent les secteurs les plus méridionaux du vaste complexe deltaïque édifié par le Danube. Cette zone, relativement peu profonde[7], a sans cesse été redessinée depuis l'ouverture de la mer Noire[8] par les puissants dépôts alluvionnaires charriés par le fleuve que les courants marins redirigent de son embouchure vers le Sud, le long du littoral. La formation du Dunavăţ, qui se jette directement dans le Razelm, a depuis encore

[5] BARALIS & LUNGU 2015, p. 383.

[6] Ces résultats seront présentés en détail par A. Baralis, V. Lungu, G. Caraire et Th. Jubeau dans l'article « Colonising the Southern Sectors of Danubian Delta: The Settlement of Acic-Suat (Caraburun-Baia, Tulcea county) » qui sera publié dans les actes du colloque *Bifocal Perspectives on The Black Sea: Macro-and Microcosms*, organisé par Aarhus Institute of Advanced Studies (AIAS), du 6 au 8 avril 2016 à l'Université d'Aarhus (Danemark).

[7] La lagune de Razelm (39 160 Ha) accuse une profondeur de 2 à 2,2 m ; celle de Goloviţa (9 160 Ha) de 1 à 2 m ; celle de Zmeica (4 960 Ha) de 1 à 2.5 m.

[8] Cette connexion est active depuis au moins 9400 cal. BP., cf. SOULET *et alii* 2011.

accentué ce phénomène[9]. Cette forte mobilité des paysages explique que le facteur environnemental ait été pris en compte très tôt dans les recherches historiques et archéologiques menées dans le Nord de la Dobroudja. P. Alexandrescu, parmi les premiers, considérait ainsi non sans raison que le contexte géographique local ait pu être fort différent au moment où se sont installés les colons grecs[10]. Il supposait en ce sens que les diverses lagunes n'existaient pas au sein de paysages encore jeunes, offrant aux premiers établissements grecs un vaste golfe aux eaux claires, directement ouvert sur la haute mer. Acic-Suat dès lors n'aurait été qu'un des multiples établissements qui ponctuent, le long de la côte, le territoire d'Istros et dont Orgamè s'offrirait, plus au Nord, comme la gardienne[11]. Aucun obstacle ne viendrait donc s'opposer à la circulation des Istriens dans un espace géographique totalement décloisonné dont l'ouverture maritime serait un garant essentiel de la cohérence, tant politique qu'économique.

Depuis, les recherches conduites ces trois dernières décennies par N. Panin, A. Vespremeanu-Stroe ou L. Giosan, ont permis de cerner avec plus de précision la chronologie qui entoure les différentes étapes qui rythment l'édification du delta du Danube. Ce processus est en effet ponctué par la construction de lobes deltaïques résultant de l'apparition de cordons littoraux sableux similaires à ceux qui se succèdent de nos jours face aux sites d'Orgamè et d'Istros[12]. Leur chronologie par ailleurs été révisée par L. Giosan, puis par F. Tătui et A. Vespremeanu-Stroe, lesquels se sont intéressés à l'émergence des lagunes les plus méridionales. Ces travaux défendent le caractère à la fois long et ancien de ces processus géomorphologiques, jetant en retour un doute sur les schémas historiques qui ont été jusqu'ici acceptés. Suivant la lecture proposée par L. Giosan, la barrière de Zmeica, qui sépare les lagunes de Zmeica et Goloviţa, aurait été édifiée entre 4900 et 4500 ans cal. BP, soit durant le IIIe millénaire avant notre ère, tandis que plus au Sud, la barrière de Lupilor se serait stabilisée durant l'Âge du Bronze Récent, soit entre 3500 et 3100 ans cal. BP[13]. Si ces données venaient à se vérifier, la région d'Orgamè constituerait au moment de la venue des premiers colons une lagune déjà protégée, ne communiquant que par quelques passes avec la haute mer et plus ou moins séparée de fait de la région d'Istros. Caraburun lui-même, disposé sur la rive Sud de la lagune de Goloviţa, partagerait le même espace lagunaire qu'Orgamè à laquelle cet établissement fait directement face. Ce schéma cependant ne fait pas l'unanimité, car A. Vespremeanu-Stroe défend pour sa part une datation plus basse. Il situe en ce sens le début de la barrière de Lupilor vers seulement 2660 ans cal. BP, soit au moment où intervient la fondation d'Orgamè et peu de temps avant celle d'Acic-Suat.

L'importance que revêt la prise en compte du contexte paléoenvironnemental pour la compréhension du fonctionnement de ces sites explique en retour le

[9] TĂTUI & VESPREMEANU-STROE 2017.

[10] ALEXANDRESCU 1970, p. 77-86.

[11] AVRAM 2001, p. 52 ; BARALIS & LUNGU 2015, p. 374.

[12] PANIN 1989, 1999 et 2003 ; PANIN *et alii* 2003 ; PANIN & JIPA 2002 ; TATUI & VESPREMEANU-STROE 2017.

[13] GIOSAN *et alii* 2006 ; BONY 2013, p. 77.

développement d'un volet géomorphologique au sein de la mission archéologique, lequel a été confié à une équipe du laboratoire Cerege (UMR 6635, CNRS-Université d'Aix-Marseille) placée sous la responsabilité de Ch. Morhange. Ces travaux ont nourri le doctorat de G. Bony qui a été soutenu en 2013 à l'Université d'Aix-Marseille[14], tandis que ces recherches sont poursuivies désormais dans le cadre de la thèse actuellement en cours d'A. Bivolaru de l'Université de Bucarest.

Avant de s'étendre sur le secteur d'Acic Suat[15], nos travaux ont donc débuté autour du cap Dolojman. Pour ce faire, une campagne de carottage a été réalisée en novembre 2010 à l'aide d'un carottier à percussion de type « cobra ». Deux carottes (O1 : 4,5 m jusqu'au substrat ; O2 : 8,5 m. **Fig. 1**) ont été prélevées dans la zone du port antique d'Orgamè, à respectivement 100 m et 300 m du promontoire, tandis qu'une troisième (O3 : 9 m) provient d'une zone disposée à environ 1,5 km au Sud-Ouest de la cité, face à la péninsule historique. Le quatrième sondage enfin a été opéré sur les rivages de l'île de Bisericuţa, mais n'a pu aboutir en raison de problèmes techniques liés à l'instabilité des sédiments. La description des faciès et l'échantillonnage des carottes et du matériel à dater ont été effectués directement sur le terrain avant que l'ensemble des échantillons ne soit transmis au laboratoire de sédimentologie du CEREGE à Aix-en-Provence où il a été soumis à plusieurs batteries d'analyses. Ces dernières se sont intéressées alors à des marqueurs essentiels comme la granularité des sédiments ou l'étude de la macrofaune et de la microfaune. Les différents faciès ainsi isolés ont été ensuite interprétés en termes de milieux de sédimentation, puis de potentialités naturelles.

Afin d'éclairer ces différents aspects, rappelons que l'étude granulométrique s'intéresse à la taille des particules sédimentaires contenues dans les carottes. Elle nécessite plusieurs opérations de tamisage réalisées quand les échantillons sont encore humides, puis à sec, à l'aide de colonnes. Les mesures effectuées éclairent la provenance des sédiments, tout comme leur mode de transport ou les conditions de leur déposition. Dans cette perspective, on détermine la texture du sédiment exprimée en pourcentage granulométrique - ballast (>2 mm), sables (grossiers, moyens, fins ; 2 mm à 50 μm) ou limons et argiles (<50 μm). Une texture grossière relève en général d'un environnement de dépôt dynamique, tandis qu'une texture fine traduit à l'inverse l'existence d'un environnement de dépôt calme et/ou de décantation. La texture est définie sur la base d'un diagramme triangulaire qui présente une répartition des échantillons selon les pourcentages de chaque fraction granulométrique[16]. Ce critère sédimentologique s'avère en effet particulièrement fiable pour déterminer les étapes de fermeture des baies marines et la continentalisation progressive des environnements deltaïques marginaux.

Ces observations sont complétées par la suite par une étude de la macro et de la microfaune piégées dans les sédiments, car ces dernières autorisent une reconstitution plus fine des paléo-environnements. Leur évolution rend en effet

[14] BONY 2013 ; BONY *et alii* 2013, p. 140.
[15] L'étude des carottages menés par Alexandra Bivolaru est actuellement en cours.
[16] PASSEGA 1957.

possible l'identification des différentes étapes suivies dans la transformation du littoral, tout en isolant d'éventuels stress environnementaux. Au sein de cette même faune, il est à noter que les ostracodes jouent un rôle particulier. Ces derniers constituent de petits crustacés aquatiques dont la taille est généralement comprise entre 150 mm et 1 mm. Ils se retrouvent dans tous les biotopes aquatiques, depuis les eaux profondes marines jusqu'aux mares temporaires continentales où ils présentent une grande sensibilité aux paramètres écologiques, hydrodynamiques et hydrochimiques du milieu. Les ostracodes se révèlent donc être d'excellents indicateurs sur la nature de l'environnement.

Parallèlement, les différentes unités identifiées le long des carottes doivent être datées. En l'absence de matériel archéologique, on procède donc à un échantillonnage du matériel d'origine continentale (bois, charbons, macro-restes végétaux, matière organique, coquilles d'eau douce) et du matériel marin (coquilles marines, fibres de posidonies) qu'elles contiennent. Ce dernier est soumis alors à une accélération de spectrométrie de masse (AMS) qui a été confiée dans le cas présent au Laboratoire de datation par le radiocarbone de Villeurbanne (France), ainsi qu'à celui de Poznań (Pologne). Les datations obtenues au terme de cette opération s'expriment en âge conventionnel radiocarbone (^{14}C BP), lequel doit être corrigé en fonction des variations de concentration du ^{14}C atmosphérique grâce à la courbe de calibration IntCal09 qui permet une conversion des âges radiocarbone en âges calendaires[17]. En position littorale, comme c'est le cas à Orgamè ou à Acic-Suat, cette calibration n'a toutefois rien d'automatique, car les datations radiocarbone obtenues sur des coquilles provenant de milieux marins ou lagunaires ou sur des fibres de posidonies relèvent d'un réservoir de carbone différent de celui de l'atmosphère terrestre[18]. Ce phénomène, appelé *réservoir de l'eau de mer*, modifie ainsi l'effet d'âge. La différence d'âge entre le *réservoir* et l'atmosphère est alors appelée *âge réservoir*. Celui-ci, pour l'ensemble des eaux superficielles océaniques, est ainsi en général de 400 ans[19], mais la variation de la composition en isotopes de carbone de l'eau de mer entraîne des variations locales parfois importantes. Si en mer Méditerranée l'âge réservoir est de 390 ± 85 ans BP, il est en mer Noire, au niveau du delta du Danube, de 498 ± 41 ans BP[20]. L'obtention de ces différentes datations et leur report sur la stratigraphie des carottes permet au final de définir une chrono-stratigraphie qui sert de support à la définition d'un taux de sédimentation moyen pour chacune des périodes. En appliquant alors une régression linéaire sur les données âge/profondeur, un modèle d'âge peut *in fine* être établi.

Dans l'interprétation des résultats, plusieurs autres facteurs sont toutefois à prendre en compte. C'est le cas notamment des dynamiques d'origine tectonique. Dans la région de Caraburun-Acic-Suat, comme dans l'ensemble du delta, le taux de subsidence suit un rythme de 1,3 à 2 mm/an[21]. La tectonique régionale s'avère

[17] REIMER *et alii* 2009.
[18] SIANI 1999.
[19] STUIVER & BRAZUNIAS 1993.
[20] SIANI *et alii* 2000.
[21] GIOSAN *et alii* 1997.

donc peu active malgré la proximité de la faille de Saint George[22]. A l'inverse, la courbe de variation relative du niveau marin en mer Noire réalisée par BRUECKNER *et alii* 2010 à partir des données recueillies par BALABANOV 2007 sur des échantillons de tourbe prélevés dans des zones faiblement soumises à une activité tectonique[23], valide une remontée marine post-glaciaire en mer Noire identique à celle de la mer Méditerranée[24]. Elle s'avère donc rapide jusque vers 7000 ans BP avant que ne succède entre 7000 et 5000 ans BP une première phase de décroissance, laquelle ouvre à son tour une longue phase de stabilité relative. Depuis le VIe s. av. J.-C., la remontée du niveau marin est ainsi inférieure à 1 m.

Au final, sur l'ensemble des carottes réalisées, 5 grandes unités ont pu être identifiées, correspondant aux principales étapes suivies dans l'évolution du milieu autour des lagunes Razelm et Goloviţa (**Fig. 2**). L'unité A, la plus ancienne, est présente en carotte O2 entre 9,00 et 4,1 m de profondeur. De texture sablo-limoneuse, elle est datée à 8,55 m et à 6,15 m de profondeur, de respectivement 4044–3790 cal. BC et 3631–3350 cal. BC, et à son sommet de 2135-1495 cal. BC. Le taux de sédimentation semble alors élevé (5 mm/an) avant de diminuer par la suite brutalement (2 mm/an). Cette couche correspond aux dépôts de sables infralittoraux liés à la montée relative du niveau marin. Elle éclaire l'existence d'une baie marine disposée en marge distale du Danube. Il s'agit du fameux golfe marin décrit par P. Alexandrescu.

L'Unité B, qui lui succède, est disposée en carotte O2 entre 4,1 m et 2,4 m de profondeur. Composée de limons organiques très noirs, elle est datée à sa base de 1211–1001 cal. BC et à son sommet de 409-234 cal. BC. La macrofaune qu'elle contient caractérise un milieu lagunaire en connexion avec la mer. Cet environnement traduit, à l'image des deux autres unités, le développement de dynamiques de colmatage par l'alluvionnement du Danube et la formation concomitante de flèches. Il est caractéristique des environnements côtiers disposés en marge distale d'un delta. Ce processus entraine une progradation du littoral et la transformation du milieu en zone humide oligohaline dont l'ouverture vers la haute mer se réduit avec le temps.

L'unité C a été observée en carotte O2 entre 2,4 m et 0,5 m de profondeur. Elle est caractérisée par un sédiment grossier qui évoque la mise en place d'un milieu plus compétent dû à la proximité de l'étage infralittoral supérieur et à l'impact des vagues sur les fonds lagunaire. La macrofaune est très proche de celle que l'on retrouve à l'heure actuelle sur le littoral d'Orgamè (Argamum). Son dépôt est contemporain de 345 cal. BC–69 cal. AD. Elle correspond à la proximité du rivage d'une lagune fluviale oligohaline.

Enfin, l'unité D se développe à partir de 0,5 m de profondeur. Elle occupe la partie sommitale de la carotte et rassemble un limon noir, riche en matière organique, comportant de nombreuses feuilles et tiges de *Phragmites australis.* Elle correspond à l'actuelle zone humide à phragmites qui borde le complexe lagunaire de Razelm-Sinoe.

[22] BONY 2013, p. 78.
[23] KELTERBAUM *et alii* 2011.
[24] LAMBECK & BARD 2000 ; MORHANGE *et alii* 2001.

Sur le plan chronologique, on constate donc que le milieu s'enrichit à partir de 4300 ans cal. BP en particules fines, tandis que la compétence du milieu marin diminue progressivement. Les apports danubiens s'avèrent alors plus conséquents et la macrofaune adopte un profil lagunaire. Au large d'Orgamè (Argamum), le milieu apparaît aussi de plus en plus protégé, l'édification progressive de la barriere Zmeica entraînant alors une relative protection de cette zone. Sa stabilisation, vers 3000 ans cal. BP[25], semble être à l'origine d'une diminution des apports danubiens qui intervient à un moment où la connexion de la lagune avec la mer devient plus restreinte. Pour autant, la transformation des rivages en zone humide à *Phragmites australis,* n'intervient à Orgamè (Argamum) que vers 1000 ans cal. BP.

Ces résultats permettent par conséquent de replacer la fondation d'Orgamè (Argamum) et d'Acic-Suat dans leur contexte géomorphologique. Celle-ci n'intervient pas sur les rives d'un vaste golfe marin, comme supposé jusqu'ici, mais prend place au contraire au sein d'une lagune qui ne communique avec la haute mer par quelques passes et dont la connexion avec Istros est sujette à interrogation. Ces observations éclairent dès lors sous un jour quelque peu différent les problématiques historiques et économiques qui entourent cet établissement.

II. La mobilité des paysages et la variabilité des conditions climatiques : les études palynologiques

Parallèlement aux études géomorphologiques, ces carottes ont également servi au développement d'un ambitieux programme d'analyses palynologiques qui a été confié au laboratoire Ecolab (UMR 5245, CNRS-Université Paul Sabatier, Toulouse). Placée sous la responsabilité de D. Kaniewski, cette étude a été au centre du doctorat d'I. Rossignol qui fut soutenu en 2014[26].

A cette fin, les carottes ont été échantillonnées sur place tous les 1 à 2 cm sur une longueur de 1 cm à raison de prélèvements présentant un volume approximatif de 19 ou 38 cm^3 suivant le diamètre de la gouge utilisée. Chacun d'entre eux a immédiatement été placé dans un sac hermétique pour éviter toute contamination. Une fois en laboratoire, plusieurs traitements physico-chimiques ont été appliqués afin d'éliminer toute fraction minérale et organique qui puisse gêner l'observation des palynomorphes. Une fois extraits de la matrice sédimentaire, l'étude de ces derniers a été opérée par balayage longitudinal, sous un microscope optique, avec un oculaire x10 et un objectif x60 (**Fig. 3**).

La détermination des grains de pollen repose sur trois critères : la morphologie des grains, le nombre et le type des apertures (pores et/ou sillons) et les ornementations de l'exine. Elle se réfère à des clés de détermination, ainsi qu'aux atlas photographiques de M. Reille (1992 ; 1995 ; 1998) et à la collection de référence de chaque laboratoire. Néanmoins, les grains de pollen ne sont la plupart du temps identifiés qu'au niveau de leur famille.

[25] GIOSAN *et alii* 2006.
[26] ROSSIGNOL 2014.

Par la suite, divers traitements statistiques sont appliqués afin de classer les données polliniques et combiner les différentes variables dans le but d'extraire un signal paléoenvironnemental qui demeure relatif à la profondeur de l'échantillon auquel il se rapporte et à sa localisation sur l'échelle chronologique. Le résultat se présente sous la forme de diagrammes polliniques qui traduisent la fréquence relative des taxons de chaque famille ou espèce par rapport au total des taxons (arborés, herbacés et hygrophiles/hydrophiles). Cette étude s'effectue dans le cadre d'une démarche comparative qui prend pour référence la composition actuelle de la pluie de pollen dont l'analyse a été menée ici par I. Rossignol[27] en collaboration avec M. Petrescu (ICEM), botaniste spécialiste de la végétation régionale[28]. Le diagramme des pluies polliniques actuelles permet en effet de mettre en évidence les variations de la structure de la végétation dans l'espace. Sans surprise, les datations des échantillons ont été obtenues par ^{14}C.

Le signal paléoenvironnemental observé autour des lagunes Razelm et Goloviţa s'articule autour de trois grandes phases qui accompagnent l'évolution de la végétation dans cette région depuis le Néolithique. Lors de la première (A), soit entre *ca*. 6540 ans BP (528 cm) et *ca*. 3570 ans BP (335 cm), la région d'Orgamè (Argamum) abrite un important couvert forestier. Au cours de la seconde phase (B), soit entre *ca*. 2735 ans BP (335 cm) et *ca*. 400 ans BP (90 cm), les paysages enregistrent une alternance entre dynamique forestière et couverture steppique avant que l'environnement, durant la troisième phase (C), c'est-à-dire de *ca*. 400 ans BP au sub-actuel, ne devienne plus sec avec un couvert forestier très réduit et une steppe désormais prédominante.

Chacune de ces trois phases recouvre néanmoins de nombreuses sous-périodes qui esquissent une évolution bien plus complexe des paysages régionaux. Ainsi, de *ca*. 6540 ans BP à *ca*. 3570 ans BP, les paysages autour d'Orgamè (Argamum) connaissent certes de façon globale un couvert forestier dense dominé par différentes essences caractéristiques de forêts tempérées (*Quercus* décidu, *Carpinus betulus*, *Corylus*, *Alnus*, *Betula, Fagus* et *Tilia*) ainsi que par quelques Gymnospermes (*Pinus* et *Abies*). La présence de taxons hygrophiles/hydrophiles dans la zone du port antique d'Orgamè (Argamum) suggère de même l'existence sur ces secteurs littoraux d'une végétation de ripisylves similaire à celle retrouvée actuellement dans les zones de marais/marécages le long des rives du Razelm. Pour autant, le signal paléoenvironnemental enregistre durant cette longue période une alternance entre des conditions plus sèches (*ca*. 5955 ans BP - *ca*. 4750 ans BP et *ca*. 4280 ans BP - *ca*. 3570 ans BP) et plus humides (*ca*. 4750 ans BP et *ca*. 4280 ans BP) qui affectent le couvert forestier, tandis qu'entre *ca*. 5955 ans BP et *ca*. 4750 ans BP les indicateurs anthropiques primaires tendent à augmenter à un moment où certains taxons comme *Quercus* décidu, *Corylus* et *Alnus* diminuent brutalement à *ca*. 5055 ans BP alors que la présence de *Pinus* et *Abies* parallèlement augmente. Ce phénomène s'inverse cependant après *ca*. 4750 ans BP, puisque l'augmentation

[27] ROSSIGNOL *et alii* 2012.

[28] Cf. la contribution de M. PETRESCU, « The assessment of the actual vegetation conservation status within the Argamum territory, in the Dobrogea region's context » qui sera publiée prochainement dans le premier volume consacré aux résultats du programme ANR Pont-Euxin à Orgamè.

potentielle des précipitations et la réduction des pressions anthropiques ont semble-t-il alors favorisé le remplacement progressif des espèces pionnières comme *Pinus* par des espèces forestières comme *Quercus* décidu, *Corylus*, *Alnus* et *Fagus*.

Au sein de l'unité B (Premier Âge du Fer - fin du Moyen-Âge), le signal environnemental enregistre des variations plus marquées, résultant principalement d'une réduction de la disponibilité en eau douce. Ces oscillations traduisent un environnement moins résilient, avec un couvert forestier plus réduit dont la composante dominante est désormais *Pinus.* Ce couvert forestier disparaît toutefois progressivement, remplacé par une zone ouverte, favorable au développement d'une steppe. Dans le détail, la zone 4, qui correspond au début du premier millénaire avant notre ère, est marquée par la présence de taxons hygrophiles/hydrophiles et d'indicateurs anthropiques primaires. Elle semble correspondre à une phase d'augmentation des précipitations. Bien que *Quercus* décidu soit encore présent avec *Corylus* et *Alnus*, le couvert forestier est déjà dominé par *Pinus.* Cette forêt peut être affiliée au type forêt mésophile de feuillus et de résineux retrouvée actuellement dans la forêt de Babadag, tandis que la présence de taxons hygrophiles/hydrophiles indique l'existence de ripisylve dans les reliefs les plus bas. Le long de la péninsule de Capul Dolojman, à l'extrémité de laquelle se développe le site d'Orgamé (Argamum), de premiers signes d'incendies apparaissent au cours de cette période. Les conditions climatiques semblent devenir par la suite, dès la fin du Premier Age du Fer, plus arides et le resteront durant la période classique. Le couvert forestier mésophile de feuillus et résineux est à ce moment remplacé par une steppe dominée par les Chénopodiacées associées à des Astéracées, Liliacées, Poacées et quelques *Artemisia*.

La zone 5 engage pour sa part par une période favorable à l'extension d'une forêt-steppe entre *ca*. 2075 ans BP à *ca.* 1690 ans BP. En effet, la végétation forestière est relativement bien représentée par le maintien de *Quercus* décidu associé à *Corylus*, *Alnus*, *Betula*, *Carpinus betulus* et *Tilia*. Le couvert steppique s'avère de même bien développé, accompagné par les Chénopodiacées, *Artemisia*, les Astéracées, les Poacées ainsi que quelques Liliacées. La période couverte par la zone 5 correspond ainsi à l'Optimum Climatique Romain (entre 2200 ans BP et 1500 ans BP)[29] qui inaugure un réchauffement global également enregistré dans les reconstructions δ13C obtenues à partir d'un sondage effectué dans le Nord de la Roumanie[30].

Par la suite, soit entre ca. 1630 ans BP et ca. 1150 ans BP (zone 6), on note une reprise de la dynamique forestière. Une forêt-steppe, similaire à celle identifiée sur le transect en marge de la forêt de Babadag, domine toujours la végétation dans la région d'Orgamè (Argamum), mais les espaces occupés par *Pinus* tendent à l'élargir. La présence de taxons relevant d'une forêt tempérée est alors relativement faible tandis qu'*Abies*, qui avait presque disparu, s'avère de nouveau présent, bien que dans des proportions relativement faibles. Les Chénopodiacées dominent toujours une végétation steppique qui est encore bien représentée. Ce taxon est toujours associé à *Artemisia*, aux Astéracées, Poacées et à quelques

[29] CRISTEA *et alii* 2013 ; DESPRAT *et alii* 2003.
[30] CRISTEA *et alii* 2013.

Liliacées. Toutefois, entre 1450 et 950 ans BP., le développement d'une phase de refroidissement global (Âge Sombres Médiévaux) s'accompagne d'une augmentation concomitante de l'humidité. Cet apport en eau douce favorise parallèlement autour du Razelm le développement d'une végétation de ripisylve à un moment où le Dunavăţ déjà trouve dans le Razelm son débouché. A la fin de cette période, le couvert forestier apparaît désormais très réduit, alors que les Chénopodiacées sont au contraire eux bien présentes. Un pic maximal d'incendies est enregistré vers *ca*. 400 ans BP.

Cette recherche démontre au final que l'expansion de l'habitat durant le Premier Âge du Fer, auquel s'ajoute la fondation des établissements grecs le long du littoral, engage une métamorphose des paysages marquée par un recul du couvert forestier, dont la composition évolue en faveur d'espèces pionnières comme le pin. Ce dernier trahit par son développement les nombreuses coupes pratiquées, tandis que le long de la côte se met en place la steppe littorale qui caractérise de nos jours encore la région d'Orgamè (Argamum). Les différentes phases de récupération du couvert forestier ne modifient pas structurellement la trame des paysages, notamment durant la période hellénistique qui s'accompagne en Dobroudja septentrionale d'un bouleversement des réseaux d'occupation régionaux et se traduit par l'abandon de nombreux établissements grecs.

III. La reconstitution des réseaux d'occupation spatiale micro-régionaux et l'identification du site d'Acic-Suat : prospections de surface et travaux de photo-interprétation.

Si l'utilisation du toponyme de « Caraburun » offrait une première indication géographique sur la localisation du site, celle-ci demeurait relativement imprécise dans la mesure où les habitants désignent de nos jours sous ce même nom les deux caps présents au Sud-Est de la ville moderne de Baia. Cette particularité, pour inattendue qu'elle soit, peut résulter des échanges de population qui ont impacté la région au cours du XXe s., entrainant parfois une certaine mobilité de la micro-toponymie. Le sens du terme « Caraburun » – littéralement le Cap Noir ou Cap nègre- est en soit intéressant dans la mesure où l'adjectif « kara /noir » ne constitue pas seulement un indicateur géographique dans les anciennes langues turques où il désigne tout objet situé au Nord. Il a eu également longtemps une autre signification dans les dialectes turcs septentrionaux, à savoir celle de « grand », comme le rappelle le nom même de la mer Noire, emprunté par les Génois à la langue khazar où il signifie ici la « Grande mer », et non la « mer du Nord » comme longtemps avancé[31]. Or, des deux caps, seul le second, situé le plus à l'Ouest, mérite véritablement ce qualificatif alors même que la localisation du site était pressentie plutôt sur le premier, disposé le plus à l'Est, à l'entrée du paléogolfe, où il représente paradoxalement le plus modeste. Cette analyse s'est avérée par ailleurs confortée par plusieurs cartes de la fin du XIXe s. et du début du XXe s. où seul le cap le plus occidental porte le nom de « Caraburun », laissant

[31] Suivant un modèle connu dans d'autres langues, indo-européennes cette fois, comme le Russe, où « rouge » signifie également « beau ». KARATAY 2011.

le second sans nom. Ce dernier peut, à défaut, être nommé d'après la modeste colline disposée plus Sud laquelle est désignée sous le nom d'Acic-Suat.

Pour éclaircir l'occupation ancienne de la zone autour de Caraburun et Acic-Suat , nous avons donc recouru à deux méthodes, à commencer par une analyse des clichés satellitaires et aériens disponibles, combinée à des prospections de surface couplées à un enregistrement en haute précision des sites archéologiques par l'usage d'un GPS en temps réel. L'analyse des photographies a ainsi été confiée à une équipe franco-britannique regroupant M. Guy (CNRS, UMR 5140, Archéolattes devenu ASM), R. Delfieu et A. Comfort (Exeter University). Nous avons bénéficié pour la péninsule de Dolojman de plusieurs clichés aériens anciens datant respectivement de 1959, 1969 et 1979, auxquels se sont ajoutés pour la région de Baia les photographies satellitaires disponibles sur internet, lesquelles couvrent à peu près les deux dernières décennies, de 2002 jusqu'à 2016. L'objectif de ces travaux était de restituer le réseau ancien de routes, tout en identifiant les traces éventuelles de parcellaires agricoles, et de localiser de nouveaux établissements en complétant parallèlement l'inventaire des tumuli publié en 2007 par l'Institut de recherches éco-muséales de Tulcea[32].

Pour ce faire, les équipes ont procédé sur le logiciel PaintShop Pro à une modification du contraste, de l'intensité lumineuse, voire de la saturation des images satellitaires, que ce soit sur l'ensemble des clichés ou parfois sur des secteurs délimités. Ce traitement permet en effet de faire ressortir des signaux récurrents, souvent peu discernables sur les images primaires, qu'une modification du contraste et des axes de vue accentue encore. Chacun est alors susceptible de correspondre à des objets archéologiques, tandis que certaines anomalies, comme une rectification du réseau hydrographique, peuvent représenter autant de traces d'aménagements anthropiques. Dans cette perspective, une attention particulière a été accordée à la zone entre Caraburun et Acic-Suat.

Les résultats obtenus ont été comparés avec les cartes topographiques disponibles, ainsi qu'avec des cartes russes réalisées à l'échelle 1 : 200 000, avant d'être confrontés directement avec la réalité du terrain au cours de visites qui ont offert par ailleurs l'opportunité d'explorer l'environnement entourant chaque objet archéologique. Ces déplacements ont permis de même de prendre des mesures supplémentaires, bien que celles conduites à partir des clichés se soient avérées suffisamment précises. Ces prospections furent ainsi l'occasion d'affiner l'interprétation accordée aux signaux, conduisant parfois après réexamen des images à une seconde visite. La connaissance de la région et de ses paysages, acquise au cours de ces prospections, s'est avérée en effet essentielle pour la bonne interprétation des images et de l'histoire du paysage.

Au niveau régional, ces travaux ont abouti à la restitution de plusieurs axes reliant Orgamè (Argamum) à son arrière-pays immédiat ou structurant la zone au Nord d'Istros (**Fig. 4**). Les routes qui lient la cité d'Istros aux mines d'Altîn Tepe et à la forêt de Babadag apparaissent parmi les plus importantes [33]. Un parcellaire, non daté, parcourt de même cet espace, tandis que la carte des tumuli s'est elle

[32] JUGĂNARU & MICU 2007.
[33] BARALIS *et alii* 2011, p. 231-233.

aussi fortement enrichie. Si le grand Caraburun n'a livré aucun signal majeur, deux routes convergent en revanche vers la péninsule située au Nord-Est de la colline d'Acic-Suat. Une première longe ainsi le littoral suivant une orientation Nord-Sud et se dirige depuis le cap vers la cité d'Istros, tandis qu'un second axe suit les rives méridionales de la lagune de Goloviţa vers l'Ouest en direction de Baia (**Fig. 5**). Par ailleurs, une importante zone d'anomalies circulaires, visibles dans les champs labourés, s'étend à l'Ouest du site, sur la première crête, de part et d'autre de la voie ancienne. En l'état, ces signaux pouvaient répondre soit à une nécropole tumulaire, soit à un habitat suivant l'exemple reconnu plus Nord, sur la péninsule de Iancina, au Sud du site de Călugăra.

Si l'ensemble de ces éléments venaient renforcer nos présomptions autour du cap le plus oriental, une telle étude ne pouvait s'entendre sans une confrontation de ces observations avec la réalité du terrain. Nous avons donc entrepris une reconnaissance de l'ensemble des rives occidentales et méridionales du paléogolfe de Baia, équipé d'un GPS en temps réel doté d'un abonnement Omnistar qui utilise les constellations GPS et Glonass et offre ainsi une précision d'enregistrement au sol de 8 cm. Cet instrument permet ainsi non seulement d'enregistrer la position des sites, mais d'en dessiner aussi les contours, voire d'en mesurer la superficie. Ces données ont été ensuite intégrées au sein de l'environnement SIG développé sur l'ensemble de la région par P. Lebouteiller (Atelier de cartographie, Institut français d'études anatoliennes - Istanbul).

Cette démarche a éclairci l'environnement qui entoure le cap Caraburun et la péninsule d'Acic-Suat en précisant la densité d'occupation de la zone intermédiaire. Alors que seuls les rivages septentrionaux du golfe de Baia étaient jusqu'ici relativement bien connus[34], en particulier les secteurs entourant les villages modernes de Vişina, Lunca et Cearmurlia de Jos, ces travaux ont révélé la présence immédiatement au Sud-Est de Baia d'un élément de parastade en calcaire abandonné au milieu des champs et susceptible de provenir de la façade d'un monument funéraire[35]. Plus au Sud, trois tumuli dont la présence n'avait pas été enregistrée ont accueilli autour d'eux un village médiéval présentant un matériel céramique de type Dridu (IXe-Xe s. ap. J.-C.) et organisé semble-t-il sous forme d'îlots couvrant une large superficie (Baia 1). Plus au Sud, près de l'angle Sud-Ouest du golfe, un établissement ancien occupe le dernier promontoire (Baia 2). De facture exclusivement grec, le matériel visible en surface situe son occupation au VIe s av. J.-C. Il surplombe au Nord un vallon disposé en lisière de la forêt de Caraburun où abonde un matériel grec –céramique et amphore- de la période tardo-classique et du début de l'époque hellénistique. L'établissement archaïque fait face ainsi au cap Caraburun qui, par sa silhouette imposante, domine les paysages. Si la visite du sommet de Caraburun s'est révélée décevante, en raison de la présence d'une vaste carrière à laquelle répond l'absence de tout matériel, sa pente Nord a livré en revanche de nombreux fragments de céramique de type grec d'époque classique et hellénistique, accompagné de plusieurs

[34] A noter, l'existence de plusieurs timbres amphoriques de Thasos et Rhodes publiés en 1957 par V. CANARACHE et provenant de Baia « siloz ». Voir aussi CANARACHE 1953, p. 127-129.

[35] BARALIS *et alii* 2011, p. 233.

alignements et cercles de pierres (Baia 3). Ces derniers pourraient correspondre aux constructions identifiées par K.F. Peters[36]. Il est dès lors possible que l'apparition de Baia 3 résulte du glissement de l'établissement de Baia 2. Cependant, l'espace offert entre la rive et le début de la pente qui mène au sommet du cap s'avère étroit et peu propice à un site doté de grandes dimensions. Par ailleurs, la datation basse du matériel (V^e^-IVe av. J.-C.) ne permet pas de voir clairement en Baia 3 l'établissement ancien décrit dans la littérature scientifique sous le terme de « Caraburun », sans toutefois l'exclure complètement.

La colline qui compose ce grand cap dispose par ailleurs d'un tumulus isolé édifié sur son flanc oriental, le long du chemin en terre moderne qui la parcourt, tandis que le golfe qui la borde immédiatement au Sud-Est présente au niveau de la station de pompage un gisement archéologique marqué par une concentration notable de tessons en surface. C'est cependant le dernier cap, à savoir celui d'Acic-Suat, qui a livré les traces les plus probantes d'occupation[37]. Elles concernent tout d'abord la zone d'anomalies identifiée sur la première crête qui résulte en partie de l'abrasement par les labours du substrat calcaire, laquelle présente un abondant matériel céramique et amphorique tardo-classique et hellénistique qui s'enrichit au niveau des berges de spécimen archaïques (**Fig. 5**). Le cap lui-même offre à son tour une forte concentration de tessons ponctués de blocs et de tuiles visibles en surface. De même, plusieurs *nuclei* demeurent observables dans les champs, trahissant une intéressante répartition spatiale dans la mesure où matériel grec et romain abonde au Nord, alors que seul celui d'époque romaine accompagne les *nuclei* les plus méridionaux. Ils adoptent un alignement Nord-Ouest/Sud-Est, tandis que la présence d'autres axes de circulation, secondaires, se laisse deviner.

IV. Les prospections géomagnétiques : l'organisation interne de l'établissement d' Acic-Suat

L'existence de voies de circulation et d'une possible nécropole tumulaire n'éclairait pas pour autant les limites de l'espace habité, ni la présence éventuelle de dispositifs de défense. De même, à ce stade, la trame de l'habitat semblait particulièrement incertaine. Afin de porter un regard d'ensemble sur le site, la mission a décidé de recourir à des prospections géomagnétiques qui ont été confiées à la société Analyse-GC (G. Caraire et Th. Jubeau) grâce à un financement alloué par le programme A*Midex-GeoMed de l'Université d'Aix-Marseille.

Le recours à ces techniques de prospections non-invasives et non-destructives comportait plusieurs avantages, à commencer par la possibilité de couvrir une partie substantielle du site en offrant une image qui ne soit pas limitée à la superficie restreinte de quelques sondages. Il s'agissait également d'un test dans la mesure où les techniques architecturales locales, qui font un large usage de la brique crue et du torchis, n'étaient pas forcément les plus favorables au déploiement de telles prospections. Il fallait donc diagnostiquer la pertinence et

[36] PETERS 1867, p. 141.

[37] Désigné lors des prospections de 2011 sous le terme technique de « Baia 4 ». Cf. BARALIS & LUNGU 2015, p. 380.

l'efficacité de ces méthodes sur un établissement antique de Dobroudja septentrionale.

Cette opération a eu lieu du 14 au 20 octobre 2015, à une saison hélas quelques peu défavorable sur le plan climatique dans la mesure où les intempéries qui ont précédé la campagne ont raccourci la durée de ces travaux, tout en détrempant en profondeur les sols, ce qui a induit en retour une forte hétérogénéité des secteurs. Ces pluies ont par ailleurs favorisé l'émergence d'une végétation herbeuse relativement dense qui a dégradé la qualité de l'enregistrement des données radar, car tous les appareils sont montés sur chariot. Or, le mauvais contact des antennes avec le sol diminue mécaniquement l'intensité du signal envoyé et ainsi la réponse du sous-sol. Ce paramètre a parfois réduit la profondeur d'investigation et perturbé l'homogénéité des données. Par ailleurs, une part substantielle du site s'est révélée inaccessible en raison de l'extension de la zone d'entrepôt de roseaux bien au-delà de l'espace qui lui était initialement alloué par la municipalité. Cette contrainte s'est non seulement soldée par l'inaccessibilité de la partie sommitale du plateau, mais a nécessité plusieurs repositionnements de la base GPS. Enfin, une importante pollution métallique a impacté les secteurs contigus à la zone de stockage résultant de l'emploi de rubans métalliques de 1 à 2 cm de largeur pour lier les roseaux. Or, ces chutes, d'une longueur comprise entre 10 cm et un mètre, sont malheureusement abandonnées sur le site après usage où elles constituent autant de perturbateurs pour les signaux radars et magnétiques. Malgré ces divers obstacles, la campagne de prospection a occupé quatre journées durant lesquelles elle s'est articulée autour de deux méthodes, le GPR ou radar géologique et le géomagnétisme.

Le radar à pénétration de sol ou GPR (Ground Penetrating Radar) a livré une coupe verticale, ou radargramme, enregistrée en temps réel, au fur et à mesure de l'avancement du chariot, laquelle peut être visualisée en direct sur un écran de contrôle. Le couple d'antenne, dont la distance de séparation est fixe, a pour cela été déplacé sur l'ensemble de la zone à étudier selon des profils parallèles. La fréquence de l'onde électromagnétique générée est en effet directement liée à l'antenne utilisée. Elle influe sur la profondeur maximum atteignable et sur la taille des objets à même d'être détectés (ici jusqu'à 4 mètres). Ainsi, plus la fréquence sera basse (quelques dizaines de MHz), plus l'onde se propagera profondément, mais elle ne pourra pas détecter les objets de petites dimensions. A l'inverse, une haute fréquence (jusqu'au GHz) permet la détection de petits objets mais n'offre pas une profondeur de pénétration importante. La fréquence utilisée doit donc être parfaitement adaptée aux problématiques de l'étude. Au regard des résultats archéologiques et du contexte géologique, un radar Stream-X 600MHz (IDS) a ici été utilisé.

Pour sa part, la méthode magnétique utilise la variation locale du champ magnétique terrestre dont elle mesure le gradient magnétique. Celle-ci dépend, entre autre, des variations de susceptibilité magnétique des matériaux du sol, ce qui permet ainsi d'obtenir une image des objets ou structure enfouis. Pour effectuer cette mesure, le système MXPDA de la société Sensys précision (de l'ordre de 0,05 nT) a été retenu, tandis que la prospection a été menée sur le terrain avec un espace inter-profil de 50 cm. Enfin, pour l'acquisition magnétique,

la géolocalisation des mesures géophysiques a été assurée par le GPS en temps réel de la mission et, pour ce qui est de l'acquisition radar, par une station robotisée. L'ensemble des données a été transposé en WGS84/ UTM 31NORD qui représente de nos jours le système le plus adapté pour la superposition des informations du magnétique, du radar et des plans des secteurs de fouilles.

Malgré les diverses contraintes rencontrées sur place, 3,2 hectares ont pu être couverts par méthode GPR et 6,2 hectares par méthode magnétique. L'acquisition GPR a été répartie sur onze blocs, car les chutes de pluies, tout comme l'évolution rapide de l'humidité du sol, ont induit une certaine hétérogénéité entre les différentes phases de la prospection à laquelle s'est ajoutée selon les zones la différence de revêtement. Ainsi, chaque secteur a dû être traité séparément afin de faire ressortir les informations archéologiques, aboutissant *in fine* à huit zones de prospection entre lesquelles un traitement correctif a été appliqué avant de pouvoir parvenir à un ensemble cohérent.

Parmi les secteurs les plus intéressants, la zone 2 (**Fig. 6**) représente de loin celle qui a livré le plus d'anomalies. Elle occupe à peu près le centre de la péninsule, à proximité du rivage. L'espace marqué A, tout au Nord, souffre néanmoins de données dégradées en raison de son utilisation comme lieu de stockage pour les ballots de roseaux, tandis que celle notée B a été impactée par le couvert végétal qui a empêché le passage des capteurs. Dès lors, le secteur C est celui qui offre les données plus « claires ». La différence entre cet espace vierge de toute pollution métallique et les deux précédents s'avère à ce titre particulièrement évidente. Une analyse des données par niveau de profondeur permet de suivre l'évolution des signaux. A -0,50 m, d'importantes anomalies apparaissent très tôt au Sud de la parcelle. Elles se confirment à une profondeur de 1m, tandis qu'un amas important apparaît alors au Nord, tout comme un élément à l'Est, recoupé une nouvelle fois en zone 7. En revanche, à 2m de profondeur, seules persistent les anomalies détectées au Sud. Dans le détail, on retrouve en A l'image d'une structure relativement conséquente de 15 x 10 m, également visible en zone 3. Il pourrait s'agir d'un bâtiment qui suit la pente et s'articule autour de murets successifs orientés Est-Ouest. Les anomalies disparaissent rapidement avec la profondeur ce qui pourrait indiquer un mauvais état de conservation ou une construction en matériaux légers comme la terre crue. En B, on suit en revanche plusieurs anomalies qui correspondent au bâtiment d'époque classique et hellénistique découvert lors de la campagne de fouilles de 2011 (secteur IV), tout en observant ici un décalage de 1,5 m entre l'image géoréférencée et le relevé radar. Cet édifice semble se poursuivre plus à l'Ouest, sur la parcelle contiguë, où l'on détecte une anomalie fine malgré la pollution. De même, on identifie assez facilement en E et F l'écho imposant d'un vaste bâtiment d'époque romaine, daté du IIe et du début du IIIe s. ap. J-C., qui a été partiellement fouillé à l'issu de cette prospection (secteur VI). En revanche, en C, d'importantes anomalies orientées Nord-Sud se prolongent sur la zone 6. Les signaux donnent l'image globale de murs imposants dont on croirait saisir la structure interne. Toutefois, l'ouverture en 2016 de ce secteur (secteur VIII) a démontré qu'il ne s'agissait que de l'écho produit par une surface de circulation indurée, particulièrement compacte.

Un autre exemple nous est fourni par la zone 4 qui occupe à l'Ouest la partie sommitale du plateau, au cœur même de la zone de stockage du roseau. La présence d'un ancien chemin y est visible dès 0,40m de profondeur. A -1,00m, un axe semble partir vers le Sud où il est associé à 4 points sombres, tous deux se répétant en profondeur à -1,5m. Les profondeurs sont toutefois ici arbitraires dans la mesure où l'important « tapis » de roseaux qui jonche le sol a faussé la notion de profondeur en augmentant la distance entre les capteurs et le sol proprement dit. De même, la quantité de morceaux de métal est très importante sur cette zone. Néanmoins, les signaux s'avèrent très cohérents. On aperçoit en A plusieurs taches régulières qui se poursuivent en profondeur sur près de 18m et laissent penser à des éléments en dur appartenant à un bâtiment. En B, on retrouve deux axes de circulation dont l'existence reste à vérifier. On observe de même en C une légère anomalie qui se développe vers le Sud et dont la nature demeure inconnue. Ces données pourraient donc, en première hypothèse, et dans l'attente d'une confirmation archéologique, correspondre à un édifice disposé à proximité d'un carrefour dont le tracé ne s'accorde pas avec celui d'un établissement doté d'un réseau urbain dense et d'un tracé orthogonal des rues, sans qu'il soit possible de déterminer à quelle période chronologique ce niveau se rapporte. Enfin, un dernier exemple provient du Sud de la zone 5 où deux tâches sombres correspondent à l'angle d'un édifice qui appartient à un des nombreux îlots d'époque romaine diagnostiqués en 2011.

Si la prospection magnétique a essayé de couvrir les mêmes zones que le géoradar, il est cependant vite apparu que la pollution métallique ne favoriserait pas l'enregistrement de données de qualité. Végétation et javelles métalliques ont ensemble perturbé les signaux, ces derniers livrant une multiplicité de dipôles qui se traduisent sur les images par autant de points noirs et blancs.

V. Modélisation du site et confrontation des images géoradar avec la réalité du terrain : l'étude archéologique du site

Avant d'entreprendre toute étude archéologique de l'établissement, il est apparu nécessaire de générer un support cartographique adéquat. Les seules cartes disponibles étaient en effet jusqu'ici les cartes topographiques régionales au 1/5000 qui offrent à l'échelle micro-régionale un instrument de travail remarquable, mais s'avèrent en revanche inadaptées à celle plus étroite d'un site archéologique. Ce travail a été confié à P. Lebouteiller de l'atelier de cartographie de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes. A cette fin, les cartes topographiques ont été assemblées sous la forme d'une carte virtuelle unifiée qui a ensuite été géoréférencée et replacée au sein de l'environnement SIG (GIS). Parallèlement, un modelé en trois dimensions du site a été généré grâce à un enregistrement systématique du relief à l'aide du GPS en temps réel (**Fig. 7**). L'ensemble de la péninsule a donc été couvert par sillons réguliers, depuis le cap jusqu'aux secteurs les plus méridionaux, selon un canevas composé de lignes espacées de 5 à 10 m auquel s'est ajouté un enregistrement des ruptures de pente. Durant ces travaux, qui ont couvert une superficie de 77 ha, le tracé de la côte a lui-même été

relevé, tout comme celui des chemins modernes, ces derniers s'avérant fort utiles pour recaler cette carte virtuelle sur les images satellites.

Parallèlement, un premier ramassage en surface du matériel a permis de préciser la fréquentation générale du site, tout comme sa chronologie, et de cerner ses contours approximatifs. Néanmoins, en raison de la faible visibilité des tessons induite par l'épaisse couverture herbeuse, nous n'avons pas pu recourir à une prospection systématique, contrairement à ce qui avait été réalisé précédemment sur la péninsule historique du site d'Orgamè (Argamum) où 170 ha du territoire de la cité ont ainsi été explorés. Le matériel épars démontre une occupation articulée autour de trois grandes périodes : l'époque archaïque, et plus particulièrement le VIe et le tout début du Ve s. av. J.-C. ; la fin de l'époque classique et le début de la période hellénistique, notamment la seconde moitié du IVe, ainsi que le premier tiers du IIIe s. av. J.-C. ; enfin l'époque romaine, représentée par le IIe et le IIIe s. ap. J.-C. La question d'une fréquentation au Premier Âge du Fer, voire durant le Chalcolithique, était posée par la découverte de quelques tessons modelés. On observe toutefois une concentration du matériel grec sur les secteurs les plus septentrionaux de la péninsule, où il se superpose avec des fragments de céramique du Haut-Empire, lesquels se poursuivent pour leur part bien plus au Sud, dans la zone des îlots où ils s'avèrent prédominants. A ces premiers indices sur une répartition différenciée des vestiges venait s'ajouter la promesse d'un habitat, grâce à des fragments de tuiles et de blocs de calcaire, ainsi que de quelques murets que recoupe le chemin littoral moderne. La dispersion du matériel couvrait néanmoins un large espace d'à peu près 20 ha, puisque céramique commune et amphores grecques tardo-classiques et hellénistiques se retrouvent sur des densités variables bien plus au Sud, jusqu'au niveau des antennes modernes, soit à près de 1 080 m de l'extrémité du cap. Cette diffusion donnait en retour quelques indications sur la taille du territoire le plus intensément fréquenté par les habitants de cet établissement.

Afin de vérifier la validité de ces données, trois campagnes de fouilles ont été organisées, respectivement en 2011, 2015 et 2016 (**Fig. 7**), lesquelles ont fait l'objet d'une couverture photographique par drone assurée par L. Damelet (CNRS-UMR 7299, Centre Camille Jullian, Aix-en-Provence) (**Fig. 8**). L'objectif de ces travaux était notamment de cerner avec précision la chronologie du site, d'obtenir un aperçu fiable sur son organisation interne, d'essayer d'identifier également d'éventuelles structures défensives et de caractériser son mobilier afin de tenter d'approcher les stratégies économiques de ses habitants. La question de leur identité se posait naturellement en filigrane. Pour ce faire, une approche résolument pluridisciplinaire a été mise en place alliant aux techniques traditionnelles de l'archéologie l'apport de plusieurs disciplines comme l'archéozoologie, les études ichtyologiques et la macrobiologie. Ensemble, ces dernières promettaient d'éclairer les modes de consommation des habitants, tout en approchant la nature des micro-paysages autour du site. Au final, il s'agissait d'estimer le degré d'intégration de cet établissement dans les réseaux d'échanges locaux ou suprarégionaux.

19 secteurs de fouilles ont donc été ouverts : 9 au Nord de la péninsule, 5 dans la zone des îlots méridionaux et 6 sur l'espace supposé de la nécropole, à

l'Ouest du site. Les sections II et IV, disposées au Nord de la péninsule, sur les parties basses, ont ainsi confirmé la fondation de ce site durant le second quart du VIe s. av. J.-C., comme le démontre en section IV la découverte de plusieurs fragments de conteneurs amphoriques archaïques, ainsi que de coupes à bandes et bols à rosettes (**Fig. 9**), accompagnés d'un fragment de cratère de type corinthien décoré d'une tête de lion qui est susceptible de relever d'une production d'imitation nord-ionienne.

Une large structure en négatif, suivie en secteur IV, ainsi que le sol et le foyer d'une maison archaïque en secteur II, bordés tous deux par un mur contemporain, témoignent des premiers temps de cet établissement qui s'épanouit au cours du VIe s. av. J.-C. Cette première phase se poursuit jusqu'à la fin du premier quart du Ve s. av. J.C., lequel est représenté en secteur II par un foyer isolé. Les édifices, de forme quadrangulaire, sont alors construits en terre-crue faisant un large usage du torchis sur clayonnage pour les éléments les plus légers, comme les cloisons ou le plafond. Les toitures sont réalisées en chaume de roseaux ; une végétation dont les études palynologiques d'I. Rossignol ont démontré la présence contemporaine le long des rivages de la lagune. L'habitat à Acic-Suat adopte donc à cette époque des techniques très proches de celles en usage dans les habitats non-grecs de Dobroudja. Par ailleurs, quelques fragments de céramique archaïque découverts dans le territoire, au sein des sondages ouverts sur la première ligne de crête qui fait face au site, en surplomb immédiat de la route moderne, éclairent une fréquentation contemporaine de cette zone. En revanche, aucun dispositif de défense n'a pu être identifié aux abords de l'établissement, ce qui ne signifie pas pour autant avec assurance qu'Acic-Suat constituait un habitat ouvert.

La période qui succède au premier quart du Ve s. av. J.-C. n'est guère documentée. A l'absence de structures dans les zones fouillées répond une raréfaction du matériel. Il faut attendre le second quart ou le milieu du IVe av. J.-C. pour que les secteurs les plus septentrionaux fassent l'objet à nouveau d'une occupation dense.

Une véritable métamorphose s'engage alors au sein de l'habitat. Si en effet les bâtiments de la fin de l'époque classique sont encore élevés en terre-crue sur un blocage de pierres de tailles diverses, les murs présentent durant la seconde moitié du IVe s. av. J.-C. un double parement avec emplecton central. Ils sont dotés d'une largeur moyenne de 0,56 à 0,60 m pour une élévation de 0,60 m réalisée par 7 à 8 assises. Autre innovation : l'adoption de la tuile corinthienne dont l'usage s'avère plus massif que dans les habitats non-grecs contemporains de Zimbru et Călugăra[38]. Les bâtiments sont toujours de forme quadrangulaire et suivent une orientation approximative Nord-Sud, non sans divergence toutefois puisqu'elle oscille entre de 346° en secteur III-1 et 243° en secteur IV. La seconde moitié du IVe s. av. J.-C. est représentée par un édifice construit en terre-crue comportant de nombreux éléments en torchis et clayonnage dont deux pièces ont été partiellement explorées en secteur II, non loin d'une fosse contemporaine. La fin du IVe s. et le premier tiers du IIIe s. av. J.C. sont renseignés pour leur part en secteur III-1 par un bâtiment dont une pièce (3,70 m x 5,35 m) a été explorée aux

[38] Pour une étude préliminaire de ce matériel, cf. DOLEA 2016, p. 259-264.

abords du contexte domestique étudié en 2011 en secteur III. Cette époque est également documentée par une cour dallée qui se développe en secteur II, non loin d'un muret isolé. Tous deux voisinent avec un bâtiment partiellement mis au jour en secteur I, ainsi que par un très bel édifice suivi en secteur IV, lequel s'articule autour de deux phases distinctes (**Fig. 10**). Si le profil du secteur III démontre l'organisation en terrasses de cet habitat, le secteur VIII rappelle pour sa part la présence en son sein d'espaces vides, qu'il s'agisse de cour ou de jardins, qui ne lui confèrent pas l'aspect d'un établissement dense doté d'un tissu urbain continu.

Un nouveau hiatus survient à son tour après le premiers tiers du IIIe s. av. J.-C. De nombreuses pointes de flèches, un dépôt de pointes de lances mis au jour sur les dalles de la cour du secteur II et les traces contemporaines d'un incendie en secteur III, témoignent de la violence d'un épisode guerrier qui met fin une nouvelle fois à la vie de cet établissement. Un intervalle important précède alors la réoccupation de la péninsule durant le Haut-Empire. Cette troisième phase d'expansion de l'établissement a été observée en secteur VI, ainsi que dans les différents sondages réalisés au Sud de la péninsule. Elle reflète l'allotissement de cet espace en îlots réguliers qui s'articulent autour d'imposants édifices dont on retrouve l'écho sur les relevés géomagnétiques. La confrontation avec ces derniers s'est en ce sens avérée fertile dans la mesure où elle a débouché sur la découverte en secteur V et VI d'un bâtiment important qui correspond aux anomalies décelées sur la zone E/F du secteur II lors des prospections géoradar. Quatre pièces et une cour, ventilées de part et d'autre d'un axe central suivi sur 16,20m, structurent cet ensemble dont seule une partie a été fouillée et qui semble se poursuivre au Nord et à l'Ouest de celle-ci. Bien plus au Sud, les vestiges de plusieurs murets et d'une cour contemporaine rappellent l'existence d'autres édifices dont les vestiges ont fortement souffert des labours. De cette époque relève également une tombe à incinération primaire découverte dans le territoire en secteur 6, laquelle éclaire la large extension des zones funéraires qui abritaient quelques monuments funéraires soignés auxquels appartient une pigne de pin en calcaire métamorphisé ou en marbre découvert lors de ramassages de surface (Silviu Tichieru). Le caractère organisé et méthodique qu'adopte le site durant cette dernière phase d'occupation, de même que sa chronologie, laisse penser à l'installation par les autorités régionales d'une communauté de vétérans venue du *limes*. La troisième phase prend fin dans la première moitié du IIIe s. ap. J.-C. dans des circonstances qui demeurent encore inconnues. Par l'aspect colonial que lui confère la distribution régulière des *nuclei*, ce site correspond à l'un des nombreux *vici* identifiés en Dobroudja du Nord, comme ceux de Sinoe[39] ou de Mihai Viteazu[40], situés non loin de Caraburun. Les prospections menées ici en 1982 et

[39]CIL III 14449; 12513; 12514' 12515·7542; 14214 2; ISM I 329, 338; CANARACHE 1953, p. 136-137. V. Canarache a proposé d'identifier le *vicus Quintionis* avec le site qu'il a partiellement fouillé sur les rives de la rivière de Casapchioi, à 2 km S-E du village de Sinoe, en 1952.

[40] CIL III 14447.

1983[41], ainsi que l'inscription découverte par D.M.Pippidi, orientent en ce sens vers une identification potentielle de ce site avec l'un des établissements d'époque romaine mentionnés dans le territoire histrien parmi lesquelles on compte notamment le *Vicus Quintionis*[42].

L'étude du matériel céramique et amphorique, conduite par V. Lungu (Institut d'Etudes du Sud-Est Européen), P. Dupont (Laboratoire d'archéométrie, CNRS-UMR 5138, MOM, Lyon), A. Streinu (Musée Municipal de Bucarest) et L. Nicolae (Université Capodistria d'Athènes), tout comme celle portant sur les tuiles (A. Dolea, Institut d'Archéologie de Vienne), les métiers à tisser (A. Ciobotaru, Université de Bucarest) et les techniques de construction (A. Baralis, musée du Louvre), apportent un éclairage précieux sur le faciès du mobilier, ainsi que sur l'intégration de ce site dans les réseaux d'échanges suprarégionaux. Le matériel reflète en effet dès l'époque archaïque une très nette prédominance des productions grecques qui ne laisse aux spécimens modelés autres que les pièces culinaires qu'une place très minoritaire. Il s'agit pour l'essentiel de pots à cordons à pâte sombre et grossière. Les amphores reproduisent pour leur part un profil reconnu précédemment à Orgamè et Istros au sein duquel prédominent les conteneurs importés d'Ionie du Nord (Chios, Clazomènes, type « samien » de Zeest et de type « tumbler-bottomed ») et d'Eolide (Lesbos grise et rouge). La céramique fine livre enfin un répertoire varié de vases à boire ioniens dominé par les coupes ioniennes à bandes[43] auxquelles s'ajoutent durant le dernier quart du VIe s. et au début du Ve s. av. J.-C. quelques productions fines attiques à figures noires et rouges, ou à vernis noir. La céramique en pâte grise et beige constitue naturellement une part importante de la céramique de consommation. Le mobilier reflète donc la présence d'une communauté de colons grecs, d'origine ionienne, intégrée dans des réseaux d'échange dominés par les centres producteurs nord-ioniens, sans que les travaux archéométriques n'aient encore défini la part qui revient aux importations micrasiatiques et aux productions issues d'ateliers coloniaux de Propontide ou de mer Noire.

A l'époque tardo-classique et au début de l'époque hellénistique, le caractère grec du matériel n'évolue pas même si on note encore la présence sporadique de productions modelées de type local. Les conteneurs de Chios, Mendé et Thasos, sont alors les mieux représentés avant que ce répertoire ne s'enrichisse au tournant du siècle des productions attribuées à Héraclée du Pont et à Sinope. Enfin, pour l'époque romaine, le mobilier céramique est dominé par des vases à

[41] AVRAM *et alii* 1985, p. 122, n° 4 : « 4. Pe malul de sud al buclei lacului Goloviţa, în spatele de est al promontoriului Caraburun, la ca 10 de satul Sinoe, se situeaza o aşezare de acelaşi tip şi din aceeaşi epocă cu cele déjà menţionate de la Sinoe-Zmeica şi din penininsula Sinoe. Aici identificase K.F. Peters în mod eronat Histria. Tot de aici provine inscripţia ISM I, n° 338, 329 ; CIL III 14214, 25 ».

[42] ISM I, n° 338 ; CIL III 14214, 25; CCET IV, n° 12. Sur d'autres localisations possibles de ce *vicus*, à Pantelimonul de Jos et à Sinoe même, voir AVRAM 2007b, p. 199-200, note 39. Pour l'identification du site avec l'un des villages mentionnés à l'époque romaine sur le territoire d'Histria, voir LUNGU & BARALIS 2018.

[43] Sur les coupes ioniennes en mer Noire, DUPONT & LUNGU 2012, p. 255-278.

parois fines datés des IIe et IIIe s. ap. J.-C. et par les conteneurs amphoriques, alors que la céramique culinaire ou la céramique modelée se révèlent paradoxalement peu présentes, tout comme les amphores et les vases de stockage.

VI. Structuration du territoire, stratégie économique et alimentaire et origine des habitants d'Acic-Suat : les études macrobiologiques et archéozoologiques.

Si ces informations permettent de poser le cadre général qui entoure le développement du site d'Acic-Suat, tout en apportant des données incontournables sur sa chronologie et son organisation interne, elles n'esquissent en soi qu'un profil à la fois très classique et restreint. L'image qui ressort de la vie quotidienne des habitants de cet établissement demeure encore assez imprécise et ne permet pas de cerner par exemple les stratégies économiques et alimentaires de ses occupants. Que produit en effet Acic-Suat? Quels sont les termes exacts de l'échange ? Quel est son territoire et comment ce dernier s'articule-t-il avec les communautés voisines de l'arrière-pays, en particulier celles non-grecques, tout comme avec les cités voisines d'Orgamè (Argamum) et d'Istros ? Enfin quelle est l'identité de ses habitants et comment peut-on l'approcher ? Pour répondre à quelques-unes de ces questions, l'apport de plusieurs disciplines, complémentaires des techniques en usage en l'archéologie, s'est avéré fondamental dans cette enquête.

Pour ce faire, l'ensemble des sédiments provenant de contextes archéologiques clairement définis, comme les fosses, les sols d'habitation, les foyers, les cours ou jardins, a été échantillonné par prélèvements de 20 à 50 l. Ces derniers ont été traités par flottation et tamisés dans de la gaze médicale disposée sur des tamis de 0,5 mm afin de récolter les restes macrobiologiques (graines carbonisées, fragments de roseaux, charbons de bois) (**Fig. 11**). Le refus déposé dans le fond des seaux a été lui-même placé sur tamis pour rechercher vertèbres, écailles et arrêtes de poisson. Parallèlement, tous les ossements d'animaux ont été systématiquement prélevés et analysés. L'étude de ces derniers a été confiée à B. Montagne-Perruchon qui a réalisé sur ce matériel un master II sous la direction de N. Ginoux (Paris IV-Sorbonne, CNRS-UMR 8167), S. Lepetz et S. Bréhard (Museum d'histoire naturelle, CNRS-UMR 7209, Paris) ; les analyses macrobiologiques ont été menées pour leur part successivement par I. Slavova (Université St Clément d'Ochrid, Sofia) et E. Marinova-Wolff (Universités de Leuven et Tübingen), puis T. Popova (Institut national d'archéologie et musée, Sofia) ; l'étude archéo-ichtyologique a été enfin conduite par M. Sternberg (CNRS-UMR 7299, Centre Camille Jullian, Aix-en-Provence).

Les données macrobiologiques ont livré un éclairage particulièrement passionnant sur la vie de cet établissement. Outre l'utilisation du roseau pour la confection des toitures, elles révèlent l'emploi par les habitants, que ce soit pour l'édification des bâtiments, le combustible de cuisson et de chauffage, ainsi que pour la fabrication d'objets du quotidien, d'un éventail d'espèces au sein duquel le chêne prédomine. En ce sens, les dernières analyses menées par T. Popova ont permis d'enrichir les données dont nous disposions jusqu'ici. Elles ont révélées la

présence de l'aulne, de l'érable, du charme, du saule et du peuplier pour les périodes archaïque et classique, ainsi que pour le début de l'époque hellénistique. Cet ensemble est complété par la suite par le hêtre et le pin durant l'époque romaine, éclairant un paysage que les diagrammes polliniques nous disent ouverts sur le littoral, mais que nous savons désormais ponctués le long des cours d'eau et de certains espaces humides d'une végétation spécifique. Parallèlement, la vigne semble bien présente au début du IIIe s. av. J.-C., tout comme au IIe s. ap. J.-C., mais dans des proportions bien plus modestes que celles accordées aux céréales qui prédominent de loin les assemblages. La trilogie blé tendre - millet – orge structure ici les espaces agricoles autour d'Acic Suat, mais ses habitants ne semblent pas négliger pour autant l'engrain ou le seigle, tandis que ces espèces sont accompagnées de nombreuses herbes sauvages dont certaines peuvent être mises en relation avec d'éventuelles jachères. Enfin, hasard de conservation ou différence dans les pratiques alimentaires, les légumineuses ne sont représentées ici que par les lentilles et les pois, tandis que le sureau, consommé dans l'habitat non-grec de Zimbru, fait ici aussi au final son apparition. Ces divers éléments révèlent donc des paysages dominés par la céréaliculture, obligeant les habitants d'Acic-Suat à importer le vin et l'huile nécessaires à leur consommation.

Les analyses archéozoologiques se sont avérées à leur tour riches d'enseignement. Alors que le bœuf domine dans les cheptels gètes, suivi par le porc et les caprinés, ce n'est pas le cas ici où les caprinés occupent une place prépondérante suivi du bœuf et du porc. Les habitants d'Acic-Suat, par leurs pratiques alimentaires, affirment ici certaines particularités. Dans le détail, les caprinés représentent 45,2 % des ensembles, suivis par le bœuf (33,6 %) et le porc (9,6 %). Chevaux et chiens atteignent pour leur part respectivement 8,4 % et 3,2 %. Parmi les particularités, notons que les bœufs semblent à Acic-Suat disposer d'une plus petite taille que dans l'arrière-pays et qu'ils sont abattus relativement tard, certainement après avoir été réformés. Ils servent donc essentiellement de bêtes de traits et leur valeur demeure importante. Autre élément, le pourcentage des ossements présentant des traces d'intempérisation apparaît particulièrement élevé en regard de ce qui a été observé sur les sites gètes de Zimbru et Călugăra, traduisant tant un usage marqué de ces ossements pour la consommation des chiens qu'une gestion peut-être moins précautionneuse de l'espace. Plus surprenant, chiens et chevaux font l'objet d'une consommation ponctuelle, alors qu'il ne s'agit pas d'une pratique grecque. Or, cet usage a déjà été reconnu au sein d'établissements gètes, comme celui de Călugăra. Cet élément inattendu éclaire de façon intéressante l'identité des habitants d'Acic-Suat que l'absence de sépultures dans les secteurs fouillés ne nous permettait pas jusqu'ici d'approcher. Si l'établissement présente donc dans son ensemble un profil grec, notamment par son mobilier ou par la quantité des vases liés au banquet dont on ne retrouve pas l'équivalent sur les sites gètes, ou à l'époque tardo-classique et hellénistique par les techniques de construction qui sont employées, cette prépondérance n'interdit pas la présence en son sein d'éléments non-grecs porteurs de leurs propres modes de consommation, sans que le statut de ces personnes – dépendants, esclaves,

épouses…- ne nous soit pour autant connu. Or, cette pratique, attestée durant la période archaïque, perdure jusqu'au début de l'époque hellénistique.

Les analyses archéo-ichtyologiques récemment engagées attestent de la consommation du poisson à Acic-Suat, tant durant la période archaïque que durant l'époque tardo-classique et hellénistique[44]. De nombreux pesons destinés aux filets ont d'ailleurs été découverts lors des fouilles. Ils sont le plus souvent réalisés dans des matériaux très divers, comme des fragments de céramique ou des panses d'amphores. Leur abondance permet de rattacher cette pratique alimentaire à un investissement des habitants dans les activités halieutiques. Seul toutefois l'achèvement des analyses d'ichtyofaune permettra de préciser dans quelle mesure la pêche a pu jouer un rôle, fondamental ou complémentaire, dans les stratégies économiques des colons. Dès à présent, les résultats préliminaires contribuent à infirmer certaines idées reçues qui voudraient que les Grecs ne soient orientés que vers les espèces de haute mer, en raison soit de leurs coutumes alimentaires ou ne serait-ce que pour alimenter un commerce basé sur la salaison. Or, c'est ici au contraire des espèces d'eau douce qui prédominent. Cyprinidés, brochets, perches, mais aussi esturgeons, dont il faudra mesurer l'importance, représentent bien ce que les colons grecs semblent être venus chercher ou ont sélectionné en s'installant sur les rives des lagunes du Razelm et de Goloviţa.

Conclusion

Le programme de recherche développé au sein de la mission archéologique franco-roumaine à Orgamè sur le site d'Acic-Suat s'est ainsi articulé autour d'une approche résolument pluridisciplinaire faisant appel à un éventail large de techniques. La lecture croisée de celles-ci replace les questions paléoenvironnementales au cœur du propos, ce qui permet en retour d'inscrire l'analyse historique dans son contexte géographique, tout en apportant une lecture globale sur les questions économiques et sociales.

La documentation archéologique dont nous disposons ne constitue en effet qu'une part minime de l'univers matériel des sociétés anciennes. La plupart des objets réalisés en matières périssables (bois, textile) ont désormais disparus[45], aboutissant à une surreprésentation de certaines catégories comme la céramique qui occupe désormais une place prépondérante dans le matériel récolté. Or, le faciès céramique, seul, ne saurait nous permettre d'approcher certains aspects pour le moins sensibles comme l'identité des occupants, là où le croisement des données céramologiques, paléozoologiques et macrobiologiques, nous offre l'opportunité de définir sur des critères plus objectifs que ne saurait l'être la seule proportion des importations les modes de consommation des habitants, elles-mêmes potentiellement révélateurs de leur identité.

[44] Les niveaux romains seront analysés en 2017.

[45] Sans parler de l'univers immatériel, comme la musique, les danses, les tatouages ou tout autre apprêtement du corps et du visage, comme le maquillage par exemple.

Ainsi, loin de ne représenter qu'un établissement secondaire de la grande chôra archaïque d'Istros, à la vocation agraire affirmée et dont les activités commerciales seraient favorisées par l'ouverture de cet espace sur la haute mer, Acic-Suat semble reproduire à l'issue de cette enquête pluridisciplinaire une situation quelque peu différente. Disposé directement face à Orgamè (Argamum), au sein d'un espace protégé qui ne communique qu'imparfaitement par voie maritime avec la cité d'Istros, le site n'est alors qu'un des éléments constitutifs d'une longue chaîne d'établissements qui parsèment les rives de la lagune de Goloviţa. Si son appartenance au territoire istrien ne fait aucun doute lors de sa réoccupation durant le IVe s. av. J.-C., ainsi que pour la période romaine, il demeure en revanche plus incertain au moment de sa fondation au cours du VIe s. av. J.-C. Son histoire n'apparaît pour le reste guère linéaire. Elle reflète au contraire par ses nombreux hiatus les pulsations qui agitent le territoire des colonies grecques de l'Ouest et du Nord-Ouest de la mer Noire à partir de la période classique.

Parmi les divers éléments glanés, notons qu'Acic-Suat, tout du moins au début de l'époque hellénistique, ne dispose pas d'une trame urbaine dense et continue. Son organisation interne intègre au contraire de nombreux espaces vacants, qu'ils soient dédiés à la circulation ou à des jardins. De même, l'établissement ne domine qu'un territoire étroit consacré à une céréaliculture de subsistance qui accueille par ailleurs un cheptel dont nous saisissons désormais la composition. Il s'avère intégré de façon incomplète aux réseaux d'échanges régionaux, alors même que cette communauté de colons grecs compte parmi elle quelques éléments non-grecs.

En son sein, les activités halieutiques occupent une place intéressante, laquelle a été observée à la fois sur les contextes archaïques et ceux d'époque tardo-classique et du début de l'époque hellénistique, soit à un moment où Istros dispose sur cette zone de droits de pêche spécifiques. Or, les espèces concernées ne proviennent pas tant de la haute mer que d'eau douce, ce qui éclaire sous un jour assez inattendu les stratégies économiques et alimentaires des Grecs installés au contact du Danube.

A l'époque romaine, le site change toutefois de visage et accueille désormais une communauté bien différente dont l'installation fait l'objet d'un aménagement méthodique et régulier de l'espace. Cette présence, qui n'est peut-être pas étrangère à la proximité du limès, entretient une forte cohérence avec les données dont nous disposons sur les établissements coloniaux mentionnés par plusieurs inscriptions découvertes non loin du site. Il se pourrait ainsi qu'Acic-Suat trouve, tout du moins pour la dernière période de son occupation, son identité parmi ceux-ci.

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

CCET = *Corpus Cultus Esquilis Thracii*, Leiden.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum.*

ISM I = D. Pippidi, *Inscriptiones Scythiae Minoris, Graece et Latinae, Vol. I. Inscriptiones Histriae et vicinae*, 1983, Bucarest.

Auteurs

ALEXANDRESCU 1970 – *P. Alexandrescu, Peisajul histrian în antichitate,* Pontica 3 (1970), p. 77-86.

AVRAM *et alii* 1985 - A. Avram, O. Bounegru & C. Chiriac, *Cercetări perieghetice în teritoriul histrian,* Pontica 18 (1985), p. 113-124.

AVRAM 1990 – A. Avram, *Das histrianische Territorium in griechisch-römischer Zeit*, in : P. Alexandrescu & W. Schuller (eds.), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen (25), Konstanz, 1990, p. 9-43.

AVRAM 2006 – A. Avram, *The territories of Istros and Kallatis*, in: P. Guldager Bilde et V. F. Stolba (eds.), *Surveying the Greek Chora. Black Sea Region in a Comparative Perspective*, Black Sea Studies 4, Aarhus, 2006, p. 59-80.

AVRAM 2007 – A. Avram, *Les* cives Romani consistentes *de Scythie Mineure. Etat de la question*, in: E. Compatangelo & Ch, G., Schwentzel (éds.), *Etrangers dans la cité romaine*. Actes du Colloque de Valenciennes 14-15 octobre 2005, « Habiter une autre partie. Des *incolae* de la République aux peuples fédérés de Bas Empire», Rennes, 2007, p. 91-109.

AVRAM 2001 - A. Avram, *Les territoires d'Istros et de Callatis*, in : *Problemi della Chora coloniale dall'Occidente al Mar Nero,* Atti del 40° Convegno di studi sulla Magna Grecia, Tarento, 2001, p. 593-631.

BALABANOV 2007 - P. Balabanov, *Holocene Sea-level changes of the Black Sea*, in : V. Yanko-Hombach, A.S. Gilbert, N. Panin & P.M. Dolukhanov (eds.), *The Black Sea Flood question* : Changes in Coastline, Climate and Human Settlement, Dordrecht, 2007, p. 711-730.

BARALIS *et alii* 2011 - A. Baralis, P. Dupont, M. Gyuzelev, M. Iacob, V. Lungu, M. Mănucu-Adameşteanu, D. Nedev & K. Panayotova, *Le programme ANR Pont-Euxin : bilan des campagnes 2011 à Apollonia du Pont (Sozopol, dpt. de Bourgas, Bulgarie) et Orgamè / Argamum (Jurilovca, dpt. de Tulcea, Roumanie),* DHA 37 (2011), vol. 2, p. 220-234.

BARALIS & LUNGU 2015 – A. Baralis & V. Lungu, *Stratégies coloniales et réseaux d'occupation spatiale gètes sur le littoral de la Dobroudja du Nord : les acquis du Programme ANR Pont-Euxin*, in: G. Tsetskhladze, A. Avram & J. Hargrave (eds.), *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC-10th Century AD),* Oxford, 2015, p. 369-384.

BONY 2013 – G. Bony, *Contraintes et potentialités naturelles de quelques sites portuaires antiques de Méditerranée et de mer Noire (Fréjus, Ampurias, Kition, Istanbul, Orgamè)*, thèse de doctorat, Université Aix-Marseille I, 2013.

BONY *et alii* 2013 – G. Bony, A. Baralis, V. Lungu, N. Marriner & C. Morhange, *Mobilité des paysages et stratégies coloniales au sud du delta du Danube : la colonie grecque d'Orgamè/Argamum (Jurilovca, département de Tulcea, Roumanie),* in: J.-P. Saint Martin (ed.), *Recherches croisées en Dobrogea*, Bucarest, 2013, p. 133-155.

BRUECKNER *et alii* (2010) - H. Brueckner, D. Kelterbaum, O. Marunchak, A. Porotov & A. Vött, *The Holocene sea level story since 7500 BP – lessons from the Eastern Mediterranean, the Black and the Azov seas*, Quaternary international 225 (2010), p. 160-179.

CANARACHE 1953 – V. Canarache, *Şantierul Histria*, *SCIV* 4 (1953), p. 90-152.

CANARACHE 1957 - V. Canarache, *Importul amforelor ştampilate la Istria*, Constanţa, 1957.

CRISTEA *et alii* 2013 - G. Cristea, S.M. Cuna, S. Farcas, I. Tantau, E. Dordai & D.A Magdas, *Carbon isotope composition as an indicator of climatic changes during the middle and late Holocene in a peat bog from the Maramureș Mountains (Romania),* The Holocene (2013). DOI: 10.1177/0959683613512166.

DESPRAT *et alii* 2003 - S. Desprat, M.F. Sánchez Goñi & M.-F. Loutre, *Revealing climatic variability of the last three millennia in northwestern Iberia using pollen influx data*, Earth and Planetary Science Letters 213 (2003), p. 63-78.

DOLEA 2016 - A. Dolea, *The roof tiles found at Açik Suhat - Caraburun (Baia, Tulcea County, Romania). Preliminary Results*, in : A. Panaite, R. Cîrjan & C. Capiţă (eds.), *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*, Bucureşti, 2016, p. 259-264.

DUPONT & LUNGU 2012 – P. Dupont & V. Lungu, *Les ateliers primordiaux de coupes ioniennes à la lumière des trouvailles de la mer Noire*, in: A. Hermary, G. Tsetskladze (éds.) *From the Pillars of Hercules to the Footsteps of the Argonauts*, Leuven-Paris, 2012, p. 255-278.

GIOSAN *et alii* 1997 - L. Giosan, H. Bokuniewicz, N. Panin & J. Postolache, *Longshore sediment transport pattern along Romanian Danube delta coast*, Geo-Eco-Marina 2 (1997), p. 11-23.

GIOSAN *et alii* 2006 - L. Giosan, J.P. Donnelly, S. Constantinescu, F. Filip, I. Ovejanu, A. Vespremeanu-Stroe & G.A.T. Duller, *Young Danube delta documents stable Black Sea level since the middle Holocene: Morphodynamic, paleogeographic, and archaeological implications*, Geology 34 (2006), p. 757-760.

JUGĂNARU & MICU 2007 – G. Jugănaru & C. Micu, *Inventarierea siturilor arheologice din județul Tulcea. Stidiu de caz : mormintele tumulare I*, Biblioteca Istro-Pontica 3, Constanţa, 2007.

KELTERBAUM *et alii* 2011 - D. Kelterbaum, H. Brückner, A. Porotov, U. Schlotzhauer & D. Zhuravlev, *Geoarchaeology of Taman Peninsula (Kerch Strait, South-West Russia) – the Example of the Ancient Greek Settlement of Golubitskaya 2*, Die Erde 143.3 (2011), p. 235-258.

LAHOVARI, BRĂTIANU & TOCILESCU, - G.I. Lahovari, C.I. Brătianu & G. Tocilescu, *Marele Dicționar Geografic al Romîniei*, vol. V, Bucureşti, 1902.

LAMBECK & BARD 2000 - K. Lambeck & E. Bard, *Sea-Level change along the French Mediterranean coast for the past 30 000 years*, Earth and Planetary Science Letters 175 (2000), p. 203-222.

LUNGU & BARALIS 2018 - V. Lungu & A. Baralis, *Caraburun-Acic-Suat, une possible identification de l'habitat colonial romain ?*, Peuce 2018 (Sous presse).

MORHANGE *et alii* 2001 - C. Morhange, A. Hesnard & N. Marriner, *La géoarchéologie littorale écartelée entre géo- et archéo-sciences ?*, Méditerranée 117 (2001), p. 55-60.

KARATAY 2011 – O. Karatay, *On the origins of the name for the 'Black Sea'*, Journal of Historical Geography 37 (2011), p. 1-11.

PANIN 1989 - N. Panin, *Danube delta. Genesis, evolution and sedimentology*, Revue Roumaine de géologie, géophysique, géographie 33 1989), p. 25-26.

PANIN 1999 – N. Panin, *Global changes, sea-level rising and the Danube Delta: risks and responses*, GeoEcoMarina 4 (1999), p. 19–29.

PANIN 2003 - N. Panin, *The Danube Delta. Geomorphology and Holocene Evolution: a synthesis*, Géomorphologie: relief, processus, environnement 9 (2003), p. 247-262.

PANIN *et alii* 2003 – N. Panin, G. Ion & E. Ion, *The Danube-delta – chronology of lobes and rrates of sediment deposition*, Geo-Eco-Marina 9-10 (2003), p. 1-5.

PANIN & JIPA 2002 – N. Panin & D. Jipa, *Danube River sediment input and its interaction with the Northwestern Black Sea*, Estuarine, Coastal and Shelf Science 54 (2002), p. 551–562.

PASSEGA 1957 – R. Passega, *Texture as characteristic of clastic deposition*, AAPG Bulletin 41 (1957), p. 1952-1984.

PETERS 1867 - K. F. Peters, « *Grundlinien zur Geographie und Geologie der Dobrudscha* », Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaft in Wien, Mathematisch-Naturwissenschaftliche Klasse 27 (1867), Zweite Abtheilung, p. 83-144.

PICK 1898 - B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien* 1, Berlin, 1898.

REILLE 1992 - M. Reille, *Pollen et spores d'Europe et d'Afrique du Nord*, Editions du Laboratoire de botanique historique et palynologie, Marseille.

REILLE 1995 - M. Reille, *Pollen et spores d'Europe et d'Afrique du Nord. Supplément 1*, Editions du Laboratoire de botanique historique et palynologie, Marseille.

REILLE 1998 - M. Reille, *Pollen et spores d'Europe et d'Afrique du Nord. Supplément 2*, Editions du Laboratoire de botanique historique et palynologie, Marseille.

REIMER *et alii* 2009 - P.J. Reimer *et alii, IntCal09 and Marine09 radiocarbon age calibration curves, 0-50,000 years cal BP*, Radiocarbon 51 (2009), p. 1111-1150.

ROSSIGNOL *et alii* 2012 – I. Rossignol, D. Kaniewski, E. Van Campo, M. Petrescu & A. Baralis, *A modern pollen rain study from the Black Sea coast of Romania*, Review of Palaeobotany and Palynology 174 (2012), p. 39-47.

ROSSIGNOL 2014 - I. Rossignol, *Reconstruction paléoenvironnementale de deux sites portuaires antiques (Orgamè et Apollonia du Pont) sur le littoral occidental de la mer Noire*, thèse de doctorat, Université Toulouse 3 Paul Sabatier, 2014.

SIANI 1999 - G. Siani, *Estimation de l'âge 14C du réservoir des eaux de surface de la mer Méditerranée pendant les derniers 18 000 ans. Relations avec la circulation océanique*, thèse de doctorat, Université de Paris XI-Orsay, 1999.

SIANI *et alii* 2000 - G. Siani, M. Paterne, M. Arnold, E. Bard, B. Métivier, N. Tisnerat & F. Bassinot, *Radiocarbon reservoir ages in the Mediterranean Sea and Black Sea*, Radiocarbon 42 (2000), p. 271-280.

SOULET *et alii* 2011 - G. Soulet, G. Ménot, G. Lericolais & E. Bard, *A revised calendar age for the last reconnection of the Black Sea to the global ocean*, Quaternary Science Reviews 30 (2011), p. 1019-1026.

STOIAN 1957 – I. Stoian, *În legătură cu vechimea teritoriului rural al Histriei*, SCIV 8 (1957), vol. 1-4, p. 183-200.

STUIVER & BRAZUNIAS 1993 - M. Stuiver & P.J. Reimer, *Extended 14C data base and revised CALIB 3.0 14C age calibration program*, Radiocarbon 35 (1993), p. 215-230.

TĂTUI & VESPREMEANU-STROE 2017 - F. Tătui & A. Vespremeanu-Stroe, *Evolution and Morphodynamics of Danube Delta Shoreface*, in : M. Radoane & A. Vespremeanu-Stroe (eds.), *Landform Dynamics and Evolution in Romania*, Dordrecht, 2017, p. 607-626.

Fig. 1. Carotte O2, niveau 3,00-5,00 m. G. Bony.

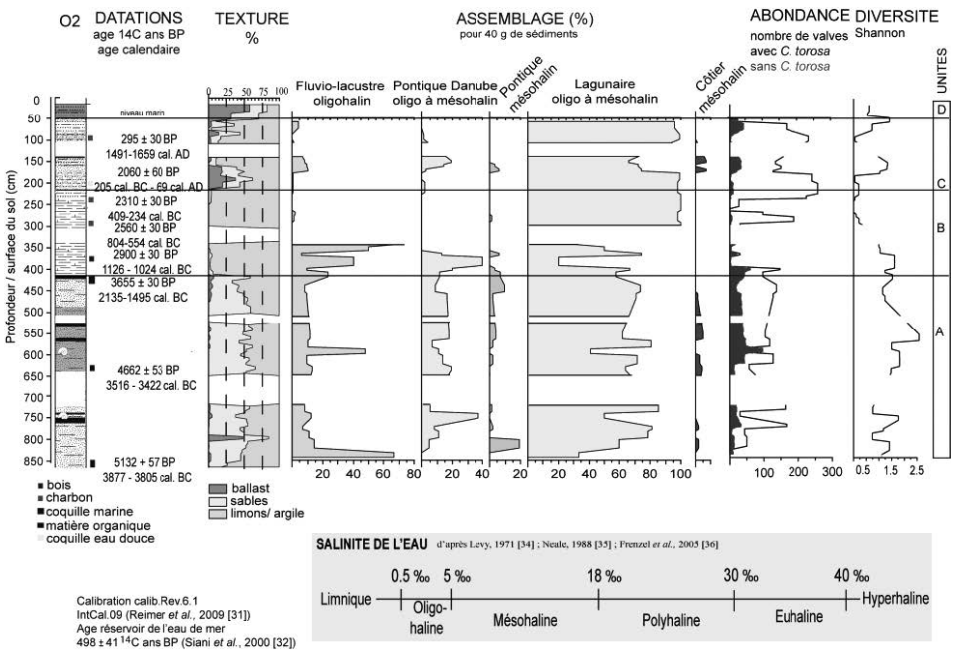

Fig. 2. Log macrofaunistique de la carotte O2 (assemblages écologiques). Bony 2013, fig. 51, p. 93.

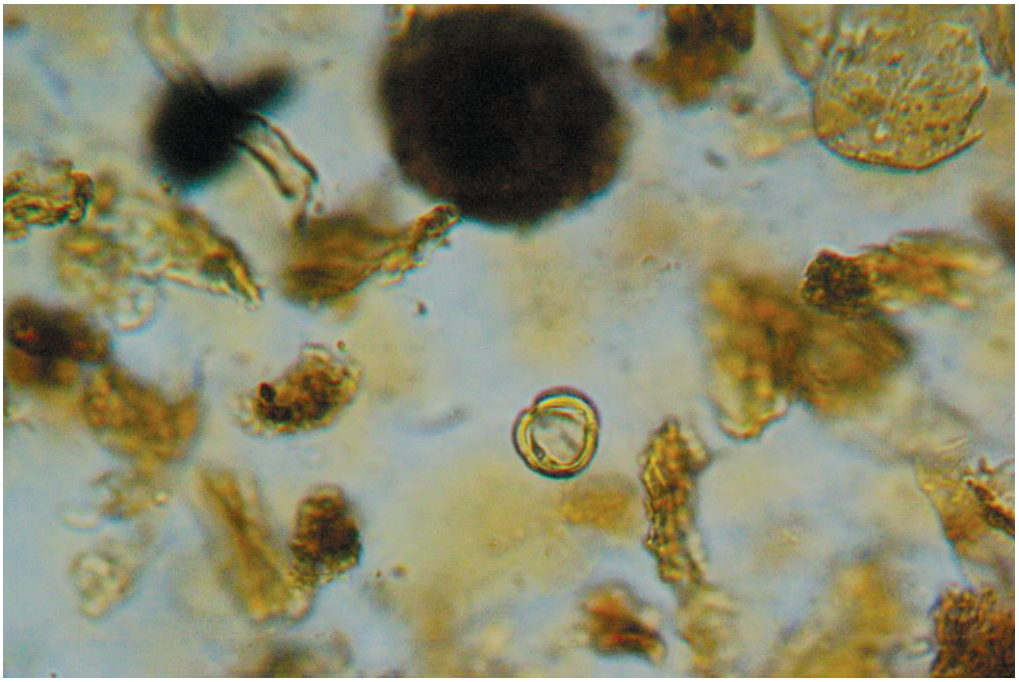

Fig. 3. Pollen de *Valerianaceae* extrait de la carotte O2. I. Rossignol.

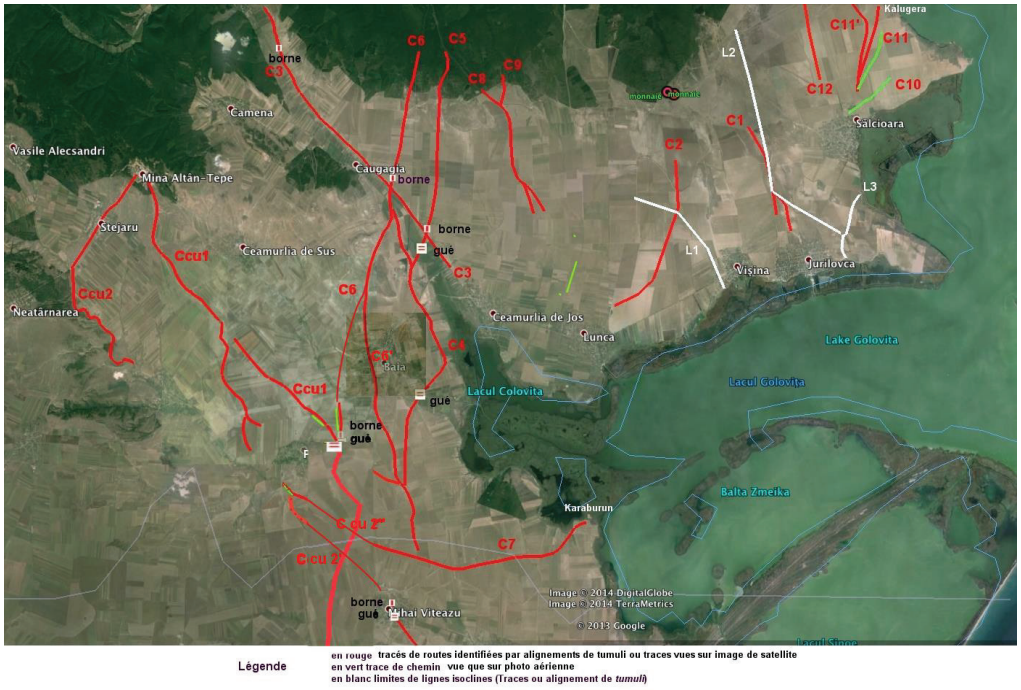

Fig. 4. Identification par photo-interprétation des axes de circulation autour de Acic Suat. A. Comfort.

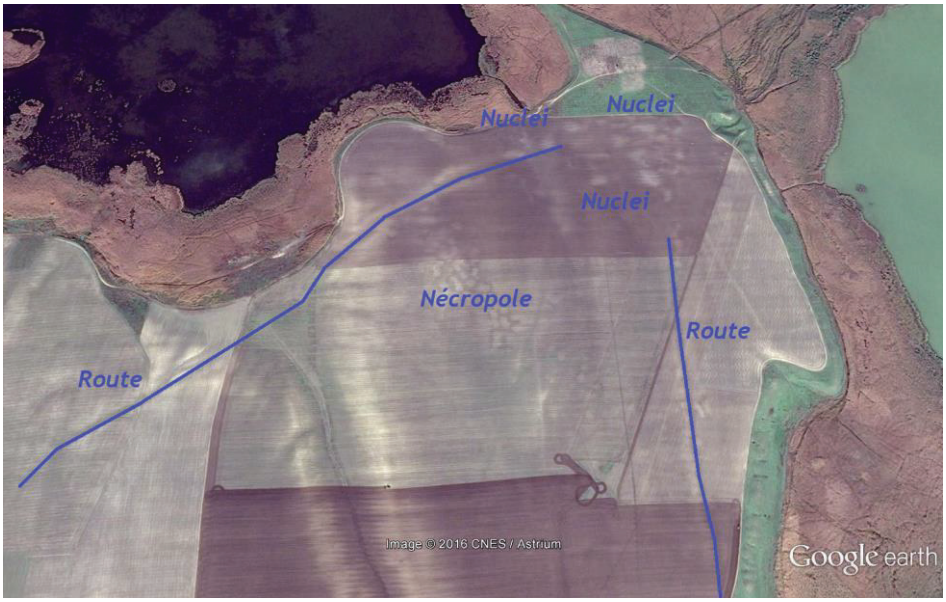

Fig. 5. Photo-interprétation du site de Acic Suat. A. Comfort.

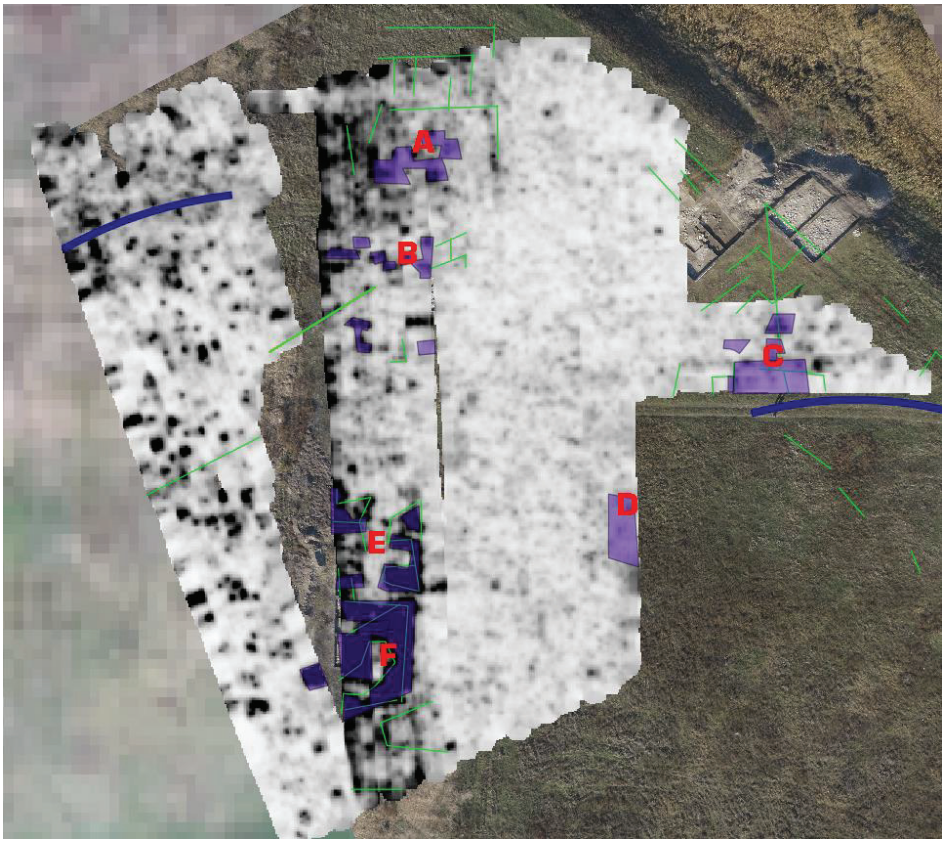

Fig. 6. Relevé des structures de la zone 2 sur image géoradar. G. Caraire et Th. Jubeau.

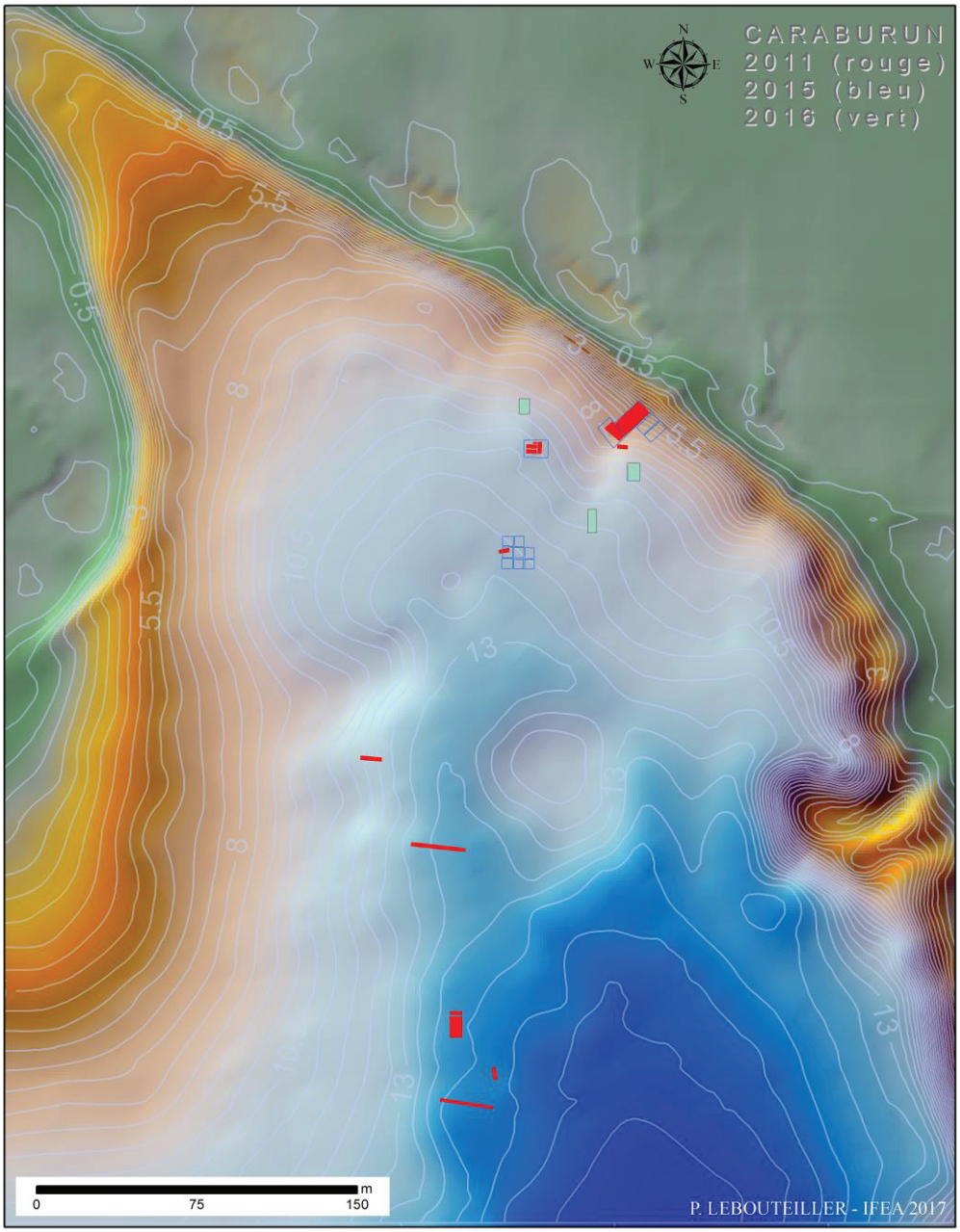

Fig. 7. Modelé en trois dimensions du site de Acic Suat et secteurs de fouilles des campagnes de 2011, 2015 et 2016. P. Lebouteiller.

Fig. 8. Cliché aérien du site de Acic Suat en 2015 et des secteurs II, III, IV et VI. L. Damelet

Fig. 9. Fragment de bol à rosette provenant du secteur IV (575-550 av. J.-C.). L. Damelet.

Fig. 10. Vue aérienne de l'édifice tardo-classique et du début de l'époque hellénistique du secteur IV, ainsi que de la structure semi-enterrée. Cl. L. Damelet

Fig. 11. Matériel macrobiologique après flottation analysé dans le cadre de la mission (ici provenant du site de Zimbru). Cl. C. Durand.

DNA ANALYSIS OF TWO SARMATIAN FUNERARY CONTEXTS FROM EASTERN ROMANIA

Neculai BOLOHAN[*]
Dragoș-Lucian GORGAN[*]
Mitică CIORPAC[*]
Florica MĂȚĂU[*]

Cuvinte cheie: *analize ADN, haplogrup, sarmați, estul României.*
Keywords: *aDNA analysis, haplogroup, Sarmatians, Eastern Romania.*

Rezumat: *Acest studiu își propune să analizeze ADN-ul și să identifice haplogrupurile corespunzătoare pe baza unor fragmente osteologice selectate din două contexte funerare aparținând comunităților sarmatice din estul României. Probele pentru analizele ADN au fost selectate din necropola sarmatică de la Isaiia (județul Iași) amplasată pe o terasă a Prutului și din situl de la Vorniceni (județul Botoșani) situat în bazinul Jijiei. Cele două descoperiri funerare au fost atribuite sarmaților, îndeosebi, pe baza inventarului funerar. Analizele ADN realizate pe fragmente osteologice atribuite populației sarmatice contribuie la înțelegerea migrațiilor care au avut loc în estul României.*

Abstract: *The aim of this study was to analyse the ancient DNA and their correspondent haplogroups, presenting also the first genetic results on bone samples selected from two funerary contexts assigned to the Sarmatian communities identified in Eastern Romania. The archaeological sites are located on the terraces integrated in the Jijia and Prut river basins, in the Vorniceni village (Vorniceni commune, Botoșani*

[*] Neculai BOLOHAN: Faculty of History, „Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, Romania, e-mail: neculaibolohan@yahoo.com.

[*] Dragoș – Lucian GORGAN: Faculty of Biology, „Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, Romania, e-mail: lucian.gorgan@uaic.ro.

[*] Mitică CIORPAC: Interdisciplinary Research Department –Field Science, „Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, Romania, e-mail: ciorpac.mitica@gmail.com.

[*] Florica MĂȚĂU: Interdisciplinary Research Department –Field Science, „Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, Romania, e-mail: florica.matau@uaic.ro.

county) and Isaiia village (Răducăneni commune, Iași county) and were largely attributed based, mainly, on the grave goods, to the Sarmatian populations. The ancient DNA analysis performed on bone samples assigned to the Sarmatian population offered us the possibility to infer the ancient human population admixtures from Eastern Romania using amtDNA isolated from bone remains.

Introduction

The nomadic tribes of the Sarmatians have dominated for more than six centuries the Eurasian Steppe and have played an important role in the emergence, evolution and disappearance of different political powers in the region. The raids of the Sarmatians on the area west of the Don River started as early as the 3rd century BC, while their domination followed only in the 2nd century BC. During the 1st century BC, the Sarmatians already controlled the entire area between the Don and the Dnieper. They continued to integrate new territories until they reached the Northwest Pontic area, which they occupied by the end of the 1st century BC and the first half of the 1st century AD. Throughout numerous raids, the Sarmatian tribes have extended their dominance, in the 1st century BC, in the area situated west of the Dnieper. The presence of the Sarmatians in the North Pontic area, during the 2nd century BC, corresponds to both archaeological discoveries and classical authors' accounts[1].

The systematic analysis and interpretation of the literary, epigraphic and archaeological sources related to the Sarmatians expansion in the region between the Don and the Danube has allowed understanding their appearance in the region and the complex network of contacts they developed with the surrounding world[2]. Most of our knowledge regarding their material culture consists within the metal artefacts found in hoards and the inventory of the funerary discoveries. Moreover, the systematic analysis of the grave goods facilitated a detailed analysis of the different degrees of interaction they had with the Roman Empire, the North-Pontic Greek cities and the "barbarian" neighbours[3].

During the 2nd century BC – 4th century AD, the Sarmatian tribes were one of the most fiercely enemy of the Roman Empire and of the Greek cities in the North and North-Western Black Sea region. They developed very complex relationships with the North-Pontic Greek cities and the surrounding "barbarian" world. Throughout their evolution in the region, they influenced the material culture of the Zarubineck communities, of the Late Scythian tribes from the Lower Nipper and Crimea, and of the Greek cities[4].

Although the Sarmatian tribes from the North Pontic and Eastern Carpathian regions have been extensively analysed in recent archaeological studies[5], their genetic identity remains uncertain. The archaeogenetics is a powerful tool able to track the communities dynamic and population admixture, which can represent a step forward to decode the cultural evolution of the Sarmatian tribes in relation to

[1] BÂRCĂ 2014, p. 167.
[2] BICHIR 1971; BÂRCĂ & SYMONENKO 2009.
[3] BÂRCĂ 2006a.
[4] BÂRCĂ 2006b.
[5] BÂRCĂ 2006a; 2006b.

neighbouring cultures. Most of our current knowledge about the genetic origin of the Sarmatians resides on few samples included in the extended studies dedicated to the so-called *Scythian cultural horizon*[6].

Despite the high informativeness, the genetic characteristics and haplogroup composition of the praehistoric and early historic populations from Eastern Romania is highly unknown. To infer the ancient population from Eastern Romania admixture degree with neighbouring population associated with Sarmatians, we combined the genetic analysis of the mitochondrial hypervariable region 2 (Hv2) and the funerary context. This paper presents the first genetic results on bone samples selected from two funerary contexts assigned to the Sarmatian communities identified in Eastern Romania aiming to identify the membership to a human haplogroup.

Material and methods

Archaeological context

The archaeological human bones samples presented in this study are part of larger database collected from a number of sites analysed for DNA analysis throughout the project *Genetic Evolution: New Evidences for the Study of Interconnected Structures. A Biomolecular Journey around the Carpathians from Ancient to Medieval Times* (GENESIS).

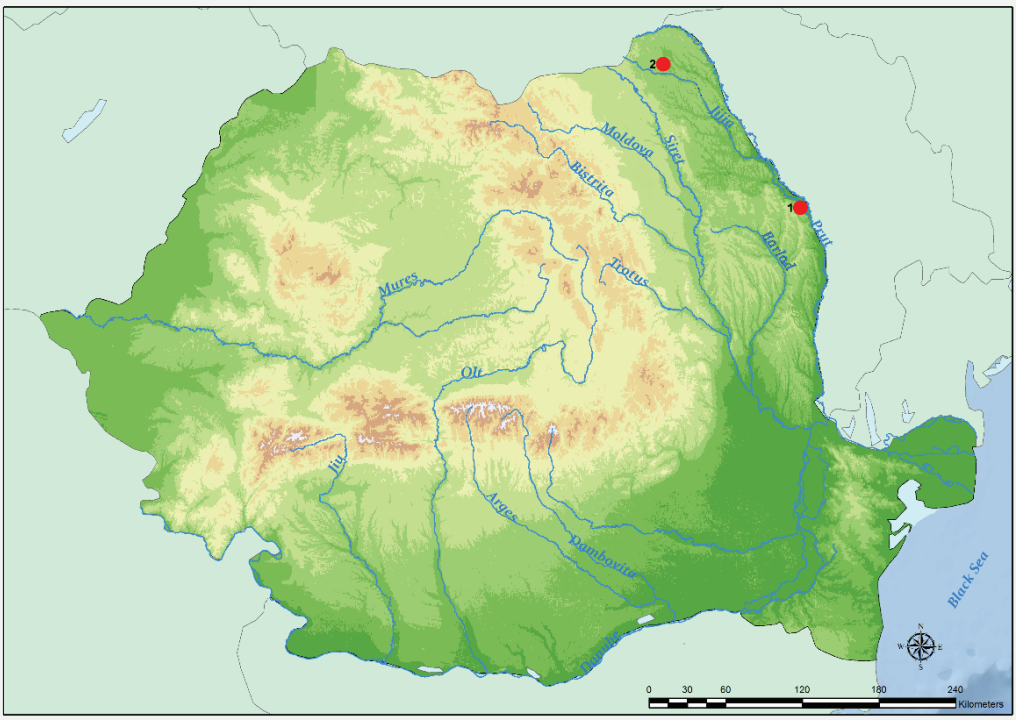

Fig. 1: The location of the archaeological sites from where the human remains were selected (1- Isaiia, Iași County, 2-Vorniceni, Botoșani County)

[6] SARKISSIAN 2011; UNTERLÄNDER *et alii* 2017.

Osteological material for the present study comes from two different burial contexts situated in Eastern Romania (**Fig. 1**), which belongs, based on the grave goods, to the Sarmatian populations[7]. The archaeological site located in the Isaiia village (Răducăneni commune, Iași County) has a complex stratigraphy identified throughout more than six archaeological research campaigns initiated in 1996, mainly for investigating the Precucuteni settlement[8]. The stratigraphic layers identified at Isaiia-*Balta Popii* covers a large timespan, starting with the Neolithic (Linear Pottery culture), Chalcolithic (Precucuteni culture), early Hallstatt (Corlăteni culture), the 2nd – 3rd centuries AD and the beginning of the 2nd millennium AD (Răducăneni culture). From the 16 graves identified in the Isaiia necropolis, 11 belongs to the Sarmatian tribes based on their inventory while other four graves have no funerary goods[9] which makes their cultural and chronological identification difficult in the absence of ^{14}C dates.

The other archaeological site from where we have selected bone samples for this study is in the Vorniceni village (Vorniceni commune, Botoșani County) and consists in an isolated grave identified due to a rescue excavation conducted in the proximity of the Cucuteni A-B settlement located in the Vorniceni village[10]. The osteological remains were assigned to the Sarmatian population based on the associated grave goods.

Samples M8, M13, M15 and M18 were taken from the Sarmatian necropolis identified in the Isaiia village (Răducăneni commune, Iași county) (**Fig. 1**) located on the lower terraces of the Prut river[11]. The osteological remains identified in M8 belongs to an adult woman (age 30) with intentional deformed cranial features. The funerary context contains glass beads, distributed around the legs[12]. The human bones from M13 belong to a young woman (age 25-30) which is relatively well preserved. As grave goods, glass beads and a bone pendant are present[13]. M15 represents the richest grave containing the badly preserved remains of an old woman (age 60-65). The rich funerary inventory consists in glass beads, amber and lapis lazuli beads, a spindle whorl, an iron fibula and a bronze mirror[14]. M18 contains the remains of an adult woman (age 40-45) buried with no grave goods.

---

[7] We express our gratitude to Professor PhD Nicolae Ursulescu and to Researcher PhD Felix Adrian Tencariu who provided the samples and the context information for the human remains from Isaiia (Iași County). The archaeologist Maria Diaconescu, from the Botoșani County Museum, offered the human remains from Vorniceni (Botoșani County) and we are very grateful to her.

[8] URSULESCU & KOGĂLNICEANU 2002-2004, p. 27-59.

[9] URSULESCU & KOGĂLNICEANU 2002-2004, p. 36.

[10] The funerary remains identified in the proximity of the Cucuteni A-B settlement represents unpublished material from the collection of the Botoșani County Museum. The samples and the context informations were provided by the archaeologist Maria Diaconescu to which we express our gratitude.

[11] URSULESCU & KOGĂLNICEANU 2002-2004, p. 27-59.

http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=3148&d=Isaiia-Raducaneni-Iasi-Balta-Popii-2004, accessed on 22nd June 2017.

[12] URSULESCU & KOGĂLNICEANU 2002-2004, p. 30-31.

[13] URSULESCU & KOGĂLNICEANU 2002-2004, p. 33.

[14] URSULESCU & KOGĂLNICEANU 2002-2004, p. 34-35.

The human remains buried in M18 are in a very poor state of preservation[15]. For M8, M13, M15 we have for DNA analysis the *humerus*, while for M18 we have selected samples from the femur.

Sample M1S consists in a *humerus* fragment selected from the human remains identified at Vorniceni (Botoșani County). The human osteological remains were in a good state of preservation without any additional anthropological analysis.

Genetic analysis

The extraction of aDNA from bone remains followed a two steps protocol, as following: samples preparation and aDNA extraction protocols. To avoid contamination, beside the extraction strict condition (total isolation, UV decontamination overnight, facemask, gloves and disposable lab coat), the bones remains were cleaned of potential debris with a dry brush, washed with sodium hypochlorite (NaOCl) and exposed to UV light (**Fig. 2**). For a higher confidence degree, we have used two extraction protocols: phenol-chlorophorm-isoamyl alcohol (PCI) and DNA IQ (Promega, USA). For both extraction protocols, blank control samples were used to assess the potential reagents or lab contamination. In order to identify any possible contamination that might have occurred in the different stages of the samples preparation and mainly in the aDNA isolation, at least two extraction blank controls and multiple PCR non-template controls were included in each amplification reaction. The PCR was carried out in a 25 μL reaction volume using GoTaq® Hot Start Polymerase (Promega, USA) to amplify the mitochondrial hyper variable region 2 (Hv2). Specific pairs of primers were used: MPS3A_f – MPS3A_r, MPS3B_f – MPS3B_r, MPS4A_f – MPS4A_r and MPS4B_f – MPS4B_r [16]. The amplicons were purified using the Agencourt AMPure XP (Beckman Coulter, USA) and direct sequenced using the Genome Lab DTCS Quick Start Kit (Beckman Coulter, USA) in the CEQ 8000 Genetic Analysis System (Beckman Coulter).

Fig. 2: Samples preparation steps: (A) drying after sodium hypochlorite wash, (B) UV exposure, and (C) bone powder sampling

Results and discussion

The aDNA was successfully isolated free of contaminants from all the human bones samples and used to amplify through PCR method the mitochondrial hypervariable region 2 (Hv2). DNA sequence of approximately 315 bp of was successfully obtain overlapping 4 Hv2 partial sequences. We have checked for

[15]http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=3148&d=Isaiia-Raducaneni-Iasi-Balta-Popii-2004 accessed on 22nd June 2017.

[16] GABRIEL *et alii* 2001, p. 247- 253.

similarity the obtained sequences by using BLAST module from the National Center for Biotechnology Information (NCBI).

Table 1: Sample assignation to human haplogroup variants using MITOMASTER[17]

Sequence	Predicted Haplogroup	Total Variants	Variants
M8	B4a(B4a1c3a)	12	C151T, A197AT, T223TA, A243AT, G251GC, A263G, T310C, C311CTCC, T318C, T319TTCT, C332CC, T344TT
M15	B4a(B4a1c3a)	2	T310C, T310TTC
M18	H2a(H2a2a)	4	T223TA, A243T, G251GC, A263G
M13	H2a(H2a2a)	1	A263G
M1S	U5a(U5a2a1b1)	14	T196A, A197T, T223TA, G229d, A243T, A249T, T252C, C253T, T254C, A263G, T310C, T310TTC, C317CC, C332CC

To ensure the haplogroup assignation for the obtained sequences, a double check was made using MITOMASTER[18], a database of human mitochondrial DNA (mtDNA) able to identify nucleotide variants relative to the rCRS and to determine the haplogroup. Both comparison analysis revealed a high similarity score with three human haplogroups: B4a, H2a and U5a (**Table 1, Fig. 4**).

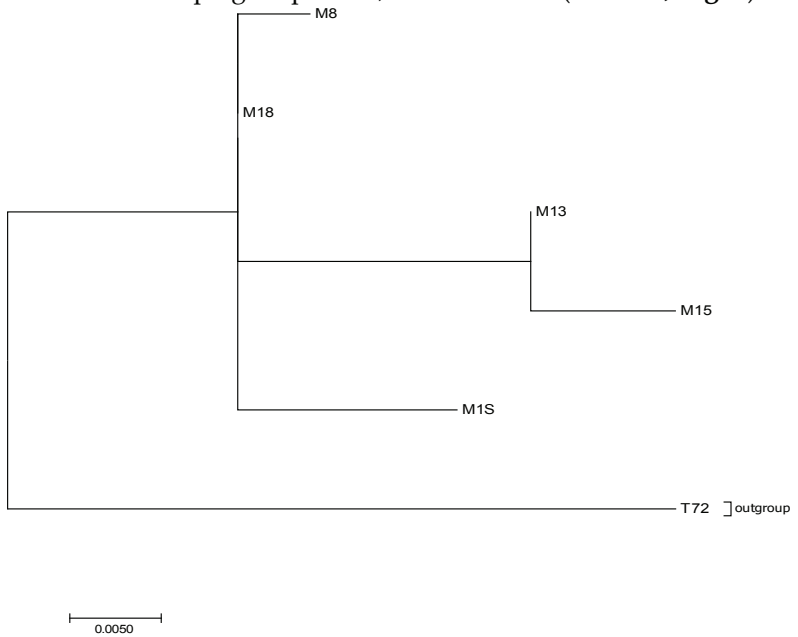

Fig. 3: Molecular Phylogenetic analysis by Maximum Likelihood method

For inferring the evolutionary history of the analysed human bone samples, we have used the Maximum Likelihood method based on the Tamura-Nei

[17] MITOMAP, http://www.mitomap.org, accessed on 10 July 2017.
[18] LOTT *et alii* 2013, 1.23.1-26s.

model[19]. The tree with the highest log likelihood (-467.2804) is shown in **Fig. 3**. Initial tree(s) for the heuristic search obtained by applying Neighbor-Join and BioNJ algorithms to a matrix of pairwise distances and estimated using the Maximum Composite Likelihood (MCL) approach, and then selecting the topology with superior log likelihood value. The obtained tree drawn to scale, with branch lengths measured in the number of substitutions per site. The analysis involved six nucleotide sequences. We have eliminated all positions containing gaps and missing data. There were 254 positions in the final dataset. Then, for the evolutionary analyses, we have used MEGA7 software[20].

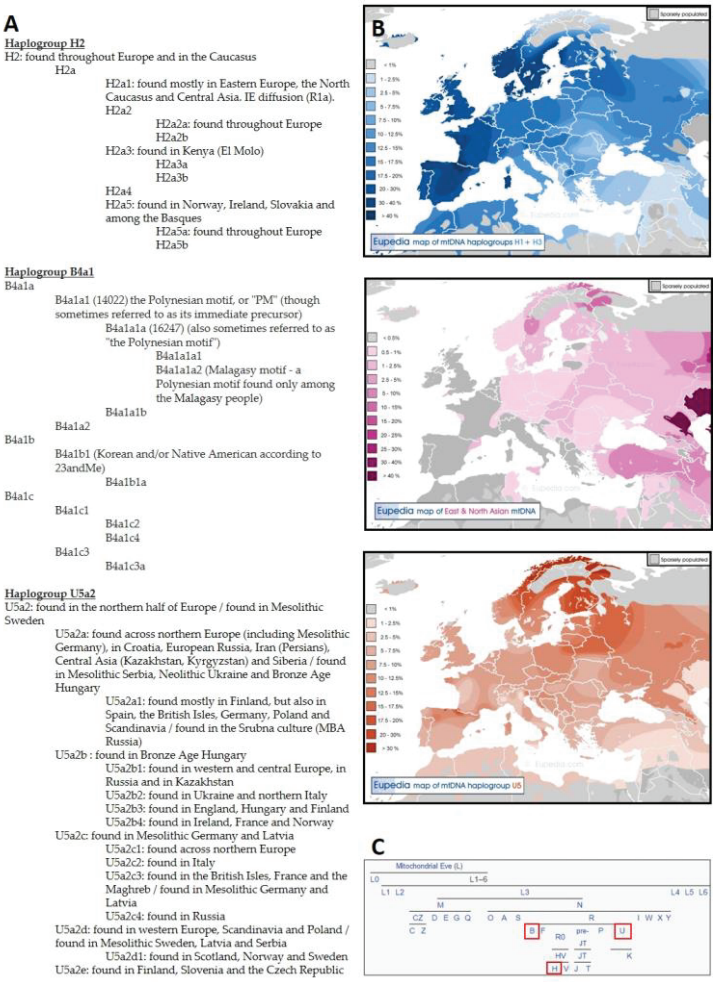

Fig. 4: Subclades and geographic occurrence of the identified haplogroups according to Eupedia[21]. A – Haplogroups subclades and their geographic occurrence; B – Geographic distribution across Europe of the identified haplogroups; C – European mtDNA haplogroups chart.

[19] TAMURA & NEI 1993.
[20] KUMAR *et alii* 2016.
[21] http://www.eupedia.com/europe/, accessed on 7 July 2017.

The H haplogroup includes more than 40% of the total mtDNA variation in most of Europe, originating in the Near and Middle East[22]. More likely, the subclades of the haplogroup H that have a high frequency today, some of which correlating with the post-Late Glacial Maximum reoccupation, were already common before the glacial period and were not highly affected by the large-scale climatic fluctuations. Most importantly, it occurs that after the initial migrations of the populations belonging to haplogroup into Europe, probably before or during the Gravettian period, there almost no admixture between the West Asian and European H haplogroup lineages[23]. The known history for H2 haplogroup is very general; this haplogroup was determined to be quite successful in Europe during the Last Ice Age. While H2 is common throughout all of Europe (**Fig.** 4), recent studies has shown that H2a is concentrated near the Caspian Sea[24].

Unlike H2 haplogroup found mostly in Europe, the B haplogroup has relatively high frequencies in mainland South-Eastern Asia (20.6%), in the islands of South-Eastern Asia (15.5%), Oceania (10.2%), Eastern Asia (10.5%) and America (24%), but occurs as rarely as 0.1–1% in the Volga-Ural region, the Caucasus, Western and Southern Asia[25]. In Europe, it shows very low frequency in some populations (**Fig. 4**). The spread of the Eastern Asian mtDNA haplogroups was identified in the Neolithic skeletons from archaeological sites located in the Carpathian Basin[26]. The presence of B4a haplotype in Sarmatian population was quite expectable regarding the Iranian origin of the Sarmatian culture, suggesting an admixture with Altaic populations.

In our days, the U5 haplogroup is relatively rare in Europe (**Fig. 4**). Despite this, an ancient DNA study of Stone Age hunter-gatherers from central and Eastern Europe has shown that most of the samples analysed shared mtDNA haplotypes belonging to this specific haplogroup[27]. Most of the ancient hunter-gatherers (82%) carried U clade (particularly the U5 subclades) which is relatively rare in the present-day population from Central Europe. The relatively high diversity of the U haplogroup observed for the hunter-gatherers European populations together with their uninterrupted presence for 11 millennia and the scattered presence outside Europe, increases the possibility of having this high frequency due to the post Late Glacial Maximum repopulation of the Central European region[28]. In modern populations, closest relatives are among eastern Europeans (in Latvians, Russians, Tatars and Mordvins)[29]. Therefore, the presence of this haplogroup in our sample is justified, being, previously, reported in Scythian culture in the Altai Region[30] and across Europe in different timelines[31].

[22] ROOSTALU *et alii* 2007, p. 436-437.
[23] ROOSTALU *et alii* 2007, p. 445.
[24] van OVEN & KAYSER 2009, p. E386-E394.
[25] DERENKO *et alii* 2012, p. e32179.
[26] GUBA *et alii* 2011, p. 793.
[27] BRAMANTI *et alii* 2009, p. 137–140.
[28] BRAMANTI *et alii* 2009, p. 137–138.
[29] MALYARCHUK *et alii* 2010, p. e10285.
[30] GONZÁLEZ-RUIZ *et alii* 2012, p. e48904.
[31] MALYARCHUK *et alii* 2010, p. e10285.

aDNA study of the Iron Age burials attributed to the Scythian Pazyryk culture from the Altai Mountains showed that the population displayed mitochondrial lineages already present in the region before the Iron Age. This investigation offers an accurate perspective into the regional dynamics of the gene pool and provides support for a demographic expansion of the local people of Altai region instead of westward or eastward migratory scenarios[32]. Previous genetic investigations of the Scythian Pazyryk culture have reported the presence of U5a1 and HV2 haplogroups. The major centres of haplogroup U5a1 within modern populations resides considerably west and northwest from the Altai Mountains. The origin and the subsequent diversification of the U5a1 haplogroup are in close connection with the Northeastern European population[33].

Recent aDNA extended study of the Iron Age groups from the North Pontic region revealed an east Eurasian ancestry common to varying degrees between the western and eastern steppe groups. Although, they do not share a common origin and have enormous geographic distances between them, the genetic analysis inferred ongoing and substantial gene flow between eastern and western groups, which offers a reliable demographic mechanism to explain the high degree of material culture similarities[34].

Previously aDNA analysis of Sarmatian populations from the Cis-Asov region included 16 skeletons dated to the 1st century BC – 2nd century AD and reported haplogroups distributed mostly in Europe and Central and Western Asia[35]. Besides that, two human bone samples attributed to Pazyryk culture and one to Sarmatian population belongs to U4a1 haplogroup which correlates very well with the complex anthropological composition of the population both in the Scythian and the successive Sarmatian periods[36]. The genetic study of the Scythian and Sarmatian nomadic groups revealed strong evidence for Caucasus hunter-gatherers and Easter European hunter-gatherers ancestry. The results are in good agreement with previous studies, which advanced European hunter-gatherers and Caucasian elements in the Yamnaya communities formed in the European Steppe region and, then, spread into Central Asia and Siberia[37].

Conclusions

To our knowledge, this is the first genetic study on bone samples selected from funerary contexts assigned to the Sarmatian tribes identified in Eastern Romania. Our analysis reveals a high similarity score with three human haplogroups (B4a1, H2a and U5a2) based on both, comparison analysis (BLAST and MITOMASTER) and phylogenetic reconstruction.

M8 and M15 human bone samples selected from the Isaiia Sarmatian necropolis (Iași County) belongs to B4a1 haplogroup. This represents the first identification of a B4 haplogroup subclade, which is characteristic for Eastern

[32] GONZÁLEZ-RUIZ *et alii* 2012, p. e48904.
[33] PILIPENKO *et alii* 2010, p. 233.
[34] UNTERLÄNDER *et alii* 2017.
[35] MOROZOVA *et alii* 2013, p. 969-970.
[36] GUBINA *et alii* 2016, p. 101-102.
[37] HAAK *et alii* 2015, p. 210.

Asia, in a Sarmatian funerary context. If we combine the aDNA results with the archaeological data which reports a typical Sarmatian inventory for M15 and the anthropological data, which describes an intentional cranial deformation typical to Sarmatian populations.

The other two samples selected from the Isaiia necropolis (M13 and M18) belongs to H2a haplogroup. In a recent study, H2a1 haplogroup was identified in an Early Scythian context (9th-7th centuries BC) from East Kazakhstan, in a Classic Scythian context (6th-2nd centuries BC) from the North Pontic region and in an Early Sarmatian context (5th – 2nd centuries BC) from the Southern Ural region[38]. H2 haplogroup was attested at Sultana-*Malu Roșu*, in a Neolithic context from Southern Romania[39].

The human remains identified in Vorniceni (Botoșani County) which can be associated based on the grave goods to the Sarmatian populations have revealed the U5a2 haplogroup. This haplogroup was previously reported in Early Scythian contexts from Tuva region (7th-6th centuries BC), Khakassia region (5th century BC), Classical Scythian contexts from the Russian Altai region (4th-3rd centuries BC), North-Western Mongolia (4th-3rd centuries BC), North Pontic region (6th -2nd centuries BC) and in the Early Sarmatian contexts from Southern Ural (5th -2nd centuries BC)[40]. Previous aDNA analysis performed on Neolithic, Chalcolithic and Late Bronze Age human remains selected from Romania have revealed the presence of the U5 haplogroup in samples selected from Curățești and Sultana-*Valea Orbului* (Southern Romania) and Florești-*Polus* (central Romania)[41].

The presence of haplogroups previously identified in European and in Eastern Asian ancient and modern population in the analysed Sarmatian samples is not so surprising, but needs to be confirmed by more extended studies. This will offer a broader understanding of the gene flow occurrence from east to west Eurasia and vice versa, which will allow us to understand the underlying population dynamics that may have driven the cultural dynamics so relatively understood.[42]

BIBLIOGRAPHY

BÂRCĂ 2006a – V. Bârcă, *Istorie și civilizație. Sarmații în spațiul est-carpatic (sec. I a.Chr. – începutul secolului II p. Chr.)*, Cluj-Napoca, 2006.

BÂRCĂ 2006b – V. Bârcă, *Nomazi ai stepelor. Sarmații timpurii în spațiul nord-pontic (sec. II-I a. Chr.)*, Cluj-Napoca, 2006.

BÂRCĂ 2014 – V. Bârcă, *Olbia, Tyras, the Roman Empire and the Sarmatians in the second half of the 1st –start of the 2nd century CE*, in: C. Croitoru & V. Sârbu (Eds.), *Ancient Linear Fortifications on the Lower Danube*, Cluj-Napoca, 2014, p. 167-190.

[38] UNTERLÄNDER *et alii* 2017.

[39] HERVELLA *et alii* 2015.

[40] UNTERLÄNDER *et alii* 2017.

[41] HERVELLA *et alii* 2015.

[42] Acknowledgements: The financial support for this N. Bolohan, D.-L. Gorgan and F. Măță̆u was provided by the PCCA 1153/2011, No. 227/01.10.2012, *Genetic Evolution: New Evidences for the Study of Interconnected Structures. A Biomolecular Journey around the Carpathians from Ancient to Medieval Times GENESIS*.

BÂRCĂ & SYMONENKO 2009 – V. Bârcă & O. Simonenko, *Călăreții stepelor. Sarmații în spațiul nord-pontic*, Cluj-Napoca, 2009.

BICHIR 1971 – G. Bichir, *Sarmații și pătrunderea lor la Dunărea de Jos*, Peuce 2 (1971), p. 135-145.

BRAMANTI *et alii* 2009 – B. Bramanti, M.G. Thomas, W. Haak, M. Unterlaender, P. Jores, K. Tambets, I. Antanaitis-Jacobs, M.N. Haidle, R. Jankauskas, C.-J. Kind, F. Lueth, T. Terberger, J. Hiller, S. Matsumura, P. Forster & J. Burger, *Genetic Discontinuity between Local Hunter-Gatherers and Central Europe`s First Farmers*, Science, 326 (137) 2009, p. 137-140, DOI: 10.1126/science.1176869.

DERENKO *et alii* 2012 – M. Derenko, B. Malyarchuk, G. Denisova, M. Perkova, U. Rogalla, T. Grzybowski, E. Khunutdinova, I. Dambueva & I. Zakharov, *Complete Mitochondrial DNA Analysis of Eastern Eurasian Haplogroups Rarely Found in Populations of Northern Asia and Eastern Europe*, PLoS ONE, 7 (2), 2012, e32179, DOI: 10.1371/journal.pone.0032179.

GONZÁLEZ-RUIZ *et alii* 2012 – M. González-Ruiz, C. Santos, X. Jordana, M. Simón, C. Lalueza-Fox, E. Gigli, M.P. Aluja & A. Malgosa, *Tracing the Origin of the East-West Population Admixture in the Altai Region (Central Asia)*, PLoS ONE, 7 (11) 2012, e48904, DOI: 10.1371/journal.pone.0048904.

GUBINA *et alii* 2016 – M.A. Gubina, I.V. Kulikov, V.N. Babenko, T.A. Chikisheva, A.G. Romashchenko, M.I. Voevoda & V.I. Molodin, *The Dynamics of the Composition of mtDNA Haplotype of the Ancient Population of the Altai Mountains from the Early Bronze Age (3rd Millennium BC) to the Iron Age (2nd-1st Centuries BC)*, Russian Journal of Genetics 52 (1) 2016, p. 93-106, DOI: 10.1134/S1022795416010063.

HAAK *et alii* 2015 – W. Haak, I. Lazaridis, N. Patterson, N. Rohland, S. Mallick, B. Llamas, G. Brandt, S. Nordenfelt, E. Harney, K. Stewardson, Q. Fu, A. Mittnik, E. Bánffy, C. Economou, M. Francken, S. Friederich, R.G. Pena, F. Hallgren, V. Khartanovich, A. Khokhlov, M. Kunst, P. Kuznetsov, H. Meller, O. Mochalov, V. Moiseyev, N. Nicklisch, S.L. Pichler, R. Rissch, M.A. Rojo Guerra, C. Roth, A. Szécsényi-Nagy, J. Wahl, M. Meyer, J. Krause, D. Brown, D. Anthony & A. Cooper, *Massive Migration from the Steppe Was a Source for Indo-European languages in Europe*, Nature 522 (75555) 2015, p. 207-211, DOI: 10.1038/nature14317.

HERVELLA *et alii* 2015 – M. Hervella, M. Rotea, N. Izagirre, M. Constantinescu, S. Alonso, M. Ioana, C. Lazăr, F. Ridiche, A.D. Soficaru, M.G. Netea & C. de-la-Rua, *Ancient DNA from South-East Europe Reveals Different Events during Early and Middle Neolithic Influencing the European Genetic Heritage*, PLoS ONE, 10 (6) 2015, e0128810, DOI: 10.1371/journal.pone.0128810.

JURAS *et alii* 2017 – A. Juras, M. Krzwińska, A.G. Nikitin, E. Ehler, M. Chyleński, S. Łukasik, M. Krenz-Niedbalam, V. Sinika, J. Piontek, S. Ivanova, M. Dabert & A. Götherström, *Diverse origin of mitochondrial lineages in Iron Age Black Sea Scythians*, Scientific Reports, 7, 2017, DOI: 10.1038/srep43950.

GABRIEL *et alii* 2001 – M.N. Gabriel, E.F. Huffine, J.H. Ryan, M.M. Holland & T.J. Parsons, *Improved MtDNA sequence analysis of forensic remains using a "mini-primer set" amplification strategy*, Journal of Forensic Sciences 46 (2) 2001, p. 247- 253, DOI: 10.1520/JFS14957J.

GUBA *et alii* 2011 – S. Guba, E. Hadadi, A. Major, T. Furda, E. Juhász, J. Koós, K. Nagy & T. Zeke, *HVS-1 polymorphism screening of ancient human mitochondrial DNA provides evidence for N9a discontinuity and East Asian haplogroups in the Neolithic Hungary*, Journal of Human Genetics 56, 2011, p. 784-796, DOI: 10.1038/jhg.2011.103.

KUMAR *et alii* 2016 – S. Kumar, G. Stecher & K. Tamura, *MEGA7: Molecular Evolutionary Genetics Analysis version 7.0 for bigger datasets*, Molecular Biology and Evolution 33 (7) 2016, p. 1870-1874, DOI: https://doi.org/10.1093/molbev/msw054.

LOTT *et alii* 2013 – M.T. Lott, J.N. Leipzig, O. Derbeneva, H.M. Xie, D. Chalkia, M. Sarmady, V. Procaccio & D.C. Wallace, *mtDNA variation and analysis using MITOMAP and*

MITOMASTER, Current Protocols in Bioinformatics 44, 2013, p. 1.23.1-26, DOI: 10.1002/0471250953.bi0123s44.

MALYARCHUK *et alii* 2010 – B. Malyarchuk, M. Derenko, T. Grzybowski, M. Perkova, U. Rogalla, T. Vanecek & I. Tsybovsky, *The Peopling of Europe from the Mitochondrial Haplogroup U5 Perspective*, PLoS ONE, 5 (4) 2010, p. e10285, DOI: 10.1371/journal.pone.0010285.

MOROZOVA *et alii* 2013 – I.Y. Morozova, E.F. Batieva, A.N. Grosheva, V.B: Kovalevskaya & S.Y. Rychkov, *Some Features of Mitochondrial Gene Pool of Maeotis in Light of Their Relation to Cis-Asov Nomads*, Russian Journal of Genetics 49 (9) 2013, p. 969-974, DOI: 10.1134/S1022795413090068.

van OVEN & KAYSER 2009 – M. van Oven & M. Kayser, *Updated Comprehensive Tree of Global Human Mitochondrial DNA Variation*, Human Mutation 1039 (30) p. E386-E394, DOI: 10.1002/humu.20921.

PILIPENKO *et alii* 2010 – A.S. Pilipenko, A.G. Romaschenko, V.I. Molodin, H. Parzinger & V.F. Kobzev, *Mitochondrial DNA studies of the Pazyryk people (4th to 3rd centuries BC) from northwest Mongolia*, Archaeological and Anthropological Sciences 2 (4) 2010, p. 231-236, DOI: 10.1007/s12520-010-0042-z.

ROOSTALU *et alii* 2007 – U. Roostalu, I. Kutuev, E.-L. Loogväli, E. Metspalu, K. Tambets, M. Reidla, E.K. Khusnutdinova, E. Usanga, T. Kivisild & R. Villems, *Origin and Expansion of Haplogroup H, the Dominant Human Mitochondrial DNA Lineage in West Eurasia: The Near Eastern and Caucasian Perspective*, Molecular Biology and Evolution 24 (2) 2007, p. 436-448.

SARKISSIAN 2011 – C. Der Sarkissian, *Mitochondrial DNA in Ancient Human Populations of Europe*, PhD Thesis, University of Adelaide, 2011.

TAMURA & NEI 1993 – K. Tamura & M. Nei, *Estimation of the number of nucleotide substitutions in the control region of mitochondrial DNA in humans and chimpanzees*, Molecular Biology and Evolution 10 (3) 1993, p. 512-526.

UNTERLÄNDER *et alii* 2017 – M. Unterländer, F.Palstra, I. Lazaridis, A. Pilipenko, Z. Hofmanová, M. Groß, C. Sell, J. Blöcher, K. Kirsanow, N. Rohland, B. Rieger, E. Kaiser, W. Schier, D. Pozdniakov, A. Khokhlov, M. Georges, S. Wilde, A. Powell, E. Heyer, M. Currat, D. Reich, Z. Samashev, H. Parzinger, V.I. Molodin & J. Burger, *Ancestry and demography and descendants of Iron Age nomads of the Eurasian Steppe*, Nature Communications 8 (2017), DOI: 10.1038/ncomms14615.

URSULESCU & KOGĂLNICEANU 2002-2004 – Nicolae Ursulescu & Raluca Kogălniceanu, *Necropola sarmatică de la Isaiia (c. Răducăneni, j. Iași) date preliminare*, Cercetări Istorice, 21-23 (2002-2004), p. 27-59.

BCOSPE III. ARS, RES SACRAE & MYTHOLOGICA: UNELE CONSIDERAȚII PE MARGINEA UNUI NOU PROIECT DE CERCETARE[*]

Victor COJOCARU[**]
Lavinia GRUMEZA[**]

Keywords: *Black Sea, bibliography, historiography, Greek cities, art, religion and mythology.*
Cuvinte cheie: *Marea Neagră, bibliografie, istoriografie, cetăți greceşti, artă, religie şi mitologie.*

Abstract: *Ars, res sacrae & mythologica is the third of a planned series of six volumes dedicated to the bibliography of the northern Black Sea shore in antiquity. An up-to-date bibliographic guide to studies in the ancient history of the Northern Black Sea has long been a desideratum, both for Western and Eastern scholars. The events occurring in the Black Sea countries since 1990 made possible an increasing cooperation towards re-establishing connections that bridge the divides between Classical scholarship in the western and eastern hemispheres. Besides the participation in numerous international conferences organized on the both sides of the former 'Iron Curtain', research results were exchanged increasingly, and with time Eastern European researches started to be intensively published in Western journals and book series. Nevertheless, the historiographic positions on the Northern Black Sea coast remain to this date conflicting for the most part. Looking for a way out of this aporia, the first author of this article began the compilation and gradual digestion of a bibliography as complete as possible of the Northern Black Sea coast in Antiquity, based on his personal experience of cooperation*

[*] Este vorba de un proiect depus în cadrul competiţiei PN III – Proiecte de Cercetare Exploratorie 2016, organizată de UEFISCDI; codul proiectului PN-III-P4-ID-PCE-2016-0279. Pentru mai multe informații, vezi: https://bibliographiaclassica.ro/. Pe lângă autorii prezentei expuneri, din echipa proiectului mai fac parte: conf. dr. Ligia Ruscu, conf. dr. Dan Ruscu şi drd. Annamária-Izabella Pázsint de la Universitatea Babeş-Bolyai din Cluj Napoca, respectiv dr. Lucian Munteanu de la Institutul de Arheologie din Iaşi. Tuturor le exprimăm mulţumiri pentru observaţiile utile făcute pe parcursul elaborării variantei depuse în cadrul competiţiei.

[**] Victor COJOCARU: Institutul de Arheologie Iaşi; e-mail: victorinstarhia@yahoo.com;
[**] Lavinia GRUMEZA: Institutul de Arheologie Iași; e-mail: lavinia_grumeza@yahoo.com.

with both the Eastern and the Western European colleagues. With the publication of the first volume it became obvious that the importance of BCOSPE, its scope, originality and the diligence of its implementation do not leave any room for doubt that this book series will become a standard tool for everyone working on the Ancient Black Sea Region. This article provides the opportunity to expand on the topic, by discussing the following issues related to the project BCOSPE III: introduction, the geographical and chronological limits of the research, a brief introduction to the status quaestionis, proposed objectives and innovative elements, the expected impact, the overall structure of the volume and some methodological difficulties.

Rezumat: *Ars, res sacrae & mythologica este al treilea dintr-o serie de șase volume dedicate bibliografiei litoralului de nord al Mării Negre în antichitate. Un astfel de ghid bibliografic la zi reprezintă de multă vreme un deziderat, atât pentru cercetătorii occidentali cât şi pentru cei din estul Europei. Evenimentele care au avut loc din 1990 în statele riverane Mării Negre au făcut posibilă creșterea cooperării în restabilirea unor punți de legătură între studiile clasice divizate între emisferele de vest și de est. Pe lângă participarea la numeroase manifestări ştiinţifice internaționale organizate de ambele părți ale fostei „Cortine de Fier", odată cu „Perestrojka" s-a procedat la un schimb tot mai intens ale rezultatelor cercetărilor, iar specialiștii din Europa de Est au început să publice tot mai mult în reviste și colecţii occidentale. Cu toate acestea, poziţiile istoriografice privind litoralul de nord al Mării Negre în antichitate încă rămân în mare măsură conflictuale. Căutând o cale de ieșire din această aporie, autorul principal al acestui articol a început adunarea şi analiza sistematică a unei bibliografii pe cât posibil exhaustive referitoare la antichităţile nord-pontice, pe baza experienței sale personale de colaborare cu numeroşi colegi atât din estul cât şi din vestul Europei. Odată cu publicarea primului volum, a devenit evident faptul că importanța ideii BCOSPE, scopul, originalitatea și dinamica punerii sale în aplicare nu lasă nici un loc de îndoială că această serie ar putea deveni un instrument standard pentru toți cei preocupați de antichităţile din regiunea Mării Negre. Articolul de față oferă posibilitatea unei reflecții suplimentare asupra subiectului, prin discutarea următoarelor aspecte legate de proiectul BCOSPE III: introducere, limitele geografice şi cronologice; scurt istoric şi stadiul cercetării, obiectivele asumate şi elementele inovative; impactul potenţial al proiectului; structura generală a volumului şi unele dificultăţi metodologice.*

I. *Introducere*

În prefaţa unui volum colectiv recent publicat[1] apar citate două fraze din cartea lui Charles King, asupra cărora dorim să atragem atenţia şi cu acest prilej: „Astăzi, există puține locuri în lume unde elitele politice și cetățenii obișnuiți cunosc mai puțin despre vecinii lor decât în jurul Mării Negre. Dar aceasta este o ignoranță intenționată, promovată de versiuni ale istoriei care consideră națiunea ca atemporală, statul ca predestinat, iar regiunea ca efemeră"[2].

[1] COJOCARU & RUBEL 2016, p. 9.

[2] KING 2004, p. 239: „Today, there are few places in the world where political elites and average citizens know less about their neighbours than around the Black Sea. But this is a wilful ignorance, furthered by versions of history that take the nation as timeless, the state as predestined, and the region as ephemeral".

Odată cu disoluţia politică a regimurilor comuniste din statele riverane s-au creat premisele nu doar pentru o reluare a dialogului dintre Est şi Vest privitor la Marea Neagră ca o prelungire firească a Mediteranei, ci şi în ceea ce priveşte intensificarea colaborării interpontice la diferite niveluri.[3] Pentru a ne limita doar la domeniul cercetării din perspectiva unui istoric sau arheolog preocupat de antichităţile clasice, ne-am putea gândi măcar la activitatea prolifică desfăşurată între anii 2002 şi 2010 de *Centre for Black Sea Studies* de la Aarhus/Danemarca,[4] între care şi cercetări de teren sistematice şi interdisciplinare în nord-vestul peninsulei Crimeea (peninsula Tarchankut),[5] eventual şi la activităţile desfăşurate sub egida *Comisiei mixte româno-ucrainene de istorie, arheologie, etnografie şi folclor*[6] – cum ar fi săpăturile arheologice de la Tyras şi Cetatea Albă[7] sau schimburile de experienţă dintre membrii colectivelor antrenate în săpăturile arheologice de la Olbia şi Histria. Ar mai putea fi menţionate multe alte iniţiative benefice, menite să demonstreze că noile generaţii de cercetători din fostul „Arhipelag Gulag" sunt tentaţi să înţeleagă Marea Neagră ca pe o unitate discretă care nu poate fi împărţită între naţiuni şi state şi că evenimentele care se întâmplă într-o parte a acestei mări sunt strâns legate de soarta oricărei alte părţi ale ei.[8] Este adevărat că schimbările de mentalitate se produc mai greu faţă de cum ne-am dori,[9] diferenţele de şcoală nu pot fi surmontate peste noapte,[10] iar politicul ţine cu tot

[3] Pentru observaţiile noastre anterioare în acest sens, vezi COJOCARU 2014, p. 83–86; cf. COJOCARU 2012. Legat de Marea Neagră ca o prelungire firească a Mediteranei să ne fie permis a cita aici doar HORDEN & PURCELL 2000, *passim*; respectiv BEKKER-NIELSEN & GERTWAGEN 2016, *passim*.

[4] Vezi http://www.pontos.dk/about/introduction. Cele 16 volume apărute în colecţia 'Black Sea Studies' vorbesc de la sine, vezi http://www.pontos.dk/publications/books

[5] Finalizate prin publicarea a două volume – GULDAGER BILDE *et al*. 2012. Pentru mai multe informaţii despre acest proiect, inclusiv partenerii implicaţi, vezi http://www.pontos.dk/field_projects/survey

[6] Privitor la activitatea complexă şi prolifică desfăşurată de această Comisie mai bine de un deceniu să ne fie permis a cita aici doar câteva rapoarte publicate anterior – COJOCARU 2002; COJOCARU 2003. Cf. COJOCARU 1999; COJOCARU 2001.

[7] Amintim aici doar COJOCARU & SAMOJLOVA 2002.

[8] Cf. KING 2004, p. 219: „But just as historians, ethnographers, and other intellectuals were appropriating the sea for their distinct national programs, others were beginning to understand the Black Sea as a discrete unit. Rather than dividing it among nations and states, new generations of scientists were uncovering the ways in which what happened in one part of the sea was intimately linked with the fate of every other".

[9] În acest sens ne-am pronunţat deja anterior, vezi COJOCARU 2012, p. 69.

[10] În acest sens considerăm de actualitate rândurile publicate de S.A. Žebelev (ŽEBELEV 1923, p. 150–151), valabile *mutatis mutandis* şi pentru şcoala românească de arheologie, pe care le citam şi cu alt prilej (cf. COJOCARU 2014, p. 80): „Bei uns fährt man teilweise immer noch fort zu denken, dass die südrussischen klassischen Denkmäler etwas Selbständiges und in sich Abgeschlossenes seien; dass diese Denkmäler zu den 'russischen Altertümern' gehören; dass sich deshalb jeder ohne die gebührende Ausbildung gerade auf dem Gebiet der klassischen Archäologie mit ihnen beschäftigen könne. Ein trauriger Irrtum! Die 'klassischen Altertümer Südrusslands', die 'skythisch-sarmatischen Altertümer' – sind lediglich ein Teil der klassischen Archäologie. Ihre fruchtbare Erforschung kann nur durch einen klassischen Archäologen geleistet werden; für ihr Studium wird in Russland noch zu wenig hervorgebracht, gelernt und gelebt. Dafür muss

dinadinsul să ne facă să ne simţim, în continuare, „sub vremi”[11]. Astfel, la aproape trei decenii de la căderea „cortinei de fier” o mare parte a litoralului nord-pontic este ţinut „în carantină” chiar de către democraţiile vest-europene,[12] câtă vreme litoralul sud-pontic a devenit la fel de nesigur ca zonă de cercetare în contextul unor colaborări internaţionale[13] din cauza naţionalismului exacerbat.[14]

Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini este una dintre iniţiativele benefice născute din dorinţa depăşirii regionalismului, a fragmentării cercetărilor aferente antichităţilor pontice, eventual şi ca un protest la tentativele de înregimentare a istoriei de către factorul politic. Totodată, fiind vorba despre un instrument de lucru pentru toţi cei interesaţi de litoralul nord-pontic cu teritoriile adiacente, acesta ar putea forma o piatră de temelie pentru continuarea cercetării și încurajarea dialogului constructiv între specialiştii din Vest și Est, ca şi între cei din statele riverane.[15]

---

man die gute, gediegene Schule durchlaufen, die unsere westlichen Zeitgenossen mit vereinten Kräften geschaffen haben“.

[11] Relevantă în acest sens ar putea fi măcar situaţia muzeelor din România a căror finanţare depinde de consiliile locale/judeţene. Dar aici am dori să atragem atenţia asupra unui caz mai puţin obişnuit. În martie 2014, la *Allard Pierson Museum* din Amsterdam, era deschisă expoziţia ‘Crimea: Gold and Secrets From the Black Sea’, din care făceau parte şi 565 exponate oferite de patru muzee din Crimeea. Odată cu anexarea Crimeii de către guvernul rus exponatele respective au rămas în Olanda, fiind solicitate mai nou de către muzeele din Crimeea prin intentarea unui proces. Curtea de justiţie de la Amsterdam a decis că obiectele respective ar aparţine Ucrainei (vezi http://www.nytimes.com /2016/12/14/ arts/design/crimea-ukraine-allard-pierson-museum-amsterdam), deoarece Olanda nu recunoaşte anexarea Crimeii. Comentariile sunt de prisos în acest context, dar noi ne întrebăm totuşi ce vină ar avea angajaţii muzeelor respective din Crimeea, dintre care unii vor fi votat împotriva anexării?

[12] Ne referim la solicitările exprese, venite din partea factorilor de decizie politică, de a boicota manifestările ştiinţifice organizate în Crimeea sau la interdicţia de a antrena instituţii şi cercetători din această regiune în proiecte internaţionale finanţate de Uniunea Europeană. Aceasta ne duce cu gândul la ceea ce afirma Charles King legat de promovarea unor versiuni ale istoriei care consideră naţiunea ca atemporală, statul ca predestinat, iar regiunea ca efemeră – vezi mai sus, n. 2.

[13] Pentru a da şi un exemplu concret, precizăm aici că în contextul pregătirii unui proiect H2020 legat de zonele de coastă şi maritime ale Europei – la care din România participă Academia Română – Filiala Iaşi, respectiv Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţă –, litoralul sud-pontic nu a mai putut fi antrenat ca regiune de studiu (cum fusese gândit iniţial) din cauza nesiguranţei implicării unor parteneri din Turcia odată cu tentativă eșuată de *lovitură de stat din iulie 2016*.

[14] Cf. într-un plan mai larg, GULDAGER BILDE *et al.* 2008, 115: „After the fall of the Iron Curtain, Western scholars were optimistic about the new possibilities for collaboration; however, due to strengthened nationalism in many Black Sea countries many East-West projects were given up after a few seasons. So in 2008, in fact, there are fewer running collaborative projects than was the case in the 1990s. This is an alarming development for the scientific investigation of the region”.

[15] Vezi, de exemplu, KANTOR 2015: “This publication will be an indispensable tool for anyone working on the Northern Black Sea and adjacent regions in antiquity, and every serious research library should get it and Cojocaru’s subsequent volumes. As a member of the *SEG* editorial team working on this region I shall be using it constantly”. Cf. JAJLENKO 2016, p. 526: „Ėto cennejšee posobie dlja rossijskich i zarubežnych specialistov – u nas bibliografičeskogo svoda podobnogo roda ešče ne bylo (Acesta este un ghid foarte

Conform planului de lucru actual, BCOSPE ar cuprinde şase volume:[16] I. *Epigraphica, numismatica, onomastica & prosopographica*;[17] II. *Archaeologica*;[18] III. *Ars, res sacrae & mythologica*, IV. *Historica et historiographica*; V. *Iranica*; VI. *Varia, addenda et corrigenda*. Cu acest prilej dorim să atragem atenţia doar asupra volumului III (*Ars, res sacrae & mythologica*), cu descrierea succintă a următoarelor aspecte: limitele geografice şi cronologice; scurt istoric şi stadiul cercetării, obiectivele asumate şi elementele inovative; impactul potenţial al proiectului; structura generală a volumului şi unele dificultăţi metodologice.

II. *Limitele geografice şi cronologice*

Litoralul nord-pontic, cuprins în graniţele de astăzi ale Ucrainei şi Rusiei, de la vest la est corespunde teritoriilor antice ale cetăţilor Tyras, Nikonion, Olbia, Karkinitis, Chersones şi ale oraşelor bosporane. Ca termen de comparaţie, care ne-a inspirat în stabilirea titlului de ansamblu al proiectului şi a arealului geografic intrat sub incidenţa cercetării, menţionăm *corpus*-ul de inscripţii celebru datorat lui V.V. Latyshev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini*, mai cu seamă volumul I al acestuia.[19] O reflecţie interesantă şi convingătoare asupra acestei părţi a lumii greco-romane ca zonă de cercetare aparte a fost propusă mai recent de savantul german Heinz Heinen.[20]

Limitele cronologice pe ansamblul proiectului au fost oarecum definite odată cu elaborarea volumului I al BCOSPE,[21] fiind vorba de secolul VI a. Chr. ca termen *post quem* pentru primele inscripţii şi semne premonetare, respectiv de secolul IV p. Chr. – de când datează primele inscripţii creştine, iar moneda romană târzie este înlocuită de cea bizantină. În cazul volumului al III-lea, *mythologica* obligă la coborârea limitei inferioare cu aproximativ un secol, odată cu întemeierea primelor *apoikiai*.

III. *Scurt istoric şi stadiul cercetării*

Încercările de sistematizare a bibliografiei privind antichităţile nord-pontice au fost numeroase şi au o tradiţie îndelungată, mai cu seamă prin raportare la şcoala rusă, respectiv sovietică. Prima lucrarea de anvergură în acest sens a fost publicată la sfârşitul secolului al XIX-lea de către P. I. Prozorov.[22] Dincolo de unele omisiuni şi inexactităţi, oarecum inerente ţinând cont de multitudinea domeniilor[23] şi de amplitudinea perioadei analizate,[24] principalul neajuns al

valoros pentru specialiștii ruși și străini – la noi nu a existat până acum un asemenea corpus bibliografic)".

[16] Cf. COJOCARU 2014b, p. 9, n. 7, unde apar enumerate doar cinci volume. Între timp, a devenit tot mai evidentă necesitatea adunării titlurilor aferente termenului *Iranica* (*Scythica et Sarmatica*) într-un volum separat.

[17] Deja publicat, vezi COJOCARU 2014b.

[18] În lucru, din 2015, ca temă de plan sub egida Academiei Române.

[19] IOSPE I².

[20] HEINEN 2006.

[21] COJOCARU 2014b, p. 12.

[22] PROZOROV 1898.

[23] Sub sintagma „filologie greacă" erau cuprinse practic toate publicaţiile referitoare la antichitatea greco-romană, între care şi cele de epigrafie, numismatică şi arheologie nord-pontică.

acestui ghid consta în omiterea publicaţiilor referitoare la litoralul nord-pontic apărute în afara graniţelor Imperiului ţarist. Aceeaşi neîmplinire majoră avea să planeze ulterior asupra tuturor volumelor bibliografice apărute pe parcursul celor şapte decenii de istoriografie sovietică.[25] Totodată, catalogarea titlurilor în rusă şi ucraineană, fără traducerea lor într-o limbă de circulaţie vest-europeană, punea probleme suplimentare specialiştilor care nu aveau acces la limba publicaţiilor respective.

În contrapondere, istoriografia occidentală a încercat să genereze instrumente de lucru proprii, mai adecvate orizontului de aşteptare al specialiştilor apuseni, dar mult prea selective şi concentrate asupra unor etape relativ scurte ale unui proces istoriografic de peste două secole (dacă e să ne referim la şcoala rusă, sovietică şi postsovietică).[26] În plus, ingerinţele ideologice în domeniul istoriografic presupuneau o critică *avant la lettre* a tuturor publicaţiilor apărute dincolo de „cortina de fier", mai cu seamă în cazul celor referitoare la antichităţile de la nordul Mării Negre.[27] De exemplu, cartea lui E. Belin de Ballu, care s-a bucurat de mult interes din partea specialiştilor occidentali, a trezit mai degrabă reacţii de respingere din partea celor sovietici.[28] În ceea ce priveşte revistele *L'Anné Philologique* şi *Gnomon*, acestea au devenit indispensabile în urmărirea discursului istoriografic occidental referitor la antichităţile nord-pontice, doar că ambele fac mai degrabă abstracţie de numeroasele publicaţii aferente subiectului apărute în Europa de Est şi, mai cu seamă, în fostul spaţiu sovietic.

Mai nou, au fost iniţiate baze de date online, referitoare la întreg litoralul nord-pontic sau doar la anumite cetăţi.[29] Asemenea baze de date au avantajul unei documentări rapide, uşor accesibile, pentru cineva care vrea să-şi facă o primă idee privitor la discuţia din istoriografia rusă şi ucraineană legat de unul sau altul dintre siturile din zona de interes. Dar ţinând cont de lacunele majore şi de

[24] Nu mai puţin de un secol.

[25] Vezi COJOCARU 2014b, p. 9–10, n. 9. Cu titlu de exemplu, amintim aici doar cel mai recent asemenea compendiu – ŠOVKOPLJAS & DMITRENKO 1989.

[26] Ne referim, în primul rând la *Bibliotheca Classica Orientalis* (1956-1969) şi *Archaeological Reports* (AR 9 [1963], p. 34–51; 30 [1984], p. 71–97; 54 [2008], p. 115–173), menite să ofere măcar o idee asupra principalelor rezultate ale cercetărilor arheologice (şi nu numai) din arealul Mării Negre.

[27] Cf. COJOCARU 2014a, p. 82–83, cu unele consideraţii formulate de V. P. Newskaja la adresa „istoriografiei burgheze" şi cu replica dată acesteia de J. & L. Robert. Să ne fie permis a relua aici integral observaţiile noastre de la p. 81, n. 37: „Noch in meinen ersten Studiensemestern in Chişinău 1986/7 war es an den Seminaren zur Alten Geschichte üblich, die 'bürgerlichen' Historiker so scharf wie möglich zu kritisieren. Das Problem war nur, dass diese 'Kritik' nicht auf der Lesung der Originalwerke (die in den Bibliotheken nicht zu finden waren) beruhte, sondern auf Grundlage einiger tendenziöser Zitate in russischer Übersetzung oder sogar 'nach Gehör'".

[28] BELIN DE BALLU 1965. Caracterul compilativ al lucrării şi numeroasele inexactităţi ofereau temei îndreptăţit criticii, fără a anula valoarea cărţii ca instrument bibliografic util cititorului occidental – cf. COJOCARU 2014b, p. 10, cu n. 15, respectiv p. 22, cu trimiteri la recenzii.

[29] Cu titlu de exemplu atragem atenţia doar asupra unei bibliografii privind ţinuturile bosporane:http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Bibliography/GreecPolices/Pantikapej.html

inexactităţile pe care le implică, accesarea lor de către specialişti neavizaţi poate crea o imagine mult deformată a discuţiei istoriografice reale, indiferent dacă ne referim la ansamblul acesteia sau doar la o anumită etapă.[30]

Înainte de a lansa ideea BCOSPE, noi am reflectat asupra experienţelor predecesorilor, iar la schiţarea planului de lucru pentru volumul al III-lea, am ţinut cont şi de unele sugestii formulate în recenzii publicate la volumul I.[31]

IV. *Obiectivele asumate şi elementele inovative*

În cazul volumului *Ars, res sacrae & mythologica* distingem un obiectiv principal, respectiv trei obiective specifice.

Obiectiv principal: Intensificarea dialogului constructiv şi a colaborării dintre specialiştii occidentali şi est-europeni în studierea istoriei antice a regiunii nord-pontice prin alcătuirea unei bibliografii exhaustive, accesibile tuturor celor interesaţi, privitor la artă, religie și mitologie.

Obiective specifice: O1) Colectarea și organizarea bazei de date bibliografice despre artă, religie și mitologie, în scopul de a oferi un instrument de lucru util cercetătorilor şi tuturor celor interesați de antichitățile de la nordul Mării Negre; O2) Identificarea, pe baza unei bibliografii exhaustive și uşor accesibile, a interconexiunilor dintre diferitele regiuni pontice; O3) Contribuirea la creșterea vizibilității la nivel internațional a regiunii Mării Negre şi a istoriografiei est-europene în general, prin organizarea și participarea la manifestări ştiinţifice, respectiv prin publicarea rezultatelor în reviste peer review și la edituri de prestigiu.[32]

Elementele inovative pe care le propunem ar fi următoarele: 1) Alcătuirea unei baze de date pe cât posibil exhaustive, de la primele publicaţii şi până la cele apărute în 2019, indiferent de limba şi orizontul istoriografic prin care se identifică; 2) Transcrierea în alfabetul latin a titlurilor în rusă şi ucraineană, respectiv traducerea în germană a tuturor titlurilor apărute în limbi est-europene; 3) Includerea de referinţe la discuţiile propuse de-a lungul timpului de *instrumenta* precum: *Archaeological Reports*, *Archäologischer Anzeiger*, *Bulletin archéologiques*, *Bibliotheca Classica Orientalis* etc.; 4) Intenţia de a elabora un număr

[30] Legat de exemplul invocat de noi în nota anterioară, este suficient să atragem atenţia că publicaţiile apărute în alte limbi decât rusa şi ucraineana sunt practic absente. Ba se face abstracţie şi de titlurile în rusă publicate în reviste din afara spaţiului ex-sovietic.

[31] COJOCARU 2014b. Cf. COŞKUN 2014, KANTOR 2015, AVRAM 2016, JAJLENKO 2016.

[32] Conform propunerii de proiect (vezi, mai sus, prima notă cu asterix) – Main Objective: Increase the collaboration and constructive dialogue between scholars of the West and East within the study of the Ancient History of the Northern Black Sea Region through an exhaustive and open access bibliography for art, religion and mythology. Specific objectives: O1) Collect and organize the bibliographical database on art, religion and mythography in order to provide a useful tool for scholars interested in the Northern Black Sea antiquities; O2) Identify, on the basis of a consistent and accessible bibliography, the far-reaching interconnectivity linking the various Pontic regions to each other; O3) Contribute to increasing the visibility of the ancient region and Eastern scholarship in the field at an international level through the organization of and participation at conferences; the publication of the outcomes in peer review journals and by prestigious publishing houses.

de rezumate succinte – eventual, nu mai mult de o mie – (in limba engleză sau germană) pe marginea celor mai relevante publicaţii referitoare la antichităţile nord-pontice; 5) Volumele din BCOSPE ar fi însoţite de un CD ROM cu versiunea electronică. Aceasta poate fi instalată pe orice computer, permiţând nu doar o căutare mai rapidă a informaţiei, ci şi copierea titlurilor în documente Word.

V. *Impactul potenţial al proiectului*

V.1. Reacţii la BCOSPE I

Din moment ce BCOSPE III. *Ars, res sacrae & mythologica* se doreşte a fi continuarea volumului I, apărut deja, să ne fie permis a cita cu acest prilej doar câteva reacţii legate de acesta, din cele peste 100 de mesaje primite de la specialişti din Est şi din Vest: "It would be very nice to have a copy of the book in the library of the Institute for Advanced Study. I cannot tell you how useful this is!" (Angelos Chaniotis, University of Princeton); "J'ai bien reçu la magnifique bibliographie concernant les publications relatives aux recherches menées sur la Rive Nord du Pont-Euxin." (Mireille Corbier, Directeur de L'Année épigraphique, Paris); "(…) the volumes on the Black Sea – they look impressive and undoubtedly will constitute an indispensable reference for Ancient Black Sea Studies" (Luis Ballesteros Pastor, Universidad de Sevilla); "(…) thank you warmly for your excellent *bibliographia*. It will be of enormous use to me!" (David Braund, University of Exeter); "This book is an important event, as now both foreign and Russian-speaking specialists will receive an exhaustive bibliography. Your work can't be overestimated – a long and useful life in our science is prepared for it" (Valery P. Jaylenko, Universitatea "M.V. Lomonosov", Moscova);[33] "This is a great job you have done indeed! Only someone who has experience with looking for certain articles and/or objects in the ocean of Black Sea publications may fully appreciate it! I do hope that in a few years you will produce the same book for the Western Black Sea coast" (Alexander Minchev, Muzeul din Varna); „Gerade hat mir die Post Deinen phänomenalen Band gebracht. Vielen Dank für dieses großzügige Geschenk und besonderen Dank dafür, was Du mit dieser riesigen Arbeit für die Wissenschaft getan hast. Die Arbeit dafür muss ungeheuer gewesen. Ehrlich gesagt kenne ich niemanden, der Russisch kann und zugleich diese Arbeitskraft besitzt. Du bist der einzige, der so etwas schaffen konnte" (Johannes Nollé, DAI München); „(...) meine aufrichtige Bewunderung und Gratulation zum Erscheinen dieses monumentalen Bandes! Darin steckt eine gewaltige Arbeit, ich kann es kaum fassen, wie Du das geschafft hast. Phantastisch!" (Christof Schuler, DAI München); „Je veux vous exprimer toute ma reconnaissance (pour l'envoi de) et mon admiration pour les deux gros livres que vous avez eu la très grande amabilité de me faire parvenir: *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World …* et *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini. I*. Ces deux ouvrages vous font beaucoup d'honneur" (François de Callataÿ, Royal Library of Belgium); „Mit großer Überraschung und Freude habe

[33] În original, din scrisoarea primită pe 27.09.2014: „Eta kniga – vazhnoe sobytie, tak kak teper' i zarubezhnye i russkojazychnye spetsialisty poluchat ischerpyvajushchuju istoriografiju. Tvoj trud nevozmozhno pereozenit' – emu ugotovlena dolgaja i poleznaja zhizn' v nashej nauke".

ich Ihre Bibliographie zur nördlichen Schwarzmeerküste erhalten. Den Reichtum des Inhalts wird man wohl vor allem erkennen, wenn man damit arbeitet. Aber schon ein kurzer Blick in das Buch und das Vorwort haben mir gezeigt, wie wichtig der Band ist, allein aus sprachlichen Gründen. Und alles an einem Ort zu finden, ist ein großer Vorteil für alle Ihre Mitforscher" (Werner Eck, Universität Köln).

Relevanţa ideii BCOSPE şi necesitatea de a continua cercetările în acest sens apar exprimate şi în cele nouă recenzii şi note bibliografice publicate până acum la volumul I.[34] Reţinem aici, cu titlu de exemplu, doar trei pasaje: "This publication will be an indispensable tool for anyone working on the Northern Black Sea and adjacent regions in antiquity, and every serious research library should get it and Cojocaru's subsequent volumes. As a member of the *SEG* editorial team working on this region I shall be using it constantly".[35] "Cette bibliographie guidera désormais de manière indubitable les pas de quiconque travaille dans ce domaine, internationalement reconnu à la fois pour la dispersion de l'information et les difficultés insurmontables d'accès aux publications, parfois des plus confidentielles".[36] "Certainly, the scholarly community will be indebted to V. Cojocaru, for the production of this rich and meticulous research tool. It is with impatience that the publication of the subsequent volumes of BCOSPE will be expected".[37]

V.2. *Principalele rezultate preconizate în cadrul proiectului BCOSPE III*

De impactul potenţial al proiectului în discuţie se leagă şi principalele rezultate preconizate: R1) Publicarea unei bibliografii exhaustive cu titluri legate de artă, religie şi mitologie la nordul Mării Negre de-a lungul antichităţii, ca volumul al III-lea pentru *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini*; R2) Open access la baza de date bibliografică (tranziţia la formatul on line, în scopul sporirii accesibilităţii şi a posibilităţii de completare permanentă pe viitor); R3) Publicarea a şase studii în care să fie analizate şi contextualizate cele mai importante titluri catalogate în BCOSPE III; R4) Publicarea unui volum colectiv care să cuprindă actele unui simpozion internaţional organizat de membrii echipei proiectului; R5) Explorarea posibilităţilor de extindere a proiectului *Bibliographia classica* asupra litoralului de Vest şi de Sud a Mării Negre.[38]

---

[34] Pe lângă recenziile deja citate, vezi n. 31, mai amintim aici notele bibliografice BELOUSOV 2015 şi JIPA 2015; cf. A. Avram (BE 2015, 471), T. Castelli (https://spartokos.wordpress.com/2014/08/10/bibliographia-classica-orae-septentrionalis-ponti-euxini-vol-i-epigraphica-numismatica-onomastica-prosopographica), N. Nikolaev (http://kankit.com/?p=384).

[35] KANTOR 2015.

[36] A. Avram (BE 2015, 471).

[37] COŞKUN 2014.

[38] Aceleaşi rezultate conform propunerii de proiect (vezi, mai sus, prima notă cu asterix) – R1) Publication of an exhaustive bibliography of scholarship on art, religion and mythology of the Northern Black Sea Area in Antiquity, as the third volume of the *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini*; R2) Open access to the bibliographical database (a transition to online format in order to improve the bibliography's usability and allow for a more seamless expansion in the future); R3) Publication of six literature surveys, which will explore, summarize and contextualize the results of the most important

VI. *Structura generală a volumului şi unele dificultăţi metodologice*

VI. 1. Structura generală a volumului

Ca în cazul volumului BCOSPE I, structura generală a bibliografiei rămâne în principal una geografică, acoperind cetăţile şi oraşele greceşti (de regulă cu teritoriile adiacente) situate între Dunărea de Jos şi poalele Caucazului: Achilleos Nesos (I), Tyras & Nikonion (II), Borysthenes & Olbia (III), Karkinitis & Chersonesos Taurike (IV), Neapolis Skythike (V), Regnum Bosporanum (VI). Titlurile legate de arta, religia şi mitologia zonei Mării Negre nord-pontice fără o circumscriere geografică mai exactă ar constitui un capitol separat (VII). Urmează publicaţiile aferente problematicii iraniene (scitice şi sarmatice) sau care includ elemente iraniene (VIII). În cadrul acestor capitole geografice, respectiv etno-lingvistice, lucrările sunt catalogate conform unei subdiviziuni metodologice tripartite: A. *Ars*; B. *Res sacrae*; C. *Mythologica*. În cadrul fiecărei categorii publicaţiile sunt enumerate în ordinea alfabetică a numelui autorilor, cu transliterarea în alfabetul latin şi cu traducerea în germană a tuturor titlurilor scrise în alfabet chirilic. Ca o noutate faţă de primul volum al seriei, BCOSPE III ar include şase capitole introductive în contextul cărora ar fi analizate titlurile mai importante subsumate problematicii. Momentan este prematur a estima exact numărul publicaţiilor cuprinse în BCOSPE III, dar ţinând cont de baza de date deja existentă, ne-am putea gândi la un volum de peste 600 p., cuprinzând mai mult de 5000 titluri.[39]

VI. 2. Dificultăţi metodologice

În recenzia sa la BCOSPE I, A. Coşkun îşi exprima regretul de a nu fi aflat scurte rezumate măcar în cazul unor titluri şi exprima speranţa că autorul va găsi o soluţie pe viitor pentru a remedia această deficienţă.[40] Este adevărat că recenzentul însuşi recunoştea că în cazul unei bibliografii alcătuită din minimum cinci volume, fiecare cuprinzând cel puţin 5000 titluri, întocmirea unui scurt rezumat în cazul fiecărui titlu s-ar dovedi a fi o misiune imposibilă.[41] Dar sugestia sigur merita reţinută, ceea ce ne-a determinat ca în cazul BCOSPE III să apelăm la

items collected in BCOSPE III; R4) Publication of a collaborative volume comprising the papers of an international symposium organized by the project team members; R5) Exploration of the possibilities of extending the *Bibliographia classica* project for the Western and Southern Black Sea shores.

[39] Pentru a oferi măcar un indiciu în acest sens, menţionăm că în momentul de faţă doar publicaţiile circumscrise punctului A. (*Ars*) numără deja 115 p., activitatea de colectare a datelor fiind departe de a fi încheiată.

[40] COŞKUN 2014, p. 113: "(…) while browsing through the titles, I often wished to have access to at least a very brief abstract. I am well aware that it is practically impossible to add these to every work cited in volumes I-V. However, since clearly not every title is of equally lasting value on the one hand, but some 'pearls', especially among the older or more remote scholarship might get buried in the sheer amount of references, I wonder if V. Cojocaru may one day put together a collaborative team with the intention of producing an enchiridion compiling – say, up to a thousand – abstracts of the most rewarding scholarly publications on the Northern Black Sea area in antiquity".

[41] Poate e cazul să precizăm aici că pe când discutam ideea BCOSPE cu Heinz Heinen acesta ne-a recomandat insistent să renunţăm la ideea unor rezumate în cazul fiecărui titlu, pentru a putea duce la bun sfârşit proiectul într-o viaţă de om.

o colaborare în echipă,[42] în ideea elaborării unor studii introductive despre care aminteam la punctul anterior.

O altă dificultate metodologică se referă la titlurile care sunt relevante nu numai pentru artă, religie sau mitologie, dar, de asemenea, pentru epigrafie, numismatică sau arheologie.[43] Totodată, unele dintre publicaţii se referă la două sau mai multe cetăţi sau oraşe din zona de interes.[44] În general, noi intenționăm catalogarea unei publicații într-un singur volum, capitol și secțiune, care s-ar dovedi de cea mai mare relevanţă pentru lucrarea respectivă, cu excepția situațiilor când motive obiective impun citarea repetată a unui titlu.[45] Altfel spus, la fel ca în BCOSPE I, fiecare secțiune (de exemplu, III. Borysthenes & Olbia, A. Epigraphica, p. 87; VI Regnum Bosporanum, B. Numismatica, p. 309–310) ar începe cu o lista cu numere de catalog care se referă la titluri menţionate la alte capitole, dar care pot fi relevante şi pentru secţiunea respectivă.

În concluzie, sperăm ca, odată cu elaborarea şi publicarea volumului al III-lea, *Bibliographia Classica orae septentrionalis Ponti Euxini* să se dovedească a fi realmente lucrarea de referință cea mai completă și mai accesibilă pentru toate subiectele legate de antichităţile de la nordul Mării Nordului și din teritoriile adiacente, constituindu-se astfel într-o piatră de temelie pentru continuarea cercetării și încurajarea dialogului constructiv între cercetătorii din Vest și din Est.

BIBLIOGRAFIE

I. *Abrevieri*

BE Bulletin épigraphique, par J. & L. Robert [et al.], Paris (în: REG, 1938-).

IOSPE I² V. V. Latyschev: *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum*, editio altera, St. Petersburg 1916 (retipărit Hildesheim 1965).

II. *Autori*

ALEKSEEV 2007 – V.P. Alekseev, *Novye pamjatniki material'noj kul'tury iz antičnych gorodov Severnogo Pričernomor'ja*, în: V.P. Alekseev, *Issledovanija po antičnoj archeologii Severnogo Pričernomor'ja*, Odessa, 2007, p. 71–72 & 76–78.

[42] Vezi, mai sus, precizările noastre din prima notă cu asterix.

[43] Dintre numeroasele exemple posibile citǎm aici doar două titluri care ar putea fi catalogate atât în BCOSPE III (artă), cât şi în BCOSPE II (material ceramic) – GORBUNOVA 1964, GORBUNOVA 1973.

[44] Pentru a ne limita tot la două exemple, menţionăm FOMIN 1974 (catalogabil la Olbia şi Tyras), respectiv SKRŽINSKAJA 2007 (catalogabil la Bosporos, Chersones şi Olbia).

[45] Poate fi vorba de lucrări de o importanţă aparte, cum ar fi, de exemplu, ROSTOVCEV 1913/14 [2004], care pentru volumul BCOSPE III.A (*Ars*) s-ar impune catalogat *expressis verbis* măcar la capitolul VII (*Generalia*) şi VI (*Regnum Bosporanum*). După cum sunt şi articole în care autorul, la pagini diferite, discută inscripţii, monede, ceramică şi *statuaria*, ceea ce obligă la reluarea titlului respectiv, cu trimiteri exacte la paginile de referinţă, în volume diferite – vezi, de exemplu, ALEKSEEV 2007, catalogat deja în BCOSPE I (nr. 161), dar care se impune a fi reluat şi în BCOSPE III.

AVRAM 2016 – A. Avram, Recenzie la COJOCARU 2014b, *Revue archéologique* 62.2 (2016), p. 448–449.

BEKKER-NIELSEN & GERTWAGEN 2016 – T. Bekker-Nielsen & R. Gertwagen (ed.), *The Inland Seas. Towards an Ecohistory of the Mediterranean and the Black Sea* (Geographia Historica 35), Stuttgart, 2016.

BELIN DE BALLU 1965: E. Belin de Ballu, *L'histoire des colonies grecques du littoral nord de la mer Noire. Bibliographie annotée des ouvrages et articles publiés en U.R.S.S. de 1940 à 1962*, Leiden², 1965.

BELOUSOV 2015 – A.V. Belousov, *Notă bibliografică* la COJOCARU 2014b, *Aristeas* (2015), p. 193.

COJOCARU 1999 – V. Cojocaru, *Bericht über die Aktivität der rumänisch-ukrainischen und ukrainisch-rumänischen gemeinsamen Kommissionen für Geschichte, Archäologie, Ethnographie und Folklore.* I Teil: *Die Anfänge*, *Interacademica*, vol. I, Bucureşti, 1999, p. 7–11.

COJOCARU 2001 – V. Cojocaru, *Bericht über die Aktivität der rumänisch-ukrainischen und ukrainisch-rumänischen gemeinsamen Kommissionen für Geschichte, Archäologie, Ethnographie und Folklore.* II. Teil: *Die ersten Schritte der Zusammenarbeit und die Aktivität der Kommissionen in Jahren 1995–1997*, *Interacademica*, vol. II–III, Bucureşti, 2001, p. 14–23.

COJOCARU 2002 – V. Cojocaru, *Rapport sur l'activité des Commissions mixtes roumano-ukraïnienne et ukraïniéno-roumaine d'histoire, d'archéologie, d'ethnographie et de folklore. Première partie: les débuts*, *Arh Mold* 22 (1999 [2002]), p. 285–288.

COJOCARU 2003 – V. Cojocaru, *Raport privind activitatea Comisiilor mixte româno-ucraineană şi ucraineano-română de istorie, arheologie, etnografie şi folclor.* Partea a II-a: *Primii paşi ai colaborării şi activitatea Comisiilor în 1995–1997*, *Arh Mold* 23-24 (2000-2001 [2003]), p. 447–456.

COJOCARU 2012 – V. Cojocaru, *De la relaţiile externe ale oraşelor pontice la relaţiile externe ale apoikiilor nord-ponice*, *Pontica* 45 (2012), p. 65–76.

COJOCARU 2014a – V. Cojocaru, *Die Beziehungen der nordpontischen Griechen zu den außerpontischen Regionen und Dynastien, einschließlich der römischen Hegemonialmacht: Historiographische Übersicht*, în: V. Cojocaru, A. Coşkun & M. Dana (ed.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods* (Pontica et Mediterranea III), Cluj-Napoca, 2014, p. 73–96.

COJOCARU 2014b – V. Cojocaru, *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini. I. Epigraphica, numismatica, onomastica & prosopographica*, (Pontica et Mediterranea II) Cluj-Napoca, 2014.

COJOCARU & RUBEL 2016 – V. Cojocaru & A. Rubel (ed.), *Mobility in Research on the Black Sea Region. The Proceedings of the International Symposium, Iaşi, July 5-10, 2015* (Pontica et Mediterranea VI), Cluj-Napoca, 2016.

COJOCARU & SAMOJLOVA 2002 – V. Cojocaru & T. L. Samojlova (ed.), *Tyras–Cetatea Albă/Belhorod-Dnistros'kyj*, Vol. I: *Săpături 1996–1999*, Bucureşti, 2002.

COŞKUN 2014 – A. Coşkun, Recenzie la COJOCARU 2014b, *Journal of Ancient History and Archaeology* 1.3, p. 112–113 (http://www.jaha.org.ro/index.php/JAHA/article/ view/62/49).

FOMIN 1974: – L.D. Fomin, *Technika obrobki zaliza v Ol'vii i Tiri*, Archeolohia (Kiev) 13 (1974), p. 25–31.

GORBUNOVA 1964 – K.S. Gorbunova, *Krasnofigurnye kiliki iz raskopok ol'vijskogo temenosa*, în: V.F. Gajdukevič (ed.), *Ol'vija. Temenos i agora*, Moscova – Leningrad, 1964, p. 175–188.

GORBUNOVA 1973 – K.S. Gorbunova, *Les fragments des céramiques attiques de la première moitié du VIe siècle ap. J.C. provenant de l'île de Bérézan*, *Revue archéologique* 1973 (2), p. 105–202.

GULDAGER BILDE *et al*. 2008 – P. Guldager Bilde, B. Bøgh, S. Handberg, J.M. Højte, J. Nieling, T. Smekalova, V. Stolba, A. Baralis, I. Bîrzescu, D. Gergova, V.V. Krapivina,

K. Krusteff, V. Lungu & A.A. Maslennikov, *Archaeology in the Black Sea Region in Classical Antiquity 1993-2007*, *Archaeological Reports* 54 (2007-2008), p. 115–173.

GULDAGER BILDE *et al*. 2012 – P. Guldager Bilde, P. Attema & K. Winther-Jacobsen (ed.), *The Dzarylgaz Survey Project*, vol. 1-2 (Black Sea Studies 14), Aarhus, 2012.

HEINEN 2006 – H. Heinen, *Antike am Rande der Steppe: Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe* (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz. Abhandlungen der Geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 2006, Nr. 5). Stuttgart, 2006.

HORDEN & PURCELL 2000 – P. Horden & N. Purcell, *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean Sea*, Oxford, 2000.

JAJLENKO 2016 – V.P. Jajlenko, Recenzie la COJOCARU 2014b, Drevnosti Bospora 20 (2016), p. 526–529.

JIPA 2015 – M. Jipa, *Notă bibliografică* la COJOCARU 2014b, *Classica & Christiana* 10 (2015), p. 574–576.

KANTOR 2015 – G. Kantor, Recenzie la COJOCARU 2014b, *Bryn Mawr Classical Review* (http://bmcr. brynmawr.edu/2015/2015-04-41.html).

KING 2004 – C. King, *The Black Sea. A History*, Oxford, 2004.

PROZOROV 1898 – P. I. Prozorov, *Sistematičeskij ukazatel' knig i statej po grečeskoj filologii, napečatannych v Rossii s XVII stoletija po 1892 g. na russkom i inostrannych jazykach. S pribavleniem za 1893, 1894 i 1895 gody*, St. Petersburg, 1898.

ROSTOVCEV 1913/14 [2004] – M.I. Rostovcev, *Antičnaja dekorativnaja živopis' na juge Rossii*, vol. I-II, St. Petersburg, 1913-1914 (= idem, *La peinture décorative antique en Russie Méridionale*, editat de A. Barbet în colaborare cu V. Schiltz, trad. de A. Fraysse & A. Rychtecky, Paris, 2004).

SKRŽINSKAJA 2007 – M.V. Skržinskaja, *Obraz Ėrota v predstavlenii grečeskogo naselenija Bospora, Chersonesa i Ol'vii*, Rossijskaja Archeologija 2007 (2), p. 16–24.

ŠOVKOPLJAS & DMITRENKO 1989 – I.G. Šovkopljas & N.G. Dmitrenko, *Archeologija Ukrainskoj SSR. Bibliografičeskij ukazatel' 1918–1980*, Kiev 1989.

ŽEBELEV 1923 – S.A. Žebelev, *Vvedenie v archeologiju. Istorija archeologičeskogo znanija*, Partea I, Petrograd, 1923.

RESTAURAREA UNEI AMFORE DE MASĂ DE TIP <<PERGAMENIAN>>

Valentina Luiza IONESCU*
Octavian MITROI*

Cuvinte cheie: *restaurare, ceramică stil West Slope, amforă de masă*
Keywords: *restoration, West Slope-style pottery, table amphora*

Rezumat: *În acest material, prezentăm procesul de restaurare a unei amfore de masă de tip <<pergamenian>>. Piesa provine dintr-un mormânt de incineraţie cu un inventar funerar bogat, descoperit în Constanţa, pe b-dul I. G. Duca, nr. 21 A, cu ocazia unor lucrări de cercetare arheologică preventivă. Vasul, datat în sec. II a. Chr., prezintă decor stil West Slope şi este, probabil, produsul unui atelier dintr-un centru vest-pontic.*

Datorită recuperării majorității fragmentelor ceramice, procesul de restaurare nu a prezentat dificultăți. Urmărind fluxul de restaurare, după spălarea fragmentelor ceramice și tratamentul chimic făcut cu acid citric, au urmat procesul de conservare a fragmentelor, asamblarea lor și refacerea formei originale a piesei. Piesa se află acum într-o stare bună de conservare. Însoțim descrierea etapelor de restaurare și de un certificat de analiză a compoziției argilei.

Abstract: *In this article, the restauration process of a <<Pergamene>> - type table amphora is presented. The artefact was discovered in a cremation tomb containing many grave goods, uncovered during rescue archaeological excavations which took place in Constanţa, nr. 21 A, I. G. Duca Boulevard. The vessel, dating from the 2nd century BC, has a West Slope-style decoration and was made, most probably, in a workshop from the west coast of the Black Sea.*

Due to the recovery of most of the vessel's fragments, the restauration process was not difficult. On the restauration flow, following the washing of the shards and their chemical treatment with citric acid, the conservation, assembly and reconstruction of the artifact in its original shape processes ensued. This artifact is now in a good state of

* Valentina Luiza IONESCU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: dan_mihai51@yahoo.com.

* Octavian MITROI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: ofidron@yahoo.com.

preservation. Along with the description of the stages of restauration, a certificate of clay analysis is presented in this article.

Amfora de masă care face obiectul acestui material a fost descoperită în data de 7 iulie 2016, cu ocazia unor lucrări de cercetare arheologică preventivă[1] desfăşurate în municipiul Constanţa, b-dul I. G. Duca, nr. 21 A. Contextul descoperirii vasului este un mormânt de incineraţie pe loc, pe care l-am denumit convenţional M 1, aparţinând tipului cu alveolă centrală, atestat la Tomis în urma unor descoperiri realizate recent (2015 – 2016). Complexul funerar avea un inventar divers (trei lagynoi, un bol cu decor în relief, un unguentariu, două opaiţe, un vas de bronz de mici dimensiuni, un polonic de bronz, doi cercei de bronz, două strigilii de fier, pietre ponce).

Amfora de masă fusese depusă în alveola centrală a mormântului şi avea gura acoperită cu un bol cu decor în relief aşezat în poziţie inversă (**Fig. 1**). Din cauza presiunii solului, amfora se fragmentase în timpul şederii în mormânt, păstrându-şi, însă, forma generală.

Descrierea vasului

Amforă de masă de tip <<pergamenian>>[2] (Nr. inv. MINAC 50893, **Fig. 3, 4**). Dim.[3]: h = 0,215 m; D = 0,210 m; D g = 0,202 m; D b = 0,168 m. Piesa se păstrează în cvasitotalitate (lipsesc fragmente din bază şi din corp) şi prezintă profil complet. Gura vasului, cu profil în dusină, are deschiderea amplă, iar limita dintre gură şi gât este marcată la exterior printr-o incizie care arată culoarea naturală a ceramicii. Limita dintre gât şi umăr prezintă o şănţuire. Torţile, modelate în bandă, au ataşul inferior flancat de mici pastile discoidale, suprapictate cu alb, umărul este ascuţit, iar baza, tronconică, are exteriorul mulurat. Pastă cărămizie deschisă, firnis negru mat, cu zone în degradeuri cafenii, roşiatice şi oliv. Vasul prezintă decor în stilul West Slope, organizat în două registre: pe gât, ghirlandă de iederă având vrejul redat prin incizare, frunzele realizate din argilă diluată, iar florile prin câte opt puncte de vopsea albă dispuse circular în jurul unui punct central; pe umăr, palmete realizate cu vopsea albă. Registrul decorativ este delimitat în partea inferioară de o linie de puncte de vopsea albă încadrată de două incizii late. Acest recipient este, probabil, produsul unui atelier dintr-un centru vest-pontic, fapt indicat de plasarea motivului ghirlandei de iederă pe gâtul vasului şi nu pe umăr, cum este întâlnit la produsele pergameniene.[4]

Pentru decor, LUNGU 2013, p. 92, pl. 4 (Ap 24a); considerat produs pontic sau de Chersones, datând din sec. II a. Chr.

Datare: sec. II a. Chr.

---

[1] Aceste lucrări au fost desfăşurate de Octavian Mitroi, sub coordonarea responsabilului ştiinţific, dr. Gabriel Talmaţchi.

[2] Privitor la denumirea acestui tip ceramic, vezi LUNGU 2013, p. 75.

[3] Abrevieri folosite: h = înălţime; D = diametru; D g = diametrul gurii; D b = diametrul bazei.

[4] LUNGU 2013, p. 82.

Descrierea procesului tehnologic de restaurare

a) spălare și tratament chimic

Conform fluxului de restaurare cunoscut, după spălarea în apă curentă pentru desalinizare, fragmentele s-au curățat chimic în soluție de acid citric. Pentru ca materialul ceramic să nu stea in baia chimică acidă, astfel încât acidul să pătrundă adânc în structură, este recomandat să folosim o concentrație mai mare, să reacționeze cât mai rapid cu crusta de depuneri și obiectul să stea cât mai puțin în baie. Atunci curățirea se va face repede, iar neutralizarea se va referi numai la suprafață și nu în adâncime.

Neutralizarea acidului s-a realizat în flux continuu de apă curentă și apoi la final în apă distilată până la un pH neutru.

b) conservarea fragmentelor ceramice

După spălare, fragmentele (**Fig. 2**) au fost puse la uscat, lent, la temperatura camerei. După uscare, fragmentele au fost conservate prin impregnare cu soluție de nitrolac în acetonă și uscate pe o plasă metalică.

Conservarea realizată cu soluție de nitrolac în acetonă mărește rezistența piesei, consolidând zonele mai poroase ale ceramicii.

In următoarea fază, cea de sortare și asamblare, fragmentele ceramice au fost așezate pe o planșetă în ordinea împerecherii lor. Fragmentele grupate pe subansamble au fost apoi montate, orientându-ne după decor și profilul spărturii.

Pentru lipire s-a folosit acetatul de polivinil (Aracet) fără plastifiant, care după coagulare rămâne transparent și maleabil, este reversibil în apă, acetonă sau alcool, nu este casant și în prezența unei temperaturi de 40 - 50 grade Celsius poate permite corectarea unor mici defecțiuni de asamblare.[5]

c) refacerea formei originale și completarea părților lipsă

Completarea porțiunilor lipsă s-a efectuat cu ajutorul unui pat de plastilină, ce a servit drept suport. După întărirea ipsosului, acesta a fost îndepărtat. Ceramica ajunsă la fluxul plombării este deja conservată și nu va fi afectată de contactul cu materialul izolator.

Ipsosul a fost turnat pornind din punctul de relief cel mai înalt, dirijându-l spre zonele situate mai jos, radial în toate părțile, pentru evitarea formării bulelor de aer. După atingerea punctului de priză, când masa ipsosului se încălzește până la 35 - 40 de grade Celsius, urmează un moment de transpirație, favorabil desprinderii negativului.

După desprinderea negativului, am curățat zona cu alcool, pentru îndepărtarea petelor grase de plastilină.

După uscarea porțiunilor completate cu ipsos, acestea au fost finisate cu hârtie abrazivă cu granulație din ce în ce mai fină și cu bisturie de diverse forme.

Conservarea s-a făcut cu soluție de nitrolac în acetonă, prin pensulare, pentru protejare și consolidare.

Starea remarcabilă de conservare a amforei de masă de tip pergamenian pe care am prezentat-o indică acest artefact drept o raritate; de pe teritoriul României

[5] KORODY, f. a., p. 32

mai provin numai două vase de acest tip, aflate într-o stare de conservare similară.[6]

CERTIFICAT DE ANALIZĂ

Proba din amfora de masă descoperită la Constanța a fost investigată folosind tehnica de emisie de raze X indusă de protoni (PIXE) pentru a determina compoziția chimică a pastei din care a fost confecționat vasul. Măsurătorile au fost efectuate la acceleratorul AN2000 de la Laboratori Nazionali di Legnaro (Italia)[7]. Experimentul a fost realizat în vid cu ajutorul unui fascicul de protoni cu energia de 2 MeV. Compoziția pastei ceramice a fost obținută din probă de pulbere ceramică măsurată ca pastilă. Compoziția chimică a probei este prezentată în tabelul 1. Concentrațiile elementelor majore și ale celor minore sunt prezentate ca procente masice (%), în timp ce concentrațiile elementelor-urmă, ca părți *per milion* (ppm).

MgO (%)	2.3
Al_2O_3 (%)	25.8
SiO_2 (%)	56.5
P_2O_5 (%)	0.3
Cl (ppm)	733
K_2O (%)	4.5
CaO (%)	2.6
TiO_2 (%)	1.1
Cr_2O_3 (ppm)	291
MnO (%)	0
Fe_2O_3 (%)	6.8
NiO (ppm)	71
CuO (ppm)	75
ZnO(ppm)	278
Ga_2O_3 (ppm)	47
Rb_2O (ppm)	325
SrO (ppm)	153
ZrO_2 (ppm)	409
PbO (ppm)	115

Tabelul 1. Compoziţia chimică a pastei din care a fost confecţionată amfora de masă.

[6] Un vas pergamenian, datat cca 100 – 86 a. Chr., provine din necropola tumulară a Histriei: ALEXANDRESCU 1966, p. 194, pl. 95 – 96; LUNGU 2013, p. 85, pl. 1 (Ap 1 – 1a). Un alt exemplar a fost descoperit în 2017, cu ocazia unor lucrări de cercetare arheologică preventivă desfăşurate în necropola elenistică a Tomisului (inedit; mulţumim colegului dr. Constantin Băjenaru pentru acceptul de a semnala descoperirea).

[7] Mulţumim şi pe această cale dr. Roxana Bugoi, dr. Cristina Talmaţchi şi Daniele Ceccato pentru sprijinul acordat în acest sens.

BIBLIOGRAFIE

LUNGU 2013 - Vasilica Lungu, *Histria XIV. La céramique de style West Slope*, Bucureşti, 2013.

ALEXANDRESCU 1966 – P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955 – 1961*, în *Histria II*, Bucureşti, 1966, p. 133 – 294.

KORODY f. a. – I. KORODY – *Materiale plastice ce se utilizează în restaurare și conservare* – curs la Centrul de Perfecționare București, mss.

Illustration

Fig. 1 Table amphora *in situ*; the upper part of the amphora, covered with a decorated bowl can be seen; next to these two vessels a bronze laddle can be observed
Fig. 2 The amphora before restoration
Fig. 3 - 4 The amphora after restoration

Fig. 1 – Amfora de masă *in situ*; sunt vizibile gura amforei, acoperită de un bol cu decor în relief; alături de cele două vase, se observă un polonic de bronz.

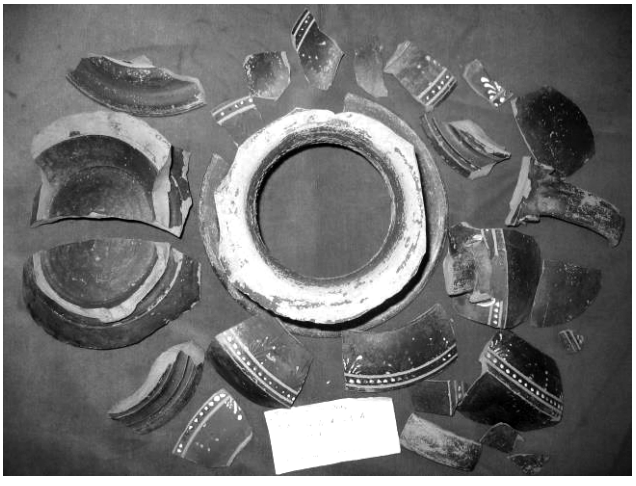

Fig. 2 – Starea vasului înainte de restaurare

Fig. 3 – Vedere a vasului după restaurare

Fig. 3 – Vedere a vasului după restaurare

NOMISMATA

DESPRE COMUNITĂȚILE GRECO-AUTOHTONE DIN ZONA CENTRALĂ ȘI SUD-VESTICĂ A DOBROGEI ÎN PERIOADA ELENISTICĂ. EVIDENȚE ARHEOLOGICE ȘI MONETARE.

Gabriel Mircea TALMAȚCHI*

Cuvinte cheie: *monede grecești, Ulmetum, Tropaeum Traiani, distribuție monetară, populație locală, întrebuințare, perioadă preromană.*

Keywords: *Greek coins, Ulmetum, Tropaeum Traiani, monetary distribution, local population, usage, pre-Roman period.*

Rezumat: *Un deziderat mai vechi al autorului îl constituie cercetarea vestigiilor preromane din teritoriile unor cunoscute cetăți din perioada romană târzie aflate în zona centrală (cu precădere central-sudică) a provinciei pontice dobrogene. De data aceasta sunt analizate descoperiri vechi și noi din interiorul unor centre romane târzii cum sunt cele de la Ulmetum (Pantelimonu de Sus, jud. Constanța) și de la Tropaeum Traiani (Adamclisi, jud. Constanța), respectiv a împrejurimilor imediate sau relativ apropiate. Pe lângă reluarea studiului tuturor informațiilor anterioare privind inventarierea rezultatelor arheologice și numismatice din perioadă preromană din fiecare punct, sunt prezentate noi descoperiri monetare (33 ex.). Cele din fortificațiile târzii sunt apărute în poziție secundară, în contexte cronologice mult posterioare perioadei lor de batere și circulație. Unele, din afara ariei cetăților propriu-zise, sunt descoperiri izolate rezultate în urma unor cercetări de suprafață, iar altele pot fi considerate depozite monetare (Adamclisi 2/punct Ispanaru și Șipote). În ordinea numărului de piese descoperite enumerăm următoarele centre emitente: Callatis (18 ex.), Histria (6 ex.), Tomis (3 ex.), Dionysopolis (1 ex.), Olbia (1 ex.), Chersones (1 ex.), Phanagoria (1 ex.), Macedonia (1 ex.) și o piesă neatribuită (1ex.). Pe lângă observațiile privind circulația și penetrația monetară a pieselor specifice centrelor amintite, sunt discutate o serie de aspecte privitoare la emiterea unor tipuri monetare în monetăria callatiană de perioadă elenistică (tipurile Dionysos/cunună și Apollo/trepied). Toate aceste descoperiri sunt de o deosebită importanță pentru surprinderea direcțiilor economice și comerciale întreținute pe de o parte de Histria în zona centrală dobrogeană în perioada secolelor VI-III/II a.Chr., pe de*

* Gabriel Mircea TALMAȚCHI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: gtalmatchi@yahoo.com.

altă parte de Callatis, în zona de sud și sud-vest a spațiului istro-pontic, cu precădere în cea de a doua parte a perioadei elenistice.

Abstract: *An older desire of the author is the research of the pre-Roman vestiges from the territories of some well-known Roman fortresses in the late Roman period located in the center area (especially in the central-southern area) of the Dobrudjan Pontic province. This time, we analyze old and new discoveries from within late Roman centers such as Ulmetum (Pantelimonu de Sus, Constanţa County) and from Tropaeum Traiani (Adamclisi, Constanța County), respectively of the immediate or relatively close surroundings. In addition to resuming the study of all previous information on the inventory of the pre-Roman archeological and numismatic results at each point, are presented new pre-Roman monetary discoveries (33 ex.). Those from the late fortifications were found in secondary positions, in chronological contexts long after their beaten and circulation period. Some, from outside the area of these cities, are isolated discoveries as a result after some surface research, and others can be considered as monetary deposits (Adamclisi 2/point Ispanaru and Șipote). In the order of the number of discovered pieces we enumerate the following issuing centers: Callatis (18 ex.), Histria (6 ex.), Tomis (3 ex.), Dionysopolis (1 ex.), Olbia (1 ex.), Chersones (1 ex.), Phanagoria (1 ex.), Macedonia (1 ex.) and an unassigned piece (1 ex.). In addition to the observations on the monetary circulation and penetration of the specific parts of the mentioned centers, there are discussed a series of issues regarding the issuing of some monetary types in the callatian mint in Hellenistic period (types Dionysus/wreath and Apollo/tripod). All these findings are of particular importance for surprising the promoted economic and commercial directions on one side by Histria in the central dobrudjan area in the period of 6th–3rd century B.C. and on the other side by Callatis in the south and south-west of the Istro-Pontic area, especially in the second part of the Hellenistic period.*

*

Descoperirile arheologice şi monetare preromane făcute în spaţiul vest-pontic par să se înmulţească covârşitor în ultimele două decenii, mai ales în spaţiul actual rural. Ca urmare, noile informaţii cu caracter arheologic, supuse interpretării ştiinţifice, ne orientează spre anumite direcţii de cercetare, de un real interes în creionarea realităţilor antice arheologico-numismatice preromane din zona viitoarelor centre romane şi romano-bizantine. Materialele monetare prezente în catalog au fost adunate în ultimii 10-15 ani, fiind rezultatul unor periegheze de specialitate efectuate conform unor proiecte (de cercetare anuală şi transfrontaliere europene), în cadrul efectuării unor studii istorice comandate prin contract de primăriile locale instituţiei muzeale constănţene, din săpăturile arheologice sistematice şi abia în ultimă instanţă, absolut minoritar, din descoperiri fortuite. Ele vin să se adauge celor deja cunoscute, inclusiv arheologice. Un deziderat mai vechi al nostru l-a constituit cercetarea vestigiilor preromane din teritoriile unor cunoscute cetăţi din perioada romană târzie aflate din punct de vedere geografic în zona centrală (cu precădere central-sudică) a provinciei pontice dobrogene. În mod firesc cetăţile şi fortificaţiile respective au beneficiat de numeroase cercetări arheologice, iar rezultatele au apărut în numeroase publicaţii de specialitate, alături de informaţii din teritoriile de influenţă economică şi administrativă. Însă, în majoritatea situaţiilor, relativ puţine date

din ceea ce a existat în respectivele locuri înainte de afirmarea puterii imperiale romane au văzut lumina tiparului. Aceste informaţii sunt relativ discrete şi de cele mai multe ori doar enunţiative, din cauze obiective şi subiective. Este şi cazul centrelor romane târzii de la *Ulmetum* și *Tropaeum Traiani*, respectiv a împrejurimilor imediate sau relativ apropiate lor.

*

I. Zona fortificației romane târzii *Ulmetum* și împrejurimi

Complexul arheologic Ulmetum ocupă un spațiu strategic din partea centrală a provinciei dobrogene, într-o zonă colinară cu posibilități de protecție naturală, fortificația romano-bizantină fiind poziționată în marginea de nord-vest a actualei reședințe de comună Pantelimonu de Sus (jud. Constanța). Respectivul centru a ocupat un rol important pe drumul central dobrogean ce proteja din nordul provinciei până adânc spre sud transportul mărfurilor și al negustorilor (între orașele romane târzii Noviodunum și Markianopolis)[1], prin sprijinul oferit de paza asigurată de unitățile militare cantonate în zonă[2]. Fortificația ocupă un bot de deal, înconjurat de pereții înalți ai văii pârâului Pantelimon (afluent al Casimcei), la nord-est și sud, respectiv de o vale a unui pârâu sezonier la nord[3].

O mare parte din informaţiile de ordin arheologic privind existenţa unor urme preromane în zonă sunt datorate unor cercetări de suprafaţă şi unor descoperiri întâmplătoare. În vara anului 2006, ploile torențiale au surpat malurile unei vechi albii de torent săpată în marginea de vest a șoselei DJ 225 (la aproximativ 200 m de intrarea dinspre sud a localității Pantelimonu de Sus). Acestea au răvășit inventarele a trei complexe arheologice. În general, materialul arheologic surprins a suferit numeroase distrugeri, fapt la care a contribuit și intervenția antropică. Cele trei complexe arheologice (printre care și un posibil mormânt de inhumație) cuprind numeroase fragmente ceramice elenistice (din a doua jumătate a secolului IV a.Chr. și al treilea sfert al secolului III a.Chr.) și ceramică lucrată cu mâna. Reținem în mod special, un fragment de amforă de Sinope tip I E și două amfore fragmentare tot de Sinope tip II D[4]. La aproximativ 20-30 m de aceste descoperiri, de-a lungul aceleiași ravene, spre nord, au fost surprinse în cursul unei cercetări de suprafață efectuate personal în anul 2008, în profile, resturile unor gropi de bordeie și resturi ceramice și osteologice, precum și un semn monetar probabil histrian[5]. Aceste ultime descoperiri ar sugera poate surprinderea limitei dintre o așezare greco-autohtonă din perioada elenistică și necropola aferentă, deși distanța ar fi evident destul de redusă. Rămâne ca cercetări arheologice sub forma unui sondaj sau ulterior sistematice să elucideze natura descoperirilor amintite. De asemenea, din zonă este cunoscută şi o

[1] TALMAȚCHI & LUNGU 2006, p. 383-384; BĂJENARU 2010, p. 30-31.
[2] ARICESCU 1977, p. 133; ZAHARIADE 1988, p. 49.
[3] SCORPAN 1980, p. 41.
[4] Date extinse vor fi oferite într-un articol aflat în pregătire cf. G. Talmațchi, L. Lungu & C. Nopcea, "O posibilă necropolă din perioada elenistică în apropierea localității Pantelimonu de Sus, jud. Constanța".
[5] TALMAȚCHI 2011, p. 20, nr. 3.

necropolă elenistică și romană timpurie (?) - pe versantul sudic al văii Ceatalorman, în zona actualei cariere de piatră. Mai adăugăm, la confluența pârâului Pantelimon cu râul Casimcea, sectorul "*Castra Aestiva*" unde se află, în afara unui castru de pământ din categoria forturilor auxiliare[6] (de 3.3 ha), o locuire getică (elenistică) şi romană timpurie de aproximativ 10 ha, la 3 km est de Pantelimonu de Sus și la 1.5 km sud de Pantelimonu de Jos[7]. Materialele ceramice descoperite indică stabilirea contactului comercial între locuitorii autohtoni şi aşezările greceşti de pe coasta litorală a Mării Negre[8].

Acestea ar fi informațiile arheologice pentru perioada preromană cunoscute până în acest moment.

Din punct de vedere monetar cunoaștem o serie de date publicate acum aproape un deceniu care trădează o prezenţă monetară greacă în interiorul comunității autohtone locale[9]. Astfel, au fost publicate piese monetare provenite de pe urma unor cercetări de suprafață din zona cuprinsă între DJ 225 ce duce spre localitatea Mireasa şi saivanul localității Pantelimonu de Sus, pe un traseu ce se prezintă ca o vale lungă de aproximativ 1.5/2.0 km, despicată stânga-dreapta de albia pârâului Pantelimon.

Al doilea lot provenea, pe de o parte din pământul aruncat în afara cetății, din vechile săpături ale lui Vasile Pârvan. Pe de altă parte erau strânse şi de pe malul „de dincolo de râpă", paralel cu linia stâlpilor de curent electric, stâlpi ce se opresc în interiorul fostului CAP al localității. Cele două loturi cuprindeau mai multe monede histriene: 5 piese de argint (trei drahme și două subdiviziuni), 24 de monede "cu roata", una de bronz din tipul Zeul fluvial-Istros, una din tipul Apollo de bronz (de nominal mic); o tetradrahmă din Efes și o tetradrahmă bătută pentru Filip al II-lea în Macedonia, la Amphipolis. Descoperirile histriene de argint de la Pantelimonu de Sus aparţin grupei a IV-a, mai mult decât pregnantă din punct de vedere cantitativ în cadrul general al descoperirilor din Dobrogea. Ca observații reţineam faptul că era foarte posibil ca toate cele cinci monede de argint să fi apărut grupat, și de asemenea, că acestea ar fi avut pe revers aceeași siglă *A* sub delfin. Ar fi un mic lot unitar, ceea ce ne-ar conduce la ideea unui mic depozit (deși acumularea lor putea fi făcută în timp)[10]. De asemenea, ele ar fi putut deveni o acumulare în timp, piesă cu piesă, datorită valorii lor intrinseci și a celei de *status symbol* de care se bucura Histria în mijlocul comunităților autohtone. Prezența emisiunilor de argint histriene pare a indica un eventual punct comercial de interes pentru negustorii greci, probabil în secolele V-III a.Chr. Totodată, adăugăm tot ca un depozit monetar cele 24 de monede „cu roata", emise în perioada secolului V a.Chr. Depozitul are o importanță deosebită, înscriindu-se în puţinele astfel de exemple consemnate în Dobrogea. Monedelor de tipul amintit le mai adăugăm o piesă din tipul „Zeul fluvial Istros" şi una din tipul Apollo.

---

[6] KREBS 1998, p. 117.

[7] PÂRVAN 1912-1913, p. 526-531; ŞTEFAN 1974, p. 95-108; KREBS 1998, p. 110-113, 116-119.

[8] KREBS 1998, p. 113.

[9] TALMAȚCHI & LUNGU 2006, p. 387-389, nr. 1-8.

[10] Încă o dată subliniem că este doar o ipoteză bazată pe considerente generale, în lipsa unor date mai clare de descoperire. Vezi și DIMA 2014, p. 94.

Continuăm descoperirile cu una dintre puținele piese de argint de tip macedonean descoperite în Dobrogea, o tetradrahmă postumă de tip Filip II, emisă după anul 311 a.Chr. sau în anii cca. 315/4-cca. 295/4 a.Chr. Nu în ultimul rând menționăm și o tetradrahmă emisă în Ionia, la Efes, în secolele IV-III a.Chr.; prezența sa a fost explicată tot printr-o pătrundere pe linie comercială, antrenată probabil cu alt numerar de argint uzual, poate chiar histrian. O ultimă monedă greacă neprecizată a fost descoperită în cursul anului 1912[11]. Din categoria pieselor monetare specifice celei de a doua etape de activitate a monetăriei geto-dacice reținem o monedă de tip Inoteşti-Răcoasa. Aceasta a fost descoperită în cursul săpăturilor arheologice desfăşurate în anul 2007[12], fiind bătută probabil fie între sfârşitul secolului II şi primele două decenii ale secolului I a.Chr.[13], fie chiar până jumătatea secolului I şi „chiar mai recent”[14].

În mod clar, toate aceste monede enumerate până acum (cantitativ și ca diversitate a emitenților) ne sugerează existența în zonă a unei aşezări cel puțin de epocă elenistică.

În continuare prezentăm o serie de descoperiri monetare specifice perioadei preromane acumulate în ultimele aproape două decenii din același areal al cetății Ulmetum.

***

CATALOG

PANTELIMONU DE SUS, com. Pantelimonu de Sus, jud. Constanța

Histria ?, semn monetar

1. AE; 4.60 g; 35 mm; **Pl. I.1.**
   Vârf de săgeată de luptă cu capul semi-retezat, cu trei muchii şi peduncul, gaura de înmănuşare goală.
   Nr. inv. MINAC 83.636; stare de conservare relativ bună.
   Referință: TALMAȚCHI 2010, categoria a II-a; transformat pentru a deveni semn monetar probabil la Histria.
   Context arheologic: a fost descoperit întâmplător în pământul aruncat din perioada săpăturilor lui Vasile Pârvan, pe panta de nord-est a cetății Ulmetum, între turnul 12 și poarta aflată la vest de acesta (mai aproape de turn); descoperit în 13.08.2014.

Histria, tip ”cu roata”

2. AE; ?; 0.98 g; 12 mm; **Pl. I.2.**
   Av: Roată cu patru spițe imprimată în câmpul monedei.
   Rv: *IΣT*, dar T arată mai degrabă ca un I.
   Referință: PICK 1898, p. 182, nr. 533 (?).
   Nr. inv. MINAC 83.631; stare de conservare bună.

---

[11] POENARU BORDEA, OCHEŞEANU & NICOLAE 1988-1989, p. 164; TALMAȚCHI 2006, p. 163, nr. 29.
[12] TALMAȚCHI 2008, p. 493, nr. 2.
[13] PREDA 1973, p. 267; PREDA 1998, p. 187.
[14] MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1990, p. 81 şi 118.

Context arheologic: a fost descoperită întâmplător în pământul aruncat din perioada săpăturilor lui Vasile Pârvan, în zona celor trei turnuri sud-estice, în râpă, între turnurile 10 și 12 ale cetății; descoperită în septembrie 2012.

3. AE; ?; 1.37 g; 13 mm.
Av: Roată cu patru spițe imprimată în câmpul monedei.
Rv: *IΣT*.
Referință: PICK 1898, p. 182, nr. 531.
Observație: moneda nu este cizelată, au rămas resturi de la turnare pe flan, inclusiv o margine tăiată drept.
Nr. inv. MINAC 83.640; stare de conservare precară.
Context arheologic: a fost descoperită în sectorul de sud (T8), în extindere sud (lângă profilul de sud), în săpătura din fața turnului, la est de martor (la – 0.40 m); descoperită în 30.10. 2017.

Histria, tip Zeul fluvial

4. AE; 9h; 2.31 g; 14 x 13.5 mm; **Pl. I.4.**
Av: Capul cu barbă şi coarne al zeului fluvial, văzut din față.
Rv: Acvilă pe delfin orientaţi spre stânga; legenda (*IΣTPI*) sau (*IΣTPIH*) ?
Referință: PICK 1898, p. 167, nr. 468 (piesă din seria a doua).
Nr. inv. MINAC 83.634; stare de conservare foarte precară.
Context arheologic: a fost descoperit întâmplător în sectorul de Est al cetății, SB *passim*, în pământul de roabă aruncat în râpa nordică; descoperită în 2012, în pământul provenind de la săpăturile din 2006.

5. AE; 7h; 3.14 g; 16 x 15 mm; **Pl. I.5.**
Av: Capul cu barbă şi coarne al zeului fluvial, văzut din față.
Rv: Acvilă pe delfin orientaţi spre stânga; legenda *IΣTPI*.
Referință: PICK 1898,p. 167, nr. 468 (piesă din seria a doua).
Nr. inv. MINAC 83.632; stare de conservare precară.
Context arheologic: a fost descoperită întâmplător în pământul aruncat din perioada săpăturilor lui Vasile Pârvan, în zona celor trei turnuri sud-estice, în râpă, între turnurile 10 și 12 ale cetății; descoperită în septembrie 2012.

Histria, tip Apollo

6. AE; 9h; 1.94 g; 13.5 x 13 mm.
Av: Capul lui Apollo cu cunună de lauri, orientat spre dreapta.
Rv: Acvilă pe delfin; legenda (*IΣTPI*).
Referință: PICK 1898, p. 166, nr. 458 (variantă).
Nr. inv. MINAC 80.160; stare de conservare precară.
Context: a fost descoperită întâmplător în zona aflată la sud-vest de localitate, în marginea ei, înainte de anii 1997-1998.

Histria, tip Demetra

7. AE; 12h; 6.74 g; 22.5 x 21 mm; **Pl. I.7.**

Av: Capul Demetrei orientat spre dreapta; în partea inferioară stângă a câmpului monetar o contramarcă circulară (5 mm) cu capul zeului Hermes.
Rv: Acvilă pe delfin orientați spre stânga; în partea dreaptă a câmpului monetar probabil un spic?; sus legenda *IΣTPIH*; sub delfin prescurtarea numelui magistratului monetar *XA(I)*.
Referință: PICK 1898, p. 168, nr. 473; PRICE 1993, pl. IX, nr. 261; STANCOMB 2000, pl. VII, nr. 144-145.
Stare de conservare precară.
Context: a fost indicată descoperirea sa întâmplătoare în zona aflată la sud-vest de localitate, înainte de anii 1997-1998; din informație nesigură, făcea parte, alături de câteva monede tocite de bronz romane din secolul IV p.Chr. și câteva zeci de monede contemporane, dintr-o micro-colecție de amator.

Callatis, tip Apollo

8. AE; 12h; 9.82 g; 24 mm; **Pl. I.8.**
Av: Capul lui Apollo, văzut din profil, orientat spre dreapta, aureolat cu o cunună de lauri; urme slabe de cerc perlat.
Rv: Trepied dispus între două ramuri de lauri, iar în stânga un spic de grâu; legenda *KAΛΛA/TIANΩN*; la baza trepiedului magistratul monetar *HPOΔ(O?)*.
Referință: SUTZU 1907, p. 4, nr. 2; MUŠMOV 1912, p. 24, nr. 237; MOISIL 1912, p. 12, nr. 19; RUZICKA 1917, p. 88, nr. 230a.
Nr. inv. MINAC 83.630; stare de conservare bună.
Context arheologic: a fost descoperită întâmplător în pământul aruncat înapoi în secțiunea SA, în zona porții de nord-vest a cetății; descoperită în 2010.

Callatis, tip Dionysos

9. AE; ?; 7.90 g; 21.5 x 21 mm; **Pl. I.9.**
Av: Capul lui Dionysos tânăr, cu cunună de frunze de viță de vie, orientat spre dreapta, văzut din profil; o contramarcă circulară (5 mm) cu capul zeiței Artemis în partea central-stângă a câmpului monetar.
Rv: (Cunună de frunze de viță de vie; în dreapta câmpului monetar *thyrsos*); legenda *(K)AΛ(ΛA)* ?; monogramă ?.
Referință: STANCOMB 2000, pl. V, nr. 86 tip general.
Nr. inv. MINAC. 83.635; stare de conservare foarte precară.
Context arheologic: a fost descoperită întâmplător, în 2013, în pământul prăbușit din profilul de nord, în dreptul celui de al doilea șanț "Vasile Pârvan", de la caseta SA spre est, în cetate.

10. AE; ?; 6.14 g; 22 x 21 mm; **Pl. I.10.**
Av: Capul lui Dionysos tânăr, cu cunună de frunze de viță de vie, orientat spre dreapta, văzut din profil; două contramărci circulare în partea central-stângă și central-dreaptă a câmpului monetar; cea din stânga cu capul lui Hermes cu petasos, văzut din profil, orientat spre dreapta (5 mm); cea din dreapta ilizibilă (5 mm).

Rv: (Cunună de frunze de viță de vie); (în dreapta câmpului monetar thyrsos); legenda ?
Referință: Probabil STANCOMB 2000, pl. V, nr. 86, tip general.
Nr. inv. MINAC 83.633; stare de conservare precară.
Context arheologic: a fost descoperită întâmplător în pământul aruncat din perioada săpăturilor lui Vasile Pârvan în râpă; zona se află între turnurile 9 și 10; descoperită în octombrie 2012.

Tomis, tip Marele Zeu

11. AE; ?; 9.87 g; 27.5 x 25 mm; **Pl. I.11.**
Av: Capul Marelui Zeu pe avers, în profil spre dreapta, cu barbă şi păr bogat; urme de cerc perlat; trei contramărci circulare în câmpul monetar: una în partea inferioară stângă, circulară (9 mm), cu reprezentarea capului lui Hermes acoperit cu *petasos*, văzut din profil spre dreapta; a doua este poziţionată în partea central dreaptă, circulară, cu reprezentarea capului Athenei acoperit cu coif (8 mm); a treia contramarcă, poziţionată în partea centrală uşor superioară, circulară, cu reprezentarea capului lui Helios văzut din faţă (9 mm).
Rv: (Acvilă, în poziţie statică spre dreapta, cu aripile strânse, redată în interiorul unei cununi de stejar); doar urmele cununii de stejar apar secvențial.
Observaţie: piesa este deformată (alungită) şi plesnită datorită imprimării celor trei contramărci.
Nr. inv. MINAC 82.132; stare de conservare precară.
Context arheologic: a fost descoperită în urma cercetărilor efectuate în sectorul est din cetate, S 20, în vegetal, la - 0.20 m; descoperită în 03.09.2012.

Olbia, tip Zeul fluvial Borysthenes

12. AE; 9h; 11.36 g; 25.5 x 24.5 mm; **Pl. I.12.**
Av: Capul zeului fluvial Borysthenes, orientat spre stânga, văzut din profil.
Rv: Arc și tolbă; în dreapta câmpului monetar, vertical legenda: *OΛBIO*; în stânga câmpului monetar, pe vertical, o monogramă.
Referință: PRICE 1993, pl. XX, nr. 451, perioada IA, anii 330-300 a.Chr.; STANCOMB 1994, pl. XVI, nr. 239, anii 300-290 a.Chr.; STANCOMB 2000, pl. XVIII, nr. 370, grupa a II-a, anii 330-250 a.Chr.; BODZEK 2006, pl VII, nr. 81, grupa I, anii 330-240/230 a.Chr.
Nr. inv. MINAC 80.917; stare de conservare relativ bună.
Context arheologic: a fost descoperită întâmplător în zona de sud-vest a localității, în spațiul agricol, la sfârșitul anilor `90 ai secolului trecut.

Chersonesus, Tip Athena

13. AE; 12h; 1.13 g; 11.5 mm; **Pl. I.13.**
Av: Capul zeiței Athena acoperit cu un coif corinthian, orientat spre dreapta.
Rv: Zeița Nike orientată spre stânga ?; spre stânga vertical legendă ?; spre dreapta legenda *(.)ΛI* ?

Referință: PRICE 1993, pl. XXXII, nr. 813 ?, dar probabil altă legendă, secolele II-I a.Chr.
Nr. inv. MINAC 83.637; stare de conservare precară.
Context arheologic: a fost descoperită întâmplător, *passim*, jos în vale, în apropierea mormântului M7, zona Turnului 11; descoperită în 04.11.2016.

Phanagoria, tip Pan

14. AE; 4h; 0.87 g; 11 x 10.5 mm; **Pl. I.14.**
Av: Capul lui Pan cu o cunună de iederă.
Rv: Arc, săgeată, legenda: *(Φ)A*.
Referință: PRICE 1993, pl. XXXVII, nr. 992-994, sfârșitul secolului IV-secolul III a.Chr.; STANCOMB 1994, pl. XXXI, nr. 494, secolul II a.Chr.; STANCOMB 2000, pl. XXXVIII, nr. 622, secolul III a.Chr.; BODZEK 2006, pl. XXXIII-XXXIV, nr. 414-437, sfârșitul secolului III-secolul II a.Chr.
Nr. inv. MINAC. 82.059; stare de conservare precară.
Context arheologic: a fost descoperită în SA, caseta M2, la - 1.55 m, într-un strat adâncit în vegetalul antic/nivelare bordei și M2 ?, în cetate; descoperită în 23.11.2011.

VULTURU, com. Vulturu, jud. Constanța
Callatis, tip Apollo

15. AE; 1h; 9.10 g; 23 x 24 mm; **Pl. I.15.**
Av: Capul lui Apollo, văzut din profil, orientat spre dreapta, aureolat cu o cunună de lauri; urme slabe de cerc perlat; o contramarcă circulară (5 mm) probabil capul lui Hermes acoperit cu petasos în partea inferioară stângă a câmpului monetar.
Rv: Trepied dispus între două ramuri de lauri, iar în stânga un spic de grâu; legenda *(K)AΛΛA/(T)IANΩN*; la baza trepiedului magistratul monetar *Π(O)*?.
Referință: PICK 1898, p. 102, nr. 233; STANCOMB 2000, pl. IV, nr. 72, secolele III-II a.Chr.
Nr. inv. MINAC 83.629; stare de conservare relativ bună.
Context arheologic: descoperită în urma cercetărilor de suprafață efectuate de specialiști ai muzeului constănțean pentru finalizarea unui studiu istoric solicitat prin contract de primăria Comunei Vulturu; provine din zona II, în care s-au aflat numeroase fragmente ceramice specifice populației getice preromane; aici era şi marginea unei așezări medievale timpurii; descoperită în 27.10.2016.

***

Descoperirile monetare făcute în apropierea imediată a cetății sau în aria sa în timpul cercetărilor arheologice, confirmă ceea ce s-a publicat până în prezent privind descoperirile monetare cunoscute din contexte fortuite apărute spre est, de-a lungul malului stâng al pârâului Pantelimon. La momentul publicării respectivelor descoperiri monetare, ne-am exprimat întreaga prudență în

considerarea unor piese ca reprezentând eventuale depozite, respectiv asupra importanței lor având în vedere lacunarele informații deținute. Deși provenind din colecții private, ele erau relevante pentru cunoașterea situației istorice preromane în zonă[15].

Deși noile descoperiri sunt surprinse în poziție secundară, apărute în timpul săpăturilor arheologice sau recuperate ulterior în pământul eliminat cu aceste ocazii, ele vin să certifice prezența urmelor de viață preromană în zona cetății Ulmetum. Așa cum se poate constata și din catalog, a crescut numărul coloniilor de pe coasta de vest (Histria, Tomis și Callatis) şi de pe cea de nord-vest şi nord (Olbia, Chersones şi Phanagoria) implicate în prezența monetară pe plan local. Pe cât de puține informații dețineam până de curând pentru epoca preromană (elenistică cu predilecție), pe atât de cosmopolită prin descoperiri o putem considera în prezent. Etnicul negustorilor ajunși în zonă nu trebuia să corespundă neapărat cu fiecare colonie prezentă monetar. Foarte probabil o cauză a "prezenței lor" era asigurată de negustorii greci vest-pontici dobrogeni, printre care se distingeau cei din Histria, Callatis și Tomis. Valea Casimcei a fost considerată în bibliografia de specialitate ca principala rută de penetrație în antichitate în platoul central al regiunii[16], negustorii greci înaintând dinspre Marea Neagră şi actualul lac Taşaul. Probabil că o parte a acestor descoperiri (monetare şi arheologice) au urmat respectivul traseu dinspre producători spre piețele de desfacere autohtone. Nu mai insistăm asupra rolului important jucat de Histria din punct de vedere comercial și economico-monetar în zonă, la marginea *chorei*, fapt deja semnalat și evidențiat cu diferite prilejuri[17]. Noile descoperiri monetare din tipurile "cu roata", Zeul fluvial Istros, Apollo și Demetra sunt noi dovezi în acest sens. Cele două monede de la Callatis din tipurile Apollo și Dionysos, la care se adaugă cea din Tomis din tipul Marele Zeu completează activitatea comercială desfășurată de lumea greacă de pe litoralul vest pontic dobrogean în mediul autohton.

Dezvoltarea deosebită a economiei Olbiei, bunele relații cu populațiile locale, necesitatea amplificării comerțului cu acestea, au contribuit la crearea premiselor debutului monetăriei de epocă autonomă începând cu secolul V a.Chr.[18] Ea a produs variate tipuri monetare de argint şi bronz care au circulat pe arii geografice mai apropiate sau mai îndepărtate de colonie. Pentru existența relațiilor strânse dintre Olbia şi coloniile vest-pontice dobrogene pledează numeroase dovezi, în special pentru perioadele arhaică şi clasică şi mai puțin pentru cea elenistică[19]. Din punct de vedere cronologic, se remarcă o primă etapă de pătrundere a monedelor din Olbia în spațiul istro-pontic la sfârşitul secolului al V-lea şi începutul secolului al IV-lea a.Chr. Apoi, în proporție covârşitoare, constatăm prezența descoperirilor monetare odată cu perioada epocii elenistice[20]. Un ultim val de pătrundere se manifestă în perioada secolelor I-II p.Chr., cu

[15] TALMAȚCHI & LUNGU 2006, p. 407.
[16] KREBS 1998, p. 100.
[17] AVRAM 1988-1989, p. 195-196, n. 16; despre teritoriul Histriei în epocile clasică și elenistică vezi și AVRAM 2006, p. 64-66.
[18] KRYZHYTSKYY, KRAPIVINA, LEJPUNSKAJA & NAZAROV 2003, p. 401.
[19] RUSCU 2002, p. 185.
[20] TALMAȚCHI 2005, p. 117.

monede contramarcate, probabil chiar la Olbia. În teritoriul pontic monedele şi produsele manufacturiere olbiene par să fi beneficiat ca intermediar de colonia histriană[21], adăugându-se probabil şi o pătrundere directă prin intermediul negustorilor (și alte forme sunt posibile). Din punct de vedere geografic, cea mai apropiată descoperire monetară olbiană de cea de la Pantelimonu de Sus este la Viile (com. Ion Corvin, jud. Constanţa), corespunzând aceluiași tip monetar cu zeul fluvial Borysthenes[22]. Precizăm faptul că mai mult de jumătate din descoperirile monetare de bronz olbiene preromane din teritoriul pontic aparţin acestui tip monetar[23]. În general se remarcă o densitate de descoperiri monetare olbiene în centrele coloniale din Histria şi Callatis, restul fiind găsite de-a lungul coastei litorale, a malului Dunării şi spre finalul prezenței lor, în spaţiul dobrogean de nord. În acest sens amintim descoperirea de la Murighiol, sub forma unui tezaur în care sunt prezente monede olbiene din tipurile Borysthenes, Demetra şi o piesă târzie din timpul dinastiei flaviene[24].

Colonia Chersones din Peninsula Crimeea a cunoscut o maximă dezvoltare economică şi comercială între cea de a doua jumătate a secolului IV şi în secolul III a.Chr.[25] Relaţiile comerciale avute de Chersones cu coloniile vest-pontice dobrogene, mai exact cu Tomis şi Callatis, par a cunoaşte un moment de vârf în perioada secolelor III-II a.Chr.[26]. Menţionăm şi cele câteva descoperiri monetare izolate cunoscute din datele anterioare din Dobrogea cum sunt cele de la Tomis (într-un lot amplu, descoperit în anul 1969, compus din aproximativ 200 de monede diverse, despre care nu ştim dacă nu cumva nu constituiau un eventual tezaur monetar), Argamum (în urma săpăturilor arheologice, într-o groapă cu fragmente ceramice attice cu figuri roşii, piesa monetară fiind datată în a doua jumătate a secolului IV a.Chr.) şi Albeşti (din colecția privată Ionel Matei din București, dar care provine din fortificaţia greco-autohtonă; piesă de bronz de tipul Artemis în chiton/taur datată la sfârşitul secolului IV a.Chr.)[27].

Colonia Phanagoria de pe malul nordic al Pontului Euxin a atins o dezvoltare economică, comercială şi urbanistică amplă în cursul secolului IV a.Chr.[28]. Atelierul monetar este deschis de timpuriu, din secolul V a.Chr. Toate emisiunile cunoscute ca fiind provenite din Dobrogea sunt *passim*[29], deşi s-ar părea că provin de pe coasta litorală şi din împrejurimile imediate. Sunt cunoscute cinci piese de bronz care s-ar integra cronologic în două etape de penetrație, prima aparţinând secolelor IV-III a.Chr., iar a doua odată cu sfârşitul secolului III şi prima jumătate a secolului I a.Chr. (în special)[30].

---

[21] PREDA & NUBAR 1973, p. 49; TALMAȚCHI 1995, p. 28; TALMAȚCHI 2001, p. 136; TALMAȚCHI 2007b, p. 10.

[22] TALMAȚCHI 2001, p. 130, nr. 79; TALMAȚCHI 2006, p. 164, nr. 39.

[23] TALMAȚCHI 2007a, p. 15; TALMAȚCHI 2007b, p. 11.

[24] PREDA 1980, p. 38.

[25] HIND 1998, p. 140-141.

[26] RUSCU 2002, p. 186.

[27] COJA 1972, p. 36; TALMAȚCHI 2007a, p. 120-121, nr. 1; TALMAȚCHI 2007b, p. 15; PREDA 2003, p. 339, nr. 5.

[28] KUZNEȚOV 2003, p. 909.

[29] TALMAȚCHI 2000, p. 24, n. 105-109; PREDA 1998, p. 89.

[30] TALMAȚCHI 2007a, p. 22; TALMAȚCHI 2007b, p. 13-14.

II. Zona oraşului roman târziu *Tropaeum Traiani* și împrejurimi

Cetatea Tropaeum Traiani (com. Adamclisi, jud. Constanța) este unul dintre cele mai importante centre economice, politice și religioase din Dobrogea romană (în cadrul provinciei Scythia), cercetările de specialitate efectuate de mai bine de 120 de ani prilejuind o mare cantitate de informații cu caracter istoric, arheologic și arhitectural, în lucrări științifice și de popularizare[31]. Beneficiar al poziționării sale pe drumul militar și comercial central dobrogean[32], centrul fortificat a manifestat în perioada secolelor IV-VI p.Chr. multe semne de prosperitate în cadrul realităților locale și regionale.

Prezența la Tropaeum Traiani în epocă romană a unor elemente culturale de origine greacă şi a unor divinități din pantheonul greco-roman a fost analizată din perspectiva surselor epigrafice[33].

Pentru perioada preromană informațiile erau relativ discrete, inclusiv cele care privesc populația locală. Vestigiile specifice perioadei preromane sunt puțin prezente în bibliografia de specialitate, iar apariția lor nu beneficiază de contexte specifice epocii de manifestare, fiind integrate unor contexte specifice altor secvențe cronologice[34]. Platoul cetății Tropaeum Traiani este constituit în partea sa superioară dintr-un loess galben, peste care a fost identificat selectiv un nivel de culoare brun-închisă (în care a fost găsită o mare cantitate de cenuşă şi cărbune), la o adâncime cuprinsă între - 3.90 şi 4.50 m[35]. Din compoziția acestuia au fost recoltate şi fragmente ceramice aparținând perioadei preromane (de factură locală getică şi grecească) din următoarele categorii: fructiere, ceşti, oale-borcan, cupe, străchini şi amfore. Acestea aparțin tipologic şi cronologic secolelor IV-III a.Chr, dar, așa cum am amintit deja, sunt găsite majoritar în poziții secundare, în contexte databile în perioada secolelor I a.Chr. - I p.Chr.[36]. O descoperire întâmplătoare a sugerat prezența unei aşezări getice pe platoul aflat la est de cetatea Tropaeum Traiani. Aceasta consta dintr-o fibulă de bronz tip tracic care se datează în prima jumătate a secolului III a.Chr.[37]. Aici au fost efectuate și cercetări începând cu anii 1993-1994, și au fost descoperite majoritar numeroase materiale elenistice datate în secolele IV-III a.Chr. Pe lângă acestea au mai apărut, sporadic, urme arheologice din secolele V a.Chr., respectiv II a.Chr.[38].

Pe teritoriul localității, în zona intersecției aleii de la Monument cu DN 3, a fost localizată în anul 1960 o posibilă necropolă de incinerație. Din zona fostului CAP au fost recuperate o cană, un vas de mari dimensiuni şi un fragment de cană,

[31] Cercetările arheologice au debutat la cetate în anul 1891 fiind efectuate de Grigore Tocilescu; printre lucrările publicate privind rezultatele săpăturilor vezi TOCILESCU 1893, p. 13-34; MURNU 1910, p. 155-161; PAPUC 1974, p. 325-337; DOMĂNEANȚU 1975, p. 231-240; BARNEA 1975, p. 61-65; BARNEA 1977, p. 261-271; BARNEA *et alii* 1979, *passim*; SÂMPETRU 1994, *passim* etc.

[32] BARNEA 2010b, p. 547-548.

[33] BARNEA 1998, p. 213-228; BARNEA 2009, p. 119-123; BARNEA 2010a, p. 57-62.

[34] BARBU 1965, p. 32; RĂDULESCU 1988, p. 146-147.

[35] BARNEA *et alii* 1979, p. 35.

[36] BARNEA *et alii* 1979, p. 179-180.

[37] IRIMIA 2006, p. 124, p. 155, fig. 2, nr. 1.

[38] ARSENESCU & BARNEA 1995, p. 3; ARSENESCU & BARNEA 1997, p. 70; ARSENESCU & BARNEA 1998, p. 2 etc.

toate databile în secolul IV a.Chr.[39]. Tot în aceeaşi arie, în cursul anului 1969, a apărut un mormânt de incineraţie din care s-au recuperat două vase cenuşii lucrate la roată care datează din secolele V-IV a.Chr.[40]. Din zona localităţii mai amintim descoperirea în anul 1962 a unei amfore elenistice (*passim*)[41]; din apropierea sediului Centrului de vinificaţie (aflat cam la 1.5 km V-NV de necropla de incineraţie getică cunoscută); în anul 1997 s-a recuperat o cană din lut (databilă în secolele V-IV a.Chr.), probabil provenind dintr-un mormânt[42].

De asemenea, am căutat să surprindem situaţia descoperirilor arheologice preromane din vecinătăţile imediate sau relativ apropiate ale cetății Tropaeum Traiani.

În apropierea localităţii *Zorile*, în punctul "Groapa cu albeală", în anul 1974, cu prilejul unei cercetări de suprafaţă, au fost recuperate fragmente ceramic getice lucrate cu mâna (oale borcan şi vase de tip clopot) şi la roată (vase cenuşii), precum şi fragmente de amfore elenistice (Thasos, Heraclea Pontica). Locul de descoperire se află la aproximativ 2 km sud de localitatea Zorile, iar pornind de la inventarul arheologic, aparţine secolelor IV-III a.Chr.[43] În anul 2004 au fost efectuate o serie de cercetări de suprafaţă şi a fost descoperită în zona "izvoarelor" ceramică de factură elenistică[44]. Aproximativ în acelaşi loc, cu mai mult de 30 de ani în urmă au fost descoperite fragmente de vase, lame de silex, o gresie etc.[45] În anul următor 2005, tot în urma unor cercetări de suprafață, a fost descoperit un apeduct (*tubuli*) care ar fi în legătură cu aşezarea romană din nordul localității[46]. Cercetările de teren au fost reluate în anul 2010 când au fost identificate, pe de o parte, la aproximativ 100 m nord de cişmeaua Ghiolpunar (la poalele Dealului Viilor) şi cca. 1 km de ieşirea sudică a satului, fragmente ceramice de epocă Latène şi romane târzii. Alte fragmente ceramice Latène şi romane au fost descoperite într-o alunecare a malului[47]. Doar ca informaţie generală, este cunoscută prezenţa unei necropole de incineraţie aparţinând populaţiei locale[48].

Cu prilejul săpăturilor efectuate la *Hațeg* pentru crearea unui canal de irigaţii în apropierea lacului Baciu în anul 1976, a fost descoperită o aşezare cu un inventar specific secolelor IV-II a.Chr. Acesta era compus din fragmente ceramice autohtone (lucrate cu mâna: oale, oale-borcan, castroane, căni și ceşti) şi fragmente ceramice elenistice (de la aproximativ 20 de amfore din Thasos, Rhodos, Heraclea Pontica etc.), respectiv câteva vetre[49].

[39] ARICESCU 1970, p. 224.
[40] IRIMIA 1973, p. 27.
[41] IRIMIA 1973, p. 29, p. 51, pl. 20, nr. 8.
[42] IRIMIA 2006, p. 123-124, p. 156, fig. 3, nr. 1, p. 163, fig. 10, nr. 1.
[43] IRIMIA 1980, p. 105, nr. 18.
[44] IONESCU, ELLIS & SILBERSTEIN 2005, p. 20.
[45] HARȚUCHE 1971, p. 260-261.
[46] OLARIU & IONESCU 2006, p. 41.
[47] OLARIU 2011, p. 249.
[48] IRIMIA 1993, p. 170; IRIMIA 2006, p. 124.
[49] IRIMIA 1980, p. 100-101, p. 91, fig. 7, nr. 1-6, p. 94, fig. 8, nr. 1, 5-6, 8, 11-12.

În jurul localităţii *Abrud* au fost efectuate numeroase cercetări de suprafaţă şi au fost descoperite, în cursul anului 2010, fragmente ceramice din diferite perioade: Hallstatt, Latène şi romane târzii[50].

La cca. 3-3.5 km de marginea nordică a satului *Urluia* a fost descoperită o întinsă aşezare getică din care s-au recuperat fragmente ceramice getice (vase-clopot, vase-sac cu butoni şi brâuri alveolate, străchini, castroane, ceşti, căni) şi de factură elenistică (cratere, *lekythos*, boluri, *pythoi*). Precizăm faptul că la nord de actuala localitate Urluia se găseşte Valea Polucci, parte a complexului de văi care unesc Dunărea cu litoralul. Pe dealurile din partea stângă şi dreaptă a acesteia sunt prezenți numeroși tumuli. Aceștia ar putea să aibă legătură cu marea fortificație de la Floriile, punctul Adâncata.

Punctul "*Ispanaru*" poartă numele vetrei unui sat dispărut încă din jurul mijlocului secolului XX (la fel ca Adâncata), care se afla la aproximativ 5.5 km, N-V de Adamclisi (în aria administrativă a comunei). Primele investigaţii la suprafaţa solului au început în cursul anului 2004[51] și au continuat în anul 2005, fiind descoperit un apeduct (tip *canalis structilis*)[52]. Totodată au fost semnalate fragmente ceramice getice, romane şi medievale timpurii pe valea cişmelei (spre SV)[53]. În cursul anului 2006 au fost continuate cercetările de teren și au fost găsite numeroase fragmente ceramice corespunzătoare epocilor Latène, elenistică, romană, romano-bizantină şi medievală timpurie. De asemenea au fost efectuate și cercetări arheologice pe platoul care domină valea[54]. Toate datele au condus spre surprinderea unei importante aşezări romane rectangulare (cu dimensiunile de aproximativ 380 x 140 m)[55]. Descoperirile de ceramică provin din secțiunile realizate în aşezare și din punctul "Cişmea". Remarcăm printre materialele recoltate fragmente de amfore grecești (Chios - secolul V a.Chr., Lesbos și altele), ceramică autohtonă getică și imitații după vase greceşti (secolele IV-III a.Chr.), ceramică elenistică şi romană timpurie (mijlocul secolului I a.Chr.-secolul I p.Chr.) etc.[56]

În cursul anului 2004 au fost efectuate o serie de cercetări prin sondaje arheologice în apropierea localității *Şipote*, pe platourile aflate deasupra izvoarelor de apă. Aici au fost descoperite vestigii ale epocii elenistice (secolele III-II a.Chr.) specifice unei aşezări autohtone[57] (un fragment de *mortarium*, fragmente arhitectonice şi constructive, ceramică getică şi elenistică, o toartă de amforă fragmentară din insula Paros etc.). Echipa de arheologi a identificat pe platoul nr. 2 cel puţin două construcţii, „în partea de V a acestuia, sunt de sorginte getică, iar ca mod de construcţie se poate face o analogie cu acelaşi tip de construcţii de la Albeşti şi Coroana, din teritoriul callatian"[58]. De asemenea, în

[50] OLARIU 2011, p. 249.
[51] OLARIU, IONESCU & GAMUREAC 2013, p. 226.
[52] OLARIU & IONESCU 2005, p. 21; alte porțiuni din acesta au fost descoperite în 2009 cf. OLARIU, TĂNASE & BABA 2010, p. 327.
[53] OLARIU & IONESCU, 2006, p. 41; OLARIU, IONESCU & GAMUREAC 2013, p. 226.
[54] OLARIU & IONESCU 2007, p. 31; OLARIU, IONESCU & GAMUREAC 2013, p. 227.
[55] OLARIU, IONESCU & GAMUREAC 2013, p. 226.
[56] OLARIU, IONESCU & GAMUREAC 2013, p. 229-231.
[57] Vezi și la IRIMIA 1993, p. 170.
[58] IONESCU, ELLIS & SILBERSTEIN 2005, p. 19-20.

împrejurimi, au fost identificaţi 3 tumuli şi numeroase fragmente ceramice de epocă Latène şi romane târzii[59].

În cimitirul localităţii *Petroşani*, în partea de vest a satului, a fost descoperit fortuit în anul 1957 un mormânt de înhumaţie (tăiat de unul recent). Acesta avea ca inventar un vas de ofrandă cu capac şi iniţial 35 vârfuri de săgeţi de bronz, din care s-au mai recuperat 17 exemplare (cu vârfuri de formă piramidală şi plate în formă de frunză). Mormântul a aparţinut se pare unui războinic autohton (probabil get); datarea complexului ar aparţine începutului secolului al V-lea a.Chr. Având în vedere descoperirea tot în aceeaşi arie a mai multor astfel de morminte (în ale căror inventare arheologice ar fi existat vase de lut, mărgele şi vârfuri de săgeţi de luptă), după informaţiile localnicilor, este posibil să existe aici o necropolă de înhumaţie aparţinând autohtonilor[60]. Înainte de anul 1971, la aproximativ 1,7 km SE de marginea aceleiaşi localităţi, în punctul „La furci" sau „Canaraua Becherului", într-o peşteră, în versantul opus celui la poalele căruia se află o cişmea, ar fi existat urme de locuire și preromane[61].

În sfârşit, cu ocazia unor săpături desfăşurate în anul 1972 pentru realizarea unui siloz, în aria unui IAS aflat între localităţile *Pietreni* şi *Tufani*, a apărut un *lekythos* elenistic (dintr-un mormânt ?) datat la sfârşitul secolului IV sau începutul secolului III a.Chr.[62].

Acestea ar fi informaţiile arheologice cunoscute până în acest moment în aria noastră de interes prestabilită. Din punct de vedere monetar cunoaștem o serie de date publicate în ultimele decenii despre prezenţa monetară greacă în interiorul comunităţii autohtone[63]. Cronologic, amintim pentru început o monedă "cu roata" histriană descoperită la Adamclisi în viile aflate la vest şi NV de localitate[64], prezenţa sa fiind pusă pe seama circulaţiei oamenilor spre Dunăre odată cu cea de a doua jumătate a secolului V a.Chr.[65] Din săpăturile arheologice de la cetate, din sectorul aflat la sud de *via principalis*, lângă poarta de Est a zidului de incintă, efectuate între anii 1969-1988, provin (în poziţie secundară, în context de epocă romană[66]), două piese din bronz (o emisiune histriană de bronz autonomă din tipul Zeul fluvial Istros[67] şi una macedoneană/neprecizată)[68]. De asemenea, adăugăm prezenţa a relativ numeroase alte monede histriene (o didrahmă, o monedă de bronz de tip Athena) şi callatiene (2 monede din tipul Dionysos/cununa) şi o tomitană (din tipul Zeus)[69]. Adăugăm o monedă de bronz postumă de tip Alexandru al III-lea (atelier incert, anii 336-323) care a fost descoperită în zona

[59] OLARIU 2011, p. 249.
[60] HARŢUCHE 1971, p. 259-260.
[61] HARŢUCHE 1971, p. 260.
[62] IRIMIA 1990, p. 172, nr. 8; IRIMIA 1991, p. 103, fig. 3, nr. 5, p. 112-113.
[63] TALMAȚCHI & LUNGU 2006, p. 387-389, nr. 1-8.
[64] BUZDUGAN & MITITELU 1960, p. 386; MITREA 1965, p. 156, nr. 8; OCHEȘEANU 1973-1975, p. 45; MITREA 1984, p. 119, anexa 2, nr. 4; CONOVICI 1980, p. 50; POENARU BORDEA 2004, p. 44-45, nr. 1.
[65] OCHEȘEANU 1973-1975, p. 47.
[66] POENARU BORDEA 2004, p. 44, nr. 1.
[67] POENARU BORDEA 2004, p. 44-45, nr. 1.
[68] MITREA 1965, p. 156, nr. 8 (pentru Zeul fluvial Istros); POENARU BORDEA & NICOLAE 1998, p. 524, nr. 1-2, p. 531.
[69] TALMAȚCHI 2006, p. 94, nr. 1.

localităţii Şipote[70] și o altă piesă histriană de argint (drahmă), aflată la Deleni, în marginea localității, care se datează în secolul IV a.Chr.[71] Pe lângă aceste descoperiri izolate amintim și un depozit compus din patru piese de bronz callatiene din tipurile Dionysos (3 ex.) și Apollo (1 ex.)[72].

În continuare prezentăm o serie de descoperiri monetare din ultimele aproape două decenii din zona localităților Adamclisi, Adamclisi/punct "Ispanaru" și Șipote, specifice perioadei preromane. Majoritatea fac parte din colecția numismatică a MINA Constanța, o parte semnificativă ne-au fost oferite spre publicare de colegii arheologi de la București din colectivul științific al șantierului Tropaeum Traiani, iar o foarte mică parte au fost descoperite de localnici la muncile câmpului în vecinătăţile imediate administrative. Toate sunt importante, chiar dacă contextele de descoperire sunt diferite (sau chiar lipsesc), fiind utile eșantioanelor monetare constitutive specifice studiului penetraţiei monetare din Dobrogea preromană.

***

CATALOG

ADAMCLISI, com. Adamclisi, jud. Constanța
TOMIS, Tip Marele Zeu

16. AE; 11h; 3.08 g; 12 mm; **planșa I, nr. 16.**
Av: Capul Marelui Zeu, cu barbă, părul legat în panglică, laureat, orientat spre dreapta.
Rv: Două stele cu câte opt raze ?; jos legenda (*TO)M(I*).
Referință: REGLING 1910, p. 648, nr. 2468; STANCOMB 2000, pl. XIII, nr. 282, secolul II a.Chr.
Observație: reversul este distrus în proporție de aproximativ 70 %, fiind rasă o peliculă de la suprafața metalului.
Nr. inv. MINAC 66.680; stare de conservare precară.
Context arheologic: a fost descoperită întâmplător în împrejurimile localității, înainte de anii 1999-2000.

TOMIS, Tip Hermes

17. AE; 12h; 3.32 g; 16 x 15 mm; **planșa I, nr. 17.**
Av: Capul lui Hermes cu petasos orientat spre dreapta, văzut din profil.
Rv: Caduceu în partea centrală a câmpului monetar; de o parte și de alta a acestuia legendele *TO/MI* și ?/ *Λ*? *(ΦΙ/ΛΟ?)*.
Referință: REGLING 1910, p. 642, nr. 2435 ?; MUŠMOV 1912, p. 98, nr. 1740 ?.
Nr. inv. MINAC 67.432; stare de conservare foarte precară.
Context arheologic: a fost descoperită întâmplător în împrejurimile localității, înainte de anii 1999-2000.

CALLATIS, Tip Dionysos

[70] TALMAȚCHI 2001, p. 132-133, nr. 97; TALMAȚCHI 2006, p. 173, nr. 38.
[71] TALMAȚCHI 2002-2003a, p. 369, nr. 47; TALMAȚCHI 2006, p. 101, nr. 26.
[72] TALMAȚCHI 2009, p. 193-195.

18. AE; 11h; 7.72 g; 21.5 x 19.5 mm; **planșa II, nr. 18.**
Av: Capul lui Dionysos tânăr, cu cunună de frunze de viță de vie, orientat spre dreapta, văzut din profil.
Rv: Panteră în salt orientată spre dreapta; în stânga câmpului monetar un tyrsos; (sub panteră un spic de grâu dispus spre dreapta); legenda *(KAΛ)ΛA*; deasupra panterei Δ și I în asociere; între panteră şi legendă probabil litera *H ?*.
Referință: POENARU BORDEA 1968, p. 109, nr. 45-48 ?; STANCOMB 2000, pl. V, nr. 87, secolele III-II a.Chr.
Nr. inv. MINAC 67.126; stare de conservare precară.
Context arheologic: a fost descoperită întâmplător în împrejurimile localității, înainte de anii 1999-2000.

DIONYSOPOLIS, Tip Dionysos

19. AE; 12 h; 3,94 g; 16.5 x 17.5 mm; **planșa II, nr. 19.**
Av: Capul lui Dionysos orientat spre dreapta, poartă o cunună de iederă.
Rv: Măciucă, bonetele Dioscurilor, thyrsos; legenda: *HPAKΛEΩ/ΔIO*.
Referință: DRAGANOV 2000, p. 276, nr. 16, p. 277, nr. 16 (unde legenda pe revers ar fi *AKOP/HPAKΛEI/ΔIOY ?*.
Context arheologic: Tropaeum Traiani; apărută în cetate, în urma săpăturilor arheologice, în data de 08.08.2007, sector D, caroul 24[73].
?

20. AE; ?; 5.08 g; 22.5 x 20 mm; **planșa II, nr. 20.**
Av: Capul unui personaj masculin orientat spre dreapta; două contramărci circulare în câmpul monetar: una (circulară) în partea central inferioară a câmpului monetar cu capul lui Hermes cu *petasos*, orientat spre dreapta (6 mm); a doua poziționată în partea centrală stângă (aproape de margine) cu capul lui Hermes cu *petasos* orientat spre dreapta (6 mm).
Rv: Cvasi-ilizibil (posibil o acvilă ?).
Referință: ?
Nr. inv. MINAC 66.433; stare de conservare precară.
Context arheologic: a fost descoperită întâmplător în împrejurimile localității înainte de anii 1999-2000.

ADAMCLISI, punct "Ispanaru" (com. Adamclisi, jud. Constanța).
În toamna anului 2012, din partea regretatului prieten şi coleg Cristian Olariu, am primit acceptul publicării unui număr de nouă monede de bronz care ar fi provenit din zona „punct Ispanaru" şi care „ar fi fost descoperite de curând"[74].

---

[73] Mulțumim și pe această cale dl. profesor univ. dr. Alexandru Barnea care, cunoscând preocupările noastre, ne-a pus la dispoziție spre publicare această monedă în anul 2007, foarte curând după descoperire; mulțumim și colegului dr. Aurel Vîlcu de la Institutul de Arheologie din București pentru amabilitatea de a ne pune la dispoziție fotografiile de avers și revers ale monedei; pentru cercetările arheologice din acel an în sectorul indicat vezi PANAITE 2008, p. 21-22.

[74] Decesul prematur al lui Cristian Olariu în cursul lunii ianuarie 2013 ne-a privat de obținerea unor informații mai clare în ceea ce priveşte locul exact de descoperire, contextul

Callatis, Tip Dionysos

21. AE; 12h; 6.21 g; 21.5 x 21 mm; **planșa II, nr. 21.**
Av: Capul lui Dionysos tânăr, cu cunună de frunze de viță de vie, orientat spre dreapta.
Rv: Cunună de frunze de viță de vie; legenda *ΚΑΛΛΑ*; în cunună *ΠΟ/ΛΥ*.
Referință: PICK 1898, p. 101, nr. 221; PRICE 1993, pl. VII, nr. 212; STANCOMB 2000, pl. IV, nr. 74.
Stare de conservare foarte bună.
Context arheologic: a fost descoperită în zona "Ispanaru" înainte de 2013 (2011 sau 2012 ?).

22. AE; 12h; 5.35 g; 20 x 19 mm; **planșa II, nr. 22.**
Av: Capul lui Dionysos tânăr, cu cunună de frunze de viță de vie, orientat spre dreapta.
Rv: Cunună de frunze de viță de vie; legenda *ΚΑΛΛΑ*; în cunună *ΕΥ*.
Referință: Pick 1898, p.101, nr. 224; STANCOMB 2000, pl. IV, nr.83, pl.V, nr. 85.
Stare de conservare relativ bună.
Context arheologic: a fost descoperită în zona "Ispanaru" înainte de 2013 (2011 sau 2012 ?).

23. AE; 12h; 5.65 g; 22 x 21.5 mm; **planșa II, nr. 23.**
Av: Capul lui Dionysos tânăr, cu cunună de frunze de viță de vie, orientat spre dreapta; cerc perlat; o contramarcă circulară (5 mm) în partea central inferioară a câmpului monetar cu capul zeiței Artemis orientat spre dreapta.
Rv: Cunună de frunze de viță de vie; în dreapta câmpului monetar thyrsos; legenda *ΚΑΛΛΑ*; în cunună *APTI*.
Referință: PICK 1898, p. 100, nr. 218; RUZICKA 1917, p. 87, nr. 218; PRICE 1993, pl. VII, nr. 213; STANCOMB 2000, pl. IV, nr. 82.
Stare de conservare relativ bună; moneda pare a se fi încercat să fie tăiată sau doar "verificată" pe revers.
Context arheologic: a fost descoperită în zona "Ispanaru" înainte de 2013 (2011 sau 2012 ?).

24. AE; 12h; 5.75 g; 22.5 x 22 mm; **planșa II, nr. 24.**
Av: Capul lui Dionysos tânăr, cu cunună de frunze de viță de vie, orientat spre dreapta; o contramarcă circulară (5 mm) în partea central inferioară ușor stângă a câmpului monetar cu capul lui Hermes cu *petasos* orientat spre dreapta.

---

sau dacă monedele provin din cercetărilor arheologice efectuate sau sunt rezultatul unor cercetări de teren. Inclusiv, dacă nu cumva unele au fost descoperite la un loc sau foarte apropiate unele de altele. Multe detalii urmam să le primesc în campania anului următor. Datele tehnice şi fotografiile au fost realizate și consemnate de autor în condiţii precare la muzeul din localitate, monedele fiind predate în aceeaşi zi colegului Cristian Olariu. Nu ştim unde se păstrează în acest moment acestea. De asemenea, în cursul verii anului 2017, am primit acceptul publicării respectivelor monede şi din partea colegului Mihai Severus Ionescu care l-a însoţit pe Cristian Olariu în demersurile arheologice din „punctul Ispanaru". În urma acestor discuții am fost chiar încurajaţi în demersul nostru, pentru a nu se aşterne uitarea peste aceste vestigii semnificative pentru istoria zonei.

Rv: Cunună de frunze de viță de vie; în dreapta câmpului monetar *thyrsos*; legenda *(ΚΑΛΛ)Α*; în cunună monogramă.
Referință: RUZICKA 1917, p. 88, nr. 222d; STANCOMB 2000, pl. IV, nr. 81.
Stare de conservare precară.
Context arheologic: a fost descoperită în zona "Ispanaru" înainte de 2013 (2011 sau 2012 ?).

25. AE; 12h; 5.20 g; 21 x 20.5 mm; **planșa II, nr. 25.**
Av: Capul lui Dionysos tânăr, cu cunună de frunze de viță de vie, orientat spre dreapta; o contramarcă circulară (5 mm) în partea central inferioară ușor stângă a câmpului monetar cu capul zeiței Artemis orientat spre dreapta.
Rv: Cunună de frunze de viță de vie; în dreapta câmpului monetar *thyrsos*; legenda *(ΚΑΛΛΑ)*; în cunună ?.
Stare de conservare foarte precară.
Context arheologic: a fost descoperită în zona "Ispanaru" înainte de 2013 (2011 sau 2012 ?).

26. AE; 12h; 5.60 g; 20 mm; **planșa II, nr. 26.**
Av: Capul lui Dionysos tânăr, cu cunună de frunze de viță de vie, orientat spre dreapta; o contramarcă circulară (5 mm) în partea central inferioară ușor stângă a câmpului monetar cu capul zeiței Artemis orientat spre dreapta ?.
Rv: Cunună de frunze de viță de vie; în dreapta câmpului monetar *thyrsos*) legenda *(ΚΑΛΛΑ)*; în cunună ?.
Stare de conservare foarte precară.
Context arheologic: a fost descoperită în zona "Ispanaru" înainte de 2013 (2011 sau 2012 ?).

Callatis, Tip Apollo

27. AE; 12h; 8.10 g; 24 x 21 mm; **planșa II, nr. 27.**
Av: Capul lui Apollo, văzut din profil, orientat spre dreapta, aureolat cu o cunună de lauri.
Rv: Trepied dispus între două ramuri de lauri, iar în stânga un spic de grâu; legenda *(Κ)ΑΛΛΑ/(Τ)ΙΑΝΩΝ*; la baza trepiedului magistratul monetar *ΠΟΛΛ*.
Referință: TALMAȚCHI 2001, p. 129, nr. 70.
Stare de conservare relativ bună; moneda pare a fi fost răzuită pe revers.
Context arheologic: a fost descoperită în zona "Ispanaru" înainte de 2013 (2011 sau 2012 ?).

Probabil Callatis, tip Demetra ?

28. AE; ?; 4.80 g; 19 x 18 mm; **planșa II, nr. 28.**
Av: Trei contramărci în câmpul monetar: prima este circulară (5 mm), în partea stângă superioară cu capul lui Hermes cu *petasos* orientat spre dreapta, suprapunând-o pe cea de a doua ușor; a doua este circulară (8 mm), în partea dreaptă superioară cu capul lui Herakles orientat spre dreapta; a

treia este tot circulară (5 mm), în partea inferioară stângă, cu o roată cu șase spițe.
Rv: Șters în totalitate.
Referință: PRICE 1993, pl. VIII, nr. 211, tip general, secolele III-II a.Chr.
Observație: Este posibil ca contramarca cu capul lui Herakles să mai fie întâlnită pe o piesă de bronz tip Demetra bătută la Histria cf. KNECHTEL 1908, p. 35, nr. 21; din păcate nu se face o descriere mai clară a portretului, nu se oferă dimensiunile sale şi nici exact poziția unde a fost aplicată. Ştim doar că este imprimată pe avers.
Stare de conservare foarte precară.
Context arheologic: a fost descoperită în zona "Ispanaru" înainte de 2013 (2011 sau 2012 ?).

Macedonia, tip Filip al II-lea

29. AE; 6 h; 5.63 g; 17.5 x 16.5 mm; **planșa II, nr. 29.**
Av: Capul lui Apollo laureat și orientat spre dreapta; cerc perlat.
Rv: Cal și călăreț orientați spre dreapta; sus legenda *ΦΙΛΙΠ(ΠΟΥ)*; sub cal litera *N*.
Referință: ŠELDAROV 2003, p. 88, nr. 398, pl. XI, nr. 398, emisiune postumă (după 336 a.Chr.).
Stare de conservare relativ bună.
Context arheologic: a fost descoperită în zona "Ispanaru" înainte de 2013 (2011 sau 2012 ?).

***

ȘIPOTE, com. Șipote, jud. Constanța
CALLATIS, Tip Dionysos

30. AE; 12h; 5.48 g; 21 mm; **planșa III, nr. 30.**
Av: Capul lui Dionysos tânăr, cu cunună de frunze de viță de vie, orientat spre dreapta; în zona central inferioară ușor dreaptă a câmpului monetar o contramarcă circulară (5 mm): capul zeiței Artemis orientat spre dreapta.
Rv: Urme ale cununei de frunze de viță de vie; în dreapta câmpului monetar *thyrsos*; legenda *(ΚΑΛΛΑΤ)Ι*; în cunună o monogramă.
Referință: STANCOMB 2000, pl. IV, nr. 78-80, secolele III-II a.Chr.
Nr. inv. MINAC 62.025; stare de conservare precară.
Context arheologic: a fost descoperită întâmplător în împrejurimile localității înainte de anul 1998.

31. AE; 9h ?; 6.22 g; 21 x 20.5 mm; **planșa III, nr. 31.**
Av: Capul lui Dionysos tânăr, cu cunună de frunze de viță de vie, orientat spre dreapta; în zona centrală inferioară stângă a câmpului monetar o contramarcă circulară (5 mm): capul zeiței Artemis orientat spre dreapta.
Rv: Urme ale cununii de frunze de viță de vie; (în dreapta câmpului monetar *thyrsos*?); legenda *(ΚΑΛΛΑ) ?*; în cunună monogramă ?.
Referință:STANCOMB 2000, pl. V, nr. 86, tip general.
Nr. inv. MINAC 61.998; stare de conservare foarte precară.

Context arheologic: a fost descoperită întâmplător în împrejurimile localității înainte de anul 1998.

32. AE; 12h; 5.21 g; 21.5 x 21 mm; **planșa III, nr. 32.**
Av: Capul lui Dionysos tânăr, cu cunună de frunze de viță de vie, orientat spre dreapta.
Rv: Cunună de frunze de viță de vie; în dreapta câmpului monetar *thyrsos*; legenda *ΚΑΛΛΑ*; în cunună *ΠΟΥ/ΛΕ*.
Referință: CLAIN 1939, p. 360, nr. 221A; STANCOMB 2000, pl. IV, nr. 75, secolele III-II a.Chr.
Nr. inv. MINAC 62.012; stare de conservare bună.
Context arheologic: a fost descoperită întâmplător în împrejurimile localității înainte de anul 1998.

33. AE; 12h; 5.10 g; 20.5 x 20 mm; **planșa III, nr. 33.**
Av: Capul lui Dionysos tânăr, cu cunună de frunze de viță de vie, orientat spre dreapta; în zona centrală inferioară a câmpului monetar o contramarcă circulară: capul zeiței Artemis orientat spre dreapta.
Rv: Cunună de frunze de viță de vie; legenda *ΚΑΛΛΑ*; în cunună monogramă (?).
Referință: STANCOMB 2000, pl. IV, nr. 81 (?), secolele III-II a.Chr.
Nr. inv. MINAC 62.027; stare de conservare relativ precară.
Context arheologic: a fost descoperită întâmplător în împrejurimile localității înainte de anul 1998.

34. AE; 12h; 5.37 g; 19.5 mm; **planșa III, nr. 34.**
Av: Capul lui Dionysos tânăr, cu cunună de frunze de viță de vie, orientat spre dreapta.
Rv: Cunună de frunze de viță de vie; în dreapta câmpului monetar *thyrsos*; legenda *ΚΑΛΛΑΤΙ*; în cunună monograma *ΕΠΙ*.
Referință: PICK 1898, p. 101, nr. 220; STANCOMB 2000, pl. IV, nr. 76-77, secolele III-II a.Chr.
Nr. inv. MINAC 62.043; stare de conservare relativ bună.
Context arheologic: a fost descoperită întâmplător în împrejurimile localității înainte de anul 1998.

***

Monedele din prima parte a catalogului descoperite la Adamclisi (în cetate și împrejurimile imediate) sunt în număr de 5 și aparțin unor centre ca Tomis (2 ex.), Callatis (1 ex.)și Dionysopolis (1 ex.). Ultima piesă din acest prim lot, de perioadă preromană, nu poate fi atribuită vreunei anume monetării din cauza stării de conservare și a aplicării repetate a unor contramărci (probabil pe avers) cu capul lui Hermes acoperit cu *petasos* (diferit realizat stilistic). Cele două piese din Tomis aparțin tipurilor cu Marele Zeu (de nominal mic) și Hermes și au fost bătute în monetăria locală după debutul său de pe la mijlocul sau a doua parte a secolului

III a.Chr.[75] Piesa din Callatis este din tipul Dionysos/panteră și pare cea mai timpurie monedă din acest prim lot[76] (poate dintre toate piesele callatiene descoperite la Adamclisi de perioadă preromană). Moneda de bronz din Dionysopolis aparține tipului Dionysos și a fost emisă în perioadă elenistică, mai exact după a doua jumătate a secolului al III-lea a.Chr.[77] Cu puține excepții consemnate în zona malului drept al Dunării, monedele din Dionysopolis au fost găsite preponderent în zona de coastă sau imediat în împrejurimile adiacente dinspre sudul pontic, fiind piese de bronz datate în secolele IV-I a.Chr. În afară de piesele din Histria, Tomis şi Callatis, acestea sunt cele mai frecvente descoperiri monetare greceşti preromane dintre cele descoperite în Dobrogea[78]. Monetăria din Dionysopolis este cunoscută ca fiind în emitere deosebit de abundentă şi variată în perioada autonomă[79]. Startul său pare a aparține fie ultimului sfert al secolului III a.Chr.[80], fie odată cu decesul regelui Lysimach în 281 a.Chr.[81]. Emisiunile monetare ale oraşului în Dobrogea sunt bogat reprezentate (cu aproape 60 de exemplare). Singurele relații atestate cu colonii vest-pontice din Dobrogea sunt cele cu Callatis, catalogate ca fiind de natură personală şi explicate prin apropierea geografică[82]. Piesa din catalog pare să adauge un nou magistrat monetar din lista celor puțini cunoscuți pentru seria respectivă monetară și anume ***HPAKΛEΩ (HPAKΛEΩN)***[83].

Lotul de monede provenind de la Adamclisi/punct "Ispanaru" este relativ variat, cu emitenți din Callatis și Macedonia. Astfel din Callatis enumerăm 8 piese de bronz din tipurile Demetra (?): (1 ex.), Dionysos/cunună (6 ex.) și Apollo (1 ex.). Piesa identificată de noi ca probabil aparținând tipului Demetra prezintă pe una din fețe trei contramărci: cu capul lui Hermes cu *petasos*, cu capul lui Herakles și o roată cu șase spițe (contramarca cu Hermes o suprapune ușor pe cea cu Herakles). Cele 6 monede din tipul Dionysos/cunună sunt parțial contramarcate (4 din cele 6 ex.). Contramărcile sunt cu capul Artemidei (3 ex.) și cu capul lui Hermes cu *petasos* (1 ex.). Ultima piesă de bronz din acest lot este bătută în Macedonia într-o monetărie incertă, postum, pentru Filip al II-lea.

Lotul de monede provenind de la Șipote cuprinde numai exemplare de bronz din Callatis și anume 5 din tipul Dionysos/cunună. Dintre acestea 3 sunt contramarcate cu capul Artemidei, iar două nu au fost contramarcate. Cele cinci

[75] REGLING 1910, p. , 597-598; PREDA 1998, p. 83.

[76] POENARU BORDEA 1968, p. 115; PREDA 1998, p. 74-75; TALMAȚCHI 2011, p. 434.

[77] DRAGANOV 2000, p. 275; un al doilea exemplar din acest tip descoperit în Dobrogea provine din jumătatea de nord și are următoarele date tehnice: AE; 1h; 4.41 g; 18.5 mm; pe avers, în interiorul unui cerc perlat, apare capul lui Dionysos orientat spre dreapta, care poartă o cunună de iederă, iar pe revers apar de la stânga la dreapta o măciucă, bonetele Dioscurilor şi un *thyrsos*; în partea superioară şi cea inferioară a câmpului monetar legenda: ***ΔIO/ΔIOTI***; piesa provine din colecția Țifu Florin; restul descoperirilor monetare dionysopolitane din perioadă elenistică din Dobrogea sunt cel mai recent repertoriate (57 piese) la TALMAȚCHI 2007a, p. 89-103, pl. II, nr. 1-14.

[78] TALMAȚCHI 2004-2005, p. 486; TALMAȚCHI 2006, p. 51.

[79] CANARACHE 1957, p. 62.

[80] CANARACHE 1957, p. 61.

[81] DRAGANOV 1995, p. 62.

[82] RUSCU 2002, p. 164.

[83] Un alt magistrat monetar de la Dionysopolis prezent în această serie monetară este ***EYKΛHΣ*** prezent pe o monedă descoperită în satul Rogačevo din regiunea Dobrici cf. DRAGANOVO 1995, p. 61, nr. 5.

monede, deși nu au fost declarate ca atare la momentul achiziționării lor de către instituția muzeală constănțeană, după părerea noastră, s-ar putea să fie un mic depozit monetar. Avem în vedere componența depozitului monetar descoperit înainte de anul 2000 la NV de localitatea Adamclisi și publicat (argumente ar fi tipologia, starea de conservare, prezență parțială a contramărcilor). Cel de la Adamclisi, apărut întâmplător la aproximativ 700/800 de metri de cetatea romano-bizantină, este format din patru exemplare callatiene din tipurile Dionysos (3 ex.) și Apollo (1 ex.). Dintre acestea, două dintre piesele din tipul Dionysos sunt contramarcate cu capul zeiței Artemis. Posibila prezență a monedelor a fost pusă pe seama unor eventuale tranzacții și necesități economico-comerciale. Starea generală de conservare a pieselor din depozit este precară. În sfârșit, datarea depozitului poate fi făcută odată cu cea de a doua jumătatea a secolului II a.Chr. și în special în prima jumătate a secolului I a.Chr. având în vedere prezența procesului contramarcării[84]. Monedele de la Șipote sunt într-o stare precară de conservare. Similar, unele piese sunt contramarcate, altele nu.

Și în cazul lotului de la Adamclisi/punct "Ispanaru" piesele callatiene par a constitui un mic depozit, foarte asemănător compozițional cu cel de la Șipote și mai ales cu cel descoperit în 2000 la Adamclisi, amintit mai sus. Și ne referim la aproape aceeași patină a tuturor pieselor, la prezența masivă procentuală a tipului Dionysos/cunună și a unui singur exemplar din tipul Apollo. Mai mult, în toate trei descoperirile majoritatea covârșitoare a pieselor sunt supuse odată sau de mai multe ori procesului mecanic de contramarcare. Acțiunea de imprimare a unor contramărci este specifică coloniilor grecești vest și nord-vest pontice în secolele II-I a.Chr.

Monedele cu reprezentarea lui Dionysos pe avers și a cununii de iederă pe revers bătute la Callatis sunt unele dintre cele mai răspândite exemplare descoperite în mediul local în Dobrogea. Zeitatea a beneficiat de un cult panhellenic bine reprezentat şi popular la Callatis[85], atât tainic, cât şi public[86]. Este cunoscută prezența unui sanctuar al zeului în cetate, conform inscripţiilor existente[87], și a unei asociații de închinători pentru zeitate[88], făcându-se apel la donatori în scopul ridicării templului. Este amintit în cetate cu atributele de ***Βακχεύς***, ***Πατρώος***[89] şi ***Δασύλλιος***[90], fiind atestat din secolul al IV-lea a.Chr. până în secolul I p.Chr.[91] Descoperirea unui medalion ceramic produs (eventual) la Callatis în mediul getic de la Dunărea de Jos [92], cu chipul zeului orientat spre dreapta, este o altă dovadă a importanţei acestui cult nu numai în mediul grec ci, secvențial, și în mediul local.

Componența "loturilor" de monede callatiene mai sugerează ceva. În primul depozit publicat de la Adamclisi (îl vom numi în continuare Adamclisi 1) și în cel

[84] TALMAȚCHI 2009, p. 193-194.
[85] PIPPIDI & BERCIU 1965, p. 253; PIPPIDI 1998, p. 111-149.
[86] PIPPIDI 1998, p. 141.
[87] PIPPIDI 1998, p. 126.
[88] PIPPIDI 1998, p. 135.
[89] AVRAM 1999, p. 91, 97, 402-403, nr. 79.
[90] AVRAM 1999, p. 91 şi 97.
[91] AVRAM 1999, p. 97.
[92] SÎRBU & OPREA 1995, p. 126.

probabil de la Adamclisi/punct Ispanaru (îl vom numi în continuare Adamclisi 2) apare câte un exemplar de bronz din tipul Apollo. Piesele sunt asociate cu monede callatiene din tipul Dionysos/cunună şi probabil cu un exemplar din tipul Demetra. Piesele contramarcate din ultimele două tipuri exclud o prezență timpurie a tuturor descoperirilor de acest gen în zonă, indicând secolele II-I a.Chr. (după părerea noastră, sfârșitul secolului II și mai ales primul sfert al secolului I a.Chr.). Piesele din tipul Apollo, de modul mare, descoperite la Adamclisi 1 și 2 nu au nicio contramarcă prezentă în câmpul monetar (deși sunt cunoscute suficiente exemplare din acest tip care nu numai în monetăria callatiană elenistică au fost la rândul lor supuse procesului contramarcării). Chiar dacă nu se prezintă într-o stare prea bună de conservare, credem că respectivele monede ar exprima, în contextul dat, posibilitatea baterii lor la o dată ulterioară celei considerate apriori ca momentul debutului lor la Callatis. Situația descoperirilor de la Adamclisi 1 și 2 nu era singulară până acum.

Gh. Poenaru Bordea considera debutul atelierului callatian cândva între circa 330 şi sfârşitul secolului al IV-lea a.Chr., poate până în 281 a.Chr[93]. De asemenea, tot el a oferit o ordonare cronologică a tipurilor monetare de la Callatis, după cum urmează: Herakles (AR), Dionysos pe avers şi panteră pe revers, în paralel[94] cu Demetra pe avers şi cununa de spice pe revers. Urmează, tot în paralel, tipurile Apollo, respectiv Dionysos cu cunună pe revers. În continuare sunt menţionate tipurile Artemis, Hermes şi Herakles, ultimul fiind cel cu Athena[95].

Constantin Preda propunea în cazul emisiunilor de bronz callatiene datarea tipurilor monetare cu Demetra şi Dionysos în prima jumătate a secolului al III-lea a.Chr., fără a exclude posibilitatea emiterii lor încă de la sfârşitul secolului al IV-lea a.Chr.[96] În privinţa tipurilor monetare Herakles, Apollo, Athena, Artemis şi Hermes (fără ca această ordine să fie şi neapărat cronologică), sugera emiterea lor de la sfârşitul secolului al III-lea a.Chr. până către mijlocul secolului I a.Chr. (un fapt probabil este ca cele mai multe să fi fost emise cu precădere în secolul al II-lea a.Chr. şi în primele trei decenii ale secolului I a.Chr.)[97], când, odată cu acţiunea militară a lui Burebista, s-ar fi încheiat activitatea monetăriei de epocă autonomă[98]. Remarcăm sugestia, considerată ca ipoteză de lucru, privind o datarea mai târzie a emisiunilor de bronz din tipul Apollo, având în vedere pătrunderea lor în mediul autohton nord-dunărean abia din a doua jumătate a secolului al II-lea şi în debutul secolului I a.Chr.[99] W. M. Stancomb oferea sugestii privind cronologia diferitelor tipuri monetare emise de către cetate în epocă autonomă, fără a aduce argumente în favoarea propunerilor sale[100]. Printre acestea stabilea ca perioadă de emitere pentru tipul Apollo anii 150-100 a.Chr. În concluzie, având în vedere și argumentele precizate mai sus, excludem posibilitatea baterii tipului monetar Apollo de nominal mare la Callatis mai

[93] POENARU BORDEA 1997, p. 60-61.
[94] POENARU BORDEA 1968, p. 115.
[95] POENARU BORDEA 1997, p. 61.
[96] PREDA 1998, p. 75.
[97] PREDA 1998, p. 76.
[98] PREDA 1998, p. 76.
[99] PREDA 1998, p. 78.
[100] STANCOMB 1996, p. 155-157.

devreme de jumătatea secolului II a.Chr. (poate chiar din a doua jumătate a aceluiași secol). Ambele tipuri monetare (Apollo şi Dionysos) par să fi avut o emitere îndelungată, dovadă numărul mare de exemplare repertoriate. Reprezentarea lui Apollo pe aversul monedelor de bronz callatiene a fost o alegere eficientă din punct de vedere comercial pentru autorităţile oraşului, întrucât respectivul tip monetar s-a bucurat și el de o largă circulaţie în teritoriul rural şi în mediul autohton de la sud şi nord de Carpați. Zeul a fost adorat la Callatis ca *Pythios* (*Πύθιος)* şi *Agyeus (Ἀγυεύς)*[101].

Ascunderea depozitului de la Adamclisi a fost pusă pe seama unor factori de natură economică sau "pierderea" sa s-a petrecut sub presiunea unei ameninţări externe. Nu în ultimul rând putea fi și o pierdere accidentală. Era oricum o valoare relativ mică. Cele trei posibile depozite, fiecare în parte, par a reprezenta sume reduse, dar sunt plăți efectuate odată cu deplasarea și vânzarea unor mărfuri (probabil venite dinspre Callatis, nu neapărat produse în Callatis) în mediul autohton. Poate doar hazardul ne-a oferit posibilitatea, în timp, de a redesena o pagină a relațiilor greco-autohtone dezvoltate din direcția orașului callatian spre sud-vestul teritoriului dobrogean. Acest spațiu (care este mult mai extins decât aria analizată de noi) este bogat în descoperiri arheologice și numismatice[102] care îl individualizează prin cantitate, varietate și particularitățile sale în Dobrogea. Pătrunderea monedelor de bronz callatiene în zonele respective se datorează încrederii de care se bucura economia și imaginea propagandistică prosperă a cetăţii în preferinţele localnicilor[103].

Tranziția și saltul la Callatis de la producerea monedei de argint la cea de bronz exprimă necesitatea susținerii efortului economic şi comercial manifestat în teritoriul de influenţă şi în afara acestuia, în alte spaţii de rezonanţă, din ce în ce mai îndepărtate. După părerea noastră, cetatea Callatis este cea mai implicată colonie din punct de vedere economic, comercial şi monetar, pentru zona sudică şi sud-vestică, odată cu secolul III a.Chr. (mai ales de la sfârşitul primei jumătăţi şi debutul celei de a doua). Iar această situație se va menține și în secolul II și prima jumătate a secolului I a.Chr. Analizele noastre anterioare făcute asupra circulaţiei monedelor callatiene autonome în *chora* şi în alte areale geografice[104] ne indicaseră o anume „predilecţie" a apariţiei descoperirilor de-a lungul unei posibile „linii comerciale" care lega colonia dorică de zona de sud-vest a teritoriul dobrogean. Mai exact, identificasem ca posibil capăt al acestei circulaţiei spaţiul de tranzit şi comerţ aflat în zona actualei localități Silistra (Bulgaria) ceea ce ar sugera o eventuală direcţie comercială şi economică de interes aparte pentru polisul callatian în perioada secolelor IV-I a.Chr.[105]. De asemenea, astfel de apariţii monetare erau făcute, în proporţie covârşitoare, în apropierea unor cunoscute aşezări locale.

Nu de foarte mult timp a fost prezentată, într-un amplu articol dedicat problemei fortificaţiilor de la Floriile (com. Alimanu, jud. Constanţa), ipoteza

[101] PIPPIDI & BERCIU 1965, p. 261; AVRAM 1999, p. 553, nr. 257.
[102] Vezi în acest sens și MIHĂILESCU-BÎRLIBA & CHIRIAC 2000, p. 442-443, 447, nr. 1-5.
[103] TALMAȚCHI 1994, p. 26.
[104] TALMAȚCHI 2006, p. 39-40.
[105] TALMAȚCHI 2002-2003b, p. 396.

conform căreia aşezările autohtone descoperite în zona de sud-vest a Dobrogei ar putea să fi depins de marele centru tribal identificat în zonă[106]. Este cel mai mare centru specific al populaţiei getice din teritoriul pontic, alături de care credem că s-au statornicit din raţiuni diverse, în timp, şi elemente greceşti. Puţin cunoscut în cercetarea arheologică şi numismatică, acest centru a stârnit rareori interes pe măsura importanţei descoperirilor făcute aici, chiar şi doar întâmplătoare. În fapt putem vorbi de un complex de aşezări, nu departe de satul Floriile din judeţul Constanţa, în punctul Adâncata[107]. Mai exact aşezarea este dispusă la aproximativ 3,5 km est de Floriile şi 1,5 km SV de fosta localitate Adâncata[108], identificată în punctul „Dealul Cişmelei"(pe platoul nordic al dealului Dedibal). Reşedinţele tribale sau centrele politico-administrative (aşa cum pare a fi complexul de la Floriile) reprezentau locuri de refugiu şi siguranţă, inclusiv pentru elita nobiliară. Şi marile centre tribale (ca aşezări-centre tribale[109]) din Muntenia „au jucat rolul de nuclee politice, religioase şi economice pentru aşezările rurale din jur"[110]. Un fapt relevant pentru înţelegerea unor aspecte privind pătrunderea monedelor şi a altor piese arheologice greceşti elenistice spre exemplu în complexul de fortificaţii și așezări de la Floriile, l-ar putea constitui distanţa mică, de aproximativ 9-10 km (în linie dreaptă), faţă de Dunăre. De asemenea, este posibil ca acest complex să fi avut o legătură directă cu apele fluviului[111]. Dunărea a reprezentat în perioada preromană pentru teritoriul istro-pontic principala cale de comunicaţie economico-comercială, atât pentru populaţia getică, cât şi pentru coloniile vest-pontice. În bibliografia științifică, într-un studiu realizat acum aproximativ 35 de ani[112], există o semnalare a unui cârlig de acostare numit „inel de ancorare (corp mort) pentru ancorarea navelor"la SE de Adâncata[113]. Alte două identice ar fi existat şi la Zorile şi Şipote, plus o ancoră în apropierea cetăţii *Tropaeum Traiani*. Toate aceste descoperiri sugerau posibilitatea ca valea Urluia, dotată cu versanţi abrupţi, şi în contextul existenţei unor condiţii hidrologice favorabile, să fi fost perfect navigabilă în ultimele secole ale mileniului I a.Chr., ca şi în primele ale

[106] IRIMIA 2007, p. 168, 174.

[107] Denumirea de „Adâncata" se datorează unei foste localităţi moderne aflate nu departe de actuala locaţie Floriile, ea dispărând în deceniul opt al secolului XX (la 29 octombrie 1977), fiind desfiinţată datorită depopulării agresive. Denumirea anterioară a acestei localităţi era Polucci, până la schimbarea cu Adâncata. Din fosta localitate nu se mai păstrează decât fundaţiile vechilor construcţii din incinta satului şi o mare biserică construită în perioada interbelică care astăzi este transformată în mânăstire sub patronajul Arhiepiscopiei Tomisului.

[108] IRIMIA 2004-2005, p. 320.

[109] CONOVICI 1986, p. 75.

[110] CONOVICI 1986, p. 79.

[111] Cu prilejul unor cercetări arheologice de suprafaţă efectuate de autor, pe unul din colţii de stâncă de calcar aflaţi în apropierea complexului de la Adâncata, pe valea Polucci, a fost observat un cârlig de acostare a navelor, înfipt la o înălţime surprinzătoare faţă de nivelul actual de călcare prin micro-defileu (de 9-10 metri). Acest fapt ar putea fi un indiciu în ceea ce priveşte existenţa unui canal de navigare până la Dunăre. Probabilul canal de odinioară pare a corespunde cu actualul loc de trecere în zonă, destul de strâmt, printre pereți de calcar înalți de 15-20 metri care șerpuiește de-a lungul unui micro-canion. El este folosit ocazional de populația rurală de astăzi (fiind cale de acces pentru căruțe), pe drumul care porneşte din localitatea Adamclisi, care trece apoi pe lângă localitatea Urluia spre fosta locaţie Adâncata, iar de aici spre Iezerul şi lacul Vederoasa până la Dunăre.

[112] SCARLAT 1976, p. 101-114.

[113] Vezi nota 111, fiind același cârlig (p. 103, nr. 2).

mileniului următor. Colmatarea ar fi fost un fenomen care s-ar fi petrecut gradual în ultimele secole ale mileniului I p.Chr., fenomen datorat depunerilor aluvionare şi mai ales unor mari torenţi noroioşi (seluri), aşa cum s-a putut constata din cercetările de specialitate la Zorile. Aceşti torenți s-ar fi depus rapid pe fundul văii Urluia şi (prin absorbția rapidă a apei de către formele carstice) formau depuneri *leossoide* ce acopereau elementele calcaroase şi ridicau nivelul văii în detrimentul căii navigabile[114].

Revenind, cercetările întreprinse până în prezent pun într-o lumină adecvată descoperirile făcute în raza comunei Aliman și ne conduc și spre posibilitatea ca fluxul monetar orientat direct (sau chiar direcţionat pentru o anumită secvenţă cronologică) sau indirect (oficial sau neoficial prin circulaţie umană) către colţul de SV al Dobrogei să graviteze mai ales în jurul importantului centru local tribal de la Floriile (şi capătul său, ca un debuşeu, să fie în preajma vadului comercial de la Silistra, unde totuși datele arheologice preromane sunt extrem de puţine)[115]. Deja în secolele II-I a.Chr. Histria nu mai juca un rol primordial în schimburile cu populaţia locală. De asemenea, covârşitoare este prezenţa în cazul acestor descoperiri a pieselor de bronz, fapt ce ar lăsa deschisă opţiunea existenţei unui posibil, în parte, început de circulaţie monetară şi, majoritar de penetraţie și distribuție monetară în mediul local.

Vehicularea mărfurilor prin diferite căi de practicare a comerţului face ca autohtonii sau măcar o parte a lor să se deprindă cu modul de viaţă elen şi mai apoi cel specific lumii elenistice. Aceste raporturi economice şi comerciale cunosc o evoluţie în funcţie de mutaţiile ireversibile ce se produc în interiorul comunităţilor locale, mutaţii pe care chiar aceste relaţii le-au determinat şi care vor avea un puternic impact asupra comunităţilor locale. Folosirea produselor greceşti de import devine o necesitate (stimulată şi întreţinută constant de grecii de pe litoral) în cadrul diferitelor categorii sociale din cadrul populaţiei locale. Dar aceste relaţii erau binare, prin preluarea unor produse locale fie pe calea trocului, la schimb cu produse de lux de factură greacă, fie prin plata lor în mijloace de metal fixe. Acestea din urmă purtau imprimate pe avers şi revers simbolurile, etnicul și zeitățile preferate ale respectivei cetăţi greceşti. Monedele, dincolo de rolul financiar/economic, se comportau ca instrumente de propagandă şi putere în mediile locale. Oricum, a fost evidenţiat un comerţ bine reprezentat, prin prezenţa pieselor de import greceşti, prin crearea unei pieţe sensibile la produse de bună factură. Începând cu secolul IV a.Chr. importurile greceşti pot fi sesizate practic în toate aşezările şi necropolele autohtone.

În zona central sudică a Dobrogei, o serie de descoperiri arheologice fortuite jalonează drumul comercial sud dobrogean ce urma firul văilor naturale şi al

[114] Vezi SCARLAT 1976, p. 103, 108; cu prilejul cercetărilor arheologice din cetate s-a constat prezenţa a numeroase oase și vertebre de peşte (inclusiv în sectorul cartierului romano-bizantin din zona de sud a cetăţii) și greutăți pentru plasele de pescuit. Resturile osteologice ar fi putut proveni din produsele piscicole aduse de la Dunăre, iar o altă parte a acestora ar putea proveni din posibilul curs de apă din valea Urluia, o dovadă a pescuitului practicat fiind și respectivele greutăți de lut.

[115] Descoperirile monetare apar la TALMAȚCHI 2011b, p. 45-65, cu întreaga bibliografie repertoriată; despre descoperiri arheologice din zonă specifice secolelor IV-II a.Chr. vezi la IRIMIA 2007, p. 147-148.

căilor favorabile de acces, legând cel puțin colonia Callatis şi unele aşezări din teritoriul callatian de puncte ca cele de la Fântâna Mare (com. Independenţa)[116], Cetatea (com. Dobromir)[117], Văleni (com. Dobromir)[118], Dobromiru (com. Dobromir)[119] şi Băneasa (jud. Constanţa)[120]. De aici drumul se ramifica, pe de o parte, de la Fântâna Mare către Valea Urluiei spre Şipote (com. Şipote), Zorile (com. Adamclisi), Adamclisi (com. Adamclisi) şi apoi spre Dunăre prin Haţeg (com. Adamclisi)-Rasova (com. Rasova)[121] sau Ion Corvin (com. Ion Corvin)[122], Viile (com. Ion Corvin) etc[123]. Drumul pe malul drept al Dunării[124] este clar atestat de amfore care au ca producător spre exemplu pe *Aristokrates* descoperite la Fântâna Mare şi Satu Nou (com. Oltina)[125] în Dobrogea, iar apoi în continuare pe malul stâng la Iezeru-Jegălia (com. Jegălia, jud. Călăraşi)[126]. Acestea par să provină de pe piaţa din Callatis, marcând „urmele" drumului comercial amintit în perioada dintre al doilea şi al treilea sfert al secolului III a.Chr. (poate chiar de la sfârşitul secolului IV a.Chr.[127]), inclusiv relațiile coloniei Callatis cu mediul local getic. Oricum, amfore cu ștampila acestui fabricant sunt foarte bine reprezentate printre descoperirile de pe litoralul de vest al Mării Negre[128]. Cetatea dorian a avut relaţii comerciale bune nu numai cu populația getică, ci cu diferite forme sau structuri politice şi militare din zonă. Un exemplu în acest sens este şi importanta comunitate scitică. Iar monetăria de la Callatis este una dintre cele mai importante (alături de Dionysopolis şi Tomis) posibile surse pentru emisiunile „de tip scitic", datate în general în cursul secolelor III şi II a.Chr.[129]

Concluzii

Spaţiul central şi de SV al teritoriului dobrogean păstrează numeroase vestigii arheologice specifice tuturor epocilor istorice cunoscute în evoluţia comunităţilor umane. Intervalul cronologic analizat pe parcursul acestui material pare, după cel specific secolelor I-VII p.Chr., cel mai bogat din punct de vedere istorico-cultural. Această situaţie poate fi explicată prin existenţa, pe de o parte, a populaţiei greceşti sau puternic elenizate, pe de altă parte a celei locale, preponderent getice. Prezenţa unor căi de comunicaţie care veneau dinspre oraşele greceşti, de pe litoralul pontic, cu cele aflate în zona centrală a Dobrogei, dar şi legătura cu magistrala dunăreană, au favorizat dezvoltarea aşezărilor rurale

[116] IRIMIA 1973, p. 21, p. 47, pl. 18, nr. 5, 8, p. 49, pl. 19, nr. 1; IRIMIA 1993, p. 170.
[117] IRIMIA 1980, p. 86, nr. 4, p. 87, fig. 4, nr. 4; IRIMIA 1993, p. 170, p. 174.
[118] IRIMIA 1973, p. 25, p. 49, pl. 19, nr. 7; IRIMIA 1993, p. 170.
[119] IRIMIA 1973, p. 25-26; IRIMIA 1993, p. 170.
[120] IRIMIA 1993, p. 168; IRIMIA 2006, p. 126-128.
[121] ARICESCU 1970, p. 224-225; HARȚUCHE 1971, p. 248-249; IRIMIA 1973 , p. 13-14, p. 47, pl. 18, nr. 1, 6; IRIMIA 1990, p. 172, nr. 9; IRIMIA 1991, p. 103, fig. 3, nr. 6-7, p. 110, fig. 7, nr. 8-9, 113-114.
[122] IRIMIA 1983, p. 93, fig. 1, nr. 16, p. 114-118, nr. 11; IRIMIA 1993, p. 170.
[123] IRIMIA 1990, p. 172, nr. 10; IRIMIA 1991, p. 110, fig. 7, nr. 6-7, p. 117-118; IRIMIA 1993, p. 168; despre precizarea respectivei căi comerciale vezi la IRIMIA 1973, p. 65.
[124] IRIMIA 1973, p. 65.
[125] IRIMIA 1973, p. 9-10.
[126] MUȘEȚEANU, CONOVICI & ATANASIU 1978, p. 174.
[127] CONOVICI & IRIMIA 1991, p. 140-141.
[128] RĂDULESCU, BĂRBULESCU & BUZOIANU 1986, p. 41-42 şi notele 21, 22, 29 şi 48/3.
[129] TALMAȚCHI 1999, p. 312; TALMAȚCHI & ANDREESCU 2008, p. 460.

din zonă. Din zona centrală a Dobrogei, pe fondul unor cercetări arheologice insuficiente, se cunosc în general foarte puține descoperiri arheologice autohtone. Materialele grecești sunt majoritar elenistice, inclusiv amfore și ștampile amforice. Simpla cartare a lor oferă totuși posibilitatea marcării unor puncte de legătură dintre zona litorală și cea dunăreană, ilustrând căi comerciale de uscat care traversau regiunea.

Deși, nu cu mult timp în urmă, cele mai importante structuri tribale autohtone păreau a putea fi localizate spre nordul teritoriului dobrogean, acum mai ales spațiul sud-vestic ne-a relevat, prin descoperiri variate petrecute în ultimii 20 de ani, comunități locale puternice, a căror prezență este trădată prin mai multe indicii. Cercetările arheologice, cât și aparițiile fortuite în urma lucrărilor agricole de sezon, au îmbogățit considerabil datele de care dispuneam cu privire la resursele istorice din aceste zone.

Componenta getică își trădează prezența în primul rând prin numeroasele așezări deschise sau fortificate descoperite în zonă. Rezultatele săpăturilor arheologice sau ale unor cercetări întâmplătoare vin să exprime transformările survenite în diferite etape de dezvoltare ale culturii materiale și spirituale. Modificările petrecute pe parcurs, din punct de vedere social și economic, și pe fondul influenței tot mai importante a civilizației grecești, creează în interiorul societății autohtone dobrogene posibilitatea atragerii produselor de import (de calitate superioară), ca și a utilizării monedelor pentru scopul principal pentru care au fost emise.

Prezența în special a unor descoperiri monetare de bronz lasă deschisă opțiunea existenței unui posibil început de circulație monetară sau măcar penetrație monetară către și în mediul local, prin intermediul elementului uman negustoresc, însoțind produse ceramice sau de altă natură. Numeroasele descoperiri monetare făcute în centrul și în sudul și sud-vestul Dobrogei continuă să ofere indicii valoroase privind direcțiile de pătrundere în mediul local. În perioada secolelor III-I a.Chr., pe fondul decadenței economice și monetare a Histriei, afluxul de monede callatian în stânga fluviului (în Muntenia) pare a se revigora[130]. Căile de pătrundere a mărfurilor și emisiunilor monetare callatiene erau pe cursurile naturale de ape, principale sau secundare, pe Dunăre și afluenți. Pieţele de desfacere economico-comerciale nu par a fi alese întâmplător. Se preferau așezările fortificate sau deschise (din Dobrogea și Muntenia). În spațiul de la răsărit de Carpați monedele callatiene au o prezență timidă, ca și o eventuală circulație efectivă a lor, fiind de semnalat doar tezaurul de la Poiana (com. Nicorești, jud. Galați) considerat ca o plată locală[131].

Analiza monetară, chiar dacă de cele mai multe ori pare obositoare și seacă, rămâne un document elocvent, semnificativ, precis (dacă excludem contextele funerare) și de neocolit pentru studiile arheologice care doresc a reprezenta cu

[130] ȚALMAȚCHI 2004, p. 176.

[131] În stratul Poiana II, cu prilejul săpăturilor arheologice efectuate în anul 1985, în așezarea getică a fost descoperit într-un vas ceramic un tezaur format din 32 de monede callatiene de bronz din tipul Apollo (se păstrează la Muzeul din Tecuci); este datat la începutul secolului III și prima jumătate a secolului I a.Chr.; vezi TEODOR, NICU & ȚAU 1987, p. 133-138; PREDA 1998, p. 77; TALMAȚCHI 2006, p. 56, nr. 44; POENARU BORDEA 2004, p. 62, nr. 44.

adevărat repere pentru cercetarea ştiinţifică de anvergură. Acest fapt nu acoperă uneori deficienţe privind unele limite determinante în această cercetarea numismatică. Ne referim aici la modul lor de publicare, lipsa precizărilor necesare (acolo unde este cazul), plus faptul că unele exemplare deja descoperite nu sunt aduse la cunoştinţa lumii ştiinţifice prin publicare din raţiuni subiective şi mai puţin obiective. Descoperirile monetare făcute în centrul și mai ales sud-vestul Dobrogei, lasă să se întrevadă existenţa în zonă a unor posibile (sau posibilă) centre (centru) de putere politică și militară getică. În general, descoperirea emisiunilor de aur şi argint macedonene, a celor histriene şi callatiene etc. în mediul getic, au fost puse pe seama existenţei și perpetuării unor relaţii politice şi economice inter-tribale cu coloniile de pe litoralul pontic, respectiv cu lumea sud-balcanică[132].

Reactualizarea subiectului şi completarea informaţiei, ordonarea şi interpretarea materialelor cunoscute, ca și repertorierea unui număr apreciabil de noi descoperiri pentru perioada preromană din zona viitoarelor cetăți romane de la Ulmetum și Tropaeum Traiani sunt obiectivele pe care ni le-am propus de atins în prezentul articol. Acestea au indicat și nuanțat în mod clar o corelaţie strânsă între puterea de pătrundere a monedei şi comerţul propriu-zis. Foarte importantă a fost încrederea societății autohtone ca receptor în anumite produse comerciale și monetare oferite de anumite colonii vest-pontice dobrogene și nord pontice. De asemenea, aceasta a acceptat (fie prin circulație, fie prin penetrație) o anumită valoare a monedei stabilită convențional de către emitent. Totodată, prin studiul circulației și distribuției monetare grecești, se poate urmări pulsul activităţilor coloniilor în cadrul mult lărgit a ceea ce se numeşte spațiul propriu general de rezonanță economică și comercială. Iar teritoriile de la Ulmetum și Tropaeum Traiani fac parte din aceste arii de interes.

BIBLIOGRAFIE

ARICESCU 1970 - A. Aricescu, *Noi date cu privire la cimitirele getice din zona Dunării, în Dobrogea*, în *Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie*, vol. I, 1964, Bucureşti, 1970, p. 222-239.

ARICESCU 1977 - A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977.

ARSENESCU & BARNEA 1995 – M. Arsenescu & Al. Barnea, *Platou Est de Cetatea Adamclisi, "Cetatea Tropaeum Traiani"*, în: *CCA. Campania 1994, A XXIX-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Cluj-Napoca, 11-14 mai 1995, p. 3.

ARSENESCU & BARNEA 1997 - M. Arsenescu & Al. Barnea, *Platoul Est de cetate, Tropaeum Traiani. Adamclisi*, în: *CCA. Campania 1996, A XXXI-a Sesiune Națională de Rapoarte Arh*eologice, București, 12-15 iunie 1997, p. 70.

ARSENESCU & BARNEA 1998 - M. Arsenescu & Al. Barnea, *Platoul Est de cetate, Adamclisi și Tropaeum Traiani*, în: *CCA. Campania 1997, A XXXII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Călărași, 20-24 mai 1998, p. 2.

AVRAM 1988-1989 – A. Avram, *Întinderea teritoriului Histriei în epoca romană în lumina Hotărniciei consularului Manius Laberius Maximus. Încercare de reconstituire*, CCDJ 5-7 (1988-1989), p. 189-197.

AVRAM 1999 - A. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure, volume III. Callatis et son territoire (ISM III)*, Bucarest-Paris, 1999.

[132] MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1990, p. 64.

AVRAM 2006 - A. Avram, *The Territories of Istros and Kallatis*, în: P. G. Bilde, V. F. Stolba (eds.), *Surveying the Greek Chora: Black Sea Region in a Comparative perspective*, Aarhus, 2006, p. 59-80.

BARBU 1965 – V. Barbu, *Monumentele patriei noastre. Adamclisi*, Bucureşti, 1965.

BARNEA 1975 - I. Barnea, *Atriile bazilicilor paleocreștine de la Tropaeum Traiani*, SCIVA 26 (1975), 1, p. 61-65.

BARNEA 1977 - I. Barnea, *Cetatea Tropaeum Traiani în lumina ultimelor săpături arheologice*, Pontica 10 (1977), p. 261-271.

BARNEA 1998 – Al. Barnea, *Aspects ethniques dans la vie rurale de la Dobroudja romaine (Mésie Inférieure)*, în: V. H. Baumann (ed.), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire Romain, II-ème-IV-ème s. ap. J.-C., Actes du III-e Colloque Roumano-Suisse, La vie rurale dans les provinces romaines: vici et villae (Tulcea, 8-15 octobre 1995)*, Tulcea, 1998, p. 213-228.

BARNEA 2009 – Al. Barnea, *Les grecs de la ville romaine de Tropaeum Traiani*, în: *Le grec du monde colonial antique, I, Le N et le N-O de la mer Noire*, Études anciennes 42, Nancy, 2009, p. 119-123.

BARNEA 2010a – Al. Barnea, *The Greek Divinities from Tropaeum Traiani*, Oltenia 17 (2010), p. 57-62.

BARNEA 2010b - Al. Barnea, *Dobrogea în secolele IV-VI, Cap. IV. Viața economică*, în: *Istoria Românilor*, vol. II, *Daco-romani, Romanici, Alogeni*, (coord. D. Protase, Al. Suceveanu), București, 2010, p. 539-549.

BARNEA *et alii* 1979 – Al. Barnea, I. Barnea, I. B. Cătăniciu, M. Mărgineanu-Cârstoiu & Gh. Papuc, *Tropaeum Traiani, I., Cetatea*, Bucureşti, 1979.

BODZEK 2006 – J. Bodzek, *Sylloge Nummorum Graecorum, Poland, volume III, The National Museum in Cracow, part 4 Sarmatia-Bosporus*, Kraków, 2006.

BUZDUGAN & MITITELU 1960 – G. Buzdugan & I. Mititelu, *Contribuții la clasificarea unor monede histriene*, SCN 3 (1960), p. 385-404.

BĂJENARU 2010 - C. Băjenaru, *Minor fortifications in the Balkan-Danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca, 2010.

CANARACHE 1957 – V. Canarache, *Monede autonome inedite din Dionysopolis și cronologia lor relativă*, SCN 1 (1957), p. 61-78.

CLAIN 1939 - V. Clain, *Beiträge zur Münzkunde von Kallatis*, în: *VI Internationales Kongress für Archäologie*, Berlin, 1939, p. 356-361.

COJA 1972 – M. Coja, *Cercetări noi în așezarea greco-romană de la Capul Dolojman-Argamum (?)*, BMI 3 (1972), p. 33-42.

CONOVICI 1980 – N. Conovici, *Les relations entre les Gètes des deux rives du Bas-Danube à la lumière des données archéologiques et numismatiques (IVe – IIe siècles av.n.è.)*, în: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4-10 septembre 1976, vol. II, Histoire et Archéologie)*, Bucureşti, 1980, p. 141-150.

CONOVICI 1986 - N. Conovici, *Aşezări fortificate şi centre tribale geto-dacice din Muntenia (sec. IV î.e.n.-I e.n.)*, Istros 4 (1986), p. 71-87.

CONOVICI & IRIMIA 1991 - N. Conovici & M. Irimia, *Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques découverts à Satu Nou (comm. d' Oltina, dép. de Constantza)*, Dacia N.S. 35 (1991), p. 139-175.

DIMA 2014 – M. Dima, *The Silver Coinage of Istros during the Hellenistic period*, Wetteren, 2014.

DOMĂNEANȚU 1975 - C. Domăneanțu, *Cercetări arheologice la Tropaeum Traiani, Via principalis (1970-1971)*, SCIVA 26 (1975), 2, p. 231-240.

DRAGANOV 1995 – D. Draganov, *New coin types of Dionysopolis, Numismatic and Sphragistic contributions to ancient and medieval history of Dobroudja, International Symposium, Dobrich, 1993*, Dobrudja 12 (1995), p. 60-63.

DRAGANOV 2000 – D. Draganov, *The bronze coinage of Dionysopolis. Tipology*, în: Kluge, Bernd & Weisser, Bernhard (eds.), *XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997. Akten-Proceedings-Actes*, 2 Bände, Berlin 2000, p. 275-279.

HARȚUCHE 1971 – N. Harțuche, *Contribuții la repertoriul arheologic al Dobrogei*, Pontica 4 (1971), p. 247-261.

HIND 1998 – J. Hind, *Megarian Colonisation in the Western Half of the Black Sea, The Greek Colonisation of the Black Sea Area, Historical Interpretation of Archaeology*, Stuttgart, 1998, p. 131-152.

IONESCU, ELLIS & SILBERSTEIN 2005 – M. Ionescu, L. Ellis & G. Silberstein, *Sipote. Platou. Adamclisi, corn. Adamclisi, jud. Constanța [Tropaeum Traiani]*, în: *CCA, Campania 2004, A XXXIX-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Jupiter - Mangalia, 25 - 28 Mai 2005, București, 2005, p. 19-20.

IRIMIA 1973 – M. Irimia, *Descoperiri noi privind populația autohtonă a Dobrogei şi legăturile ei cu coloniile greceşti (sec. V-I î.e.n.)*, Pontica 6 (1973), p. 7-71.

IRIMIA 1980 – M. Irimia, *Date noi privind așezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 13 (1980), p. 66-118.

IRIMIA 1983 – M. Irimia, *Date noi privind necropolele din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 16 (1983), p. 69-148.

IRIMIA 1990 – M. Irimia, *Noi mărturii arheologice privind geții din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Symposia Thracologica 8 (1990), p. 171-172.

IRIMIA 1991 – M. Irimia, *Noi mărturii arheologice privind a doua epocă a fierului în Dobrogea*, Pontica 24 (1991), p. 97-121.

IRIMIA 1993 – M. Irimia, *Geții din Dobrogea în a doua jumătate a mileniului I a.Chr. și legăturile lor cu alte populații*, în: *Colegiul Pedagogic "Constantin Brătescu". Valori ale civilizației românești în Dobrogea*, Constanța, 1993, p. 156-177.

IRIMIA 2004-2005 – M. Irimia, *Descoperiri getice în zona Adâncata (com. Aliman, jud. Constanța)*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 319-384.

IRIMIA 2006 – M. Irimia, *Noi descoperiri getice şi greceşti din Dobrogea şi din stânga Dunării,* Pontica 39 (2006), p. 123-168.

IRIMIA 2007 – M. Irimia, *Considerații privind așezările getice din Dobrogea și problema existenței unor emporia în zona Dunării inferioare*, Pontica 40 (2007), p. 137-225.

KNECHTEL 1908 - W. Knechtel, *Monete inedite din urbele antice Kallatis, Istros şi Dionysopolis*, BSNR 5 (1908), 9, p. 30-39.

KREBS 1998 - S. A. Krebs, *Intensive survey in the vicinity of late roman Ulmetum*, SCIVA 49 (1998), 1, p. 97-125.

KRYZHYTSKYY, KRAPIVINA, LEJPUNSKAJA & NAZAROV 2003 – S. D. Kryzhytskyy, V. V. Krapivina, N. A. Lejpunskaja & V. V. Nazarov, *Olbia-Berezan*, în: D. V. Grammenos & E. K. Petropoulos (eds.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, II, Thessaloniki, 2003, p. 389-561.

KUZNEȚOV 2003 – V. Kuznețov, *Kepoi – Phanagoria – Taganrog*, în: D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos (eds.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, II, Thessaloniki, 2003, p. 895-955.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA & CHIRIAC 2000 – V. Mihăilescu-Bîrliba & C. Chiriac, *Descoperiri monetare în zona de sud-vest a Dobrogei*, în: *Istro-Pontica, Muzeul tulcean la a 50-a aniversare, 1950-2000, Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate, 1955-2000*, Tulcea, 2000, p. 441-453.

MITREA 1965 – B. Mitrea, *Descoperirile monetare şi legăturile de schimb ale Histriei cu populațiile locale în sec. V-IV î.e.n.*, StCl 7 (1965), p. 143-167.

MITREA 1984 – B. Mitrea, *Etape cronologice în relațiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, Thraco-Dacica 5 (1984), 1-2, p. 111-122.

OLARIU 2011 - C. Olariu, *Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanța*, în: *CCA, Campania 2010, A XLV-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Sibiu, 26 - 29 Mai 2011, București, 2011, p. 249-250.

OLARIU & IONESCU 2005 – C. Olariu & M. S. Ionescu, *Periegheze, Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanța [Tropaeum Traiani]*, în: *CCA, Campania 2004, A XL-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*,Constanța, 31 Mai – 3 Iunie 2006, București, 2005, p. 21.

OLARIU & IONESCU 2006 – C. Olariu & M. S. Ionescu, Periegheze, *Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanța [Tropaeum Traiani]*, în: *CCA, Campania 2005*, A XL-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice,Constanța, 31 Mai – 3 Iunie 2006, București, 2006, p. 41.

OLARIU & IONESCU 2007 – C. Olariu & M. S. Ionescu, *Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanţa Punct: Ispanaru (sat dispărut)*, în: *CCA, Campania 2006*, A XLI-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Tulcea, 29 Mai – 1 Iunie 2007, București, 2007, p. 31.

OLARIU, TĂNASE & BABA 2010 – C. Olariu, C. Tănase & D. Baba, *Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanța, Autorizația de evaluare de teren nr. 7/2009*, în: *CCA, Campania 2009*, București, 2010, p. 327.

OLARIU, IONESCU & GAMUREAC 2013 – C. Olariu, M. S. Ionescu & Ş. E. Gamureac, *The Archaeological Excavation and Field Survey of Ispanaru and the surrounding Area (Constanţa County)*, Pontica 46 (2013), p. 225-239.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1990 – V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie şi monedă*, Iaşi, 1990.

MOISIL 1912 - C. Moisil, *Creşterea colecţiilor, Analele Academiei Române*, 21, octombrie-decembrie, 1912, p. 235-337.

MURNU 1910 - G. Murnu, *Cronica săpăturilor arheologice de la cetatea Tropaeum-Adamclisi*, BCMI 3 (1910), p. 155-161.

MUŞEŢEANU, CONOVICI & ATANASIU 1978 - C. Muşeţeanu, N. Conovici & A. Atanasiu, *Contribution au problème de l'importation des amphores grecques dans le sud-est de la Muntènie*, Dacia NS. 22 (1978), p. 173-199.

MUŠMOV 1912 - N. Mušmov, *Antičnite moneti na Balkanskija poluostrov i monetite na bălgarskite ţare*, Sofia, 1912.

OCHEȘEANU 1973-1975 – R. OCHEŞEANU, *Câteva considerații privind monedele de bronz cu roata şi legenda IΣT*, BSNR 67-69 (1973-1975), 121-123, p. 45-48.

PANAITE 2008 – A. Panaite, *1. Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanţa (Tropaeum Traiani), Sector D-Basilica cu transept*, în: *CCA. Campania 2007*, A XLII -a Sesiune Naţională de Rapoarte arheologice, Iaşi, 14-17 mai 2008, Bucureşti, 2008, p. 21-22.

PAPUC 1974 - Gh. Papuc, *Câteva considerații privind construirea zidului de incintă al cetății Tropaeum Traiani*, Pontica 7 (1974), p. 325-337.

PÂRVAN 1912-1913 - V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, AARMSI, 35 (1912-1913), p. 467-531.

PICK 1898 - B. Pick, *Die Antiken Münzen Nord-Griechelands, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, 1, Berlin, 1898.

PIPPIDI 1998 – D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte şi interpretări*, Bucureşti, 1998.

PIPPIDI & BERCIU 1965 – D. M. Pippidi & D. Berciu, *Din istoria Dobrogei. Geţi şi greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, Bucureşti, 1965.

POENARU BORDEA 1968 – Gh. Poenaru Bordea, *Un tezaur de monede callatiene din perioada autonomiei*, SCN 4 (1968), p. 103-125.

POENARU BORDEA 1997 – Gh. Poenaru Bordea, *Emisiunile monetare din atelierele greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre (sec. VI î. Hr.-III). Un stadiu al problemei*, în: *130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, Bucureşti, 1997, p. 56-70.

POENARU BORDEA 2004 – Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J.-C dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs*, în: *Presenza e funzioni della moneta nelle chorai delle colonie greche dall`Iberia al Mar Nero, Atti del*

XII Convegno organizzato dall`Università „Frederico II" e dal centro internazionale di studi numismatici Napoli, 16-17 giugno 2000, Roma, 2004, p. 27-70.

POENARU BORDEA & NICOLAE 1998 – Gh. Poenaru Bordea & E. Nicolae, *Quelques monnaies découvertes à Tropaeum Traiani*, în: *Stephanos Nomismatikos, Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag*, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wiessenschaften, Griechisches Münzwerk, Berlin, 1998, p. 523-542.

POENARU BORDEA, OCHEŞEANU & NICOLAE 1988-1989 – Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşeanu & E. Nicolae, *Tezaurul de monede romane târzii descoperite la Ulmetum în 1912*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 163-186.

PREDA 1973 – C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, Bucureşti, 1973.

PREDA 1998 – C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998.

PREDA 2003 – C. Preda, *Descoperiri de monede antice*, BSNR 92-98, (1998-2003), 146-151 (2003), p. 335-345.

PREDA & NUBAR 1973 - C. Preda & H. Nubar, *Histria III. Descoperiri monetare 1914-1970*, Bucureşti, 1973.

PRICE 1993 - M. Price, *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993.

RĂDULESCU 1988 – A. Rădulescu, *Tropaeum Traiani. Monumentul şi Cetatea*, Bucureşti, 1988.

RĂDULESCU, BĂRBULESCU & BUZOIANU 1986 – A. Rădulescu, M. Bărbulescu & L. Buzoianu, *Importuri amforice la Albeşti (jud. Constanţa), Heraclea Pontica*, Pontica 19 (1986), p. 33-60.

REGLING 1910 - K. Regling, *Die Antiken Münzen Nord-Griechelands, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, 2.1., Die Münzen von Odessos und Tomis*, Berlin, 1910.

RUSCU 2002 - L. Ruscu, *Relaţiile externe ale oraşelor greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002.

RUZICKA 1917 - L. Ruzicka, *Inedita aus Moesia Inferior*, NZ 50 (1917), p. 73-173.

SÂMPETRU 1994 - M. Sâmpetru, *Oraşe şi cetăţi romane târzii la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1994.

SCARLAT 1976 - C. Scarlat, *Investigaţii istorico-arheologice şi geografico-hidrologice asupra căilor navigabile de acces în interiorul vechiului teritoriu geto-dac din Dobrogea*, Muzeul Naţional 3 (1976), p. 101-114.

SCORPAN 1980 - C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortification on the Lower Danube*, BAR International Series 88, 1980.

SÎRBU & OPREA 1995 - V. Sîrbu & V. Oprea, *Aşezarea getică de la Pietroiu*, CCDJ 13-14 (1995), p. 123-146.

STANCOMB 1994 - W. Stancomb, *The History and Coinage of the Greek cities on the coast of the Black Sea from the time of the Greek colonization to the period of Roman domination with particular reference to the mint of Olbia, volume II, Appendix, Sylloge Nummorum Graecorum*, University of Warwick, 1994.

STANCOMB 1996 - W. M. Stancomb, *Some coins minted at Callatis*, SCN 10 (1996), p. 155-157.

STANCOMB 2000 - W. Stancomb, *Sylloge Nummorum Graecorum, Vol. XI, The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000.

ŠELDAROV 2003 – N. Šeldarov, *Macedonia and Paeonia: Šeldarov Collection*, Skopje, 2003.

ŞTEFAN 1974 - Al. S. Ştefan, *Recherches de photo-interprétation archéologique sur le limes de la Scythie Mineure à l'époque romaine*, în : D. M. Pippidi (ed.), *Actes de l'IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972*, Bukarest-Köln-Wien, 1974, p. 95-108.

SUTZU 1907 – M. Sutzu, *Monete din colecţiunea noastră inedite sau puţin cunoscute emise în urbele antice din Dobrogea*, BSNR 4 (1907), 13, p. 3-8.

TALMAȚCHI 1995 – G. Talmațchi, *Circulația monedelor grecești în Dobrogea și în zona extracarpatică (secolele V-I a.Chr.)*, Crisia 25 (1995), p. 23-35.

TALMAȚCHI 1999 – G. Talmațchi, *Monede scitice descoperite în Dobrogea*, Pontica 32 (1999), p. 307-312.

TALMAȚCHI 2000 – G. Talmațchi, *Date noi privind descoperiri monetare grecești din Dobrogea*, AnDob 6 (2001), 1, p. 9-36.

TALMAȚCHI 2001 – G. Talmațchi, *Contribuții privind circulația monetară dobrogeană în secolele VI-I a.Chr.*, Anale UCDC 4 (2001), p. 120-145.

TALMAȚCHI 2002-2003a - G. Talmațchi, *Descoperiri premonetare şi monetare în Dobrogea (sec. VI-I a.Chr.)*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 357-394.

TALMAȚCHI 2002-2003b – G. Talmaţchi, *Scurtă privire asupra ariei de difuzare a monedelor autonome emise de Callatis şi Tomis*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 395-408.

TALMAȚCHI 2004 - G. Talmaţchi, *Aspecte privind circulaţia monedelor în spaţiul extracarpatic dintre Dunăre şi Nistru emise de coloniile greceşti vest-dobrogene (sec. V-I a.Chr.)*, în: *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Călăraşi-Brăila, 2004, p. 175-182.

TALMAȚCHI 2004-2005 – G. Talmațchi, *Monede rare în descoperiri aflate în colecția numismatică a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 483-490.

TALMAȚCHI 2005 – G. Talmațchi, *Aspects of the circulation of the Greek coin (other than the west-pontic dobrudjan ones) between the Danube and the Euxine Sea during the autonomous period*, SAA 10-11 (2005), p. 115-122.

TALMAȚCHI 2006 – G. Talmațchi, *Les monnaies autonomes d'Istros, Callatis et Tomis, Circulation et contexte*, Wetteren, 2006.

TALMAȚCHI 2007a – G. Talmațchi, *The Mints` Issues from the Black Sea Coast and other areas of Dobrudja. The Pre-Roman and early roman periods (6th century BC-1st century AD)*, Cluj-Napoca, 2007.

TALMAȚCHI 2007b – G. Talmațchi, *Circulația monedelor nord-pontice în teritoriul dintre Dunăre şi Marea Neagră (secolului VI a.Chr.-I p.Chr.)*, Danubius 25 (2007), p. 7-19.

TALMAȚCHI 2008 - G. Talmațchi, *Aspecte ale prezenței monedelor geto-dacice în teritoriul pontic prin prisma noilor descoperiri*, Pontica 41 (2008), p. 473-532.

TALMAȚCHI 2009 – G. Talmațchi, *Un lot de monede callatiene autonome descoperite la Adamclisi, jud. Constanța*, BSNR 98-103 (2004-2009), p. 193-195.

TALMAȚCHI 2010 - *Semnele monetare din aria de vest și nord-vest a Pontului Euxin. De la simbol la comerț (secolele VI-V a.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2010.

TALMAȚCHI 2011a – G. Talmațchi, *Monetăriile oraşelor vest-pontice Histria, Callatis şi Tomis în epocă autonomă. Iconografie, legendă, metrologie, cronologie şi contramarcare*, Cluj-Napoca, 2011.

TALMAȚCHI 2011b – G. Talmațchi, *Despre cronologia complexului de așezări de la Floriile (com. Alimanu, jud. Constanța) prin prisma datelor arheologice și numismatice*, în Gh. Mănucu-Adameșteanu (ed.), *O jumătate de veac în slujba Istoriei Bucureștilor*, Omagiu profesorului Panait Ion Panait la 80 de ani, vol. II, București, 2011, p. 45-65.

TALMAȚCHI & LUNGU 2006 – G. Talmațchi & L. Lungu, *Descoperiri monetare inedite din zona Ulmetum. Considerații asupra circulației monetare*, Pontica 39 (2009), p. 381-413.

TALMAȚCHI & ANDREESCU 2008 – G. Talmațchi & Gh. Andreescu, *Monede de "tip scitic" aflate într-o colecție particulară din Constanța*, Pontica 41 (2008), p. 451-472.

TEODOR, NICU & ȚAU 1987 - S. Teodor, M. Nicu & S. Ţau, *Tezaurul de monede callatiene descoperit la Poiana, judeţul Galaţi*, Thraco-Dacica 8 (1987), p. 133-138.

TOCILESCU 1893 - Gr. Tocilescu, *Resultatul explorărilor sale arheologice făcute în vara anului 1891 la castrul roman de lîngă Adam Clissi*, Analele Academiei Române, seria a II-a, 14 (1891-1892), București, 1893, p. 13-34.

ZAHARIADE 1988 - M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988.

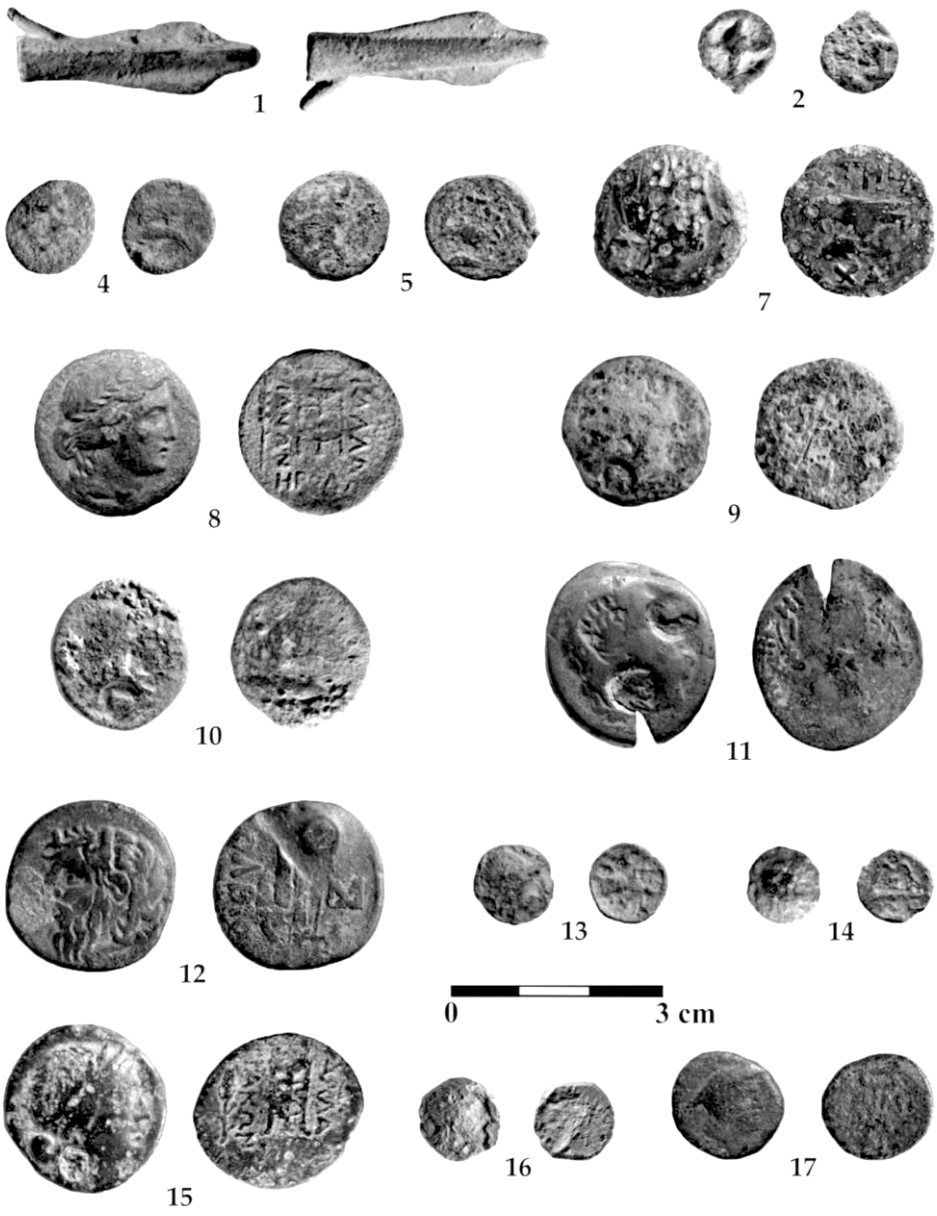

Pl. I - Noi descoperiri monetare preromane la Pantelimon (1-2, 4-5, 7-14), Vulturu (15) și Adamclisi (16-17).

Pl. I - New pre-Roman monetary discoveries at Pantelimon (1-2, 4-5, 7-14), Vulturu (15) and Adamclisi (16-17).

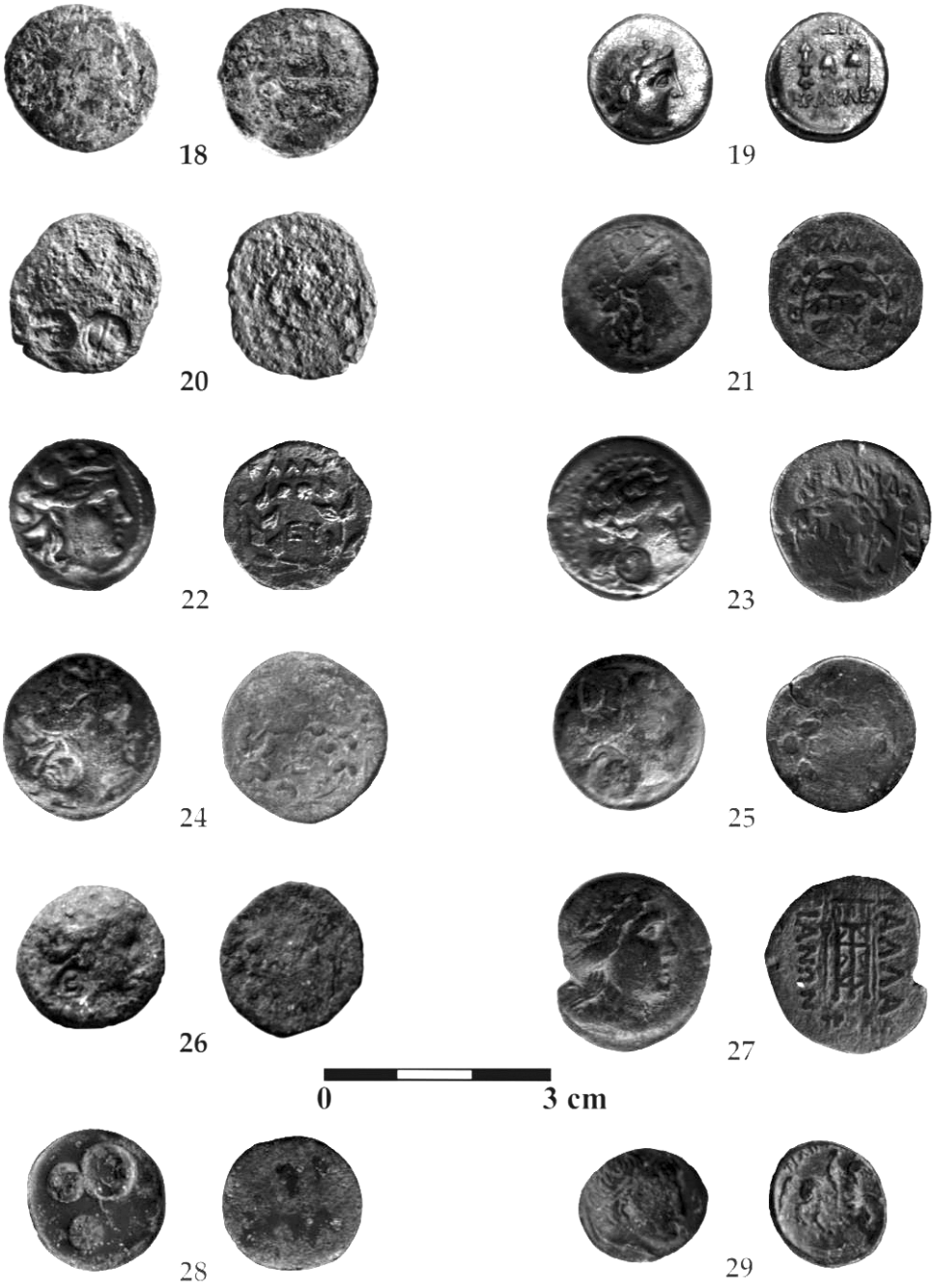

Pl. II - Noi descoperiri monetare preromane la Adamclisi (18-20) şi Adamclisi-punct "Ispanaru" (21-29).

Pl. II - New pre-Roman monetary discoveries at Adamclisi (18-20) and Adamclisi-point "Ispanaru" (21-29).

Pl. III - Noi descoperiri monetare preromane la Şipote (30-34).

Pl. III - New pre-Roman monetary discoveries at Şipote (30-34).

DOUĂ FRAGMENTE DE TEZAURE CU DRAHME DE APOLLONIA ȘI DYRRHACHIUM DIN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL BRUKENTHAL

Silviu I. PURECE[*]
Claudiu MUNTEANU[*]

Cuvinte cheie: *Apllonia, Dyrrhachium, Transilvania, Apoș, drahmă.*
Keywords: *Apllonia, Dyrrhachium, Transilvania, Apoș, drachma.*

Rezumat: *În colecția Muzeului Național Brukenthal au fost identificate recent două grupuri de drahme, emise de orașele Apollonia și Dyrrhachium. Unul dintre aceste grupuri, format din 10 drahme dyrrhachiene, are menționat ca loc de proveniență localitatea Apoș. Este posibil să fi făcut parte dintr-un tezaur publicat anterior provenit tot de la Apoș, deși nu putem exclude ipoteza ca acesta să facă parte dintr-un alt tezaur descoperit în zona localității Apoș. Cel de-al doilea lot a fost denumit, pentru că nu i se cunoaște locul exact de descoperire, Transilvania I. Denumirea a fost determinată de faptul că cea mai mare parte a colecției este formată, exceptând piesele rare, din descoperiri făcute pe teritoriul Transilvaniei. Grupul este format din 16 drahme aparținând celor două orașe menționate anterior. Structura acestui grup este interesantă, datorită slabei prezențe a emisiunilor magistratului monetar Meniskos.*

Abstract: *In the Brukenthal National Museum's collection were identified two groups of drachmas, issued by the cities Apollonia and Dyrrhachium. One group, containing 10 Dyrrhachium drachmas, have mentioned as discovery place the Apoș locality. It is possible to been part of a hoard from Apoș already published, although we can't exclude the hypothesis that this coins to be part of another hoard found in the region of Apoș. The second group of coins was named, because we doesn't know the exact*

[*]Silviu I. PURECE: Universitatea „Lucian Blaga", Sibiu; e-mail: silviu.purece@ulbsibiu.ro;
[*]Claudiu MUNTEANU: Muzeul Național Brukenthal, Sibiu; e-mail: munclaiul@gmail.com.

discovery place, Transilvania I. This name was determined by the fact that almost entire collection, excepting the rare coins, contain discoveries from Transylvania region. This group is formed from 16 drachmas belonging to those two cities mentioned before. The structure of this group is very interesting, because of the low presence of the coins issued by the monetary magistrate Meniskos.

În colecția Muzeului Național Brukenthal se află un număr de drahme emise de orașele Apollonia și Dyrrhachium, unele înregistrate ca piese izolate, altele ca părți ale unor tezaure. Unul dintre tezaure, cel de la Apoș, de 34 de piese, a fost publicat recent[1]. În contextul unei noi inventarieri, au mai fost descoperite 10 piese însoțite de mențiunea că ar proveni de la Apoș. Suntem în fața a două posibilități: monedele au făcut parte din tezaurul deja cunoscut sau avem un lot de monede care este sau a făcut parte dintr-un tezaur inedit. Cea de-a doua presupunere se bazează pe faptul că lotul de monede publicat este despărțit prin mai multe poziții de cel prezentat mai jos, ceea ce indică momente diferite de intrare în colecție.

CATALOGUL PIESELOR DIN LOTUL DE LA APOȘ

1. **ΓΛΑΥΚΟΣ/ΔΑΜΑΓΕΟΣ**
Avers: ΓΛΑΥΚΟΣ
Pasăre întoarsă spre dreapta deasupra legendei.
Revers: ΔΥΡ/ΔΑΜΑ/ΓΕ/ΟΣ
Batere descentrată.
Ceka 1972, 124, drahmă.
3,26 g.; 16,7 x 18,2 mm; axa 1.
Nr. inv. T 3324.

2. **ΜΕΝΙΣΚΟΣ/ΑΓΑΘΙΩΝΟΣ**
Avers: ΜΕΝΙΣΚΟ[Σ]
Vultur spre dreapta deasupra legendei.
Revers: ΔΥΡ/[ΑΓΑ/ΘΙΩ]/ΝΟΣ
Ceka 1972, 316, drahmă.
3,02 g.; 16,6 x 18,3 mm; axa 2.
Nr. inv. T 3329.

3. **ΜΕΝΙΣΚΟΣ/ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ**
Avers: ΜΕΝΙΣΚΟ[Σ]
Pasăre în zbor spre dreapta deasupra legendei.
Revers: ΔΥΡ/[ΔΙΟ/ΝΥ]/ΣΙΟΥ
Batere descentrată.
Ceka 1972, 320, drahmă.
3,1 g.; 16,7 x 17,4 mm; axa 11.
Nr. inv. T 3326.

4. **ΜΕΝΙΣΚΟΣ/ΛΥΚΙΣΚΟΥ**
Avers: [ΜΕ]ΝΙΣΚΟΣ
Personaj în dreapta. Batere descentrată.
Revers: ΔΥ[Ρ/ΛΥ]/ΚΙΣ/Κ[ΟΥ]
Ceka 1972, 325, drahmă.
3,02 g.; 15,9 x 17,4 mm; axa 1.
Nr. inv. T 3321.

[1] PURECE 2012, p. 53-61.

5. **ΜΕΝΙΣΚΟΣ/ΛΥΚΙΣΚΟΥ**
Avers: ΜΕΝΙΣΚΟΣ
Batere descentrată.
Revers: [ΔΥΡ]/ΛΥ/ΚΙΣ/Κ[ΟΥ]
Batere descentrată.
Ceka 1972, 325, drahmă.
3,26 g.; 16,5 x 17 mm; axa 7.
Nr. inv. T 3323.

6. **ΜΕΝΙΣΚΟΣ/ΛΥΚΙΣΚΟΥ**
Avers: ΜΕΝΙΣΚΟΣ
Batere descentrată.
Revers: ΔΥ[Ρ/ΛΥ/ΚΙΣ]/ΚΟΥ]
Batere descentrată.
Ceka 1972, 325, drahmă.
3,01 g.; 16,7 x 17 mm; axa 1.
Nr. inv. T 3327.

7. **ΜΕΝΙΣΚΟΣ/ΦΙΛΩΤΑ**
Avers: ΜΕΝΙΣΚΟΣ
Torță la dreapta.
Revers: [ΔΥΡ]/ΦΙ/ΛΩ/[ΤΑ]
Batere descentrată.
Ceka 1972, 331, drahmă.
3,01 g.; 17,1 x 17,8 mm; axa 9.
Nr. inv. T 3325.

8. **ΜΕΝΙΣΚΟΣ/ ΦΙΛΩΤΑ**
Avers: ΜΕΝΙΣΚΟΣ
Batere descentrată. Torță
la dreapta.
Revers: [ΔΥΡ]/ΦΙ/ΛΩ/[ΤΑ]
Batere descentrată.
Ceka 1972, 331, drahmă.
3,18 g.; 17,3 x 17,4 mm; axa 8.
Nr. inv. T 3328.

9. **ΜΕΝΙΣΚΟΣ/ΦΙΛΩΤΑ**
Avers: ΜΕΝΙΣΚΟΣ
Torță la dreapta.
Revers: [ΔΥΡ/Φ]Ι/ΛΩ/ΤΑ
Ceka 1972, 331, drahmă.
3,28 g.; 15,9 x 17,8 mm; axa 8.
Nr. inv. T 3330.

10. **ΞΕΝΩΝ/ΦΙΛΟΔΑΜΟΥ**
Avers: ΞΕΝΩΝ
Probabil un vultur în zbor spre dreapta deasupra legendei.
Revers: ΔΥΡ/ΦΙΛΟ/[ΔΑ/ΜΟΥ]
Batere descentrată.
Ceka 1972, 362, drahmă.
3,25 g.; 16,6 x 17,3 mm; axa 8.
Nr. inv. T 3322.

Trebuie să remarcăm câteva diferențe și asemănări între structura acestui grup de monede și cea a lotului publicat. Astfel, din lotul publicat lipsesc monede aparținând grupei a IV-a[2], în timp ce în noul lot de la Apoș este prezentă o monedă emisă sub egida magistraților: ΓΛΑΥΚΟΣ/ΔΑΜΑΓΗΣ, încadrată în această grupă. Singura monedă din lot cu numele magistratului monetar ΞΕΝΩΝ îl menționează ca eponim pe ΦΙΛΟΔΑΜΟΣ, care este prezent pe două monede ale primului lot, dintre cele trei, emise sub autoritatea lui ΞΕΝΩΝ[3]. Emisiunile lui ΜΕΝΙΣΚΟΣ sunt repartizate astfel: ΑΓΑΘΙΩΝ 1, ΦΙΛΩΤΑΣ 3, ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ 1, ΛΥΚΙΣΚΟΣ 3. Așa cum se poate observa, din noul lot face parte o monedă aparținând perechii de magistrați ΜΕΝΙΣΚΟΣ/ΑΓΑΘΙΩΝ, pereche ce nu este prezentă în lotul publicat inițial[4].

Dacă pornim de la cea de-a doua ipoteză – existența unui singur tezaur, și alăturăm cele două loturi monetare, obținem o greutatea totală a monedelor de

[2] PETRÁNYI 1995-1996, p. 11; PETRÁNYI 1992-1993, p. 72; CONOVICI 1985, p. 39-40; POENARU-BORDEA 1983, p. 227-230.
[3] PURECE 2012, p. 55-56.
[4] PURECE 2012, p. 56.

133,98 g, media fiind de 3,05 g. În tabelul pe care îl dăm în continuare este prezentată structura pe emitenți și greutăți[5] a posibilului tezaur:

Magistrat eponim	Magistrat monetar	Număr de monede	Greutate medie
ΔΑΜΑΓΗΣ	ΓΛΑΥΚΟΣ	1	3,26
ΠΥΡΒΑΣ	ΞΕΝΩΝ	1	3,33
ΦΙΛΟΔΑΜΟΣ	ΞΕΝΩΝ	3	3,29
ΑΓΑΘΙΩΝ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ	1	3,02
ΑΡΧΙΠΠΟΣ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ	3	3,05
ΦΙΛΩΤΑΣ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ	8	3,17
ΚΑΛΛΩΝ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ	6	3,04
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ	9	3,09
ΛΥΚΙΣΚΟΣ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ	10	3,09

IMITAȚII	2

Urmând această ipoteză, se constată o dominare a monedele emise de magistratul monetar ΜΕΝΙΣΚΟΣ: 37 – 84,09 %. Doar 5 monede nu sunt asociate cu numele lui ΜΕΝΙΣΚΟΣ: 4 fiind emise de către ΞΕΝΩΝ și una de către ΓΛΑΥΚΟΣ. Lipsesc emisiunile târzii, din timpul magistraților eponimi Meniskos, Aristenos și Philon[6], astfel, tezaurul, dacă acceptăm că cele două loturi fac parte din același depozit monetar, se încheie probabil în anul 51 a. Chr.[7].

*

Colecția numismatică a Muzeului Național Brukenthal s-a format, exceptând donații ale unor persoane private și din schimburi între colecționari, din piese descoperite în sudul Transilvaniei. În această categorie credem că intră și cel de-al doilea tezaur din acest articol, cu loc necunoscut de descoperire, format din numai 15 piese, pe care îl vom numi *Transilvania I*.

[5] CONOVICI 1986-1991, p. 49-67.
[6] PETRÁNYI 1995-1996, p. 11.
[7] PETRÁNYI 2013, p. 79.

CATALOGUL TEZAURULUI *TRANSILVANIA I*

APOLLONIA

1. **ΑΓΙΑΣ/ΕΠΙΧΑΔΟΥ**
Avers: [Α]ΓΙΑΣ
Revers: ΑΠΟΛ/[ΕΠΙ/ΧΑ]/Δ[Ο]Υ
Batere descentrată.
Ceka 1972, 3, drahmă.
2,55 g.; 17,5 x 18,2 mm; axa 7.
Nr. inv. T 1285/931.

2. **ΝΙΚΑΝΔΡΟΣ/ΑΝΔΡΙΣΚΟΥ**
Avers: ΝΙΚΑΝΔΡ[ΟΣ]
Sigla AP în exergă.
Revers: [ΑΠΟΛ]/ΑΝ/ΔΡΙΣ/ΚΟΥ
Ceka 1972, 83, drahmă.
3,22 g.; 16,6 x 18 mm; axa 11.
Nr. inv. T 1285/935.

3. **ΝΙΚΗΝ/ΑΥΤΟΒΟΥΛΟΥ**
Avers: ΝΙΚΗΝ
Batere descentrată.
Revers: [Α]ΠΟΛ/ΑΥ[Τ]Ο/ΒΟΥ/[ΛΟΥ]
Batere descentrată.
Ceka 1972, 88, drahmă.
3,06 g.; 17 x 19,4 mm; axa 7.
Nr. inv. T 1285/932.

4. **ΞΕΝΟΚΛΗΣ/ΧΑΙΡΗΝΟΣ**
Avers: [ΞΕΝ]ΟΚΛΗ[Σ]
Batere descentrată.
Revers: ΑΠΟΛ/ΧΑΙ/ΡΗ/ΝΟΣ
Ceka 1972, 91, drahmă.
2,62 g.; 16,4 x 18,3 mm; axa 11.
Nr. inv. T 1285/936.

DYRRHACHIUM

5. **ΑΡΙΣΤΩΝ/ΔΑΜΗΝΟΣ**
Avers: ΑΡΙΣΤΩ[Ν]
Batere descentrată.
Revers: [ΔΥΡ]/ΔΑ/ΜΗ/[ΝΟΣ]
Batere descentrată.
Ceka 1972, 94 (variantă), drahmă.
3,31 g.; 16,4 x 17,9 mm; axa 8.
Nr. inv. T 1285/934.

6. **ΕΥΚΤΗΜΩΝ/ΔΑΜΗΝΟΣ**
Avers: ΕΥ/[Κ]ΤΗΜΩΝ
Spic în partea dreaptă. Ciorchine în exergă.
Batere descentrată.
Revers: [Δ]ΥΡ/ΔΑ/ΜΗ/[ΝΟΣ]
Batere descentrată.
Ceka 1972, 164, drahmă.
3,38 g.; 17,4 x 19,8 mm; axa 5.
Nr. inv. T 1285/940.

7. **ΚΤΗΤΟΣ/ΦΑΝΙΣΚΟΥ**
Avers: ΚΤΗΤΟΣ
Capul unei zeități spre dreapta desupra legendei. Batere descentrată.
Revers: ΔΥΡ/ΦΑ/ΝΙΣ/[ΚΟΥ]
Batere descentrată.
Ceka 1972, 282, drahmă.
3,26 g.; 17,8 x 20,2 mm; axa 8.
Nr. inv. T 1285/930.

8. **ΜΕΝΙΣΚΟΣ/ΑΡΧΙΠΠΟΥ**
Avers: ΜΕΝΙΣΚΟΣ
Revers: ΔΥΡ/ΑΡ/ΧΙΠ/[ΠΟΥ]
Batere descentrată.
Ceka 1972, 318, drahmă.
3,05 g.; 17,1 x 17,6 mm; axa 2.
Nr. inv. T 1285/926.

9. **ΜΕΝΙΣΚΟΣ/ΑΡΧΙΠΠΟΥ**
Avers: ΜΕΝΙΣΚΟ[Σ]
Cârmă în exergă. Batere descentrată.
Revers: [ΔΥΡ/Α]Ρ/ΧΙΠ/ΠΟ[Υ]
Batere descentrată.
Ceka 1972, 318, drahmă.
3,3 g.; 16,6 x 16,8 mm; axa 1.
Nr. inv. T 1285/929.

10. **ΜΕΝΙΣΚΟΣ/ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ**
Avers: ΜΕΝΙΣΚΟΣ
Pasăre în zbor spre dreapta deasupra legendei.
Revers: ΔΥΡ/Δ[ΙΟ/ΝΥ/ΣΙ]ΟΥ
Batere descentrată.
Ceka 1972, 320, drahmă.
2,29 g.; 17,2 x 17,7 mm; axa 11.
Nr. inv. T 1285/928.

11. **ΜΕΝΙΣΚΟΣ/ΦΙΛΩΤΑ**
Avers: ΜΕΝΙΣΚΟΣ
Torță în partea dreaptă. Câine spre dreapta în exergă.
Revers: [ΔΥΡ/ΦΙ]/ΛΩ/Τ[Α]
Batere descentrată.
Ceka 1972, 331, drahmă.
2,97 g.; 17,2 x 17,8 mm; axa 2.
Nr. inv. T 1285/933.

12. **ΞΕΝΩΝ/ΔΑΜΗΝΟΣ**
Avers: ΞΕΝΩΝ
Spic în partea dreaptă.
Revers: ΔΥΡ/ΔΑ/[ΜΗ/Ν]ΟΣ
Batere descentrată.
Ceka 1972, 357, drahmă.
3,6 g.; 17,7 x 17,8 mm; axa 11.
Nr. inv. T 1285/925.

13. **ΞΕΝΩΝ/ΠΥΡΒΑ**
Avers: [Ξ]ΕΝΩΝ
Vultur în zbor spre dreapta deasupra legendei.
Revers: ΔΥΡ/[ΠΥ/ΡΒ]Α
Bâtă la stânga pătratului stelar. Batere descentrată.
Ceka 1972, 360, drahmă.
3,15 g.; 17,5 x 18,9 mm; axa 11.
Nr. inv. T 1285/927.

14. **ΞΕΝΩΝ/ΧΑΡΟΠΙΝΟΥ**
Avers: ΞΕΝΩΝ
Vultur spre dreapta deasupra legendei. Toiag în partea dreaptă.
Revers: ΔΥΡ/ΧΑΡΟ/ΠΙ/ΝΟΥ
Ceka 1972, 363, drahmă.
3,21 g.; 16,8 x 18 mm; axa 6.
Nr. inv. T 1285/937.

15. **ΠΕΡΙΓΕΝΗΣ/ΔΑΜΗΝΟΣ**
Avers: ΠΕΡΙ/ΓΕΝΗΣ
Spic în partea dreaptă. Ciorchine în exergă.
Revers: ΔΥΡ/Δ[Α/ΜΗ]/ΝΟΣ
Batere descentrată.
Ceka 1972, 372, drahmă.
3,52 g.; 17,8 x 19,7 mm; axa 2.
Nr. inv. T 1285/938.

16. **ΦΙΛΩΤΑΣ/ΚΛΕΙΤΟΡΙΟΥ**
Avers: [ΦΙ]ΛΩΤΑΣ
Cunună deasupra legendei. Batere descentrată.
Revers: ΔΥΡ/ΚΛΕΙ/ΤΟΡΙ/ΟΥ
Batere descentrată.
Ceka 1972, 454, drahmă.
3,17 g.; 17,2 x 18,1 mm; axa 6.
Nr. inv. T 1285/939.

Greutatea totală a monedelor este de 49,66 g, acestea fiind distribuite pe emitenți astfel:

Oraș	Magistrat eponim	Magistrat monetar	Număr
APOLLONIA	ΑΝΔΡΙΣΚΟΣ	ΝΙΚΑΝΔΡΟΣ	1
APOLLONIA	ΧΑΙΡΗΝ	ΞΕΝΟΚΛΗΣ	1
APOLLONIA	ΕΠΙΧΑΔΟΣ	ΑΓΙΑΣ	1
APOLLONIA	ΑΥΤΟΒΟΥΛΟΣ	ΝΙΚΗΝ	1
DYRRHACHIUM	ΦΑΝΙΣΚΟΣ	ΚΤΗΤΟΣ	1
DYRRHACHIUM	ΚΛΕΙΤΟΡΙΟΣ	ΦΙΛΩΤΑΣ	1
DYRRHACHIUM	ΔΑΜΗΝ	ΑΡΙΣΤΩΝ	1
DYRRHACHIUM	ΔΑΜΗΝ	ΕΥΚΤΗΜΩΝ	1
DYRRHACHIUM	ΔΑΜΗΝ	ΠΕΡΙΓΕΝΗΣ	1
DYRRHACHIUM	ΔΑΜΗΝ	ΞΕΝΩΝ	1
DYRRHACHIUM	ΠΥΡΒΑΣ	ΞΕΝΩΝ	1
DYRRHACHIUM	ΧΑΡΟΠΙΝΟΣ	ΞΕΝΩΝ	1
DYRRHACHIUM	ΑΡΧΙΠΠΟΣ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ	2
DYRRHACHIUM	ΦΙΛΩΤΑΣ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ	1
DYRRHACHIUM	ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ	1

Monedele emise în Apollonia aparțin grupei L 2, una fiind din subgrupa L 2/a: ΞΕΝΟΚΛΗΣ/ ΧΑΙΡΗΝ[8], trei din subgrupa L 2/b[9]. Nu sunt prezente monede din ultimele patru serii ale Apolloniei.

Majoritatea monedelor emise în Dyrrhachium aparțin grupei 4, cu 6 monede, grupa 5 deținând 5 monede. Iese în evidență grupul celor 4 monede, ce poartă numele magistratului eponim ΔΑΜΗΝ. Interesant este numărul mic de monede emise sub autoritatea lui ΜΕΝΙΣΚΟΣ, din lista emisiunilor dyrrhachiene lipsind cele aparținând ultimelor patru serii. Se pare că avem de-a face cu un tezaur sau lot de tezaur cu o structură mai timpurie, comparativ cu majoritatea tezaurelor de acest tip descoperite în spațiul nord-dunărean, caracterizate printr-o prezență masivă a emisiunilor magistratului monetar ΜΕΝΙΣΚΟΣ[10]. Tezaurul pare a se încheia în anul 52 a. Chr.[11].

Formarea loturilor de drahme nu a fost unitară, fapt dovedit și de acest tezaur, procesul putându-se derula la paliere cronologice diferite. De asemenea, pătrunderea loturilor formate în spațiul nord-dunărean a avut loc în momente diferite, chiar dacă nu foarte îndepărtate cronologic. S-a presupus că drahmele orașelor Apollonia și Dyrrhachium ar fi ajuns la nordul Dunării după încheierea perioadei de emitere[12]. Deși nu foarte ușor de definit, ascunderea tezaurelor a fost făcută în contextul unor orizonturi de tezaure variate, unele mai ușor de amplasat

[8] PETRÁNYI 1995-1996, p. 7.
[9] PETRÁNYI 1995-1996, p. 7; PETRÁNYI 1992-1993,p. 71.
[10] CONOVICI 1983-1985, p. 78; MITREA 1983,p. 30.
[11] PETRÁNYI 2013, p. 79.
[12] CONOVICI 1983-1985, p. 79.

cronologic datorită asocierii drahmelor în anumite tezaure cu denarii romani republicani[13].

BIBLIOGRAFIE

CEKA 1972 – H. Ceka, *Questions de numismatique illyrienne*, Tirana, 1972.

CONOVICI 1983-1985 – N. Conovici, *Aspecte ale circulației drahmelor din Dyrrhachium şi Apollonia în Peninsula Balcanică şi în Dacia*, BSNR 77-79 (1983-1985), p. 69-88.

CONOVICI 1985 – N. Conovici, *Contribuții privind cronologia şi circulația drahmelor de Dyrrhachium şi Apollonia la Dunărea de Jos*, CCDJ 1 (1985), p. 35-43.

CONOVICI 1986-1991 – N. Conovici, *Noi contribuții privind circulația drahmelor de Dyrrhachium şi Apollonia: aspectul metrologic*, BSNR 80-85 (1986-1991), p. 49-67.

MITREA 1983 – B. Mitrea, *Drahmele cetăților Dyrrhachium și Apollonia la geto-daci. Aspectul cronologic*, Thraco-Dacica 4 (1983), p. 23-31.

PETRÁNYI 1992-1993 – G. Petrányi, *Comments on the chronology of the final minting period of the Apollonian - Dyrrhachium drachms*, BSNR 140-141 (1992-1993), p. 67-75.

PETRÁNYI 1995-1996 - Gyula Petrányi, *Relative Chronology of the Drachms of Apollonia and Dyrrhachium in the Final Period Minting*, Numizmatikai Közlöny 94-95 (1995-1996), p. 3-16.

PETRÁNYI 2013 – G. Petrányi, *Cow/Calf Type Greek-Illyrian Drachms: Problems and Facts*, în: *Numismatic History and Economy in Epirus During Antiquity*, Atena, 2013, p. 77-87.

POENARU-BORDEA 1983 – Gh. Poenaru-Bordea, *Circulation des monnaies d'Apollonia et de Dyrrhachion en Dacie pré-romaine et dans la région du Bas-Danube*, în: *Adriatico tra Mediterraneo e peninsola Balcanica nell'antichità, Lecce-Matera 1973*, Taranto, 1983, p. 221-237.

PURECE 2012 – S. I. Purece, *Tezaurul de monede dyrrhachiene de la Apoș, județul Sibiu*, Monedă și comerț în sud-estul Europei 4 (2012), p. 53-61.

PURECE *et alii* 2014 – S. I. Purece, Gh. Natea, V. Palaghie & S. A. Luca, *The hoard with Roman Republican and Dyrrhachian coins from Miercurea Sibiului IV – Highway*, Monedă și comerț în sud-estul Europei 6 (2014), p. 7-47.

[13] PURECE *et alii* 2014, p. 10.

1 2 3 4 5 6

7 8 9 10

Drahme din tezaurul de la Apoș

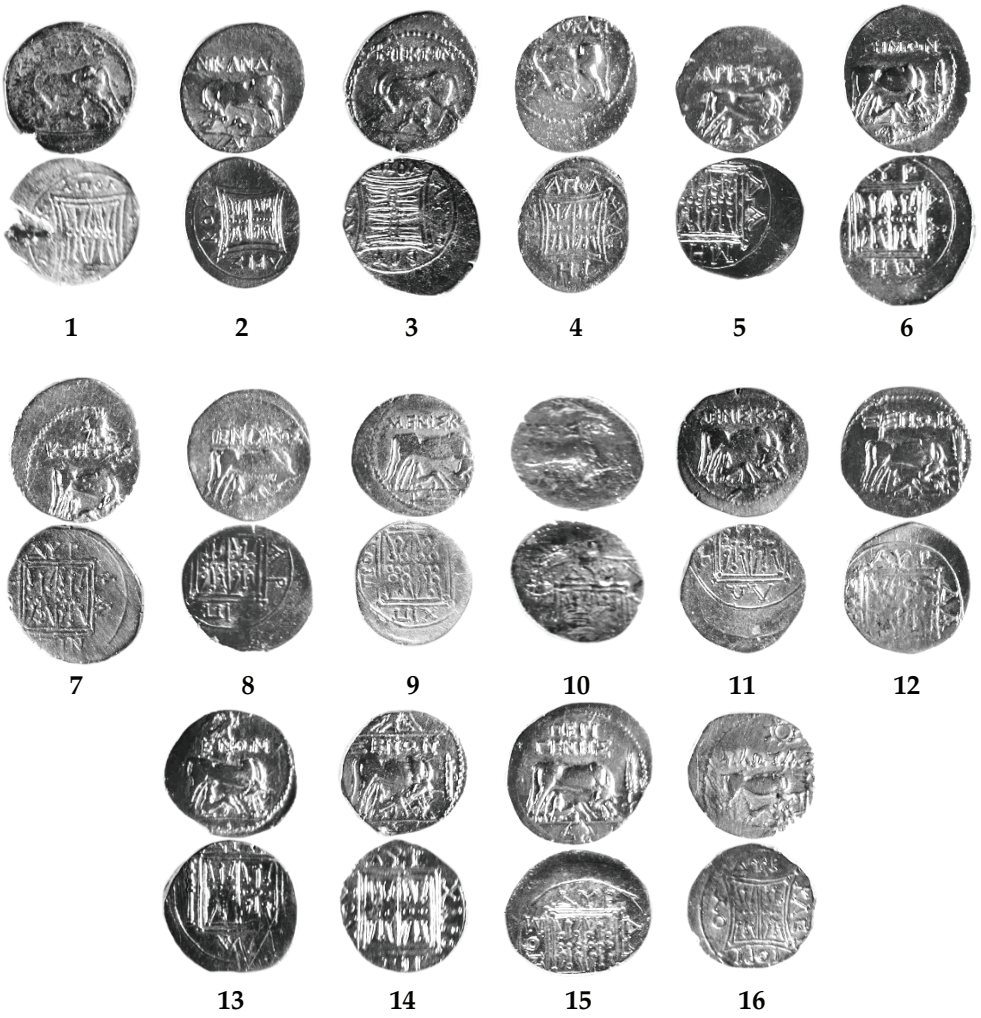

Drahme din tezaurul *Transilvania I*

MONEDE MEDIEVALE ŞI MODERNE DESCOPERITE ÎN DOBROGEA (1223 - 1872)

Gabriel CUSTUREA[*]
Ana-Maria VELTER[*]

Cuvinte cheie: *numismatică medievală, numismatică modernă, Dobrogea medievală, falsuri monetare.*

Keywords: *medieval numismatics, modern numismatics, medieval Dobrogea, forgeries pieces.*

Rezumat: *Autorii prezintă un număr de 391 monede şi jetoane descoperite în 38 de localităţi din Dobrogea. Un lot de monede aparţine principatelor române Moldova (2) şi Ţara Românească (1). La acestea se adaugă emisiuni est, central şi vest europene şi, în sfârşit, cele islamice emise de Sultanatul de Rum, Hoarda de Aur, Hanatul Crimeei, Imperiul Otoman, Jaipur, Afganistan şi Hanatul de Khiva.*

Cea mai mare parte dintre piesele prezentate sunt monedele mărunte şi jetoanele care au fost folosite în circulaţia bănească cotidiană. Sunt urmate de piese de valoare medie – ort, rupie, dirhemi – şi cele de valoare mare – taler, 8 reali, guruş, ikilik şi yüzlük şi piese din aur.

Un număr dintre monedele prezentate constituie raritǎţi sau apariţii exotice pentru circulaţia monetară din Dobrogea şi din România în general. Este vorba de fels-ul sultanului Kaykhusrow III, moneda de 1½ gros a lui Alexandru cel Bun, mangîrul emis de Emir Suleyman, shilling – ul bătut de Mihnea III, piesele Hanatului de Crimeea, dar şi monede de Jaipur sau cele din Afganistan şi Hanatul Khiva.

Autorii prezintă şi un număr de piese false care au circulat pe piaţă în epocă şi au creat probleme în economie. Ultima categorie prezentată sunt jetoanele, care în epocă au circulat ca piese mărunte.

[*] Gabriel CUSTUREA: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: custurea@gmail.com.

[*] Ana-Maria Velter: Muzeul Național de Istorie a României; e-mail: baba.velter@gmail.com.

Materialul numismatic publicat întregeşte imaginea circulaţiei monetare din Dobrogea medievală şi modernă, un teritoriu de la întretăierea unor mari axe comerciale, iar mai târziu o provincie de la marginea Imperiului Otoman.

Abstract: *The authors present 391 coins and counters discovered in 38 localities in Dobrudja. A batch of coins belongs to the Romanian Principalities Moldavia (2) and Wallachia (1). We may add to these East, Central and West European issues and, finally, the Islamic ones minted by the Sultanate of Rum, Golden Horde, Crimean Khanate, Ottoman Empire, Jaipur, Afghanistan and Khanate of Khiva.*

Most of the pieces presented are small coins and counters that were used in dayly money circulation. They are followed by pieces of medium value – ort, rupee, dirhem – and the ones of great value – thaler, 8 real, guruş, ikilik and yüzlük and gold pieces.

Some of the coins presented are rarities or exotic appearances for the monetary circulation in Dobrudja and Romania in general. We are reffering to the false of Sultan Kaykhusrow III, a ½ gros coin of Alexander the Good, mangir minted by Emir Suleyman, the shilling minted by Mihnea III, pieces of the Crimean Khanate, but also the coins from Jaipur or Afghanistan and the Khanate of Khiva.

The authors also present a number of forgeries pieces that circulated on the market at the time and created problems in the economy. The last category presented are the counters, that circulated at the time as small pieces.

The published numismatic material completes the image of the monetary circulation in Medieval and Modern Dobrudja, a territory located at the crossroads of large trade axes and, later on, a province at the edge of the Ottoman Empire.

Cercetarea numismatică dobrogeană este orientată de mai mult de un secol spre epocile greco-romană şi bizantină, fără să reuşească nici aşa să epuizeze vastul material de care dispun colecţiile.

Monedele medievale, cu excepţia celor româneşti, mai ales cele medievale târzii şi de epocă modernă au fost neglijate, prelucrarea lor fiind ocolită un timp îndelungat. Fenomenul a avut drept cauză, în primul rând, numărul redus de specialişti, dar şi prezenţa unui volum consistent de documente scrise, care înlesnesc studiul economiei perioadei. Studierea şi publicarea acestor emisiuni monetare a intrat în atenţia cercetătorilor destul de recent, cu precădere în ultimele patru decenii.

Editarea lor s-a materializat, înainte de toate, prin două serii de cronici numismatice ale muzeelor dobrogene[1], prin publicarea unor piese provenite din colecţii particulare[2] sau tratarea monografică a descoperirilor din siturile

[1] VERTAN & CUSTUREA 1979, p. 227-246; VERTAN & CUSTUREA 1980, p. 347-366; VERTAN & CUSTUREA 1981, p. 331-356; VERTAN & CUSTUREA 1982, p. 275-282; VERTAN & CUSTUREA 1983, p. 301-323; VERTAN & CUSTUREA 1984, p. 245-256; VERTAN & CUSTUREA 1986, p. 297-308; VERTAN & CUSTUREA 1988-1989, p. 369-390; VERTAN & CUSTUREA 1991, p. 381-398; VERTAN & CUSTUREA 1995-1996, p. 309-321; CUSTUREA, VERTAN & TALMAŢCHI 1997, p. 371-387; CUSTUREA, VERTAN & TALMAŢCHI 1998, p. 309-328; CUSTUREA, VERTAN & TALMAŢCHI 1999, p. 347-365; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU1980, p. 499-513; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU & OPAIŢ 1984, p. 267-278.

[2] CUSTUREA 1983-1985, p. 441-445; IACOB, VELTER & MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2002, p. 39-57.

arheologice[3]. De asemenea, analiza unor descoperiri monetare de un anumit tip cuprinde o bibliografie relativ vastă şi amintim aici monedele româneşti[4], cele locale emise de diferite autorităţi dobrogene[5], tătăreşti[6], sârbeşti[7], veneţiene[8], spaniole[9], sau vest şi central europene[10]. Nici publicarea tezaurelor nu a fost neglijată. Este suficient să amintim contribuţiile privind tezaurele de monede feudale româneşti[11], sau chiar de emisiuni monetare mai timpurii[12]. Şi tezaurele medievale târzii sau chiar de monede din epoca modernă şi-au găsit locul în studiile de profil[13].

În lucrarea de faţă, atenţia noastră este fixată de această dată în primul rând pe descoperirile monetare izolate, inedite, scoase la lumină pe teritoriul Dobrogei şi ajunse în colecţia MINAC în ultimul deceniu. Descoperirile monetare izolate sunt tocmai acelea care, mai mult decât tezaurele sau documentele, oglindesc pulsul relaţiilor de schimb existente într-o epocă anume, dinamica pătrunderii şi viteza de circulaţie a banilor într-un spaţiu dat.

Mai întâi vom face o prezentare a nominalurilor, pe care le aducem în faţa specialiştilor, din punct de vedere numismatic, urmând apoi o expunere din punct de vedere al locurilor de descoperire.

Întregul material adunat din descoperiri izolate dobrogene este format din 391 de monede şi jetoane. Dintre acestea 101 exemplare reprezintă emisiunile europene, iar restul de 290 exemplare pe cele islamice. El a fost prelevat de pe suprafaţa a 38 de localităţi[14].

---

[3] CUSTUREA 2000, p. 581-588; CUSTUREA 2010, p. 471-507; DRAGOMIR 1972-1975, p. 29-43; ILIESCU 1977b, p. 148-163; MAXIM & NICOLAE 1991, p. 559-573.

[4] CUSTUREA 1980a, p. 497-498; ILIESCU 1986-1991, p. 117-123; ILIESCU 1990, p. 649-656; MITREA 1978, p. 59; MITITELU & ILIESCU 1957, p. 439-440; PAPUC 1970, p. 391-395; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2011,p. 67-94.

[5] ILIESCU 1971, p. 261-266; ILIESCU 1974, p. 451-456; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU & OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1981, p. 89-110; OBERLÄNDER - TÂRNOVEANU 1988, p. 108-117; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU & OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1989, p. 121-129; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1995-1996, p. 191-214; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2004, p. 285-296; DIACONU 1982, p. 73-76; CUSTUREA 1980b, p. 641-642.

[6] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1993, p. 293-304; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1997, p. 93-128; ILIESCU 1997, p. 161-169; NICOLAE & COSTIN 1998-2003, p. 175-187.

[7] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1992, p. 69-89.

[8] CUSTUREA 2010, p. 113-120.

[9] VELTER & CUSTUREA 2000, p. 573-580.

[10] CUSTUREA 1987, p. 237-254; VELTER & CUSTUREA 2002.

[11] CUSTUREA 1980a, p. 497-498; ILIESCU 1986-1991, p. 117-123; MITREA 1978, p. 59; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2015, p. 67-94; PÂRVAN 2003, p. 431-446; PÂRVAN & CONSTANTINESCU 2000-2001, p. 625-637; ŞTIRBU & STANCU 1973-1975, p. 143-166.

[12] CONOVICI 1975, p. 599-605; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1990, p. 85-103; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2000, p. 499-561; ILIESCU & SIMION 1964, p. 217-228.

[13] CUSTUREA 1978, p. 253-257; CUSTUREA 1979, p. 245-256; CUSTUREA & MURAT 1979, p. 207-2019; CUSTUREA & MURAT 1982, p. 141-145; IOSIPESCU 2004, p. 63-81; MAXIM 1996, p. 199-208; POPEEA & CUSTUREA 1976-1980, p. 389-394; SIMION 1971, p. 293-333; VELTER & CUSTUREA 2007, p. 115-294; CUSTUREA 1980c, p. 341-343; CUSTUREA 1990, p. 255-258.

[14] În zona unor localităţi pot fi chiar mai multe puncte, ca de exemplu la Tufani şi Vâlcele.

Materialul numismatic acoperă un vast câmp cronologic - 1223/1226/1270 - 1865/1872 - ilustrând şapte secole de circulaţie monetară. Cea mai veche emisiune este un denar de Tours, Franţa, din timpul lui Ludovic VIII (1223-1226) sau, mai probabil al lui Ludovic IX (1226-1270), iar cel mai recent exemplar – un fulus bătut la Horezm, în Hanatul de Khiva, în vremea lui Sayyid Muhammad Khan (1856-1864) sau Sayyid Muhammad Rahim (1865-1872).

În urma analizei structurii lotului nostru de monede, am putut delimita trei mari categorii monetare: a) un prim grup, firav ca număr, este alcătuit din monede autohtone – Ţara Românească şi Moldova; b) o a doua categorie o formează emisiunile est, central şi vest europene - Rusia, Serbia, Ragusa, Polonia, Lituania, Riga, Elbing, Danzig, Ducatul Prusiei (fief polonez), Prusia Orientală, Ungaria, Austria, Nürnberg, Goslar, Saxonia, Franţa, Avignon, Holland, Spania, Cattaro, Toscana; c) în fine, ultimul pachet este compus din monede islamice – Sultanatul de Rum, Hoarda de Aur, Imperiul Otoman, Hanatul Crimeii, Jaipur, Afganistan, Hanatul de Khiva. În cadrul acestui material, monedele europene, formează o grupă destul de modestă – 101 exemplare. În schimb, monedele islamice sunt generos reprezentate prin 290 exemplare, fiind emise doar de către şapte state.

Aşa cum era de aşteptat, lotul de monede oferă o variată paletă tipologică, fiind reprezentate 33 de nominaluri, alături de falsuri şi de o grupă de jetoane. Marea majoritate a emisiunilor este alcătuită din monedă măruntă, fiind prezente însă şi un număr redus de monede cu valoare medie şi mare.

Monedele de aur în număr de cinci sunt caracteristice circulaţiei monetare a zonei, trei emisiuni otomane descoperite la Hârşova (cat. 42), Mangalia (cat. 69) şi Sibioara (cat. 103), una unguresc ă (cat. 150) şi una poloneză (cat. 149), ultimele fără informaţii privind locul descoperirii.

Aşa cum am mai avut prilejul să remarcăm[15], în descoperirile dobrogene de secol XVI, mai ales în depozite, talerii sunt mai firav reprezentati. În schimb, în cele din secolul următor, al XVII-lea, ei devin tot mai numeroşi, prezenţa lor ajungând familiară şi pe piaţa dobrogeană. În rândul acestor nominaluri au predominat talerii emişi de Provinciile Unite ale Ţărilor de Jos – talerii-leu – fiind categoria cea mai răspândită şi mai populară de monede de argint cu valoare ridicată. Talerii-leu din secolul al XVI- lea lipsesc din depozitele dobrogene din veacul respectiv. Ei apar însă în depozitele din veacul următor, alături de talerii-leu de secol XVII. Un astfel de taler este şi cel descoperit undeva prin Dobrogea, emis de provincia Holland la 1589 (cat. 130). Din descoperirile izolate dobrogene mai cunoaştem taleri-leu provenind de la Canlia, Potârnichea, Hârşova, Isaccea, Oltina, Nalbant, o localitate necunoscută din nordul Dobrogei, precum şi din alte 10 localităţi necunoscute din Dobrogea[16].

Cel de-al doilea exemplar este un taler austriac, emis în vremea domniei arhiducelui Ferdinand II (1564-1595), provenit din monetăria de la Hall, fără an de batere (cat. 193), descoperit *passim* în Dobrogea.

În secolul al XVII-lea, cele mai importante monede aflate în circulaţie au fost monedele de argint cu valoare ridicată, de tipul talerului. În această categorie se

[15] CUSTUREA 1983, p. 295-289; VELTER & CUSTUREA 2007, p. 122.
[16] VELTER & CUSTUREA 2007, tabelul III.

înscriu şi realii. Pe teritoriul ţării noastre, acest tip de monede şi-a făcut apariţia spre sfârşitul secolului al XVI-lea, în special în regiunile din sud, în Ţara Românească şi Dobrogea. Analiza descoperirilor monetare relevă faptul că majoritatea realilor datează însă din veacul al XVII-lea[17]. Este şi cazul exemplarului de 8 reali, emis în monetăria de la Potosi în anul 1641, în vremea domniei lui Felipe IV (1621-1665), descoperit[18] *passim* în Dobrogea (cat. 192). În ceea ce priveşte monedele otomane din secolul al XVIII-lea, acestea domină nu numai piaţa Dobrogei, teritoriu al Imperiului Otoman, ci şi pe acelea ale Munteniei şi Moldovei. Fenomenul s-a datorat atât accentuării dominaţiei politice otomane, cât şi reformei din 1687, „când sistemul monetar otoman este completat cu o serie de piese mari din argint, menite să concureze nominalurile similare emise în Europa Centrală şi de Vest"[19]. În rândul acestora se numără şi exemplarele de guruş (cat. 105 şi 388) de la Tariverde şi Dobrogea *passim*, yüzlük (cat. 385 şi 387) şi ikilik (cat. 386), descoperite *passim* în Dobrogea.

Următoarea categorie de nominaluri este aceea a monedelor de argint cu valoare medie – orţi şi rupia – reprezentată minimal, prin cinci exemplare.

În lotul de faţă al descoperirilor izolate din Dobrogea se găsesc patru exemplare de ort: unul emis la Cracovia în 1621 (cat. 167), două datând din 1618 şi 1622, emise de Danzig (cat. 183 şi 184), descoperite *passim* şi, un ultim exemplar, un fals după un ort de Prusia, emis de Georg Wilhelm de Brandenburg la 1624 (cat. 148), descoperit în Sudul Dobrogei. Ortul, echivalent cu un sfert de taler, a fost emis pentru prima oară în anul 1507 la Zwickau, în Saxonia[20]. Din 1521 a început să fie bătut şi în Brandenburg, unde, abia din timpul lui Georg Wilhelm (1619-1640), a circulat sub denumirea de ort[21]. La Danzig orţii au fost emişi pentru prima oară în anul 1609. În Polonia au fost bătuţi ceva mai târziu, din 1620, la Bromberg, fiind, iniţial, echivalenţi cu 16 groşi[22]. Marea majoritate a orţilor proveniţi din descoperirile din Dobrogea este emisă la Danzig şi în Polonia. Potrivit analizei circulaţiei orţilor în Ţările Române, ei au pătruns în circulaţia acestor teritorii cu precădere în prima jumătate a secolului al XVII-lea. În descoperirile din Dobrogea, cele mai multe exemplare datează din anii 1610-1629[23].

În cazul emisiunii afgane - rupia bătută în atelierul de la Kabul la 1861/1862,

---

[17] ŞTIRBU, VELTER & PĂUNESCU 1990, p. 164; ŞTIRBU & VELTER 1994, p. 347-348; ŞTIRBU & VELTER 1996, p. 8; VELTER & CUSTUREA 2007, p. 258.

[18] Cunoaştem încă 11 descoperiri izolate de reali din Dobrogea: două exemplare la Cernavodă, (VELTER & CUSTUREA 2000, p. 574; VELTER & ŞTIRBU 2004, tabelul IV, 183, anexa III, 187-188); încă trei în Dobrogea, *passim* (VELTER & CUSTUREA 2000, p. 573, nr. 1, 574, nr. 5 şi 7.); două exemplare la Isaccea, (OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU & OPAIŢ 1984, p. 278, nr. 195; VELTER & CUSTUREA 2000, p. 573, nr. 3.); două exemplare la Vadu, (VELTER & CUSTUREA 2000, p. 573, nr. 2 şi 4.); precum şi câte un exemplar la Sulina, (VELTER & CUSTUREA 2000, p. 575; VELTER & ŞTIRBU 2004, tabelul IV, 183, anexa III, 187-188.) şi Târguşor-Ester,(CUSTUREA 2010, p. 494).

[19] VÎLCU 2009, p. 190-191; 194.

[20] FENGLER, GIEROW & UNGER 1976, p. 409.

[21] FENGLER, GIEROW & UNGER 1976, p. 409.

[22] HUTTEN-CZAPSKI 1957, p. 131.

[23] CUSTUREA & CUSTUREA 1986-1991, p. 169, 171, 172.

în timpul domniei lui Dost Muhammad Emir (1826-1863) şi descoperită la Hârşova (cat. 30) - aceasta este pentru descoperirile monetare din România, evident şi din Dobrogea, o premieră.

Ultima grupă de nominaluri este aceea a monedelor mărunte, divizionare, din argint, sau bronz. Este categoria cea mai bine reprezentată în descopririle izolate din Dobrogea. Sunt piese obişnuite, curente, „de piaţă". Din rândul emisiunilor europene remarcăm denarul de Tours, fără an de emisie, bătut în numele lui Ludovic VIII (1223-1226) sau Ludovic IX (1226-1270). Ca nominal, denarul de Tours este o prezenţă întâlnită şi în alte descoperiri dobrogene[24]. Insolită este însă existenţa lui la o epocă atât de timpurie, emisiunea din vremea domniei lui Ludovic IX fiind o raritate nu numai pentru teritoriile Dobrogei, ci şi o premieră pentru descoperirile monetare din România.

Prezenţa monedelor sârbeşti, emise de Ştefan Uroş I Nemania (1282-1321) (cat. 152), Ştefan Uroş IV Duşan (1331-1346) (cat. 153) şi Ştefan Uroş V (1346-1355) (cat. 154), descoperite în diverse locuri din Dobrogea, nu este o noutate. Mai neobişnuit este faptul de a le afla în descoperiri izolate. Emisiunile suveranilor sârbi au fost găsite în numeroase descoperiri dobrogene, dar de tipul tezaurelor[25]. Probabil cele trei piese de la Bărăganu (cat. 3-5) reprezintă un fragment dintr-o astfel de descoperire.

Atenţia ne-a fost atrasă şi de monedele moldoveneşti. Grosul de argint bătut în numele lui Petru I Muşat (1375-1391), descoperit la Nifon (cat. 84), nu este un unicat pentru descoperirile dobrogene. Interesant este însă faptul că majoritatea descoperirilor monetare (fie izolate, fie din tezaure) din vremea acestui domnitor este concentrată în colţul de NV al Dobrogei, aproape de punctele de trecere ale negustorilor transilvăneni prin Brăila către Marea Neagră. În ceea ce priveşte piesa de 1½ groş bătută în vremea lui Alexandru cel Bun (1400-1432), descoperită în Dobrogea *passim* (cat. 155), exemplarul este extrem de important pentru zestrea numismatică dobrogeană, fiind printre puţinele descoperiri de monedă românească din secolul al XV-lea[26].

Raritate pentru descoperirile din România, inedită şi unică pentru cele dobrogene este schillingul bătut în 1658, descoperit la Tufani (cat. 108), emis în timpul domniei lui Mihnea III (1658-1659). Este bine cunoscut faptul că această monedă a lui Mihail Radu alias Mihnea al III-lea (1658-1659) era o încercare de reluare a activităţii monetare oficiale a Ţării Româneşti, după o pauză de două secole.

Interesante pentru peisajul românesc considerăm şi cele trei exemplare de luigino – primul, bătut la Avignon cândva între 1661-1669 (milesimul are ştearsă ultima cifră), în numele cardinalului Flavio Chigi (1657-1691), descoperit la Isaccea (cat. 56); cel de-al doilea exemplar, emis de Toscana, la Livorno, în 1662, în

[24] ILIESCU 1977, p. 155, nr. 10, 11; VELTER & CUSTUREA 2002, p. 159, nr. 4,5.

[25] KUZEV 1988, p. 106 –116; KUZEV 1992, p. 269- 284; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1992, p. 69-89.

[26] Emisiuni româneşti de secol XV mai găsim în descoperirile de la Păcuiul lui Soare (ILIESCU 1977b, p. 160, nr. 202.), Măcin (PÂRVAN 2000, p. 563) şi Constanţa (OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2011, p. 67-94).

vremea domniei lui Ferdinand II de Medici (1621-1670), descoperit în Dobrogea *passim* (cat. 156); ultimul găsit la Tufani fiind fragmentar (cat. 115). Enclava papală de la Avignon a bătut mai multe tipuri de luigini. Acesta este tipul III şi echivala cu a douăsprezecea parte dintr-un ecu francez[27]. În secolul al XVII-lea, nominalul luigino a fost bătut de diferiţi mari seniori francezi – de Dombes, d'Orange. Mai multe principate italiene – Toscana (atelierul de la Livorno a bătut acest tip de monedă între anii 1657-1665[28],), - au preluat şi ele emiterea acestui nominal, imitând o piesă de mare succes în epocă – 1/12 ecu francez, cu efigia adolescentină a lui Ludovic XIV. Datorită cererii excesive a acestei monede din partea Imperiului otoman, s-a ajuns la falsificarea ei masivă, provocându-se chiar tulburări financiare[29]. Exemplare de luigino se întâlnesc atât în tezaure[30], cât şi în descoperiri izolate[31].

Neobişnuită pentru aspectul numismatic al Dobrogei şi, chiar al României este şi mica monedă de bronz, emisă de Cattaro. Este vorba despre o imitaţie după un *grosso di nuovo stile*, descoperită la Hârşova (cat. 28), emisă de municipalitate. Presupunem că moneda a fost bătută în timpul perioadei stăpânirii veneţiene în Cattaro (1420-1797), cândva în secolele XV-XVI.

O categorie aparte o constituie falsurile. În cazul nostru, falsurile după moneda mărunţă poloneză. Astfel, în ordine cronologică din vremea lui Sigismund I (1506-1548): avem un fals după o jumătate de gros, descoperit *passim* (cat. 165); iar din timpul domniei lui Sigismund III (1587-1632): avem un fals după un triplu gros, descoperit la Adamclisi (cat. 1), după 1 ½ gros 1622 şi după un ternar, descoperite la Moviliţa (cat. 71 şi 72), două exemplare după triplu gros şi unul după un groş, descoperite toate *passim* prin Dobrogea (cat. 170, 171 şi 168), şi un altul după solidus.

Lipsa monedei mărunte, sau insuficienţa cantităţii de argint care să asigure o emisiune satisfăcătoare de monede, a făcut ca între sfârşitul secolului al XVI-lea şi secolul al XVIII-lea pe plan internaţional să se înregistreze o perioadă de înflorire a falsurilor. Acestea au pătruns nu numai în comerţul mic, local, ci şi în marele comerţ internaţional. Monedele erau falsificate nu numai în ţara de origine, ci şi în zone sau pentru zone în care se simţea nevoia stringentă de bani şi unde se puteau face speculaţii în materie. Ori, Ţările Române în veacurile XVI-XVIII au fost tocmai un astfel de teren. Aici lipsa numerarului autohton a fost suplinită de o mare varietate de tipuri monetare străine. Această situaţie a favorizat creşterea numărului falsurilor. Este bine cunoscut faptul că pretutindeni şi în orice epocă, paralel cu monetăriile oficiale au existat şi ateliere ilegale, ce aveau drept scop contrafacerea monedelor. Această îndeletnicire a înflorit cu atât mai mult în spaţiile în care nu a existat o emisiune oficială. Prezenţa monedelor false în

[27] KRAUSE & CLIFFORD 1999, p. 1246.

[28] KRAUSE & CLIFFORD 1999,p. 926.

[29] HASLUCK 1922, p. 95-98.

[30]CUSTUREA & MURAT 1979, p. 217-218, nr. 42-46; CUSTUREA, VERTAN & TALMAŢCHI 1997, p. 382, nr. 1811-1814.

[31] Slava Rusă, cf. OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980, p. 512, nr. 192; Isaccea, cf. VERTAN & CUSTUREA 1980, p. 361, nr. 243, 244; Dunăreni, cf. CUSTUREA, VERTAN & TALMAŢCHI 1999, p. 352, nr. 2033; Târguşor – Ester şi sector zootehnic cf. CUSTUREA 2010, p. 493, nr. 464; p. 494, nr. 481.

descoperirile monetare din România constituie o dovadă în plus că aceste piese au circulat efectiv pe piaţa Ţărilor Române, între sfârşitul secolului al XVI-lea şi secolul al XVIII-lea. Alarmată de proporţiile luate de acest fenomen, în 1564 Poarta s-a văzut nevoită să ia o serie de măsuri împotriva falsificării monedelor şi a punerii acestora în circulaţie[32]. Dar nu numai Poarta a încercat să stopeze acest proces. Pravila lui Matei Basarab de pildă, datând din 1652, prevedea măsuri severe împotriva acelora care se dedau la astfel de practici[33]. Piaţa Ţărilor Române a fost asaltată de asemenea falsuri. În descoperirile izolate sau în tezaurele din veacurile XVI-XVIII frecvente sunt contrafacerile după groşii polonezi - groşi, 1 ½ groşi, tripli groşi[34]. Falsificarea acestor monede a avut drept cauză şi anumite măsuri luate chiar de regii poloni. Astfel, în timpul lui Sigismund III de exemplu, au avut loc două reduceri masive ale conţinutului de argint la monedele de 3 groşi - în 1616 şi 1623. Pe de altă parte, acelaşi suveran a dispus, prin decretul regal din 11 ianuarie 1627, reducerea emisiunilor de monedă mărunţă, în favoarea baterii talerului polonez. Urmaşii lui Sigismund III au bătut monedă mărunţă sporadic şi în cantitate mică[35].

În ceea ce priveşte moneda mărunţă islamică, ne-au atras atenţia în mod deosebit o serie de exemplare mai „exotice" apărute în premieră în ţinuturile noastre. Astfel, monedele penetrate mai greu pe piaţa noastră bănească sunt: din Asia Mică - Sultanatul de Rum, un fels de bronz emis în vremea domniei lui Kaykhusrow III (1265–1284), descoperit la Medgidia (cat. 50); din Hanatul Crimeii, două exemplare, singurele din Dobrogea până la ora actuală, o monedă de argint de 0,99g (akçe ?), descoperită la Hârşova (cat. 19), bătută în numele lui Devlet Giray I bin Muborak Giray (1551–1577), precum şi un nominal de bronz mai rar întâlnit la noi, descoperit *passim* (cat. 216), un mangîr târziu, bătut în vremea lui Şahin Giray bin Ahmed Giray (1776-1787); din Asia Centrală şi de Sud - din Jaipur, o paisa, fără an de batere (cat. 217), emisă în perioada domniei lui Madho Singh (1760-1778), descoperită *passim* în Dobrogea; din Afganistan, o emisiune anonimă, bătută între anii 1813-1843 (cat. 97), descoperită la Peceneaga; şi, din Hanatul de Khiva, un fulus, emis în numele lui Sayyid Muhammad Khan (1856-1864) sau Sayyid Muhammad Rahim (1865-1872-1910), bătut în monetăria de la Horezm, fără an de emitere (cat. 31), descoperit la Hârşova.

Dintre emisiunile Imperiului otoman, pe lângă nominalurile obişnuite din circulaţie, din bronz şi argint, au ieşit la lumină o serie de exemplare rare, în premieră în Dobrogea, sau cu mare căutare pe piaţă. Dintre emisiunile rare, un exemplar cu totul excepţional, este mangîrul bătut de Emir Suleyman 805-813H (1402-1411), în anul al doilea de domnie – 806H -, descoperit la Hârşova (cat. 32)[36].

---

[32] BELDICEANU 1957, p. 74-75.

[33] *Pravila* 1652, p. 168-169.

[34] Alături de falsurile poloneze au fost falsificaţi şi denarii maghiari, mai ales cei emişi în timpul domniei lui Ferdinand I (1526-1564), precum şi de falsuri după monedele otomane, mai ales după parale.

[35] HUTTEN-CZAPSKI 1957, p. 197-371.

[36] Un număr de akçele emise de Emir Suleyman se găsesc în compoziţia tezaurului monetar de la Budeşti aflat la MNIR (inedit).

Presupunem că moneda a ajuns în teritoriile dobrogene în timpul luptelor pentru putere (1406-1411), dintre Suleyman şi fraţii săi – Mehmed (viitorul Mehmed I) şi Musa. În acest conflict Musa a avut sprijinul Ţării Româneşti şi al Serbiei.

Un nominal ce a înregistrat o cerere foarte mare a fost dirhemul, mai ales cel emis în vremea domniei lui Murad III (1574-1595). În lotul nostru deţinem nouă exemplare de dirhemi, toţi emişi în numele lui Murad III: unul de la Adâncata (cat. 2), doi de la Hârşova (cat. 36, 37), unul de la Isaccea (cat. 60), unul de la Ostrov (cat. 94) şi, patru exemplare descoperite *passim* (cat. 258-261). Oferta de dirhemi pe piaţă fiind destul de redusă, acest nominal a fost falsificat masiv[37].

O monedă otomană rară, foarte importantă, de argint, cântărind în jur de 2,90-3 g, a fost onluk-ul bătut în numele lui Mustafa I (1617-1618; 1622-1623). Acesta a fost emis în încercarea Porţii de a înnoi numerarul de pe piaţă şi de a înlocui asprul puternic devalorizat. În lotul nostru există un exemplar din vremea domniei lui Mustafa I, descoperit *passim* (cat. 277), fără an de batere, emanat din atelierul de la Kostantiniye, precum şi două exemplare din timpul lui Murad IV (1623-1640), descoperite unul la Hârşova (cat. 38) şi celălalt între Oltina şi Satu Nou (cat. 87).

O categorie aparte o formează emisiunile lui Suleyman II (1687-1691) şi Ahmed II (1691-1695) – para şi mangîr. Cu toate că starea lor de conservare este precară – anul de batere şi monetăria fiind ilizibile -, sunt foarte importante, fiind variante inedite faţă de monedele prezentate în cataloagele determinatoare consultate de noi (Nuri Pere, Jem Sultan şi Artuk). Astfel, din timpul domniei lui Suleyman II deţinem un exemplar de argint – para -, descoperit la Hârşova (cat. 40) şi, 60 exemplare de bronz – mangîr -, provenite de la Ion Corvin (1 ex., cat. 35), Tufani (15 ex., cat. 111; 121-127; 130-136), Turcoaia (2 ex., cat. 137, 138), Vâlcele (2 ex., cat. 140, 144) şi *passim* (40 ex., cat. 302-341). Mangîrul otoman în sine este un nominal important, „exotic", rar pentru ţinuturile dobrogene. Atenţia ne-a fost atrasă de locurile de batere ale acestor exemplare – Saray, Edirne, Kostantiniye, Bolu, Haleb, Dimaşk, Misir. Monedele provenite din ateliere balcanice, sau din Asia Mică sunt frecvente pe piaţa noastră. În schimb, exemplare cu locuri de batere în Siria - Haleb (Alep), Dimaşk (Damasc) – sau în Egipt – Misir – sunt ceva mai neobişnuite, fiind foarte departe de zona lor de emitere, mai ales pentru nominaluri ca mangîrul care de obicei avea o circulaţie circumscrisă teritoriului de batere[38]. Din vremea domniei lui Ahmed II (1691-1695) deţinem patru exemplare de para – provenite de la Izvoarele (cat. 65), Moviliţa (cat. 82) şi *passim* (cat. 342, 343).

x

Analiza lotului de monede descoperite izolat, distribuit cronologic pe ţări şi emitenţi, a relevat clar faptul că dintotdeauna Dobrogea a fost o poartă deschisă atât spre Mediterana cât şi spre Est, reprezentând o punte între Europa Centrală şi de Vest şi, Orient.

[37] MAXIM 1983, p. 129-152 ; BLASCO & NICOLAE 1993, p. 209-213.

[38] BLASCO & NICOLAE 1983-1985, p. 297-307; NICOLAE & DONOIM 1986-1991, p. 309-327.

Este cunoscut faptul că, în Evul Mediu, regiunea cheie a comerţului Europei de Vest a fost Marea Neagră-Marea Mediterană-Marea Roşie. Acest fenomen a fost pornit de acţiunile premergătoare ale Primei Cruciade, continuându-se pe tot parcursul acestora şi, a deschis poarta Europei Occidentale spre o întreagă competiţie comercială în Marea Mediterană şi Marea Neagră. Această „întrecere" a durat câteva secole, începând în veacul al XI-lea fiind stopată de către Imperiul Otoman, pe la mijlocul/sfârşitul secolului al XV-lea. Cursa ţărilor din Europa de Vest pentru liniile maritime vitale, a permis economiilor occidentale să avanseze pe o treaptă necunoscută anterior. Cel mai elocvent exemplu este acela al Republicilor maritime - Veneţia, Genova şi Pisa, care exercitau un accentuat control în Mediterana Orientală şi în Marea Neagră, vehiculând o gamă variată de bunuri şi bani dinspre şi înspre Occident şi Orientul Îndepărtat.

În secolele XII-XIV prezenţa pe ţărmul Nord-Vestic al Mării Negre a unor puternice „*emporia*" genoveze a dat un substanţial impuls şi schimburilor comerciale ale populaţiei din ţinuturile Dobrogei.

Un ecou al acestor intense mişcări de persoane şi de mărfuri îl reprezintă şi monedele bătute în: vestul Europei – Franţa, denar de Tours emis în timpul domniei lui Ludovic VIII (1223-1226) sau Ludovic IX (1226-1270), descoperit *passim* în Dobrogea, precum şi în Anatolia – Sultanatul de Rum, felsul emis în vremea lui Giyath al-Din Kaykhusraw III (1265–1284), descoperit la Medgidia.

Denarul de Tours (cat. 151), înclinăm să-l atribuim mai mult perioadei lui Ludovic al IX-lea. Deoarece corelarea cu participarea la cruciade a suveranului francez (a şaptea – 1249-1250 şi a opta – 1270-1271) ne este puţin „peste mână"[39], presupunem că este posibil ca moneda să fie o dovadă materială, palpabilă, a vizitei din anii 1253-1255 a emisarului regelui francez, călugărul franciscan Wilhem de Rubruk, la marele han Mongke (1251-1259), la Caraccorum, în Mongolia. În descrierea călătoriei sale prin Ţara Tătarilor, de Rubruk aminteşte şi de teritoriile valahilor, aflate sub controlul hanului: „*de la gurile Tanaisului* (Donului) *spre apus, până la Dunăre, totul este al lor şi chiar peste Dunăre, spre Constantinopol, Vlahia, care este ţara lui Asan, şi Bulgaria mică, până în Sclavonia, toţi le plătesc bir*"[40]. Din anul 1223, în urma victoriei împotriva ruşilor, a fost deschis drumul cuceririi litoralului nordic al Marii Negre. La puţin timp după acest eveniment, Hanatul mongol Hoarda de Aur şi-a extins autoritatea şi asupra Dobrogei.

În ceea ce priveşte felsul de bronz (cat. 70), emis în Sultanatul de Rum, se prea poate să fi ajuns în teritoriul Dobrogei odată cu populaţia turcă din Anatolia, aşezată aici – mai ales în zona Babadagului - de la sfârşitul secolului al XIII-lea[41].

Din secolul al XIV-lea datează monedele sârbeşti - emise de Ştefan Uroş I Nemania (1282-1321), Ştefan Uroş IV Duşan (1331-1346) şi Ştefan Uroş V (1346-

[39] Armatele franceze, sub conducerea lui Ludovic IX, au participat la lupte în Egipt, apoi ajung în Palestina. În timpul cruciadei a VIII-a, Franţa participă doar la lupte în Egipt, Ludovic IX fiind luat prizonier şi murind în 1270 în Tunisia.

[40] SPINEI 1999, p. 436.

[41] Începând cu ultimul pătrar al secolului al XIII-lea şi, în tot cursul secolului al XIV-lea, în Dobrogea au venit şi s-au aşezat triburi de tătari, alături de turci din Anatolia, DECEI 1978, p. 169-192.

1355), descoperite şi ele în diverse locuri din Dobrogea. Este cunoscut faptul că monedele ţărilor din Balcani, cum sunt cele ale despoţilor Serbiei de exemplu, au circulat în Ţara Românească până la emiterea monedelor proprii. Prezenţa lor în teritoriile dobrogene poate fi şi o consecinţă a vasalităţii Serbiei faţă de Hanatul mongol. Cneazul Serbiei, Ştefan Uroš II Miliutin (1282–1321), a preferat să se închine hanului decât să aibă o confruntare militară şi, să-l trimită ca ostatic la curtea lui Nogai pe fiul său Ştefan Dečanski (viitorul Ştefan Uroš III Dečanski 1321-1331), însoţit de cîţiva mari boieri[42].

Tot acestei perioade îi aparţin şi monedele (cat. 63) emise de Hoarda de Aur la jumătatea secolului al XIV-lea, descoperite la Izvoarele, jud. Constanţa şi la Oltina (cat. 91-93) probabil un fragment de tezaur. Prezenţa mongolă în Dobrogea a favorizat dezvoltarea unor centre urbane şi a încurajat comerţul în zonă[43]. Între anii 1286-1300 la Isaccea a funcţionat un atelier monetar al Hoardei de Aur. Acesta a emis monede de argint şi de bronz în numele hanilor de la Sarai, iar între 1296-1300 în numele hanului Nogai[44]. Monedele din Dobrogea datează din perioada în care puterea Hoardei începe să decadă, dominaţia ei restrângându-se la regiunea maritimă[45].

În ceea ce priveşte cele două monede moldoveneşti - grosul de la Petru I Muşat (1375-1391) (cat. 84) descoperit la Nifon, precum şi exemplarul de 1½ groș din vremea lui Alexandru I cel Bun (1400-1432) (cat. 155), provenit *passim* din Dobrogea -, înclinăm să plasăm prezenţa lor în epoca stăpânirii Dobrogei de către Ţara Românească – 1388 - 1420. În contextul pericolului otoman - care viza transformarea Dobrogei în paşalâc - aceasta a intrat în componenţa Ţării Româneşti în vremea domniei lui Mircea cel Bătrân (1386-1418)[46]. Astfel, monedele moldoveneşti au pătruns şi circulat şi în Dobrogea datorită mai ales tratatelor de alianţă încheiate de domnul muntean cu Petru I – în 1389 – şi mai târziu cu Alexandru cel Bun.

Relaţiile cordiale dintre cele două ţări i-au permis lui Mircea ca, prin intermediul lui Petru I Muşat, să încheie cu regele Vladislav II Jagello (1386-1434) al Poloniei o alianţă îndreptată împotriva Ungariei lui Sigismund I de Luxemburg (1387-1437). Denarul de argint bătut la Cracovia (cat. 164), emis în timpul domniei lui Vladislav II Jagello (1386-1434) sau Vladislav III Varnensis (1434-1444) şi descoperit undeva prin Dobrogea, s-ar putea să fie ori un ecou al acestui tratat, ori să provină de la cruciaţii învinşi la Varna aflaţi în retragere prin Dobrogea[47].

Tot din secolul al XV-lea, pe teritoriul Dobrogei pătrunde şi moneda otomană. În acest veac puterea Semilunii s-a întins până la Gurile Dunării, regiunea intrând în stăpânirea Porţii. Accesul în Marea Neagră, aşa cum am arătat

[42] PAPACOSTEA 1993, p. 124.

[43] SPINEI 1994, p. 215.

[44] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1987, p. 245-258, OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1993, p. 291-304.

[45] Regele Ungariei Ludovic I (1342-1382) a negociat cu principele tătar Dimitrie accesul negustorilor braşoveni la Marea Neagră (PAPACOSTEA 1993, p. 47).

[46] Şi chiar dacă este vorba doar de o stăpânire de scurtă durată cu întreruperi, ea este efectivă, în anul 1389 Mircea reuşind să cucerească toată Dobrogea, cu cetatea Silistrei (PANAITESCU 2000, p. 255-257; GIURESCU 2003, p. 363-364).

[47] Alte exemplare la CUSTUREA & CUSTUREA 1986-1991, p. 167, nr. 1, 2.

mai sus, a fost sever restrâns, drumul spre ţinuturile pontice devenind anevoios pentru negustorii din Europa Occidentală. Din această primă etapă a stăpânirii otomane datează monedele emise în timpul emirului Suleyman (1402-1411) şi a sultanului Mehmed II (1444–1446; 1451-1481), descoperite la Hârşova (cat. 22 şi 23), precum şi din vremea lui Bayezid II (1481-1512), descoperite la Isaccea (cat. 32), Limanu (cat. 48), Enisala şi Dobrogea *passim* (cat. 136-137)[48].

Mica monedă emisă de Cattaro, imitaţie din aramă după *grosso di nuovo stile*, presupunem că a fost bătută cândva, în secolele XV-XVI, în timpul stăpânirii veneţiene asupra cetăţii. Aceasta a durat un interval de patru secole – 1420-1797, cu două excepţii, când cetatea a fost cucertită de Imperiul otoman, între 1538-1571 şi 1657-1699. Presupunem că tocmai acestea sunt segmentele de timp în care exemplarul descoperit la Hârşova a putut ajunge în teritoriile dobrogene.

Veacul al XVI-lea a adus în circulaţie moneda poloneză. De regulă, în Ţara Românească, monedele poloneze încep să pătrundă în mod curent în prima jumătate a veacului al XVI-lea. Emisiunile timpurii, din perioada domniei lui Vladislav II Jagello (1386-1434), Vladislav III Varnensis (1434-1444), Kazimir (1444-1492), Ioan Albert (1492-1501) şi Alexandru (1501-1505), precum şi primele exemplare bătute de Ducatul Prusiei, ca fief polonez (1525-1657) şi de Swidnica (1526), pătrund în Ţările Române împreună cu monedele din vremea lui Sigismund I (1506-1548) şi Sigismund II August (1548-1572).

Monedele poloneze provenite din descoperiri izolate dobrogene sunt în majoritate de valoare măruntă – solidus, denar, gros, 1 ½ gros şi triplu gros. Alături de ele sunt şi câteva exemplare de valoare medie – orţi. Sunt emisiuni ale Coroanei şi ale teritoriilor dependente: Lituania, Elbing, Ducatul Prusiei (fief polonez), Riga şi Danzig[49]. Din rândul monedei mărunte ne-a atras atenţia exemplarul de triplu gros descoperit la Vârtop (cat. 86), emis de Ştefan Bathori (1571-1586) în monetăria de la Cracovia, în anul 1586. Este o monedă de bună calitate, bătută după marea reformă dintre anii 1577-1581[50].

Din perioada de maximă pătrundere şi circulaţie a monedei poloneze pe teritoriul ţării noastre, adică din timpul domniei lui Sigismund III (1587-1632), în intervalul dintre anii 1589-1620, din descoperirile izolate dobrogene provin cinci exemplare: un triplu gros din 1593 bătut la Marienburg, descoperit la Constanţa (cat. 11), un gros din 1604 emis la Cracovia, provenit de la Isaccea, un ort emis la Cracovia în 1621, precum şi două exemplare de ort, din 1618 şi 1622, emise de Danzig. Având în vedere că din perioada primului pătrar al secoluilui al XV-lea întreaga Dobroge a intrat sub dominaţie otomană, suntem de părere că acest ultim grup de monede poloneze ar fi putut pătrunde în teritoriul analizat pe două căi:

[48] Primele emisiuni otomane sunt reprezentate în Dobrogea printr-un mangîr emis de Bayazid I, descoperit la Ostrov cf. VERTAN & CUSTUREA 1979, p. 239, nr. 82.

[49] CUSTUREA & CUSTUREA 1986-1991, p. 168-169, 171-172.

[50] Reforma a unificat sistemul monetar polonez cu cel al Lituaniei, în 1580, la care s-a alăturat şi Riga, în 1581, încorporând întreaga Livonie (GUMOWSKI 1960, p. 43; MIKOLAJCZYK 1986, p. 67).

una comercială – din Moldova sau din Ţara Românească sau, una militară – în urma războiului polono-otoman din anii 1620-1621.[51]

Tot din veacul al XVI-lea datează şi akçeaua din vremea lui Devlet Giray I bin Muborak Giray (1551–1577). Cum am arătat mai sus, este o raritate pentru descoperirile din Dobrogea. Prezenţa sa în aceste teritorii presupunem că s-ar putea datora retragerii în mare dezordine, pricinuite de înfrângerea severă a hoardelor lui Devlet Giray I în lupta de la Molodin cu armata ţarului Ivan IV cel Groaznic (1533-1584). Ca putere suzerană, Poarta a participat alături de vasalul său. Înfrângerea a fost atât de dură încât a pus capăt pentru totdeuna visului de expansiune spre Nordul Rusiei, atât Imperiului otoman, cât şi Hanatului Crimeii.

Acestei perioade îi aparţin şi cei doi taleri amintiţi mai sus. Cel austriac, emis în numele arhiducelui Ferdinand II (1564-1595), bătut în Tirol, la monetăria din Hall, fără an de batere. Presupunem că prezenţa sa este urmarea ori a unor tranzacţii comerciale, ori a unor evenimente militare, dar din secolul al XVII-lea. Cel de-al doilea exemplar, talerul-leu emis de Provincia Holland la 1589, a ajuns în Dobrogea tot în secolul al XVII-lea. Răspândirea talerilor-leu în Balcani şi, implicit, în Ţările Române, a fost mult facilitată după anul 1612, an în care Provinciile Unite au semnat capitulaţiile cu Imperiul Otoman. Un parametru general al tezaurelor cuprinzând taleri-leu descoperite pe teritoriul României este faptul că emisiunile provinciei Holland sunt cele mai timpurii[52].

În secolul al XVII-lea, Imperiul Otoman, pe de o parte, şi-a intensificat legăturile economice cu o serie de ţări occidentale sau central europene, iar pe de altă parte, s-a angajat într-o serie de războaie de extindere sau de apărare a teritoriilor sale din Europa Centrală. Dobrogea, făcând parte integrantă din Imperiu, a fost antrenată activ în ambele acţiuni. Pe de o parte, poziţionarea sa geografică favorabilă a făcut ca regiunea să fie legată de marele negoţ internaţional practicat pe rute terestre, fluviale sau maritime, teritoriul ei fiind străbătut de caravanele ce legau Istanbulul de diverse colţuri ale lumii[53]. Pe de altă parte, pe aici s-au perindat oştirile care au luat parte la numeroasele războaie ala Porţii din veacul al XVII-lea: polono-otomane – din 1620-1621[54], 1633-1634[55], 1666-1671[56], 1672-1676[57] şi 1683-1699[58] şi ruso-otomane – din 1676-1681[59] şi 1686-

[51] CUSTUREA & CUSTUREA 1986-1991, p. 173, n. 50 cu tratatele polono-otomane privind reglementări comerciale (sec. XVI – XVII).

[52] VELTER & CUSTUREA 2007, p. 257.

[53] Vezi în acest sens registrul vamal al Tulcei, din secolul al XVI-lea;cf. STĂNICĂ 2004, p. 199-206; HOVARI 1981, p. 430-449.

[54] Bătăliile de la Ţuţora şi Hotin, dintre Uniunea polono-lituaniană, sprijinită de trupele Moldovei şi Imperiul Otoman, sprijinit de Hanatul Crimeei.

[55] De partea Porţii luptă şi vasalii acesteia- oştirile moldovene, valahe şi ale tătarilor nogai.

[56] Război polono-otoman, dar de fapt cazaco-tătar.

[57] Preludiul acestui război a fost conflictul polono-otomano-cazaco-tătar din 1666-1671. Se încheie cu tratatul de la Żurawno.

[58] Ultimul conflict dintre Uniunea polono-lituaniană şi Poartă. Războiul este o parte a unui conflict mai mare, cu implicarea Ligii Sfinte. După bătălia de la Viena, hegemonia Imperiului Otoman în Europa de Sud-Est începe să decadă. Războiul se încheie cu tratatul de la Karlowitz.

1700[60].

Din acest răstimp datează exemplarul de 8 reali din 1641, bătut de Spania în vremea lui Felipe IV, precum şi nouă monede emise de Ragusa – un triplu gros din 1629, descoperit la Hârşova (cat. 15) şi opt exemplare de grossetto, descoperite *passim* (cat. 95-102). Suntem de părere că respectivele monede au pătruns în spaţiul dobrogean pe cale comercială. Realii spanioli au ajuns în Dobrogea în special pe rutele sudice – prin Balcani sau prin comerţul din Marea Neagră[61], pe de o parte, iar pe de altă parte prin nord, din Polonia, venind din marele comerţ baltic. În ceea ce priveşte relaţiile comerciale cu republica Ragusa, în veacurile XV – XVIII acestea au fost strânse, profitabile pentru ambele părţi[62]. Negustorii ragusani asigurau legătura dintre spaţiul vest-european şi Peninsula Balcanică, vehiculând mărfurile şi banii lor pe drumurile de uscat sau maritime[63]. Monedele ragusane – grosetto, tripli groşi, taleri – sunt frecvente în descoperirile izolate şi în tezaurele de secol XVII-XVIII. Tot pe cale comercială – din Ţara Românească, din Moldova sau pe cale fluvială sau maritimă –, presupunem că au ajuns în Dobrogea şi exemplarele de denar maghiar din 1618, bătut în vremea lui Mathias II (1608 – 1619), descoperit la Cobadin (cat. 7); 1½ gros prusian din 1624, emis în numele lui Georg Wilhelm de Brandenburg (1619-1640) şi descoperit *passim* (cat. 88); schilling-ul din vremea lui Mihnea III (1658-1659), descoperit la Tufani; luigin-ul 1660-1667, bătut la Avignon în timpul lui Flavio Chigi (1657-1691); luigin-ul din 1662, emis în Toscana, în numele lui Ferdinand II de Medici (1621-1670).

Monedele otomane aflate în circulaţia bănească a Dobrogei în acest veac, bătute pentru sultanii Ahmed I (1603 – 1617), Mustafa I (1617-1618; 1622-1623), Osman II (1618-1622), Murad IV (1623-1640), Ibrahim I (1640-1648) şi Mehmed IV (1648-1687), sunt la ele acasă, aflându-se pe piaţă în comerţul cotidian. În schimb, exemplarele din vremea lui Suleyman II (1687-1691), Ahmed II (1691-1695) şi Mustafa II (1695-1703) – para şi mangîr – înclinăm să credem că au ajuns în teritoriile dobrogene datorită mişcărilor de trupe cu prilejul conflictelor militare ale Porţii cu Polonia (1683-1699) şi Rusia (1686-1700)[64]. Presupunerea noastră este susţinută de faptul că, aşa cum am amintit mai sus, respectivele emisiuni sunt variante inedite faţă de cele prezentate în cataloagele de specialitate şi, atelierul

[59] În urma acestui conflict, granita dintre cele două state a fost fixată pe Nipru.

[60] Războiul se încheie cu tratatul de la Constantinopol. În timpul conflictului au loc două campanii în Crimeea – 1687 şi 1689. Victoria în acest război i-a deschis Rusiei accesul la Marea Neagră.

[61] Pentru circulaţia pe cale maritimă stau mărturie tezaurele de la Vadu şi Eforie Sud, cf. CUSTUREA & TALMAŢCHI 2011, p. 375, nr. 167/I; 196-200, nr. 44/I – III.

[62] GRECU (PANAITESCU) 1949, p. 105-112.

[63] Corăbiile Ragusei au ajuns, alături de cele italiene (îndeosebi genoveze), în porturile spaniole de la Cadix, Malaga şi Alicante. Utilizând atât drumurile de uscat cât şi pe cele maritime, ei aveau centre proprii atât în marile oraşe, cât şi la gurile Dunării – la Babadag, Isaccea şi Chilia, precum şi în alte zone din Balcani – Silistra, Varna, Provadia, Sofia, Belgrad (ŞERBAN & ŞERBAN 1971, p. 285).

[64] Süleyman II, Ahmet II şi Mustafa II au trebuit să facă faţă unui adversar nou – Rusia. Aceasta, în alianţă cu Austria, visa să pornească o cruciadă internaţională împotriva Imperiului Otoman. Petru cel Mare (1682-1725)a pornit conflictul prin atacarea Crimeei, posesiune a Porţii la acea dată.

de batere al multora din ele se află la mare distanţă faţă de locul de descoperire, fiind şi mai neobişnuit pentru emisiunile otomane din Dobrogea. Pe de altă parte, la sfârşitul sec. XVII se constată o rarefiere a numerarului de pe piaţă, până în timpul lui Ahmed III, fără o explicaţie valabilă, cu excepţia conflictelor militare.

În secolul al XVIII-lea, pe de o parte, circulaţia monetară se intensifică datorită dezvoltării unor relaţii economice noi. Dacă în prima jumătate a acestui secol, piesele otomane încă domină structura circulaţiei monetare, prin tratatul de la Kuciuk-Kainargi încep să pătrundă o varietate mai mare de emisiuni vest-europene. Pe de altă parte, conflictele cu Rusia devin mai dramatice pentru Imperiu: 1710-1711[65], 1716-1718[66], 1735-1739[67], 1768-1774[68] şi 1787-1792[69]. În tot acest veac Dobrogea devine un câmp de bătălie pentru cele două puteri.

În acest secol, datorită marilor agitaţii şi mişcărilor de trupe din diverse colţuri ale Imperiului Otoman, presupunem că au pătruns în Dobrogea o serie de monede islamice mai rare şi mai „exotice" pentru acest teritoriu. Astfel, mangîrul emis de Hanatul Crimeei în timpul lui Şahin Giray bin Ahmed Giray (1776 – 1787), descoperit *passim* (cat. 133), dar şi paisa bătută în Jaipur (sau Oraşul Roz, capitala statului indian Tajasthan), în numele lui Madho Singh (1760-1778), descoperită *passim* (cat. 134).

În secolul al XIX-lea confruntările cu Rusia au transformat Dobrogea în principalul teatru de război, aceasta fiind pustiită şi devastată, fapt ce i-a atras numele de *Drumul Tătarilor* sau *Drumul Războiului*. Înfruntările din acest veac s-au derulat între anii: 1806-1812[70], 1821-1830[71], 1828-1829[72], 1829-1834-1854[73], 1853-1856[74], 1876-1878[75], iar patru s-au desfăşurat pe teritoriul ei.

---

[65] Război cu Petru cel Mare, terminat cu tratatul de la Prut.

[66] Războiul austro-ruso-otoman, terminat cu pacea de la Passarowitz.

[67] Războiul ruso-austro-otoman, terminat cu pacea de la Belgrad. Rusia ocupă Crimeea.

[68] Războiul ruso-otoman, terminat cu pacea de la Kuciuk-Kainargi. Hanatul Crimeii îşi câştigă independenţa faţă de Imperiul Otoman, devenind în acelaşi timp un aliat al Imperiului Rus.

[69] Războiul ruso-austro-otoman; Austria încheie pacea de la Şiştov, în 1791, iar Rusia, pacea de la Iaşi, în 1792.

[70] Terminat cu pacea de la Bucureşti.

[71] Războiul de independenţă a Greciei. În timpul lui are loc şi Mişcarea din 1821 a lui Tudor Vladimirescu din Ţara Românească. Prin convenţia de la Akkerman (1826), noul ţar Nicolae I (1825-1855) smulge de la sultanul Mahmud II (1808-1839) o serie de beneficii comerciale pe tot cuprinsul Imperiului, precum şi dreptul de protecţie asupra Ţării Româneşti, Moldovei şi Serbiei.

[72] Război terminat cu pacea de la Adrianopol. Din acest moment, economia Ţărilor Române a fost eliberată de greaua povară a monopolului otoman. Navigaţa pe Dunăre, în Marea Neagră şi prin strâmtorile Bosfor şi Dardanele a fost declarată liberă, fiind deschisă pentru comertul tuturor statelor.

[73] O îndelungată perioadă, pigmentată de ocupaţii ruseşti.

[74] Războiul Crimeei – dintre Imperiul Rus, pe de o parte, şi o alianţă a Regatului Unit al Marii Britanii şi Irlandei, a celui de-al doilea Imperiu Francez, a Regatului Sardiniei şi a Imperiului Otoman, pe de altă parte. Războiul Crimeei a produs un exod în masă al

Din timpul acestei agitate perioade credem că au ajuns în Dobrogea şi cele trei monede islamice din acest secol. Primele două provin din Afganistan: o emisiune de bronz anonimă, bătută între anii 1813-1843 şi, o rupia din vremea domniei lui Dost Muhammad Emir (1826-1863). Ambele exemplare datează din epoca în care Afganistanul a fost sub ocupaţie britanică. Probabil că monedele au ajuns în aceste ţinuturi în timpul Războiului Crimeei. A treia monedă islamică este un fulus emis în Hanatul de Khiva, la Horezm, bătut în numele lui Sayyid Muhammad Khan (1856-1864) sau Sayyid Muhammad Rahim (1865-1872-1910). În epoca modernă, Hanatul a pendulat între sprijinul Rusiei şi al Marii Britanii. În anul 1873, a devenit un protectorat cvasi-independent al Rusiei. Ar fi foarte posibil ca acest exemplar să se fi rătăcit în ţinuturile dobrogene în timpul ultimelor două mari confruntări ruso-otomane – 1853-1856 sau 1876-1878.

În final, vom analiza cele 30 de jetoane, descoperite la Capidava (1 ex.), Hârşova (2 ex.), Tufani (3 ex.), Vâlcele (2 ex.) şi *passim* prin Dobrogea (22 ex.). În literatura română de specialitate, despre jetoane, mai ales despre cele străine, s-a vorbit extrem de puţin[76] şi, şi atunci, numai despre cele de epocă modernă şi contemporană. Ori, descoperirile arheologice şi monetare, fie ele sistematice sau întâmplătoare, scot la lumină un material numismatic tot mai numeros, format din jetoane, fise de calcul şi de joc, aparţinând unor epoci mai timpurii. Astfel că, pentru acest segment numismatic ne-am îndreptat atenţia spre bibliografia străină.

Jetoanele descoperite în Dobrogea datează din secolele XVI-XIX. Dintre acestea 28 de exemplare au fost bătute în Germania, la Nürenberg, unul este o imitaţie orientală, iar ultimul, de fapt cel mai timpuriu jeton, după stil, pare a fi de sorginte franceză.

Denumirea de „jeton" primită de fisele de cont derivă de la verbul „jeter" din limba franceză, folosit în sensul de *a împinge*. Fisele de cont erau „împinse", „aruncate" pe abac în timpul efectuării unor calcule[77]. Iniţial, au fost confecţionate din piatră, sticlă, os sau alamă, fiind folosite la jocuri. Prima fisă de cont cu valoare numismatică, sau *jetonul*, a apărut înainte de anul 1200 în Franţa şi Italia. Din acel moment, monetarul care bătea în mod obişnuit monedele, fabrica şi jetoanele din alamă. La început au fost „mute", neavând nimic inscripţionat pe flanul lor, apartenenţa la o ţară, un oraş sau o persoană fiind făcută pe baza blazonului aflat pe faţa fisei.

Fisele de cont, jetoanele încep să fie utilizate în Europa pe scară largă din secolul al XIV-lea. Acum vor fi introduse în uz şi în Germania, aşadar mult mai târziu decât în alte ţări din Europa Occidentală, cum ar fi de pildă Franţa, Italia

---

tătarilor din Crimeea către teritoriile otomane, ducând la depopularea gravă a peninsulei, încheiat cu pacea de la Paris.

[75] Conflict dintre Imperiul Otoman şi ţările din sud-estul Europei sub conducerea Rusiei, terminat cu pacea de la Berlin.

[76] Despre cele româneşti mai generos, vezi SCHÄFFER 2003; SCHÄFFER 2012, iar despre cele străine, vezi VELTER 2005, p. 76-77.

[77] BERT VAN BEEK, *Perspectives in Numismatics – Jetons: Their Use and History*, www.ece.iit.edu/~prh/coins/PiN/juh.html, capitolul *The first jetons*.

sau Ţările de Jos. Din secolul al XV-lea începe confecţionarea jetoanelor şi la Nürenberg. Cu toată această întârziere, jetoanele germane vor cunoaşte cea mai mare înflorire şi răspândire, în special cele fabricate la Nürenberg.

Marea majoritate a fiselor germane era formată din imitaţii după monede cunoscute, sau după jetoane franceze şi olandeze. Pentru a evita pericolul unui scandal al falsurilor şi pentru a păstra relaţiile bune cu Franţa şi Olanda, fiecare jeton de Nürenberg – denumit *„Rechenpfennigschlager"*, respectiv producţie, batere, emisiune de fisă de calcul – obligatoriu trebuia să poarte inscripţia *„Rechenpfennig"* – pfennig de cont. Obiceiul a fost menţinut mult timp după anul 1800, moment din care jetoanele au devenit simple fise de joc. Jetoanele de Nürenberg nu au fost produse niciodată la comanda oficialităţilor, ci au fost „emisiuni" independente, ale diferitelor Case, Societăţi, Asociaţii, Intreprinderi particulare[78]. O caracteristică a jetoanelor germane, în comparaţie cu cele franceze, sau italiene este folosirea unor metale mai ieftine pentru confecţionarea lor – alamă în loc de bronz, billon în loc de argint. De asemenea, dimensiunea jetoanelor germane este mai mică. Din aceste motive reprezentările iconografice de pe aceste fise sunt mult mai schematice, mai neîndemânatice.

Toate cele 26 de jetoane catalogate de noi drept emisiuni de Nürenberg, au toate inscripţionate pe ele legenda *„Rechenpfennig"*, mai mult sau mai puţin prescurtată. Inscripţia poate fi poziţionată în legenda de pe avers, de pe revers, sau în exergă, pe una din cele două feţe.

Legenda de pe avers are de obicei înscris numele meşterului gravor (monetar), al locului de batere, precum şi inscripţia *„Rechenpfennig"*, toate în varii ortografii şi prescurtări.

Legenda de pe revers a acestor jetoane conţine în mod curent o deviză.

La finele secolului al XVIII-lea şi pe tot parcursul celui următor, al XIX – lea, a fost foarte la modă deviza: PLUS ULTRA „Dincolo de mai mult".

Acesta era (şi încă este) mottoul, deviza naţională a Spaniei, care apărea înscrisă şi pe monedele de 8 reali. Cum în secolele XVI – XIX, aceştia au reprezentat un standard monetar mondial, deviza s-a dovedit a fi o legendă demnă de împrumutat pentru jetoane. În cazul în care fisa de cont era o imitaţie executată după un jeton sau o monedă franceză (mai ales aşa numitele „jetoane Ludovic"), atunci pe avers apărea legenda exemplarului original (de obicei cu numele şi titulatura emitentului), iar pe revers o deviză, inscripţia *„Rechenpfennig"*, precum şi numele gravorului:

Av. LUD XV . D . G . – FR . ET . N . REX .

Rv. EX – LILIO LILIA . / RE – PF (Crinii nasc din crini)

În exergă: I. W., (iniţialele gravorului Iohann Weidinger).

Jetoanele descoperite în Dobrogea au fost executate în intervalul dintre secolele XVI – XIX, de către o serie de mari meşteri gravori din Nürenberg: Hans Krauwinckel II 1586-1635, Hans III Schultes 1608-1612, Wolff Lauffer II 1612-1651, Wolff Lauffer III (fiul lui Wolff II) 1650-1670, Cornelius Lauffer 1637-1688, Lazarus Gottlieb Lauffer 1663-1709, Iohann Weidinger 1670-1727, Johann Friedrich Weidinger 1710-1765, Iohann Iacob Dietzel 1711-1740, Iohann Adam

[78] BERT VAN BEEK, *Perspectives in Numismatics – Jetons: Their Use and History*, capitolul *The "Rechenpfennige" of Nüremberg*.

Dietzel 1746-1762/68, Michael Leichkauf 1724-1768, Cristoph Sigmund Annert 1734-1754/68, Johann Albert Dorn 1732-1783, Albrecht Hoger 1735-1789, Johann Conrad Kuntsmann 1780, Ernst Ludwig Sigmund Lauer, gravor 1791-1853. Meşterii gravori monetari din Nürenberg au fost extrem de pricepuţi şi vestiţi, au întemeiat adevărate dinastii de gravori. Casa Lauer de exemplu, funcţionează până în zilele noastre, e adevărat reprofilată pe insigne, fise de joc, brelocuri.

În lipsa unor emisiuni specifice, prin valoarea lor de bani virtuali, jetoanele au completat circulaţia monetară măruntă, cotidiană.

Încheiem demersul nostru de a aduce la lumină noile descoperiri din colecţiile MINAC fiind convinşi că în acest moment există un tablou variat şi veridic al fenomenului monetar medieval şi modern din provincia danubiano-pontică ce serveşte în bune condiţii istoriei economice a Dobrogei.

CATALOG

ADAMCLISI

Polonia – Sigismund III

Av. SIИIPRODXƎИƎIXIDI
Rv. xIIIx/o-ƨ—o-ƨ/GROSANG/
TR°dOEIƆ/9N̊-P̥O

1. AE Triplu gros → 2,78 g, 22 mm
HC.I, tip general, p.79, nr.793
Fals argintat. Inv. 77354.

ADÂNCATA

Imperiul Otoman-Murad III

2. AR Dirhem → 3,50 g, 22x20 mm,
NP tip general, nr. 285-289, 291-292, 294, Erzurum? ?.
Inv. 59070.

BĂRĂGANU

Serbia – Ştefan Duşan

Av. STΘFΛ-...ϺRΛT
Rv. IC - XC

3. AR Dinar → 1,23 g, 19 mm,
1347-55.
Col. privată

Av. STΘFΛИVS - IИPΘRΛTOR
Rv. IC - XC

4. AR Dinar ↑ 1,02 g, 17,5 mm,
1347 – 55.
Col. privată

Av.... IPΛΘ - PORSTFΛ
Rv. IC - XC

5. AR Dinar ↘ 1,01 g, 19 mm,
1347-55.
Col. privată

CAPIDAVA

Imperiul Romano-German-Nürnberg
Imitaţie orientală

Av. tugra imaginară c·l·i· şi c·p·e·
Rv. 2 stele cu cinci colţuri înscrise una în cealaltă, 5 semilune c·l·i· şi c·p·e

6. AE Jeton ↓↑ 1,29 g, 22 mm, p.
Inv. 56085

CIOCÂRLIA

Imperiul Otoman - Selim I

7. AE Akçe← 0,49 g, 10,5x9,5mm
SS II, Av. A; Rv. I, ?.
Inv. 79863.

Av. ... bin/han...
Rv. azze nasruhu/duri...
8. AR 0,17 g, 10,5 mm, r.
F.n.

COBADIN

Lituania
Sigismund II August
Av.SIGIS AVG REX PO MAG DVX L
Rv.MONETA MAGNI DVCAT LITVA
-1565-
9. AE 1/2 gros, ← 0,97 g, 19,5 mm
Gumowski 606, Vilna, 1565.
Col. privată

Ungaria-Mathias II
10. AR Dinar ↑ 0,56 g, 14 mm.
Unger I, 230, Kremmitz, 1618.
Col. privată

CONSTANŢA

Ducatul Prusiei (fief polonez)
Albrecht de Brandenburg (1525-1568)
Av.×IVSTVS×ET×FIDE×VIVIT 1596×
scutul Prusiei
Rv. Semn de monetar,

ALBER×D×G×MAR×BRAN×DVX×PV
11. AE Groş ↑ 1,86 g, 22 mm, fals.
Neumann 46, Kopicki 3793,E&S, M&C, p. 380-381.
Inv. 62719

Imperiul Romano-German Goslar
12. AE Pfenning ↑ 2,22 g, 20 mm.
SWC, p. 355, 1745, HCRF [Heinrich Christoph Rodolf Friese Meşter 1734-1764]
Inv. 62720.

Imperiul Otoman - Murad III
13. AE Mangîr ↓↑ 8,64 g, 19 mm,
NK p. 420, nr. 09-12, Misir, f.a.
Inv. 40282.

CUMPĂNA
La 200 m de postul de control, pe dreapta şoselei

Polonia - Sigismund III
Av. SIGISM·III·D·G· - REX·PONDL·
Rv.III/GROS·ARG/·TRIP·REG·/POLONI
x93x
14. AR Triplu gros, ↑ 2,14 g, 20,5 mm, p.
HCI, p. 89, nr. 889; Gumowski 1012
Marienburg, 1593
Inv. 76612

Imperiul Otoman-Mehmed III
Av. Inscripţia circulară:
Sultan Mehmed bin Murad han
Rv. Azze nasrühü/duri be/
Kostantiniye/1012
15. AR Akçe ↑ 0,24 g, 9,5 mm.
NP 340, Kostantiniye, 1003H.
Inv. 81044.

16. AR Akçe → 0,29 g, 12,5x10,5 mm.
NP 340, Edirne, 1003H.
Inv. 81043.

DOBROMIR- Valea Ţapului

Imperiul Otoman - Suleyman I
Av. Sultan/Suleyman/ sah bin/
Selim/[han]
Rv. Incus
17. AR ↑ Akçe, 0,16g, 10,5 mm
Srecković III, p. 37, AV. E8, 1540-1555
Inv. 83319

Ibrahim
Av. ……Ibrahim bin …….
Rv. …….duri Misir /
1049H
18. AR ↑ Para, 0,59 g, 12,5x14 mm

NP tip. 440, dar var. pt. Para
Inv. 83320

Suleyman II

19. AE → Mangîr, 1,41 g, 19,8 mm
NP 471, Konstantiniye, 1099H.
Inv. 83305.

20. AE ↑ Mangîr, 1,68 g, 19,5 mm
NP 471, Konstantiniye, 1099H.
Inv. 83306.

Ahmed III

21. AR → Para, 0,46 g, 14 mm, p.,
NP 523, Konstantiniye, 1115H
Inv. 83180.

EFORIE SUD

Imperiul Otoman – Ibrahim

Av. Duriba/fi…
Rv. Ornament….

22. AE Mangîr ↑↓ 2,35 g, 15x13 mm,
NK p. 472, Kostantiniye, 1054H
Inv. 59789.

GURA DOBROGEI

Bayazid II

23. AR Akçe, 0,68 g, 11x9,5 mm.
NP, 105, Üsküp, 882 H
Col. privată

HÂRŞOVA

Ragusa

24. AR Triplu groş ↗ 1,44 g, 20 mm, p.,
tortiţă.
Reşetar, p. 200, nr.294, var.2,
Dubrovnik, 1629.
Col. A.Crăciun. Inv. 40251.

Elbing-Gustav Adolf

Av. GVS : ADO …
monogramă
Rv. SOLIDVS : ELBING
armele oraşului

25. AE ↓ Solidus, 0,47 g, 17 mm,
Inv. 83609.

Imperiul Romano-German-Nürnberg

Av.*HANS KRAVWINCKELIN
NVRENB
Coroane alternând cu flori de crin
(3/3), în centru o rosă cu 5 petale
Rv. …BLEIBT·EWIGXAT
Scut trilobat, în centru glob cruciger.

26. AE Jeton ? 1,58 g, 24,5 mm.
Hans Krauwinckelin, 1586-1635.
Col. A.Crăciun. Inv. 34720.

Av. REICH
Cruce cu braţe terminate cu flori de
crin; în cantoane litera V
Rv. WOLF LAVFER· RECH·
Scut trilobat, în centru glob cruciger

27. AE Jeton ?, 0,46 g, 21 mm, dublu p.,
Wolf Laufer II, 1612-1651.
Col. A.Crăciun. Inv. 34721.

Cataro

Av. STRIFON···CATARENS
Rv. ·SMARCVS· ·VENETVS·
(litere gotice)

28. AE ↑ 1,28 g, 19,5 mm
CNI VI, p. 340, nr. 17, imitaţie din
aramă după *grosso di nuovo stile*
(AR).
Inv. 61849.

Hanatul Crimeii – Devlet Giray

29. AR ↓ 0,99 g, 18x16,5 mm.
Bahcesaray, 1111H.
Col. A. Crăciun. Inv. 34432.

Afganistan-Dost Muhammad (domnia a II-a)

30. AR Rupia ↑ 9,23 g, 22,5 mm.
Craig² 882, emisiune anonimă,
Kabul, 1278H.
Col. A.Crăciun Inv. 40505.

Hanatul de Khiva Sayyid Muhammad Khan (1272-1282H) sau Sayyid Muhammad Rahim (1282-1289 H)
31. AE Fulus, ↓ 2,82 g, 19 mm,
SWC(1999), p.1129, Horezm. f.a.
Col. A.Crăciun. Inv. 34727.

Imperiul Otoman
Emir Suleyman
Av. Tugra
Rv. …/Hüllide mülkühü/806
32. AE Mangîr ↑ 1,46 g., 14,5 mm.
NK, p. 88, 806 H.
Col. A.Crăciun. Inv. 34775.

Murad II
Av. ♈ ✱ | ✱
Rv. duribe/Edirne
33. AE Mangîr, 1,86 g, 15 mm.
NK p. 109-110, tip V, 39-48
Inv. 83615.

Mehmed II
Av. Sultan/Mehmed bin Murad.
Rv. … 857/duribe Edirne
34. Mangîr ↑ 2,36 g, 14 mm.
NK p. 138, tip II, Edirne, 857H.
Col. A.Crăciun. Inv. 34776.

Av. Mehmed bin/ Murad cerc perlat
Rv. Hullide mülkühü / duribe Edirne
35. AE Mangîr , 1,50 g, 13 mm.
NK p. 140-141, tip IV, nr. 24-30
Inv. 83616.

Murad III
36. AR Dirhem ↓ 3,32 g, 20x19 mm.
JS, 1217-1223, Erzurum, 982H.
Inv. 40628.

37. AR Dirhem, ↑ 2,81 g., 19x18 mm, argintată.
JS 1214, Canca, 982H; NP prototip aur.
Col. A.Crăciun. Inv. 34431.

Murad IV
38. AR Onluk, → 1,88 g., 14x13 mm.
NP 414; JS 1692-1693,
Kostantiniye, 1032 H.
Col. A.Crăciun, Inv. 14815.

Mehmed IV (?)
39. AR Para, 0,52 g., 15,5x13 mm.
NP 458, Misir, 1058H.
Inv. 69953.

Suleyman II
Av. Tugra
Rv…. Misir
40. Para → 0,39 g, 15,5 mm, p.
dublă batere Rv. Inedită.
F.n.

41. AE Mangîr ↓ 1,46 g, 19 mm,
NK 471, Kostantiniye, 1099H
Inv. 83619.

Ahmed III
42. AV. Kebir eşrefi, ↑ 3,40g, 22 mm,
flan crăpat,
NP 508, Kostantiniye, 115H.
Inv. 6156.

43. AE Para ↑ 0,51 g, 15 mm, p.
NP 523, Kostantiniye, 1115H.
Inv. 69951.

Mahmud I
44. AR Para ↑ 0,48 g, 16 mm, p.
NP 580, Kostantiniye, 1143H.
Inv. 83614.

45. Para ↑ 0,46 g, 16,5 mm, p.
NP 578, Kostantiniye, 1143H.
Inv. 69952.

46. Para ↑ 0,44 g, 15,5 mm, p.
NP 578, Kostantiniye, 1143H.
Inv. 69950.

Mustafa III
47. AR Para ↑ 0,38 g, 15 mm,
NP 643, Misir, 1171H.
Inv. 83613.

Abdulhamid I
48. AR Para ↑ 0,33 g, 15,5 mm,
NP 681, Kostantiniye, 1187H.
Inv. 83617.

49. AR Para 0,22 g, 16 mm, r.
NP 683, Misir, 1187H.
Inv. 83618.

Selim III
50. AR Para 0,11g, ? mm, r.
NP 717, Misir, 1203H.
f.n.

HISTRIA – Gară

Imperiul Otoman - Selim I
Av. Sultan/șah Selim/[bin]Bayazid han
Rv. Azze nasrühü/duribe fi/
Kostantiniye/Sene 918
51. AR Akçe → 0,68 g, 10,5 mm.
NP 136, Kostantininiye, 918H.
Inv. 67248.

Suleyman I
Av. Sultan/Suleyman……
Rv. ……/duribe/Novar/926.
52. AR Akçe ↓ 0,42 g, 10,5 mm.
NP tip general, Novar, 926H.
Inv. 67249.

Mehmed IV
53. AR Para ↙ 0,55 g, 14 mm.
NP 458, Misir, 1058H.
Inv. 67250.

ION CORVIN

Imperiul Otoman - Suleyman II
54. AE Mangîr, ↖ 1,07 g, 18 mm, p.
NP 471, Kostantiniye, 1099H.
Inv. 67089.

ISACCEA

Polonia - Sigismund III
Av. SIGISMVNDVS·III·D:G REX POL
·MDL·
Rv. GROSSVS:REGNI:-:POLONIAE
1604
55. AR Gros ↑ 1,40 g, 21 mm.
HC I, p. 126, nr. 1201; Gumowski
936 var., Cracovia, 1604.
Inv. 56736.

Avignon - Flavius Chigi
Av. FLAVIVS·CAR·GHISIVS·LE·AV
Rv. PAX·ORIETVR·EX·MONTIBVS 166?
56. AR Luigin ↓ 1,77 g, 19,5 mm, p.
SWC p. 1246, 166 ?(1660-1667).
Inv. 51238.

Imperiul Otoman - Bayazid II
57. AR Akçe → 0,77 g, 11,5x10mm.
NP 105, Edirne, 886H.
Inv. 77356.

Av…..
Rv. Ornament
58. AE Mangîr, 2,79 g, 16 mm.
NK, p. 235,?.
Inv. 40310.

Suleyman I
Av. Sultan/Suleyman…./duribe…
Rv. Panteră spre dreapta
59. AE Mangîr, → 3,31 g, 15 mm.
NK p. 310, nr.31-33, Dimaşk.
Inv. 40305.

Murad III
Av….Murad bin…
Rv. Circular: Canca
60. AR Dirhem ↑↓ 3,28 g, 23,5x21mm
NP inedit, Canca, ?.
Inv. 51247.

Selim III
61. AR Para ← 0,30 g, 14,5 mm, p.
NP 717, Misir, 1203H(1).
Inv. 51246.

IZVOARELE (CT)

Rusia - Ana Ivanovna
62. AE Denga ↗ 5,88 g, 26 mm.
SWC, p.938, Moscova (St. Petersburg), 1736
Inv. 65528.

Hoarda de Aur
63. AE ↑↓, 0,96 g, 17 mm.
Tip rozetă, jumătatea sec. XIV
Inv. 81111.

Imperiul Otoman - Mehmed III
64. AR Akçe ← 0,31 g, 10,5 mm
NP 340, Kostantiniye, 1003H
Inv. 77357.

Ahmed II
Av. Sultan/Ahmed...
Rv. .../be Misir....
65. AR Para 0,65 g, 15,5 mm.
NP 478, Misir, ?
Inv. 77358.

LAZU
Imperiul Otoman – Suleyman I
Av. Ornament
Rv. …/Nasruhü duri(be)/ Kostantiniye/[sene]/ [933H]
66. AE → Mangîr, 2,44 g, 14,5 mm, NK 369, nr. 40-43, Kostantiniye, [933H]
Inv. 83628.

LIMANU şi împrejurmi

Polonia-Sigismund III
Av. SIGIS3DG REXPMDL
Rv. MON N...EG·POLO
67. AR 1 ½ groş ↓ 0,87 g, 19 mm, p.
Gumowski 959-974,?, 16...
Inv. 81114.

Imperiul Otoman-Bayazid II
68. AR Akçe ↖ 0,73 g, 11 mm
NP 105, ?.
Inv. 81115

MANGALIA

Imperiul Otoman – Selim III
69. AV↑ ½ zeri mahbub,1,11g,16,5mm.
NP 698, Istâmbol, 1203 H
Inv. 6120.

MEDGIDIA

Sultanatul de Rum - Kaykhusrow III
70. AE, Fels ↘ 1,72 g, 21,5x17 mm
Sivas ? 677H.
www.zeno.ru/showphoto.php?photo=41725
Inv. 31614.

MOVILIŢA

Polonia – Sigismund III
71. AR 1½ groş?, 0,50 g, 17 mm, p., fals argintat.
HC,I, p. 139, nr. 1315, 1622.
Inv. 80967.

72. AR Ternar 1,09 g, 17x15 mm, fals?
HC, I, tip general, p. 150, nr. 1405
Inv. 80963.

Imperiul Otoman - Selim I
Av.Sultan/Selim/Şah/bin/Bayazid han
Rv……duri/be/Bursa/918 sene
73. AR Akçe ↓ 0,64 g, 12,5x11,5mm, p.
NP, tip 142; SS, II, p.145, Av.A, Rv. Ia, Bursa, 918H.
Inv. 80951.

Av. Sultan Şah/Selim/bin/Bayazid han

Rv. Nasrühü/Azze duri/be/Novar/…
74. AR Akçe, ↘ 0,70g, 11 mm.
SS II, p. 154, Av.Ca, Rv.II, Novar, 918H.
Inv. 80954.

Suleyman I
Av. Sultan/Suleyman/bin Şah/Selim /Şah
Rv. Nasrühü/be/Azze duri/Novar/…
75. AR Akçe ↑ 0,68 g, 12,5x11,5 mm.
SS, III, Av.A.(inedit); Rv.I, Novar. 926H.
Inv. 80955

Av. Sultan/Suleyman/…
Rv. ….duribe/Kra…/sene/…6
76. AR Akçe → 0,53 g, 12x11 mm.
NP tip general, Kratova, [92]6H.
Inv. 80961

Suleyman I sau Selim II
77. AR Akçe ← 0,68 g, 11,5 mm.
NP tip general, Novar, ?.
Inv. 80960.

Murad IV
78. AR Akçe ↑ 0,34 g, 10 mm.
NP 423, Kostantiniye, 1032H.
Inv. 80952.

79. AR Akçe ← 0,26 g, 11 mm.
NP 423, Kostantiniye, 1032H.
Inv. 80953.

Mehmed IV
80. AR Para ↙ 0,77 g, 15 mm.
NP 458, Misir, 1058H.
Inv. 80956.

81. AR Para ↑ 0,35 g., 13 mm, p.,r.
NP 458, Misir, 1058H.
Inv. 80966.

Ahmed II
82. AR Para ↗ 0,60 g, 15 mm.
NP 478, Misir,?.
Inv. 80957.

Mahmud I
83. AR Para ← 0,44 g, 16 mm, p.
NP 580, Misir, 1143H.
Inv. 80965.

NIFON

Moldova –Petru I Mușat
Av. +SIMPATRI8 . . .
Rv. . . .IANSI . . .
84. AR Groș ↗ 0,60 g, 18 mm
MBR p. 49, 5 flori de crin ?
Inv. 78579.

NUFĂRU

Imperiul Otoman - Suleyman I
Av. Sultan/Şah/Suleyman/Şah/bin Selim
Rv. Azze nasrühü/duribe/Edirne/ sene/926
85. AR Akçe ↓ 0,50 g, 11 mm,dublă frapă Rv
NP 203 var.; SS III p. 76,Av.C_2; Rv.II_x, Edirne, 926H, (1520-1540).
Col.privată.

Murad IV?
86. AR Akçe ↓ 0,17 g, 11x9,5 mm
NP tip 423, ?, ?
Inv. 81045.

OLTINA – SATU NOU
a) La marginea lacului

Imperiul Otoman - Murad IV
87. AR Onluk → 2,06 g, 16x14,5 mm.
NP 414, ?.
Inv. 68896.

Mehmed IV
88. AR Para ↑ 0,63 g, 13 mm.
NP 458, Misir, 1058H.
Inv. 68898.
Ahmed III
89. AR Para ← 0,57 g, 14 mm, p.

NP 523, Kostantiniye, 1115H.
Inv. 68895.

90. AR Para ?, 0,15 g, 14 mm, p.
NP tip general sec. XVIII, Misir, ?.
Inv. 68897.

b) Între cele două localităţi au fost găsite 3 monede tătăreşti din argint, probabil un fragment de tezaur monetar

Hoarda de Aur-Uzbek
91. AR ↑ 0,92 g, 17 mm,
contramarcă
Qyrym.
Inv. 68899

92. AR ↓ 0,84 g, 16 x 14 mm,
Qyrym.
Inv. 68900

Djanibek
93. AR ↓ 1,07 g, 16 mm,
Inv. 68901.

OSTROV (CT)

Imperiul Otoman - Murad III
94. AR Dirhem ↘ 3,64 g, 20 mm, p.
NP 292, Musul,… ?
Col. S. Gionea. Inv. 49498.

PANTELIMONU DE SUS

Murad III
Av. Sultan/Murad bin/Selim/Han
Rv. Azze nasrühü/duri be/
Kostantiniye...
95. AR Akçe 0,21 g, 10 mm,
NP 299, Kostantiniye, [982] H
F.n.

PECINEAGA (CT)

Imperiul Otoman
Av. Circular…Kostantiniye; în centru, într-un cerc stea cu opt raze.
Rv. Ornament
96. AE Mangîr, 1,42 g, 16x13 mm.
Inv. 31887.

Afganistan
97. AE ↓ 11,34 g, 24x22,5 mm
SWC(1985), p. 32-34, em. anonimă, 1228-1259H
Inv. 1088.

PLOPU

Imperiul Otoman - Selim I
Av…..Selim Şah/Bayazid han/bin
Rv....nasrühü duri/Azze/Kostantiniye/...
98. AR Akçe ↓ 0,78 g, 10x8,5 mm.
NP 136, var.; SS II, p.161 Av.E^{x}b, Rv.IV, Kostantiniye, 918H.
Inv. 65518.

PLOPENI
1 km N de localitate
Imperiul Otoman – Mehmed IV
99. AR Para, ↘ 0,69 g, 16 mm.
NP 458, Misir, 1058H.
Inv. 83297.

RAHMANU

Imperiul Otoman - Murad III
Av. Sultan/Selim….
Rv. …/be/sene/982
100. AR Akçe ?, 0,65 g, 12x11 mm,
dublă frapă Av. (Selim II), surfrapare Rv (982H)
NP tip general; ??, 982H.
Col.privată.

Mustafa II
101. AR Para, ↑ 0,54 g, 15,5 mm.

Col.privată.

RÂNDUNICA –CATALOI

Imperiul Otoman - Abdulhamid I
102. AR Para ↑ 0,40 g., 15 mm
NP 681, Kostantiniye, 1187H(1).
Inv. 69659.

SIBIOARA

Imperiul Otoman – Murad III
103. AV. Altîn ↓ 3,38 g, 21mm.
NP 274, Misir, 982H.
Col. Privată.

SLAVA RUSĂ

Bulgaria-Ivan Ștefan
104. AE ↑ 1,20g, 21x18 mm.
Radushev, Zhekov, 1999, 131, 1.12.2
Tărnovo, 1330-1331.
Inv. 83582.

TARIVERDE

Mahmud I
105. AR Guruş ↗ 23,01g, 39 mm.
MP 573, Kostantiniye, 1143 H.
Col. privată.

TOPOLOG

Imperiul Otoman - Mehmed III
106. AR Akçe ↑ 0,32 g, 11 mm.
NP 340, Kostantiniye, 1003H.
Inv. 77350.

Murad IV
107. AR Akçe ↗ 0,26 g, 10 mm.
NP 423, Belgrad, 1032H.
Inv. 77351.

TUFANI

Țara Românească-Mihnea III
Av.+IOMICHAEL·RAD·D·GVL·TR·PR
16-58
Rv.+SIDEVS·NOBISCVM·OVISCON·NO
108. AE Shilling, ↓ 0,43 g, 16 mm.
MBR p. 33, nr. 274, 1658.
Inv. 68913

Imperiul Otoman –Ibrahim
Av. Duribe/fi/Kostantiniye/[1054]
Rv. Ornament geometric
109. AE Mangîr ↑↓ 2,8 g, 15,5x14,5 mm, t.
NK p. 472, Kostantiniye, 1054H.
Inv. 68914.

Mehmed IV
110. AR Para ← 0,65 g, 16,5 mm.
NP 458, Misir, 1058H.
Inv. 79862.

Suleyman II
111. AE Mangîr ↗ 1,20 g, 19 mm, p.
NP 471, Kostantiniye, 1099H.
Inv. 65335.

Punctul Borungea
Av. Rozetă cu 7 petale IOHANN·
CONRAD·KVNSTMANN
Răsărit de soare, 4 stele, semilună.
Rv. PLV-S-VLTRA
Corabie cu 3 catarge spre stânga
În exergă E·S·L
112. AE jeton ↖ 1,08 g, 19 mm, p.
Inv. 83324.

Av. Răsărit de soare, 4 stele, semilună.
Rv. PLUS-VLTRA
Corabie cu 3 catarge spre stânga
113. AE ← jeton 0,29 g, 13 mm,
Inv. 83268

Rusia-Elisabeta Petrova
114. AE ↑ Denga, 7,60 g, 25 mm,
SWC 1748
Inv. 83266.

Franța – Ludovic XIV
115. AR ↓ 1/12 ecu, 0,93 g, 20 mm, r.
SWC p. 234-236, 1658.
Inv. 83313.

Imperiul Otoman – Suleyman I
Av. Sultan/Suleyman şah/bin…
Rv. …….
116. AR ↑ Akçe 0,69 g, 12 mm
SS III, p. 35, Av. tip A,
Novabîrda, 92[6]H (1520-1540)
Inv. 83265.

Murad III
Av. Azze/ nasrühü duri/Kostantiniye/
[sene 988]
Rv. Ornament geometric.
117. AE Mangîr ↑↓ 3,07 g, 13x12 mm.
NK p. 423-424, nr. 15-19,
Kostantiniye, 988H.
Inv. 83177.

Murad III (IV)
Av. Sultan Murad…..han…
Rv. Incus
118. AR Akçe 0,23 g, 12 mm
NP tip general.
Inv. 83309.

Murad III (IV)
Av. …/Murad bin/…..han
Rv. Ilizibil.
119. AR Akçe 0,12 g, 9 mm
NP tip general.
Inv. 83311.

Ahmed I
Av. Ahmed
Rv. Ilizibil.
120. AR Akçe (?) 0,40 g, 14x13mm
NP tip general.
Inv. 83264.

Suleyman II
NP 471, Kostantiniye, 1099H.
121. AE Mangîr ↘ 1,97 g, 19 mm
Inv. 83258.

122. AE Mangîr ↘ 1,92 g, 19 mm
Inv. 83259.

123. AE Mangîr ↘ 1,68 g, 19 mm
Inv. 83260.

124. AE Mangîr ↑ 1,50 g, 19 mm
Inv. 83332.

125. AE Mangîr → 1,05 g, 19,5 mm, p.
Inv. 83333.

126. AE Mangîr → 0,90 g, 18,5 mm, p.
Inv. 83312.

127. AE Mangîr → 0,85 g, 19 mm, r.
Inv. 83265.

Punctul de la 1 km E de Borungea
Av. Rozetă cu petale, GOTTES·REICH·
ELEIBT·EWIG
glob cruciger în scut trilobat.
Rv. Rozetă cu 7 petale CORNELIVS·
LAVFERS·RECHN·SPILE
Soare la răsărit, semilună, 4 stele.
128. AE Jeton ↑ 1,16 g, 23 mm, p.
Inv. 83276.

Imperiul Otoman - Ibrahim
129. AR Akçe ↙ 0,29 g, 11mm
NP 440; SS VI, 91, nr. 01,
Kostantiniye, 1049H.
Inv. 83277.

Suleyman II
NP 471, Kostantiniye, 1099H.
130. AE ↓ Mangîr, 1,94 g, 19 mm,
Inv. 83280.

131. AE ↘ Mangîr, 1,74 g, 19 mm,
Argintată ?
Inv. 83278.

Inv. 83281.

133. AE ↖ Mangîr, 1,58g, 19 mm,
Inv. 83284

134. AE ↘ Mangîr, 1,48 g, 19,5 mm, p.
Argintată ?
Inv. 83279.

135. AE ↑ Mangîr, 1,28g, 19 mm,
Inv. 83283.

136. AE ↗ Mangîr, 1,24g, 19,5 mm, p.
Inv. 83282.

TURCOAIA

Imperiul Otoman-Suleyman II
137. AE Mangîr ↑ 0,87 g, 19 mm.
NP 471, Kostantiniye, 1099H.
Inv. 79865.

138. AE Mangîr, ↗ 1,72 g, 19 mm.
NP 472, Saray, 1100H.
Inv. 79864.

VÂLCELE
Sudul localităţii, pe un deal

Imperiul Otoman – Selim I
Av. ilizibil
Rv. Ornament
139. AE ↑↓ Mangîr, 2,74 g, 15 mm.
NK p. 270-271, nr. 24-36,
Kostantiniye, 923H.
Inv. 83399.

Suleyman II
140. AE ↙ Mangîr, 2,02 g, 10,5 mm,
NP 471, Kostantiniye, 1099H.
Inv. 83173.

Punctul Hoşcadîn
Av. Rozetă 7 petale
IOH·ALBRECHT·DORN·RECH·PF
răsărit de soare, semilună, 4 stele.
Rv. DVRCH·MV…..VND·KUNST
corabie cu 3 catarge spre stânga
în exergă R·LAD·PF
141. AE Jeton → 0,88g, 18,5 mm, p.
Inv. 83295.

Av. :WOLFF·LAVER·RECHEN·
PFENIGM
Glob cruciger în scut trilobat
Rv. ·GOTTES·SEGEN·MACHT·REICH
Cruce cu braţe terminate cu flori
de crin, în cele 4 cantoane câte o
inimă surmontată de o coroană
deschisă (cu 3 fleuroane).
142. AE jeton ↖ 1,11 g, 21 mm,
Inv. 83365.

Imperiul Otoman-Suleyman I
Av. Sultan/sah/Suleyman
Sah/bin Selim
Rv. Azze nasrühü/durbe/
Novabîrda/sene/926.
143. AR Akçe → 0,71 g, 12 mm,
NP 203, SS III, p. 36, tip Av. Tip B,
Rv. tip IV ? (p.46), Novabîrda, 926H,
(1520-1540).
Inv. 83286.

Suleyman II
144. AE Mangîr ↙ 1,96 g, 19,5 mm.
NP 471, Kostantiniye, 1099H.
Inv. 83364.

Mustafa III
145. AE Para ↑ 0,44 g, 15,5 mm.
NP 639, Istâmbol, 1171H.
Inv. 83285.

VÂRTOP

Polonia - Ştefan Bathori
146. AR Triplu groş → 2,18 g, 21,5 mm
HC I, p. 74, nr. 763; Gumowski, 718,
Posnan, 1586, var. Rv. POLONI-86.
Inv. 67087.

NORDUL DOBROGEI

Polonia - Sigismund III
Av.+SIGIS·III·D·G·REX·POLONIAE
Rv.SOLIDVS·REGNI·POLO/2-5
147. AE Solidus ↓ 0,52 g, 16,5 mm
HC I, p.165, nr. 1566, Cracovia, 1625
Inv. 68891.

SUDUL DOBROGEI

Prusia Orientală
Georg Wilhelm de Brandenburg
148. AR ort ↑ 5,63 g, 31 mm,
fals argintat,
SWC p. 312, 1624
Inv. 68755.

DOBROGEA - PASSIM

Polonia – Ştefan Bathori
Av. STEPHNV·D - G·REX·POL·PRV
Rv. ·S·LADISLAVS - ·REX·1586·
N-B.
149. AV. Ducat ↑ 3,48g, 22,5 mm,
Gumowski 773, Baia Mare, 1586.
Inv. 6126.

Ungaria – Mathias Corvin
Av. ·S·LADISL - AVS·REX
Rv. + MATHIAS·D·G·R·VNGARIE·
150. AV. Ducat↑ 3,52 g, 20 mm,
Unger 539, f.a.,
Inv. 6125.

Franţa - Ludovic VIII sau Ludovic IX
Av+LVDOVICVS REX
Rv+TVRONVSCIVIS
151. AR. Dinar de Tours, ↓ 0,75g, 18mm
Tours, f.a.
Inv. 81035.

Serbia
Ştefan Uroş I Nemania
Av.STEFAN-VROSVS/REX
Rv.IC-XC
152. AR.Gros ↓ 1,58 g, 19mm,
dublu perforată, aurită modern
Dimitrijevic, nr. 3; Ljubic IV, nr. 4,
Brskovo, f.a.(1282-1321).
Inv. 76498.

Ştefan Uroş IV Duşan
Av. STEFAИVS-GRA·REX
Rv. IC-XC
153. AR. Dinar ← 0,99 g, 17 mm,
contramarcă Av.
Dimitrijevic, nr.20, Brskovo, f.a.
(1331-1346).
Inv. 77283.

Ştefan Uroş V
Av. СПЄ...ЦС
Rv. TRE - P
154. AR. Dinar ↓ 0,64 g, 17 mm,
flan crăpat.
Dimitrijevic, nr.29, var.Brskovo,
Rudnik sau Novo Brdo, f.a.(1346-1355).
Inv. 81112.

Moldova-Alexandru I
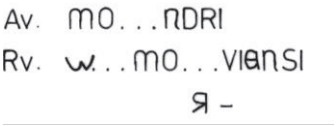
155. AR 1½ gros ← 1,18 g, 21,5 mm , p.
MBR, p. 60 nr. 378, tip III,
7 flori de crin.
Col. privată.

Toscana - Ferdinand II
156. AR. Luigino, ↓ 1,24 g, 20 mm.
CNI XI, p. 30 nr. 31, Livorno, 1662.
Inv. 56713.

Ragusa
157. AR. Grossetto ↑ 0,28 g, 16 mm, p.
Reşetar tip general ?
Inv. 40514.

158. AR. Grossetto ↘ 0,30g, 17x16mm, p.

Reşetar tip general, 16-??
Inv. 40513.

159. AR Grossetto ↑ 0,37 g, 16 mm, p.
Reşetar tip general, 16 - ??
Inv. 40516.

160. AR Grossetto↑ 0,39g, 15mm,
dublu p.
Reşetar tip general, 16 - ??.
Inv. 40515.

161. AR. Grossetto ↙ 0,49 g, 17 mm, p.
Reşetar, tip general, 16 - ??.
Inv. 53777.

162. AE. Grossetto↓ 0,38 g, 17 mm, p.
Reşetar, p. 153, nr. 1689, grupa III, var. 2, 16[5]7.
Inv. 31543.

163. AR Grossetto ↘ 0,60 g, 18 mm.
Reşetar, p. 170, nr. 1858, grupa V, 1683
Inv. 55465.

Polonia
Wladislav Jagiello - Wladislav Varnensis

164. AR Dinar ↙ 0,31 g, 12,5 mm,
S.Kubiak, p.100, gr. C, tip I/27, pl XVI/101; HC, I, p.17, nr.172, Cracovia, f.a.(1386-1444)
Inv. 61747.

Sigismund I

165. AR ½ groş, ↘ 0,82 g, 17 mm, p.,
fals argintat tip HC, I, p.21, nr.219, ?
F.n.

Sigismund III

166. Bill. Solidus ↑ 0,93 g, 19 mm, r.
HC, I, p. 87, nr. 871, Marienburg, 1592.
Inv. 62121.

167. AR. Ort, ↙ 6,14 g, 29 mm,
HC,I, p. 153, nr. 1420, var.
Av.LI:RVS:PR·M, Cracovia, 1621.
Inv. 59932.

168. AR 1½ groş → 0,88 g, 19 mm, fals aramă argintată.
HC, I, p. 157, nr. 1457, Cracovia, 16-22.
Inv. 61748.

169. Bill. Solidus ↖ 0,42 g, 16 mm.
HCI, p. 167, nr. 1531, Cracovia,1626.
F.n.

Av. ….SITB…SIDVOL
Rv. III/GROSARG/CRIPBN/ΛONO

170. AE Triplu groş ↓ 1,80 g., 20 mm,
fals aramă tip HC,I, p. 79, nr. 793.
Col. M. Alexandrescu. Inv. 54266.

Av. SI. . . D·XPFID·I
Rv. ·III·/A ɣAZCdI✳/OƎdCISA●IOAdD/. . .

171. AR Triplu groş, ↑ 1,77 g, 20,5mm,
fals tip HC,I, p. 79, nr. 793.
Inv. 62126.

Av. SNVGINTEOGM. . .GOIVSB
Rv. SIGTIBo/Ao▮BRS/ICIBS

172. AE Groş ↑ 0,96 g., 20 mm, p.
fals de aramă, tip HC I,
p. 108, nr. 1057.
Inv. 69657.

Ioan Casimir

173. AR 6 groşi, ↑ 2,98 g, 25 mm,
argintată,
HCI, p. 295, nr. 2183, var.,
Cracovia,1661.
Inv. 39796.

174. AR 1½ groş ↓ 0,76 g, 18,8 mm,
HC,I, p. 297, nr. 2197;
Gumowski 1657, Cracovia, 1661.
Inv. 62123.

175. AR 1½ groş ↙0,81 g, 18,5 mm,

HCI, p. 301, nr. 2224, var;
Gumowski 1660, Cracovia, 1662.
Inv. 62122.

176. AR Solidus ← 1,06 g, 15 mm
HC,I, p. 305, nr. 2259, Cracovia, 1664.
Inv. 56127.

Lituania-Sigismund II August
177. AR ½ groş ↖ 1,06 g, 19 mm, margine ruptă, argintată.
HC,I, p. 44, nr. 515; Gumowski 598, var. Av. DVX*L* Vilna, 1561.
Inv. 62084.

Sigismund III
178. AR Solidus ↑ 0,46 g, 16 mm
HC,I, p. 163, nr. 1502, Vilna, 1624.
Inv. 61749.

179. AR Solidus ↑ 0,56g, 16mm, argintată
HC,I, p. 171, nr. 1564; Gumowski 1305, var. an, Vilna, 1627
Inv. 66602.

Ioan Casimir
180. AE Solidus ↑ 1,35 g, 16 mm.
HC,I, p. 310, nr. 2303, Vilna, 1666
Inv. 56129.

181. AE Solidus ↓ 1,31 g, 15 mm.
HC,I, p. 310, nr. 2302, Vilna, 1666.
Inv. 56128.

182. AE Solidus ↑ 1,04 g, 15,2 mm.
HC,I, p. 292, nr. 2170 var. sau p.310, nr. 2302, Vilna, 1660 sau 1666
Inv. 56126.

Danzig - Sigismund III
183. AR Ort ↑ 5,45 g., 29 mm, t.
HC,I,p.147,nr.1384,var.;
Gumowski tip 1379, 1618.
Inv. 67333.

184. AR Ort, ↑ 6,04 g, 29 mm, flan crăpat.
HC,I, p. 154, nr.1427; Gumowski tip 1379, 1621.
Inv. 77276.

Riga – Sigismund III
185. AR Solidus ↓ 0,86g, 18,5mm, p., r.
Gumowski tip 1431, 160 ?
Inv. 81036.

186. AR Solidus ? 0,45 g, 16,5 mm, p. argintată.
Gumowski tip 1431, ?
F.n.

Elbing – Sigismund I
187. AR Groş ← 1,68 g, 23 mm.
HCI, p.31, nr.3631, Gumowski 582, var. Av. PR, 1535.
Inv. 57252.

Prusia Orientală
Georg Wilhelm de Brandenburg
188. AR 1½ groş ← 0,84 g, 19 mm.
SWC(2000), p. 312; Kopicki, nr. 3899, Königsberg, 1624.
Inv. 57262.

Friedrich Wilhelm
189. AR Schilling, ↑ 0,41 g, 15 mm,
SWC (2000), p. 311
Konigsberg, 1654.
Inv. 77275.

Saxonia – Friederich August III
190. AR 1/24 taler, ↑ 1,51 g, 19,8 mm,
SWC(1985), p. 766, nr. 7 d.,
Dresda, 1763.
Inv. 56125.

Holland
191. AR Taler ↘ 26,15 g, 39 mm.
Delmonte 832, 1589.
Inv. 67112.

Spania – Filip IV
Av.[PHILIPVS]DG·[H]ISP[ANIARVM]·
Rv.+ET·[INDIARVM·REX]ANO·1641
192. AR. 8 reali ← 26,01g, 36x33mm, p. t., dublă batere.
Pellicer I Bru p.217, nr.888-890; F.Calico, X. Calico, J.Trigo, II, p.262, nr.418, tip 93, var.(monetar Francisco Ramirez de Arellano), Potosi, 1641.
Inv. 64477.

Austria - Ferdinand II (1564-1595)
193. AR. Taler ↑ 27,97 g., 38 mm, p. SPGVC&T, 1982, p.424, nr.8094-8095, Hall, fa.
Inv. 78363.

Nürenberg
Av. …..(A)E NOV DE NOVI NOVNOD
Rv. NODE NO DEBI NODO
194. Alm., Jeton, 1,79 g, 23,5 mm, p., sec. XVI, Bert van Beek, *Perspectives in Numismatics – Jetons: Their Use and History*. www.ece.iit.edu.
Inv. 55308.

195. Alm., Jeton, 0,92 g, 20,5 mm gravor Hans III, Schultes 1608-1612
Inv. 59177.

Av. HANS·SCHULTES·IN NORNBERG
Rv. GLUCK + KUMPT + VON GOT ALE
196. Alm., Jeton, 0,84 g, 21 x 20 mm, p. gravor Hans III, Schultes 1608-1612 *Nuremberg Jetons,* http://www.ukdfd.co.uk
Inv. 59178.

Av. WOLFF·LAVFER·RECHEN· PFENIG·M
Rv. GOTTES·SEGEN * MACHT·REICH
197. Alm., Jeton, 1,20 g, 22 mm; p. gravor Wolff II Lauffer (1612-165)/ Wolff III Lauffer (1650-1670),
Inv. 81376.

Av. ….. CORNELIVS·LAVFFER·IN· NVRNBERG·
Cruce formată din trei coroane şi trei rozete.
Rv. * GLVCK·BESCHERT·IST· VNVERWEHRT
Glob cruciger în scut hexalobat.
198. Alm., Jeton, 0,98 g, 24 mm, p., r. gravor Cornelius Lauffer 1637-1688
Inv. 81046.

Av.LAZAR·GOTTL·LAVFFER·RECH·PF
Soare şi stele.
Rv.…. GOTTES·REICH·BLEIBET·EWIG
Glob cruciger în scut hexalobat.
199. Alm., Jeton, 1,02 g, 22 mm, gravor Lazarus Gottleib Lauffer (1663- 1709)
Inv. 80968.

Av. LUD XV·D·G·– FR·ET·N·REX·
Rv. EX – LILIO LILIA·/ RE – PF
În exergă: I·W·
200. Alm., Jeton, 1,39 g, 21,5 mm, p. gravor Iohann Weidinger 1670-1727.
Nuremberg Jetons
http://www.ukdfd.co.uk
Inv. 27945.

Av. *IOHANN·WEIDING·FRS·RECH· PFEN:
Rv. * GOTTES * REICH * BLEIBT * EWIG.
201 Alm., Jeton 0,89 g, 18,5 mm, p. gravor Iohann Weidinger 1670-1727.
Nuremberg Jetons
http://www.ukdfd.co.uk
Inv. 27946.

Av. IOH·FRED· (WED)INGERS·RE – PFEN

Rv. DIE HULLE VON REN (????)
202. Alm., Jeton, 0,85 g, 19 mm, p.
gravor Johann Friedrich Weidinger (1710-1765)
Nuremberg Jetons
http://www.ukdfd.co.uk
Inv. 81047.

Av. *IOH·FRED·WEDINGERS·RECH· PFEN:
Rv. * GOTTES * REICH * BLEIBT * EWIG.
203. Alm., Jeton, 1,62 g, 21,5 mm, p.
gravor Iohann Friedrich Weidinger (1710 – 1765)
Nuremberg Jetons
http://www.ukdfd.co.uk
Inv. 27949

Av. *IOHANN·IACOB·DIETZEL· RECHN·PFEN·
Rv. * BLEIBT * EWIG * GOTTES * REICH
204. Alm., Jeton, 1,12 g, 21,5 mm,
gravor Iohann Iacob Dietzel (1711 – 1740)
Inv. 27944.

Av. MICHAE(L)·LEICHKAVF·RECH· PFE
Rv. GOTT UND RL (?)
205. Alm., Jeton, 0,96 g, 18,5 mm, p.
gravor Michael Leichkauf 1724 – 1768.
Nuremberg Jetons
http://www.ukdfd.co.uk
Inv. 81347.

Av. LUD·XV·DG·FR·– ET·N·REX
Rv. CHRIST : SIG : ANNERT : RECH : PF :
206. Alm., Jeton, 1,50 g, 24 mm,
meşter Christoph Sigmund Annert (1734 – 1754/68).
Nuremberg Jetons
http://www.ukdfd.co.uk
Inv. 81375.

Av. HOGER·NE(N)·RECH·PFEN
Rv. PLUS ULTRA
207. Alm., Jeton,, ? g, 12 mm, p.
Albrecht Hoger 1735 – 1789
Nuremberg Jetons
http://www.ukdfd.co.uk/
Inv. 27952.

Av. (LV)D·XV·D·– G FR·E·T·REX
Rv. DVRCH GL – VK·VND KVNST
208. Alm., Jeton, 1,17 g, 18 mm, p.
gravor I.A.D.-Iohann Adam Dietzel (1746-1762/68).
Nuremberg Jetons
http://www.ukdfd.co.uk/
Inv. 27956.

Av. IOHAN·CONRAD·KUNSTMANN· R·PF
Rv. PLUS ULT(RA)
209. Alm., Jeton, 0,78 g, 19 mm,
Johann Conrad Kunstmann, 1780
Inv. 81370.

Av. ELS·LAUER·RECH·PF
Rv. PLUS ULTRA
210. Alm., Jeton, 0,55 g, 14 mm, p.
Ernst Ludwig Sigmund Lauer, gravor (1791 – 1853).
Inv. 27950.

Av. * E * L * S * LAVER * RECH PFE
Rv. PLUS ULTRA
211. Alm., Jeton, 0,65 g, 19 mm, p.
Ernst Ludwig Sigmund Lauer, gravor (1791 – 1853)
Inv. 81371.

Av. … ELS…. LAUER….
RECH…PFEN
Rv. PLUS ULTRA
212. Alm., Jeton, 0,70 g, 17,5 mm, p.
Ernst Ludwig Sigmund Lauer, gravor (1791 – 1853).

Inv. 27948.

Av. I·CHA·BELT·REC·PF
Rv. PLUS ULTRA
213. Alm., Jeton, 0,29 g, 11,5 mm, p. sec. XVII-XVIII, Bert van Beek, *Perspectives in Numismatics-Jetons: Their Use and History*, www.ece.iit.edu
Inv. 27954.

Av. NURNBERGER·RECHEN· PFEN·NIG
Rv. PLUS ULTRA
214. Alm., Jeton, 0,71 g, 17 mm, p., r. sec. XVII - XVIII, Bert van Beek, *Perspectives in Numismatics-Jetons: Their Use and History*, www.ece.iit.edu
Inv. 27957.

Av. A RX - MACI
Rv. PLUS ULTRA
215. Alm., Jeton, 0,35 g, 12,5 mm, p. sec. XVII – XVIII, Bert van Beek, *Perspectives in Numismatics-Jetons: Their Use and History* www.ece.iit.edu
Inv. 27958.

Hanatul Crimeei - Şahin Giray
216. AE Mangîr ↓ 1,17g, 18,5x16,5 mm. Bahcesaray, 1191H.
Inv. 31588.

Jaipur – Madho Singh
217. AE Paisa ← 17,48 g, 22 mm. Craig² p.262, nr.15, f.a.(1760-1778).
Inv. 46344.

Imperiul Otoman - Mehmed II
Av. Mehmed bin în cerc Murad han
Rv. [Hüllide mülkühü]/Bolu/…be
218. AE Mangîr → 1,70 g, 14 mm, NK, p. 157, Bolu, f.a.
Inv. 31462.

219. AR Akçe ↓ 0,90 g, 10 mm, NP 85, ?, 855H.
Inv. 81363.

Bayazid II
220. AR Akçe ↓ 0,70 g, 10 mm, NP 105, Edirne, 886H.
Col. privată.

221. AR Akçe ↓ 0,64g, 12 x 11mm, NP 105, ?, 886H.
Inv. 81339.

222. AR Akçe ? 0,60g, 10,5 mm, fals, aramă placată cu argint NP tip 105, Edirne.
Inv. 81340.

223. AR Akçe ↑ 0,55g, 11 mm, argintată, NP 105, ?,
Inv. 81338.

Av. Duri/be/Kostantiniye
Rv. Ornament
224. AE Mangîr, ↑↓, 1,20 g, 12,5 mm, NK, p. 218, Kostantiniye, f.a.
Inv. 56034.

Selim I
225. AR Akçe ? 0,65g, 12mm, dublă frapă.
Novar, 918H.
Inv. 65522.

226. AR Akçe ↓ 0,73 g, 115,5x9,5 mm NP nr.144; SS, II, p. 159, Av.E, Rv. II, Serez, 918H.
Inv. 65520.

227. AR Akçe ↓ 0,44g, 11 mm, NP tip general
Inv. 81366.

Suleyman I

228. AR Akçe → 0,36 g, 11 mm.
SS, III, p. 105(107), Av. B1b(c3), Rv. IIx, Kratova, 926 - 947H (1520-1540).
Col.privată.

229. AR Akçe ↓ 0,51 g., 15x9 mm, r.
SS,III, p. 109 Av. E_2; Rv.II_1
Kratova, 947-962H(1540-1555).
Inv. 81028.

230. AR Akçe → 0,68 g, 12,5 mm.
SS, III, p. 173, Av.Db; Rv IVz3, Sidrekipsi, 947-962H(1540-1555).
Inv. 81029.

231. AR Akçe ↙ 0,37 g, 10,5 mm
SS,III, tip general, Av. ?; Rv.II
Novar, 947-974H(1540-1566).
Col. privată.

232. AR Akçe ← 0,44 g, 12x11 mm, p.
SS,III, p.146, Av. H; Rv. IV,
Novabîrda, 962-974H (1555-1566).
Inv. 81052.

233. AR Akçe ↓ 0,71 g, 13x12 mm.
SS,III, tip general, Av. ?; Rv. I,
Novabîrda, 926-974H(1520-1566).
Inv. 59911.

234. AR Akçe → 0,67 g, 10,5 mm.
SS, III, Av. ?; Rv. IV, Novabîrda,
926-974H(1520-1540).
Inv. 83103.

235. AR Akçe ↓ 0,70 g, 10 mm.
SS, III, tip general, Novar,
926-974H(1520-1566).
Inv. 69971.

Av…..Şah/Selim/han
Rv……Sidrekipsi?.....

236. AR Akçe ↓ 0,69 g, 13x11 mm.
SS, III, tip general, Sidrekipsi,
926-974H(1520-1566).
Inv. 79860.

237. AR Akçe ↖ 0,50 g, 11 mm.
SS, III, tip general, Sidrekipsi,
926-974H (1520-1566).
Inv. 81053

238. AR. Akçe, ↑ 0,66g, 13,5x12 mm, p.
SS, III, tip general, Sidrekipsi,
(1540-1555)
Inv. 81025.

239. AR Akçe ↓ 0,61 g, 12x11 mm.
SS,III, tip general, Av. ?; Rv. IV
Üsküp, 926-974H(1520-1566).
Inv. 81051.

240. AR Akçe ↓ 0,64 g, 13 mm.
SS,III, tip general Üsküp,
926-962H(1520-1555).
Inv. 81050.

241. AR Akçe ↓↑ 0,58 g, 12 mm,
dublă frapă.
Inv. 81030.

242. AR. Akçe ? 0,66 g, 11,5 mm.
SS,III, tip general ?, 926-974
(1520-1566).
Inv. 81027.

Av…/Ed[irne]/sene/[9]28
Rv.Ornament

243. AE Mangîr ↑↓ 3,39g, 16,5x14mm.
NK p. 278, Edirne, 928H.
Inv. 81034.

244. AE Mangîr ↑↓ 3,05 g, 16 mm
NK p. 326, Haleb f.a.
Inv. 57075.

Av. Fulus/Barani/sene/…
Rv. Ornament

245. AE Mangîr↑↓1,29g,12,5x10,5 mm.
NK p. 388-389, f.a.
Inv. 31498.

246. AE Mangîr ? 1,02 g, 11x11 mm.
NK, p. 388, f.a.
Inv. 58713.

Av. Fulus/Barani/…
Rv.Ornament
247. AE Mangîr ↑↓ 1,81 g, 11x10 mm.
NK, p. 388, f.a.
Inv. 58572.

Av. Sultan/ Suleyman ...
Rv. …duri be/ Kostantiniye
248. AR Akçe, → 0,32 g, 9, t.,
NP 203 (209), Kostantiniye
Inv. 81341.

249. AR Akçe ? 0,56 g, 11,5 mm,
tip general
Inv. 81343.

250. AR Akçe ? 0,50 g, 10,5 mm,
tip general
Inv. 81342.

251. AE Akçe ↓ 0,59 g, 9,5 mm,
fals aramă, Novar.
Inv. 81110.

Selim II

Av….Selim/bin Suleyman/han
Rv…..duribe/Edirne/…
252. AR Akçe, ↓ 0,57 g, 13x11mm, p.
SS,IV, p. 35, nr. 1-4. Edirne, 974H.
Inv. 81026.

Av. Sultan/Selim/Şah/Suleyman han
Rv…..be/sene/Edirne/…
253. AR Akçe, ↗ 0,58 g, 10 mm, fals
argintat, Edirne.
Inv. 67251.

Av…./Selim/bin Suleyman/han
Rv. Azze nasrühü/duribe/Novar
254. AR Akçe, → 0,46g, 10,5x9,5 mm,p.
SS, IV, p.47, Novar, nr.1-5, 974H.
Col. privată.

255. AR. Akçe, ↖ 0,69 g, 12 mm.
SS, IV,p.60, tip general, Siroz,974H.
Inv. 65576.

256. AR. Akçe, ← 0,32 g, 12 mm.
SS, IV, Av.A, Rv. ?, ?, 974H.
Inv. 57934.

Av. [Azze nasrühü/Duri]be/
Kostantiniye/ [974]/[sene]
Rv. Ornament
257. AE. Mangîr, ↑↓, 2,58 g,x12 mm,
tăiată poligonal.
NK,p.403-404, Kostantiniye, 974H.
Inv. 31508.

Murad III

258. AR. Dirhem ↘ 3,31 g, 20,5 mm.
NP, model altîn, Erzurum, 982H.
Inv. 31506.

259. AR. Dirhem, ↑↓ 3,16 g, 20 mm.
NP 288. Erzurum, 982H.
Inv. 54688.

260. AR. Dirhem, ↑↓3,38g,19x17mm,r.
NP 290, Haleb, 982H.
Inv. 67131.

261. AR. Dirhem, ↑↓ 3,02 g, 19 mm.
NP 291, Haleb, 982H.
Inv. 31676.

262. AR Akçe, ↓ 0,32 g, 12x10 mm, p.
NP 299, Kostantiniye, 982H
Inv. 81106.

263. AR. Akçe ↘ 0,35 g, 11 mm.
NP, 299, ? 982H.
Inv. 81348.

Av. Azze[nasrühü]duri/be/
Kostantiniye/[98]8.
Rv. Ornament

264. AE. Mangîr, 3,65 g, 12x12 mm,
tăiată poligonal.
NK, p.423-424, Kostantiniye,989H.
Inv. 31437.

265. AE. Mangir↑↓ 2,72g, 14,5x13mm.
NK, p.423-424, Kostantiniye,988H.
Inv. 48085.

266. AE. Mangir, ↑↓ 8,83 g, 16,5 mm.
NK, p. 420, Misir.
Inv. 69986.

267. AE Akçe, ← 0,27 g, 10,5 mm,
fals argintat,
NP tip 299, Kostantiniye, 982H.
f. n.

Mehmed III

268. AR. Akçe, ↑ 0,26 g, 9,5 mm.
NP 340, Kratova, 1003H.
Col. privată.

269. AR Akçe, ? 0,21 g, 11x 9 mm.
NP 340, Canca, 1003H.
Inv. 81108.

270. AR. Akçe, ?, 0,32 g, 12x11 mm, p.
NP, tip general, ?.
Inv. 81023.

271. AR. Akçe, 0,28 g, 11,5 mm, r.
NP tip general, ?.
f.n.

272. AR. Akçe 0,31 g, 10,5 mm
NP tip general, ?.
Inv. 81054.

Ahmed I

273. AR. Akçe, ↘ 0,34g, 12,5x11 mm,p.
NP. 371, Kostantiniye, 1012H.
Inv. 65521.

274. AR. Akçe, 0,34 g, 12x11 mm, p.
NP 371, Kostantiniye, 1012H.
Inv. 81349.

Av…….....
Rv……..duri ...../Sidrekipsi/ ...12.....

275. AR. Akçe, ↓ 0,26 g, 11 x 10mm,
JS p.159, tip 7/3 (8/3), Sidrekipsi,
1012H
Inv. 81368.

Av. Sultan/Ahmed Mehmed/….
Rv. Hullide mulkühü/be/duri Misir

276. AR. Akçe, ←, 0,22 g, 10 mm, p.
JS p.153, tip8/9, var inedită, Misir.
Inv. 81024.

Mustafa I

277. AR. Onluk ↘ 2,31 g, 15 mm.
NP 380, Kostantiniye, f.a.
Inv. 39969.

278. AR. Akçe, ?, 0,28 g, 10 mm,
NP, tip general,
Inv. 81367.

Osman II

279. AR. Akçe ↑, 0,30 g, 12,5x10 mm.
NP 404, Yenişehir, 1027H.
SS, V, p. 208, nr.2, Av.B; Rv. II.
Inv. 65523.

280. AR. Akçe, ↓, 0,28 g, 13,5x12,5mm.
NP. 406, Misir, 1027H.
Inv. 81067.

Murad IV

281. AR. Para, ↑, 0,56 g, 16x15mm, p.r.
NP, 421, Misir, 1032H.
Inv. 59594.

282. AR. Para, ↓, 0,43 g, 13 mm.
NP. 421, Misir, 1032H.
Inv. 81056.

283. AR Akçe, ↗, 0,27 g, 11,5 mm.
NP 423, Siroz, 1032H.
Inv. 81350.

284. AR Akçe, ↑, 0,21 g, 11 mm.
NP 423, Novabîrda, 1032H
Inv. 81109.

285. AR. Akçe, 0,21 g, 9 mm.
NP, tip general.
f.n.

286. AR Akçe, ↙, 0,29 g, 11 mm, p.
NP 423, Kostantiniye,1032H
Inv. 81055.

Murad III (IV) ?

287. AR Akçe, →, 0,28 g, 11 mm.
NP tip general, ?
Inv. 81107.

288. AR Akçe, →, 0,23 g, 10 x 8,5 mm.
tăiat poligonal
NP tip general
f. n.

Ibrahim

289. AR. Akçe, ↓, 0,27 g, 12 mm, p.
NP 440, Kostantiniye, 1049H.
Inv. 81022.

290. AR. Akçe, ↓, 0,254 g, 10 mm.
NP 440, Kostantiniye, 1049H.
Inv. 81351.

291. AR. Akçe, ↓, 0,24 g, 11 mm.
NP, 440, Kostantiniye, 1049H.
Inv. 81049.

292. AR. Akçe, ←, 0,16 g, 9 mm, p., t.
NP 440, Kostantiniye, 1049H.
Inv. 81033.

293. AR. Akçe, ↑, 0,30 g, 12 mm, r.
NP tip general.
Inv. 81021.

294. AR. Akçe,? 0,26 g, 12x11 mm, p., r.
NP tip general.
Inv. 81057.

Mehmed IV

NP 458, Misir, 1058H.

295. AR Para, ↘, 0,68 g, 16 mm.
Col.privată.

296. AR. Para, ↓, 0,62 g, 15,5 mm.
Inv. 81018.

297. AR. Para, ?, 0,62 g, 16 x 14 mm.
Inv. 81352.

298. AR. Para, ↘, 0,45 g, 12 mm.
Inv. 59653.

299. AR. Para, ↓, 0,42 g, 17 x14 mm.
Inv. 81353.

300. AR. Para, ↑, 0,41 g, 13x12 mm.
Inv. 59593.

301. AR. Para ↙, 0,38 g, 12,5 mm.
Inv. 81019.

Suleyman II

NP 471, Kostantiniye, 1099H.

302. AE. Mangîr, ↓, 2,18 g, 19,5 mm.
Inv. 80976.

303. AE. Mangîr, →, 1,92 g, 18,5 mm.
Inv. 80977.

304. AE. Mangîr,→,1,81g,19x17,5mm,p.
Inv. 80998.

305. AE. Mangîr, ←, 1,79 g, 19 mm.
Inv. 80970.

306. AE. Mangîr, ↑, 1,73 g, 18,5 mm.
Inv. 80973.

307. AE, Mangîr, ↑, 1,73 g, 19,5 mm.
Inv. 81069.

308. AE. Mangîr, ↑, 1,66 g, 19,5 mm.
Inv. 80971.

309. AE. Mangîr, →, 1,65 g, 19 mm, p.
Inv. 80995.

310. AE. Mangîr,→, 1,63g, 19,5x18 mm, tăiată.
Inv. 80979.

311. AE. Mangîr, →, 1,62 g, 19 mm, p.
Inv. 80997.

312. AE. Mangîr, ↓, 1,62 g, 19 mm, p.
Inv. 80989.

313. AE. Mangîr, ↓, 1,55 g, 19 mm, p.
Inv. 80988.

314. AE. Mangîr, ↓, 1,54 g, 19 mm, p.
Inv. 80993.

315. AE. Mangîr, ↖, 1,53 g, 19 mm, p.
Inv. 80999.

316. AE. Mangîr, ←, 1,43 g, 19,5 mm, p.
Inv. 81060.

317. AE. Mangîr, ←, 1,39 g, 20 mm.
Inv. 65577.

318. AE. Mangîr, ↙, 1,34 g, 19,5 mm.
Inv. 81000.

319. AE. Mangîr, →, 1,30 g, 20 mm, r. dublă frapă, Av.
Inv. 81070.

320. AE. Mangîr, →, 1,29 g, 19,5 mm.
Inv. 81071.

321. AE. Mangîr, ↘, 1,24 g, 18,5 mm.
Inv. 80974.

322. AE. Mangîr, ↘, 1,23 g, 19 mm, p.
Inv. 80984.

323. AE. Mangîr, ↓, 1,21 g, 19 mm, p.
Inv. 80982.

324. AE. Mangîr, →, 1,21 g, 18 mm, p.
Inv. 80983.

325. AE. Mangîr, ↘, 1,18 g, 19 mm, p.
Inv. 80994.

326. AE. Mangîr, ↘, 1,17 g, 19 mm, p.
Inv. 80986.

327. AE. Mangîr, ↗, 1,12 g, 19 mm, p.
Inv. 80990.

328. AE. Mangîr, →, 1,11 g, 19 mm, p.
Inv. 81059.

329. AE. Mangîr, ↙, 1,03 g, 19 mm, p.
Inv. 80972.

330. AE. Mangîr, ←, 1,02 g, 18 mm, p.
Inv. 80985.

331. AE. Mangîr, ?, 1,02 g, 18 mm.
Inv. 80980.

332. AE. Mangîr, ↘, 1,01 g, 18 mm.
Inv. 80978.

333. AE. Mangîr, ↑, 0,99 g, 20 mm.
Inv. 80975.

334. AE. Mangîr, →, 0,97 g, 19 mm.
Inv. 80996.

335. AE. Mangîr, ←, 0,91 g, 18,5 mm, p.
Inv. 81072.

336. AE. Mangîr, ?, 0,71 g, 17,5 mm, p.
Inv. 81001.

NP 472, Saray, 1100H.

337. AE. Mangîr, ↙, 1,31 g, 19 mm.
Inv. 81058.

338. AE. Mangîr, ↑, 1,26g, 18,5x17,5 mm, p.
Inv. 80981.

339. AE. Mangîr, →, 1,10 g, 20 mm, p.
Inv. 80987.

340. AE. Mangîr, ?, 1,05 g, 19 mm, p.
Inv. 80992.

341. AE. Mangîr, ↑, 1,01 g, 18 mm, p.
Inv. 80991.

Ahmed II (?)
Av. Sultahn/Ahmed/…
Rv……/Kostantiniye/ 11…
342. AR. Para, →, 0,49 g, 16x14 mm.
Kostantiniye, 1102H, ?. inedită(?)
Inv. 69970.

343. AR. Para ?, 0,47 g, 12,5 mm.
NP 478, Misir, ?.
Inv. 81105.

Mustafa II
344. AR. Para, ↖, 0,64 g, 15x13,5 mm.
NP 494, Misir, 1106H.
Inv. 59595.

345. AR. Para, ↙, 0,48 g, 17x15 mm, p.
NP 494, Misir, 1106H.
Inv. 69658.

346. AR. Para, →, 0,34 g, 12 mm, p.
NP 494, Misir, 1106H.
Inv. 81020.

Ahmed III
347. AR. Beşlik, ↑, 2,56 g, 19,5 mm, p.
NP 519, Kostantiniye, 1115H.
Inv. 81013.

NP 523, Kostantiniye, 1115H.
348. AR. Para, ↓, 0,58 g, 14 mm, p.
Inv. 81016.

349. AR. Para, ↑, 0,56 g, 14,5 mm, p.
Inv. 81015.

350. AR. Para, ↙, 0,48 g, 14,5 mm, p.
Inv. 81354.

351. AR. Para, ← , 0,47 g, 16,5 mm, p.
Inv. 81014.

352. AR. Para, →, 0,44 g, 13,5 mm, p.
Inv. 81017.

Mahmud I
NP 578, Kostantiniye, 1143H.
353. AR. Para, ↑ , 0,52 g, 15,5 mm, p.
Inv. 81355.

354. AR. Para, ↑, 0,48 g, 16,5 mm, p.
Inv. 81039.

355. AR. Para, ↑, 0,46 g, 16,5 mm, p. r.
f. n.

356. AR. Para,→, 0,45g,14 mm,dublu p.
Inv. 81031.

357. AR. Para, ←, 0,41 g, 15 mm, p.
Inv. 81037.

358. AR. Para, ↑, 0,34 g, 15,5 mm,
dublu p.
Inv. 81038.

359. AR. Para, ↓, 0,30 g, 15 mm,
dublu p.
Inv. 81061.

360. AR. Para, ↙, 0,25 g, 15,5x13 mm,
p., r. f.n.

Osman III
361. AR. Para, ↑ , 0,43 g, 16,5 mm,
NP 602, Kostantiniye, 1168H.
Inv. 81356.

362. AR. Para, ↓, 0,23 g, 15 mm.
NP 604, Misir, 1168H.
Inv. 81062.

Mustafa III
NP 639, Islâmbol, 1171H.
363. AR. Para, ←, 0,27 g, 15 mm, p.(7).
Inv. 81064.

364. AR. Para, ↑, 0,36 g, 15,5 mm, (80).
Inv. 65524.

365. AR. Para, ↙, 0,35 g, 15 mm,
tăiată, (80).
Inv. 81009.

366. AR. Para, ↑, 0,43 g, 15 mm,p.,(81).
Inv. 81008.

367. AR. Para, ↓, 0,49 g, 15 mm, p.(86).
Inv. 81007.

368. AR. Para, ↓,0,30 g, 15 mm, p. (87).
Inv. 81063.

369. AR. Para, ↑, 0,37 g, 15 mm, p.
NP 643, Misir, 1171H.
Inv. 81012.

370. AR. Para, ↘, 0,26 g, 14 mm, p.
NP 643, Misir, 1171H.
Inv. 81011.

371. AR. Akçe, ?, 0,11 g, 12 mm,
NP 644, Misir, 1171H.
Inv. 81010.

Abdülhamid I
NP 681, Kostantiniye, 1187H.
372. AR. Para, ↑, 0,32 g, 15 mm, (2).
f. n.

373. AR. Para, ↑, 0,40 g, 15 mm, p., (8).
Inv. 81002.

374. AR. Para, ?, 0,18 g,15 mm, p., (8).
f.n.
375. AR. Para, ↗, 0,33 g, 15 mm (11).
Inv. 83102.

376. AR. Para, ↑, 0,28 g, 15 mm, (11).
Inv. 81004.

377. AR. Para, ↑, 0,29 g, 15 mm, (12).
Inv. 81005

378. AR. Para, ↑, 0,35 g, 14 mm, (14).
Inv. 81357.

379. AR. Para, ↑, 0,43 g, 16 mm, (15).
Inv. 59912.

380. AR. Para, ↑, 0,37 g, 15 mm, (?).
Inv. 81066.

381. AR. Para, ↑, 0,29 g, 15 mm,(?).
Inv. 81006.

382. AR. Para, ?, 0,23 g, 16 mm, p.(?).
Inv. 81003.

383. AR. Para, ↓, 0,25 g, 15 mm. (?)
NP 683, Misir, 1187H
Inv. 79861.

384. AR. Para ?, 0,21 g, 15,5 mm, p., (?)
NP 683, Misir, 1187H
Inv. 81065.

Selim III
385. AR. Yüzlük,↑, 31,03g,43,5 mm,(1).
NP 705, Islâmbol, 1203H.
Inv. 77446.

386. AR. Ikilik, ↑, 24,82 g, 43 mm., (1).
NP 706, Islâmbol, 1203H.
Inv. 67088.

387. AR. Yüzlük,↑,31,59g, 44,5mm,(3).
NP 705, Islâmbol, 1203H.
Inv. 77445.
388. AR. Guruş, ↑, 12,09 g, 37 mm, p.,
fals argintat, (10).
NP 708, Islâmbol, 1203H.
Inv. 80968

389. AR. Para, ↑, 0, 29 g, 15 mm, (?).
NP 713, Islâmbol, 1203H.
Inv. 81358.

Neprecizate

390. AR. Para, ↖, 0,24 g, 12,5 mm.
Islâmbol, sec. XVIII.
Inv. 81032.

391. AR. Para, ?, 0,14 g, 14 mm.
Misir, sec. XVIII.
Inv. 81362.

ANEXA I

Emitent	Nr. catalog	Nominal	Localitate
MOLDOVA			
Petru I	84	groş	Nifon
Alexandru cel Bun	155	1½ groş	Dobrogea
ŢARA ROMÂNEASCĂ			
Mihnea III	108	shilling	Tufani
BULGARIA			
Ivan-Ştefan	104	monedă aramă	Slava Rusă
SERBIA			
Ştefan Uros Nemania	152	groş	Dobrogea
Ştefan Duşan	3, 4, 5	dinar	Bărăganu
	153, 154	dinar	Dobrogea
POLONIA			
Wladislaw Varnensis	164	dinar	Dobrogea
Sigismund I	165	½ groş	Dobrogea
Ştefan Bathori	146	triplu groş	Vârtop
	149	ducat	Dobrogea
Sigismund III	1	triplu groş	Adamclisi
	14	triplugroş	Cumpăna
	55	groş	Isaccea
	67	1½ groş	Limanu
	71	1½ groş fals	Moviliţa
	72	ternar	Moviliţa
	147	solidus	Dobrogea
	166, 169	solidus	Dobrogea
	167	ort	Dobrogea
	168	1½ groş fals	Dobrogea
	170, 171	triplu groş	Dobrogea
	172	fals	Dobrogea
Ioan Casimir	173	groş fals	Dobrogea
	174, 175	6 groşi	Dobrogea
	176	1½ groş solidus	Dobrogea
LITUANIA			
Sigismund II August	9	½ groş	Cobadin
	177	½groş	Dobrogea
Sigismund III	178, 179	solidus	Dobrogea
Ioan Casimir	180,181,182	solidus	Dobrogea
DANZIG			
Sigismund III	183, 184	ort	Dobrogea
ELBING	187	groş	Dobrogea
Sigismund I	25	solidus	Hârşova
Gustav Adolf			

RIGA Sigismund III	 185, 186	 solidus	 Dobrogea
UNGARIA Mathias Corvin Mathias II	 148 10	 ducat dinar	 Dobrogea Cobadin
RUSIA Ana Ivanovna Elisabeta Petrovna	 62 114	 denga denga	 Izvoarele Tufani
AVIGNON Flavius Chigi	 56	 luigino	 Isaccea
CATARO	28	imitaţie	Hârşova
RAGUSA	24 157 - 163	triplu gros grossetto	Hârşova Dobrogea
FRANŢA Ludovic IX Ludovic XIV	 151 115	 dinar 1/12 ecu	 Dobrogea Tufani
TOSCANA Ferdinand II	156	luigino	Dobrogea
HOARDA DE AUR anonimă Uzbek Djanibek	 63 91,92 93	 monedă aramă monedă argint monedă argint	 Izvoarele Oltina Oltina
HANATUL CRIMEEI Devlet Giray Shahin Giray	 29 216	 Monedă argint Monedă aramă	 Hârşova Dobrogea
AFGANISTAN Dost Muhammad anonimă	 30 97	 rupie monedă aramă	 Hârşova Peceneaga
HANATUL DE KHIVA Sayyid Muhammad Khan Sayyid Muhammad Rohim	 31	 fulus	 Hârşova
JAIPUR Madho Singh	 217	 paisa	 Dobrogea
SULTANATUL DE RUM Kaykhusrow III	 70	 fels	 Medgidia

IMPERIUL OTOMAN			
Emir Suleyman	32	mangîr	Hârşova
Murad II	33	mangîr	Hârşova
Mahmed II	34, 35	mangîr	Hârşova
	218	mangîr	Dobrogea
	219	akçe	Dobrogea
Baiazid II	23	akçe	Gura
	57	akçe	Dobrogei
	58	mangîr	Isaccea
	68	akçe	Isaccea
	220, 221, 222,223,	akçe	Limanu
	224	mangîr	Dobrogea
Selim I	7	akçe	Dobrogea
	5	akçe	Ciocârlia
	73, 74	akçe	Histria
	98	akçe	Moviliţa
	139	mangîr	Plopeni
	225, 226, 227	akçe	Vâlcele
Suleyman I	17	akçe	Dobrogea
	52	akçe	Dobromir
	59	mangîr	Histria
	66	mangîr	Isaccea
	75, 76, 77	akçe	Lazu
	85	akçe	Moviliţa
	116	akçe	Nufăru
	143	akçe	Tufani
	228 - 242, 248 - 250	akçe	Vâlcele
	251	akçe fals	Dobrogea
	243 - 247	mangîr	Dobrogea
Selim II	252 - 256	akçe	Dobrogea
	257	mangîr	Dobrogea
Murad III	2	dirhem	Dobrogea
	13	mangîr	Adâncata
	36, 37	dirhem	Constanţa
	60	dirhem	Hârşova
	94	dirhem	Isaccea
	95	akçe	Ostrov
	100	akçe	Pantelimonu
	103	altîn	de Sus
	117	mangîr	Rahmanu
	118, 119	akçe	Sibioara
	258 - 261	dirhem	Tufani
	262, 263	akçe	Tufani
	264, 265, 266	mangîr	Dobrogea
	267	akçe fals	Dobrogea
Mehmed III	15, 16	akçe	Dobrogea

	64	akçe	Dobrogea
	106	akçe	Cumpăna
	268 - 272	akçe	Izvoarele
Mustafa I	277	onluk	Topolog
	278	akçe	Dobrogea
Osman II	279, 280	akçe	Dobrogea
Murad IV	38	onluk	Dobrogea
	78, 79	akçe	Dobrogea
	86	akçe	Hârşova
	87	onluk	Moviliţa
	107	akçe	Nufăru
	281, 282	para	Pltina
	283 - 288	akçe	Topolog
Ibrahim	18	para	Dobrogea
	22	mangîr	Dobrogea
	109	mangîr	Dobromir
	129	akçe	Eforie Sud
	289 - 294	akçe	Tufani
Mehmed IV	39	para	Tufani
	53	para	Dobrogea
	80, 81	para	Hârşova
	88	para	Histria
	99	para	Moviliţa
	110	para	Oltina
	295 - 301	para	Plopeni
Suleyman II	19, 20	mangîr	Tufani
	40	para	Dobrogea
	41	mangîr	Dobromir
	54	mangîr	Hârşova
	111	mangîr	Hârşova
	121 - 127	mangîr	Ion Corvin
	130 - 136	mangîr	Tufani
	137 - 138	mangîr	Tufani
	140, 144	mangîr	Tufani
	302 - 341	mangîr	Turcoaia
Ahmed II	65	para	Vâlcele
	82	para	Dobrogea
	342, 343	para	Izvoarele
Mustafa II	101	para	Moviliţa
	344, 345, 346	para	Dobrogea
Ahmed III	21	para	Rahmanu
	42	kebir eşrefi	Dobrogea
	43	para	Dobromir
	89, 90	para	Hârşova
	347	beşlik	Hârşova
	348 - 352	para	Oltina

Mahmud I	44, 45, 46	para	Dobrogea
	83	para	Dobrogea
	105	guruş	Hârşova
	353 - 360	para	Moviliţa
Osman III	361, 362	para	Tariverde
Mustafa III	47	para	Dobrogea
	145	para	Dobrogea
	363 - 370	para	Hârşova
	371	akçe	Vâlcele
Abdulhanid I	48, 49	para	Dobrogea
	102	para	Dobrogea
	372 - 384	para	Hârşova
Selim III	50	para	Cataloi
	61	para	Dobrogea
	69	zeri mahbub	Hârşova
	385, 387	yüzlük	Isaccea
	386	ikilik	Mangalia
	388	guruş fals	Dobrogea
	389	para	Dobrogea
Anonimă	96	mangîr	Dobrogea
			Dobrogea
			Peceneaga

ANEXA II

Monetărie	**Nr. inv.**	**Nr. piese**
AVIGNON	56	1
BAHCESARAY	29, 216	2
BAIA MARE	149	1
BELGRAD	107	1
BOLU	218	1
BRSKOVO	152-154	3
BURSA	73	1
CANCA	37, 60, 269	3
CATARO	88	1
CRACOVIA	55, 147, 164, 168, 169, 173-176	9
DANZIG	183, 184	2
DIMAŞK	59	1
DRESDA	190	1
EDIRNE	16, 33-35, 57, 85, 220, 222, 243, 252, 253	11
ELBING	25, 187	2
ERZURUM	2, 36, 258, 259	4
GOSLAR	12	1
HALEB	244, 260, 261	3
HALL	193	1
HOREZM	31	1
KABUL	30, 97 (?)	2
KONIGSBERG	189	1
KOSTANTINIYE	15, 19-22, 38, 41-46, 48, 51, 54, 64, 66, 69, 78, 79, 89, 95, 96, 98, 102, 105, 106, 109, 111, 117, 121-127, 130-137, 139, 140, 144, 145, 224, 248, 257, 262, 264, 265, 267, 273, 274, 286, 289-292, 302-336, 342, 347-361, 363-368, 372-382, 385-390	137
KRATOVA	76, 228, 229, 268	4
KREMNITZ	10	1
LIVORNO	156	1
MARIENBURG	14, 112, 113, 166	4
MISIR(CAIRO)	13, 18, 39, 40, 47, 49, 50, 53, 61, 65, 80-83, 88, 90, 99, 101, 103, 110, 266, 276, 280, 281, 282, 295-301, 343-346, 362, 369-371, 383, 384, 391	44
MOSCOVA/ST. PETERSBURG	62, 114 (?)	2
MUSUL (MOSUL)	94	1
NOVAR/NOVABÎRDA	52, 74, 75, 77, 116, 143, 225, 231-235, 251, 254, 284	15

NURENBERG	26, 27, 128, 141, 142, 194-215	27
POSNAN	146	1
POTOSI (PERU)	192	1
RAGUSA	24, 157-163	8
SARAI	138, 337-341	5
SEREZ/SIROZ	226, 255, 283	3
SIDREKIPSI	230, 236-238, 275	5
TÂRNOVO	104	1
TOURS	151	1
VILNA	9, 177-182	7
YENIŞEHIR	279	1

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

CALIKO, CALIKO & TRIPO – F. Caliko, X. Caliko & J. Tripo, *Numismatica española. Catalogo de todas los monedes emitidas desde los reyes catolocos a Juan Carlos I, 1474 a 1994*, ed.8, 1994.

CNI – *Corpus Numorum Italicorum*, Veneto, VII Roma, 1915.

CRAIG – W. Craig, *Coins of the World 1750-1850*, ed. II, Saint John, 1971.

DELMONTE – *Le Benelux d'argent*, Amsterdam, 1967.

E & S – M & C – A. Engel & R. Serrure, *Traité de numismatique moderne et contemporaine I*, Paris, 1897.

GUMOWSKI – M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz, 1960.

H-C – Hutten Czapski, *Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises (reprint)*, I, Graz, 1957.

JS – J. Sultan, *Coins of the Ottoman Empire*, Thousand Oaks, 1977.

LJUBIĆ - S. Ljubić, *Opis Jugoslavenskih novaca*, Zagreb, 1875.

MBR - G. Buzdugan, O. Luchian & C. C. Oprescu, *Monede şi bancnote româneşti*, Bucureşti, 1977.

NK – N. Kabaklari, *Mangîr Osmanli imparatorluğu bakir paralari 1299-1808*, Istanbul, 1998.

NP – N. Pere, *Osmanlilarda madeni paralar*, Istanbul, 1968.

PELLICER & Bru - J. Pellicer & I. Bru, *El medio duro, España, Provincias de America e Imperio*, Barcelona, 1971.

RADUSHEV & ZHEKOV – A. Radushev & G. Zhekov, *Katalog na Balgarskite Srednovekovni moneti IX- XV* vek Sofia, 1999.

REŠETAR – M. Rešetar, *Dubrovačka numizmatika*, Beograd, 1924.

UNGER – Em. Unger, *Magyar Éremhatározó Kösepkor II, 1307- 1540*, Budapest, 1960.

SPGWC & T – F. Drasković & S. Rubenfeld, *Standard Price Guide to World Crowns & Talers 1484-1968 as cataloged by dr. J. S. Davenport* (ed. C. R. Bruce II), Iola/Wisconsin, 1984.

SWC – C. L. Krausse & C. Mishler, *Standard Catalog of World Coins. 18th Century – 2nd. ed. 1701-1800,* Iola/Wisconsin, 1997.

SWC – C. L. Krausse & C. Mishler, *Standard Catalog of World Coins. 19th Century – 2nd. ed. 1601-1700*, Iola/Wisconsin, 1999.

SS II – S. Srećković, *Akches II. Mehmed II Fatih – Selim I Yavuz, 848-926 A. H.*, Beograd, 2000.

SS III – S. Srećković, *Akches III, Süleyman I Kanunî 926-974 A.H,* Beograd, 2003.

SS IV – S. Srećković, *Akches IV, Selim II Sari-Murad III 974- 1003 A.H*, Beograd, 2005.

SS VI – S. Srećković, *Akches, VI, Murad IV- Ahmed III 1032-1143 A.H.*, Sremska Mitorica, 2009.

Autori

BEDICEANU– N. Bediceanu, *La crise monétaire ottomane au XVIe siècle et son influence sur les principautés roumaines*, SOF 16 (1957), p. 70-86.

BLASCÓ & NICOLAE 1983-1985 - M. Blascó & E. Nicolae, *Constribuţii la studiul monedelor de cupru otomane din secolele XV-XVI*, BSNR 77-79 (1983-1985), 131-133, p. 297-307.

BLASCÓ & NICOLAE 1993 - M. Blascó & E. Nicolae, *Dirhemi falşi din a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, SCIVA 44 (1993), 2, p. 209-213.

CONOVICI 1975 - N. Conovici, *Un trésor monétaire du XIVe siècle découvert à Păcuiul lui Soare*, RESEE 13 (1975), 4, p. 599-605.

CUSTUREA 1978 - G. Custurea, *Tezaurul monetar de la Cernavodă (sec. XVII-XVIII)*, Pontica 11 (1978), p. 253-257.

CUSTUREA 1979 - G. Custurea, *Tezaurul monetar de la Enisala (sec. XV-XVII)*, Crisia 8 (1979), p. 245-256.

CUSTUREA 1980a - G. Custurea, *Monede feudale româneşti descoperite în Dobrogea*, Peuce 8 (1980), p. 497-498.

CUSTUREA 1980b – G. Custurea, *Precizări cu privire la cronologia unor monede medievale descoperite la Păcuiul lui Soare*, SCIVA 31 (1980),p. 641-642.

CUSTUREA 1980c – G. Custurea, *Monede otomane descoperite la Constanţa (sec. XV-XVI)* , Pontica 13 (1980), p. 341-343.

CUSTUREA 1983-1985 - G. Custurea, *Monede medievale şi moderne dintr-o colecţie constănţeană*, BSNR 77-79 (1983-1985), 131-133, p. 441-445.

CUSTUREA 1987 - G. Custurea, *Date noi privind circulaţia monetară în Dobrogea medievală*, Pontica 20 (1987), p. 237-254.

CUSTUREA 1990 - G. Custurea, *Un tezaur monetar descoperit la Hârşova (sec. XV-XVII)*, Peuce 10 (1990), p. 255-258.

CUSTUREA 2000 - G. Custurea, *Descoperirile monetare de la Ester-Târguşor*, Istro-Pontica, Tulcea, p. 581-588.

CUSTUREA 2010a - G. Custurea, *Descoperirile monetare de la Ester-Târguşor (jud. Constanţa)*, Pontica 43 (2010), p. 471-507.

CUSTUREA 2010b - G. Custurea, *Circulaţia monedei veneţiene în Dobrogea*, SCN 1 (s.n.), p. 113-120.

CUSTUREA 2013 - G. Custurea, *Circulaţia monedei otomane în Dobrogea. Repertoriu numismatic*, în vol. *Moştenirea culturală turcă în Dobrogea, Simpozion internaţional, Constanţa, 24-25 septembrie 2013*, (Coord. T. Gemil, G. Custurea & D. R. Cornea), Bucureşti, p. 81-104.

CUSTUREA & CUSTUREA 1986-1991 - I. Custurea & G. Custurea, *Aspecte ale circulaţiei monetare în Dobrogea în secolele XV-XVIII*, BSNR 80-84 (1986-1991), 134-138, p. 161-174.

CUSTUREA & MURAT 1979 - G. Custurea & A. Murat, *Aspecte ale vieţii economice în Dobrogea în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în lumina tezaurului monetar de la Viile*, Pontica 12 (1979), p. 207-219.

CUSTUREA & MURAT 1982 - G. Custurea & A. Murat, *Un tezaur monetar otoman din secolele XVI-XVII, descoperit la Tulcea*, CN 4 (1982), p. 141-145.

CUSTUREA, VERTAN & TALMAŢCHI 1997 - G. Custurea, A. Vertan & G. Talmaţchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XI)*, Pontica 30 (1997), p. 371-387.

CUSTUREA, VERTAN & TALMAŢCHI 1998 - G. Custurea, A. Vertan & G. Talmaţchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XII)*, Pontica 31 (1998), p. 309-328.

CUSTUREA, VERTAN & TALMAŢCHI 1999: G. Custurea, A. Vertan & G. Talmaţchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XIII)*, Pontica 32 (1999), p. 347-365.

DECEI 1978 – A. Decei, *Problema colonizării turcilor selgiucizi în Dobrogea secolului al XIII- lea* în: *A. Decei, Relații româno-orientale. Culegere de studii*, București, 1978.

DRAGOMIR 1972-1973 - I. T. Dragomir, *Cetatea medievală de la Enisala*, Danubius 6-7 (1972-1973), p. 29-43.

FENGLER, GIEROW & UNGER 1976 - H. Fengler, G. Gierow & W. Unger, *Transpress Lexikon Numismatik*, Berlin, 1976.

GIURESCU 2003 - C.C. Giurescu, *Istoria românilor*, Bucureşti, 2003.

GRECU (PANAITESCU) 1949 – P. P. Panaitescu, *Relațiile Țării Românești și ale Moldovei cu Raguza (sec. XV – XVII)*, Studii RdIF 2 (1949), 4, p. 105-124.

HASLUCK 1922 – F. Hasluck, *Numismatica levantină*, BSNR 17 (1922) 43-44, p. 86-100.

HOVARI 1981 – J. Hovari, Az 1515-17. *Evi Tulcsai torok vamnaplo*, Történelmi Szemle, 3 (1981), p. 430-449.

IACOB, VELTER & MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2002 - M. Iacob, A.M. Velter & Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Monede dintr-o colecţie particulară din Babadag*, CN 8 (2002), p. 39-57.

ILIESCU 1971 - O. Iliescu, *Emisiuni monetare ale oraşelor medievale de la Dunărea de Jos*, Peuce 2 (1971), p. 261-266.

ILIESCU 1974 - O. Iliescu, *Asperi de Licostomo la 1383*, RdeI 27 (1974), 4, p. 451-456.

ILIESCU 1977a - O. Iliescu, *La monnaie génoise dans les Pays Roumains aux XIIIe et XIVe siècles*, în: Şt. Pascu (ed.), *Colocviul româno-italian „Genovezii de la Marea Neagră în secolele XIII-XIV"*, Bucureşti, 27-28 martie 1975, Bucureşti (1977), p. 156-161.

ILIESCU 1977b - O. Iliescu, *Monede medievale şi moderne descoperite la Păcuiul lui Soare în anii 1956-1974*, în: P. Diaconu & S. Baraschi, *Păcuiul lui Soare II. Aşezare medievală*, Bucureşti, p. 148-163.

ILIESCU 1990 - O. Iliescu, *Monedele Ţării Româneşti şi ale Moldovei la Marea Neagră (secolele XIV-XV)*, Rev.Ist. 1 (1990), 6, p. 649-656.

ILIESCU 1997 - O. Iliescu, *Génois et Tatars en Dobrudja au XIVe siècle: L'apport de la numismatique*, ÉBPB 3 (1997), p. 161-169.

ILIESCU 1986-1991 - O. Iliescu, *Cu privire la tezaurul de la Văcăreni (jud. Tulcea)*, BSNR 80-85 (1986-1991), 134-139, p. 117-123.

ILIESCU & SIMION 1964 - O. Iliescu & G. Simion, *Le grad trésor de monnaies et lingots des XIIIe et XIVe siècles trouvé en Dobrudja septentrionale. Note préliminaire*, RÉSEE 2 (1964), 1, p. 217-228.

IOSIPESCU 1987 - S. Iosipescu, *O excepțională descoperire arheologică: tezaurul monetar din cetatea Armanul Negru*, Mag.Ist. 21 (1987), 12, p. 26-28.

KUZEV 1988 – A. Kuzev, *Srbski groshove v Dobrudza prez XIV v, Izvestija* Varna, 24(39), 1988, p. 106 – 116.

KUZEV 1992 – A. Kuzev, *Nahodka na srbski groshove ot XIV v. pri s. Sokolnik, Dobrichko*, Izvestija, Varna, 28 (43), 1992, p. 269- 284.

MIKOLAJCZYK 1986 - A. Mikolajczyk, *Polish Factor in the Balkan Monetary Affaires of the late 16th and 17th Century*, Zeitschrift für Balkanologie, 22/I (1986).

MAXIM & NICOLAE 1991 - M. Maxim & E. Nicolae, *Monede otomane descoperite în necropola medievală de la Enisala*, Peuce 10 (1991), p. 559-573.

MAXIM 1996 - M. Maxim, *Un tezaur otoman din secolul al XVII-lea, descoperit la Nalbant, jud. Tulcea*, CN 7 (1996), p. 199-208.

MITITELU & ILIESCU 1957 – I. Mititelu & O. Iliescu, *Monede de la Vlaicu Vodă și Radu I, găsite în Dobrogea,* SCN 1 (1957), p. 439-440.

MITREA 1978 - B. Mitrea, *Tezaurul de la Văcăreni*, Mag. Ist. 12 (1978), 4, p. 59.

NICOLAE & DONOIU 1986-1991 - E. Nicolae & I. Donoiu, *Monede de cupru otomane din secolele XV-XVI descoperite în Dobrogea*, BSNR 80-885 (1986-1991), 134-139, p. 309-327.

NICOLAE & COSTIN 1998-2003 - E. Nicolae & B. Costin, *Monede din secolele XIII-XIV descoperite în Dobrogea*, BSNR 92-97 (1998-2003), 146-151, p. 175-187.

OBERLÄNDER - TÂRNOVEANU 1980 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Cronica descoperirilor monetare din nordul Dobrogei*, Peuce 8 (1980), p. 499-513.

OBERLÄNDER - TÂRNOVEANU 1987 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Numismatical Constribution to the History of the South-Eastern Europe at the End of the 13th Century*, RRH 26 (1987), 3, p. 245.

OBERLÄNDER - TÂRNOVEANU 1988 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Quelques remarques sur les émissions monétaires médiévales de la Dobrudja méridionale au XIVe-Xe siècles*, RRH 27 (1988), 1-2, p. 108-117.

OBERLÄNDER - TÂRNOVEANU 1992 - E. Oberländer - Târnoveanu, *Un trésor de monnaies serbes et bosniaque trouvé dans la zone des Bouches du Danube (Note préliminaire)*, Numizmatičar 15 (1992), p. 69-89.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1993 - E. Oberländer - Târnoveanu, *Un atelier monétaire inconnu de la Horde d'Or sur la Danube-Săqchy-Isaccea (XIIIe-XIVe siècles)* în: *Actes du XIe Congrès International de Numismatique organisé à l'occasion du 150 anniversaire de la Société Royale de Numismatique de Belgique*, Bruxelles, 8-13 septembre 1991, III, Louvain-la-Neuve, p. 291-304.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1995-1996 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Byzantino-Tartarica – Le monayage dans la zone des Bouches du Danube à la fin du XIIIe et au commencent du XIVe siècles, Il Mar Nero*, 2 (1995-1996), p. 1991-214.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1997 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Începuturile prezenţei tătarilor în zona Gurilor Dunării în lumina documentelor numismatice*, în: *Simpozionul Internaţional „Originea tătarilor – Locul lor în România şi în lumea turcă"*, Constanţa 15-17 noiembrie 1994 (ed. T. Gemil), Bucureşti, p. 93-128.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2000 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Les hyperpères de type Jean III Vatatzes – classification, chronologie et évolution du titre (á la lumière du trésor d'Üzun Bair, dép. de Tulcea)*, Istro-Pontica, Tulcea, 2000, p. 499-561.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2004 - E. Oberländer-Târnoveanu, *The Coinage of the Genoese settelments of the Western Black Sea Shore and on the Danube*, Peuce 2, s.n. (2004), p. 285-296.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2011 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Un tezaur de monede medievale româneşti de la începutul secolului al XV-lea descoperit la Constanţa*, CN 17 (2011), p. 67-94.

OBERLÄNDER - TÂRNOVEANU & OBERLÄNDER - TÂRNOVEANU 1981a - E. Oberländer-Târnoveanu & I. Oberländer-Târnoveanu, *Contribuţii la cunoaşterea emisiunilor monetare şi a formaţiunilor politice din zona Gurilor Dunării în secolele XIII-XIV*, SCIVA 32 (1981), 1, p. 89-110.

OBERLÄNDER - TÂRNOVEANU & OBERLÄNDER - TÂRNOVEANU 1981b - E. Oberländer-Târnoveanu & I. Oberländer-Târnoveanu, *Noi descoperiri de monede emise în zona Gurilor Dunării în secolele XIII-XIV*, SCN 9 (1989), p. 121-129.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU & OPAIŢ 1984 - E. Oberländer-Târnoveanu & Cr. Opaiţ, *Cronica descoperirilor monetare din nordul Dobrogei (II)*, Peuce 9 (1984), p. 267-278.

OBERLÄNDER - TÂRNOVEANU & MĂNUCU - ADAMEŞTEANU 1984 - E. Oberländer-Târnoveanu & Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Monede din secolele XII-XIV descoperite la Nufăru (jud. Tulcea)*, Peuce 9 (1984), p. 257-266, 262-263.

PANAITESCU 2000 - P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, ed. II, Bucureşti, 2000.

PAPACOSTEA 1993 - Ş. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciadă şi Imperiul Mongol*, Bucureşti.

PAPUC 1970 - Gh. Papuc, *Câteva monede feudale din Ţara Românească şi Moldova descoperite în Dobrogea*, Pontica 3 (1970), p. 391-395.

PÂRVAN 2003-2005 - K. Pârvan, *Ducaţi munteni descoperiţi la mănăstirea Cocoş, judeţul Tulcea,* CN 9-11 (2003-2005), p. 215-223.

PÂRVAN 2003 - K. Pârvan, *Încă un lot de monede moldoveneşti din tezaurul Rachelu*, Peuce 1 s.n. (2003), p. 431-446.

PÂRVAN 2000 - K. Pârvan, *Monede moldoveneşti descoperite în Dobrogea*, Istro-Pontica, Tulcea, 2000, p. 563-572.

PÂRVAN & CONSTANTINESCU 2000-2001 - K. Pârvan & B. Constantinescu, *Un lot inedit din tezaurul de la Rachelu (com. Luncaviţa, jud. Tulcea)*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 625-637.

POPEEA & CUSTUREA 1976-1980 - Al. Popeea & G. Custurea, *Tezaurul monetar din secolul al XVIII-lea de la Lanurile (jud. Constanţa)*, BSNR, 70-74 (1976-1980), 124-128, p. 389-394.

PREDA 2005 - N. Preda, *Repertoriul descoperirilor monetare otomane din Dobrogea (secolele XIV-XVIII)*, AnDob s.n. 8 (2005), p. 15-31.

SCHÄFFER 2003 - E. Schäffer, *Jetoane. Rumänien Wertmarkenund Zeichen/ România. Semne valorice şi mărci*, Deva, 2003.

SCHÄFFER 2012 – E. Schäffer, *România. Jetoane, semne valorice şi măr*ci, Guttenbrunn, 2012.

ŞERBAN & ŞERBAN 1971 – C. Şerban & V. Şerban, *Rolul economic şi politico-militar al oraşelor din Dobrogea de nord în sec. XVI-XVIII*, Peuce 2 (1971), p. 263-291.

SIMION 1971: G. Simion, *Observaţii asupra unor probleme numismatice şi economice la Dunărea de Jos în lumina unor tezaure monetare de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea*, Peuce 2 (1971), p. 293-333.

SPINEI 1994 - V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Chişinău, 1994.

SPINEI 1999 - V. Spinei, *Marile migraţii din estul şi sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Iaşi, 1999.

STĂNICĂ 2004 – A. Stănică, *Tulcea. Un centru economic la Dunărea de Jos în secolul al XVI- lea*, Peuce s.n. 2 (2004), p. 199-206.

ŞTIRBU & STANCU 1973-1975 - C. Ştirbu & P. Stancu, *Monede din tezaurul de la Rachelu aflate în colecţia Muzeului de Istorie al R.S. România şi importanţa lor istorică*, BSNR 67-69 (1973-1975) 121-123, p. 143-166.

ŞTIRBU, VELTER & PĂUNESCU 1990 - C. Ştirbu, A.M. Velter & E. Păunescu, *Circulaţia talerilor în Ţara Românească în secolele XVI-XVII – problema falsurilor (Tezaurul de la Urziceni, jud. Ialomiţa)*, CN 6 (1990), p. 162-188.

ŞTIRBU & VELTER 1994 - C. Ştirbu & A.M. Velter, *Tezaurul de la Săpoca, judeţul Buzău*, Mousaios 4/I (1994), p. 343-365.

ŞTIRBU & VELTER 1996 - C. Ştirbu & A.M. Velter, *Tezaurul monetar din secolele XVI-XVII descoperit la Pietrele, jud. Giurgiu; importanţa aşezării Pietrele*, Bucureşti, 1996, p. 5-20.

VELTER 2005 – A. M. Velter, *Descoperiri monetare izolate din Bucureşti şi împrejurimi (1364-1867)*, în: Gh. Mănucu-Adameşteanu, K. Pârvan, A. M. Velier & A. Vâlcu, *Monede medievale şi moderne descoperite în Bucureşti şi în împrejurimi (secolele XIV- XIX)*, Bucureşti, 2005, p. 53-88.

VELTER & CUSTUREA 2000 - A.M. Velter & G. Custurea, *Monede spaniole descoperite în Dobrogea*, Istro-Pontica, Tulcea, 2000, p. 573-580.

VELTER & ŞTIRBU 2004 - A.M. Velter & C. Ştirbu, *Relaţii economice ale Ţărilor Române cu Spania. Circulaţia monedelor de argint spaniole pe teritoriul Ţărilor Române în secolele XVI-XVII*, RI, s.n. 15 (2004), 1-2, p. 151-190.

VELTER & CUSTUREA 2007 - A.M. Velter & G. Custurea, *Medieval Coins hoards from the 16th-17th century found in Dobrudja*, în: G. Custurea, M. Dima, G. Talmaţchi & A.M. Velter, *Coin Hoards of Dobrudja I*, Constanţa, 2007, p. 115-293.

VERTAN & CUSTUREA 1979 - A. Vertan & G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (I)*, Pontica 12 (1979), p. 227-246.

VERTAN & CUSTUREA 1980 - A. Vertan & G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (II)*, Pontica 13 (1980), p.347-366.

VERTAN & CUSTUREA 1981 - A. Vertan & G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (III)*, Pontica 14 (1981), p. 331-356.

VERTAN & CUSTUREA 1982 - A. Vertan & G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (IV)*, Pontica 15 (1982), p. 275-292.

VERTAN & CUSTUREA 1983 - A. Vertan & G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (V)*, Pontica 16 (1983), p. 301-323.

VERTAN & CUSTUREA 1984 - A. Vertan & G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (VI)*, Pontica 17 (1984), p. 245-256.

VERTAN & CUSTUREA 1986 - A. Vertan & G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (VII)*, Pontica 19 (1986), p.297-308.

VERTAN & CUSTUREA 1988-1989 - A. Vertan & G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (VIII)*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 369-390

VERTAN & CUSTUREA 1991 - A. Vertan & G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (IX)*, Pontica 25 (1991), p. 381-395.

VERTAN & CUSTUREA 1995-1996 - A. Vertan & G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (X)*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 309-321.

VÎLCU 2009 – A. Vîlcu, *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1687-1807*, Brăila, 2009.

1

2

7

9

10

11

13

15

14

23

28

29

Pl. I

31

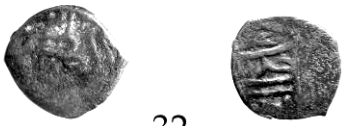
32

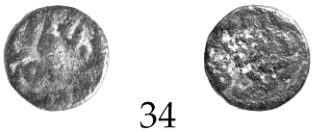
34

35

37

38

42

56

57

59

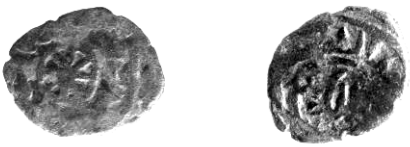
70

73

Pl. II

75

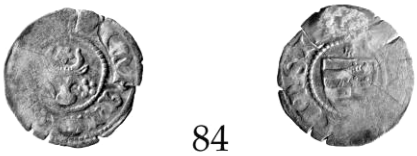

84

85

87

97

98

100

101

104

107

108

109

Pl. III

146

148

149

150

151

155

156

170

171

187

183

Pl. IV

191

192

193

216 217

Pl. V

RECENZII
COMPTES RENDUS

Ursula Vedder, *Der Koloss von Rhodos. Archäologie, Herstellung und Rezeptionsgeschichte eines antiken Weltwunders*, Mainz am Rhein: Nünnerich-Asmus Verlag & Media, 2015, 168 p., inclusiv 84 fig. (planşe alb-negru şi color)

Ca una dintre cele şapte minuni ale lumi antice, Colosul din Rhodos intră în imaginarul fiecăruia încă de pe băncile şcolii. Mai exact, se reţine imaginea unei statui uriaşe, ridicate în cinstea lui Helios, care ar fi străjuit intrarea în portul cetăţii şi pe sub picioarele căreia ar fi putut trece nestingherit corăbiile indiferent de mărimea lor. Recunoaştem că nu ne mai amintim alte detalii din manualele şcolare, dar în era internetului pentru o informare rapidă există Wikipedia. Din primul pasaj al articolului intitulat *Colosul din Rodos* (sic) aflăm că „Colosul din Rhodos a fost o statuie imensă construită în antichitate pe insula Rhodos din Grecia, una din cele șapte minuni ale lumii. Statuia îl înfățișa pe zeul grec al Soarelui, Helios, și măsura între 32 și 36 de m. Construcția s-ar fi realizat în 12 ani și ar fi fost finalizată în anul 282 î.Hr. După unii, străjuia intrarea în portul din insulă. Conform cercetărilor mai noi, s-ar fi aflat aproximativ pe locul unde în prezent este intrarea în Castelul Templierilor." (https://ro.wikipedia.org/wiki/Colosul_din_Rodos). Dincolo de exprimarea problematică, din care reiese că nu Colosul ci insula Rhodos ar fi fost una dintre cele şapte minuni, reţinem mai multe inexactităţi, al căror număr sporeşte în pasajele subsecvente. Dar cum noi rămânem la convingerea că o societate de consum are nevoie nu doar de o informare rapidă, în cazul de faţă menită să contribuie la perpetuarea unor percepţii deformate asupra realităţilor antice, ne-am asumat o prezentare succintă a unei cercetări temeinice, de dată recentă, a unui subiect acaparat în mare măsură de fantezia vulgului odată cu interpretarea greşită a unor autori antici, către sfârşitul secolului al XIV-lea, de către cărturari ai *Ordinului Suveran Militar și Ospitalier al Sfântului Ioan de Ierusalim, de Rhodos și de Malta.*

Este adevărat că şi interesul autoarei cărţii de faţă a fost stimulat iniţial tot de imaginarul modern legat de Colosul din Rhodos ca una dintre cele şapte minuni ale lumii antice. Merită reţinute în acest sens afirmaţiile din partea introductivă (p. 11): „Die Beschäftigung mit dem Koloss von Rhodos geht auf die Vorbereitung von Vorträgen zum Thema Sieben Weltwunder an der Münchner Volkshochschule 1987 zurück. Da eine umfassende wissenschaftliche Abhandlung zum Thema fehlte, ist daraus eine langjährige Beschäftigung mit den verschiedenen Aspekten des Themas erwachsen, aus der auch einige kleinere Publikationen hervorgingen. Die Arbeiten zur vorliegenden Publikation begannen 205 und es hat viel zu lange gedauert, bis ihr Ergebnis endlich vorliegt".

La începuturile cercetării sale U. Vedder şi-a propus să clarifice originea imaginii unei statui ale cărei picioare s-ar fi sprijinit de cele două maluri ale portului. De aici şi redactarea primului capitol (*Zur Entstehung der Legende vom spreizbeinigen Koloss von Rhodos über der Hafeneinfahrt*, p. 12-18), în strânsă legătura cu *testimonia* privind receptarea modernă (p. 69-75) şi sursele antice (p. 75-85). Geneza legendei ar fi de căutat în secolul al XIV-lea, dar prima descriere explicită a statuii conform imaginarului modern, datată către sfârşitul secolului al XV-lea, se datorează dominicanului Felix Fabri din Ulm (citat de autoare la p. 74): „Verum hoc, quod vulgus refert de isto Colosso magis mirabile est, quod fateor

me non legisse sed audivisse. Dicunt enim, quod Colossus ille in mari stabat et portum rhodianum observabat, distentis enim ab invicem cruribus stabat in introitu portus ita in altum erectus, quod naves quantumcumque altae et magnae per crurium medium sub ventre ejus intrabant".

Capitolul al II-lea (*Der Blick hinter die Legende: Die historische Überlieferung zum Koloss von Rhodos und die Frage nach dem Standort*, p. 19-28) pleacă de la cea mai explicită şi mai credibilă mărturie antică asupra Colosului din Rhodos relatată de Plinius cel Bătrân (*Nat.Hist*. 34,41). De la acesta aflăm despre numele sculptorului (*Chares Lindius, Lysippi … discipulus*), înălţimea Colosului (*LXX cubitorum altitudinis fuit* = cca. 30-35 m), despre durata lucrărilor şi acoperirea costurilor de 300 talanţi din materialul de război lăsat de regele Demetrios odată cu asediul eşuat al cetăţii (*Duodecim annis tradunt effectum CCC talentis, quae contingerant ex apparatu regis demetrii relicto morae taedio obsessa Rhodo*), respectiv despre faptul că statuia s-ar fi prăbuşit după 56 de ani din cauza unui cutremur, resturile ei mai putând fi admirate ulterior *in situ*. Eruditul antic mai oferă informaţii menite să sublinieze proporţiile impresionante ale Colosului, dar nu ne spune nimic despre forma acestuia sau despre locul exact unde ar fi fost amplasată statuia, respectiv unde ar fi zăcut resturile. Acestor aspecte, care au generat cele mai multe speculaţii de-a lungul timpului, le sunt dedicate celelalte trei capitole ale cărţii de faţă.

În capitolul al III-lea (*Argumente für die Identifizierung des großen Heiligtums über der Stadion-Terrasse als Helios-Heiligtum von Rhodos*, p. 29-39) autoarea argumentează în ideea că templul considerat în literatura de specialitate a fi al lui Apollon Pythios, ale cărui resturi au fost descoperite pe panta sudică a acropolei de la Rhodos, ar fi fost dedicat mai degrabă lui Helios, divinitatea protectoare a cetăţii. Dovezile directe în acest sens lipsesc, dar importanţa sensibil mai mare a lui Helios prin comparaţie cu Apollon Pythios pentru rhodieni, ca şi situarea în imediata apropiere a stadionului şi odeonului, ambele legate de sărbătoarea anuală *Halieia*, ar constitui argumente indirecte demne de luat în seamă. Este logic să presupunem că o statuie supradimensionată dedicată lui Helios să fi fost amplasată în sanctuarul acestuia, doar că urmele arheologice relevante în acest sens lipsesc, după cum nu cunoaştem nici imagini antice – pe monede sau altcumva – ale Colosului din Rhodos. Ca atare, U. Vedder apelează la analogii cu alte 12 statui supradimensionate din bronz şi din alte materiale, din antichitate sau din epoca modernă, trecute sub forma unui capitol separat la *apendix* (*Anhang Kolosse: Daten und Kommentare zu den antiken und nachantiken Vergleichsbeispielen an Kolossalstatuen*, p. 85-99). Dintre acestea, o importanţă aparte ar avea statuia lui Buddha din Nara (Japonia) şi Bavaria din München, fiind vorba de monumente păstrate şi despre care avem informaţii detaliate privind tehnica de construcţie.

Statuia lui Buddha din Nara a fost turnată chiar în locul unde se află, prin tehnica „etajelor", descrisă anterior de Philon din Bizanţ (Φίλωνος Βυζαντίου περὶ τῶν ἑπτὰ θεαμάτων IV,1-6 – pasaj citat şi comentat la p. 82-84). Dar cum o asemenea tehnică ar fi presupus ridicarea unui tumul de peste 30 m şi existenţa unor cuptoare de topit bronzul suficient de mari, despre care la Rhodos nu există indicii arheologice sau de altă natură, autoarea optează pentru tehnica folosită în cazul Bavariei din München – turnarea statuii pe bucăţi într-un atelier din apropierea acesteia, urmată de asamblarea lor pe baza unui model prestabilit de

dimensiunea originalului. Discuţia detaliată, cu invocarea şi a altor analogii, constituie subiectul capitolului al IV-lea (*Bronzeguss in Etagen übereinander oder in großen Stücken? Die Rekonstruktion des Verfahrens beim Koloss von Rhodos*, p. 40-56).

O statuie de dimensiunea Colosului din Rhodos ar fi trebuit să lase urme arheologice măcar la nivelul bazei ei, sau legate de atelierul din apropiere în care ar fi fost topit şi turnat bronzul. După o analiză minuţioasă a tuturor datelor rezultate ca urmare a cercetărilor de teren, cu descoperirile relevante incluse într-o anexă (*Anhang Befunde: Dokumente und Beobachtungen zur Ruine in der Nordost-Ecke des Helios-Heiligtums von Rhodos*, p. 100-113), U. Vedder consideră a fi găsit urmele atelierului şi ale piedestalului. Dimensiunile ultimului (17,7 x 15,8 m), foarte apropiate de cele ale bazei Colosului lui Nero de la Roma (17,60 x 14,75), pentru care Colosul din Rhodos ar fi servit de model, ar putea fi un indiciu că aici s-ar fi putut afla o statuie de proporţii neobişnuite. Vestigiile arheologice şi semnificaţia acestora sunt discutat în ultimul capitol al cărţii (*Reste vom Standort des Koloss von Rhodos? Das Gelände nordöstlich vom Helios-Tempel. Beschreibung der Reste und Versuch einer Deutung*, p. 57-68). Ca în cazul celorlalte capitole, argumentaţia este susţinută de trimiteri la planşe.

Personal, în cazul abordării unui asemenea subiect, am fi fost tentaţi să discutăm într-un capitol separat şi semnificaţia ridicării unei statui votive colosale pentru comunitatea respectivă. Conform tradiţiei antice, la Rhodos, pe lângă Colosul intrat în legendă, s-ar mai fi aflat alte 2000 de statui supradimensionate. Cifra ar putea fi exagerată, dar fenomenul în sine ar fi meritat o discuţie mai amplă. Totodată, practic întreaga demonstraţie a autoarei se întemeiază pe o înlănţuire de argumente indirecte. Astfel, discuţia legată de locul amplasării Colosului din Rhodos, pentru a nu mai vorbi de felul cum ar fi arătat statuia (cf. fig. 5 de la p. 127), în opinia noastră cel puţin, nu poate fi considerată ca definitiv încheiată. Dar acribia documentării şi metoda complexă de cercetare conferă destulă credibilitate ipotezei amplasării statuii lui Helios la nord-est de templul divinităţii protectoare a cetăţii, cu faţa spre est şi făcând parte din acelaşi ansamblu cu sanctuarul, stadionul şi odeonul. Toţi cei interesaţi de Colosul din Rhodos, ca şi de statuaria antică în general, ar putea citi cu folos cartea Ursulei Vedder, care marchează în mod clar un stadiu al cercetării. Plăcerea lecturii este sporită de editarea adecvată a textului şi ţinuta grafică elegantă a lucrării.

Victor COJOCARU*

* Victor COJOCARU: Institutul de Arheologie din Iaşi; e-mail: victorinstarhia@yahoo.com

***Inscriptions de Scythie Mineure · Vol · IV Tropaeum-Durostorum-Axiopolis* · Recueillies, traduites et accompagnées de commentaires et d'index par Emilian Popescu, Editura Academiei Române, Editura Basilica, Diffusion de Boccard, Bucureşti/Paris, 2015, 412 p. şi 15+246 fig.**

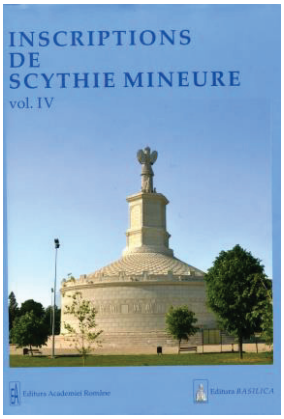

Colecţia naţională destinată inscripţiilor antice din Dacia şi Scythia Minor, fondată de D.M. Pippidi şi I.I. Russu cu mai bine de patru decenii în urmă, s-a îmbogăţit recent cu vol. IV din seria a doua, *Inscriptions de Scythie Mineure Tropaeum-Durostorum-Axiopolis*, alcătuit de Em. Popescu. Volumul cuprinde piesele epigrafice descoperite pe *limes*-ul dunărean, între *Durostorum* (la S) şi *Axiopolis*, Seimeni (la N); în interiorul Scythiei Minor, în spaţiul stabilit convenţional ca alcătuind limita occidentală a teritoriilor oraşelor greceşti vest-pontice, *Tomis* şi *Callatis*; sunt prezentate, astfel, centre urbane cunoscute, precum *Tropaeum Traiani* (Adamclisi), *Durostorum* (Silistra), *Sucidava* (Izvoarele), *Altinum* (Oltina), *Sacidava* (Muzait-Dunăreni), *Axiopolis* (Hinog-Cernavodă) şi desigur, descoperirile din teritoriile acestora. Inscripţiile, latine în cea mai mare parte şi mai puţine greceşti, datează în majoritate din sec. II - III p.Chr., dar şi din sec. IV-VI, întregind astfel seria volumelor apărute anterior, *ISM I-III*, V, semnate de D.M. Pippidi, I. Stoian, A. Avram şi Emilia Doruţiu-Boilă, completate de tomul datorat autorului de faţă, *Inscripţiile greceşti şi latine din sec. IV-XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976 şi de piesele apărute ulterior, editate în publicaţii diverse.

Revenind la volumul *ISM IV*, se prezintă de fiecare dată textul original al inscripţiilor însoţit de traducere, de largi comentarii istorice şi lingvistice, de cuvenitele precizări privind locul de descoperire, colocarea pieselor şi fotografia (desenul) acestora, realizate în cursul unei documentări întreprinse pe parcursul mai multor ani, inclusiv de arhivă, de cunoscutul cercetător în domeniul epigrafiei, istoriei romano-bizantine şi creştinismului, prof. Em. Popescu. Suntem în faţa unui *corpus* valoros, cu o prezentare clară a constituirii *limes*-ului dunărean, a organizării administrative şi militare începând cu împăratul Traian; prezenţa romană, dar şi o privire specială asupra populaţiei autohtone, mai generos atestate în teritoriul analizat şi procesul de romanizare al acesteia, au stat permanent în atenţia autorului.

În *capitolul I* sunt prezentate cele mai timpurii documente epigrafice din zonă şi anume, diplomele militare, cu o semnificaţie aparte pentru structura militară a provinciei Moesia Inferior şi a altor provincii şi în egală măsură, asupra posesorilor acestor „brevete militare", reîntorşi în locurile de origine după serviciul militar sau rămaşi aici după efectuarea acestuia.

Astfel, în diploma de la Sarsânlar (Brestovene, în Bulgaria), din 18 iunie 54 p.Chr., se menţionează numele a trei trupe de cavalerie aparţinând armatei romane din Syria; posesorul acesteia era un vechi călăreţ (*eques*) din *ala Gallorum*

et Thraecum Antiana, originar din *Spiurus*, localitate din Thracia, reîntors în patrie. În cea de a doua tabletă de bronz, apărută la *Altinum* (Oltina) (**2**)*, din 14 august 99, sunt amintite trei *alae* şi şase cohorte din armata Moesiei Inferior, sub guvernatorul *Q. Pomponius Rufus*; unele din acestea sau alte formaţiuni sunt menţionate şi în diploma de la *Tropaeum*, din 112 sau 25 septembrie 111 p. Chr. Autorul urmăreşte de fiecare dată formarea acestor unităţi, perioada de staţionare în provincie, aşa cum este oglindită în diverse categorii de materiale epigrafice, transferarea formaţiunilor în alte provincii şi uneori schimbarea denumirii lor; reuşeşte astfel să cuprindă informaţiile bibliografice, până la cele recente, dovedind de fiecare dată obiectivitate în analiza diferitelor păreri şi mai ales, adăugând propriile concluzii.

În *cap. II* al volumului - *Tropaeum şi împrejurimile sale* - Em. Popescu acordă un spaţiu larg acestui centru de o importanţă aparte pentru istoria noastră, urmare a descoperirilor arheologice şi epigrafice de excepţie, rezultate în urma unei cercetări îndelungate, iniţiate de Gr. Tocilescu la sfârşitul sec. al XIX-lea şi continuate până astăzi la Adamclisi.

Autorul se opreşte mai întâi asupra trofeului (*tropaeum*), ridicat în urma victoriei romane în campania împotriva dacilor şi aliaţilor lor (sarmaţi, buri), în confruntarea desfăşurată în apropiere de Adamclisi, în anii 101-102. Monumentul triumfal, unic în această parte a imperiului, a fost inaugurat în anii 108-109 p.Chr., cum ne arată dedicaţia către *Mars Ultor*, fixată pe trofeu în dublu exemplar, analizată amănunţit în paginile acestui volum (**5** şi **6**).

Cu aceeaşi atenţie este prezentat şi *altarul funerar* (**18**), legat de campania moesică a lui Traian, în timpul primului război cu dacii, amintită mai sus (102 p.Chr.), ridicat în onoarea unui prefect şi a soldaţilor căzuţi în această bătălie; restituirile propuse pentru fragmentele conservate, onomastica, locul de origine, apartenenţa soldaţilor şi gradele lor militare, au fost luate în considerare pentru datarea diferită a altarului (Domitian sau Traian), autorul înclinând spre ipoteza contemporaneităţii trofeului, altarului şi evident a cetăţii fondate de Traian. Bibliografia amplă, însoţită de o cercetare epigrafică exemplară, ilustrată în volum şi de desenele şi fotografiile pieselor, marchează o etapă importantă în cunoaşterea evoluţiei istorice a provinciei în epoca romană.

Cea mai mare parte a cap. II este destinată numeroaselor inscripţii provenite din cetate - 73 - urmare a săpăturilor sistematice de lungă durată de la Adamclisi şi a descoperirilor întâmplătoare din zonă. Dintre dedicaţii distingem o bază de statuie închinată împăratului Traian de către locuitori, fiind guvernator al provinciei (*legatus Augusti pro praetore*) *Q. Pomponius Falco* (**9**).

Adjectivul denominativ care-i defineşte pe semnatari - *Traianenses Tropaeenses* - interpretat diferit, pare a indica statutul municipal dobândit încă de la început, cu titulatura *municipium Ulpium Traianum Tropaeum*. Magistraţii cetăţii sunt cunoscuţi începând cu Marcus Aurelius şi continuând apoi în sec. II-III (inclusiv în inscripţii votive sau funerare). Denumirea aşezării este notată într-o formă prescurtată - *municipium Tropaeum* - sau numai statutul municipal al cetăţii (**11, 12, 13, 38, 40, 49, 61 şi 62 bis**); structura administrativă este bine ilustrată: *duumviri* (*duoviri*), *II-viri quinquennales*, *aediles*, *quaestores*, *scribae* (din personalul

* Cifrele boldate se referă la numărul piesei din catalog.

auxiliar), *decuriones* şi *ordo* (*decurionum*), atestat în prima jumătate a sec. al III-lea (**13**, cu comentariu asupra denumirii). În volum găsim dese referiri la aceşti notabili; o listă a lor a întocmit nu demult şi D. Aparaschivei, în *Oraşe romane de la Dunărea Inferioară (sec. I-III p.Chr.)*, Iaşi, 2010, p. 328-331, tabelul XVII.

Revenind la *ISM* IV este prezentat deopotrivă numele târziu al aşezării *civitas Tropaeensium,* care apare pe piatra de fondare a cetăţii refăcute la sfârşitul sec. al III-lea - începutul sec. al IV-lea (inscripţie pusă înainte de 1 martie 317) (**16**), după cum este consemnată şi varianta greacă a denumirii - ἡ πόλις Τροπεισίων- pe două epigrafe de la începutul sec. al IV-lea (**24-25**).

Inscripţiile votive cuprinse în cap. II, fără a fi foarte numeroase, sunt sugestive pentru cultele practicate la *Tropaeum*, în strânsă legătură cu statutul şi preferinţele dedicanţilor, oglindind în esenţă, dacă nu uniformitatea, trăsăturile comune ale vieţii religioase din provincie. Altarele sunt închinate fruntaşului pantheonului roman, *Iupiter Optimus Maximus*, adorat fie singur (**19**), fie împreună cu perechea sa divină *Iuno Regina*; deşi mai rar, îl găsim şi aici asociat cu zeităţi specifice lumii italice, *Hercules Invictus*, *Ceres* şi *Liber Pater*, pe un altar ridicat de un militar din *leg. XI Claudia*, originar din *Luca* (**21**). Tot militari sunt şi cei care se închină lui *Neptunus Augustus* (**26**), după cum *Apollo* poartă epitetul *Sanctus* (**27**) sau este definit *Deus Sanctus Apollo* (**28**). Casa imperială este numită cu formula sacră - *Domus Divina* (**33**), iar *Genius* este protector al municipiului *Tropaeum* (**20**). Preferinţele şi limbajul religios se uniformizează, *Hero*, adorat acum şi de alţi locuitori, nu numai de traci, apare ca *Sanctus Hero* (**35**) sau *Hero Invictus* (**34**). Popularitatea religiilor orientale în epocă favorizează identificările religioase: *Dolichenus* devine *IOM Dolichenus* (**23, 43**), *Mithra* poartă cunoscuta epicleză *Invictus,* fiind denumit *Deus Invictus* sau *Sol Invictus* (**31-33**).

Întâlnim la *Tropaeum* şi epitete mai puţin frecvente, ca *Iupiter Olbiopolitanus*; dedicantul, un grec romanizat, originar din acest oraş nord-pontic, se va fi aflat aici cu afaceri comerciale (**22**); *Hercules* apare ca protector *ripae* (*Danuvii*) - *Hercules Ripe(n)sis* (**29**); *Dea Seices(is)* ascunde poate o divinitate locală, deocamdată necunoscută (**36**).

Inscripţiile votive sunt analizate fiecare în corelaţia divinităţi (pentru care se citează analogiile din regiune) şi dedicanţi, cu precizări privind împrejurările acestor acte de devoţiune, din partea unor militari, demnitari, *secerdotes* ai diverselor zeităţi sau simpli cetăţeni/peregrini. Ne oprim în acest sens asupra a trei altare în limba greacă, unul ridicat de magistratul unui sat din teritoriu, pentru *Zeus Ombrimos* („care aduce ploaia"), ipostază cunoscută a acestui zeu în spaţiul vest-pontic, închinare firească într-o zonă agricolă adeseori secetoasă (**18**, din 235-238 p.Chr.); celelalte două inscripţii găsite în cetate sunt adresate *Herei* (*Iuno Regina*) (Ἥρη βασιλίσση) şi lui *Poseidon Kyanochetes* (cu un epitet străvechi), de către ἡ πόλις Τροπεισίων, ca mulţumire pentru găsirea unei surse de apă (**24-25**, începutul sec. IV p.Chr.).

Ca pretutindeni în lumea romană, inscripţiile funerare găsite la *Tropaeum* şi în teritoriu sunt închinate duhurilor celor adormiţi, *Dii Manes*, iar inscripţia în versuri pentru o femeie din Bithynia, ne spune că mormântul (aparţine) Moirelor (Μοῖραι, **46**).

Epigrafele funerare cuprinse în cap. II (**46-75, 80, 81**), găsite în cetate şi în câteva localităţi din teritoriu, scrise în limba latină, cu puţine excepţii în greacă

(**46, 80**), întregesc, alături de inscripţiile prezentate anterior, onorifice şi votive, ştirile privind populaţia de la *Tropaeum Traiani*.

Sunt analizate pe larg o serie de aspecte legate de prezenţa militară, apartenenţa etnică, juridică şi socială a persoanelor atestate, onomastica acestora şi evenimentele importante din istoria cetăţii.

Unul din momentele de cumpănă a fost atacul costoboc de pe la 170, oglindit de două inscripţii funerare de la *Tropaeum*, una pentru *L. Fufidius Lucianus*, decurion al municipiului *„de/ceptus a Ca/stabocos II v/ir(atu) suo"* (**49**), iar cealaltă pentru un personaj cu nume trac , *Daizi(s) Comozoi* (fiu al lui Comozous), al cărui epitaf este pus de fiii săi cu nume romane, *Iustus* şi *Valens* (**50**).

Prezenţa la *Tropaeum* a unei *vexil(latio) leg(ionis) I Ital(icae) M(oesicae) et V Ma(cedonicae) D(acicae)*, care închină un altar lui *Neptunus Augustus* (**26**), va fi fost legată tot de această invazie. Militarii atestaţi independent, în diverse inscripţii, provin în cea mai mare parte din *leg. XI Claudia*, *Tropaeum* intrând în zona sa de supraveghere (**21, 31, 53, 61, 71**), dar şi din *leg. V Macedonica* (**42**) sau din *cohors I Lusitanorum* (**47**); locul de staţionare al trupelor, gradele militare, împrejurările în care au sosit aici, militarii activi sau veteranii, mai numeroşi, sunt probleme care au reţinut atenţia autorului.

Se alătură, de fiecare dată, un amănunţit studiu onomastic; pe lângă numele majoritar romane, se întâlnesc şi câteva greceşti (urmare şi a aflării unei comunităţi greceşti la *Tropaeum* şi sporadic în teritoriu (**46**) şi evident unele nume dace/trace, destul de frecvente, aparţinând populaţiei din zonă, editorul urmărind evoluţia fenomenului de romanizare, ilustrativ pentru provincia Moesia Inferior.

Pentru onomastica tracă de la *Tropaeum*, sunt amintite câteva inscripţii găsite în cetate (**50, 59, 67, 70**) şi o piesă din teritoriu, unde apare numele feminin *Zudecitulp* (radicalul *Zude* fiind comun şi altor antroponime trace); soţul femeii a fost *princeps* (şeful unei comunităţi autohtone), în regiunea Dunării de Jos cunoscându-se şi alţi câţiva *principes*, care au primit cetăţenia romană şi importante funcţii administrative (**66**).

În sfârşit, nu departe de *Tropaeum*, foarte probabil la Cetatea (Azarlâc), a fost găsită inscripţia care atestă *civitas Ausdecensium*, mai exact acţiunea de delimitare a hotarelor cetăţii, în detrimentul dacilor (**82**). Aceştia trebuie să iasă dincolo de bornele de hotar, operaţiune stabilită după actele cetăţii, executată de *C. Vexarus* (probabil *agrimensor*), pusă în aplicare de *Messala Pieror* (?) (după *cognomen,* un trac), urmare a ordinului dat de guvernatorul *Helvius Pertinax*, îndeplinit prin mijlocirea lui *Anternius Antoninus*, tribun al coh. I de Cilicieni (în anii 177-179 p.Chr.). Autorul discută pe larg împrejurările colonizării tracilor sudici -*Ausdecenses* - în spaţiul din sud-vestul Dobrogei, a conflictului cu dacii (majoritari), urmare a unei inegalităţi juridice şi sociale între cele două entităţi etnice, prezenţa *coh. I Cilicum* în regiune, ca să ne oprim numai la aceste aspecte.

Din zona *limes*-ului dunărean cuprinsă in cap. III al *corpus*-ului, un interes aparte îl prezintă *Durostorum* (Silistra), nu numai datorită existenţei sale îndelungate (menţionate în numeroase surse antice), ci şi a evoluţiei caracteristice pentru aşezările de acest fel de pe *limes*.

Staţionarea pentru multă vreme a *leg. XI Claudia* în castrul de la *Durostorum* (din anii 105-106, în timpul lui Traian, până la sfârşitul epocii romane), este oglindită de numeroase materiale epigrafice descoperite în aşezare şi în alte locuri

din provincie; dezvoltarea *canabae*-lor, desemnate în vremea lui Hadrian şi Antoninus Pius cu titlul de *Aeliae* (**91**, din 146-148 p.Chr.), obţinerea statutului municipal foarte probabil în vremea lui Marcus Aurelius - *municipium Aurelium Durostorum* (**94** şi p. 214-215), localizarea acestuia, conturează bine evoluţia centrului militar şi civil de la Dunăre, aşa cum se reflectă în istoriografia română, bulgară şi din altă parte analizată atent de autor.

De altfel, însemnătatea *Durostorum*-ului în provincia Moesia Inferior rămâne un subiect de dezbatere, cum arată şi recenta propunere a lui I. Piso, *Le siège de gouverneur de Mésie Inferieure*, în *Interconectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods* (ed. V. Cojocaru, A. Coşkun & M. Dana), Cluj-Napoca, 2014, p. 489-504 (articol apărut în acelaşi timp cu volumul de faţă, fără a putea fi analizat aici).

Structura municipală obişnuită a *Durostorum*-ului (**94**), inclusiv existenţa unui *[II vir] q(uin)q(uennalis [Dur(ostori) et praef(ectus)*, care îşi exercita funcţia în numele împăratului, menţiunea unor *vici* învecinaţi - *Gavidina* şi *Arnuntus Superior* - (nelocalizaţi) (**93**), a unui *locus Subati* (creat probabil în urma unei delimitări a teritoriului municipal) (**153**), atrag deopotrivă atenţia.

Studiul onomastic arată componenta preponderent romană a *Durostorum*-ului şi a zonei sale înconjurătoare, evidenţiind însă şi pe cea locală, prin numele de factură dacă sau, în general, tracă identificate acolo.

Cultele practicate în zonă (**91-110**), sunt cele comune întâlnite în provincie în epoca romană; reţinem, totuşi unele abstracţiuni deificate rare, precum *Bona Conscientia* (**103**), sau personificări precum *Quattor Venti sacri* şi *Bonus Eventus* (**110**); în mediul oficial, asocierea între *Divina Roma Aeterna* şi *Genius provinciae Moes(iae) Inf(erioris)* (**102**); se remarcă, totodată, conservarea în regiune a unor divinităţi strămoşeşti: *Hero Suregethes* (=*Praehibens*) (**104**).

Sunt cuprinse deopotrivă inscripţiile funerare de la *Durostorum* şi din împrejurimi (**115-134**), cele creştine şi gnostice (oraşul păstrându-şi importanţa în sec. IV-VI p.Chr.) şi un bogat *instrumentum* din zonă (**141-150**).

În privinţa cetăţii romano-bizantine *Sucidava* (Izvoarele, com. Lipniţa, jud. Constanţa), Em. Popescu ne prezintă, ca de fiecare dată, istoricul aşezării, cele mai de seamă descoperiri arheologice şi menţiunile din izvoarele literare, subliniind, totodată, importanţa comercială şi creştină a acestui centru în sec. V-VI p.Chr.

Printre obiectele găsite la *Sucidava* figurează şi ştampile ale *leg. a V-a Macedonica*, ale *leg. XI Claudia*, cu atributul *Pontica*, purtat de formaţiune în perioada primei tetrarhii (**160 a-b**) şi ale *coh. II Chalcidenorum* (**161 a-c**). Numele care apare pe o cărămidă ştampilată - *Rumorid(us)* - este întâlnit pe obiecte găsite în mai multe locuri pe malul drept al Dunării şi în Bulgaria, fiind vorba de un *magister militum* din timpul lui Theodosius (**162** şi comentariul de la **146**).

Este prezentată detaliat şi amuleta de plumb, turnată în matrice în formă de T, cu inscripţie greacă şi imagine; formula creştină utilizată este comună, iar în legătură cu numele Theopompos, autorul îşi exprimă îndoiala asupra identificării acestuia cu episcopul novatian de Alexandria (**163**). În privinţa tezaurului de argint de obiecte liturgice găsite în apropiere de *Sucidava*, reţinem observaţiile privind numele păstrate şi conţinutul ştampilelor (**164 a-f**). În zona cetăţii *Sucidava* au fost descoperite şi numeroase plumburi comerciale, provenite în

majoritate din Asia Mică, care datează din epoca Principatului până în sec. VI p.Chr. (**167**).

Pentru inscripţia de la Satu Nou, închinată lui *IOM Aeternus* (**168**) precizăm că ea a apărut într-o localitate omonimă din judeţul Constanţa, aflată în interiorul Dobrogei, lângă Medgidia şi nu la Dunăre.

Fortificaţia de la *Sacidava* (Muzait-Dunăreni, jud. Constanţa), oferă o informaţie mult mai bogată, urmare a săpăturilor arheologice desfăşurate între anii 1969-1979, cu unele întreruperi; cercetările au permis urmărirea evoluţiei cetăţii în sec. III-VI p.Chr., pe baza numeroaselor materiale arheologice rezultate şi a inscripţiilor, reutilizate, în general, în zidurile de apărare; câteva piese s-au găsit ulterior în urma observaţiilor de teren.

Mărturiile prezenţei militare sunt timpurii la *Sacidava*, ne referim la stâlpul miliar pus de *cohors IV Gallorum*, în timpul guvernatorului *Q. Fabius Postuminus* (în anii 103/104 p.Chr.), formaţiune care a staţionat probabil aici, cât s-a aflat în Moesia Inferior (**169**). Mai sigură este prezenţa *cohors I Cilicum milliaria equitata sagittariorum* (sec. II-III p.Chr.), condusă de un *tribunus cohortis* (**172**); trupa este atestată şi în vremea lui *M. Iulius Philippus*, în anii 244-247 p.Chr. (**170**); se cunosc şi alţi militari din această cohortă: un *s(ummus) c(urator) coh(ortis) I Cilicum* (**184**); un *cornicularius* provenit probabil din aceeaşi formaţiune (**190**); o ştampilă a unităţii apare şi pe o *tegula* (**202**) (limitându-ne doar la dovezile epigrafice apărute la *Sacidava*).

Rămânând în sfera militară, în privinţa unui *miles* din *leg. a V-a Macedonica*, un tânăr mort în funcţiune, a cărui stelă funerară a fost ridicată de tatăl său, autorul consideră că nu poate fi apreciată, pe baza acesteia, aria de supraveghere a legiunii amintite, ci avem mai degrabă un indiciu al provenienţei familiei militarului din aşezarea de la *Sacidava* (**175**).

Interesante sunt datele referitoare la *burgarii*, recrutaţi dintre localnici (sec. II-III p.Chr.), pentru a întări paza pe *limes* contra atacurilor barbare, dar şi cu alte sarcini (**179**); una dintre inscripţii atestă un *subtesserarius* al grupei de *burgarii*, grad militar menţionat numai aici (**180**).

Tot astfel, reţine atenţia epitaful lui *Ulpius Victor*, *eques alae II Aravacorum*, *„fact(us) explor(ator) stationis Saltensis"*; este vorba probabil de o staţie de *beneficiarii*, care s-ar putea identifica cu *Saltoupyrgos*, fortificaţie amintită de Procopius din Caesareea (*De aed*., IV, 7, 10) printre cele din Moesia Secunda (**194**).

La *Sacidava* sunt menţionaţi şi veterani proveniţi din alte formaţiuni: *leg. XI Claudia* (**186**), *c[oh. II] Gallorum* (**191**), o cohortă pretoriană (**188**) şi o trupă neprecizată (**193**).

Din perioada de la începutul sec. al IV-lea datează un monument comemorativ ridicat de familie pentru *Valerius Onesimus* care şi-a început serviciul militar în *legio II Herculia* (Troesmis) şi a sfârşit în calitate de *centurio*, în *leg. I* şi *II Adiutrix*, în provincia pannonică *Valeria* (în apropiere de *Aquincum*) **(197**).

O mărturie epigrafică preţioasă este piatra funerară a lui *Proc(u)linus*, fost *exarchus*, care a funcţionat la *Sacidava* (sec. IV) (**198**), unde se ştie că staţiona un *cuneus equitum scutariorum* (*Not. Dig*., XXXIX, 12); aşadar, două informaţii toponimice - prima pe un stâlp miliar apărut la Rasova (**211**) şi cea de faţă - susţin localizarea *Sacidavei* la Muzait-Dunăreni.

Cele mai multe nume menţionate în inscripţiile apărute la *Sacidava* sunt romane; ele aparţin unor militari în funcţiune, veterani şi civili romani (unii după gentiliciul *Ulpius (-a),* colonizaţi încă din timpul lui Traian (**176**), *nomina* şi *cognomina* discutate pe larg de autor, cu aprecieri privind posibila provenienţă a purtătorilor (sec. II - IV p.Chr.).

Aceeaşi atenţie este acordată numelor trace, dace de la *Sacidava*, cunoscute în onomastica provinciei şi în afara acesteia, precum *Diurdanus Decebali*, veteran, sec. II p.Chr. (**189**), *Diozenus Rigozi*, *subtesserarius* în trupa de *burgarii* (**180**); antrenarea localnicilor în armată a avut consecinţe pe multiple planuri, inclusiv în privinţa romanizării antroponimelor, fenomen ilustrat şi aici: *Aurelius Ditusanus* a fost *strator tribuni* (**187**), *Aurelia Sispiris* era soţia unui fost pretorian, *Aurelius Marcus*, iar fiica lor purta un nume roman - *Aurelia Marcia* (**188**).

Prezenţa *coh. I Cilicum* la *Sacidava* a favorizat, desigur, difuzarea unor culte orientale, precum cel al lui *IOM Dolichenus* (atestat în mai multe locuri pe *limes* şi în provincie). De la *Sacidava* provin un altar şi o placă votivă închinate zeului, de către *sacerdotes* ai acestuia; doi dintre ei şi-au păstrat numele anterioare şi anume *Marinus* (cunoscut *cognomen* oriental, semitic) (**173**) şi *Baronas* (pentru *cognomen*-ul din urmă s-a propus de curând originea sa celtică) (**174**), ambele inscripţii datând din sec. III p.Chr.

În privinţa inscripţiilor găsite în aria comunei Rasova, se disting câteva, între care o placă apărută în punctul Pescărie, reutilizată, care a aparţinut iniţial unui edificiu ridicat în timpul împăratului Traian, de guvernatorul *L. Fabius Iustus*; se confirmă astfel menţiunea acestui nume pe papirusul Hunt (contribuind la datarea documentului), legatul fiind amintit recent şi într-o diplomă militară din anul 107 p.Chr. (**210**).

La SV de Rasova a apărut un stâlp miliar din vremea împăratului Decius (249-250), pe care s-a notat *Saci<ci>dave m(ilia) p(assum) IIII*; distanţa, de aproximativ 6 km, a permis localizarea *Sacidava* la Muzait-Dunăreni (**211**).

În legătură cu altarul găsit la Rasova, închinat lui *Deus Aeternus* de către un fost *duumvir*, piesă provenită dintr-un centru municipal neprecizat (*Tropaeum* ?) (**214**), adăugăm doar că asupra cultului acestei divinităţi în provincie, s-au oprit nu demult şi J. Bartels & A. Kolb, *Ein angeblicher Meilenstein in Novae (Moesia Inferior) und der Kult des Deus Aeternus,* Klio 93 (2011), 2, p. 411-428.

În capitolul destinat cetăţii *Axiopolis* (Hinog-Cernavodă), Em. Popescu sintetizează datele literare şi arheologice cunoscute privind centrul dunărean, din epoca greacă până în cea romano-bizantină.

Inscripţiile din sec. II-VI, fără a fi foarte numeroase (**216-241**) completează acest tablou; altarul închinat *Iuliei Domna* de către *nautae universi Danuvii* (**217**), confirmă importanţa comercială a *Axiopolisului* în epoca romană; tot astfel, câteva epigrafe sugerează prezenţa militară (vezi mai ales **218**), atestată în izvoarele târzii.

Autorul subliniază deopotrivă însemnătatea vieţii creştine la *Axiopolis*, pe baza surselor literare şi arheologice, oglindită şi de două inscripţii funerare în limba greacă, cea a martirilor *Chiril, Chindeas* şi *Tasius* (=*Dasius*), de la sfârşitul sec. al III-lea - începutul sec. IV p.Chr. (**240**), sfinţi pomeniţi în martirologii; se adaugă piatra de mormânt pentru *Anthusa*, fiica ilustrului *comes Gimbastes* (sec. V-VI)

(**241**); prezenţa acestuia dovedeşte păstrarea importanţei strategice a cetăţii *Axiopolis* în epoca romano-bizantină.

Ţinând seamă de numărul mare al obiectelor cercetate, precizarea condiţiilor de descoperire şi a colocaţiei pieselor, pregătirea *corpus*-ului a impus autorului un efort îndelungat de documentare.

Unele schimbări produse în decursul anilor se datorează amenajării colecţiilor muzeale la Constanţa şi Adamclisi. În vederea regăsirii cu uşurinţă a câtorva piese notăm colocaţia actuală a acestora, respectiv numărul de inventar de la M.I.N.A.C. (acolo unde nu figurează în volum) şi anume inscripţiile din *corpus*: **50, 57** (inv. 2072), **67**, aflate la Constanţa şi nu în Muzeul cetăţii de la Adamclisi; tot astfel, câteva piese epigrafice din fosta colecţie prof. Pericle Papahagi (Silistra) se regăsesc în patrimoniul M.I.N.A.C.: **95** (inv. 1438), **100** (inv. 1468), **108** (inv. 1481), **119** (inv. 16) şi alte inscripţii de proveniență diversă: **29** (f.n.), **32** (inv. 43460), **84** (inv. 51), **109** (inv. 55), **187** (inv. 29712), **192** (inv. 20985), **215** (inv. 4518); pentru câteva piese amintite în ISM IV la Constanţa, notăm doar numărul de inventar: **169** (inv. 29711), **198** (inv. 2066), **210** (inv. 29710), iar **174** (inv. 29720) este dispărută.

Un indice bogat, extrem de util, precum şi ilustraţia bine realizată, sporită de numeroase desene ale pieselor şi ale obiectivelor discutate, încheie acest nou volum al seriei *ISM*. Profesorul Em. Popescu a realizat un *corpus* remarcabil, care permite nu numai consultarea cu uşurinţă a inscripţiilor din spaţiul de sud-vest al Dobrogei, ci constituie sursă de documentare solidă privind provincia Moesia Inferior în epoca romană şi romano-bizantină.

Maria BĂRBULESCU*

* Maria BĂRBULESCU: Universitatea "Ovidius" Constanța; e-mail: mariabarbulescu@yahoo.fr

Dan Dana, *Onomasticon Thracicum (OnomThrac). Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine Orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, CLVIII+ 459 pagini, Mélétèmata 70, Athènes, 2014.

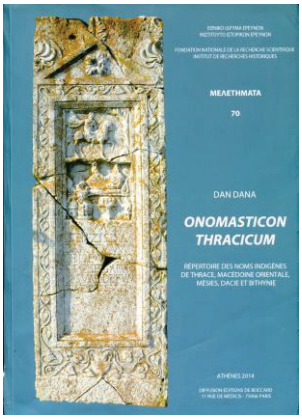

În 2014 a fost publicată la Athena, în seria Mélétèmata 70, o lucrare importantă și impresionantă semnată de Dan Dana, referitoare la onomastica thracică. Enunțul din titlu se regăsește în structura lucrării: o parte introductivă constituită din patru capitole (p. XI – CLVII), care reprezintă demersul teoretic pe care se bazează selectarea, analiza și repertorierea numelor thrace; și o a doua parte, de cca. 558 de pagini, ce conține repertoriul propriu-zis.

Autorul începe cu *Istoriografia onomastică thrace* (cap. I) și cu constatarea că „pentru numele „barbare" transmise de izvoarele antice, onomastica thracă reprezintă unul dintre cele mai bune documente". În interiorul capitolului face o trecere în revista critică a lucrărilor care au avut ca obiect onomastica, de la cartea lui Dečev (1957 și 1976) la LGPN IV (Oxford, 2005). *Corpus*-urilor regionale li se impută metodologii diferite, viziuni tributare unor idei naționaliste, exagerări în privința unor modele de autenticitate, viziuni etniciste și corecturi abuzive. Sunt însă apreciate și studii regionale recente riguroase și care au ținut seama de contexte (semnate de M. B. Hatzsopoulos pentru zona Macedoniei și de M. – G. Parissaki, pentru Thracia egeeană).

De altfel, înțelegem pe parcursul lucrării că tocmai „contextul" devine termenul-cheie sau criteriul-cheie de operare în recunoașterea și discutarea numelor, fie că se are în vedere contextul literar, epigrafic, istoric, argheologic, sau toate deopotrivă. Fidel recomandării lui L. Robert – „l'on ne doit cesser de penser à chaque fois, pour chaque nom, à ces deux éléments: géographie et chronologie", autorul își stabilește ca metodă de cercetare recurgerea la context.

Capitolul realizează o trecere în revistă și în același timp o analiză critică a lucrărilor (care i-au servit ca material documentar), de la monografiile lui Tomascheck și Paul Kretschmer, la lucrările (și proiectele nefinalizate) ale lui G. Mateescu și Geoges Seure și la lucrarea lui D. Dečev privind limba thracă. Tributară unei „viziuni maximaliste" a autorului ei, deopotrivă de mult așteptată și criticată, lucrarea lui D. Dečev „a fost de referință în domeniu". Înainte însă de a putea fi luată ca bază de eventuale teorii lingvistice sau studii istorice, după opinia mai multor cercetători lucrarea trebuie revizuită în totalitate.

Dan Dana dezvoltă o trecere în revistă a bibliografiei ce îi vizează pe thraci; sunt menționate pe țări și în ordinea aparițiilor editoriale, nume de autori și titluri din Bulgaria, România, Iugoslavia și spațiul iugoslav, Grecia, Ungaria, Rusia / URSS și din Occident. Pentru spațiul românesc i se recunoaște lui I. I. Russu faptul „ de a fi contribuit cel mai mult la studiul lumii thrace în România". Apreciat pentru numeroasele studii, pentru monografia *Limba traco-dacilor* (apărută în 1969 și în versiune germană), pentru erudiția de istoric și lingvist (filolog), i se

reproșează totuși faptul că e un partizan al tezei ce susține legătura lingvistică thraco- frigiană și de a fi „adeptul unei viziuni naționaliste asupra trecutului".

Din spațiul occidental reținem referirile la L. Robert și O. Masson. Autorul pleacă de la remarca lui I. I. Russu: L. Robert a făcut pentru cunoașterea lumii thrace mult mai mult decât un număr de thracologi consacrați. Dintre ideile avansate de L. Robert, parte împlinite de el, parte de discipolii săi, reținem caracterul „local" al antroponimiei, necesitatea unor porosopografii totale (inclusiv prosopografii externe), studierea onomasticii thrace din Asia Mică.

Dincolo de erudiția recunoscută a lui O. Masson, referirile la persoana lui din partea lui D. D. ne dau indirect indicii de analiză a surselor: notații critice pe marginea unei opere deja recenzate și care conțin informații prețioase în constituirea unui repertoriu onomastic sau cercetarea colecțiilor donate diverselor instituții de cultură. Totodată aflăm că „cea mai bună prezentare a unui dosar lingvistic thrac" aparține lui Claude Brixhe și Annei Panayotou într-un articol apărut în 1997 din volumul *Langues indo-européennes* (ed. Fr. Bader). Sunt menționate și lucrări în curs asupra limbii și onomasticii thrace. Pornind de la o vastă documentare, autorul este conștient de complexitatea constituirii unui dosar onomastic thrac, care să țină cont de variante regionale, interferențe culturale și influențe multiple.

Capitolul II este consacrat *surselor: date antice și noi*. Autorul încearcă o definiție a lumii thrace din punct de vedere al componenței etnice și a spațiului geografic. Cu această ocazie notează diferențe culturale și dialectale, influențe diverse; atrage atenția asupra mobilității thracilor în lumea greco-romană; face și o necesară trecere în revistă a etapelor istorice. Sursele indigene sunt aflate în inscripțiile în limba thracă și în alfabetele thrace (deși unele puse sub semnul întrebării) de la Kjolmen, Zone, Samothrake și Ezerovo- Duvanlij. Inscripțiile de la Zone furnizează cel mai consistent material documentar capabil să ofere indicii de identificare, observații legate de grafie, recunoașterea unor elemente lexicale. Analiza lor îi permite lui D. D. să nu fie convins de ipotezele lui Calude Brixhe privind similitudinile dintre thracă și greacă. Dimpotrivă, este de părere că onomastica thracă arată în ce măsură thraca se diferențiază de greacă și de frigiană.

Sursele grecești și latine (literare și epigrafice) ocazionează observații importante privind frecvența atestărilor (din punct de vedere cronologic și geografic), tipul de document epigrafic (și raportul între formele onomastice și tipul de document epigrafic), densitatea documentării în funcție de regiuni și epoci. Acestea conduc la identificarea de microregiuni onomastice. O recomandare stringentă (și de aceea repetată) din partea autorului: trebuie analizat contextul fiecărui document (contextul material, filologic, cronologic, familial, geografic).

Documentația onomastică este reprezentată pe spații geografice și secvențe culturale mai largi: lumea mediteraniană, pontul nordic, Imperiul Roman, antichitatea târzie. Sunt vehiculate observații importante privind mobilitatea thracilor în lumea mediteraniană, prezența lor ca element neautohton în zona nord-pontică, deși originea thracă a Spartokizilor este foarte probabilă; prezența thracilor și a dacilor în armata romană și aportul deosebit de informații datorat diplomelor militare; sfârșitul sau eventuala transformare a onomasticii thrace

(datorată schimbărilor demografice) în perioada antichității târzii. Surse importante în construirea repertoriului onomastic au fost și papirii și *ostraca* din Egipt precum și documentele numismatice. Primele au condus la identificarea multor microtoponimii și la aflarea unor nume thrace noi atestate numai în Egipt.

Capitol important în înțelegerea criteriilor de identificare, selectare și sistematizare a numelor thrace este capitolul III (*Onomastica thracă*). Autorul specifică faptul că va da un rezumat general al numelor thrace pe baza datelor oferite de repertoriu cu precizarea că nu se pune problema pentru moment, nici a unei analize complete a *corpus*-ului și nici a unei exploatări a lui din punct de vedere lingvistic. Obiectivul lucrării a fost să restituie onomastica thracă în contextul ei geografic și cronologic pe baza unui *corpus* de peste 1500 de nume diferite.

Sunt identificate patru teritorii onomastice ale entității thrace: onomastica thracică și pan-thracică (1), onomastica dacică sau daco-moesică (2), onomastica thracică orientală (3) și onomastica bithyniană (4). În interiorul fiecăreia demersul teoretic este însoțit de hărți (cu dispunerea geografică și ocurența numelor), tabele (cu elemente de compunere și nume simple; sau tabel comparativ de nume). Pe baza analizei autorul ajunge la constatări importante de ordin istoric și lingvistic: selectează nume tipic thrace (radicale, sufixe, nume simple); recunoaște o puternică locuire dacă în Moesia Inferioară atestată de toponime; constată apropieri între stocul thracic occidental și cel bithynian, care confirmă informația lui Herodot privind originea bithynienilor; precizează accepția convențională a termenului daco-moesic. Susține originalitatea onomasticii dace și stabilește mai multe diferențe (la nivel fonetic, al elementelor de compunere și al frecvenței) între limba dacă și cea thracă. Pe baza lor recomandă renunțarea la folosirea termenului de „thraco-dac". În onomastica thracă occidentală, în funcție de stocul onomastic, D. D. sesizează individualizarea unor microregiuni lingvistice. Sunt aduse în discuâie și regiunile ambigui (Dardania, Peonia, Mysia, Frigia), prilej cu care D. D. se pronunță ferm pentru caracterul iliric al onomasticii din Dardania (elementul thrac neavând niciun rol în fenomenul de etnogeneză al dardanilor); exclude apartenența mysienilor la domeniul thrac; este ferm în aprecierea că nu se poate vorbi de o unitate lingvistică thraco-frigiană.

Un subcapitol important în economia lucrării este cel referitor la morfologia numelor. Datele generale privind conținutul stocului onomastic thrac, structura numelor compuse și elementele de recunoaștere a numelor masculine și feminine, sunt completate de observații privind cronologia numelor, accentuarea, geminatele. De o tratare lărgită, atent documentată, beneficiază cazul genitiv. Sunt tratate genitive dialectale și regionale; tipuri care urmează modelul grec, particularități în inscripții latine, situații în care se întâlnesc două genitive diferite pentru același nume, forme de genitiv în greacă și latină pentru numele thrace în – ης și – ις.

Alte elemente importante în tratarea onomasticii țin de evoluția fonetică, recunoașterea unui model grec în transcrierea latină a unor nume sau, invers, a unei „norme" latine în transcrierea greacă în cazul altora. Acestor elemente li se adaugă iotacismul, troncația, epenteza, foneme, grafeme și secvențe particulare. Toate trebuie văzute însă și analizate în funcție de contextul geografic și cronologic.

Referitor la prezența în spațiul thracic a unor nume (categoria Lallnamen) atestate în Asia Mică, nordul Greciei sau nordul Mării Negre, autorul le consideră mai degrabă convergențe întâmplătoare, care nu presupun neapărat migrații de populații și nici influențe. Interacțiunile onomastice, capitol care se referă la grecizarea și latinizarea unor nume thrace, conduc la identificarea mai multor categorii: nume sufixate, forme participiale, nume de asonanță (sau coliziuni onomastice între nume thrace și nume grecești sau latine), nume în traducere sau agnomina, nume theofore (theonime folosite ca nume feminine), nume hibride (scito/thrace, thraco/grecești sau greco/thracice), nume mitologice. Excluzând așa-numitele „nume fantomă", autorul recomandă prudență în identificarea numelor thrace.

Alte subiecte importante se referă la glose thrace și etimologii, transmiterea numelor, onomastică și prosopografie, antroponimie și toponimie. Sunt notate nume identice cu patronimele și nume similare sau derivate în aceeași familie. Aflăm precizări utile pentru a evita dubletele în cazul omonimelor.

Precizările din capitolul *Principii* ne edifică asupra demersului în constituirea repertoriului: excluderea unui număr apreciabil de nume din repertoriul lui Dečev, Velkov și chiar din LGPN IV; o contribuție importantă au avut datele furnizate de diplomele militare (chiar în lipsa contextului); recurgerea la context și la ocurența numelor pentru a depăși dificultățile de atribuire; admiterea existenței unor nume care aparțin mai multor registre onomastice.

Lucrarea este, în definirea dată chiar de autor, o anchetă epigrafică, ale cărei etape de lucru au cuprins verificarea lecturii numelor, cunoașterea contextului, a calității personajelor și în final, excluderea sau includerea lor într-o serie onomastică thracă.

Precizările autorului din finalul capitolului de introducere privind conținutul și prezentarea numelor sunt edificatoare pentru cei ce consultă repertoriul și le preluăm în forma lor integrală.

Repertoriul include elemente de compunere și familiile onomastice precum și toate variantele grafice ale numelor thrace. Sunt înregistrate mai mult de 1500 de nume thrace distincte (dintre care doar 230 „posibil thrace") și câteva zeci de nume fragmentare. Variantele grafice fac ca totalul numelor înregistrate să fie de 3000 de nume, și cel al ocurențelor de 7000.

Numele din repertoriu sunt ordonate după alfabetul latin. Sunt însoțite de scurte comentarii privind frecvența numelor, difuzare, paralelisme, eventuale evoluții, omonimii în alte stocuri onomastice, bibliografie, etimologie (într-un număr redus de cazuri și totdeauna cu rezerve). După caz, se adaugă toponimia construită pe antroponime thrace. Câteva hărți de repertoriu onomastic permit să se vizualizeze frecvența și raporturile unor nume thrace cu un anumit teritoriu, variantele regionale și/sau dialectale.

În continuare, repertoriul se desfășoară pe 413 pagini; este însoțit de *supplementa* (p.415-423) de nume fragmentare, nume incerte și *signa et supernomina*. Anexele (p.433-458), la rândul lor, conțin un index al frecvențelor onomastice, al celor mai populare nume thrace și un index invers, după cazurile gramaticale.

Lucrarea impresionează prin volumul și calitatea informației, rigurozitatea metodologică, coerență și fermitate în susținerea demersului selectiv. Se adresează deopotrivă epigrafistului, lingvistului, istoricului și oricărui specialist ale cărui

preocupări vizează fie și tangențial domeniul atât de vast al onomasticii lumii antice. Este o lucrare de referință deschisă introducerii de noi atestări sau variante onomastice, ocurențe sau asonanțe. O demonstrează *Onomasticon Thracicum Supplementum (OnomThracSuppl),* accesibil online, publicat în serii succesive anuale; inițiat în decembrie 2014, *supplementum*-ul se afla în ianuarie 2017 la versiunea 4.1., iar în decembrie 2017 apărea deja varianta 4.2.

Dincolo de orice încheiere, rămânem la aprecierile lui Laurent Dubois din BÉ 2015, nr. 113: lucrare exemplară în multe privințe și autor erudit.

Livia BUZOIANU*

* Livia BUZOIANU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: liviabuzoianu@yahoo.com.

Zonguldak' ta bir antik kent: Tios / An Ancient City in Zonguldak: Tios, ed. by Sümer Atasoy & Şahin Yldirim, Ankara 2015, 575 p., incluisv ilustraţie alb-negru şi color în text + un plan al oraşului Tios ca anexă

Prin publicarea acestui volum colectiv, într-o ţinută grafică elegantă, sunt valorificate rezultatele preliminare ale cercetărilor de teren defăşurate între 2006 şi 2012 în singura aşezarea antică urbană de pe litoralul sud-pontic nesuprapusă de locuire ulterioară. Prezentarea sucintă pe care o propunem în continuare se întemeiază preponderent pe rezumatele în limba engleză care prefaţează fiecare contribuţie în limba turcă din cuprinsul lucrării.

În cuvântul înainte, tradus integral într-o engleză problematică, S. Atasoy oferă iluzia unui *Historical Background*, după care enumeră succint obiectivele cercetate şi materialele descoperite. Acelaşi autor propune în continuare o istorie politică a Tios-ului (p. 15-26), fără rezumat şi cu o listă bibliografică în care autorii antici, moderni şi *corpora* epigrafice apar în ordine alfabetică, fără o disociere mai clară (observaţia este valabilă pentru toate articolele incluse în volum). Fără a mai insista asupra unor scăpări legate de semne de punctuaţie, semnalăm doar corectura *Latinarum* în loc de *Latinorum* care se impune la menţionarea corpusului CIL. Partea introductivă este completată de contribuţia lui B. Öztürk (p. 28-42) privitor la numele aşezării de la grecescul Tios (Τίος/Τεῖος) la latinescul Tium şi până la toponimul actual Filyos. Engleza rezumatului lasă de dorit (din nou, observaţia este valabilă pentru toate articolele incluse în volum), iar lista bibliografică este întocmită la fel de bine ca în cazul articolului anterior.

Partea a doua a volumului – Araştirma ve kazilar / Research and Excavations – cuprinde cinci titluri, pe care le enumerăm aşa cum apar traduse în engleză: S. Atasoy, *The Tios Excavations 2006 – 2012* (p. 44-55, fără rezumat şi ilustraţie); A.F. Yüksel, *Archaeogeophysical Researches in Tios* (p. 56-72, cu rezumat în engleză şi ilustraţie cu explicaţie doar în turcă); B. Öztürk, *Epigraphical Researches of Tios Between 2007 and 2012* (p. 73-81, cu rezumat în engleză, din care reţinem intenţia de a întocmi cândva un catalog al inscripţiilor greceşti şi latine de la Tios, găsite recent sau păstrate în diferite muzee); B. Öztürk, *The Inscriptions Found At The Excavations And Environs of Tios between 2007 and 2012* (p. 82-111, cele 65 de inscripţii, majoritate fragmentare, sunt ilustrate; catalogul conţine doar traducerea în limba turcă, nu şi transcrierea textului original); B. Öztürk – I.F. Sönmez, *The Inscriptions of Tios at the Museums of Tyrkey* (p. 112-122, cu enumerarea şi ilustrarea altor nouă inscripţii de la Tios păstrate în diferite muzee din Turcia; catalogul conţine doar traducerea în limba turcă, nu şi transcrierea textului original).

Partea a treia a volumului – Akropolis / Acropolis – este cea mai amplă. În continuare doar enumerăm materialele pe care le include, precizând că aproape toate sunt prefaţate de rezumate într-o engleză aproximativă şi însoţite de ilustraţii de bună calitate, dar la care există explicaţii doar în limba turcă: A. Baran – N. Dirlik – R. Kendirci, *Excavations on the Acropolis Temple in 2011 – 2012* (p. 124-159); D. Gür, *The Acropolis Church in Tios* (p. 160-201); S. Atasoy – H. Erpehlivan, *Ceramics from the Early Settlement at Tios* (p. 202-217); A. Çirak – M.T. Çirak, *Paleoanthropological Evaluation of Human Skeletons Found in the Excavations in Tios* (p. 219-225); M.T. Çirak – A. Çirak – A.A. Akyol, *The Determination of Terrestrial and Marinal Nutrition in the Antique Tios Population* (p. 226-237); A. Çirak

– A.C. Erkman – M.T. Çirak, *Dental Paleopathology of the Tios Population* (p. 238-247); Ö. Bulut – M.T. Çirak, *Facial Reconstruction of the Tios Soldier* (p. 248-257); M.T. Çirak – A. Çirak – A.A. Akyol, *The Copper Deposition of Tios Population's Skeletons in Byzantine Age* (p. 258-263, fără rezumat); M.T. Çirak – A. Çirak – A.A. Akyol, The Lead Level of Antique Tios Population's Skeletons (p. 264-269, fără rezumat).

Alte şapte contribuţii se referă la cercetările desfăşurate în oraşul de jos – Aşaği şehir / The Lower City: Ş. Yildirim, *The Roman Theatre of Tios* (p. 271-295); A. Mercan – Ü. Göçen, *The Soundings in the Filyos Firebrick Factory* (p. 296-304); S. Fontana Yilmaz, *Fine Roman Red Ware From Tios* (p. 306-351); A.S. Toydemir, Roman and Byzantine Pottery From Tios (p. 352-355, fără ilustraţie); E. Ioannidou-Pişkin, Tios 2010 *Excavations: Animal Bone Report* (p. 356-364, cu traducerea integrală, de această dată într-o engleză bună); E. Karaca, *The Bone Artefacts Found at the Excavations of Tios Between 2007-2012* (365-380); D.S. Lenger – S. Atasoy, *Coins From the Tios Excavations* (p. 381-415).

Cercetările efectuate în teritoriul cetăţii – Tios çevresinde yapilan çalişmalar / Works in the Tios Territory – au fost valorificate prin alte patru articole care alcătuiesc partea a cincea a volumului: A. Mercan – O. Arslan – G. Laçin, *The Salvage Excavations of Gökçebey-Üçburgu* (p. 417-425); S. Fontana Yilmaz, *Fine Roman Red Ware From Gökçebey-Üçburgu* (p. 426-463); A. Mercan – Ü. Göçen, *The Kadioğlu Village Salvage Excavations: 2008-2013* (p. 464-478); D. Gür – G. Laçin, Tomb Stones from Ottoman Period in the Cemeteries of Filyos Sefercik and Cumayani (p. 479-552).

În ultima parte, A. Adigüzel şi K. Ön propun o discuţie legată de lucrările de restaurare şi conservare de la Tios (p. 553-572), iar volumul se încheie cu o listă a publicaţiilor (33 titluri) rezultate în cadrul proiectului *Tios-Filyos Arkeolojik Kazi Projesi*.

Orice săpătură arheologică desfăşurată pe litoralul de sud al Mării Negre prezintă un interes sporit pentru toţi specialiştii interesaţi de antichităţile pontice. Cercetările de la Tios efectuate între 2006 şi 2012 vor constitui cu siguranţă un jalon de referinţă, în primul rând datorită resturilor de construcţii importante şi a materialului arheologic bogat. Sperăm ca rezultatele obţinute să fie introduse cât de curând în circuitul ştiinţific şi prin publicarea adecvată în limbi de largă circulaţie internaţională.

Victor COJOCARU*

* Victor COJOCARU: Institutul de Arheologie Iaşi; e-mail: victorinstarhia@yahoo.com.

HONORIFICA VERBA

GHIORGHE PAPUC
- OMAGIU UNUI COLEG ȘI PRIETEN -

Esențială, atunci când se încearcă evaluarea personalității și realizărilor profesionale ale unui coleg, este cunoașterea cvasitotalității împrejurărilor care i-au marcat parcursul. Am avut acest privilegiu timp de mai bine de 40 de ani, cât am fost coleg și prieten cu dr. Ghiorghe Papuc.

Născut în comuna Valu lui Traian de praznicul marelui mucenic cu același nume, în 26 aprilie 1946, Ghiorghe Papuc este fiul unor gospodari destoinici, Vasile și Alexandrina. A urmat școlile elementară și gimnazială din localitate până la 14 ani, sub îndrumarea unor dascăli de renume. După examenul de capacitate, a promovat în 1960 admiterea la Colegiul Național "Mircea cel Bătrân" din Constanța, cea mai prestigioasă instituție de învățământ liceal din oraș. A urmat cursurile acesteia până în 1964, având marele avantaj de a fi școlit de elita profesorilor constănțeni. În această perioadă s-a remarcat de asemenea pe plan sportiv, activând in echipa de volei a liceului. După promovarea examenului de bacalaureat în 1964, a optat pentru Facultaea de istorie din cadrul Universității București, pe care a frecventat-o în următorii 5 ani. Profesori eminenți, precum Emil Condurachi, Gheorghe Ștefan, Ion Nestor, N. Berza, Dumitru Almaș, Constantin C. Giurescu i-au fost mentori pe drumul către desăvârșirea cunoștințelor universitare, încheiate cu lucrarea de licență "Politica internă a domnitorului Matei Basarab".

De la 1 septembrie 1969, după cum el însuși ne-a relatat cu lux de amănunte, a intrat în marea familie a arheologiei, atunci când Muzeul Regional Dobrogea își pierdea unul dintre întemeietori – Vasile Canarache. Mai bine de trei decenii a lucrat în acest domeniu, sub conducerea unei personalități remarcabile ale arheologiei românești, Adrian Rădulescu.

Încă din prima campanie de săpături la care a participat în anul 1970, a fost repartizat la Adamclisi, unde a lucrat la poarta de sud, împreună cu colegul său de facultate Radu Ocheșeanu, sub conducerea prof.univ. dr. Ion Barnea. Cercetările din acest important sit arheologic s-au concretizat în publicarea

primului volum din monografia *Tropaeum Traiani*, care a primit în anul 1979 premiul "Vasile Pârvan" al Academiei Române.

Activitatea lui Gh. Papuc a continuat în cadrul muzeului constănțean de-a lungul anilor următori, cuprinzând ghidaje, completarea inventarelor patrimoniului muzeal, cooptarea în Comisia pentru aplicarea Legii patrimoniului cultural național. O etapă decisivă pentru instituție a constituit-o în 1976-1977 reamenajarea expoziției în clădirea fostului Palat Comunal, prilej cu care Gh. Papuc, împreună cu ceilalți colegi, a depus eforturi susținute pentru mutarea patrimoniului și organizarea noului muzeu. Tot în 1977 a fost promovat muzeograf principal. În anul centenarului independenței de stat a României la Adamclisi au fost inițiate ample lucrări de valorificare a Monumentului Triumfal și a cercetărilor de aici. Gh. Papuc s-a implicat direct în lucrările de restaurare a monumentului și în amenajarea muzeului Tropaeum Desfășurarea lucrărilor a fost urmărită cu mare interes de Vasile Vâlcu, un fost apropiat al lui Vasile Canarache, iar la încheierea acestora, complexul de la Adamclisi a fost inaugurat în prezența șefului statului.

Pe plan personal Gh. Papuc are parte de evenimente importante, primul dintre ele fiind căsătoria cu Maria Preda în 11 octombrie 1971; apoi a venit pe lume fiica lor, Ruxandra-Elena în 22 martie 1973, iar în 26 noiembrie 2007 s-a născut nepotul Antonio.

Din 1970 până în prezent Gh. Papuc a participat an de an la sesiunile științifice "Pontica" ale muzeului, precum și la manifestările de specialitate organizate pe plan național, la congrese și cursuri internaționale, în Italia, Franța și Germania.

Săpăturile arheologice de la Constanța, în care a fost direct implicat, au fost dintre cele mai variate, concentrându-se mai ales pe zona peninsulara: parcul catedralei, fundațiile unor blocuri de locuințe, curtea Școlii generale nr.2 (reședința episcopului Bretanion din sec. IV p.Chr.), poarta mare a cetății, catedrala episcopală de sub fundațiile hotelului Ibis, galeriile și traseul apeductului tomitan. În urma acestor investigații a publicat în 2005 teza sa de doctorat: *Tomis I. Aprovizionarea cu apă a cetății în epoca romană târzie*. I s-a încredințat responsabilitatea științifică asupra șantierelor arheologice de la Tomis, Ovidiu și Ulmetum, dar a făcut cercetări și la Histria, Valu-lui-Traian, Mangalia, Medgidia și pe valurile transdobrogene, aducându-și contribuția la clarificarea unor importante aspecte de ordin istoric.

Din punct de vedere muzeografic a participat, împreună cu colectivul muzeului la amenajarea expozițiilor de bază ale muzeelor de la Constanța, Mangalia, Histria, Adamclisi. În 1990 a fost numit director adjunct al Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța; în 2000 a primit titlul de doctor în arheologie al Universității "Ovidius" din Constanța și a devenit membru al Comisiei Naționale de Arheologie, iar din anul următor a devenit cercetător principal I la muzeul constănțean. Tot în această perioadă a condus proiectul „Cultura 2000”, prilej cu care au fos înregistrate inscripțiile de la Adamclisi și Histria, precum și cele de la bisericuțele săpate în cretă de la Murfatlar.

În luna septembrie 2002 numirea ca director al muzeului a constituit încununarea și recunoașterea muncii de o viață pusă în slujba cetății.

Din 2004 Gh. Papuc este membru în Consiliul comunei Valu-lui-Traian, implicându-se în activitățile comunității. Printre altele, a inițiat, în calitate de președinte al comisiei de cultură din consiliu, înfrățirea cu două localități din Turcia, având în vedere că în comună trăiesc familii de turci și tătari. Este în continuare la fel de stimat, deopotrivă de către colegi și de către toți cei care-l cunosc.

Să ne trăiești întru multi ani, cu sănătate, bucurie și cu același optimism și umor, dragă Gică!

Constantin CHERA*

LUCRĂRI PUBLICATE

I. Cărți

-*Tropaeum Traiani I. Cetatea - Zidul de incintă,* Bucureşti, 1979. (volum colectiv)
-*Sistemul de apărare a litoralului vest-pontic în Dobrogea romană (sec. I - IV),* Constanța, 2004.
-*Tomis. Aprovizionarea cu apă a cetății în epoca romană târzie,* Constanța, 2005.
-*Complexul muzeal de la Adamclisi*, Constanța, 2008, ghid arheologic.
-*Monumente creştine din Dobrogea,* Silistra, 2008.

II. Lucrări individuale

-*Câteva monede feudale din Ţara Românească şi Moldova, descoperite în Dobrogea,* Pontica 3 (1970), p. 391-395.
-*Nouvelles données sur l'édification de la cite Tropaeum Traiani,* Pontica 6 (1973), p. 117-128.
-*Ceramica romană târzie cu decor stampat, descoperită la Edificiul roman cu mozaic din Tomis,* Pontica 6 (1973), p. 153-192.
-*Tezaurul de denari republicani şi imperiali de la Casimcea (jud. Constanţa),* Pontica 7 (1974), p. 213-217.
-*Un sarcofag de epocă romană din Tomis,* Pontica 7 (1974), p. 307-316.
-*Câteva consideraţii privind construirea zidului de incintă al cetăţii Tropaeum Traiani,* Pontica 7 (1974), p. 325-337.
-*Opaițe de import la Tomis,* Pontica 9 (1976), p. 201-205.
-*Consideraţii asupra perioadei de sfârşit a cetăţii Tropaeum Traiani,* Pontica 10 (1977), p. 357-360.
-*Tropaeum Traiani 1978. Sectorul „Poarta de vest"*, Materiale 13 (1979), p. 183-196.
-*Despre apeductele Tomisului,* Pontica 15 (1982), p. 161-173.
-*Câteva precizări în legătură cu cetatea Tropaeum Traiani,* Pontica 19 (1986), p. 159-170.
-*O fibulă digitată de la Tropaeum Traiani şi câteva consideraţii asupra fibulelor de acest tip,* Pontica 20 (1987), p. 207-216.
-*Despre valurile transdobrogene,* Pontica 25 (1992), p. 323-329.
-*Tipuri de apeducte pe litoralul vest-pontic,* Pontica 30 (1997), p. 237-250.

* Constantin CHERA: Muzeul de istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: anroed@gmail.com.

-*Tomis, aprovizionarea cu apă potabilă în epoca romană şi romană târzie,* Pontica 33-34 (2000-2001), p. 425-449.
-*Histria. Aprovizionarea cu apă în perioada romană și romană târzie,* Pontica 35-36 (2002-2003), p. 123-132.

III. Lucrări în colaborare

- *Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea, (I),* Pontica 5 (1972), p. 467-485.
- *Recente descoperiri arheologice la Tomis,* Pontica 6 (1973), p.333-350.
- *Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea, (II),* Pontica 6 (1973), p. 351-381.
- *Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea, (III),* Pontica 7 (1974), p. 387-393.
- *Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea, (IV),* Pontica 8 (1975), p. 429-446.
- *La céramique romaine tardive à décor estampé découverte à Tomis,* Pontica 9 (1976), p. 147-154.
- *Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea, (V),* Pontica 9 (1976), p. 215-235.
- *Cercetările arheologice de la Ovidiu, municipiul Constanța. Raport preliminar,* Pontica 13 (1980), p. 275-283.
- *Date noi privind fortificaţia de la Ovidiu – municipiul Constanța (campania 1980)* Pontica 14 (1981), p. 211-216.
- *Date noi privind cercetările arheologice de la Ovidiu,* Pontica 17 (1984), p. 153-156.
- *Cercetări arheologice în fortificaţia romano-bizantină de la Ovidiu (municipiul Constanța),* Materiale şi cercetări arheologice, Vaslui, 1982, p. 169-171.
- *Un tezaur de denari din epoca lui Augustus descoperit în Dobrogea,* BSNR 77-79 (1983- 1985), p. 127-141.
- *Noi cercetări privind apeductul de la Ovidiu, jud. Constanţa,* Pontica 27 (1994), p.209-221.
- *Poarta mare a cetăţii Tomis,* Pontica 31 (1998), p. 201-208.
- *Tomis – aprovizionarea cu apă potabilă în epoca romană şi romană-târzie,* Pontica 33-34 (2000-2001), p. 425-449.
- *Histria – Aprovizionarea cu apă potabilă în perioada romană şi romană târzie,* Pontica 35-36 (2002-2003), p. 123-132.
- *Despre aprovizionarea cu apă potabilă a cetaţii Callatis în epoca romană,* Pontica 40 (2007), p. 351-358.
- *Despre amplasarea metopelor de la monumentul triumfal Tropaeum Traiani*, Pontica 41 (2008), p. 393-402.
- *Les aqueducs de la cité romaine de Tropaeum Traiani,* Pontica 44 (2011), p. 323-341.
- *Recherches archéologiques de la fortification annexe de la cité Tropaeum Traiani (1990-2006),* Pontica 44 (2011), p. 343-365.

IV. Articole omagiale

- *Zaharia Covacef la 65 de ani de viață și 40 de ani de activitate în muzeu*, Pontica 40 (2007), p. 651-657.

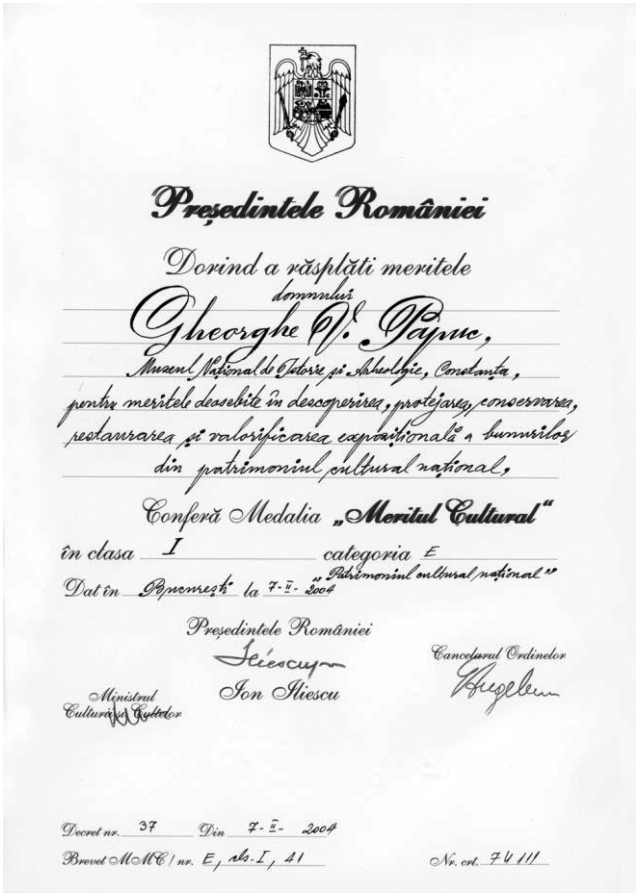

Președintele României

Dorind a răsplăti meritele
domnului
Gheorghe V. Papuc,
Muzeul Național de Istorie și Arheologie, Constanța,
pentru meritele deosebite în descoperirea, protejarea, conservarea,
restaurarea și valorificarea excepțională a bunurilor
din patrimoniul cultural național,

Conferă Medalia „**Meritul Cultural**"
în clasa I categoria E
Dat în București la 7-II-2004 „Patrimoniul cultural național"

Președintele României
Iliescu
Ion Iliescu

Cancelarul Ordinelor
Ministrul Culturii și Cultelor

Decret nr. 37 Din 7-II-2004
Brevet MMC / nr. E, cls-I, 41 Nr. crt. 74111

ACADEMIA REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACORDĂ

PREMIUL VASILE PÂRVAN

TOV. GHEORGHE PAPUC, AL. BARNEA, IOANA BOGDAN CATANICIU, MONICA MARGINEANU-CARSTOIU

PENTRU Lucrarea: Tropaeum Traiani, I – cetatea

DAT ÎN BUCUREȘTI LA 16 iulie 1981

PREȘEDINTE, acad. Gheorghe Mihoc

SECRETAR, prof. George Ciucu membru corespondent

Nr. 188

ACADEMIA REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

IN MEMORIAM

ELENA BÂRLĂDEANU ZAVATIN

Elena Bârlădeanu Zavatin - Elena Coman după prima căsătorie, s-a născut la 19 decembrie 1941 în oraşul Vaslui. A urmat cursurile liceale în oraşul Tecuci şi a absolvit facultatea de Istorie – Filozofie a Universităţii din Bucureşti în anul 1966.

A fost angajată ca muzeograf la Muzeul de Istorie din Piatra Neamţ și ca profesor de istorie în oraşul Vaslui. A fost, de asemenea, muzeograf şi cercetător ştiinţific la Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa şi la Muzeul de Arheologie Mangalia.

Cu privire la şantierele arheologice la care a participat, pot fi amintite şi subliniate participările şi colaborările domniei sale la următoarele cercetări arheologice:

- Bîtca Doamnei-Piatra Neamţ;
- Cucuteni, jud Iaşi;
- Histria şi Mangalia, jud. Constanţa.

Atât pe șantierul arheologic Histria, cât şi la Mangalia, Elena Bârlădeanu a avut o colaborare foarte bună cu regretatul profesor și arheolog Constantin Preda, alături de care a cercetat o serie de monumente funerare din marea necropolă romano-bizantină a cetăţii Callatis, dar şi alte obiective arheologice din Mangalia şi din teritoriul callatian, dintre care amintim: cartierul elenistic din zona OP2, lângă Liceul Economic, zona de Nord-Vest a cetăţii Callatis, mormintele elenistice din zona Spitalului Municipal Mangalia, a Şantierului Naval şi cele de lângă Balta Blebea.

Activitatea de arheolog s-a concretizat în publicarea unor studii de specialitate în reviste de prestigiu cum ar fi Pontica şi Dacia. Dintre ele amintim:

- *Un nou relief votiv privind cultul cavalerului trac*, Pontica 4 (1971), p. 297-301.
- *La tombe greque avec kalpis de Mangalia*, Dacia NS 16 (1972), p. 271-280.
- *Un mormânt elenistic cu kalpidă de la Mangalia*, Pontica 5 (1972), p. 103-116.

- *Un sarcofago di età romana scoperto nella necropoli tumulare di Callatis*, Pontica 6 (1973), p. 247-265 (în colaborare).
- *În legătură cu o necropolă din epoca romană timpurie la Callatis*, Pontica 10 (1977), p. 127-152.
- *Săpăturile arheologice de salvare în zona şantierului naval de la Mangalia (1974)*, Pontica 12 (1979), p. 97-107 (în colaborare).
- *Noi descoperiri în necropolele callatiene (I)*, Pontica 13 (1980), p. 216-240.
- *Statuete de teracotă dintr-un complex funerar descoperit la Callatis*, Pontica 18 (1985), p. 85-98.
- *Săpăturile arheologice de salvare din zona nordică a necropolei tumulare de la Callatis*, Pontica 23 (1990), p. 335-343 (în colaborare).

Personal am cunoscut-o pe doamna profesoară - aşa îi spuneam-, cu ocazia titularizării mele la Mangalia, ca profesor de istorie, în anul 1985. Am colaborat la o serie de cercetări arheologice din care amintesc: Colţul de NV al cetăţii, Necropola romano-bizantină, Zona Hotelului Zefir, Zona hotelului Scala - President, str. Mărăşesti nr. 10 și Zona OP2, unde am ajutat-o inclusiv cu elevii participanţi la cercul de arheologie al şcolii.

Am pierdut, din păcate, unul dintre cei mai buni specialişti ai arheologiei callatiene, un om deosebit, gata întotdeauna să ajute, un caracter în adevăratul sens al cuvântului.

Sit tibi terra levis, Elena Bârlădeanu!

Mangalia, septembrie 2016,
Mihai IONESCU[*]

[*] Mihai IONESCU: Complexul Cultural „Callatis", secţia Muzeul de Arheologie „Callatis", Mangalia; e-mail: ionescumihai2000@yahoo.it.

MIHAI MAXIM

Joi 3 august a plecat într-o lume infinit mai bună Profesorul MIHAI MAXIM. Domnul Profesor, pentru că, așa cum spunea într-un interviu din anul 2011 ”Cer colaboratorilor mei să nu îmi spună domnul director, ci domnul profesor, pentru că asta este ceea ce am iubit cel mai mult, ce rămâne stabil și ceea ce contează”.

Istoricul Mihai Maxim s-a născut 9 noiembrie 1943 la Vorniceni, judeţul Botoşani și a urmat cursurile liceale la Iaşi. În 1961 a devenit student al Facultății de Istorie de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași fiind atras mai ales de istoria veche. Cursul carierei sale a fost însă modificat de posibilitatea apărută în 1963 de a se specializa în domeniul studiilor orientale în Uniunea Sovietică. Astfel, și-a continuat studiile inițial la Facultatea de Studii Orientale a Universităţii din Baku (Azerbaidjan), apoi la Universitatea „Lomonosov” din Moscova, unde s-a specializat în osmanistică. Din 1968 a devenit asistent stagiar la Facultatea de istorie a Universității București, unde a îmbrățișat cariera didactică până la pensionare în 2011, fiind din 1976 asistent titular, lector universitar 1978, conferențiar 1990 și profesor din 1993. În perioada 1969-1972 a urmat un stagiu de cercetare în Turcia, sub îndrumarea profesorului Halil Inalcik, care i-a devenit mentor pe viață. La începutul anilor 1980 Mihai Maxim era unul dintre cei doar câțiva profesori ai Facultăţii de Istorie din Bucureşti care realiza cercetări de nivel internaţional şi era recunoscut de colegii săi din străinătate. A fost visiting professor la Columbia University (1990-1991), Universitatea din Istanbul (1995-2001), Universitatea din Veneția (2002-2003), Universitatea Fatih din Istanbul. Pe lângă cercetările proprii, Mihai Maxim s-a dedicat în mod exemplar şi vocaţiei didactice. Încă de timpuriu a avut viziunea creării unei şcoli româneşti de turcologie prin întemeierea Laboratorului de Studii Otomane transformat în 1993, tot sub conducerea sa, în Centrul de Studii Turco-Otomane, iar din 2003 în Centrul de Studii Turce. Studiile din cadrul acestor nuclee științifice au fost publicate în revistele de specialitate proprii. Pentru aceasta a investit mult din timpul şi energia sa, a stârnit şi a

cultivat interesul studenţilor, a trezit şi a consolidat vocaţii academice. A fost coordonator ştiinţific pentru numeroşi doctoranzi din Romania, Italia, Japonia, Turcia, Iran. Recunoaşterea şi preţuirea internaţională de care s-a bucurat profesorul Mihai Maxim este ilustrată de invitaţiile de a participa la congrese şi conferinţe internaţionale dar şi calităţile de membru al Comitetului Executiv al Asociaţiei Internaţionale pentru Istoria Economică şi Socială a Imperiului Otoman şi a Turciei (cu sediul la Ankara) şi de membru fondator al Comitetului Asociaţiei Internaţionale pentru Studiul Civilizaţiei Islamice în Balcani.

Profesor emerit al Facultății de istorie, Universitatea din București, director al Centrului de Studii Turce, director fondator al Institutului Cultural Român „Dimitrie Cantermir" din Istanbul (2005-2010) și membru de onoare al Academiei Turce de Istorie, profesorul Mihai Maxim, a lăsat în urma sa o operă științifică dedicată istoriei relațiilor româno-otomane și Imperiului otoman.

Cariera sa științifică a fost dedicată în primul rând studiului relațiilor româno-otomane. A manifestat un interes deosebit în privința raialelor, Giurgiu dar mai ales Brăila pentru care a editat volume întregi de documente. O contribuție însemnată a avut însă și în studierea domniilor lui Ștefan cel Mare și Constantin Brâncoveanu. În același timp prof. Mihai Maxim a fost singurul dintre turcologii români care s-a ocupat și de numismatica otomană, coroborând cu succes documentul scris cu piesa monetară. A publicat peste 100 de titluri, între care volumele *Culegere de texte otomane*, București, 1974 ; *Limba turco-osmana. Curs practic* (1984, 1993, 2004) ; *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în Evul Mediu*, București, 1993 ; *L'Empire ottoman au nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle. Ėtudes et documents*, Istanbul, 1999 ; *Noi documente turcești privind Țările Române și Înalta Poartă (1526-1602)*, Brăila, 2009. Cel mai recent volum publicat este *Documente noi din arhivele turcești, Vol. I*, Brăila, 2016.

Cadru universitat creator de școală, cercetător pasionat al documentelor, om de înaltă probitate morală și profesională, profesorul Mihai Maxim lasă în urma sa o moștenire științifică și culturală pe care generațiile viitoare sunt datoare să o conserve și să o îmbogoțească.

Dumnezeu să îl odihnească !

Gabriel CUSTUREA*

* Gabriel CUSTUREA: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: custurea@gmail.com

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR PROFESORULUI MIHAI MAXIM*

1967

- L.V. Dmitrieva, A.M. Monginov et S.M. Mouratov, *Opisanie tiurskih rukopisei*, Moskva, 1965, 259 p.; Studia et Acta Orientalia, V-VI, 1967, p. 444-448.

- A.F. Miller, *Abdullah Ramiz Pacha en exil*, RÉSEE, II, 1964, nr. 3-4, p. 423-432; Studia et Acta Orientalia 8 (1971), p. 245-249.

1971

- *La conférence de turcologie de Léningrad (7-10 juin 1967)*, Studia et Acta Orientalia, 8, 1971, p. 273-276.

- *Captivitatea şi moartea lui Baiazid Fulgerul*, Magazin istoric 8 (1971), p. 46-54.

- R. Mantran, *La vie quotidienne à Constantinople aux temps de Suleiman le Magnifique et de ses successeurs (XVIe-XVIIe ss.)*, Paris, 1965, 319 p.; Studia et Acta Orientalia, VIII, 1971, p. 245-249.

- *Fontes Orientales ad historiam populorum…*, I, Moskva, 1971, 304 p.; Studia et Acta Orientalia, VIII, 1971, p. 261-266.

1972

- *Recherches sur les circonstances de la majoration du kharadj de la Moldavie entre les années 1538-1574*, Bulletin AIÉSEE, 10, nr. , 1972, p. 233-261.

1973

XVI. Asrın ikinci yarışında Eflak-Buğdan'ın Osmanlı Imparatorluğu'na karşı iktisadî ve mali mükellefiyetleri hakkında bazı düşünceler (Unele consideraţii privind obligaţiile economice financiare ale Moldovei şi Ţării Româneşti faţă de Imperiul otoman în a doua jumătate a secolului al XVI-lea), VII. Türk Tarih Kongresi. Bildiriler (Al VII-lea Congres de istorie turcă. Comunicările), II, Ankara, 1973, p. 553-566.

1974

- *Circonstances de la majoration du kharadj payé par la Valachie à l'Empire ottoman durant la période 1540-1575*, Bulletin AIÉSEE, 12, nr. 2, 1974, p. 367-381.

- *Culegere de texte otomane. Fasc. I: Izvoare documentare şi juridice (sec. XV-XIX)*, Bucureşti, C.M.U.B., 1974, 179 p.

- *Turetzkie dokumenty o finansovo-ekonomičeskih objazatel'stvah Moldavii; Valahii pered Osmanskoj Imperii vo vtoroj polovine XVI v., Vostočnye Istočniki po istorii narodov Jugo-Vostočnoj i Čentral'noj Europy (Fontes Orientales….)*, vol. III, Moskva, Nauka, 1974, p. 235-294.

- *Sinan Paşa şi fabuloasele sale averi*, Magazin istoric, nr. 10, 1974, p. 48-52.

- *Haraciul moldovenesc în opera lui D. Cantemir*, Analele Univ. Buc. Filozofie. Istorie. Drept, 23, 1974, p. 69-78.

1975

- *Considérations sur la circulation monétaire dans l'Empire ottoman et les Pays Roumains dans la seconde moitié du XVIe siècle*, RÉSEE, 13, nr. 3, 1975, p. 407-415.

- *Pagini din istoria Egiptului. Un mare reformator: Mehmet Ali*, Magazin istoric, 2, 1976, p. 48-51.

---

* Datele esențiale ale activității și o parte din bibliografie sunt preluate din *Studii și cercetări de turcologie contemporană. Omagiu profesorului Mihai Maxim* (coord. Călin Felezeu), Cluj-Napoca, 2004.

- A.F. Miller, *Mustapha Pacha Bairaktar*, AIÉSEE, Bucarest, 1975, 466 p., Revue Roumaine d'Histoire, 4/1975, p. 728-731.

1976

- M. Guboglu, *Cronici turceşti privind ţările române*, II, Bucureşti, 1974, 539 p., Revista de istorie, nr. 10/1976, p. 1612-1620.

- M. A. Mehmed, *Documente turceşti privind istoria României*, I, Bucureşti, 1976, 411 p.; RÉSEE, 4/1976, p. 730-733.

1977

- *L'autonomie de la Moldavie et de la Valahie dans les actes officiels de la Porte au cours de la seconde moitié du XVIe siècle*, RÉSEE, 15, nr. 2, 1977, p. 207-230.

- *Documente noi despre războiul moldo-otoman din 1574*, în: Din lupta poporului român pentru independenţă, Bucureşti, Tipografia Universităţii, 1977, p. 65-84.

- *Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594*, Revue Roumaine d'Histoire, 16, nr. 3, 1977, p. 469-486.

- *Situaţia internă a Imperiului otoman la 1877*, Analele Universităţii Bucureşti. Istorie, 26, 1977, p. 27-34.

- *Istanbulul în epoca lui Soliman Magnificul*, Magazin istoric, nr. 9, 1977, p. 44-47.

- C.C. Giurescu, Şt. Pascu, A. Oţetea, Gh.I. Brătianu, *Yüzyıllık bağımsızlık 1877-1977. Romanya tarihine kısa bir bakış*, Istanbul, 1977, Revue Roumaine d'Histoire, 3, 1977.

1978

- *Oraşul medieval. Culegere de texte*, T.U.B.,Bucureşti, 1978 (în colaborare).

- *Documente turceştiprivind kazaua Giurgiului în secolul XVI*, în Ilfov-file de istorie, Bucureşti, 1978, p. 187-194.

- *Izvoare noi privind declinul statului otoman: HAB-NAME şi KITAB-I MÜSTETAB (începutul veacului XVII)*, AUBI, XXVII, 1978, p. 135-138.

- C. Orhonlu, *Osmanlı Imparatorluğunun Güney Siyaseti. Habeş Eyâleti (Politica sudică a Imperiului otoman. Provincia etiopiană)*, Istanbul, 1974, Revista de istorie, 3/1978, p. 536-540.

1979

- *Istorici români şi străini despre Războiul de independenţă al României 1877-1878*, Bucureşti, 1979, 328 p. (în colaborare)

- *Obligaţiile militare, în muncă şi de transport ale Moldovei şi Ţării Româneşti faţă de Poartă în a doua jumătate a veacului XVI*, AUBI, 28, 1979, p. 99-109.

- *Regimul economic al dominaţiei otomane în Moldova şi Ţara Românească în a doua jumătate a sec. al XVI-lea*, Revista de istorie, 32, 1979, nr. 9, p. 1731-1765.

1980

- *Istoria Medie Universală*, EDP, Bucureşti, 1980, 568 p. (în colaborare)

- *Le statut de la Moldavie et de la Valachie à l'égard de la Porte ottomane dans la seconde martié du XVIe siécle*, în: Nouvelles Études d`Histoire, VI/I, 1980, p. 227-250.

- *Egiptul otoman în secolele XVI-XVII în lumina unor noi izvoare şi cercetări*, Revista de istorie, t. 33, 1980, nr. 4, p. 725-741 (şi în: Egipt – România: 90 de ani de relaţi diplomatice. Note şi studii, ed. M. Cihó, Bucureşti, 1997, p. 195-220).

- *L'Héritage scietifique d'un grand orientaliste roumain (A. Decei)*, RRH, 19, 1980, nr. 1, p. 61-71.

- *Le régiune juridique des chrétiens dans les ports roumains sous l'administration ottomane (XVIe-XVIIe si siécles)*, AUBI, 29, 1980, p. 85-89, şi în: *Seaman in Society-Gens de mer en société. Bucarest, 11-12.VIII.1980*, Commisssion Internationale d'histoire maritime, IV, Paris, 1980, p. 26-31.

- *Un trésor d'aspres turcs des XVe – XVIe siécles découvert à Berteşti, département de Brăila*, SAO, X, 1980, p. 89-100.

1981

- *Les relations des pays roumains avec l'arechêveché I'Ohrid à la mumiére de documents turcs inédits*, RÉSEE, 19, 1981, nr. 4, p. 653-672.

- *Comemorarea centenarului Atatürk în România*, în Revista de istorie, 34, 1981, nr. 10, p. 1958-1964.

- *Presa turcă despre 23 August 1944*, Magazin istoric, XV, 1981, nr. 10, p. 12-14.

- *Atatürk şi marea lui dragoste - istoria*, Magazin istoric, XV, 1981, nr. 11, p. 21-23.

1982

- *Din istoria relaţiilor româno-otomane – „capitulaţiile*, în Anale de istorie, 28, 1982, nr. 6, p.34-68 (şi în vol. Din cronica relaţiilor poporului român cu popoarele vecine, I, Bucureşti, 1984, p. 68-118).

- *The Autonomy of the Romanian Principaties towards the Ottomman Porte*, în Roumanie. Pages d'histoire, VII, 1982, nr. 4, p. 46-53.

- *Documents de la permanence doumaine au nord din Danube*, Roumanie. Pages d'histoire, VII, 1982, nr. 4, p. 46-53.

- *Atatürk şi începuturile istoriografiei turceşti moderne*, Revista de istorie, 35, 1982, nr. 2, p. 105-113

1983

- *Statutul politico-juridic al Ţărilor Române în evul mediu*, în *Omagiu…*, Bucureşti, TUB, 1983, p. 105-126.

- *Teritorii româneşti sub administraţie otomană în secolul al XVI-lea*, Revista de istorie, 36, 1983, nr. 8, p. 802-817 şi nr. 9, p. 879-890.

- *O luptă monetară în secolul al XVI-lea: padişahî contra aspru*, Cercetări numismatice, V, 1983, p. 129-151.

1984

- *Limba turco-osmană. Curs practic*, TUB, Buc. 1984, 272p. (reed. 1994, 2004).

- Colocviul internaţional *Relaţii habsborgo-otomane în secolele XVI-XVIII*, Revista de istorie, 37, 1984, nr. 3, p. 283-285

1985

- *Les Pays Roumains et les relations Habsbourg-Ottomanes dans la seconde martié du XVIe siécle*", în Habsburgisch-osmanische Beziehungen. CIÉPO Colloque. Wien, 26-30 september 1983, Wien 1985, p. 91-105.

- *Le statut des Pays Roumains envers la Porte Otomane aux XVIe - XVIIIe siécle*, RRH, 24, 1985, nr. 1-2, p. 29-50.

- *1792-1807. La cumpăna de veacuri*, Magazin istoric, XIX, 1985, nr. 11, p. 48-51 (în colaborare).

1986

- *Istoria militară a poporului român*, vol. II, Buc., 1986 (în colaborare)

- *Pax Ottomanica et les Pays Roumains*, (I), AUBI, XXXV, 1986, p. 11-18 (în colaborare).

- *Cu privire la statutul de 'ahd al Ţărilor Române faţă de Poartă. Consideraţii pe marginea unor noi izvoare otomane*, Revista de istorie, 39, 1986, nr. 6, p. 523-534.

- *Mircea cel Mare – oştean şi diplomat iscusit*, Magazin istoric, XX, 1986, nr. 8, p. 11-14.

- *Virtuţii militare ale românilor în viziunea cronicarului otoman Idris Bitlisi*, în Lupta întregului popor, 1986, nr. 3, p. 10-13.

1987

- *Istoria militară a poporului român*, vol. III, Buc., 1987 (în colaborare)

- *Din nou pe urmele vechilor tratate ale Moldovei şi Ţării Româneşti cu Poarta otomană*, Revista de istorie, 40, 1987, nr. 2, p. 152-172.

- *Cu privire la înţelegerile de pace româno-otomane din timpul domniei lui Mircea cel Mare*, în Marele Mircea Voievod (coord. I. Pătroiu), Ed. Academiei, Bucureşti, 1987, p. 365-396.

- *Pax Ottomanica et les Pays Roumains (II)*, AUBI, XXXVI, 1987-1988, p. 94-99 (în colaborare).

1988

- *Ottoman Documents concerning the Wallachian Salt in the ports on the Lower Danube in the second half of the sixteenth centruy*, RÉSEE, 26, 1988, nr. 2, p. 113-122.

- *Cristalizarea instituţiei sultanale în Imperiul otoman în secolele XVI-XVII*, Studii şi articole de istorie, LVII-LVIII, 1988, p. 179-187.

- *XVI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Akçe'nin Devaluasyonu ve Eflâk-Boğdan'ın Haracı Üzerindeki Etkisi (Devalorizarea asprului şi influenţa sa asupra haraciului Moldovei şi Ţării Româneşti în ultimul sfert al sec. al XVI-lea)* în *Türk Tarih Kongresi: 21-24 Eylül 1981. Kongreye Sunulan Bildiriler* (Al IX-lea Congres turc de istorie. Ankara, 21-25 sept. 1981. Comunicările prezentate la Congres), II. Cilt (vol. II), TTK Basımevi, Ankara, 1988, p. 1001-1010.

1989

- *L'institution princière roumaine: continuité et vicissitudes pendant la suzeraineté ottomane*, în *Sixième Congrès International d'Études du Sud-Est Européen. Sofia 30 août-5 septembre 1989. Résumés des communications. Histoire, 1*, Sofia, 1898, p. 112-113.

1990

- *Declinul instituţional al Imperiului otoman*, în Pagini de istorie (Studii şi comunicări), vol. I, Buc., 1990, p. 63-77.

- *Caietele Laboratorului de studii otomane*, 1/1990 (coordonare, cuvânt-înainte), -- *Pentru o cercetare interdisciplinară şi comparatistă a relaţiilor româno-otomane*, Caietele Laboratorului de Studii Otomane, 1/1990, p. 9-30.

- *Mehmed al II-lea*, în Revista de istorie militară, 1/1990, p. 12-13, 48.

-*Bükreş Üniversitesi Osmanlı Etüdleri Merkezinde Romen-Osmanlı Iktisadî ilişkileri Üzerinde Yapılan Araştırmalar (Cercetări privind relaţiile economice româno-otomane în cadrul Laboratorului de Studii Otomane al Universităţii din Bucureşti)*, în *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve Iktisat Tarihi KongresiTebliğler Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma veUygulama Merkezi, Istanbul 21-25 Ağustos 1989* (al V-lea Congres internaţional de istorie social-economică a Turciei. Comunicările prezentate, Universitatea Marmara, Centrul de cercetări turcologice, Ist., 21-25 august 1989, TTK Basımevi, Ankara, 1990, p. 435-440.

1991

- *Monedele otomane descoperite în necropola medievală de la Enisala*, în Peuce, X, vol. I (Tulcea, 1991), p. 559-573 (în colaborare).

1993

- *Ţările Române şi Înalta Poartă. Cadru juridic al relaţiilor româno-otomane în Evul Mediu*, cu o prefaţă de prof. Halil Inalcik, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1993, 300 p.

- *De ce n-au cucerit otomanii Ţările Române?* în Studii şi articole de istorie, LC-LXI (serie nouă), 1993, p. 170-176.

- *Caietele Laboratorului de Studii Otomane*, nr. 2/1993 (coordonare, cuvânt-înainte).

1994

- *Haraciul Moldovei şi Ţării Române în ultimul sfert al veacului XVI*, SMIM, XII, p. 3-46.

- *Sur la question des 'ahidnâme octroyés par le sultan ottoman aux princes régnants de la Moldavie et de la Valachie*, Transylvanian Review, nr. 1 (Spring 1994), p. 3-14.

- *Romanya'nın Lozan Konferansındaki Yeri (Poziţia României la Conferinţa de la Lausanne)* în 70. Yılının Lozan Barışı Antlaşması Uluslararası Semineri (Seminarul Internaţional privind Tratatul de la Lausanne la a 70-a aniversare), Ankara, 1994, p. 45-52.

1995

- *Beirlerbei şi Domn*, în *D. Prodan. Puterea modelului*, Cluj Napoca, 1995, p. 50-57.

- *Oastea Islamului din 1595 în documente turceşti inedite*, în *Revista de istorie militară*, nr. 4-5 (32-33), 1985, p. 2-5.

- *Mudava - la seul atelier monétaire ottoman en Roumanie*, în *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326-1960)*, responsabil D. Panzac, Paris, 1995, p. 227-233 (en collaboration avec Kenneth Mac Kenzie & Eugen Nicolae).

1996

- *Un tezaur otoman din secolul al XVII-lea descoperit la Nalbant, jud. Tulcea*, Cercetări Numismatice, VIII, Buc., 1996, p. 199-208 + planşe.

- *Tributul românesc la Înalta Poartă: predare, destinaţie. Noi documente turceşti din secolul al XVI lea* în *Miscellanea in Honorem Radu Manolescu Emerito*, Editura Universităţii Bucureşti, 1996, p. 144-157.

- Prefaţă la: Mircea Sergiu Moldovan, *Sinteză şi continuitate în arhitectura islamică*, Cluj-Napoca, 1996, 384 p.

1997

- *La première grammaire ottomane en Roumanie*, în *Istanbul et les langues orientales.* Actes du Colloque organisé par l'IFÉA et l'INALCO à l`occasion du bicentennaire de l'INALCO à l'occasion du bicentennaire de l'École des Langues Orientales, Istanbul 29-31 mai 1995, édités par Frédéric Hitzel et publiés par l' IFÉA, d'Istanbul, et l'Institut National des Langues et Civilisation Orientales, Paris, Editions l'Harmattan, 1997, p. 403-410.

- Prefaţă la Mehmet Naci Önal, *Din folclorul turcilor dobrogeni. Tradiţii privind naşterea, căsătoria şi moartea*, Editura Criterion, Bucureşti, 1997, 399 p.

1998

Osmanlı Döneminde bir Tuna Liman Kenti: Ibrayıl (Un port dunărean în epoca otomană: Brăila), *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 12 (1982-1998), Prof. Dr. Cengiz Orhonlu Hatıra Sayısı*, Istanbul, 1998, p. 173-187.

- *On the Right to Strike Currency of the Reigning Princes of Moldavia and Wallachia During the the Period of Ottoman Suzerainty*, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XVIII, Istanbul, 1998, p.69-88.

- *The Romanian Principalities and the Ottoman Empire*, în *România. A Historic Perspective*. Edited by Dinu C. Giurescu and Stephen Fischer-Galaţi, East European Monographs, Boulder. Distributed by Columbia University Press, New York, 1998, p. 105-132.

- Prefaţă la: Cornelia Călin Bodea, *Românii şi otomanii în folclorul românesc*, Editura Kriterion, Bucureşti, 1998, 49 p.

1999

- *L'Empire ottoman au Nord du Danube et l'autonomie roumaine au XVIe siècle. Ètudes et documents*, Les Èditions ISIS, Istanbul, 1999, 273 p.

Recenzie: Irina Hriţcu, în *Romano-Turcica*, I/2003 (Istanbul), p. 296-302.

- *Brăila'ya Ait Bilinen Ilk Osmanlı Defteri (1587)*, (Primul registru otoman cunoscut privind Brăila, 1587), în *XII. Türk Tarih Kongresi. Ankara, 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler* (Al XII-lea Congres turc de istorie….. Comunicările), III. Cilt, TTK Basımevi, Ankara, 1999, p. 973-978.

- *Yeni Romen Belgelerine Göre Atatürk'ün Büyük Nutku (Marea Cuvântare a lui Atatürk potrivit unor noi documente româneşti*, în *70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi* (Marea Cuvântare a lui Atatürk la a 70-a aniversare şi epoca sa. Dimensiunile interne şi internaţionale), Derleyen ve Yayına Hazırlayan: Gül E. Kundakçe, Ankara, 1999, p. 179-192.

- *Osmanlı-Romen Ilişkilerine Ait Kaynaklar ve Metodoloji Üzerine Bazı Düşünceler (Unele consideraţii privind izvoarele şi metodologia referitoare la relaţiile osmano-române)*, în: *Tarihte Güney-Doğu Avrupa: Balkanolojinin Dünü, Bugünü ve Sorunları/ South East Europe in History: the Past, the Present and the Problems of Balkanology*, Ankara, 1999, p. 79-86.

- *Numirea în domnie şi investirea lui Mihai Viteazul în două acte oficiale turceşti inedite*, Revista istorică, seria nouă, tomul X, 1999, nr. 1-2, p. 125-141.

- *Ibrâil*, în *Türkiye Dyânet Vakfı. Islam Ansiklopedisi* (Enciclopedia Islamismului, editată de Fundaţia Pioasă Turcia), cilt (vol.) 21, Istanbul, 2000, p. 363-366.

2001

- *Romano-Ottomanica. Essays and Documents from the Turkish Archives*, The ISIS Press, Istanbul, 213 p.

- Recenzie Biancamaria Scarcia Amoretti, în *Rivista degli Studi Orientali* (Roma), nr. 1-4, 2001 [2002], p. 298-299, şi Silvana Rachieru, în *Romano-Turcica*, I/2003 (Istanbul), p. 306-308.

- *Kantemiroğlu (Dimitrie Cantemir)*, în: *TDV Islam Ansiklopedisi*, vol. 24, Istanbul, 2001, p. 320-322.

- Prefaţă la Giuseppe Cossuto, *Breve Storia dei Turchi di Dobrugia*, Edizioni ISIS, Istanbul, 2001, 299 p.

2002

- *Istoria Românilor*, vol. VI, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2002 (coautor).

- *The Ottoman Legacy in Romania*, în Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilisation in the Balkans, Istanbul, 2002, p. 75-82.

- *Romanya'da Osmanlı Araştırmaları (Studii otomane în România), XII. Türk Tarih Kongresi.* Ankara, 2002, p. 221-241 (în colaborare cu Liviu Maxim).

- *Notă preliminară asupra unui tezaur de aur din secolul al XVI-lea, descoperit la Oradea, Cercetări numismatice*, VIII, 2002, p. 253-262 (în colaborare cu Paraschiva Stancu).

- *Kili*, în *TDV. Islam Ansiklopedisi*, vol. 26, Ankara, 2002, p. 1-3.

- Prefaţa la Mircea Soreanu, *Marii Viziri Köprülü (1656-1710) Relaţii politice şi militare între Ţările Române şi Imperiul otoman*, Editura Militară, Bucureşti, 2002, 319p.

2003

- *Istoria Românilor*, vol. V, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2003 (coautor).

- *Tuna'i Āmire. L'organisation financière et militaire du Danube ottoman aux XVIe et XVIIe siècles à la lumière de documents ottomans inèdits*, Romano-Turcica, I/2003, ISIS, Istanbul, p. 75-82.

- Romano-Turcica, I/2003 (Director: avant propos)

- Zeki Kuneralp, Les débuts de la soviétisation de la Roumanie: Août 1944 – août 1945.Témoignage d'un diplomate turc, les Éditions ISIS, Istanbul, 1991, 45 p., în Romano-Turcica, I/2003, p. 276-282.

- Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922). Prosopografik Rehber* (Marii demnitari otomani din ultima perioadă -a imperiului- Ghid prosopografic), ISIS, Istanbul, 1999, 127 p., în Romano-Turcica, I/2003, p. 303-304.

- Giampiero Bellingeri, *Turco-Veneta*, Edizioni ISIS, Istanbul, 2003, 463, în Romano-Turcica, I/2003, p. 308-3099.

- Eugen Nicolae, *Moneda otomană în Ţările Române în perioada 1451-1512*, Editura ARC, Chişinău, 2003, 125 p., în Romano-Turcica, I/2003, p. 309.

- Prefaţă la Armand Goşu, *La Troisième Coalition antinapoléonienne et la Sublime Porte 1805,* Les Éditions ISIS, Istanbul, 2003, 186 p.

- Prefaţă la Dan Prodan, *Franz Babinger en Roumanie (1935-1943*). Ètudes et sources historiques, Les Éditions ISIS, Istanbul, 2003, 339 p.

2004

- *Ștefan cel Mare și Înalta Poartă, noi documente turcești,* Revista de istorie militară, 3, 2004, p. 17-24.

2005

- *Ștefan cel Mare și Înalta Poartă, noi documente turcești,* Acta Moldavie Septentrionalis, 4, 2005, p. 46-57.

2008

- *Noi documente turcești privind Țările Române și Înalta Poartă (1526-1602),* Editura Istros a Muzeului Brăilei, 2008, p. 342.

- *Dimitrie Cantemir, and his time: new documents from the Turkish archives,* RRH, 57, 2008, 1-2, p. 31-41.

2009

- *Trei dumentente turcești despre relațiile româno-otomane la sfârșitul secolului al XVI-lea. Acta Moldavie Septentrionalis*, 7-8, 2008-2009, p. 99-116.

2011

- Ionel Gîdea, *Brăila 1711, Documente și studii, Editura Istros a Muzeului Brăilei,* Brăila, 2011, p. 255. Mihai Maxim, Brăila, 1711, *Noi documente otomane,* Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2011, p. 125 – triaj epuizat.

2012

- *O Istorie a relațiilor româno-otomane, cu documente noi din arhive turcești,* vol. I, *Perioada clasică (1400-1600),* Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2012, p. 605.

2013

- *Brăila Otomană. Materiale noi din arhivele turcești. Registre de recensământ din sec. 16*, Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2013, p. 356. (volum realizat în cadrul unui proiect editorial finanțat de Administrația Fondului Cultural Național).

- *O istorie a relațiilor româno-otomane cu documente noi din arhivele turcești, Vol. II. De la Mihai Viteazul la fanarioți (1601-1711/1716),* Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2013, p. 555 (volum realizat în cadrul unui ăproiect editorial finanțat de Administrația Fondului Cultural Național.

- *O istorie a relațiilor româno-otomane cu documente noi din arhivele turcești, Vol. II. De la Mihai Viteazul la fanarioți (1601-1711/1716),* Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2013, p. 569.

2015

- *Regimul creștinilor în Casa Islamului. Cu privire specială la creștinii din Kazaua Brăilei (1538-1828), în lumina documentelor din arhive otomană din Istanbul,* Studii și cercetări închinate ÎPS Casian Arhiepiscopul Dunării de Jos, Editura Istros a Muzeului Brăilei "Carol I", Brăila, 2015, p. 324.

2016

- *Brâncoveanu și Înalta Poartă/ Documente din arhivele turcești (I),* Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2016.

CĂRŢI STRĂINE ŞI ROMÂNEŞTI INTRATE ÎN BIBLIOTECA MINAC ÎN 2016

SCHIMB INTERNAŢIONAL

AUSTRIA

- Fundberichte aus Österreich, Band 53, 2014, Wien, 2016.
- Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 65/2015, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2015.
- Barbara Tober, *Die römischen Wand- und Deckenmalereien aus Saalfelden /Wiesersberg*, Archäologie in Salzburg, Band 10, Salzburg, 2015.
- Barbara Hagen-Walther, *Die Sammlung der Musikinstrumente im Salzburg Museum*, Jahresschrift des Salzburg Museum, Band 57, Salzburg, 2015.
- Linzer Archäologische Forschungen 46, Ulrich Kössler, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Linz-St. Peter (Zizlau II)*, Linz, 2015.
- Linzer Archäologische Forschungen 47, Alexander Binsteiner, Erwin M. Ruprechtsberger, *Steinzeit an der Enns. Die Sammlungen „Temper" und „Mitterhuber" in Haidershofen*, Linz, 2016.
- Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 63/2013; 64/2014, Wien.
- Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, Band 84/2015, Wien, 2015.

BULGARIA

- Proceedings XXVIII - XXIX / 2013 - 2014; XXX / 2015, Regional Museum of History – Veliko Tarnovo, Veliko Tarnovo.

CEHIA

- Graeco-Latina Brunensia 20, 2015, 2; 21, 2016, 1, Masarykova Univerzita.
- Petr Šída, *Gravettian settlement in Lubná. Finds discovered before 1960*, Fontes Archaeologici Pragenses, vol. 42, Pragae, 2015.
- Studia Archaeologica Brunensia 21, 2016, 1, Masarykova Univerzita, 2016.
- Časopis slezského zemského muzea, Vědy historické, Série B, 64/2/2015; 64/3/2015; 65/1/2016, Opava.
- Acta Musei Moraviae C/2015, 2; CI/2016, 1, Moravské zemské muzeum, Brno.

CROAȚIA

- Histria Archaeologica 44/2013; 45/2014; 46/2015, Bulletin of the Archaeological Museum of Istria, Pola.
- Vjesnik XLVII/2014; XLVIII/2015, Arheološkog Muzeja u Zagrebu, Zagreb.
- Submerged Heritage, Number 5, Decembre, 2015, Yearbook of the International Centre for Underwater Archaeology in Zadar, 2015.
- Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku 108, 2015, Arheološki Muzej u Splitu, Split, 2015.
- Monografije i Katalozi 26, Tatjana Bradara, Ondina Krnjak, *Temporis Signa. Archaeological evidence of the Istrian modern era*, Pola, 2016.
- Monografije i Katalozi 27, Luka Bekić, *The Early Medieval between Pannonia and the Adriatic. Early Slavic ceramic and other archaeological finds from the sixth to eighth century,* Pola, 2016.
- Cataloghi del Dipartimento Didattico 13, *Roma classica a Pola,* Pola, 2014; 16, *Da Atinianum a Dignano*, Pola, 2016.

DANEMARCA

- Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 2015, Annual of the Royal Society of Northern Antiquaries, København, 2016.

ELVEȚIA

- Genava. La revue des Musées d'art et d'histoire de Genève, No. 62/2014, Dossier: La conservation-restauration.
- Sabine Deschler-Erb, *Tier und Kult, Spezielle Tierknochendeponierungen der Spätlatène- und Römerzeit aus Aventicum/Avenches (CH) im nordalpinen Vergleich*, Documents du Musée Romain d'Avenches 27, Avenches, 2015.

FINLANDA

- ARCTOS, Acta Philologica Fennica, Vol. XLIX, 2015, Helsinki, 2015.

FRANȚA

- Revue des Études Anciennes, tome 117, No. 2/2015; tome 118, No. 1/2016, Bordeaux.
- École antique de Nîmes 31, 2014, Nîmes, 2014.
- *Méthodologie des recherches de terrain sur la Préhistoire récente en France, Nouveau acquis, nouveaux outils, 1987-2012*, Actes des premières Rencontres Nord/Sud de Préhistoire récente, Marseille 23-25 mai 2012, Toulouse, 2014.
- Marie-Pierre Koenig (dir.), *Le gisement de Crévéchamps (Lorraine). Du Néolithique à l'époque romaine dans la vallée de la Moselle*, Documents d'archéologie française, Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 2016.
- Antiquités nationales 45, 2014, Bulletin publié par le Musée d'Archéologie nationale et par la Société des Amis du Musée et du Château de Sain-Germain-en-Laye, 2015.

GERMANIA

- Kölner Jahrbuch, Band 48, 2015, Herausgegeben vom Römisch-

Germanischen Museum und der Archäologischen Gesellschaft Köln, 2015.

- Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie, Band 46, Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Wünsdorf, 2014.
- Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Band 93, 2012; 94/2013, Frankfurt a.M.
- Südost-Forschungen, Band 73, 2014, Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, München, 2016.
- Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege, Band 55-56/2013-2014, Dresda, 2016.
- Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst 67, 2015, Archiv des Historischen Vereins für Unterfranken und Aschaffenburg, Band 138, 2015, Würzburg, 2015.
- Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 60. Jahrgang 2013, Teil 1, 2, 3, Mainz, 2015.
- Trierer Zeitschrift 77/78-2014/2015, Rheinisches Landesmuseum Trier, Trier, 2015.
- Bayerische Vorgeschichtsblätter, Jahrgang 80, 2015, München, 2015.
- Alt-Thüringen, Band 44/ 2014-2015, Weimar, 2015.
- Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch 61, 2013, Schwerin, 2015.
- Bonner Jahrbücher, Band 214, 2014, Bonn, 2015.
- Göttinger Jahrbuch, Band 63, 2015, Göttingen, 2015.
- Archäologische Nachrichten aus Baden, Heft 90/91, 2015, Freiburg, 2015.
- Forschungen und Berichte zur vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg Band 128, *Siedlungsarchäologie im Alpenvorland XIII*, Stuttgart, 2016.
- Eurasia Antiqua, Band 19, 2013, Deutsches Archäologisches Institut, Bonn, 2016.
- Chiron, Band 46, 2016, Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin, 2016.

GRECIA

- Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, vol. 85, Number 1; 2; 3; 4, 2016.

ITALIA

- Rivista di Archeologia, Anno XXXVII, 2013; XXXVIII, 2014, Università Ca'Foscari, Dipartimento di Studi Umanistici, Venezia.
- PADUSA, Anno L, Nuova serie, 2014, Bolletino del Centro Polesano di Studi Storici, Archeologici ed Etnografici Rovigo, Pisa-Roma, 2015.
- Rivista Storica dell'Antichità, Anno XLIV, 2014; XLV, 2015, Università degli Studi di Bologna, Bologna.
- Atti e Memorie, Serie XI, Vol. XXXVIII, Modena– Aedes Muratoriana, 2016.
- Rivista di Archeologia Cristiana, XCI – 2015, Pontificio Instituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano.

MAREA BRITANIE

- Oxoniensia, Volume 81, 2016, The Oxfordshire Architectural and Historical Society, Ashmolean Museum, Oxford, 2016.
- Ashmolean, No. 70, Autumn, 2015; Ashmolean Museum of Art and Archaeology, University of Oxford, 2015.
- Anatolian Studies 65, 2015, Journal of the British Institute at Ankara, Glasgow, 2015.

MONACO

- Bulletin du Musée d'Anthropologie Préhistorique de Monaco, Numéro 55, 2015.

POLONIA

- Acta Archaeologica Carpathica, vol. XLVIII, 2013; XLIX, 2014; L, 2015, Polish Academy of Sciences, Kraków.
- Archaeologia Polona, vol. 48, 2010; vol. 53, 2015, Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Warsaw, 2015.
- Aleksander Andrzejewski (ed.), *Castella Maris Baltici XII*, Institute of Archaeology, University of Łódź, Łódź, 2015.
- Materiały Archeologiczne XL, Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Kraków, 2015.
- Sprawozdania Archeologiczne 68, 2016, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Kraków, 2016.
- Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses, vol. 16, Paweł Lech Polkowski, *Landscape and Rock Art. In the palimpsest of the Egyptian Dakhleh Oasis,* Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań, 2016.
- Marzena Szmyt (ed.), *Everyday Life in Prehistoric Macedonia*, vol. I, II, Poznań, 2015.
- ❖ Fontes, Vol. 51, Archaeologici Posnanienses, Annales Musei Archaeologici Posnaniesis, Poznań, 2015.
- Prace i Materiały, Seria Archeologiczna 46/2013-2015, Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Łódź, 2015.
- S. Milisauskas, J. Kruk, M.-L. Pipes, E. Haduch, *Neolithic Human Burial Practices – the interpretation of funerary behaviors at Bronocice, Poland,* Kraków, 2016.

PORTUGALIA

- O Arqueólogo Português, série V, volume 3, Lisabona, 2013.

REPUBLICA MOLDOVA

- Revista Arheologică, Serie nouă, vol. X, nr. 1-2, Chişinău, 2014.

SERBIA

- Zbornik, National Museum Journal XLIII, 2013; XLIV, 2014, Čačak, 2014.

SLOVENIA

- ARGO 58/1, 2015, Journal of the Slovene Museums, Ljubljana, 2015.

- Arheološki Vestnik 67/2016, Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, Ljubljana.
- LETOPIS 65/2014; 66/2015, The Yearbook of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Ljubljana.
- Janka Istenič, *Roman Stories from the Crossroads,* Narodni Muzej Slovenije, Ljubljana, 2015.
- Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 31, Jana Horvat (ed.), *The Roman Army between the Alps and the Adriatic*, Ljubljana, 2016.
- Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 32, Lucija Grahek, *Stična. Iron Age Settlement Pottery*, Ljubljana, 2016.
- Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 33, Drago Svoljšak, Janez Dular, *The Iron Age Settlement at Most Na Soči. Settlement Structures and Small Finds*, Ljubljana, 2016.

SPANIA

- ARYS, Antigüedad: Religiones y Sociedades, Anejos vol. VI, 2016, Marianna Scapini, *Le stanze di Dioniso. Contenuti rituali e committenti delle scene dionisiache domestiche tra Roma e Pompei,* Getafe (Madrid), 2016.
- ARYS, Antigüedad: Religiones y Sociedades, Volumen 13, 2015, Madrid.
- Trabajos de prehistoria, Volumen 72, No 2, 2015; Volumen 73, No 1, 2016, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- BSAA arqueología LXXX, 2014; LXXXI, 2015, Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología, Áreas de Prehistoria y Arqueología, Universidad de Valladolid, Valladolid.
- Pyrenae 46.1/2015; 46.2/2015, Número especial 50è aniversari (Desembre 2015), Journal of Western Mediterranean Prehistory and Antiquity, Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona, 2015.
- Francisca Velázquez, Maria J. López-Grande, Ana Mezquida, Jordi H. Fernández, *Nuevos estudios sobre escarabeos hallados en Ibiza*, Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera, Eivissa, 2015.
- Studia Historica. Historia Antigua, vol. 33, 2015, Editiones Universidad de Salamanca, Salamanca, 2015.
- Serie de Trabajos Varios, Núm. 118, David Quixal Santos, *La Meseta de Requena-Utiel (Valencia) entre los siglos II a.C. y II d.C. La Romanización del territorio ibérico de Kelin,* Valencia, 2015.
- María Jesús de Pedro Michó, Begoña Soler Mayor (coord.), *Vivir junto al Turia hace 4.000 años. La Lloma de Betxí*, Valencia, 2015.
- Complutum, Vol. 26, Núm. 1 (Enero-Junio); Núm. 2 (Julio-Diciembre) 2015, *La Museología entre la tradición y la postmodernidad*, Madrid, 2015.
- Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada, 25/2015, Granada, 2015.
- NVMISMA, Revista de Estudios Numismáticos, Año LIV, Núm. 259, Enero-Diciembre 2015, Madrid, 2015.
- Hispania Antiqva. Revista de Historia Antigva, Vol. XL/2016, Universidad de Valladolid, Valladolid, 2016.
- Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 33/2015, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2015.

- Saldvie 11-12, 2011-2012, Estudios de Prehistoria y Arqueología. Optimis Amicis et Magistris, Miscelánea homenaje, vol. 1, Zaragoza.
- Helena Bonet Rosado, Álvaro Pons Moreno (coord.), *Prehistoria y cómic*, Museo de Prehistoria de Valencia, Valencia, 2016.
- Alfred Sanchus, Josep L. Pascual (ed.), *Preses petites i grups humans en el passat,* II jornades d'árqueozoologia del Museu de Prehistòria de València, 2015.

STATELE UNITE ALE AMERICII

- American Journal of Numismatics 25, 2013; 26, 2014; 27, 2015, The American Numismatic Society, New York.
- MVSE, volume 48/2014, 49/2015, Annual of the Museum of Art and Archaeology, University of Missouri, 2015.
- Journal of Glass Studies, vol. 58/2016, The Corning Museum of Glass, New York, 2016.

TURCIA

- Varia Anatolica XXIX, Musées Archéologiques d'Istanbul. *Catalogue des figurines en terre cuite grecques et romaines de Smyrne*, Institut Français d'Études Anatoliennes Georges-Dumezil, Paris, 2015.
- Anatolia Antiqua XXIII/2015; XXIV/2016, Institut Français d'Études Anatoliennes Georges-Dumezil, Paris.
- D. Beyer, O. Henry, A. Tibet (eds.), *La Cappadoce Méridionale de la préhistoire à la période byzantine, 3èmes Rencontres d'Archéologie de l'Iféa, Istanbul 8-9 Novembre, 2012*, Paris, 2015.

UNGARIA

- Antaeus 31-32, 2010; 33/2015, Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 119/2014, Budapesta, 2014.
- Agria 46, 2010; 47, 2011, Annales Musei Agriensis, Eger.
- Savaria 31,1, 2007; 31, 2, 2007; 33, 2010; 34, 1, 2001; 34, 2, 2011; 35, 2012; 36, 2013; 37, 2015; 38, 2016, Bulletin of Museums of County Vas, Szombathely.
- Gábor Ilon (ed.), *Wonderful Beauties. Human Representations in Prehistoric Western Hungary*, Szombathely, 2007.
- T. Endre, V. Tivadar, T. Imre (eds.), *Szent Márton és Pannónia. Kereszténység a Római Világ Határán,* Szombathely, 2016.

ACHIZIȚII, DONAȚII (CARTE STRĂINĂ)

- Teresa Stawiarska, *Roman and Early Byzantine Glass from Romania and Northern Bulgaria. Archaeological and Technological Study*, Bibliotheca Antiqua XXIV, Polish Academy of Sciences, Warsaw, 2014.
- Susan E. Alcock, Mariana Egri, James F.D. Frakes (ed.), *Beyond Boundaries. Connecting Visual Cultures in the Provinces of Ancient Rome*, Getty Publications, Los Angeles, 2016.
- Igor Lazarenko, *The Scythians in Thrace (7th century BC – 1st century AD), Part 1. Written Sources for Scythians in Thrace*, Varna, 2015.

- Igor Lazarenko, *Odessos Coins from the period of the Roman Empire. Part 1 Augustus – Commodus,* Varna, 2016.
- Stella Doncheva, *Moulds and Dies from Bulgarian Middle Ages (IXth - XIVth c.),* Veliko Târnovo, 2015.
- Izvestia XV. *Sexaginta Prista et Vicinia. Dedicated to the XXII Limes (Roman Frontiers) Congress Rousse, September 2012,* Ruse, 2012; Izvestia XVIII, Ruse, 2015.
- Dobrudja. Zbornik, 26-27/2014; 30/2015, Silistra.
- *Bylgaria v evropeiskata kultura, nauka, obrazovanie, religiia*, vol. 1; 2, Schumen, 2015.
- *Cultural heritage monuments of the eastern part of historical Tzanika: Fortifications, churches, samples of communications and household architecture*, Batumi, 2014.
- *Sexaginta Prista. Trakiiski Iamen Kompleks*, Tom 1, Ruse, 2013.
- *Rousse – Architecture and History*, Album, Ruse, 2013.
- Journal of Roman Studies Monograph no. 2, Philip M. Kenrick, *Excavations at Sabratha 1948-1951*, Londra, 1986.
- Journal of Roman Studies Monograph no. II, James Crow, Jonathan Bardill, Richard Bayliss, *The Water Supply of Byzantine Constantinople*, Londra, 2008.
- Richard Hobbs, *The Mildenhall Treasure: Late Roman Silver Plate from East Anglia*, The British Museum, Londra, 2016.

ACHIZIȚII, DONAȚII, SCHIMB INTERN[*]

- Acta Musei Napocensis 50/I, 2013, Cluj-Napoca, 2013.
- Marisia Studii şi Materiale XXXIV-XXXV, 2015, Muzeul Județean Mureş, Târgu-Mureş, 2015.
- Peuce s.n. XIII/2015; XIV/2016, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion", Tulcea.
- Ephemeris Dacoromana, s.n. XIII, 2011; XIV, 2012; XV, 2013; XVI, 2014; XVII, 2015, Editura Academiei Române, Bucureşti.
- Memoria Antiquitatis XXIX-XXX, Acta Musei Petrodavensis, Piatra-Neamț, 2014.
- Zargidava, Revistă de istorie XV, Bacău, 2016.
- Caiete ARA, Arhitectură. Restaurare. Arheologie 7, 2016, Bucureşti, 2016.
- Arhivele Olteniei, s.n. 25/2011; 28/2014, Editura Academiei Române, Bucureşti.
- Classica et Christiana, 11/2016, Iași, 2016.
- Analele Bucovinei 2/2012; 1/2013; 1/2014; 2/2014; 1/2015, Editura Academiei Române, Bucureşti.
- Satu-Mare. Studii și comunicări XXXI/II, Satu Mare, 2015.
- Cercetări numismatice XVII, București, 2011.
- Tibiscum, s.n., 5/2015, Caransebeș, 2015.
- Études byzantines et post-byzantines V, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2006.

[*] Selectate lucrări de istorie veche şi arheologie recent apărute.

- Annals. Series on History and Archaeology, Volume 8, Number 1, București, 2016.
- Analele Universității "Dunărea de Jos" din Galați, Istorie, Seria 19, tom XII, 2013, Galați.
- Ziridava. Studia Archaeologica 29, Cluj-Napoca, 2015.
- Crisia, XLIV, 2014; XLV, 2015, Oradea.
- Terra Sebus, Acta Musei Sabesiensis, 7, Sebeș, 2015.
- Brukenthal Acta Musei IV.1/2009; V.1/2010; IX.1/2014; X.1/2015, Editura Muzeului Naţional Brukenthal, Sibiu.
- Cronica Cercetărilor Arheologice din România campania 2001; campania 2003; campania 2004; campania 2005; campania 2006; campania 2007; campania 2009, Ministerul Culturii şi Patrimoniului Naţional, Bucureşti.
- Sándor Berecki, *Iron Age Settlement Patterns and Funerary Landscapes in Transylvania (4th – 2nd Centuries BC),* Catalogi Musei Marisiensis, Mega Publishing House, Târgu Mureş, 2015.
- Pálffy Géza, Soltész Ferenc Gábor, Tóth Csaba, *Coronatus in regem Hungariae, Medaliile de încoronare ale regilor Ungariei,* Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015.
- Documente de arhitectură din România, s.n. 1, 2014; 2, 2015, Editura Universitară „Ion Mincu", Bucureşti.
- Studies in History and Theory of Architecture , vol. 3, 2015, *De urbanitate. Tales of Urban Lives and Spaces,* Editura Universitară „Ion Mincu", Bucureşti.
- Barbu Ștefănescu, Ioan Goman (coord.), *Interferențe intelectuale. Studia in honorem Aurel Chiriac sexagenarii,* Oradea, 2012.
- Mircea Negru, Cristian Schuster, *Romula. Seria Rapoarte Arheologice. I Raport privind cercetările arheologice sistematice din anul 2015*, Târgoviște, 2016.
- Dana Mihai, *Contribuţia arheologiei la studiul monumentelor de arhitectură din Ţara Românească, sec. XVI-XVII*, Editura Cetatea de Scaun, Târgovişte, 2008.
- Victor Henrich Baumann, *Sângele martirilor,* Editura Dobrogea, Constanţa, 2015.
- Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în mediul rural din nordul Dobrogei, secolele VII-XV*, București, 2016.
- Agnieszka Tomas (ed.), *Ad Fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicata*, Varsaviae, 2015.
- Victor Cojocaru, *Instituția proxeniei în spațiul pontic,* Cluj-Napoca, 2016.
- Aurel-Daniel Stănică, *Viaţa economică din nordul Dobrogei în secolele X-XIV*, Editura Dobrogea, Constanţa, 2015.
- C.D. Nicola, C. Preoteasa, Gh. Dumitroaia (ed.), *Constantin Matasă, Opera istorică şi arheologică*, Editura „Constantin Matasă", Piatra-Neamţ, 2014.
- Mihai Maxim, *Noi documente turceşti privind Ţările Române şi Înalta Poartă (1526-1602*), Editura Istros, Brăila, 2008.
- Mihai Maxim, *O istorie a relaţiilor româno-otomane, cu documente noi din arhivele turceşti, vol. I. Perioada clasică (1400-1600),* Editura Istros, Brăila, 2012.

- Mihai Maxim, *O istorie a relaţiilor româno-otomane, cu documente noi din arhivele turceşti, vol. II. De la Mihai Viteazul la fanarioţi (1601-1711/1716),* Editura Istros, Brăila, 2013.
- Mihai Maxim, *Brăila otomană. Materiale noi din arhivele turceşti. Registre de recensământ din secolul 16*, Editura Istros, Brăila, 2013.
- Mihai Maxim, *Regimul creştinilor în Casa Islamului. Cu privire specială la creştinii din kazaua Brăilei (1538-1828), în lumina documentelor din arhiva otomană din Istanbul,* Editura Istros, Brăila, 2015.
- Peter Schreiner, *Orbis Byzantinus*, Editura Academiei Române, Editura Istros, Bucureşti/Brăila, 2013.
- Paolo Odorico, *Des textes et des contextes dans la littérature byzantine*, Editura Academiei Române, Editura Istros, Bucureşti/Brăila, 2013.
- Yu Taishan, *China and the Mediterranean World in Ancient Times*, Editura Academiei Române, Editura Istros, Bucureşti/Brăila, 2014.
- Peter B. Golden, *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, Editura Academiei Române, Editura Istros, Bucureşti/Brăila, 2011.
- Patrick J. Geary, *Writing History: Identity, Conflict, and Memory in the Middle Ages*, Editura Academiei Române, Editura Istros, Bucureşti/Brăila, 2012.
- Costin Croitoru, Geaorge Dan Hânceanu (ed.), *Miscellanea Historica et Archaeologica: in Honorem Vasile Ursachi octogenarii*, Editura Istros, Brăila, 2015.
- Ionel Cândea, Costin Croitoru (ed.), *Documente privind istoria Brăilei. Răspunsurile la chestionarele Odobescu şi Haşdeu, pentru judeţul Brăila*, Editura Istros, Brăila, 2015.
- Yu Taishan, Li Jinxiu, *Eurasian Studies III,* Editura Istros, Brăila, 2015.
- Ioan Burlacu, *Pâra, mita şi înşelăciunea la Neculce*, Editura Istros, Brăila, 2015.
- Ioan Burlacu, *Mita (rüşvet-ul) în relaţiile româno-otomane (1400-1821),* Editura Istros, Brăila, 2014.
- Sorin Iftimi, *Doamnele şi domniţele în istoria românilor. Curtea doamnei în Moldova şi Ţara Românească*, Editura Istros, Brăila, 2015.
- Claudiu I. Munteanu,*Transportul de mărfuri pe căile navigabile interioare din provinciile renane şi dunărene (secolele I-III p.Chr.),* Editura Muzeului Naţional Brukenthal, Sibiu, 2015.
- Paraschiva-Victoria Batariuc, *Civilizaţie medievală românească. Ceramica monumentală din Moldova*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2012.
- V. Barbu, M.M. Székely, K.S. Tüdős, A. Jianu, *Grădina rozelor. Femei din Moldova, Ţara Românească şi Transilvania (sec. XVII-XIX),* Editura Academiei Române, Bucureşti, 2015.
- Dan Aparaschivei (ed.), *Studia antiqua et medievalia*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2009.
- Ioan Opriş, *Monumentele istorice din România (1850-1950),* Editura Vremea, Bucureşti, 2001.
- Ioan Opriş, *Muzeograme vechi şi noi,* Editura Oscar Print, Bucureşti, 2014.
- F.Gh. Filip, D. Banciu, M. Regneală, M. Stanciu (coord.), *Colecţiile de patrimoniu în era digitală. Comunicări şi articole*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2015.

- Academia Română, Institutul de Geografie, *România. Atlas istorico-geografic*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2007.
- Ion Motzoi-Chicideanu, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie şi Inferioară*, vol. I, II, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2011.
- Daniela Buşă (coord.), *Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea, s.n., vol. IX (1867-1871)*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2015.
- Nicolae Edroiu (ed.), *Izvoarele răscoalei lui Horea (1784)*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2014.
- Bibliotheca Brukenthal XXXV, *Signs and Symbols from Danube Neolithic and Eneolithic*, Proceedings International Symposium *The Danube Script: Neo-Eneolithic „writing" in Southeastern Europe*, May 18-20 2008, Sibiu, Editura Altip, Alba Iulia, 2009.
- Bibliotheca Brukenthal XXXIIII, Marco Merlini, *An Inquiry into the Danube Script,* Editura Altip, Alba Iulia, 2009.
- Alexandru Suceveanu, *Histria X. La céramique romaine des Ier – IIIe siècles ap. J.-C.*, CIMEC, Bucureşti, 2000.
- Aurel Vîlcu, Mihai Dima, Seria *Monede de aur din colecţii româneşti, I. Colecţii din Muntenia*, CIMEC, Bucureşti, 2001.
- Catrinel Domăneanţu, *Histria XI. Les bols hellénistiques à décor en relief*, CIMEC, Bucureşti, 2000.
- *Peisaje arheologice din sud-estul României*, Institutul Naţional al Patrimoniului, Bucureşti, 2015.
- I. Oberländer-Târnoveanu, A. Duţu (ed.), *Muzee şi colecţii din România*, CIMEC, Bucureşti, 2009.
- *Ghid de bune practici în protejarea şi promovarea patrimoniului cultural rural*, Institutul Naţional al Patrimoniului, Bucureşti, 2012.
- *Experţi acreditaţi în domenii ale patrimoniului cultural mobil,* CIMEC, Bucureşti, 2009.
- I. Oberländer-Târnoveanu, D. Matei, *Standarde şi recomandări în documentarea bunurilor culturale*, CIMEC, Bucureşti, 2009.
- Dan Matei, *Spre Europeana.eu: o introducere în bibliotecile digitale*, CIMEC, Bucureşti, 2009.
- R. Palmer, I. Oberländer-Târnoveanu, C. Bem, *Arheologie aeriană în România şi în Europa*, CIMEC, Bucureşti, 2009.
- M. Dima, E.M. Constantinescu, *Tezaure monetare din România. Tezaurul de la Cislău*, CIMEC, Bucureşti, 2001.
- E.M. Schatz, R. Stoica, *Catalogul colectiv al incunabulelor din România*, CIMEC, Bucureşti, 2007.
- Ş.C. Ştefan, *Catalogul cărţii româneşti vechi şi rare din colecţia Muzeului Municipiului Bucureşti*, CIMEC, Bucureşti, 2008.
- Mariana Păvăloiu (ed.), *Ghiorghe Papuc, LXX: om al cetății*, Constanța, 2016.
- Vasile Marinoiu, *Romanitatea în nordul Olteniei*, Târgu-Jiu, 2004.
- Vasile Marinoiu, *Ciocadia. Cercetări arheologice*, Târgu-Jiu, 2010.
- Sabin Luca (ed.), *Pedagogia muzeală. Un program de succes*, Sibiu, 2011.

- Gh. Lazarovici, A. Ardeț (ed.), *Țara Gugulanilor. Studii de etnoarheologie, etnografie și etnoistorie*, vol. I, Caransebeș, 2015.
- Al. Păunescu, *Din istoria arheologiei românești pe baza unor documente de arhivă*, București, 2003.
- A.D. Stănică, G. Custurea, D. Stănică, E. Plopeanu (ed.), *Dobrogea. Coordonate istorice și arheologice*, Iași, 2016.
- V. Cojocaru, Al. Rubel (ed.), *Mobility in Research on the Black Sea Region*, Cluj-Napoca, 2016.
- Anton Coșa, *Pipele din colecția Muzeului de Istorie Bacău*, Onești, 2015.
- Oana Ilie, Corina Borș (ed.), *Comorile României*, catalogul expoziției, 2015.
- M. Sechelariu, P. Tobă, V. Vasile, M. Pitulescu, B. Carp (coord.), *Millenia opes*, București, 2015.
- *Constantin Brâncoveanu 300. Documente din Arhivele Naționale*, Ediția a II-a, București, 2016.
- A. Panaite, R. Cîrjan, C. Căpiță (ed.), *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Proffessor Alexandru Barnea,* Brăila, 2016.
- Cristina-Georgeta Alexandrescu (ed.), *Troesmis – A Changing Landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD*. Proceedings of an International Colloquium Tulcea, 7th – 10th of October 2015, Cluj-Napoca, 2016.

ABONAMENTE

- SCIVA, tomul 66, nr. 3-4, 2015; tomul 67, nr. 1-2, 2016, București, 2016.
- Materiale și Cercetări Arheologice, s.n., XII/2016, București, 2016.
- Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, n.s., LIX/2015, București, 2016.
- Studii de preistorie 12/2015, Târgoviște, 2015.
- Arheologia Moldovei XXXVII/2014; XXXVIII/2015, București.
- Ephemeris Dacoromana, s.n., XVII/2015; XVIII/2016, București.
- Studii și materiale de istorie medie, XXXIII/2015, Brăila, 2015.
- Revista istorică, s.n., tomul XXV, nr. 3-4/2014; 5-6/2014; tomul XXVI, nr. 1-2/2015, București.
- Historia urbana, tomul XXIII/2015; XXIV/2016, București.
- Anuarul Institutului de Istorie "George Barițiu" din Cluj-Napoca, LIV/2015; LV/2016, București.
- Revue Roumaine d'histoire de l'art, tome LII/2015, București, 2015.
- Revue des études sud-est européennes, tome LIV (nos 1-4), 2016, București.
- Analele Bucovinei, anul XXIII, 1/2016; 2/2016, București.

DEPOZIT CARTE MUZEU

- Pontica 48-49 (2015-2016), Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Constanța, 2016.

LISTA ABREVIERILOR / ABREVIATIONS

AA	- Archäologischer Anzeiger, Berlin.
AARMSI	- Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice, București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica Academiae Scientiarium Hungaricae, Budapesta.
Acta Byzantina Fennica	- Acta Byzantina Fennica, Helsinki.
Acta MN (AMN)	- Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AMV	- Acta Musei Varnaensis, Varna.
AnDob.	- Analele Dobrogei, Constanța.
Analele UCDC	- Analele Universității Creștine Ortodoxe „Dimitrie Cantemir", București.
AOU	- Analele Științifice ale Universității „Ovidius" Constanța, Secția Filologie, The Annales of „Ovidius" University Constanța, Philology, Ovidius University Press.
Apulum	- Apulum. Acta Musei Apulensis, Muzeul „Unirii" Alba Iulia.
Archeologia	- Archeologia, Toruń, Polonia.
ArchBulg	- Archaeologia Bulgarica, Sofia.
ArchDelt	- Archaiologikon Deltion, Athena.
Arheologiceski otkritia i razkopki	- Arheologiceski otkritia i razkopki (Archaeological Discoveries and Excavations in Bulgaria), Sofia.
Arheologija	- Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institut i Muzej, Sofia.
ArhMold	- Arheologia Moldovei, Iași.
ArhOlt	- Arhivele Olteniei, Craiova.
Arh Pregled	- Arheološki pregled (Arheološko društvo Jugoslavije), Belgrad.
ASMBS	- *Ancient Sacral Monuments on the Black Sea* (ed. E. K. Petropoulos & A. A. Maslenikov), Thessaloniki, 2010.

BAR	- British Archaeological Reports, Oxford.
BB	- Byzantinobulgarica, Sofia.
BCH	- Bulletin de Corespondance Hellénique, Athènes/Paris.
BCMI	- Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București.
Be-JA	- Bulgarian e-Journal of Archaeology, Sofia.
BOR	- Biserica Ortodoxă Română, București.
BonnJh	- Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn.
BSH	- Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine, București.
BSNR	- Buletinul Societății Numismatice Române, București.
Byzantina	- Byzantina. Annual Review of the "Byzantine Research Centre", Thessalonike.
Byzantion	- Byzantion. Revue internationale des études byzantines, Bruxelles.
BZ	- Byzantinische Zeitschrift, München.
CA	- Cercetări arheologice, București.
CCA	- Cronica Cercetărilor Arheologice, București.
CCDJ	- Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călărași.
CN	- Cercetări Numismatice, București.
CRAI	- Comptes-Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris.
Crisia	- Crisia. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie; seria nouă (NS): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
Danubius	- Danubius. Muzeul de Istorie, Galați.
DHA	- Dialogues d'Histoire Ancienne, Besançon.
DID	- *Din istoria Dobrogei*, vol. I-III, Bucureşti, (1965-1971).
Dobroudja	- Dobroudja, Dobrici/Silistra.
DOP	- Dumbarton Oaks Papers, Washington.
EAIVR	- Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României (coord. C. Preda), București, 1994.
ÉBPB	- Études Byzantines et Post-Byzantines, București.
ÉPRO	- Études Préliminaires des Religions Orientales dans l'Empire Romain, Leyda.
ÉtBalk	- Études Balkaniques, Sofia.
Folia Archaeologica Balcanica	- Folia Archaeologica Balcanica, Skopje.
GRBS	- Greek, Roman and Byzantine Studies, Cambridge.
Hesperia	- Hesperia. Journal of the American School of Classical

	Studies at Athens.
Iliria	- Iliria International Review, Tirana.
Istros (Brăila)	- Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Studii, comunicări, note, Brăila.
IVAD	- Izvestija na Varnenskoto arkheologichesko druzhestvo, Varna.
Izvestija Tyrnovo	- Izvestija na okraznija istoricheski muzej Veliko Târnovo.
Izvestija Varna (INMV)	- Izvestija na Narodnija Muzei Varna, Varna.
Izvestija MuzJB	- Izvestija na muzeite Jugoiztočna Bălgarija, Sofia.
JHS	- Journal of Hellenic Studies, Londra.
MAH	- Mélanges dʾarchéologie et dʾhistoire, École française du Rome, Paris/Roma.
MASP	- Materialy po Arheologii Severnogo Pričernomor'ja, Odesa.
Materiale	- Materiale şi cercetări arheologice, București.
MiscBulg	- Miscellanea Bulgarica, Viena.
NC	- Numismatic Chronicle, Londra.
NSfr	- Numizmatika i Sfragistika, Kiev.
NZ	- Numismatische Zeitschrift, Viena.
Peuce	- Peuce. Studii şi comunicări de istorie şi arheologie, Tulcea.
RA	- Revue Archéologique, Paris.
RANarb.	- Revue archéologique de Narbonnaise, Montpellier.
RÉA	- Revue des Études Anciennes, Bordeaux.
RÉS	- Revue des Études Slaves, Paris.
RÉSEE	- Revue des Études Sud-Est Européennes, București.
RHSEE	- Revue Historique du Sud-Est Européen, București.
RIAF	- Revistă pentru Istorie, Arheologie și Filologie, București.
RIN	- Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini, Milano.
RMI	- Revista Monumentelor Istorice, București.
RMM-MIA	- Revista Muzeelor şi Monumentelor, seria Monumente Istorice şi de Artă, București.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire, București.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Al. I. Cuza" Iaşi. Facultatea de Istorie, Iași.
SbAkadWien	- Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil-Hist, Klasse, Viena.
SCIA	- Studii şi Cercetări de Istoria Artei, București.
SCIVA	- Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, București.
SCN	- Studii şi Cercetări Numismatice, București.

Slavia Antiqua	- Slavia Antiqua, Poznàn.
SM	- Studia Moesiaca, Poznàn.
SP	- Stratum Plus, Chișinău.
StCl	- Studii Clasice, București.
Thracia	- Thracia, Sofia.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul de Tracologie, Bucureşti.
ZAKS	- Zentrum für Archäologie und Kulturgeschichte im Schwarzmeerraum, Haale/Saale.
БАН-ГАИМ	- Българска Академия на Науките. Годишник на археологическия институт с музей (Bulgarian Academy of Sciences. Annuary of the Institute of Archaeology with Museum).
ВВ	- Византийский Временник (Vizantiskii Vremennik).
ГИБИ	- Гръцки Извори за Българската История (Fontes Graeci Historiae Bulgaricae).
ИАИ	- Известия на археологическия институт (Izvestija-Sofia).
ИБИ	- Извори за Българската История (Fontes Historiae Bulgaricae).
ИНМВ	- Известия на народния музей Варна (Izvestija-Varna).
ИНМШ	- Известия на Народния Музей в Шумен (Izvestija-Shoumen).
ЖИАИ	- Журнал за исторически и археологически изследвания (Journal of Historical and Archaelogical Research).

PONTICA

I	1968	XXV	1992
II	1969	XXVI	1993
III	1970	XXVII	1994
IV	1971	XXVIII-XXIX	1995 - 1996
V	1972	XXX	1997
VI	1973	XXXI	1998
VII	1974	XXXII	1999
VIII	1975	XXXIII-XXXIV	2000 - 2001
IX	1976	XXXV-XXXVI	2002 - 2003
X	1977	XXXVII-XXXVIII	2004 - 2005
XI	1978	XXXIX	2006
XII	1979	XL	2007
XIII	1980	XLI	2008
XIV	1981	XLII	2009
XV	1982	XLIII	2010
XVI	1983	XLIV	2011
XVII	1984	XLV	2012
XVIII	1985	XLVI	2013
XIX	1986	XLVII	2014
XX	1987	XLVIII-XLIX	2015-2016
XXI-XXII	1988 - 1989		
XXIII	1990		
XXIV	1991		

NORME DE REDACTARE

Este preferabil ca lucrările, redactate în limba română sau într-o limbă de circulaţie internaţională, să fie procesate pe computer în conformitate cu normele de redactare ale revistei şi să fie trimise redacţiei pe adresa **revista.pontica@gmail.com.**

Textul articolului şi ilustraţiile vor fi însoţite de rezumatul şi cuvintele cheie, în limba română şi într-o limbă de circulaţie internaţională.

Pentru redactarea textului folosind programul Microsoft Word, formatul paginii este A4. Iniţializarea paginii este următoarea: sus - 1,5 cm; jos - 7,3 cm; stânga -3 cm; dreapta - 4,6 cm; antet - 1,3 cm.

Lumina paginii este de 13,5x19,5 cm.

Textul, tabelele şi imaginile (planşe, desene, fotografii) trebuie să fie încadrate în lumina paginii.

Fontul folosit este *Palatino Linotype,* cu următoarele dimensiuni:

- *titlu articol* - 12,5 puncte, condensat 0,4, boldat, cu majuscule; autor - 12 puncte, condensat 0,4; *text* - 10 puncte, extins 0,2; *note de subsol* - 8,5 puncte, extins 0,4; *rezumat* - 10 puncte, extins 0,2; *bibliografie* - 9 puncte, extins 0,2.

Ilustraţia va fi furnizată în format .jpeg sau .tiff, rezoluţia minimă 300 dpi. În cazul în care nu este posibilă scanarea conform cerinţelor formulate, autorul poate trimite ilustraţia în original (desene, fotografii, diapozitive).

*Notele infrapaginale***,** numerotate continuu, vor fi redactate după sistemul anglo-saxon: autor, anul apariţiei lucrării, pagina citata - după caz figură, tabelul - (ex.: PIPPIDI 1967, 84, fig. 3/4), urmând ca în final să se anexeze o listă bibliografică ordonată alfabetic, după numele autorilor, şi cronologic, pentru fiecare autor în parte.

Lista bibliografică va fi redactată în forma:

- pentru carte de autor: nume autor, anul apariţiei, titlul lucrării, volum (număr şi titlu), ediţie, serie (colecţie), numărul în cadrul seriei sau colecţiei, locul apariţiei.

Exemple:

BOJILOV & GJIUZELEV 2004 - Ivan Bojilov & Vasil Gjuzelev, *Istorija na Dobroudja, Vol. 2, Sredneyekovîe,* Veliko Târnovo, 2004.

PĂUNESCU 2005 - Anca Păunescu, *Oraşul de Floci, un oraş dispărut din Muntenia meridională,* Târgovişte, 2005.

- pentru articole: nume autor, anul apariţiei, titlul articolului, numele publicaţiei sau al volumului colectiv, tom, număr, locul apariţiei si editorul - pentru volume colective, paginile articolului.

Exemple:

COJOCARU 2009 – Victor Cojocaru, *Zum Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raumes,* Pontica 42 (2009), p. 349-374.

ROBU 2013 - Adrian ROBU, *Sanctuare și relații între cetăți în lumea elenistică: exemplul cetăților Chalcedon și Byzantion*, in: Florina Panait Bîrzescu *et alii* (eds), *Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale*, București, 2013, p. 143-157.

Titlurile periodicelor, volumelor, cataloagelor, *corpora,* enciclopediilor se vor abrevia după *Normele de întocmire a manuscriselor,* Anexele 2 si 3 din SCIVA 46, 1995, 3 - 4, p. 356 - 370. Orice altă abreviere în afara celor ce se regăsesc în lucrarea citată va fi prezentată si explicit, la sfârşitul listei bibliografice.

Redacția își rezervă dreptul de a respinge orice referire cu caracter defăimător sau neștiințific la adresa unor persoane sau instituții științifice de profil.

Lucrările pot fi trimise la adresa **revista.pontica@gmail.com**. Corespondenţa pe durata redactării volumului se poate ţine pe aceeași adresă de e-mail sau la telefon/fax:0040-241-618763.

PUBLICATION GUIDELINES

The articles should be in Romanian or in an international language as English, French, German or Italian. Each author should provide *keywords* and an *abstract*, both in one of the languages listed above, as well as their Romanian translation.

Authors should use Microsoft Word, page format - A4; margins should fit: top – 1.5 cm; bottom – 7.3cm; left – 3 cm; right – 4.6 cm; header – 1.3 cm.

The text should be written using Palatino Linotype font as follows: *title* – 12.5 points, condensed 0.4, bold, uppercase; *author* - 12 points, condensed 0.4; *text* – 10 points, extended 0.2; *footnotes* – 8.5 points, extended 0.4; *abstract* – 10 points, extended 0.2; *bibliography* – 9 points, extended 0.2.

Illustrations should be submitted separately (do not insert them into the text) as TIFF or JPEG, minimum 300 DPI.

Footnotes will be numbered continuously (1, 2, 3,…) and will be written in accordance with the Anglo-Saxon reference system: PIPPIDI 1967, 84, fig. 3/4. Each such abbreviated reference should be fully explained in the *Bibliography*. The *Bibliography,* included at the end of the article, must be in alphabetical order, by author, and in chronological order for each author with more than one title.

Examples:

BOJILOV & GJIUZELEV 2004 - Ivan Bojilov & Vasil Gjuzelev, *Istorija na Dobroudja*, Vol. 2, Sredneyekovîe, Veliko Târnovo, 2004.

PĂUNESCU 2005 - Anca Păunescu, *Oraşul de Floci, un oraş dispărut din Muntenia meridională*, Târgovişte, 2005.

For papers: author's name, publication year, paper totle, name of publication or of collective volume, tom, number, publication place and editor – for collective volumes, pages of paper.

Example:

COJOCARU 2009 – Victor Cojocaru, *Zur Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raumes*, Pontica 42 (2009), p. 349-374.

ROBU 2013 - Adrian ROBU, *Sanctuare și relații între cetăți în lumea elenistică: exemplul cetăților Chalcedon și Byzantion*, in: Florina Panait Bîrzescu *et alii* (eds), *Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale*, București, 2013, p. 143-157.

Abbreviations for publication titles, volumes, catalogues, *corpora*, encyclopedias should be written according to *Normele de întocmire a manuscriselor*, Anexes 2 and 3, SCIVA 46, 1995, 3-4, p.356-370. Any abbreviation not included in this list must be fully explained at the end of the bibliography list.

Authors can also submit their papers by e-mail, to the following e-mail address: **revista.pontica@gmail.com**. For further information contact us by mail or telephone/fax: 0040-241-618763.